

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.

ग्रंथसंशोधनप्रकाशनमंडळ-प्रकाशन : ६ वे

[महाराष्ट्र-राज्य साहित्य-संस्कृति मंडळाचे अनुदान मिळालेला]

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

अर्थात्

देवीकोश

खंड २ रा

लेखक

प्रल्हाद कृष्ण प्रभुदेसाई

शके १८८९]

दासनवमी, २२ फेब्रुवारी

[सन १९६८

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे २.

प्रकाशक :

शि. ह. धुपकर

चा. वा. भागवत

मन्त्री

प्रथमसंशोधनप्रकाशनमंडळ

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे २.

© सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन

किंमत १२-५० रुपये

मुद्रक :

शां. दे. जोशी व वि. द. लोरंके

प्रतिभा मुद्रणालय,

टिळक रस्ता, पुणे १.

राष्ट्रपतीकडून २६ जानेवारी (प्रजासत्ताक-दिन) १०६८ ला

वायुसेना पदक मिळपित
बॉइन लीडर श्रीनिवास देसाई

भारतीय वैमानिक दलातून मातृभूमीची
निस्सीम सेवा करित असताना, दिनांक २७
जुलै १९६७ रोजी झालेल्या विमान अपघातात
भूमातेच्या कुशीत चिरनिद्रित झालेल्या प्रिय
पुत्राच्या चिरजीव स्मृतीस समर्पण

—लेखक

प्रकाशकाचे निवेदन

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या मंथसंशोधन प्रकाशन मंडळाचे सहावे प्रकाशन-देवीशोध दुसरा भाग-मराठी जनतेच्या हाती देताना आम्हांत आनंद होत आहे. पहिला भाग दि. २३ ऑगस्ट १९६७ रोजी डॉ. जाकीर हुसेन, भारताचे राष्ट्रपति यांचे हस्ते प्रकाशित झाला, ह्या मंथाचे संपादक— श्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी या मंथाच्या स्वरूपासंबंधीची माहिती पहाल्या भागाच्या विस्तृत प्रस्तावनेमध्ये दिलेली आहे. त्यावरून देखीभक्तांप्रमाणेच देवी उपासना-परंपरे-संबंधी संशोधनामक अभ्यास करणाऱ्यांनाही हा मंथ फार उपयोगी पडेल असा विश्वास यादतो.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृतिक मंडळाने पाच हजार रुपये अनुदान देवीशोधाच्या तीन भागांच्या प्रकाशनासाठी मंजूर केले आहे. मंडळाच्या या साहाय्यातून प्रकाशक ऋणी आहे.

पुढील भाग (सुमारे पांचशे पृष्ठे-डेमी आकार) विजयादशमी राके १८९० पर्यंत प्रसिद्ध करण्याचा संकल्प आहे.

मंथ-संपादक श्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी मंथ-संपादनासाठी फार परिश्रम घेतले आहेत, मंथामध्ये संकलित केलेल्या विविध माहितीवरून वाचकांना या निधानाची सत्यता पटून येईल. देवीसंबंधी इतकी विविध माहिती कोणत्याही मंथात एकत्र केलेली नाही. ह्या परिश्रमपूर्वक संपादनातून त्यांना खंतोष पत्न्यवाद देत नाही.

ह्या मंथामध्ये माडलेली मते व इतर मंथांतून घेतलेली अवतरणे इत्यादी-वानतची सर्व जबाबदारी मंथ-संपादकाची आहे. प्रकाशकाने त्यासंबंधी कसलीही जबाबदारी नाही.

प्रतिभा मुद्रणालयाने मंथ-मुद्रणाची जबाबदारी योग्य रीतीने पार पाडली, त्यातून त्या मुद्रणालयाच्या व्यवस्थापकाचे आमार मानून हे निवेदन पूर्ण करित आहे.

प्रकाशक

मंत्री

दासनवमी १८८९

२२ फेब्रुवारी १९६८

मंथ संशोधन प्रकाशन मंडळ,
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे २.

ऋणनिर्देश

आदिवासींचे विश्वस्वरूप अथात् देवीकोश या यथाचा दुसरा खट आज मी पाचवाच्या हाती देत आहे. या यथाच्या पहिल्या खटाचे प्रकाशन दि २३ ऑगस्ट १९६७ रोजी भारताने राष्ट्रपति डॉ. जवाहर लाल नेहरू यांच्या हस्ते समारंभ पूर्वक झाले, हा एक अपूर्व भाग्ययोगच म्हणावयाचा. स्वभाषेतून यथा निर्मित व्हावयास हवी, यथाच राष्ट्रपतींनी त्या वेळच्या आपणा अगदी छोऱ्या भाषणात विशेष भर दिला ते म्हणाले—

‘मै लेखक और विद्यापीठको दिग्गजे हार्दिक बधाई देता हूँ, इसलिये की यह एक मुश्किल और गंभीर एक आदर्शकें करने जैसा नहीं है ऐसा काम किया है। ऐसे काम तो और जगह उद्योग मिलकर करते है। यहाँ तो लेखक महानयने बड़ी मेहनत कि है और इसीलिये इनके कामकी बदर होनी चाहिये और हर राहसे मदद देनी चाहिये। एक साहजने तो मुझेही मददके लिये धमकी देदी मगर मेरे प्रेमी बहादुर लोग है जो ऐसे कामको मदद करके देणको जागे बधा दे। मै आप सबको हार्दिक बधाई देता हूँ।’

यथाची पृष्ठसंख्या अपेक्षेपेक्षा वाढल्यामुळे मूळ योजनेत काहीसा बदल होणे अपरिहार्य झाले यथा चार खटात संपूर्ण होईल आणि प्रत्येक खट सुमारे पाचशे पानांचे जातनाहरेच राहील उरलेला भाग ३ सूचि, इत्यादींचा समावेश चवथ्या खटात होईल सर्व यथा यथा विजयादशमीपूर्वीच यथाच्या हाती देता येईल अशी खात्री मी आता मळगु शकतो

माझे बाल्य गोरगात्र (मुर्झ) येथे अगते व तेथील यथादेवता ‘श्री जगन्नाथ देवस्थानची’ मी गेली अनेक वर्षे सेवा करित आहे श्री यथाची प्रेरणाच या यथाला सर्वस्वी कारणीभूत झाली असणार, अशी माझी श्रद्धा आहे या देवस्थानच्या विश्वस्तोत्री या यथाला रु ५०१ चा पुरस्कार दिला आहे या सक्रीय प्रोत्साहनाद्वारे मी कृतज्ञ आहे याच्या यथात त्याच्याच यथात येथे उन्मूत करणे वाजवी होईल

‘आपण पाठनिष्ठ्या ‘देवीकोश’च्या (आदिवासींचे विश्वस्वरूप) दोन प्रती विश्वस्तोत्री मिळाल्या हा यथा निर्माण करण्यासाठी आपण यथाच परिश्रम घेतले आहेत व त्याचे क्रमशः प्रकाशन करण्याची जबाबदारी स्वीकारली, आहे हे पाहून फार समाधान झाले

जापण्या पहिल्यापहिल्या मथराजाची पाठळी उच्च शागण्यामध्ये ण्डळ महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे हे प्रकाशक लाभते, राष्ट्रपतींनी पथम पणाने प्रकाशन केले, महाराष्ट्र शासन संस्कृतिर मडळाने अनुदानास योग्य मध ठरविता आणि मराठी साहित्यक्षेत्रातील नामवंत लेखकांचे अभिप्राय मिळोत याबद्दल, येथील श्री अयामातेने आपल्या प्रेरणागर्भाने एका साध्या सेवेकन्याकडून असा अपूर्व स्वरूपाचा, 'शक्तीचा सर्वांगीण विचार करणारा' मध निर्माण करून घेतला याबद्दल आम्हाला धन्यता वाटत आहे

भारतामध्ये अनेक सामर्थ्यशाली व वैभवशाली शक्तिपीठे आहेत त्यांचा निदर्श या मधांत शाला असल्याने त्या त्या पीठचालकानी या शक्तिमधाची दखल घेऊन उदारदृष्टाने शक्तितत्त्वाच्या प्रचारास सर्वतोपरी द्रव्यसाहाय्य करणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे, असे आम्हास वाटते

जापण्या या उपक्रमास फूल ना फुलाची पाकळी मदत म्हणून देवस्थानचे वर्तमान रु ५०१ (पाचशे एक) चेक क्रमांक १९२६४८, युनियन बँक ऑफ इंडिया (गोरगाव) ने पाठविले आहे कृपया त्याचा स्वीकार करून पावती पाठवावी "

पहिल्या गडाप्रमाणेच याही खडाची अनुक्रमणिका सूचिवनाच आहे याने वाचकाची सोय होईलच सविस्तर सूचि चौथ्या खणात दिली जाईल

या मधाच्या लेखनात व प्रकाशनात त्यांचे ज्याचे साथ मला ज्ञाने त्याचा सविस्तर उल्लेख मी पहिल्या खणात 'प्रणनिर्देशात' केलाच आहे ते सज याची खणाचे प्रकाशनातल श्रेयाचे भागीदार आहेतच त्या सर्वांचे कृतज्ञतापूर्वक पुन्हा स्मरण करतो या खणासाठी प्रस्तावना लिहिण्यास मीमासातीर्थ प श्रीपाल शास्त्री किंजवडेकर यानी समति दिली व ती लिहून मला उपकृत केले आहे मुद्रितशोधक मित्रवर्षे भागवत व प्रतिभा मद्रणालयाचे आभार मानाययासच हवेत ण्डळ महाराष्ट्र विद्यापीठ व महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मन्डळ यांचेही प्रोत्साहनाच स्मरण करणे माने कर्तव्य आहे

हा दुसरा खंड वाचकांचे हाती देताना याचे सन्निध प्रोत्साहन मिळेलच असा निश्वास व्यक्त करतो आणि तिसऱ्या व उरलेल्या मध प्रकाशनाकरिता तूत त्याचा निरोप घेतो !

अनुक्रमणिका

अर्पण	...	...	..	..	पृ. १- २
प्रकाशकाचे निवेदन	...	..	...	...	पृ. १
ऋणनिर्देश	...	...	...	...	पृ. १- २
स्वस्त-वाचन -प्रस्तावना- श्रीपादशास्त्री किंजवडेकर					पृ. १- २४

देवता विषयाचा तौलनिक प्रमाणपुरस्सर संय १; आगळे वैशिष्ट्य २; देवताशब्द-समूहाचाक-शक्तिचाक ३; शक्तिउद्भव तेथे देवता ४; देवता-उपपत्तिविचार ६; देवतापूजा-उपासना-उपचार ७; यज्ञसंस्था ९; देवतापीठे-अर्थ-एकत्व आणि एकात्मभाव १०; मंत्र-तंत्र-यंत्र मूलभूत अर्थ ११; मंत्र म्हणजे मनन ११; यंत्र विचार १३; यंत्र-मंत्र प्रयोजन १५; शक्तीचे अधिष्ठान यंत्र होय १६; तंत्रविचार १८; उत्पत्ति, समाजाची-देवतांची २१; आदिशक्तीचा संचार-पूर्व गोटाघात २२; पश्चिम गोटाघात २२; भारतीय एकात्मतेसाठी आवाहन २३; सर्व प्रादेशिक भाषांनू भाषातराची आवश्यकता २४.

१. शक्ति तत्त्वज्ञान .. .. . पृ. १- ७१

शक्तीची व्याख्या व क्षेत्र १; अकार आणि श्रीरीज ३; शक्तीचे स्वरूप ७, शक्तीचे वेदवाङ्मयातील स्थान ८; दैविक शक्तीचे बीज ९; शक्ति शब्दाचा निरनिराळ्या अर्थाने वापर १०; शक्ति आणि वेदान्त १५; शक्ति आणि शंकराचार्य १६; शक्ति व विभिन्न संप्रदाय १८; शक्ति व पुराणे २०; शक्तीचे व्यक्तस्वरूप प्रत्येक देवता २२; शक्तीचा प्रभाव व कार्य २३; वैष्णववाङ्मयातील शक्तीचे स्थान २५; शक्ति व शैववाङ्मय २९; शक्ति व साख्य शास्त्र ३१; शक्ति, मीमांसा व न्यायशास्त्र ३३; शक्ति व योगशास्त्र ३४; शक्ति आणि काश्मीर शैव संप्रदाय ३६; शिव-शक्ति एकरूपच ३९, शक्तीचे प्रकटीकरण ४०; शक्तीचे वर्ग ४२; शक्ति व अक्षरसमूह ४३; शक्तीचे शैवशैव संप्रदायातील स्थान ४५; शक्ति आणि चैतन्य संप्रदाय ५३, शक्तीचे पूजन ५५; शक्तिस्तोत्रे ५६; शक्तितत्त्वज्ञान-आधार मय ५८, शक्ति व अणुशास्त्र ५९-७१; अणुशक्ति-उत्पादन व कार्य ५९, अणुशक्ति व भारतीय ऋषि-ज्ञान ५९; अणुशक्तिशास्त्र-परिभाषा ६०; अणुगर्भाची रचना ६३; अणुमार व अणुशक्ति ६४; अणुप्रमाणन ६५; निरणोत्सर्गा एकन्याचा उपयोग ६६; निरणोत्सर्ग म्हणजे काय? ६७; निरणोत्सर्गांय धोके ६८; अणुशक्ति-आंतरराष्ट्रीय समिती व तिचे कार्य ७०; अणुशक्ति संदर्भमय ७१.

२. शक्तिपीठ देवता ... .. पृ. ७२-३७०

५१ आदिशक्तिपीठाची यादी ७२; श्रीराजराजेश्वरी ७४; अच्छरूमाता ७७; आदिशक्ति (चाफळ) ७८; अंबाभवानी (अमरावती) ८२; आवेजोगई ८७; जोगेश्वरी (मुगवली-राजस्थान) ९२; उमतारा; ९३; कन्याकुमारी ९५; कमला १०१; कात्यायनी १०२; कामाख्या (त्रिपुर मुंदरी) १०४; कामाक्षी ११९; कालीमाता (कलम्ता) १२६; गडवाली १४४; कालीची प्रमुख मंदिरे १४७; गुह्येश्वरी १५९; गोवेषांतीय देवता १५६; विजयदुर्गा १५९; कामाक्षी (शिरोडे) १६०; नवदुर्गा-मडकई (गोरा) १६०; देवी माऊली १६५; महालक्ष्मी (बादिवडे) १६७; लयराई १६७; जीवदानी १६८; ज्वालादेवी आणि जालंदर पीठ १६९; जालंदर-कांगडा पीठ १७४; तुकाई १७८; पटेश्वरी १८४; पैठणदेवता १८७; पुणेदाहर शक्तिपीठे १९२; वनशंकरा १९९; शकंभरी २०२; पहुचरा २०७; विलई माता २१५; भवानी सीताकुंड २१७; भद्रकाली २२१; भ्रमरावा २२५; मुंबईदाहर शक्तिपीठे २२६; मुंबादेवी २२६; काळ्यादेवी, गावदेवी २२८; दुर्गादेवी, प्रभादेवी २२९; वाराणसी २३०; महालक्ष्मी २३२; वैकुंठमाता २३३; महामयी २३५; मोहनीराज २३७; महालक्षा २४६. महालक्ष्मी (डहाणू) २४९; महालक्ष्मी (कोल्हापूर) २५१; महालक्ष्मी-(गोरेंपळे, कुंभळगड-उदेपूर, अणहिलवाड, दोडगह-वल्लि, कुटाळ, वाई, माद्रे, झाशी) २६३; महीकावती २७१; मीनाक्षी २७४; मेगुती मंदिर २८२; यमाई २८३; ललिता २८९; वज्रेश्वरी २९५; वरदायिनी ३००; वाराणसी देवता ३०३; नवगौरी नावे ३०९; त्रिष्यवासिनी ३११; त्रिष्यवासिनी (कौशिकी) ३१६; विद्यादेवी ३१९; शातादुर्गा ३२१; गोरा खिस्तीकरण ३२६; शारदा ३३६; सप्तगुणी ३४०; स्वौंगिआजी ३५२; हरसिद्धि ३५४; हर्षदमाता ३५७; हिंगुळा (१) ३५९; हिंगुळा (२) ३६५.

३. योगिनी आणि मातृका .. .. पृ. ३७१-३९५

योगिनी-उत्पत्ति ३७१, योगिनीची नावे ३७२, योगिनीमंदिर (भेडाघाट) ३७७; योगिनी मंदिर (खजुरहो) ३७९; जगदवा मंदिर ३८०; मातृकास्वरूप ३८२; मातृकाची नावे-यादी ३८४; विष्णुनिर्मित मातृका ३८५; अष्टमातृका (ब्राह्मणी, वैष्णवी, ऐंद्री, चामुंडा, माहेश्वरी, कौमारी, वाराही, योगेश्वरी) ३८६; ५२ जखरे-वर्णमाला व मातृका ३८९; मातृका मंदिरे ३९३.

४. मंत्र-तंत्र-यंत्रदेवता ... .. पृ. ३९६-४३३

मंत्रदेवता ३९६; मंत्र म्हणजे काय ? ३९८; मंत्रांचे प्रकार-जाति ३९९; मंत्रसिद्धि कोणास होते ? ४००; मंत्र, यंत्रदेवता ही निर्गुण-गुण उपासनेचे द्योतरु ४०३; वैदिक मंत्राचा उपयोग ४०४; जैनयंत्र व मंत्र; बौद्धयंत्र व मंत्र ४०६; तंत्रदेवता ४०९; तंत्रयंत्राचा उगम ४१०; तानिकाच्या उपास्यदेवता ४११; जैन व बौद्धतंत्रे ४११; तानिक व मत्प्रचार ४१४; श्रीविद्या ४१५; तंत्रशास्त्राने पोटभेद ४१६; तंत्रयंत्र ४१७; तंत्रशास्त्र व पाश्चिमात्य ४१८; तानिक मार्गिवाच्या देवता-फाल्गुव्या, कपालिनी, कुला, कुरुकुला, विरोधिनी, विप्रचित्ता, उमा-उपतारा, उमचंडा, तिरस्कारिणी, स्वप्नवाराहिका, संपतसरस्वती, आदिनाथ वगैरे ४२०; यंत्रदेवता ४२३; श्रीविद्या-उगमनिकास ४२३; यंत्र म्हणजे काय ? ४२४; उपासक व यंत्र ४२४; श्रीयंत्र ४२६; श्रीयंत्राचे स्वरूप व मांडणी ४२७; शक्तिपीठे व त्यातील यंत्रस्थापना ४२९; आदिशक्तिप्रतीक-श्रीचक्र ४२९; प्रसूत यंत्रे ४२९; यंत्रकृति तंत्राने पथ्य ४३०.

५. सामाजिक देवता ४३४-४८७

सामाजिक देवता-यादी ४३४; देवता व चातुर्वर्ण्य समाज ४३५; श्रीसरणीदेवी ४३६; एकत्रीता ४४३; कन्यका परमेस्वरी; ४४६; कमळोविधी ४४७; कळमुयाई ४४८; चिन्नाम्मा ४४९; बांशळमाता ४५४; मायाराणी ४५६; सहमा ४५८; रेणुकादेवी ४६१; रेणुकाक्षेत्र (माहूर) ४६७; रेणुका व परशुराम ४६८; परशुराम व अस्त्रविद्या ४७०; रेणुनेची मंदिरे ४७३; परशुराम व मातृभक्ति ४७५; लुंनिनी ४८२; सतीचे देवालय ४८३; सतीची संस्था-पुरातन ४८४; सती व पाश्चिमात्य ४८५; सतीची बंदी कोणी केली ? ४८६; सती आत्मत्यागाचे व आत्म-वलिदानाचे प्रतीक ४८७.

शुद्धिपत्र ... .. पृ. ४८८

अधिकारी विद्वानांचे अभिप्राय ... .. पृ. १-७

श्रीशृंगेरी जगद्गुरु महासंस्थान (शैथिल्य प्रात), महामहोपाध्याय पंडित श्रीराजराजेश्वरशास्त्री दधीच, वाराणसी; महामहोपाध्याय बाळशास्त्री हरदास, नागपूर; डॉ. ना. मा. स्वरे, नागपूर; भारतभारती (ज. मा. कायदे) मुंबई व कीर्तनरत्न लक्ष्मणजुवा निजामपूरकर, पुणे.

‘ आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप ’ (आगामी मंडावील प्रिपय) पृ. ८

। भूधरभूर्जानिर्विजयतेतमाम् ।

भ्वस्ति-वाचन (प्रस्तावना)

आमचे मित्र प्रन्हाद कृष्ण देसाई ऊर्फ दादा यानी अत्यंत परिश्रमपूर्वक आणि गुमारे मातआठ वर्षांत एवढ्या दीर्घकाळ चिंताट्टीने व्यासगर्भक एक मय लिहिला आहे.

देवता हा विषय घेतला तर या विषयासवर्धाचे सपूर्ण विवेचन आणि तौलनिक दृष्टीने केलेली चिन्तना यासह एतद् विचार मांडलेला अशासारखा मय आमच्या तरी आत्रापि पाहण्यात नाही. साहजिकच गाणपत्यांनी गणेश-पुराण, शैवानी शिवपुराण, वैष्णवानी विष्णुपुराण, शाक्तानी शक्तांचे पुराण, सूर्योपासकानी सूर्यपुराण अशी आपापल्या उपास्य देवतेची वेगवेगळी पुराणे वाचून, आपल्या आपल्या देवताचे जे ज्ञान संपादन करतील त्यात सहसा एक-प्राकृतता आढळत नाही. गाणपत्यांनी गणेश हाच सर्वारंभी अय्यन तोच जगाच्या उत्पत्ति, स्थिति-ल्यालाही कारण जाहे असे वाटते, तर शैवानी शिव, वैष्णवानी विष्णु वगैरे त्या त्या उपास्य देवतेच्या बाबतीत नेमजे हेच वाटत असते. वाटणे चूक नव्हे, परंतु सामान्य जिज्ञासूचा याबाबत निश्चित गोंधळ होतो. देवताच्या उपाधीमध्ये तरी वैचित्र्य आढळले, तरी त्याच्या मूलभूत तत्वात बदल होत नाही, परंतु पडत नाही, हे तौलनिक दृष्ट्या आणि प्रमाणपुरस्सर विवेचन करणारा एकच मय आजवर मराठीत उपलब्ध नव्हता आमचे मित्र श्री देसाई यानी हा अद्भुत प्रयत्न करून हा मय लिहिला हे या मयाचे एक मूलभूत वैशिष्ट्य होय

आजवरचे त्याचे क्षेत्र पाहिले तर ते लेखनाला उपयोगी असे मुळीच नव्हते. ज्या हाताला दडुका व पिस्तुल याची सतत सजय, त्या हातांनी लेखणी घ्यावी आणि ती मराईतपणे चालवावी हा एक वाङ्मयीन चमत्कारच म्हणारा लागेल.

या वैशिष्ट्याबाबत मात्र आमची उपपत्ति अशी आहे की, दडुका ग्राही ठेवल्यानंतर समाजसेवेचा दड हाती घेऊन जगदवेचे सेवेचे कर्ण जे त्यांनी प्रापले त्याचा परिणाम म्हणून जगदवेनेच त्यांना ही प्रेरणा दिली असावी. एरव्ही हा मय पाहता तो देसाई यानी लिहिला असा विश्वास ठेवणे धाडसाचे वाढले असते पण आता तसे वाटत नाही.

आगळे वैशिष्ट्य

अशा या त्रिभिध वैशिष्ट्यांनी विरगणाऱ्या अपूर्ण मयाचा परिचय करून देण्याची कामगिरी त्यांनी मिश्रभाषाने शोषिली अगत्यामुळे आमच्या सर्वांचा नाईलाज झाला. मिश्रभाषा, निष्काठी आणि सगळा या सगळ्यांमधून एकदम सुटका होण्याचा निश्चित मार्ग म्हणजे या मयाचा घातकांना परिचय करून देणे, असे वाटल्याने या मयाच्या परिचयासाठी आम्ही उत्सुक होत आहोत.

अशा या अपूर्ण मयाचे नाव 'आदिशक्तीचे त्रिधन्वरूप' असे आहे. शक्ति हा शब्द या मयात देवता या अर्थाने वापरलेला आहे. आदिशक्ति म्हणजे व्यावदेवता आणि तिचा त्रिधन्वुत्कार, त्रिधन्मध्ये तिचा झालेला उच्चार, तो आदिशक्तीचा त्रिधन्वुत्कार होय. हा त्रिधन्वुत्कार मूळ स्वरूपात न होता, मूळ देवतेच्या अनेक अंगोपांगांनी झाला. मुळात पाणी एकच परंतु त्रिभिध उपार्थांच्या योगाने ते बहुरूप आहे असे वाटते. नदी, नाला, खोरात, खुद्र इत्यादि त्रिभिध नद्यांनी ओळखले जाणारे पाणी हे मुळात एकच असते. तद्वतच अनेक नामाभिधानांनी अनेक ठिकाणी ओळखल्या जाणाऱ्या अनेक देवता, या आवेवतेच्या मूळ स्वरूपापासूनच निघालेल्या आहेत, हा या मयातील एक महत्त्वाचा शिद्धांत आहे. या शिद्धांताच्या स्पष्टीकरणासाठी अनेक विषयांचा शोषणिक प्रपच या मयात लेखकाला करायला लागला. तो ठसा फ्रीत असताना अनेकांचे या विषयावरील मत समजून घेण्यासाठी मुलाखती, प्रश्न, त्या त्या विषयावरील अगणित मथांचे परिदीप्ति हेही करावे लागले, आणि हे करीत असताना, विद्वान समजल्या जाणाऱ्या अनेकांचा लेखकाला जो प्रत्यक्ष अनुभव आला तो वाही उत्साहप्रद नव्हता ज्यांच्याकडून मार्गदर्शनाची अपेक्षा करावी असे लेखकाला वाटले त्यांनी दुसऱ्याच दृष्टीने मार्गदर्शन केले. अनेकांनी या विषयावरील लेखन हे मृगजळासारखेच आहे असे सूचित केले, तर नित्येकांनी या सर्व सटाटोपाची गरजच काय, असाही खूर काढला. अशा या सर्व मार्गदर्शनाशी मुकाबला करीत करीत सर्वांसाने प्रतिकूल वातावरणात आणि सर्वस्वी एकाही राहून हा मय लिहिला गेला.

या मयात देवतांच्या अनुपंगाने आणि भ्रम रिकाराच्या दृष्टीनेही वैदिक देवतांचा परामर्ष मयकाराने घेतला आहे. या प्रकरणात वेदकांनी ज्या ज्या देवतांना महत्त्व प्राप्त झाले होते, त्या त्या देवतांचा उल्लेख आहे. वेदकालीन देवता हा विषय महत्त्वाचा व इतर अनेक विषयांनी समृद्ध असा आहे. वेदकालीन देवता असे म्हटल्यानंतर वेद व त्याचा काळ आणि त्याचा विस्तार इतक्या गोष्टींचा समावेश वेदकालीन या एका शब्दात होतो केवळ भारतीयोंच्याच नव्हे,

तर मानवतेच्या इतिहासातील अत्यंत प्राचीन उपलब्ध असे हे वैदिक याज्ञिक असल्याने त्याला एक मानवी संस्कृतीच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे. संस्कृतीचे विकास हे मानवा विकासान्या समांतर असेच नेहमी होत असतात.

समूहवाचक-शक्तिवाचक

त्या दृष्टीने पाहिले तर वैदिक देवताचरुन त्या वेळच्या समाजास्थितीवर चांगलाच प्रकाश पडतो. देवता हा शब्द त्या वेळी समूहवाचक आणि शक्तिवाचक अशा दोन्ही अर्थानी वापरला जात असे. अनेक देवाचा समुदाय ज्यामध्ये आहे त्या देवता. या अशा समूह-देवतांचा उपयोग यज्ञप्रक्रियेमध्ये होत असे. देवता म्हणजे काय ? तर आपल्यापेक्षा शक्तीने अधिक श्रेष्ठ ती देवता. उदाहरणार्थ इंद्र, वरुण, यम या सर्वांना देव असे मानतात. कारण मानवी शक्तीपेक्षा यांच्यामध्ये कितीतरी पटीने अधिक शक्ति आहे. जसा या शक्तिशाली देवतांचे पाठवळ आपणांस लामात्रे, या देवतांच्या छुपाप्रसादाने पंचमहाभूतानी आपापली कामे व्यवस्थित करावीत यासाठी या देवताना शरण जाणे आणि त्यांच्या प्रसन्नतेसाठी विविध यज्ञभाग करणे हे स्वाभाविकच म्हटले पाहिजे. व्यवहारातसुद्धा आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ असणाऱ्या व्यक्तीला अनुकूल करून घेण्यासाठी त्याची स्तुति-स्तोत्रे आपण गातच असतो. ही त्या व्यक्तीची एका तऱ्हेने पूजाच होय. देशाचे व समाजाचे नेतृत्व करणाऱ्या माणसाची विभूति-पूजा आपण करीत असतोच. त्या दृष्टीने विचार केला तर वेदकाळातील मानवांनी पंचमहाभूतांचेही नेतृत्व करणाऱ्या अग्नीला आपले पुढारी मानले, तर त्यात नवल नाही. व्यक्तीच्या नेतृत्वापेक्षा शक्तीचे नेतृत्व हे केव्हाही अधिक श्रेष्ठच असणार. मानवाच्या संस्कृतीत जशी आपल्या नद्यांनी भर घातली आहे, तशीच ती अग्नीनेही घातली आहे. अग्नीचा शोध हा मानवाचा सर्वात पहिला शोध आहे, असे म्हटले जाते. या शोधाची जननी निसर्गच आहे. निसर्गाशी एकरूप होऊन आपली जीवनयात्रा चानू ठेवणारा आदिमानवाचा सनूह त्याच निसर्गाच्या घरदहस्ताने पुढे पुढे इतका विकसित होत गेला की, त्याच्या त्या वेळच्या उच्चस्तरीय विकासाच्या कल्पना वेदवाङ्मयात आजही आपणाला पाहण्यास सापडतात. प्रत्यक्ष उपलब्ध वेदवाङ्मयाच्या काळापेक्षाही अनेक शतके भूतकालात या उच्च संस्कृतीची धीजे अकुरित होऊ लागली होती, यात वाद नाही. भारतीय उत्तर ध्रुवापासून भारतात ज्या वेळी प्रथम आले आणि पंजावप्रांती स्थिर झाले त्या वेळेपर्यंतचा त्यांचा मधला काळ जो आहे तो अत्यंत संघर्षाचा आणि विकासाच्या दृष्टीनेही महत्त्वाचा होता. पंजाव प्रांतात ते स्थिर झाल्यावर ते स्वतःला आर्य म्हणवून घेऊ लागले आणि आर्य हा शब्द श्रेष्ठत्वाचा निर्दर्शक असल्याने अशा श्रेष्ठ गुणांनी युक्त असणाऱ्या माणसाचा समाज हा जिथे राहतो त्या प्रदेशालाही ते आर्यावर्त म्हणू लागले. आर्यावर्ताची

त्या वेळची सीमा ही ' मध्यमविध्यदिमाल्योः । ' एवढी व्यापक झालेली होती. अर्थात काही लोक प्रथम जागे. त्यांच्यानंतर काही घटनांनी दुसरे लोक जागे. त्यांच्या संस्कृतीचे व विचारांचे प्रतिबिंब आजच्या वैदिक धाड्यात उमटलेले आहे, असे काही संशोधकांचे म्हणणे आहे आणि त्यांच्या त्या म्हणण्याला पुरावा म्हणून, मोहोत्रोदारो व हरणा येथील उत्खननात सापडलेल्या अवशेषांचा देतात. तथापि, अंतर्गत पुरावे पाहता, प्रथम आलेल्या लोकांच्याच विकासाचे प्रतिबिंब वेदवाङ्मयात प्रतिबिंबित झाले आहे, असे मानले तरच आपल्या पौराणिक काल-गणनेची संगति लागू शकते. उत्खननातील अवशेषांवरून जो निर्णय घ्यावयाचा तो उभयपक्षांही घेता येईल. कारण याबाबत संशोधकांची बुद्धि ही आपणाला अनुकूल असा निर्णय देऊ शकते व त्याचे समर्थनही करू शकेल. पण अंतर्गत पुरावा जो असतो तो आहे तसाच स्वीकारावा लागतो. अशा अंतर्गत पुरावांमध्ये शब्दाची गणना होते आणि नाशवंत उत्खननातील अवशेषांपेक्षा किती तरी प्राचीन आणि स्वयंभू ते आहेत. वेदवाङ्मयाच्या दृष्टीने विचार घेता तर ओम (ॐ) हा शब्द आपण घेऊ. हा शब्द मोहोत्रोदारो व हरणा यांच्या संस्कृति विकासाच्याही पूर्वी कितीतरी दस्तवे, नव्हे सहासके अगोदरपासून अस्तित्वात असल्याची साक्ष आपले दार्शनिक संशोधन देत आहेत.

शक्तिउद्भव तेथे देवता

हे सर्व चराचर ओम्कारापासूनच निर्माण झालेले आहे असे आपले ऋषि एकमुखाने सांगत आहेत. त्यातील वैज्ञानिक कार्यकारणभावाचा सांगोपांग विचार करणे हे या ठिकाणी प्रस्तुत नाही. तरी पण वैदिक देवतांच्या संदर्भात विचार करताना आपल्या ऋषींनी जियून जियून शक्तीचा उद्गम होतो, प्रादुर्भाव होतो त्याला त्याला देवता मानलेल्या आहेत. शब्द ही अशीच एक प्रचंड आणि विराट शक्ति आहे. या शक्तीपासूनच चराचराची निर्मिती झाली आहे, असे मंत्रद्रष्टे ऋषि जे सांगत आले, त्यातील तथ्यांशाची आता कोठे तोंडओळख पाहिमात्याना होऊ लागली आहे. ' एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति । ' हे शब्दशक्तीच्या बाबत केलेले वर्णन अतिशयोक्त नसून न्यूनोक्त आहे हे नेहमी लक्षण ठेवावे.

निसर्गाच्या साक्षिण्यात निकटतम सद्वासात निसर्गाशी एकरूप होऊन ज्या वेळी आपले भारतीय ऋषि विश्वाच्या बुद्धाशी असणाऱ्या सजागर्भ शक्तीचा विचार करू लागले, त्याच वेळी त्यांच्या प्रतिथ प्रजेतून जो त्यांना साक्षात्कार झाला तोच विश्वचक्राचे संचलन आणि प्रवर्तन करणाऱ्या पाच भौतिक शक्तींना देवतांचे स्वरूप देण्यास कारणीभूत झाला. स्थूल पंचमहाभूते ज्या एका मूळ

कारणात्न निर्माण झाली ते मूळ कारण स्वभावतःच निरुपाधिक, अव्यक्त आणि म्हणूनच निर्गुण स्वरूपाचे असे आहे. ते 'सदसतः परम्' म्हणजे सताच्या आणि असताच्या पलीकडे असणारे असे आहे. 'सदसतः परम्' अशा या मूळ कारणालाच पुढे पंचतन्मात्रा या शब्दांनी संबोधू लागले. उपाधिस्तून्य अशाही वस्तूचे वर्णन शब्दोपाधिने केव्हाशिवाय ते बुद्धिच्या वक्षेत येत नाही एवढाच त्याचा आशय. आकार आणि मर्यादा या केवळ उपाधीनेच व्यक्त होत असतात, अमर्यादाला मर्यादा आणि निराकाराला आकार देण्याचे काम हे जरी उपाधी करीत असली तरी मूळ कारण हे आकार आणि मर्यादा यांच्या पलीकडेचे असते हे लक्षात ठेवले पाहिजे. मानवी ज्ञानाचा मार्ग हा उपाधीच्या राजरस्त्यानेच जातो. याचा अर्थ असा नव्हे की, त्या मूळ कारणाकडे जाण्यासाठी इतर मार्ग नाहीत. साक्षात् कृत-धर्माण ऋषींना या इतर मार्गांचे चांगलेच ज्ञान झाले होते. त्या मार्गांनी जाणे सर्वसामान्यांना जमण्यासारखे नाही, म्हणूनच जापल्या ऋषींनी हा सारा शब्दोपाधीचा प्रपंच घाटला. सर्व व्यापक विष्णु ही देवता घ्या. वेदकाली ही देवता प्रमुग्य मानली जात असे.

'अग्निर्वै देवताना अवभो विष्णु परम ।' 'ना विष्णुः पृथ्वीपतिः ।' इत्यादि श्रुतिवचने याची साक्ष देतील. अशा या सर्वाधार सर्वव्यापक प्रधान देवता विष्णु याचा सामान्यांना परिचय करून देताना त्याला नसलेल्या आकाराचीही कल्पना देण्यासाठी 'शाताकार' असे म्हणून पुन्हा 'गगनसदृश' असे म्हणायचे लागले. ज्याला सीमा नाही अशा आकाशाला मुढा गगन शब्दाच्या उपाधीतच गोवाचे लागले. यान्तत्रिक 'गगनसदृश' म्हणजे माय याची निश्चित व्याप्ति किंवा बोध आपणाला होत नाही. जो बोन होतो तो एवढाच फी, आकाशासारखे भव्य, प्रचंड, विराट असे काहीतरी त्या विष्णूचे स्वरूप असावे. पण हे भव्य, विराट आणि प्रचंड म्हणजे काय ? त्याच्या सीमारेषा कोणत्या हे बरील शब्दांनी सांगता येणे केवळ अशक्य आहे. शब्दांनी सांगता येणे अशक्य आहे हे महत्त्वाचे आहे. म्हणूनच त्या त्या शक्तीच्या मूळ कारणापर्यंत किंवा सूक्ष्मतम अशा परिणामापासून बृहत्तम परिणामापर्यंत शब्दांनी जाता येणे सर्वथैव अशक्य आहे. याजसाठी आपले उपनिषद्कार असे सांगतात

'यतो वाचो निरर्तन्ते तदप्राप्य मनसा सह ।' मन, वाणी आणि बुद्धि या त्रिपुटींचा जिथे प्रवेश होऊ शकत नाही असे ते मूळ कारण, अशी ती सशागर्भ शक्ति, ज्या वेळी शब्दांकित झाली त्याच वेळी त्या शक्तीला देवता असे म्हणू लागले. अशा शक्ति इंद्र, वरुण, यम, अग्नि इ० यथार्थ नावांनी ओळखू जाऊ लागल्या. मानवी प्रवेशा केवढा विकास झाला होता याची गेल्या हजार दीड हजार वर्षांच्या सततच्या पारतंत्र्यामुळे आज आपणांस कल्पना नाही. एकच शब्द

परंतु तो साक्षात कृतधर्माण ऋषींचा, त्या एका शब्दाने सारे शब्दब्रह्म ओतप्रोत होऊन गेले. ऋग्वेदातील नासदीय सूक्त ज्याच्या प्रज्ञेवून प्रकट झाले त्या सूक्तातील 'तदानीम्' हा एकच शब्द, शांताच्या कुपणावरून अज्ञाताच्या अशीम प्रदेशात आपणांला धेऊन जाणारा हा एकमात्र तदानीम् हा शब्द गेजुवध आहे, शब्दवध आहे असे म्हणा ह्ये तर, ज्ञाताला आणि अज्ञाताला जोडणारा हा शब्दवध ज्या ऋषींनै निर्माण केला त्या ऋषींची प्रज्ञा ही प्रज्ञेच्या पतीकडील आहे, असेच म्हणावे लागते.

उपपत्ति विचार

वैदिक देवतांची उपपत्ति समजून घेण्यासाठी प्रथम पंचमहाभूते आणि त्यांच्या तन्मात्रा यांचा परिचय करून घ्यायचा हवा. हा परिचय काही एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंतच आपणास इद्रियाच्या द्वारे होऊ शकतो. स्थूल पंचमहाभूतातील काही भूते अशी आहेत की, ती आपणास डोळ्यांनी दिसत नाहीत तरी पण त्यांचे गुणधर्म हे कोणत्या ना कोणत्या इद्रियाना प्रतीत होत असल्यामुळे आपण त्यांचे अस्तित्व विनातम्रार मान्य करतोच. वायु, आकाश ही दोन पंचमहाभूते आपणांस दिसत नाहीत आणि तरीही आपण त्यांचे अस्तित्व नाकारू शकत नाही. पंचमहाभूतापासून सर्व विश्वाची निर्मिती झाली, असा आपला सिद्धान्त आहे. चराचरातील अणुरेणूत ही पंचमहाभूते सामारलेली असतात, म्हणूनच प्रत्येक पदार्थ हा पांचभौतिक आहे हे आपल्या ऋषींनी सिद्ध केल्यावर मग त्याची दृष्टि स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे वळली आपले शरीर हेही पांचभौतिक आहे. असे त्यांना नंतर आढळून आले आणि समष्टीत अरुणाच्या स्थूल पंचमहाभूताचे गुणधर्म आणि त्याची मूळ कारणे शोधून काढण्याच्या दिशेने ते ज्या वेळी प्रयत्न करू लागले त्या वेळी निर्मितीच्या उलट क्रमाने त्यांनी आपला प्रवास सुरू केला. आकाशापासून वायु, वायुपासून अग्नि, अग्नीपासून पाणी आणि पाण्यापासून पृथ्वी अशी ही पंचमहाभूते क्रमशः निर्माण झाली. पण ही अशीच का निर्माण झाली, उलट क्रमाने पृथ्वीपासून पाणी किंवा अग्नीपासून वायु अशी का निर्माण झाली नाहीत हे शोधून काढण्यासाठी भारतीय ऋषि-पाणी अशा शब्दांच्या टोकापासून आकाशापर्यंत ज्या वेळी आले, त्या वेळी त्यांना या पंचमहाभूताचा अनुलोम क्रम पटला. प्रतिलोम क्रमाने गेल्यानंतरच हा अनुलोम क्रम त्यांच्या प्रत्यक्ष अनुभवाला आला अर्थात् हा अनुभव घेण्यासाठी मुद्दा काही पिढ्यांची परंपरा निर्माण करायी लागली अशा या दीर्घकालीन परंपरेतून शानाच्या विशाल आकाशात पदार्पण करीपर्यंत ने ने त्यांना अनुभव आले, त्या अनुभूतीच्या आधारावरच त्यांनी

आपल्या देवताचा निश्चय केला. जीवनाला उपकारक आणि सजीवक अशा ज्या ज्या शक्तींचा परिचय त्यांना झाला, त्या त्या शक्तींना ते वक्ष करून घेण्याचा प्रयत्न करू लागले. अशा या प्रयत्नातूनच पुढे मानवव्यापी यज्ञ-संस्था निर्माण झाली. उत्तरोत्तर यज्ञसंस्थेचा जसजसा विकास होत गेला, तसतसा अनुभवाचा प्रातही व्यापक होऊ लागला. यज्ञाच्या निमित्ताने ज्या ज्या देवतांना आवाहन करण्यात येई, त्या त्या देवता जर आपण पाहिल्या, तर त्या सर्व आपल्या जीवनाला नितांत उपकारकच असल्याचे आढळून येईल. विष्णु, इंद्र, वरुण, यम हे त्या वेळच्या यज्ञातील प्रमुख देव. याना आज आपण केवळ शब्दांनीच ओळखतो, पण त्या काळी या शब्दांनी प्रकट होणाऱ्या दैवी सामर्थ्याचा प्रत्यक्ष सहवास भारतीयाना घडत असे. या सहवासाने ते उत्तरोत्तर अधिक प्रभावी, अधिक पराक्रमी, अधिक जयिष्णु आणि प्रमथिष्णु झाले. ज्ञात शक्तीचे मूळ केंद्र हाती आल्यामुळेच मोठ्या अभिमानाने 'हृष्वन्तो विश्वमार्यम्' असा ते उद्घोष करू लागले. तात्पर्य, त्या वेळच्या यज्ञीय देवताचा विचार केला, तर त्यांना प्रसन्न करून घेण्याचे उपायही त्या त्या देवतांना अनुरूप असे होते.

उपासना-उपचार

आजच्याप्रमाणे त्या काळी षोडशोपचार पूजा प्रचारात नव्हती, तरी पूजेतील मुख्य तत्त्वदेवतेचा सतोष जेणेकरून होईल, तो प्रकार मात्र त्या वेळी निश्चितच प्रचारात होता. इंद्र, वरुण, यमादि देवतांना यज्ञमध्ये आवाहन करून त्यांना गंधमाल्य अनुलेपन इत्यादि उपचार अर्पण न करता पुरोडास, सोमरस हविर्द्रव्य त्या त्या देवतांना उद्देशून अग्नीद्वारा समर्पण करण्यात येत असे. 'अग्निर्मुखो वै देवः' अशी त्या वेळची श्रद्धा असल्याने त्या त्या देवतांना प्रिय असे द्रव्य त्यांना उद्देशून अग्नीत टाकले जात असे. ते हुत होत असे म्हणून त्याला पुढे हविर्द्रव्य असे म्हणू लागले. आजच्या उपचारातील द्रव्ये ही हविर्द्रव्ये नसून ती मुख्यतः म्हणद्रव्ये असतात. उदाहरणार्थ, आपण सध्या जी पूजा करतो, त्या पूजेत जे उपचार अर्पण करतो, ते देवांनी म्हण करावेत या उद्देशाने, म्हणून यांना म्हणद्रव्ये म्हणणे योग्य होईल. हविर्द्रव्ये ही साक्षात् अग्नीमध्ये प्रहृत होत असल्यामुळे ती एकदा समर्पण केली की, परत घेता येत नसत, याउलट म्हणद्रव्याचे आहे. देवागमोर ठेवलेले दूध, देवाने म्हण केले, तर ठीकच, न पेशा त्याच्या नागाने प्रसाद म्हणून आपण स्वतः ही घेऊ शकतो. प्रसाद म्हणून का होईना, पण दिलेले परत घेण्याची क्रिया या उपचार द्रव्यामध्ये प्रामुख्याने असल्यामुळे पुढे पुढे या द्रव्यांचे विद्ययन होऊ लागले म्हणून आजच्यापेक्षाही वेदकाळीन पूजापद्धति ही अधिक यस्तुनिष्ठ होती असे म्हणारे लागले आजच्या

पूजेमध्ये आपण जी वैदिक सूक्ते उपयोगात आणतो, ती सर्व सूक्ते प्रथम यज्ञामध्ये विनियुक्त होती, हे लक्षात ठेवणे अगत्याचे आहे. कारण यज्ञामध्ये प्रथम त्याचा विनियोग जो झाला तो प्रत्यक्ष झाला. पूजेमध्ये सध्या होणारा विनियोग हा अनुमानिक म्हणूनच प्रत्यक्षापेक्षा थोडा दुर्बल होय. जे आपल्याला प्रिय ते धर्माशी जोडणे असा पूर्वाचा सभेत यज्ञसंस्थेने रूढ केला होता. त्याऐवजी यज्ञसंस्थेच्या अपक्रातीच्या काळात आपल्याला प्रिय जसेल ते धर्माशी नव्हे तर आपल्या प्रिय असणाऱ्या देवतेला अर्पण करावे असा सभेत रूढ होऊन बसला. पूर्वाच्या संकेतात त्यागाने धर्माची धारणा होत असे, तर नंतरच्या संकेताने व्यक्तीच्या त्यागाला सुरुचित स्वार्थाचे अधिष्ठान मिळवून दिले. याचाच पराकोटीचा शुद्ध परिणाम म्हणजे शाक्त तंत्रातील पंचमकाराचे निकृष्ट मिष्टवन हे होय. वैदिक देवता आणि त्यानंतरच्या देवता यांच्यामध्ये महत्त्वाचा दुसरा फरक असा आहे की, वैदिक देवता ह्या सर्वांगाने सामष्टिक देवता असत. समाजकल्याणार्थ त्यांना आवाहन करून प्रार्थना करण्यात येई; तर त्यानंतरच्या देवता ह्या सर्वांगाने वैयक्तित्व स्वरूपाच्या गणल्या गेल्या. व्यक्तीच्या स्वार्थासाठी या देवतांची पूजाअर्चा होऊ लागली. यानूनच अनेक देवतानाद निर्माण होऊन परस्पर कलहाचा अग्नि प्रज्वलित झाला व आज-तागायत त्याच्या ज्वाळा राष्ट्रहिताचा दाह करीत आहेत. वैदिक देवतांमुळे समष्टि जीवनाची दिशा आपणास मिळाली तर वैदिक देवताना व्यक्तिजीवनाची मिळाली. समाजाच्या कल्याणापेक्षा व्यक्तीचे कल्याण हे महत्त्वाचे मानले जाऊ लागले. त्यानरोबर समाजधारणा प्रस्कळित व्हावी व त्याच्या मागे राष्ट्राची सर्वांगाने विकल आणि दुर्बल होत जावे हे सहजच होते. हा महत्त्वाचा फरक लक्षात घेतला असता वैदिक देवतांनी राष्ट्रकल्याणार्थ आपणाला कसे उद्युक्त केले हे लक्षात येते आणि आजची राष्ट्राची पातळी सर्व क्षेत्रांत सर्वांगाने खाली आली ती, उच्चावृत्त्यासाठी पुनरपि त्याच यज्ञसंस्थेचे पुनर्जीवन राष्ट्रीय पातळीवरून होणे अगत्याचे आहे असे वाटू लागते. यज्ञ हा शब्द देवपूजा, संगति-करण आणि त्याग या तीनही अर्थानी युक्त असा आहे. म्हणजेच यज्ञात देवता-राधन, संगतिकरण म्हणजे संघटना आणि त्याग या तीनही गोष्टींचा समावेश असलाच पाहिजे असा दृढक असे. याउलट आजच्या पूजाप्रकाराकडे पाहिले असता देवताराधन म्हणजेच स्वार्थाचे आराधन, त्यासाठी संगतिकरण म्हणजेच संघटन नव्हे तर विघटन आणि त्याग म्हणजे लाच, प्रलोभन हे प्रकार गुरू आहेत. या सर्वांचे कारण देवतानादाची गुळची समष्टिक अशी धैर्यकच टासलेली गेली आहे हे होय. या दृष्टीने या मधार्तील वैदिक देवता हे प्रकरण महत्त्वाचे आहे.

यज्ञसंस्था

यज्ञसंस्थेच्या द्वारेच त्या वेळी देवतांचे समाराधन होत असल्यामुळे त्या वेळी आजच्याप्रमाणे स्त्री देवतांचा समावेश झालेला नव्हता. त्यांनी पारवी आवश्यकताही त्या काळी नव्हती. कारण पुरुष वा स्त्री हा भेद मूळ शक्तिस्वरूपाचा नसून तो शक्तीने स्वीकारलेल्या माध्यमाचा आहे. लिंगभेद हा उपाधिजल्प असल्याने निरुपाधिक अशा शक्तितत्वाला त्याची गरजही नव्हती. मूळ शक्ति ही केव्हा पुरुषरूपाने तर केव्हा स्त्रीरूपाने प्रकट होत असली तरी स्त्रीत्व अगर पुरुषत्व यापासून ती शक्ति मात्र सर्वथैव अस्तित् असते. काष्टाच्या रूपाने प्रकट होणारा अग्नि जरी 'काष्ठ काष्ठ प्रतिरूपो बभूव' असा असला तरी काष्ठ म्हणजे जग्नि नव्हे हे व्यवहारात जाणण पाहतोच. राजा सिंहासनावर बसला म्हणजे राजसत्तेचा त्याला पाठिंबा मिळत असला, तरी केवळ सिंहासन म्हणजे राजसत्ता नव्हे हे जाणण सदैव लक्षात ठेवले पाहिजे. याच कारणामाठी वैदिक वाङ्मयात ज्या अर्थाने आज जाणण स्त्रीदेवतेकडे पाहता, त्या अर्थाने स्त्री देवतांचे वर्णन आढळत नाही. आधी स्त्रीदेवता हा शब्दप्रयोगमुद्धा तितकासा बरोबर नाही. कारण देवता ही मूळात स्त्रीही नसते अगर पुरुषही नसते, ती शुद्ध शक्तिस्वरूप असते आणि शक्ति ही जन्मूत असल्याने ती ज्या माध्यमानून प्रकट होईल त्या माध्यमाचे गुणधर्म आपण आपल्या सोयीसाठी म्हणून तिच्यावर लादतो एवढेच. देवता या शब्दाचा अर्थमुद्धा 'देवानां समूह इति देवता।' असा त्या काळी अभिप्रेत होता. देवांच्या समुदायाला देवता म्हणत असत. देवांना जी तेजोमय करते ती शक्ति ही त्या देवापेक्षा वेगळी असणार हे उभडच आहे. रातीनुळे ज्योत प्रकाशित होत असली तरी वात म्हणजे ज्योत नव्हे रिंग ज्योत म्हणजे वातही नव्हे. यान वेगळी, ज्योत थेंगळी, वैदिक देवता आणि त्यानंतरच्या पौराणिक देवता यांच्यामध्ये असणारा मूलभूत फरक याचकांनी जर लक्षात ठेवला तरच त्यांना आपल्या पौराणिक वाङ्मयावरून समाजाच्या उत्कर्षापाकषांना इतिहास हा बरोबर करू शकेल.

भ्रदा याच्या बरोबरच संशोधकाची वस्तुनिष्ठ अशी एक स्वतंत्र बैठक प्राप्त झाली आहे.

देवता पीठे

या मंथात देवतांच्या निरनिराळ्या पीठाबाबत माहिती दिली आहे. त्या त्या पीठाच्या माहितीबरोबरच त्याच्या निर्मितीचाही इतिहास सांगितलेला आहे. अर्थात हा इतिहास प्रायः उपलब्ध माहितीवरून लेखकाने दिला आहे. पीठ याचा अर्थ मुख्य शक्तिकेंद्र असा आहे. जी शक्ति प्रथम ज्या केंद्रातून प्रगट झाली ते त्या शक्तीचे मूळपीठ किंवा आग्रमठ होत. अशा अनंत शक्तींची अनंत पीठे या विश्वांमध्ये आहेत. ज्याला जेथून प्रथम साक्षात्कार झाला त्याला ते त्या शक्तीचे पीठ आहे असे वाटू लागेल. अनंत शक्तींच्या अनंत उपासकाना अशी अनंत पीठे उपलब्ध झाली आणि नंतर त्या त्या पीठाचा म्हणून एक विशिष्ट असा संप्रदाय निर्माण झाला. जसे, कालिका देवी-कलकत्ता, कामाख्या (आसाम), तुळजा भवानी, ज्वालामुर्गी, रेणुका, सप्तशृंगी, मीनाक्षी, कामाक्षी, इ० पीठांचे संप्रदाय आणि भिन्नत्व हे जरी आज आपणाला दिसत असले, तरी या सर्वांचे मूळ कारण मात्र एकच आहे.

एकतत्त्व आणि राष्ट्रीय एकात्मभाव

मूळ एकतत्त्व असताना त्याचा विस्तार मात्र अनेकांगी का व्हावा याचा विचार केला तर हा अनेकविध विस्तार मूळ त्या तत्त्वाचा नसून त्याच्या अंगोपांगांचा आहे व त्याही अंगोपांगांचा विस्तार त्या त्या भक्तीच्या प्रकृति-धर्मानुसार, देशकाल व परिस्थिति यांना अनुसरून झालेला आहे हे लक्षात घेतले म्हणजे सांप्रदाय भिन्न असले तरी त्या सर्वांचे अधिष्ठान एकच असल्याने सर्व सांप्रदायांमध्ये भ्रातृभाव हा असला पाहिजे. पण ज्या वेळी विभिन्न सांप्रदायांमध्ये कलह निर्माण झालेले दिसतात, त्याचे कारण त्यांच्या बुडाशी असणाऱ्या एक-तत्त्वाचे विस्मरण हेच होय. या मंथात प्रतिपादन केलेल्या अनेक विषयांच्या बुडाशी हे एकतत्त्वाचे प्रधानसूत्र लक्षात घेतले म्हणजे हा मप याचकाच्या बुद्धीला, भद्रेला आणि भक्तीलाही आवाहन करणारा ऋसा आहे हे कळून येईल. इतकेच काय पण भक्ति, बुद्धि आणि भ्रदा ही जरी चांगली ठेवली असली तरी मुद्दा राष्ट्रीय एकात्मभागाची जी प्रचलित अशी प्रेरणा आपणाला मिळते ती या मथाचे सर्वोच्च असे यश आहे; एकमात्र प्रयोजन आहे. एकात्मतेचा तुटलेला धागा पुन्हा एकत्रीय करण्यासाठी आजच्या काळात या मथाचा विशेष उपयोग होण्यासारखा असल्याने या मथाचे कोणुक्त सर्वोनी करारे असे मनःपूर्वक आग्रहाने वाटते.

मंत्र-तंत्र-यंत्र

अद्या या मयात आद्य देवतेच्या अनुषंगाने जे अनेक विषय या खंडात प्रपंचिले आहेत, त्यांत मंत्र तंत्र-यंत्र हा विषय अत्यंत महत्त्वाचा आहे. सर जॉन बुड्रॉफसारख्या पाश्चात्य ग्रंथकारानी ज्या विषयावर अभ्यासपूर्ण हजारो पृष्ठे लिहिली त्या विषयासंबंधीचे आमचे ज्ञान तुलनेने पाहता सामान्य ज्ञानाच्याही कक्षेत न येणारे असे आहे. मंत्र-तंत्र-यंत्र याची माहिती शास्त्रशुद्ध जर हवी असेल तर ती सहसा कोठे मिळत नाही. या विषयाचा साक्षात्कार झालेले लोक भेटणे त्याहून कठीण. ते असतील तेथे जाणे हे प्रायः न परवडणारे. अद्या परिस्थितीत या विषयावरचे ग्रंथ जे हाती आले त्याचा विचकत विचकत उपयोग करून घ्यावा लागला. कारण मयात लिहिलेल्या माहितीचा लेखकाला साक्षात्कार आहे की नाही याची खात्री नाही. स्वतः प्रयोग करून पाहावा तर त्यासाठीही योग्य मार्गदर्शनाचा जाणवणारा अभाव, अद्या परिस्थितीत या विषयावर काही लिहिणे दुर्लभ. पण प्रस्तुतच्या ग्रंथकर्त्यांनी ते प्रस्तुत विषयावरचे प्रमाणभूत असे विवेचन म्हणून केलेले नसून त्या विषयासंबंधी स्वतःचे प्राजळ विचार सुगूढ मांडले आहेत. म्हणून त्या प्राजळ विचारानाही एक महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

तसे पाहिले तर या विषयावर आपल्याकडे पुष्कळच ग्रंथ आहेत, नाहीत असे नाही. पण सामान्य जिज्ञासूना त्या मयात मयाच्या रहस्यासह प्रवेश करणे हे कठीण आहे. पारिभाषिक शब्दांच्या अर्थापासून अडचणीना सुरवात होते. स्थूलार्थ एक वेळ लक्षात आला तरी त्या त्या अर्थांच्या सूक्ष्म छटा नि लहरी या लक्षात येत नाहीत, केवळ स्थूलार्थांवरून अभिप्रेत असणारा अर्थ कळतोच असे नाही. अर्थांतच आपण एक अर्थ समजावा आणि अभिप्रेत अर्थ दुसऱ्याच असारा अशी परिस्थिति निर्माण होते. उदाहरणार्थ मंत्र हा घेतला तर याचा निश्चित अर्थ कोणता हे जर न कळले तर मंत्राच्या सामर्थ्याचा साक्षात्कार होणे कठीण आहे.

मंत्र म्हणजे मनन

मंत्र या शब्दाचा अर्थ 'मननात् प्रायते इति मंत्रः ।' या व्युत्पत्तीवरून ज्याच्या मननामुळे रक्षण होऊ शकते तो मंत्र. म्हणजेच मंत्र या शब्दात मनन हाच मुख्य अर्थ अभिप्रेत आहे. उच्चार हा दुय्यम आहे. मननाला दृढता आणण्यासाठी अद्यतः उपकारक ठरेल या दृष्टीनेच ज्याचे मनन केले जाईल त्याचे उच्चारण करणे हे चांगले. याचा अर्थ मोठ्याने शब्दाचा उच्चार करणे आवश्यकच आहे असा नव्हे. म्हणजे मंत्रामध्ये शब्दांना महत्त्व नसून

मननालाच महत्त्व आहे. ज्या अर्थाचे आपण मनन करू त्या अर्थाला शब्द-स्वरूप दिले म्हणजे तो मंत्र झाला असे आपण समजतो आणि या समजुतीने मनातील तो विशिष्ट अर्थ व्यक्त करणारे ते शब्द वारंवार उच्चारले म्हणजे तो त्या मंत्राचा जप झाला असे समजतो. पण मंत्रविज्ञानाच्या दृष्टीने हा खऱ्या अर्थाने जप होत नाही. जपामध्ये शब्दाच्या आवर्तनापेक्षा अर्थाच्या आवर्तनाला अर्थातच अधिक महत्त्व आहे. अर्थाचे आवर्तन मनाची एकामता झाल्याशिवाय कदापि होत नाही. शब्दाचे आवर्तन मात्र मनाच्या एकामतेवाचून होऊ शकते आणि ज्या आवर्तनात मनाची एकामता नाही अशा शब्दोच्चारणात अर्थातच मनाची दक्तीही संक्रांत होणार नाही. दृष्टिसंक्रमण अनेकाग्रचित्ताने होत नसून ते जेव्हा केव्हा होईल तेव्हा ते एकाग्रचित्तानेच होईल, हा मानसशास्त्राचा मूलभूत सिद्धांत आहे. तेव्हा मंत्राच्या वाच्यतेत लक्षात ठेवण्यासारखी महत्त्वाची गोष्ट ही की, शब्दोच्चारण अनेकाग्रचित्ताने होते, तर एकाग्रचित्ताने अर्थाचे चिंतन वडते. म्हणूनच मंत्रामध्ये उच्चारण अभिप्रेत नसून तदर्थभाषण हे अभिप्रेत आहे. हा आशय लक्षात घेतला म्हणजे मंत्रात सामर्थ्य कसे निर्माण होते याची उपपत्ति आपल्या लक्षात येऊ शकेल.

मंत्राचे सामर्थ्य म्हणजेच मनाचे सामर्थ्य आणि मनाचे सामर्थ्य म्हणजे मनात चालणाऱ्या विचाराचे सामर्थ्य होय. हे विचार ज्या वेळी शब्द ते स्वरूप धारण करतात त्या वेळी ते स्थूलस्वरूप होतात. शब्दावाचून जे विचार ते सूक्ष्म विचार. विचार शब्दाच्या उपाधीत आले म्हणजे ते स्थूल झाले. अर्थातच स्थूलामध्ये सूक्ष्मापेक्षा शक्ति कमी असते, हे ओघानेच आले. शब्दस्वरूप मंत्राच्या उच्चारापेक्षाही अर्थस्वरूप अथवा विचारस्वरूप मंत्रात सामर्थ्य हे नेहमीच अधिक असते. विचाराचे प्रचंड सामर्थ्य लक्षात आणूनच भारतीय तत्त्ववेत्त्यांनी वाईट शब्दापेक्षा वाईट विचार हे अधिक धोकादायक अद्वैत असा विस्मयजनक सिद्धांत पाच सहस्र वर्षांपूर्वी मांडला आहे. माणसाने सदैव चांगलेच विचार करावेत, याचे कारण हेच की, विचारांचे सतत चाललेल्या चिंतनाचे केव्हा ना केव्हा तरी आचारात वा उच्चारात पर्यवसान झाल्यावाचून रहात नाही. उत्कृष्ट विचारांचे सामर्थ्य कोट्यावधि अणुबॉम्ब किंवा हायड्रोजन बॉम्बपेक्षा अधिक आहे हे आता पाश्चात्य वैज्ञानिक मान्य करू लागले आहेत. किंबहुना संहारासंबंधी चाललेल्या उत्कृष्ट विचारांचे मूर्त स्वरूप म्हणजेच अँटम बॉम्ब होत असे म्हटले तरी चालेल. अँटम बॉम्ब हा स्वतः तयार झाला नाही; तर तो ज्या बुद्धीने तयार केला ती बुद्धि त्या अँटम बॉम्बपेक्षाही भ्रष्ट नव्हे तर काय ? जो ज्याला निर्माण करतो तो त्याच्यापेक्षाही भ्रष्ट असतो हे उघट आहे. अँटमची निर्मिती बुद्धीची आहे. बुद्धीची निर्मिती अँटमने केलेली नाही हा

कार्यकारणभाव लक्षात घेतला म्हणजे विचारातील सामर्थ्याचा थोडासा बोध होऊ शकेल

यंत्रविचार

यंत्र शब्दाचा थोडक्यात जर्म आकृतिविशेष असा आहे विशेष आफाराने निर्माण केलेल्या बहुविध आकृतीला यंत्र अशी पारिभाषिक सजा मंत्रशास्त्रामध्ये रूढ आहे. श्रीयंत्र, दत्तयंत्र इत्यादि अनेक यंत्रे आपल्याकडे प्रसिद्ध आहेत प्रसिद्ध देवतांच्या ज्या वेळी प्राणप्रतिष्ठा केल्या जातात, त्यावेळी ही विशेष आफाराने निर्माण केलेली यंत्रे त्या त्या देवतांच्या पीठाखाली आधी प्रतिष्ठित केली जातात व नंतर त्या यंत्रावर इष्टदेवतेची प्रतिमा प्रतिष्ठित करतात. देवतेच्या दृष्टीने पाहिले असता तिची यथार्थ प्रतिमा त्या यंत्रातच सामावलेली असते अशी धारणा आहे. यंत्रात असणारी यथार्थ प्रतिमा मग स्थूल प्रतिमेच्या रूपाने उमरविली जाते. देव वळा ही प्रतिमेपेक्षाही तिच्या यंत्रात लवकर जाणत होते असा उपासनाचा अनुभव आहे. मूर्ति आणि यंत्र यामध्ये यंत्र हे महत्त्वाचे असून मूर्ति ही आपल्या स्थूल दृष्टीच्या सोयीसाठी आहे. म्हणून परंपरासिद्ध गायत्रीचे उपासन गायत्रीच्या मूर्तिपेक्षाही यंत्राचीच उपासना करतात. दैवी तत्त्वही यंत्रात सामावले असते म्हणून यंत्राला मंत्रोपासनेमध्ये मूर्तिपेक्षाही अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे निरनिराळ्या देवतांच्या निरनिराळ्या प्रतिमा ज्या जादळतात त्यांची उपपत्ति ही यंत्राच्या सहाय्यानेच लागू शकते, काही देवता अष्टभुजा, तर काही द्विभुजा वा चतुर्भुजाही असतात.

सध्या ज्या अनेक देवतांच्या अनेक प्रतिमा आपण पाहतो, त्याची निविध वाहने, विविध आयुधे ही कोणी निश्चित केली ? विशिष्ट देवतेची प्रतिमा विशिष्ट तऱ्हेची का असारी, त्याची वाहने अशी चित्रचित्र का असारीत ? खरोखरच त्या वाहनाचा उपयोग त्या देवताना होतो काय ? उदाहरणार्थ, मूषक म्हणजे उदीर हे गजाननाचे वाहन समजले जाते जाता गजाननाच्या ठिकाणी असणाऱ्या अश्विन्य शक्तीचा विचार करता त्या शक्तीला उदीर हे वाहन खरोखरी साजेसे आहे ना ? गजानन खरोखरीच त्या उदरार बसू शकतो का ? आणि घसला तर त्याचा भार उदराला पेलेल का ? असे अनेकविध प्रश्न आपल्यासमोर उभे राहतात व्यवहारातमुद्दा ज्या गोष्टी आपल्या बुद्धीला पटू शकत नाहीत त्याची पौराणिक उपपत्ति, ही त्या उपपत्तीमार्गे असणारा सूत्र असा कार्यकारणभाव लक्षात न आल्यामुळे त्या उपपत्तीने आपले समाधान होत नाही उघट उघड अस्माकं वाटणाऱ्या या घटना मानायवाला आपले मन तयार नसले तरी परंपरागत संस्कारांच्या आधारावर आपण

स्या तसा गृहीत धरुन चालतो पुराणात सांगितले आहे हाच एक निकष लावून आपण आपल्या मनाची सोडवणूक करुन घेऊ पाहतो पण हे काही रसे समाधान नव्हे पिठात पाणी घालून दुधाचा आभास निर्माण करण्याने गन्या दुधाइतल जितके समाधान राखेल तितकेच हे समाधान असेल सागडी यंत्राची उत्पत्ति कोठून काय कशी झाली याचा रस्तुनिष्ठ विचार जो प्राचीन ऋषि मुनींनी केला त्याचाच परिचय करून घेणे आवश्यक आहे या ठिकाणी यासंबंधी सांगोपांग विवेचन करणे अशक्य आहे लेखकाने यासंबंधीच्या केलेल्या विवेचनाला शास्त्रीय उपपत्तीचाही आधार आहे हे सांगण्याइतपतच येथे केलेल्या विवेचनाची दिशा किंवा कथा अभिप्रेत आहे

प्राचीन परंपरा पुत झान्यामुळे आज अनेक शब्दाचे मूळ अभिप्रेत अरणारे अर्थ कळेनासे होऊन बरेले आहेत त्यामुळे मंत्रशास्त्रातील शास्त्रशुद्ध प्रक्रिया ल्यात येऊ शकत नाही असे अनेक शब्द आहेत की ते ज्या मूळ अध्याने निर्माण झाले त्या अर्थाची परंपरा मुत्ल्यामुळे त्या शब्दाचे नुसते वाच्यार्थच झिल्ल राहिले वाच्यार्थापेक्षाही अभिप्रेत असणारा अर्थ या सदर्भात अत्यंत महत्त्वाचा असतो आपल्या उपासना पद्धतीत भूतपुद्दि, न्यासविधि, प्राण प्रतिष्ठा, अतर्मांतृकान्यास, रूहिमातृकान्यास वगैरे अनेक गोष्टी आज मळेनागा झाल्या आहेत न्यास शब्दाचा अर्थ घेतला तर तो नुसता ठेवणे असाच आहे पण हे कदाचे ठेवणे हे बरोबर ल्यात न झाल्याने न्यासविधि करूनही त्याचा उपयोग दिसत नाही दिग्बधन हा असाच एक शब्द आहे आपण र्म मरीत असताना कोणत्याही स्वरूपाचे समष्ट येऊ नये म्हणून ज्या दिशा कडून समष्ट येण्याचा संभव असतो, असाच सव दिशांचे बधन करावे असे सांगितले आहे हे दिशांचे बधन केवळ सकल्पशक्तीच्या साहाय्यानेच करावयाचे आहे आणि समष्टप्राप्ति चित्त विमल चाल्याशिवाय प्राप्त होत नाही केवळ मुराने मंत्र म्हणून दिग्बधन होत नाही आणि म्हणूनच दिग्बधनोचनही होऊ शकत नाही लक्ष्मण-नेषा हा असाच एक शब्द आहे लक्ष्मणाने जमिनीवर काढलेली रेषा ती लक्ष्मण-नेषा हा झाला केवळ शब्दार्थ पण रागणासारखा प्रचंड दैत्य, लालाही त्या रेषेचे उल्लघन करण्याचे धैर्य झाले नाही हा लक्ष्मणाच्या सकल्पशक्तीचा प्रमाण भूतपुद्दि हा शब्दसुद्धा असाच आहे स्वतः पुद्द झाल्याशिवाय, भूतपुद्दि होऊ शकत नाही

साहाय्याने प्रथम मनावर आणि नंतर मनाच्या साहाय्याने चराचरार प्रभुत्व निर्माण करणारे शास्त्र हे परंपरेच्या अभावी आज अडगळीत पडल्यासारंगे घाटाचे हे सहजच आहे. भौतिक जीवन जगता यावे म्हणून जापण भ्रम करतो आणि त्या भ्रमाच्या मोडदल्यात जापण कसेवसे जगतोही. पण ते नुसते जगणे होय. पण त्रिघत जाणीवेने जर जगाण्याचे असेल, तर भौतिक प्रयत्नारोवरच जाधिभौतिक प्रयत्नसुद्धा तितकेच जरूरीचे आहेत. आज अधिभौतिक प्रयत्न नसण्यामुळे मानवाचे जीवन पोकळ झाले आहे. आधाररून्य झाले आहे यासाठीच मन-तत्र यत्राच्या परंपरेकडे वळणे जरूर आहे. आपल्या मनात जे असव्य विचार निर्माण होतात, त्या प्रत्येक विचाराच्या प्रत्येक परमाणुगणिक आपली मन शक्ति न्हास पावत असते या शक्ति-नाशारोवरच आपले भौतिक सामर्थ्यसुद्धा तेवढ्या प्रमाणात नाहीसे होते. अतिमूढतामुळे आपल्या हे ध्यानात येत नाही एवढेच जो विचार कृतीत आला नाही, त्या विचाराने तेवढ्यापुरती मानसिक शक्ति नष्ट होते असा सिद्धांत आहे आणि असे कृतीत न येणारे असव्य विचार जापण पावलापावला गणिक करीत असतो. सवयीमुळे आपल्या ते ध्यानात येत नाही पण भत्रोपासना करणाऱ्यास एकही विचाराचा परमाणु निरर्थक होणार नाही, यातून कटाक्षाने जपाने लागते. त्याकरिताच मौनाचे महत्त्व सांगितले आहे. मन सयम, वाक्-सयम आणि सर्वेन्द्रिय-सयम जर साधला तरच मत्र तत्राच्या योगाने जापण स्थूलारोवरच म्म्मावरही प्रभुत्व मिळू.

असप्रज्ञात समाधीमध्ये गेण्यानंतर जे एतद्विषयक म्हणजे यत्र-तत्र-मत्रा सवधी जे ज्ञान झाले तेच ऋषींनी लोककल्याणार्थ लिहून ठेवले. मूग्म सृष्टीतील ज्ञान स्थूलसृष्टीत वावरणाऱ्या माणसांना म्हणूनच कळत नाही. व्यक्तीचे ज्ञान अव्यक्ताशिवाय पूर्ण होत नाही. म्हणून मूग्म सृष्टीत म्हणजेच अव्यक्तातील पार्श्वभूमि समवून घेण्यासाठी या यत्र-मत्राच्या अर्घाकडे लक्ष दिले पाहिजे.

यत्राची निर्मिति ही म्म्मातून झालेली आहे आणि ती नेहमीच तशी होते. ती कशी होते, केव्हा होते हे लक्षात घेतले म्हणजे मग यत्राचे महत्त्व किती आहे हे लक्षात येते. यत्र हे एक आयतन आहे. आयतन म्हणजे आधार मत्रातून निर्माण होणाऱ्या शक्तीचे यत्र हे आधार आहे. जसे ज्योतीला निरजनाने, मूर्त्याला अवकाशाने, पाण्याला सागराचे त्याचप्रमाणे. आता या दृष्टीने विचार केला तर सौरशक्तीचे आकाश हे यत्रच म्हणाने लागेल. परक एवढाच की, आकाश आपणाला प्रत्यक्ष दिसते आणि सूर्यही तर मत्राच्या वायतीत शक्ति म्म्म, तसे तिचे आयतनही म्म्म. पण म्म्म असले तरी आयतनावानून मात्र शक्ति कार्यकारिणी होऊ शकत नाही. एरवी 'हृ पद्,

यद् ' इत्यादि मंत्र म्हटले म्हणजे याच अर्थाच्या कवचाचा पाठ घेला तरी त्याचा उपयोग होत नाही असा आपला अनुभव. उपयोग न होण्याचे कारण 'हू, पद्, स्वाह च यद्' इत्यादि मंत्रातून निर्माण होणाऱ्या शक्तीला घेतले अशा यंत्राची निर्मिती झालेली नसते हेच होय. यातूनही मूलगामी त्रिवेचन कृष्ण-यजुर्वेद आयतन सूत्रामध्ये आहे.

या सर्वांचा मुख्य जाशय हा की, यत्र हे त्या त्या शक्तीचे अधिष्ठान होय म्हणजे त्या त्या शक्तीला अधिष्ठित करणारे प्रमुख असे आश्रयस्थान हे शोधनेच आले म्हणूनच अनेक देवताधरोर अनेक यंत्रेही निर्माण झालेली आहेत आणि ते योग्यच आहे तसे पाहिले तर व्यवहारातसुद्धा निकडे तिकडे अनेकविध यंत्रे आपण निर्माण केलेली दिसतील यंत्रातून व्यवहारात एक पाऊलही आपले पुढे पडणार नाही पार काय, आपण राजागत जातानासुद्धा भाजी जाणाऱ्याची म्हटले, तर ती ज्यात राहू शकेल अशी पिशवी घेऊन जातो पिशवी भाजीच्या रूपाने घनीभूत झालेल्या शक्तीचे एक यंत्रच होय पाणी पित्ताना आपण जे भाडे रापरतो तेही त्या जलशक्तीचे यंत्रच होय. प्रत्येक लहातसडान पदार्थ आपण जेथे जेथे ठेवू ते ते स्थान त्या त्या पदार्थाचे यंत्र म्हणजे पात्रे तात्पर्य, कोणतीही वस्तु घेतली तरी ती निराधार राहू शकत नाही हा व्यवहारात येणारा अनुभव लक्षात घेतला म्हणजे आध्यात्मिक क्षेत्रातील यंत्राची उपपत्ति आपल्या उरीवर लक्षात घेऊ शकेल व्यवहार आणि अ यत्न यात फरक पडणाऱ्या की, व्यवहारातील पदार्थ आणि त्याचे आश्रयस्थान या दोन्ही गोष्टी आपणाला प्रत्यक्ष दिसू शकतात, तर आध्यात्मिक क्षेत्रातील शक्ति आणि तिचे आश्रयस्थान या दोन गोष्टी सूक्ष्म असल्यामुळे स्थूल स्वरूपात दिसू शकत नाहीत तिजेच्या प्रकाश दिसत असला तरी तिच्या प्रत्यक्ष प्रवाह मात्र दिसत नाही दिसणाऱ्या प्रकाशाप्रमाणे न दिणाऱ्या प्रवाहाचे आपण अनुमान करतो आध्यात्मिक क्षेत्रातसुद्धा ती ती दैवी शक्ति प्रत्यक्षात दिसत नसली तरी तिच्या परिणामाप्रमाणे तिच्या अस्तित्वाचे अनुमान करावे लागते परिणाम प्रत्यक्ष तर शक्ति अप्रत्यक्ष आणि शक्तीचे अस्तित्त्व मान्य केल्यावर तिच्या आधाराचेही अस्तित्त्व आपोआपच मान्य करणे लागते आपण ज्या अर्थी त्रिवेद आहेत त्या अर्था आपणामध्ये आत्मशक्ति अथवा चैतन्यशक्ति आहे हे आपोआपच सिद्ध होते आता ही आत्मशक्ति 'अणोरणीयान् महतो महीषान्' अशी दिसू आणि सर्वव्यापक आहे परंतु ती ज्या वेळी प्रगट होते त्या वेळी कोणत्या ना कोणत्या मान्यमानूनच प्रगट होते हे माध्यम त्या त्या शक्तीचे यंत्र होय आपला देह याला भोगावतून असे एक नाव आहे. आत्मशक्तीचे भोग घेण्याचे साधन म्हणून या पांचभौतिक देहाची निर्मिती झाली. शरीर हे यंत्र आणि त्यामध्ये राहाणारा

जो शरीरी म्हणजे आत्मा ती शक्ति अशी यत्र आणि शक्ति याची वैज्ञानिक उपपत्ति आहे ही उपपत्ति लक्षात घेतली म्हणजेच आपल्या देवताची प्रतिष्ठापना करते वेळी अगोदर यत्राची प्रतिष्ठापना का करावी लागते हे लक्षात येईल.

यत्राच्या माध्यमाने ज्या वेळी जापण एखाद्या शक्तीला वश करू पाहतो त्या वेळी त्या शक्तीला अनुरूप असे यत्रही अगोदर निर्माण करावे लागते हे लक्षात घेऊन जर उपासकाने यत्रमयी देवता प्रसन्न केली तर ती त्याला लाभदायक ठरते नपेक्षा आधारावाचून प्रकट झालेली शक्ति मिळेल त्या आधाराचा उपयोग करील इधनाची व्यग्र्या न करता प्रज्वलित केलेला अग्नि हा जवा मिळेल त्याचे भस्म करील, तद्वत्च अविधि उपासनेने जागृत होऊ पाहणारी देवताशक्ति हिचेही आहे. ती प्रसंगी उपासकांमरुच उलटण्याचा समभव यामुळेच असतो समुद्रातून प्रचंड आगरोट जाऊ शकते पण लहानसा पाषाण मात्र गुडतो यात आगरोट का तरगते आणि पाषाण सा बुडतो याची जी वैज्ञानिक उपपत्ति आहे तीच यत्र मंत्राचे ग्राह्यताही आहे पूर्ण सृष्टीतीलच कार्यकारणभावा सूक्ष्म सृष्टी तद्दी तशाच असतो कार्यांमरुच कारणारुडे जाण्याचा मार्ग भौतिक शास्त्रज्ञ अनुसरतात, तर कारणारुच कार्यांमरुच जाण्याचा मार्ग अध्यात्मशास्त्रज्ञ अनुसरतात. एवढाच दोषामधे फरक आहे म्हणूनच आपल्याकडे यत्र मंत्र-तत्र याचा विचार हा अतिगूढ कार्यकारणभावावर आधारलेला असल्याने तो कार्यकारणभाव जशाचा तसा समजून घेऊन उपासना केली तर आजही त्या त्या देवता ते ते यत्र, ती ती यत्रे आणि तत्रे याचा उपयोग केवळ वैयक्तिक पातळीवरूनच नव्हे तर राष्ट्रीय पातळीवरूनही त्याचा आजही उपयोग होण्यासारखा आहे

पूर्वा राजकारणामध्ये या मंत्र-तत्राचा उपयोग ऋषिमहर्षांनी अनेक वेळा केलेला आहे त्रिशांमित्रासारखा तप सुंदर सम्राटाचे स्वागत वसिष्ठानी जे आपल्या पूर्णसुट्टीत त्याला शोभेते केले तेही याच यत्र मंत्र-तत्राच्या प्रळावर होय आजही तत्र विद्या भारतात लुप्त झाल्यामुळे भारतानी एक शक्ति नाहीगी क्षान्यासारखी ज्ञानी आहे प्राचीन परंपरामध्ये त्या त्या राष्ट्राच्या अस्मितेचे बीज असते ते बीज ही ती राष्ट्रे प्राणपणाने संरक्षण करताना दिसतात भारतात मात्र आपल्या परंपरामुळे आपण अत्यंत उदासीन आहोत या आपल्या औदासीन्याचा फायदा जगातील इतर राष्ट्रे घेतल्याचाचून कशी राहतील ! आपल्या पूर्व परंपरांची आपल्याला ओळख होऊन पूर्ववत् आपल्या तत्रोपभवाने भारत त्रिभू लागवा या दृष्टीने या मध्यामध्य लेखकाने यत्र तत्र-मंत्राच्या बाबतीत केलेला उदापोद अभिनदनीय आहे.

तंत्र-विचार

आता मंत्र-यंत्रानंतर तंत्राचा विचार. यंत्राला स्वैर्य निर्माण करणारे ते तंत्र, यंत्राच्याद्वारे मंत्रामध्ये सामर्थ्य निर्माण करणारा जो अवांतर तपशील असतो त्याला तंत्र असे म्हणता येईल. एकाद्या मंत्राची उपासना ज्या विशिष्ट पारंपरिक पद्धतीने केली जाते त्या पद्धतीला तंत्र असे म्हणतात. तंत्र जर नसेल तर मंत्र-यंत्राचा सिद्धीचे दर्शने काहीही उपयोग नाही. किंवाहुना मंत्र-यंत्रापेक्षाही एका दर्शने तंत्र हे प्रधान मानावे लागेल. आमच्या माहितीत असे अनेक लोक आहेत की, ज्यांना तंत्र माहीत नाही आणि तरीही गुरुचरित्र, सप्तशती इत्यादि ग्रंथांची, सत्ताह पारायण पद्धतीने उपासना करतात, परंतु त्यांना त्यांचा अनुभव मात्र येत नाही; कारण एकच, तंत्राचा अभाव. गुरुचरित्र हे केवळ वाचावयाचे नसून ते विशिष्ट पद्धतीने वाचले तरच त्याचा उपासनेत अंतरभाव होतो. मंत्रातील सामर्थ्याकरिता विशिष्ट पद्धतीनेच उच्चारण व्हावे किंवा करावे असा नियम आहे. तो न पाळता 'मनःपूतम् समानरेत्' अशा पद्धतीने जर कोणताही मंत्र अगर ग्रंथ आपण वाचला अगर म्हटला तर त्याचा तादृश उपयोग होत नाही. यासाठी आपल्याकडे गुरुपरंपरेचे महत्त्व मानले गेले आहे. आणि तंत्रविद्या ही बऱ्याच गुरुपरंपरेने चालत आलेली असल्याने तिचा ग्रंथांमध्ये फारसा समावेश हेतुतःच केलेला नाही. कारण तंत्रविद्याही अधिकारी लोकांच्याच ताब्यात गेली तर तिने विश्वकल्याण करता येते व अयोग्य माणसाचे हाती गेली तर विश्वाचे अकल्याणही होऊ शकते; यासाठीच समानातील जबाबदार लोकांनी ही तंत्र-विद्या मुद्दाम गुप्त राखली, ज्याची पात्रता वाढली असेल त्याला गुरुमुखानून मिळावी अशी व्यवस्था मुद्दाम करण्यात आली.

राष्ट्राच्या संरक्षणयोजनेत लष्कराइतकेच या तंत्रविद्येचे महत्त्व पूर्वी मानित असत. चाणाक्यांचे मत याबाबतीत प्रमाण म्हणून मानता येईल. राजाचा प्रधान या मंत्र-तंत्र-यंत्रात प्रवीण असावा लागे. सान्याच गोष्टी शक्यवळाने होतात असे नाही. शक्यवळापूर्वी तंत्राचा वापर करण्यात येत असे. ही सर्व मूळ परंपरा लक्षात घेऊन म्हणजे आज मंत्राचा जो अनुभव येत नाही त्याचे कारणही आपल्याला कळू शकेल. केवळ मंत्र हा यंदुकीच्या काटतुलाप्रमाणे आहे. नुसत्या काटतुलांनी घडणुप होत नसतो. यासाठी यंदुकीची गरज आहे. तसेच नुसत्या मंत्राने कार्यशिद्धी होत नसून तंत्राचीही तितकीच गरज आहे, हे अत्यंत लक्षात ठेवावे.

ग्रंथ आणि तंत्र यात दुसरा महत्त्वाचा फरक हा की, यंत्राचा दिव् तत्वाची संरंभ असतो तर तंत्राचा काल्पित्वाची संरंभ असतो. दिव्त्वापेक्षा काल्पित्व हे अत्यंत व्यापक असे आहे. त्यामुळे तंत्राचा उपयोग भविष्य काळातही होऊ शकतो;

तेव्हा दिकृतत्व आणि कालतत्त्व याचा योग्य तो समन्वय घालून जर वर्तमानकाळी मंत्राची उपासना केली तरच ती पुढे यथाकाल फलप्रद होईलच होईल, अशा या तत्राचा सविस्तर ऊहापोह येथे करणे शक्य नाही, कारण तत्रविद्या ही अनेक प्रकारची असून प्रत्येक मंत्रागणिक ती बदलणारी आहे, ज्याला ज्या मंत्राची उपासना करावयाची असेल त्याने त्या मंत्राचे तज हे अविकारी माणसाकडून समजून घेऊन मगच ती करावी, केवळ साधनसामुग्री असली तरी तिचा उपयोग कसा करावा हे जर माहीत नसेल तर त्या साधनसामुग्रीचा काहीही उपयोग होत नाही, हे व्यवहारातही आपण पाहतोच, आध्यात्मक्षेत्रांतही ते तितकेच लागू पडते, अशा या तत्र विद्येचा उल्लेख या ग्रंथात नामत लेखकाने केलेला आहे, त्याच्यावरून वाचकाशी जिज्ञासा अधिक जायत शाली तरीसुद्धा फार मोठे कार्य होईल.

तत्रविद्येची परंपरा लुप्त झाल्यामुळे त्यामागे असणाऱ्या प्रचंड सामर्थ्यालाही आज राष्ट्र वंचित झाले आहे, आपली अस्त्रविद्या तत्रविज्ञानावर अधिष्ठित होती, कोटखावची रुपये रचून करून प्रचंड सहारासाठी जो अणुबॉम्ब तयार केला त्याने संहार निश्चित होईल, पण शत्रूरोबरच मित्राचाही संहार केल्याशिवाय रहाणार नाही उल्ट एकाद्या अस्त्राने जो संहार होईल तो केवळ शत्रूंचाच होईल, मित्राचा होणार नाही हा अणुबॉम्ब आणि अस्त्र यामध्ये महत्त्वाचा फरक आहे, केवळ मन सामर्थ्याच्या जोरावर विशिष्ट अशा अस्त्राच्या उच्चारामात्रेकरून शस्त्राचे कार्य करणारी तत्रविद्या ही प्राचीन भारतीयांची फार मोठी देणगी आहे, अशा जपूर्व तत्रविद्येचा अभ्यास आपण केला नाही तरी पाश्चात्य राष्ट्रांतील विद्वानांचे लक्ष या उपेक्षित तत्राकडे वळले आणि त्याचा सखोल अभ्यासही त्यांनी केला, अशा अभ्यासामध्ये प्रसिद्ध पंडित जॉन युड्रॉफ यांची गणना अवश्य करावी लागेल, तत्रविद्येचे अचूक मर्म प्रगट करताना ते आपल्या तत्राचे तत्त्व (प्रिन्सिपल ऑफ तत्र) नामक ग्रंथात पुढील-प्रमाणे उद्गार काढतात

“Sadhana which is of three kinds, physical, verbal and mental, must be accomplished by the body, senses, and intellect according to present condition of the country, time and person. These, however, are all now dead India which has for centuries eaten the bread of servitude to strangers, is to-day filled with persons born of parents to different castes, foreigners, defiled people and adherents of their religious faiths. Bad and filthy habits and practices, oppressions, license and prostitution prevail

In the impure body, lust, anger, pride, delusion and envy centered as upon a battle field. Restless are the persons, and doubting the heart. The circumstances, of the true render the carrying out of the Vaidik rites and disciples impossible. The Aryan life no longer exists in which every event from the conception in the womb to cremation of the body was accomplished by Vaidik Mantras. A heavenly body which through control of passion has become a suitable vehicle for the development of Brahma Knowledge according to Vaidik rules is now -a- days impossible achievement. "

(Principle of Tantra by John Woodroff, Ed. 1952, pp 102.)

हे उद्गार अत्यंत मननीय असेच आहेत. जॉन बुड्रॉफसारख्या पाश्चात्य पंडितांच्या विचिकित्सक दृष्टिकोनातून तंत्रासंबंधीचे हे विचार प्रगट झाले आहेत. हे विचार प्रगट करताना या विचाराची पार्श्वभूमि जी उपनिषदे, त्यान्वाही व्यासंग जॉन बुड्रॉफने केलेला असावा. कारण या विचारात उपनिषदात सांगितलेल्या मनाच्या वैज्ञानिक पृथक्करणाचाच काय तो अनुवाद आहे. जॉन बुड्रॉफ याने यात नवीन असे काहीही सांगितलेले नाही. फक्त भारताच्या पैचारिक परंपरेची ओळख पाश्चात्य जगाला यथार्थ स्वरूपात करून देण्याचा त्याचा हा एक प्रयत्न होता आणि तो प्रामाणिक होता. एवढ्यासाठीच जॉन बुड्रॉफ याचे अभिमानदन केले पाहिजे. तंत्रासारख्या सूक्ष्म आणि क्लिष्ट विषयाच्या अन्वयात वर्षानुवर्षे गुर्च करून भारतीयांचे विचारधन स्वभाषेच्या द्वारा पाश्चिमात्य जगाला देणाऱ्या जॉन बुड्रॉफसारख्या पंडितांचे स्वरोपचार कौतुक करणे तेवढे थोडे. त्यांच्या वरील उल्लेखिलेल्या उद्गारात मनासंबंधी, वातावरणासंबंधी, देशकाल आणि पवित्र जंतरवाह्य शुद्धता याविषयी त्याने प्रगट केलेले विचार अत्यंत महत्त्वाचे आणि भारतीय तंत्रशास्त्रज्ञांचे हृद्गत प्रगट करणारे आहेत. तंत्रविद्या ही ज्या अनेक गोष्टींवर अवलंबून आहे त्यात प्रमुख मन, देशकाल आणि पवित्रता व वातावरण यांचा समावेश होतो. मागे सांगितल्याप्रमाणे दिसूतत्व आणि कालतत्व ही या देशकालादींच संधित आहेत. तंत्रविद्येत या दोन्ही तत्त्वांचा एकच वेळी उपयोग करता येणे हे महत्त्वाचे आहे. एकान वेळी झरीराचे योगे दिक्कत्त्वात आणि मनाच्या योगे कालतत्त्वात संचार करण्याचे अद्भुत सामर्थ्य या तंत्रविद्येमुळेच प्राप्त होते. त्याचा व्यवहारातही उपयोग घ्यावा या उद्देशाने कोणतेही कर्म करित असताना आधी पंचांगगुण्टि करायी असे आपल्या शास्त्रकारांनी सांगितले आहे. भूतशुद्धि व इतर न्यासादि क्रिया या

तंत्रविद्येतूनच आपल्या दैनंदिन दिनचर्येमध्ये वासाठीच समाविष्ट केल्या गेल्या आहेत ही पंचांगशुद्धि म्हणजे शक्तिसचयाचे महान केन्द्र होय शक्तिकेंद्र (पॉवर हाऊस) ज्याला म्हणता येईल असे आहे असे हे शक्तिकेंद्र नर अगोदर निर्माण केले असेल तरच त्या केंद्रातून पुढे जाता सिद्धीच्या सरिता प्रकट होतात

उत्प्राप्ति ! समाजाची-देवताची

या पथात जम्यासू वाचकाच्या दृष्टीने जाणखी एक महत्त्वाची चर्चा केली आहे जामच्या समजुतीप्रमाणे या विषयारर एकत्रित माहिती असणारा मराठीतील हाच ग्रंथ असावा. देवतावादाचा क्रमवार विचार करताना देवताच्या उत्कातीरोररच तत्रालीन समाजाच्या आचारविचाराचाही जाणणाला परिचय घटतो त्या वेळच्या सामाजिक आणि राष्ट्रीय उत्कर्षाच्या मूलभूत इतिहासाशीही देवतासंग्रथ आहे केन्द्रळ देवताच्या कल्पनेवरूनही त्या त्या राष्ट्राची वैचारिक प्रगति वा परागति ही जाणणाला कळू शकते सेमेटीक पथ हा ग्रासकरून पश्चिम गोलार्धातील, विशेषत युरोपातील, लोकांचा आहे सेमेटीक पथ एकेक्षरी पथ आहे त्यांचा एकेक्षरी आणि भारतीय लोकही सर्व चराचराच्या बुद्धान्शी एकच परमामशक्ति मानतात, परंतु जाणण भारतीय तत्त्व मानत असले तरी युरोपीय लोकांच्या एकेक्षरी कल्पनेपेक्षा आपल्या एकतत्त्वाच्या कल्पनेत किती तरी अधिक पटीने सर्वसमाह्व वृत्ति असल्याचेच आढळून येईल 'जे जे भेग्ले भूत ते ते मानीजे भगवत' अशी भगवताची सर्वव्यापक कल्पना केल्यामुळ ती वस्तुनिष्ठ तर आहेच, परंतु विज्ञानगम्य आणि परस्पर द्वेषाला थारा न देणारी अशी आहे अशा या भव्योदात्त तत्त्वप्रणालीमुळेच आजवर भारतावर जी जी धार्मिक आक्रमणे झाली ती सर्व पचनी पाडून आत्मसात करून पुन्हा 'कृण्वन्तो विश्वमार्ये' अशी भारतीय जिद्द बाळगू शकले

भारताबाहेरसुद्धा ! पूर्व गोलार्ध

आज शक्तीचा विश्वसचार कसा झाला याचे विवेचन करताना लेखकाने परिश्रमपूर्वक जे सफल केले आहे ते अयत मौलिक स्वरूपाचे असे आहे उदाहरणार्थ या पथातील बाली हे देवांचे वेद हे प्रकरण मूळानून सपूर्ण वाचण्या सारग्ये आहे (ही प्रकरणे पुढील खणेत येतील)

याहून अधिक महत्त्वाने आणि भारतीय संस्कृतीचा विश्वविस्तार व्यक्त करणारे बालीनीज संस्कृतीमधील विवेचन पुढील परिच्छेदात पहा

‘ धार्मिक आचारविचाराचे मंत्र जुन्या जवानीज अथवा बाली भाषेत आहेत. त्याला कविभाषा असे म्हणतात. ज्याला संस्कृत भाषेचे ज्ञान आहे त्याने हे मंत्र सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास त्याला असे आढळून येईल की, त्यातील प्रत्येक शब्द संस्कृत असून त्याचा अपभ्रंश तेथील भाषेत झालेला आहे. तेथील लोक दैवपंथीय असल्याने अर्थातच शंकरासंबंधी मंत्राचा भ्रमण जास्त आहे. आपण आता काही उदाहरणे पाहू.

ॐ प्रणम्य भास्कर देवम् । 'उर्वरैश्चविनाशनम् ॥
परमादित्यशिवार्धम् । भुक्तिमुक्तिवरप्रदम् ॥

हा मूळ संस्कृत मंत्र बाली भाषेत अपभ्रंश पावून आज त्याचे रूपांतर कसे झाले ते पहा.

Wong perenamia parenabiem
Sarwa kalea winasajem
Perenamija raksa sanem
Beeta Boeti para namem

हा दुसरा मंत्र पहा, गंगा सिंधु सरस्वती या नद्यासंबंधीचा आहे.

ॐ गंगा सरस्वती सिंधु । विपसा कौशिकी नदी ।
यमुना महती श्रेष्ठा । शरयुश्च महानदी ॥
बाली भाषेतील त्याचा अपभ्रंश पहा.

Wang Ganga Sarsoswati Sindoe, Sepakorshi kivandem,
Jamoo gama Jammanden Sawa joentja mananden .

नित्येक ग्रामीण पुजान्याना याचा अर्थ मान सांगता येत नाही व विपरीत अर्थ सांगितला जातो. कसा तो पहा. गंगा सरस्वती या कोणी भारतामधील म्हणजे मूळ वसतीस्थानातील पवित्र नद्यांचे स्मरण आहे हे ग्रामीण पुजारी लोकांना माहीत नसल्याने ते कोणीतरी भयंकर राक्षस क्रूर राक्षस आहेत आणि त्यांचे निर्दालन करण्यास यमुना हा कोणी देव आला आहे असा अर्थ सांगतात. याचे कारण इतकेच की, जैसा हा त्याच्या ओळखीचा एक देव आहे.

पश्चिम गोळार्ध

आता पश्चिम गोळार्धातील देवता प्रकरणातील हा परिच्छेद पहा.

‘ ...प्रेता, द्वापार, कल्पियुगाप्रमाणे चार युगांच्या कालमापनावर संपूर्ण भद्रा ठेवणारे गुरुकुल सरथा, सोम-भाग, इद्र-गणेगादि देवतांचे पूजन करणारे

भारतीय, नृत्यकलेतील अंगविशेष नित्यशः कृतीत उतरविणारे, जन्म-मृत्यु व विवाहसंस्थेचे भारतीय नियम पाळणारे, सती देवीदासीच्या रुढी आचरणारे आणि भारतीय कथा-पुराणावर विश्वास ठेवून ते श्रद्धेने ऐकणारा जनसमुदाय दक्षिण अमेरिकेमध्ये पाहिल्यावर कोणत्याही संस्कृतीतील सूत्र इसम आपले असेच मत प्रदर्शित करील की, भारतीय आर्यांनी अमेरिका हे खंड प्रथम शोधून काढून तेथे आपली वसाहत स्थापन केली. '

एकात्मतेसाठी आवाहन !

या व अनासारखे अनेक परिच्छेद या ग्रंथात पानोपानी सापडतात. केवळ ऐतिहासिक म्हणूनच नव्हे, तर राष्ट्रीय पुनर्जीवनाच्या दृष्टीने अलीकडच्या काल-खंडात राष्ट्राचे प्रबोधन करणारा एवढा समर्थ ग्रंथ आमच्या तरी पहाण्यात नाही. या ग्रंथाचा परिचय करून देण्यासाठी आम्ही उद्युक्त झालो खरे, परंतु यथार्थ परिचय होण्यासाठी अभ्यासूंनी हा ग्रंथ आरम्भापासून शेवटपर्यंत क्रमाने तीन वेळा तरी वाचण्यास ह्या. या ग्रंथात जालेल्या विषयाची नुसती नामावली जरी पाहिली तरी या ग्रंथाची व्याप्ति आपणाला कळून येईल.

भारतातील व्यासंगी विद्वानांची परंपरा हळूहळू कमी होत चालली आहे. प्राचीन परंपरेतील ऋषिमुनि आणि योगी, तपस्वी, ज्ञानी असे महापुरुष आज पाहण्याचे भाग्य लाभत नाही. अशा या उद्दिष्ट माहेश्वर वैभवाने विभूषित झालेल्या ज्या काही थोड्या विभूति आज आहेत, त्यात न्यायरत्न विनोद हे एक, श्रीमद्योगिन्द्रावर वामुदेवानंद सरस्वती, श्री गुळगणी महाराज, ज्ञानमूर्ति पंडित श्रीपाद दामोदर सातगळेकर, साक्षात् दत्त श्री आत्मरंगरंजित रंगावधूत महाराज, गायत्री कृपापांग प्रकटीत आत्मवैभव श्रीविराजित मोरेश्वर नारायण तथा बाबा कीर्तिकर, एके काळचे राष्ट्रपति सर सर्वपल्ली राधाकृष्णन्, महामहोपाध्याय दत्तो वामन पोतदार, म. म. मिराशी, म. म. बाळशास्त्री हरदास, वामुदेवशरण अमवाल, कविराज गोपीनाथ भार्गव पं. राजराजेश्वरशास्त्री द्रवीड आणि इतर असंख्य अशा विभूर्तीमुळेच महाराष्ट्राला आणि भारताला सारा मोठेपणा प्राप्त झालेला आहे. अशा मोठेपणात भर घालणारे आणि सीढी अनेक असतील, भारताची थोर वैचारिक परंपरा अधुण राखण्याचे कार्य ज्यांनी ज्यांनी केले, त्यांचे त्यांचे जीवन हे एका व्यक्तीचे जीवन असून ते राष्ट्राचे जीवन आहे. अशा राष्ट्र-जीवनाचा परिचय होण्यासाठी हा व अशासारगे ग्रंथ आजच्या तरुण पिढीने अवश्य अभ्यासिले पाहिजेत. चात्र व भरिष्य काळातील अनंत पिढ्यांना अनंत काळ स्फूर्ति देणारा असा हा प्रस्तुतचा ग्रंथ लिहून आमचे स्नेही कविराज ऊर्फ दादा देसाई, यांनी मराठी सरस्वतात चार मोठी भर घातली आणि या

विषयावर एकत्रित आजवर नसलेली माहिती परिश्रमपूर्वक संकलीत करून मराठी सारस्वतातील फार मोठी उणीव भरून काढली असे म्हणणे म्हणजे हा भितोद्गार होय. इतर कोणत्याही भाषांतून या स्वरूपाचा ग्रंथ नसावा असे म्हटले तरीसुद्धा चालेल. आजकाल कोशवाङ्मय विपुलतेने निर्माण होत आहे. त्या सर्वांत या ग्रंथाचे स्वरूप हे देवीकोशासारखे आहे. अशा स्वरूपाचा देवीकोश की, जो असंख्य भक्तांना पावलोपावली उपयोगी पडेल असा मराठीत तरी हा एकमात्र ग्रंथ आहे, हे या ग्रंथाचे आणखी एक वैशिष्ट्य होय.

सर्व प्रादेशिक भाषांतूनही हातीं या

यासाठीच अभ्यासूंना, संशोधकांना, त्रिज्ञासूंना आणि भारताच्या आत्म्याची यथार्थ ओळख व्हावी असे वाटणाऱ्या असंख्य वाचकांना उपयुक्त व्हावे या दृष्टीने आम्ही तर असेही म्हणण्याचे साहस करू इच्छितो की, साहित्य अँकेडमीने या व अशा स्वरूपाच्या ग्रंथांची सर्व प्रादेशिक भाषांतून भाषांतरे करून शानार्त लोकांसाठी अखंड पाणपोई उघडावी. भाक्रानानगल धरणापेक्षाही हे कार्य अधिक मोठाने आणि अधिक चिरंजीवी असे आहे. भाक्रानानगल धरणाने नुसतीच क्षुत-पिपासा शांत होईल, पण ती क्षणिकच असेल. पण या उपरोक्त पाणपोईने मात्र सदासर्वकाळ आणि सर्व लोकांची तृष्णाही शांत होऊ शकेल. स्मृतिकारांनी सांगितलेल्या शासकीय कर्तव्यात ज्या इष्टपूर्त कर्माची गणना होणे त्यांत हे इष्टतर आहेच, पण ते पूर्तही आहे. जसे.

या ग्रंथरूपाने मराठी शारदेच्या चरणांवर लेखकाने वाहिलेली ही पोंडश-परींची पत्री तिला खचितच प्रिय होईल. मराठी शारदेची यथोपचारांनी नव्हे तर प्रयत्नोपलब्ध उपचारांनी स्वयं लेखकाने महापूजा बांधली आहे. पूजा सांगतेकरिता पुष्पांजलि वाहताना लेखकाने आम्हांला पाचरण केले आणि आम्ही त्यात एक फुलाची पाकळी वाहिली. त्याने केलेल्या आरतीच्या मुरात आम्ही आमचा मूर शक्यतितक्या उच्च स्वराने भिळविण्याचा प्रयत्न केला इतकेच. बाकी ज्योत प्रज्वलित करून निरंजन धरण्याचे कार्य हे लेखकानेच केलेले आहे. शेवटी जाता जाता अपराधावद्दल लेखकाने शारदेची जी प्रार्थना केली आहे त्या प्रार्थनेत आम्ही आमचाही एक मूर मिमळतो आणि 'त्वयिजातापराधानाम् त्वमेव शरणं मम ।' इति लेखन सीमा...

अश्वलायन,
धीलाविहार कॉलनी
परंभवणे, पुणे ४
३-२-१९६६

श्रीपादशास्त्री किंजवडेकर.

श्री सप्तशृंग निवासिनी (नासिक)

गीतामि चाध्यात्म विद्यानद्या । अष्टादशाध्याय हस्तान्निभमपि ॥

सद्यशक्ति श्रुत शील । सपूर्णं यत्र वैभवं ।

धर्मान्वित भारतीय । अम्लुराष्ट्रमल्लण्डितम् ॥

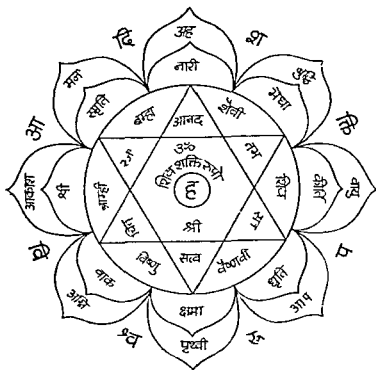
उलट फिरून पाहण्याचा प्रयत्न घेलात तर नामप्रकाराच्या विचारदृष्टिने माझे स्वरूप ताणडतोर चकून येईल. मानवी जीवनभ्रमात या विचाराचा अनुभव प्रत्यक्षी येतो. जो प्रगाढपतीत आहे, तो त्या लपटेग्यात्री भरडला जातो. पण जो नेहमी विरुद्ध दिशेला पळतो तो मुग्धी होतो ऋषीमुनींमार्गाने तपस्वी यांच्या तडाख्यात सापडत नाहीत. जगत्रियत्या परमेश्वराचे निर्गुण नाव अकार आहे. आणि सगुण नाम शिरष्यगर्भ, शिराग्रचि जसून मायेने निर्गुण नाम माया आणि सगुण नाम श्री असे आहे. शूणाभुरग्यायाने अकार कसा तयार झाला हे पाहता येते. भूमीर पांढ साडलेले आहे अथवा पूर्वी धूळपाटीर रात्री धूळ पसरून टेपलेली आहे.* असा ठिकाणी रात्री एकादा किडा शिरला, तर त्यांनून मुटका वरून घेण्यासाठी तो ठेरावैरा त्यामध्ये फिरत रहातो. मुटकेचा निश्चित मार्ग अज्ञानामुळे माहीत नगल्याने, मन मानेल तसा फिरत राहतो. याचा परिणाम असा होतो की, दुसऱ्या दिवशी आपण पहावे तेव्हा तेथे एक आकृति तयार झालेली असते, यालाच शूणाश्वर म्हणतात आकृति तयार व्हावयाला अनेक जोडविंदूची रेपा तयार व्हावी लागते. तेव्हा रेपा म्हणजे विंदूच होत. हे विंदु व रेपा व्यक्त होण्यास पीठ अगर पाटीचा आश्रय आहे, त्याविना ही आकृति आपणाला दिखलीच नसती. या कागदावर अक्षरांच्या आकृति आहेत, पण कागदाच्या आश्रयाविना त्या कोणाला दिसू शकणार नाहीत. लेखक या कागदावर अक्षरे लिहून ग्रथ निर्माण करित आहे, दुसरा कोणी त्यावर चिने काढील, रेघोट्या मारील, अगर दुर्गुण पसरण्याचा उपयोग करील. याचा अर्थ असा की, मूळ आश्रय जो कागद, त्याला वरच्या मजसुराचे घोवर-सुतक कोणत्याही प्रकारचे लागत नाही

हाच न्याय अनंत विश्वाचा पसारा आणि माया याला लागू पडतो धूळपाटीप्रमाणे जनत विश्वाची पाटी पसरलेली आहे किड्याप्रमाणे माया त्यामध्ये शिरली आणि ठेरावैरा पळत मुटली. पण ती पळून पळून किती पळणार! पळणारा मनुष्य कितीही दमदार असला तरी शेवटी चकणारच आणि थावणार. तसेच मायेचे झाले. ती पळ पळ पळाली पण अनंत विश्व काही सपले नाही आणि ती थावली तिच्या थावण्यामुळे धूळपाटीवरील किड्यांच्या फिरण्याच्या आकृतीप्रमाणे, मायेच्या फिरण्याने जी आकृति अनताच्या पटलावर तयार झाली, तीच अकार होय मायेच्या रेपाहूतोपाधीने विंदु रेपा अक्षर रूप असे चार पाद तयार झाले व अकार बनला मायाशक्तीला ब्रह्मकटाह कोहून बाहेर जाता आले नाही.

* ग्रथ लेखकाने आपल्या गानी धूळ पाटीवर अक्षरे गिरविलेली आहेत

ॐकाराची अष्टविकृति वर्णन करताना, भूमिरापोऽनलो वायुः । ख मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं भे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ तसेच सगुण मायारूपी श्री मुद्रा अष्ट प्रकृति आहे. तिचे वर्णन असे—कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणा स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा । ॐकाराची आकृति कापून जर आठ तुकड्यात विभागणी केली, तर त्यापासून श्रीची आकृति बनविता येते, इतके दोयामध्ये साम्य आहे. यास्तव ॐकारामधूनच श्री-बीज तयार झालेले असल्याने दोन्ही एकरूपच होत. म्हणजे कशी गमत झाली ते पहा. परमात्म्याच्या अनताच्या आश्रयावर मायेने चराचर सृष्टि निर्माण केली. तसेच ॐकाररूपी स्वयसिद्ध परमात्म्यावर श्री हे मायारूपही निर्माण झाले. तेव्हा दोन्हीही एक रूपच होत, असे समजण्यास हरकत नाही. ही साम्यता पहा—

माया	=	कीर्ति		वाक्		स्मृति		मेधा		धृति		क्षमा	श्री		नारी
ॐकार	=	वायु		अनल		मन		बुद्धि		आप्		भूमि	ख		अह

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

अर्थात्

देवीकोश

खंड २ रा

★

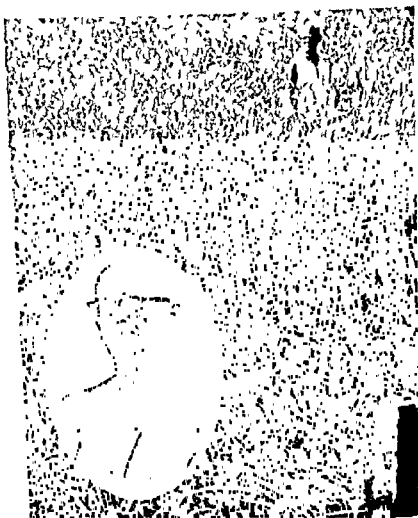
शक्ति तत्त्वज्ञान

(१) क्षेत्र आणि व्याख्या	(८) शक्ति व साख्यशास्त्र
(२) शक्ति व वेदान्त शास्त्र	(९) शक्ति व भीमासा, न्यायशास्त्र
(३) शक्ति व वेदान्त	(१०) शक्ति व योगशास्त्र
(४) शक्ति व विभिन्न वेदान्त संप्रदाय	(११) शक्ति व काम्भीर तंत्र संप्रदाय
(५) शक्ति व पुराण शास्त्र	(१२) शक्ति व वीरधैर्य संप्रदाय
(६) शक्ति व वैष्णव शास्त्र	(१३) शक्ति व चैतन्य संप्रदाय
(७) शक्ति व शैव शास्त्र	(१४) शक्ति व जगुशास्त्र

शक्तीची व्याख्या आणि क्षेत्र

भारतीय अध्यात्मिक शास्त्रांमध्ये ब्रह्म आणि माया यांवरच सर्व भर दिलेला आढळून येईल. पण मायेने जे नाम आपल्याला घेतले आहे, तेच मुळी उद्बोधक आहे. जसे घर्मराज हा शब्द उच्चारला म्हणजे सत्वगुणी नागसाची मूर्ति डोळ्यापुढे उभी राहते, तेथे कोणताही दुष्ट विचार मनात नाही तद्वत् मायेने नाम घेतले आहे. मा = मिथ्या आणि या = जी, म्हणजे जी मिथ्या आहे वी माया ती सतत मोठमोठ्याने ओरडून उर्वाना रांगत आहे की, 'वाचानो, मी खोटी आहे मी खोटी आहे' पण या तिच्या ओरडण्याकडे कोणी लक्ष ध्यावयासच तयार नाही. मायेचे म्हणणे सरळ आहे की, जोपर्यंत माझे ओरडण्याकडे लक्ष न देता, तुम्ही माझे प्रवाहात वाहत जात आहात, सोपावेतो माझे यथार्थ स्वरूप कोणालाच समजून येणार नाही. पण जर प्रवाहाच्या

ग्रथकत्याची विशप्ति

भार्ला भास्कर भर्जनाम भरती भू-सेवके भाक्षिता ।
भडारा भड्याळिनें भरितमे भू-देवता भाउका ॥
भृतात्मा भरगच्च ग्रन्थि भजका, भागे सुमा का धुरा ।
भक्तानो भयभीतिला भिरकना भाडार-भाडे भरा ॥

देवीकोश, खंड २, प्रकाशन प्रसंगी माननीय के. के. शहा, नभोवाणी मंत्री,
भारत सरकार, दिल्ली, भाषण करीत असताना

This book provides glimpses of what heights science had attained in this country. The definitions of Mantra-Tantra, are worth understanding. They are appropriate and demonstrative the exact norms and forms we had established for acquiring knowledge.

K. K. Shah

Minister for
Information & Broad Casting
M. P.

8th April 1968

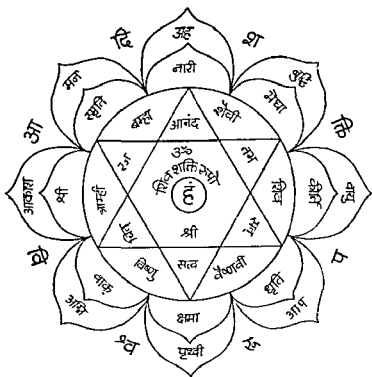
उलट विरून पादाण्याचा प्रयत्न वेळेत तर नामप्रकाराच्या निचारदृष्टीने माझे स्वरूप तावडतोच वळून येईल माननी जीवनक्रमात या निचाराचा अनुभव प्रत्यक्षी येतो. जो प्रवाहपतीत आहे, तो त्या लटेप्याळी भरडला जातो पण जो नेहमी विरुद्ध दिशेला प्रळतो तो सुखी होतो ऋषीमुनींकाराने तपस्वी याच्या तडाख्यात सापडत नाहीत. जगन्नियत्या परमेश्वराचे निर्गुण नाम ॐकार आहे. आणि सगुण नाम हिरण्यगर्भ, त्रिराशक्ति असून मायेचे निर्गुण नाम माया आणि सगुण नाम श्री असे आहे घृणाभरण्यायाने ॐकार वसा तयार झाला हे पाहता येते नूमीनर पीठ साडलेले आहे अथवा पूर्वी धूळपाटीवर रात्रौ धूळ पसरून ठेवलेली आहे.* अशा ठिकाणी रात्रौ एकादा किडा तिरला, तर त्यांतून मुटका करून घेण्यासाठी तो सैरासैरा त्यामध्ये फिरत रहातो. मुटकेचा निश्चित मार्ग अज्ञानामुळे माहीत नसल्याने, मन मानेल तसा फिरत राहतो. याचा परिणाम असा होतो की, दुसऱ्या दिवशी आपण पाहिये तेव्हा तेथे एक आकृति तयार झालेली असते, यालाच घृणाधर म्हणतात. आकृति तयार व्हावयाला अनेक जोडविंदूची रेषा तयार व्हावी लागते. तेव्हा रेषा म्हणजे विंदूच होत. हे विंदु व रेषा व्यक्त होण्यास पीठ अगर पाटीचा आश्रय आहे, त्याविना ही आकृति आपणाला दिसलीच नसती, या कागदावर अक्षराच्या आकृति आहेत, पण कागदाच्या आश्रयाविना त्या कोणाला दिसू शकणार नाहीत, लेखक या कागदावर अक्षरे लिहून यथ निर्माण करीत आहे, दुसरा कोणी त्यावर चित्रे काढील, रेघोन्हा मारील, अगर दुर्गुण पसरण्याचा उपयोग करील. याचा अर्थ असा की, मूळ आश्रय जो कागद, त्याला वरच्या मनसुराचे सोयर सुतक कोणत्याही प्रकारचे लागत नाही

हाच न्याय अनंत विश्वाचा पसारा आणि माया याला लागू पडतो धूळपाटीप्रमाणे अनंत विश्वाची पाटी पसरलेली आहे तिच्याप्रमाणे माया त्यामध्ये तिरली आणि सैरासैरा पळत मुटली पण ती पळून पळून किती पळणार ? पळणारा मनुष्य कितीही दमदार असला तरी शेवटी धन्यपारत आणि धावणार. तसेच मायेचे झाले, ती पळ पळ पळाली पण अनंत निरु काही सपले नाही आणि ती थावली. तिच्या थावण्यामुळे धूळपाटीवरील किड्याच्या फिरण्याच्या आकृतीप्रमाणे, मायेच्या फिरण्याने जी आकृति अनंताच्या पटलानर तयार झाली, तीच ॐकार होय. मायेच्या रेषाकृतोपाधीने विंदु-रेषा अक्षर-रूप असे चार पाद तयार झाले व ॐकार बनला मायाशक्तीला ब्रह्मवटाद पोहून वाहेर जाता आले नाही.

* सप-लेखकाने आपल्या गात्री धूळ पाटीवर अक्षरे गिरविलेली आहेत

ॐकाराची अष्टविकृति वर्णन करताना, भूमिरापोऽनलो वायुः । खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ तसेच सगुण मायारूपी श्री मुद्रा अष्ट प्रकृति आहे. तिचे वर्णन असे—कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा । ॐकाराची आकृति कापून जर आठ तुकड्यात विभागणी केली, तर त्यापासून श्रीची आकृति बनविता येते, इतके दोवामध्ये साम्य आहे. यास्तव ॐकारामधूनच श्री-बीज तयार झालेले असल्याने दोन्ही एकरूपच होत. म्हणजे कशी गंमत झाली ते पहा. परमात्म्याच्या अनंताच्या आभ्रयावर मायेने चराचर सृष्टि निर्माण केली. तसेच ॐकाररूपी स्वयंसिद्ध परमात्म्यावर श्री हे मायारूपही निर्माण झाले. तेव्हा दोन्हीही एकरूपच होत, असे समजण्यास हरकत नाही. ही साम्यता पहा—

माया	=	कीर्ति		वाक्		स्मृति		मेधा		धृति		क्षमा		श्री		नारी
ॐकार	=	वायु		अनल		मन		बुद्धि		आप्		भूमि		खं		अहं

या अष्ट गुणांपैकी उदाहरणासाठी आपण षडदोन गुणाने सामर्थ्य पाहू. कोणत्याही गोष्टीची अथवा रमणी सत्कीर्ति झाली म्हणजे ती कणापर्णा पसरून श्रवण करणारांना आनंददायक वाटते. यामध्ये सर्वात्र सत्कार आणि आनंद या गोष्टी प्रामुख्याने घडतात. तद्वत यायूचा स्वभावाधर्म सर्वा दिग्गामी असून, स्पर्शमात्रेकरून शरीराला आनंद देणारा होतो यासार कीर्ति आणि वासु हे समानगुणदर्शन ठरतात. तसेच विद्यासुख हा गुण दोन्ही ठिकाणी जोडे मायेचा दुसरा गुण श्री घेतला तर त्यामध्ये गोभा, सौंदर्य, चराचर मृष्टीने बीज याचा व्यापभूषणा आहे. आकाश हे अनंतकोटीब्रह्मांडासाठी घेवगी पुरून शिद्धरूच रहते, इतके ते व्यापक आहे तसेच गोभा, सौंदर्य हे गुण मुळा आकाशामध्ये दिवून येतात यास्तव श्री आणि न यांचे साम्य आहे, हे आपणाला कळते. त्रयप्रमाणे इतर गुणांचेही समानत्व दाखविता येते.

एकादे सहान ज्ञानी मूल मूळ स्वरूपात मातेजवळ जाले, म्हणजे ते सुंदर दिसण्यासाठी माता त्याला बन्ने लेवणिते, जलकर घालते, जगर अन्य प्रसाधनानी त्याची सुंदरता, आकर्षण वाढवीत असते एकादी भव्य इमारत अथवा दिवाणखाना भवास दिवू नये म्हणून त्यात निरनिराळ्या प्रकारचे सामान, सोपा, खुर्चा, टेबले, हड्या, घुबरे, तयिरी इ० आपण नेहमी लायतो व घराची गोभा वाढवितो तद्वत मायेने आपल्या हौसेसार हे अनंतकोटीब्रह्मांड नानाभिध चित्रविचित्र आभूषणानी, सजवलेले आहे चंद्र सूर्याची दैवियमान जुडले, तारागणाचे मौक्तिक हार, चित्रविचित्र रंगाचे मेघाचे पडदे, वृक्षपर्णांची उपवने, समुद्र सरिताची जागोजाग सरोवरे, व अखिल सजीव सृष्टीची चित्रे माडून, त्याच्या कर्मरूप खानपानाचे साहित्य जवळ ठेवून निर्माण केलेले आहे ही माया कोणत आपल्या सतोपार्थ व विहारार्थ हे अनंत ब्रह्मांड सजवून, सुशोभित करून, आपल्या सच्चित्तानंद धन परमात्म्य पतीसह वर्तमान, अनादिकालापासून हा महाप्रपंच चालवीत आहे. मायेने जर हा पसारा माजला नसता तर हे महदाभास शून्यच रहते सामानाधिना दिवाणखान्याप्रमाणे भवास दिसले असते माणसाचा पसारा ज्या प्रमाणात कमीजास्त असेल, त्या प्रमाणात त्याला एक खोली, पान खोल्या, पचधीस खोऱ्या, राजशहाची नरूरी भासते तद्वत् या मायेला तरी, अनंत महानाशानिना आपला पसार नीटनेटका माडण्यास, दुसरी भव्य जागा फोडची मिळणार? यावरून सूत्राचक जाणू शकतील की ॐ रूप परमात्म्याचे आणि श्री बीजरूप मायेचे स्वरूप व संबंध निगडित आहेत ते कोणत्याही अलग करता येणार नाहीत, एकावर दुसरा अवलंबून

असुन्याने, त्याने अभित्य निरनिराळे दागवित्ता येणार नाही. पिय आगि शक्ति ही एकरूप आहेत.

एकाला दुसऱ्याचा जाभय घ्याउन लामतो, ही गोष्ट आपण नित्य व्यवहारातील घडा उदाहरणाने पाहू. तसे स्वर्गीकरण शान्पास हा मिद्रात चटकन घ्यानी येईल. गमजा, एका मोठ्या पाण्याच्या गगाल्यात काही तादुळाचे दाणे टाकले, तर प्रथमत ते तळाला मिधर बसतील. पण पाण्यात हात घादून जोरजोराने फिरविल्यास, त्याला गति दिव्यास, ते दाणे घुंवुळाकार फिरत राहतील. जोर गति आटे तोरुच ते फिरत राहतील. गाली बसणार नाहीत, तसेच ते गगाल्याच्या आरणासाहेरही पडणार नाहीत. आरण त्याना बोटेर पडू देणार नाही. तद्वतच महाशान्पाच्या गगाल्यरूपी आरणात तादुळा प्रमाणे असलेल्या असव्य वस्तु, मायेने दिलेल्या गतीमुळे सतत परिभ्रमणात आहेत. ब्रह्मकटाच्या जाभयाने त्या फिरत आहेत. हे परिभ्रमण अनत काला पासून चालू आहे व चालू रहाणार आहे. ज्याप्रमाणे गगाल्यात हात घादून पात्राला गति दिली, तरी गगाल्याच्या आरणातर परिणाम घडत नाही, तद्वत मायेच्या या महाशान्पाच्या तेनाचा परिणाम अनत ब्रह्मादार होत नाही. गगाल्यातील पाणी व तादुळाचे दाणे ज्याप्रमाणे गगाल्याच्या आरणाच्या आभित आहेत, तद्वत महामायेने रचलेली सृष्टि व त्यातील जीव हे जरी ब्रह्मरटाहाचे आभित असले, तरी त्याचा परिणाम त्याच्यातर होत नाही येथे रास्त शका इतकीच येईल की, मायाशक्ति सतत कधी कार्यवाही आहे, तिला चालूना कधी मिळते? याचे उत्तर असे की, मायाचक्रात फिरत असणारे जीव अनेक प्रकारच्या र्मनासना उत्पन्न करीत असतात, आणि कर्मवासुनारूपी हे हात, ती गति कायम राखण्यास हातभार लावतात. होपाळ्यातर दहा माणस रचलेली आहेत एकांने जरी शान्पा थांगविला, तरी दुसऱ्याला लहर येते, आणि होपाळा फिरतच राहते त्याप्रमाणे सत्व-रज-तमोगुणी माणसे आपापल्या इच्छेप्रमाणे कम करीत असतात, आणि त्याचा शेण्ट चक्र चाटू ठेवण्यात होतो अशी ही महामायाशक्ति परमात्म्य स्वरुपातर आभित आहे, भिन्नभिन्न स्वरुप आहे, म्हणजेच अनिर्चनीय रूप आहे.

(स्वानद साम्राज्य—ए. रामराव कृष्ण ब्रह्मर, शक्ते १८३६ चे आधारे वरील विवेचन आहे.)

मायाशक्तीचे क्षेत्र विती अनयांद आहे, हे सरासररुपान आपण येधतर पाहिले या तत्वाचा उहापो वेदान्त, शास्त्र, मीमांसा, पुराणे वानी कसा केणू, ते सरासररुपाने आता पाहणे आहे शक्तितत्वाची मुत्मुटीत व्याख्या करणे, तिच्या अनयांदित्वामुळे अत्यंत कठीण आहे. कारण—

(१) शक्तिसगंधी कल्पना अथवा भावना ही फार सक्षित आहे

(२) वस्तुमात्रातील शक्तीच्या प्रकटीकरणाविना शक्तीचा विचार करणे उचित ठरणार नाही.

आपल्या नेत्रासमोर वस्तुमान दिसते, पण त्यातील सुप्त शक्ति दिसत नाही वस्तुमानाचा ठसा मात्र आपल्या मनावर उमटतो शक्ति नेहमी सुप्त असते, ती आपणाला ती निराळी दाखविता येईल आणि तिची व्याख्या करणेही शक्य होईल. वस्तुमात्रापामून ती निराळी आहे, असे प्रतिपादन करता येईल.

शक्तीची सर्वसाधारण व्याख्या अशी की, शक्ति ही वस्तुमानाची हालचाल सुचविते अथवा वस्तुमानाची ती नैसर्गिक शक्ति होय. काही कार्य करण्यासाठी अथवा उत्पादन करण्यासाठी जी हालचाल करावी लागते, ती शक्ति होय एका वस्तुमात्रातून दुसऱ्यामध्ये रूपांतर होताना ही सुप्त शक्ति आपले प्रदर्शन करते, यालाच शास्त्रीय भाषेत कारण आणि कार्य असे नाव दिले आहे शक्ति शब्दाचे हे एक कार्य झाले, पण दुसरेही एक आध्यात्मिक कारण आहे.

सप्तपदार्थांक्रते या शक्तीची व्याख्या ' शक्तिद्रं व्यादिस्वरूपमव ' अशी देतात, म्हणजे वस्तुमान हीच शक्ति होय काहींचे मत असे की, वस्तुमान आणि त्याचे गुण जसे निराळे आहेत, तसे कल्पनेपेक्षाही ही शक्ति निराळी आहे काहींच्या मते वस्तुमात्रातून शक्ति निराळी करता येत नाही आणि ती अविभाज्य आहे काहींच्या मते शक्ति आणि शक्तिमान यांच्यामध्ये कोणताही फरक नाही (साख्यमत) शक्तीचे दोन प्रकार कल्पिले आहेत चित् (अध्यात्मिक) आणि अचित् (वस्तुमान) पहिल्याचा सगळ मनासरोवर येता, तर दुसऱ्याचा वस्तुमात्रासरोवर येतो

वरील कारणासाठी सर्व क्षेत्रामध्य लागू होईल अशी व्याख्या करणे कठीण आहे ऐहिक आणि आध्यात्मिक कार्यांमध्ये अनेकविध नावांखाली या शक्तीचा उपयोग केलेला आहे, परंतु प्रत्येक क्षेत्रामध्ये नामाभिधान वेगवेगळे आहे याची नाही उदाहरणे अशी की, धनम्पति अथवा प्राणिशास्त्रामध्ये जीवनशक्ति हा प्रयोग आहे, वैशेषिक याला परमाणु शक्ति म्हणतात, रसायनशास्त्रज्ञांना ती उत्साही परमाणु आहे, पदार्थविज्ञानशास्त्रज्ञांना ती उत्साह आहे, अध्यात्मवदी गृहस्थाना ती उत्तेजन देणारी आहे, गौड तत्त्वज्ञान्यांना ती प्रज्ञापारमिता म्हणजे पूर्ण महापण आहे, योगी लोकांना ती मानसिक शक्ति आहे, प्येववाद्यांना ती चेतना शक्ति आहे, जलकारशास्त्रज्ञांना ती फवित्वर्षीज स्वरूप आहे, आणि आगमशास्त्रज्ञांना ती

प्रतिभास्वरूप आहे. शक्तीच्या उरीलप्रमाणे अनेकविध स्वरूपामुळे, तिच्यासमर्थी एकच व्याख्या करणारे कसे अदाक्य आहे, हे वाचकाच्या ध्यानी येईल.

शक्ति-तत्रकारानी या चिन् शक्तीला चैतन्य असे नाव दिले आणि मुख्य शक्तीला परा-शक्ति असे नाव दिले. हीच शक्ति अखिल विश्वातील हालचालींची सूत्रचालक अगून, आपल्या शारीरीक व मानसिक प्रयत्नामुळे अनुमानता येते. शक्तितंत्रानी या शक्तीची भरपूर स्तुतिस्तोत्रे गायिली असून, तिला आद्य शक्ति म्हणून मानले आहे, महामाता म्हटले आहे.

काहीजण शक्तीकडे नुसत्या ऐहिक दृष्टीने पाहतात. शाक्तानी, शक्तिला दूरदृष्ट्या पार मद्दत्वाचे ग्यान दिले आहे, पण त्याचउरीपर ऐहिक दृष्टिकोनाची वावही समाळली आहे. त्याही शक्तीचे विवरण आध्यात्मिक दृष्ट्या केलेले असून अखिल विश्व हे शक्तीचे प्रकटीकरण असे मानले आहे. वेदान्तिलोकानी त्या परमेश्वराला सर्वशक्ति आणि परिपूर्ण शक्तिमान मानले आहे. शैव, सांप्रदायाप्रमाणे 'शक्तयश्च जगत् कृत्स्नम्।' म्हणजे अखिल विश्व हे शक्तीचे प्रकटीकरण होय वाक्यपदीय षष्काराच्या मते, 'शक्तिमाना-समुद्रस्य विश्वस्थानेऽधर्मण.' म्हणजे विश्व जरी अनेक निरनिराळ्या वस्तुमात्रानी भरलेले असले तरी ते समजण्याला अत्यंत कठीण अशा शक्तिसमूहानी बनलेले आहेत.

वरील विधानाना पोषक असं तत्रकाराचे प्रतिपादन आहे. महाशक्ति काळवेळाच्या उधनापलीकडे जाते आणि विश्वाचे दृश्य स्वरूप दृग्गोचर होते व त्याला व्यापून टाकते यामुळे जेव्हा आपण म्हणतो की, वस्तुमात्र हे शक्तीवर अवलंबून आहे आणि सर्व वस्तुमात्रामध्ये शक्ति काही अशानी वास करते, त्या वेळी आपण मूळपदावर येतो याचाच अर्थ असा की, वस्तुमात्राच्या मुळावी शक्ति आहे.

अज्ञानाप्रमाणे ज्ञान ही सुद्धा एक शक्ति आहे. ज्ञानामुळे मन विकसित होते आणि जनुभय वाढत जातो, तर जज्ञानामुळे वस्तुमात्रावर आरण पडते आणि त्याचे ज्ञान होत नाही. या शक्तीला आवरण शक्ति असेच नाव दिले आहे. मनाचा निषेध होतो म्हणून त्याला 'विक्षेप शक्ति' असेही म्हणतात आरणासुळे वस्तुमात्राचे सत्य ज्ञान होण्यास प्रतिबंध होतो, यालाच 'माया-शक्ति' असे म्हणतात परंतु या मायेच्या मदतीविना परमेश्वराला आपले कर्तृत्व जरासुद्धा सिद्ध करता येत नाही. 'न हि तयाविना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्व सिध्यति।' (ब्र. सू. १-४-३ उ. भा.)

योगमार्गात शक्तीला प्राधान्य आहे. साधन करीत असताना मनाची शक्ति वाढीस लागते आणि सिद्धि प्राप्त होते, म्हणून मनन-शक्तीला महत्त्व आहे. चैतन्यशक्ति हीच परमेश्वराची गरी शक्ति होय, या सर्व विवरणाचे तात्पर्य एकच की, शक्ति सर्वत्र भरलेली आहे. काही वेळा ती वस्तुमात्रामध्ये मुक्त स्वरूपात असते आणि काही वेळा कार्यावर भासमान होते. न्यूटनने गुह्या-कर्षणाचा नियम शोधून काढला, त्यातही आकर्षणशक्ति आहेच. अणूचा स्फोट होतो, त्यातही शक्ति आहेच. हिंदुतत्वाप्रमाणे अणु मात्र नाश पावत नार्हात, तर आपले स्वरूप बदलतात, यामुळे हेच सिद्ध होते की, शक्तीचा केव्हाही नाश होत नाही, या शक्तीचे स्वरूप निरनिराळ्या शास्त्रकारांनी प्रतिपादन केले आहे.

ज्योतिषशास्त्र हे मानवाचे निकटपणे ओळखीचे आहे. जन्म वेळी निरनिराळ्या राशीस्थानामध्ये वसलेल्या ग्रानि, मंगळ, गुढ ६० सूर्यमालेतील ग्रहांच्या शक्तीचा परिणाम मानवाच्या जीवनावर सतत घडत असतो. गणित-शास्त्राने त्याच्या हालचाली निश्चित करता येतात. या ग्रहाचे आकारमान कमी-जास्त असल्याने त्याच्या शक्तीही कमीजास्त आहेत आणि त्या एकमेकाना शह-काटशह देत असतात. या शास्त्राप्रमाणेच इतर शास्त्रामध्ये शक्तितत्त्व अनुभवास येते, हे पुढील प्रकरणावरून ध्यानी येईल.

देवता अथवा दैविक शक्तीचा आरोप सतत केलेला आहे. जसे आकाशातील काळे मेघ म्हणजे वृष्ट आणि इंद्राने या दैत्याचा नाश केला, तेव्हा भूतलावर पर्जन्यवृष्टी झाली. यज्ञमुंडासाठी लागणाऱ्या विद्या-दृष्टिका-यानामुद्धा देवता मानून, त्या सर्व विश्वव्यापी आहेत, असे मानले आहे. तसेच एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ लावल्यामुळे, वाचकाच्या मनात धोटाळा निर्माण होतो. प्रजापति हा शब्द घ्या. काही वेळा तो वस्तुमात्र निर्माण करणारा आणि साक्षान् यज्ञच मानला आहे. दुसऱ्या वेळी त्याला संवत्सर नाव दिले असून, त्याला सप्तदश म्हणजे बारा महिने आणि पाच ऋतु यांचा निदर्शक मानला आहे. काही वेळा त्यालाच पुरुष, मृत्यु, नामरूप, मानस इ० नावांनी संबोधिले आहे, आणि यामध्ये चमत्कार असा की, विविध नावांनी संबोधिताना त्या नावाची व्युत्पत्तीही दिलेली नाही. यामुळे प्रजापति शब्दाचा नर्क कौणता अर्थ घेऊन विवरण करावे याचे कोटे पडते.

बरील प्रकारच्या संस्कारशास्त्रातील तपशील आणि मार्गदर्शन यानून मोठ्या सुखिलीने वाहेर पटल्यावर उपनिषदांच्या शुद्ध वातावरणामध्ये आल्यावर आपणाला सुसगत विचारप्रणालीची माडणी आणि अनुभवजन्य ज्ञानावरून सर्वसाधारण तत्वाची माडणी पाहावयास मिळते. वेदातील ज्ञानापेक्षा, उपनिषदातील तत्त्वज्ञानाची माडणी पाहून, संशोधक एन्. एन्. विन्सन म्हणतात, “वेदापेक्षा उपनिषदातील तत्त्वज्ञानाची विचारप्रणाली ही हिंदु-तत्त्वज्ञानाच्या बुद्धीची सर्वस्वी निराळीच वाज् दाम्बविते.”

दैविक शक्तीचे बीज आपणाला ऋग्वेदामध्ये पाहावयास मिळते. यामध्ये शक्तीचा उल्लेख सरळ सरळ कर्तृत्वशक्ति असा मिळत नाही; परंतु पंचमहाभूतांच्या प्रचंड हालचाली, मेघाच्या गर्जना, विद्युत्कड्या आणि पर्जन्यवृष्टि, यांचा ऋष्यांच्या मनावर झालेल्या परिणामाने त्यांनी या प्रचंड शक्तीची कल्पना केली असावी. या नैसर्गिक हालचालीमागे असलेल्या शक्तीला त्यांनी वैदिक देवता असे मानले आणि तिला निरनिराळी नावे दिली. जसे इंद्र, वरुण, अग्नि इ० इ० प्रत्येक वैदिक देवतेची एका विविध दृष्टिकोनातून उभारणी केली जाते. तो दृष्टिकोण जर बगळला तर त्या पंचमहाभूताची काहीच किंमत उरत नाही. आपण अग्नीचे उदाहरण घेऊ. ऋग्वेदामध्ये त्याची तीन कार्ये वर्णन केली आहेत — १ उष्णताशक्तीचे जन्मित्व. हे एक पाकसाधन अथवा होमहवननादि कार्यात व्यक्त केलेले असून, ते जडरागि, प्राणरक्षण आणि वनस्पतीची वाढ यासाठीही मानले आहे. २ वातावरणातील त्याचे कार्य म्हणजे विद्युत्कड्या उत्पन्न करणे आहे. ३ आकाशातील सूर्य, त्याचा प्रकाश व शक्ति व इतर पहिल्याची

शक्ति. ही त्याची वेगवेगळी कार्ये जर हिरावून घेतली, तर वेदात त्याचे काहीच महत्त्व उरत नाही. तसेच इतर पंचमहाभूतांच्या शक्तीसंबंधी म्हणता येईल या पंचमहाभूतांच्या नैसर्गिक कार्यांमध्ये एकएक शक्ति मानलेली दिसून येते जसे वरील अग्नीचे उदाहरणात दाहकशक्ति होय.

शक्ति शब्दाचा वापर ऋग्वेदामध्ये इद्राचे वर्णन करताना दहानारा वेळा तरी केलेला आहे. काही वेळा तो अग्नि आणि अश्विन् शब्दांनरोपरही आहे या शक्ति शब्दाचा वापर करताना या चेतनाशक्तीचे दोन प्रसुग वर्ग मानलेले आहेत— (१) प्रजोत्पादन व (२) वनस्पति आणि प्राणिमात्र. वेदवाङ्मयामध्ये ज्ञा वर्गाच्या देवताचा अर्थ इद्र, वरुण इ० देवताची स्त्रीवाचक शक्ति असा आहे. त्या उत्पादक शक्तिदेवताही आहेत याचाच अर्थ ऋषींनी जसा विशद केला की, त्या दैवी पुरुषवाचक व दैवी स्त्रीवाचक उत्पादक देवता आहेत ज्या प्रमाणे शिव शक्ति अथवा त्रिष्णु-लक्ष्मी याचे विश्वोत्पत्तीच कार्य चालते, त्याप्रमाणे वेदकाळात याचे कार्य मानलेले आहे प्रा मॅकडोनेल आपल्या वेदिन मायबॉलॉजी प्रथामध्ये म्हणतात की, “ वेदामध्ये स्त्री-देवताना मुख्य स्थान आहे आणि विश्वाच्या चालकत्वात त्याचे महत्त्व अगदी शुद्ध आहे. ” अर्थात वेदामध्ये ज्ञाना उल्लेख आलेला आहे (७ ५ १ २) या देवताची प्रार्थना आश्रय, सपत्ति आणि सतति मिळानी यासाठी केलेली आहे. ही प्रार्थना करताना त्याच बरोबर सुनृत देवतेचीही प्रार्थना केलेली आहे सायणाचार्यांनी याच सुनृत देवतेला सरस्वती म्हटले आहे “ सुनृता प्रियसत्यवाप्रुपा देवी सरस्वती । ” (सायन ऋ १०-१४१-२) ऐतरेय ब्राह्मण (३-३७) कौशितकी ब्राह्मण, यामध्ये ज्ञानाचा उल्लेख आहे

वाग् देवतेचा उच्चार वेद आणि ब्राह्मणामध्ये अनेक ठिकाणी निरनिराळ्या अर्थाने करण्यात आलेला आहे प्रथमतः ऋषींनी या देवतेचा सवध वेदिक ऋचांनरोबर आणलेला आहे इतकेच नव्हे तर ती ऋग्वेद, सामवेद व यजुर्वेदाची माता मानली आहे (ऋग्वेद १०-१२५). ऋषींनी याच देवतेला तात्त्विक स्वरूप देऊन ब्रह्माची उत्पादकशक्ति असे मानले आहे आणि हाच विचार पुढे वाढत गेला इद्र, वसु, आदित्य इ० देवताना त्याच्या कार्यात पुष्टि देणारी देवता असे मानू लागल्यामुळे ती एक मुख्य शक्तिदेवता मानली गेली ब्राह्मणमघात तिला प्रजापतीदेवता म्हणिली अगून निराळेच तिला नाते प्राप्त झाले आहे वाग् देवतेने मन्त्रांना जन्म दिला हीच कल्पना पुढे तत्रकारांनी वाढवून तिला मानुषाशक्ति हे नाव दिले शतपथब्राह्मणामध्ये म्हटले आहे की, सर्वव्यापी पाहूपातीमधून प्रजापतीने पाणी उत्पन्न केले (६-१-९)

काम्यक उपनिषद (१२-५ आणि २७-१) याचा खुलासा करताना वर्णन करते की, वार्ह् ही ब्रह्माप्रजापतीची पत्नी होती आणि त्याच्या संयोगामुळे सर्वांची उत्पत्ति होते. वार्ह् याचा सन्ध मनाररोबर आणला गेला. या टिक्राणी मानस हा पुरुष आणि वार्ह् ही स्त्री, यापामून बाणी असा अर्थ चालू शाला. याच्या टिक्राणी सुपीकता आणणे, त्याची वाढ करणे हे होय. शक्तीचे हे वर्ग ध्यानात ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे, कारण यानूनच पुढे सरस्वती, इला, धिपणा इ० ह्या वर्ग देवतांचा पाया घातला गेला आहे. सर्व प्रपच, जननी जी आग्रशक्ति तिच्याच उदरानून पुढे त्रिश्चाची वाढ कसमशी होत गेली, त्याचा पाया येथेच आढळून येतो. काश्मीर पथीय तानिफ याच शक्तीला विमर्शशक्ति असे म्हणतात.

ज्ञा वर्गातील देवता सरस्वती तिचा वाङ्मयरोर धनिष्ठ सग्र आहे. ऋग्वेदामध्ये सरस्वतीचा उल्लेख इळा व भारती या नद्यांरोर केलेला असून ते एक त्रिकुट मानले जाते (ऋ. १-१४२-९ ३-४-८). वेदामध्ये ही एक नदी देवता, सरस्वतीचे स्वरूप म्हणून मानलेली आहे कारण याच नदीच्या किनाऱ्यावर आर्यांनी पजावात प्रथम वस्ती केली आणि होमहवन चारू केले. सूक्त. ७-९६-२ मध्ये असे वर्णन आहे की, पुरुग्र या नदीच्या किनाऱ्यावर हिरवळीवर वसाहत करून असताना त्यानेच प्रथम तिला देवीस्वरूप मानून जातीचे संरक्षण व्हावे व वसाहतीस प्रोत्साहन मिळावे म्हणून तिची प्रार्थना केली. या वेळी तिची बुद्धिदेवता म्हणून गणना केली जात नव्हती. गंगा, सिंधु, यमुना नद्यांप्रमाणेच तिचा उल्लेख होत होता. असे असताना तिचा उल्लेख वाङ् देवतेरोर कसा झाला आणि बुद्धिदेवता व वाङ्देवता कशी मानली गेली, हे पाहणे मनोरंजक ठरणार आहे.

वरील उक्तातीचा उगम वर उल्लेखिलेल्याप्रमाणे तिच्या किनाऱ्यावर होत असलेल्या होमहवनादि कार्यात आढळतो, त्या वेळी तिची प्रार्थना देवता म्हणून करीत असत. ऋ. २-३-८ मधील वर्णनात ती पुजकाची भक्तिभावना पूर्ण करते असे आहे, तर पुढे एके ठिकाणी तिजमुळे शूड, पवित्र विचार उत्पन्न होतात असे म्हटले आहे. शेवटी सूक्त १०-३०-१२ मध्ये तिचा सग्र बुद्धि या शब्दांरोर आणला जाते वरील शब्दांचा सात्वताने तिचाच वेळा म्हणजे असे दिसून येते की, यत्तस्थेच्या वाढत्या प्राणसमयी ब्राह्मणकाळात जेव्हा मनाचे मूढार्थ सामर्थ्य वाढीस लागले होते, तेव्हा ही नदी देवता, इतर देवतांप्रमाणे ज्ञा वर्गात सामावली गेली आणि वाङ् देवतेप्रमाणे तीही एक प्रमुख उत्पादकगति बनली सग्राधर डॉ. मूर आपल्या (Original Sanskrit Texts, Vol V, P 338) संस्कृत वाङ्मय टीका प्रकाश वरीलप्रमाणेच कारणे देतो आणि ती बुद्धिदेवता कशी झाली याचे विवेचन देतो.

तैत्तिरीय ब्राह्मणात सरस्वतीचा सग्र, देवताचे वैद्य आश्विनकुमार याजरोर आणलेला आहे (ते ब्रा २-६-४). मानुषाकृति निर्माण करण्यात तिचा वाटा आहे. कारण ती हाडे, मांस याना एकत्रित करते, मनाची उत्पत्ति करत, शरीरात रक्ताची उत्पत्ति करते, व्यान वायूची शरीरात भरणी करत, गर्भाची वाढ करते, असे वर्णन असून एके ठिकाणी तर तिला 'भियम्' सग्रा दिली आहे. ही अनेक कामे करणारी देवता सर्वशक्तिमान व उत्पादक असल्याच पाहिजे, म्हणून तिला बुद्धिदेवता संबोधिले आहे.

ऋग्वेदामध्ये तिला एकदा 'अंशुतमा' म्हणून संबोधिले आहे (ऋ. २-४१-१६) या ठिकाणी तिचा जे मानून दिले, त्यामुळेच ती अदिति,

पुरंधीप्रमाणे मातृ-देवता बनली असावी. सिंधु नदीलासुद्धा 'मातृतमा' नावाने संबोधिले आहे. अथर्ववेदामध्ये सुभगादेवी आणि मधुमतीदेवी ही नावे आलेली आहेत.

विष्णु पुराणात लक्ष्मी म्हणजे एक प्रमुख मातृ-देवता मानली आहे. ती कमळोद्भवा असून तिला वेदगर्भा, यज्ञगर्भा, सूर्यगर्भा, ढेवगर्भा आणि दैत्यगर्भा अशी नावे दिली आहेत. याचाच अर्थ ती एक प्रमुख विश्वउत्पादक मातापैकी आहे, असा अर्थ ध्वनीत होतो. यासाठीच तिला जगन्माता अशी उपाधी दिली. वंगालप्रांती याच स्वरूपाला जगद्धात्री असे नाव असून तिचे पूजन होत असते. मार्कंडेय पुराणात सरस्वतीला जगद्धात्री संबोधिले आहे, तर लक्ष्मीला अंबिका नावाने ओळख दिली आहे.

वेद-ब्राह्मण काळानंतर उपनिषदांचा चळतीचा काळ आला. सर्व विचारवंतांनी यज्ञयागाने महत्त्व वरी लेखून ब्रह्म व माया यांचा विश्वउत्पत्तीच्या संबंधात सखोल अभ्यास करून नवीन तत्त्वप्रणाली चालू केली. यामुळे आजवर वार्क शक्तीसारखी देवता त्री प्रजापतीशेगोर श्रेष्ठ मालिकेत होती, तिचे महत्त्व नष्ट होऊन तिची जागा प्राणशक्तीने घेतली. उदाहरणार्थ, कौशितकी उपनिषदामध्ये (३-१-२) प्राण याची व्याख्या प्रजा अशी केली असून, वार्क ही त्यातील एक अंगात्मक शक्ति होय असे दिले आहे. वेद-ब्राह्मण काळातील स्मृति अर्थात एकदम नष्ट होणे शक्य नसल्याने, हातील काही वार्क संप्रदाय जसे, प्रजापति म्हणजे संवत्सर ६० उपनिषदामध्ये आढळतात. ब्राह्मणकाळातील प्रणय, वार्क, गायत्री, मानस ६० शब्दांचे अर्थ थोड्याफार परकाने उपनिषद-कारांनीही वापरलेले आहेत. दोघटी श्वेताश्वतर उपनिषद उत्पत्तीच्या वेळी मात्र वरील अर्थघट स्थिति संपून वार्क वा इतर शक्ति म्हणजे इतर कोणी नवून 'सर्वशक्तिमान परमेश्वराची ती आत्मशक्ति असून ती त्याच्याच स्वरूपात सामावलेली आहे.' या निर्णयाप्रत प्रतिपादन आले. 'देवताशक्ति स्वगुणैर्निगुधाम्।' असे वचन आहे.

शक्तियोगात् ।' महार्धमजिरी या यथात्वा कर्ता महेश्वरानन्द ज्ञानशक्तीचे उगमस्थान म्हणून श्वेताश्वतरामधील प्रमाण उद्धृत करतो, आणि भगवान् महेश्वराच्या त्रिविध शक्तीपैकी ती एक आहे, असे वर्णन करतो. तैत्तेरीय ब्राह्मण (२-६) मधील ऋचा 'अस्ति ब्रह्मेति सेत् वेद ।' याचे विवरण करताना हा ग्रंथकार म्हणतो की विमर्शशक्ति ही प्रातिनिधीरूपणे सर्व प्राणिमात्रामध्ये भरलेली आहे. सत् शब्दाचे व्युत्पत्तिशास्त्रदृष्ट्या विवरण करून, तो ती एक कर्तृत्वशक्ति आहे असे सिद्ध करतो. तत्र यथातील शक्तितत्वाचा ही विमर्शशक्ति एकपरीने पायाच होय. याचप्रमाणे अभिनवगुप्त, क्षेमराज, जयरथ, शिरोपाध्याय इ० तांत्रिक ग्रंथकार उपनिषदामधून उतारे नेऊन शक्तितत्वाचा पुरस्कार करतात. तसेच बीरशैव अथवा लिंगायत ग्रंथकार त्रिवयोगी रेणुका अथवा भीरतोंतर आर्य हे श्वेताश्वतरामधील उतारे जास्त प्रमाणात देतात.

तात्पर्य केन, कठ, मडुक्य, तैत्तेरीय, छांदोग्य, बृहदारण्यक इ० कोणत्याही उपनिषदाचा तांत्रिक विचार केला म्हणजे ब्रह्म आणि त्याची कर्तृत्वशक्ति याचा विचार केलेला आहे, असे दिसेल. शक्तीचा सबंध परम महेश्वर शब्दासोबत उपनिषदकारांनी 'देवात्मकशक्ति' या शब्दांनी व्यक्त केला आहे. शक्ति व शक्तिमान हे एकरूपच असून, शक्तिमानाचेच ते दृश्य स्वरूप आहे असा सर्व प्रतिपादनाचा आशय आहे.

बरील प्रतिपादनाव्यतिरिक्त संघशक्ति आणि शत्रुर घाय घालण्यासाठी लागणारी सैन्यशक्ति यांचाही उल्लेख ऋग्वेदामध्ये मिळतो. राष्ट्राची सर्वांगीण तयारी करण्यासाठी, आणि स्वराज्य टिकविण्यासाठी व मिळविण्यासाठी या दोन्ही शक्तींची आवश्यकता आर्य लोकांना माहीत होती, हेच यावरून सिद्ध होत आहे. सैनिकांचे सध कसे असावेत याचे वर्णन मिळते.

सहस्रैः शक अर्चत । सहस्रावधि जनसमुदाय एकत्रित येऊन स्तुति करीत असत, व परमेश्वराला आळखीत असत.

शता एन अन्यनोननु । शकडो लोक एकत्रीत होऊन ईश्वराची स्तुति करीत, आणि त्याचे पाठगळ आपल्या कार्यात मिळवीत.

स्वराज्य अनु अर्चन् । स्वराज्य चालविण्यासाठी या प्रकाराने तयारी राष्ट्रांमध्ये चाललेली आहे. (ऋ. १।८०।६)

प्रेक्षाभिहि धृष्णुहि, न ते वशो नियमते ।

हनो वृत्र जया अपो, अर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ (ऋ. १।८०।३)

या ऋचेचा भावार्थ असा की, शत्रूवर हल्ला करा, पुढे ब्रह्म आणि शत्रूवर चारही बाजूंनी प्रथम चढाई करून शत्रूला वेढून टाका. धैर्य धारण करून, याप्रमाणे प्रथम भीमटोला देऊन शत्रूवर आक्रमण करा. तुमची शस्त्रास्त्रे कधीही निर्यल अमू नयेत, नेहमी सज ठेवली पाहिजेत. यदा कदाचित् शत्रूने तुमचेवर आक्रमण करून चारही बाजूने वेढून टाकले, तर त्यास ठार मारून टाका. लोकोपयोगी जलस्थाने प्रथम आपल्या ताब्यात आणून त्यावर सक्त नजर ठेवा. कारण शत्रु त्यामध्ये विघाड करण्याची शक्यता अधिक आहे आणि हे कशासाठी करावयाचे, तर स्थापन केलेले, प्रयत्नांनी मिळविलेले स्वराज्य टिकविण्यासाठी प्रत्येकाने प्राणपणाने त्याचे रक्षण केले पाहिजे.

मरुत् देवतेच्या सर्वमूक्तामध्ये सैन्यासंबंधीचे विवरण अधिक आहे आपली सैन्यशक्ती वाढवा, ती शिस्तबद्ध अमू द्या. सर्व विद्यामध्ये अत्यंत निष्णात असू द्या. रणावरील निरनिराळ्या हालचालीमध्ये पूर्ण वाक्चगार अमू द्या, असे बहुमोल मार्गदर्शन त्यामध्ये आहे.

वरील विषयाचे विवरण करताना वेदाचार्य श्री. दा. सातवळेकर म्हणतात की, स्वराज्य उत्तम रीतीने चालवाय्याचे असेल तर जनतेची उत्तम संघटता आणि संघटना असली पाहिजे. अनेक पक्ष-उपपक्ष निर्माण करून ते कलह माजवीत नसत. सहस्रावधी लोक एकत्र जमत, आणि त्या प्रार्थनेच्या वेळी विचारविनिमय करीत. स्वराज्याची कार्यपद्धति कधी असावी हे ठरवीत आणि नंतर तो विचार कायद्यामध्ये रूपांतरित करून स्वराज्य चालविले जात असे. सांप्रत रणावरील सैन्याच्या ज्या हालचाली दिसतात, त्याचा उगम मरुत् मूक्तामध्ये आढळतो. यात त्यांना तरी संशय वाटत नाही.

शक्ति आणि वेदान्त

वेदान्त शास्त्रामध्ये शक्तीचे स्थान अथवा महत्त्व किती, हे येथे पाहण्याचे आहे. याचा शोध घेण्यासाठी वेदान्त शास्त्रातील जाणकारांचे काय म्हणणे आहे, हे तपासाययास पाहिजे. शंभराचार्यांनी शक्तीचे विवरण करताना ती ऐहिक आणि पारलौकिक आहे, या दृष्टिकोनातून तिच्याकडे पाहिले आहे. तसेच ती द्रव्य वस्तुनिषयक आणि ब्रह्मापामून अविभाज्य आहे असे मानले आहे. यामध्ये त्यांनी अनुभवजन्य आणि अनुभवापलीकडील अशी दोन्ही मते मांडली आहेत.

बादरायण आपल्या वेद-सूत्रावरील भाष्यात (२-३-१८) असे प्रतिपादितो की, करणशक्तिर्बुद्धेर्हीयते कर्तुंशक्तिश्चापयेत ॥ यान्ना भावार्थ असा की, विश्वविषयक सर्व हालचालींचा कर्ता जर जीव नगून बुद्धि मानली, तर

शक्तीच्या विरुद्ध तो एक वादविवादाचा विषय होईल. याचाच अर्थ असा की, जे खरोखर कारणीभूत आहे, साधनीभूत आहे, तेच प्रतिनिधी आहे, अशी चोटी समजत होईल. प्रतिनिधीची शक्ति, कारणीभूताला बदली करणे ही क्रिया स्वचित्तच असंभव उरेल, नियमाला धरून होणार नाही. शंकराचार्य याच संघर्षात पुढे असे म्हणतात की, प्रतिनिधि जरी कितीही शक्तिमान असला तरी कार्याच्या पूर्तीसाठी त्याला कोणाच्या तरी अधिक भदतीवर अवलंबून रहावे लागते. यावरून असे दिसेल की, करणशक्ति हीच श्रेष्ठ होय. येथे जरी करण आणि कार्य या दोन शक्ति सांगितल्या तरी याहून निराळ्या अनेक शक्ति आहेत.

शंकराचार्यांनी शक्तीचे विविध प्रकार मानलेले आहेत. जसे दृक्-शक्ति, सर्ग-शक्ति (उत्पन्न करणे), प्रवृत्ति-शक्ति (हालचाल), बीज-शक्ति (बीजातून वाढ होणे), दहन-शक्ति (अग्नीत दिसते), ज्ञान-शक्ति (जाणणे) इ० इ०. विश्वाच्या उल्कातीपूर्वी, या शक्ति अव्यक्तागध्ये विलीन असतात, त्या वेळी त्या नामरूपविरहित असतात. उत्पत्ति हे इतर काही नसून, शक्तीचे प्रकटीकरण होय. जसे बीजामध्ये झाड उत्पन्न करण्याची शक्ति आहे, त्याचप्रमाणे प्रत्येक वस्तुमात्रात कमीअधिक प्रमाणात सुप्तशक्ति असते, मग तो वाळूचा कण असो अथवा हत्तीसारखा अवाढव्य प्राणी असो. या सुप्तशक्ति अचाट सामर्थ्य प्रकट करू शकतात. 'अणुशक्ति' या प्रकरणात अधिक विवरण पाहता येईल.

ईश्वर परमेश्वरशक्ति ही इतकी अमर्याद आहे की, दहन, प्रकाश, ज्ञान व मोठेपणा हे सर्व त्यामध्ये समावलेले आहे. शंकराचार्यांनी जीव आणि ईश्वर यांचे विभिन्नत्व दाखविताना असे उदाहरण दिले की, अभि हा जर ईश्वरस्वरूप मानला तर त्यामधून निघणारी ठिणगी हे जीवस्वरूप होय. पुढे असे विवेचन केले की, या ठिणगीच्या ठिकाणीही अग्नीप्रमाणेच दहन-प्रकाशनशक्ति आहे. त्याचप्रमाणे जीव हे ईश्वरस्वरूप असल्याने, त्यानाही ज्ञान आणि मोठेपणा ईश्वराप्रमाणेच प्राप्त होतो; आणि याला ज्ञानैश्वर्यशक्ति म्हणतात. (वेदसूत्रे ३-२-५). परंतु जीवाचे हे मूल स्वरूप अविद्या अथवा मर्त्य शरीरसंबंध याच्या दडपणामुळे झाडून जाते. या मूल ज्ञानाची प्राप्ति व्हावी असे वाटत असेल, तर जीवाने सर्व मायापाश तोडून निराळे व्हाव्यास पाहिजे. कार्यकारणवादाचा विचारही आचार्यांनी यासंदर्भात केला आहे, आणि त्याचा सारांश असा सांगितला आहे की, कारणम्यात्मभूता शक्तिः शक्तेःश्चात्मभूतं कार्यम् । म्हणजे शक्ति ही कारणाची आत्मा आहे. तर ज्याला आपण कार्य अथवा परिणाम समजतो ते इतर काही नसून शक्तीचे प्रकटीकरण आहे. कारण आणि कार्य ही शक्तीचीच तत्त्वतः दोन एकमेकांला संबंधित अशी रूपे आहेत.

शक्तिवादाची दुसरी बाजू जी आधिभौतिक शक्ति त्यासमधी विचार करवा असे दिसून येते की, वेदान्ती लोकानी ब्रह्मा हा सर्वशक्तिमान मानला असून, तो अपरिमित आहे असे मत दिले आहे. अपरिमित म्हणजे ज्याला कसलेही मोजमाप लागू होण्यासारखे नाही. विश्वनिर्मिति हे कार्य प्रचंड असून कोणा मानवाला ते करता येणे केवळ अशक्य असे असले, तरी परमेश्वर ते लीलामात्र उत्पन्न करू शकतो. याचे कारण एकच की, परमेश्वरशक्ति ही अमर्याद आहे. सर्वशक्तिमान शब्दाची उकल वाचस्पतीने अशीच केली आहे, की ब्रह्म हे पंचभूतात्मक असून, पृथ्वी उत्पन्न करण्यास पुरेसे जाहे. सर्वस्य जगत उपादान-कारण निमित्तकारण चेत्युपापदितम् । असे त्याचे वचन आहे.

शक्तिवादाकडे जेव्हा ज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून आपण पाहतो, तेव्हा असे दिसून येते की, ज्ञान ही एक शक्तीच आहे. तिला ज्ञानशक्ति असे म्हणतात (वे. सू. २-२-९). ज्ञान आणि कर्तृत्व हे ब्रह्माचे स्वामात्रिक गुण आहेत.

परमेश्वर प्रचंड विचित्र शक्ति आपल्या ताब्यात ठेवतो, हे कसे समजावे ? “ कथनुपगम्यते विचित्रशक्तियुक्त पर ब्रह्मेति । ” (वे. सू. २-१-३० शतर.), वेदांती लोकांचे याला उत्तर असे की, उपनिषदांनी प्रतिपादन केल्याप्रमाणे परमेश्वर सर्वशक्तिमान आहे, असा विश्वास ठेवला पाहिजे. ते माह्य मानले पाहिजे. नाना ढगानी भरलेले हे विश्व उत्पादन करणाऱ्याजवळ तशीच विचित्र शक्ति असली पाहिजे, असे मानल्याशिवाय दुसरा उपायच नाही.

माया-शक्ति ही ब्रह्मशक्ति होय. ब्रह्म्याची अगभूत होय देवी ह्येया गुणमयी मम माया दुरत्यया । असे भगवद् गीतेमध्ये वचन आहे. अद्वैत तत्त्वज्ञानी या मायेला अपिद्या असे नाव देतात. विश्वाची उत्पत्ति करणारी ती परमेश्वराची एक प्रचंडशक्ति आहे. ती सदा कर्तृत्व करीत असते. स्वतः ब्रह्म निर्विकल्प, निराकार आहे, असे मानल्यावर विश्वउत्पत्तीसाठी कोणाचा तरी आधार घ्यावयास पाहिजे. म्हणून मायाशक्तीचा आधार घेतला

शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यासम्भवात् ।

न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति ॥

(वे. सू. १-४-३ शबरभाष्य.)

वेदान्ती लोक प्रकृति आणि माया यांमध्ये परक मानतात सांख्यशास्त्रा प्रमाणे प्रकृति ही पुरुषाहून निराळी आहे. कारण ती अचेतन आहे. ती स्वतः निराळी शक्ति नाही किंवा तिला ब्रह्म्यापासून वेगळी काढता येत नाही.

याचाच अर्थ ती अनिर्वचनीय आहे. तिच्या शक्तीचे दर्शन घडविणे हे मानवी शक्तीपलीकडे आहे. या ठिकाणी माया ही परमेश्वराचीच आहे. साख्याच्या प्रकृति-प्रमाणे स्वतंत्र नाही. याच कारणासाठी प्रकृति आणि माया यामध्ये फरक केला जातो.

माया ही स्थिर स्वभावाची नाही. दूर जाणारी नाश पावणारी, आहे. ज्याने स्वतः जीवात्म्याला जाणले, त्याची माया दूर झाली, अज्ञानाचे पटल नष्ट झाले म्हणजे माया नष्ट झाली. यालाठी मायापटल दूर झालेले योगी पुन्हा संसारचक्रात सापडत नाहीत. लारुडाची मोळी अग्नि जशी जाळून टाकतो, तसे ज्ञान मायापास तोंडून टाकते आणि जीवात्मा परम ब्रह्मरूपात विलीन होऊ शकतो. खऱ्या ब्रह्मस्वरूपाला जशी माया स्पर्श करू शकत नाही, वेगळी रहाते, तद्वतच ज्ञानाने संसारबंधनानून मुक्त झालेल्या जीवात्म्याला माया स्पर्श करीत नाही. ती त्याला सोडून जाते.

शक्ति व विविध वेदान्त संप्रदाय

मार्गीय प्रकरणातील विवरण फक्त शंकराचार्य-संप्रदायाचे झाले; पण त्या-विरहित आणिकही संप्रदाय आहेत. त्याचे थोडक्यात परीक्षण करावयाचे आहे. शंकराचार्य स्वतः अद्वैतमतवादी असल्याने शक्तीला निराळे अस्तित्त्व नाही, ब्रह्म आणि शक्ति एकरूप आहे. हेच त्याचे प्रतिपादन आहे.

श्रीकंठ नामक शास्त्रज्ञाने ब्रह्मगूनांशर शंकराचार्याच्या दृष्टिकोनातून टीका लिहिलेली आहे. त्यामध्ये त्याने शंकराचार्यांच्या वरील मतास विरोध केला आहे. ब्रह्म शब्दाऐवजी त्याने परमशिव आणि शक्तीऐवजी उमा ही परमशिवाची जोडीदारीण मानली आहे. त्याच्या मताप्रमाणे निरतिगय ज्ञान व आनन्द ही शक्तीची ब्रह्मापरोपरची जागृदयक स्थिति आहे. ब्रह्माची शक्ति अमर्याद आहे. तो असे प्रतिपादन करतो की, विश्वनिर्मितीचे ब्रह्म हे भौतिक आणि पुरेसे कारण होऊ शकत नाही. कारण मग ते सृष्टि आणि सृष्टिनिर्माण असणे पाहिजे. परंतु त्याच्या मते ब्रह्म परिपूर्ण नाही. त्याच्या महत्त्वाचा मुद्दा असा की, शिव-तत्त्वाचा मुख्य आधार स्वतंत्रशक्ति ही आहे आणि पराशक्ति ही शिपस्वरूप असल्याने शिभिन्न नाही. आत्म्या प्रतिपादनासाठी त्याने शिवपुराण आणि यागपुराणातील काही आधार घेतले आहेत. तो म्हणतो की, शिवाची उत्पत्ति शिव आणि शक्ति यांच्या गूढ संयोगाने होते. दोघांचे स्वभाव एकच असून चंद्र भाषि त्यांचे शिरण घातल्याने त्यांमध्ये फरक नाही. योग्यसंप्रदायाप्रमाणे ब्रह्ममान भाषि आणि यांमध्ये ते फरक मानित नाहीत. शिवाची परमशक्ति ही

आनन्दमय आहे. " परमशक्तिः आनन्दमय इत्युच्यते । " ती देशकालमर्यादेच्या पलीकडे आहे. तो आपल्या उमागळींरोबर असतो, इतकेच नव्हे तर उमा ही प्रणवस्वरूपी आहे असे तो मानतो.

वैष्णवसंप्रदायाच्या बहुतेक सर्व वेदान्त टीकाकारानी या ना त्या स्वरूपात शक्तीचे अस्तित्व मान्य केले आहे. अद्वैतमतवादी रामानुज याने श्रीमाध्यात शक्ति ही ब्रह्माचा विशेष गुण म्हणून मानला आहे. रामानुज हा स्वतः जरी वैष्णवसंप्रदायी होता, तरी त्याचे कुळदेवत म्हणून तो लक्ष्मी-नारायणाचे पूजन करित असे. फक्त नारायणाची पूजा करित नव्हता. यावरून तो शक्ति-उपासक होता, असे मानण्यास जागा आहे. तो वैष्णव असल्यामुळे ब्रह्माला काही वेळा पुरुषोत्तम या नावाने संबोधितो. हा पुरुषोत्तम सर्वज्ञाता, सर्वशक्तिमान असून सर्व उत्तम गुणांचा त्यामध्ये अंतर्भाव झालेला आहे, असे मानतो. सर्वज्ञ सर्वशक्तिः पुरुषोत्तमः सच्छब्दामिधेयः । (वे. सू. १-१-१). विष्णुपुराणातील परा, अपरा आणि अत्रिया या तीन शक्तींचा उल्लेख करतो. निर्गुण शब्दाची व्याप्ति देताना तो असे मांडतो की, पुरुषोत्तम हा निर्गुण आहे, म्हणजे जरी तो पवित्र गुणरहित आहे, तरी याचा अर्थ असा नव्हे की, तो सर्वगुणरहित आहे. त्या पुरुषोत्तमाची शक्ति अचिन्त्य आहे. जीवात्मे आपली प्रतिमा आणि आकार स्वशक्तीच्या सामर्थ्यावर घेतात, आणि परमेश्वर हा त्याच्या निर्मितीमध्ये फक्त निमित्तकारण आहे. परमेश्वर अनेक गुणानी युक्त असल्याने शक्ति त्याच्या मोठेपणाला कमीपणा आणीत नाही अगार मूलभूत परिणामाला विरोध करित नाही. सर्वशक्तियोगो न विरुध्यते ! (श्रीभाष्य, १-१-१)

शंकराचार्यांच्या अद्वैत मताला श्रुतीचे प्रिवरण करताना रामानुज पाठिंब्या देतात. जो परमेश्वर जगाची उत्पत्ति करतो, तो प्रचंड शक्तीने भरलेला आहे. निश्च उत्पन्न करण्यासाठी त्याला कोणाची मदत लागत नाही, 'मी अनेकविध आहे' या नुसत्या विचाराने, तो उत्पत्ति करू शकतो. जगदुपादानस्य ब्रह्मणः स्वव्यक्तिरिक्ताधिपान्नन्तरनियारेण विचित्रशक्तियोगप्रतिपादनम् । ६० ६०.

अद्वैतवादी लोकांचे मुख्य प्रतिपादन असे की, जीव आणि ईश्वर ही एकरूप आहेत, त्यामध्ये फरक नाही. निवारक आणि भीनिवास यांच्या भेदाभेदावादाप्रमाणे आणि ते द्वैतमतवादी असल्याने, जीवशक्ति आणि ईश्वरशक्ति यांच्या मर्यादेमध्ये ते फरक मानतात. तस्मात् सर्वज्ञ सर्वचिन्त्यशक्तिः विभ्रन्नमादिहेतु भगवान् वासुदेवः । (निवारक भाष्य १-१-४). हा वैष्णववादी असल्याने सर्वशक्तिमान् परमेश्वराला तो वासुदेव या नावाने संबोधितो. त्याचे म्हणणे असे

की, सर्वशक्तिमान वासुदेवापासून जीव हा एक लहानसा असा उत्पन्न झाला तेव्हा जीव आणि वासुदेव दोन्ही शक्तिमान आहेत. परंतु परक आहे. द्वैत आहे, ते असे की, जीव-शक्ति ही मर्यादित आहे आणि ती वासुदेवावर अवलंबून आहे. स्वतंत्र नाही. परंतु वासुदेवाची स्थिति तशी नाही. तो मूलतः सर्वशक्तिमान आणि तो मुद्धा अमर्याद शक्तिमान आहे सारास असा की, जीव आणि शिव म्हणजे वासुदेव याच्या शक्तीमध्ये जर परक आहे, तर ती एकरूप म्हणजे अद्वैत मानता येत नाही त्याचप्रमाणे, अशो हि शक्तिरूपो ब्राह्म । एव परस्य शक्ति जीवोऽल्प शक्तिस्वतन् इति श्रुते ॥ असे वेदान्त कौस्तुभकाराचे मत आहे, आणि ते निंबार्कांच्या प्रतिपादनाला पाठिंबा देणारेच आहे. वेदसूक्तावरील आपल्या भाष्यात (३-२-२७) श्रीनिवास या टीकाकाराचेही प्रतिपादन वरील प्रमाणेच आहे.

रामानुज वरील सिद्धांताचा अधिक खुलासा करताना म्हणतो की, जीवाची शक्ति मर्यादित असल्याने ज्या वस्तु गूढ आहेत आणि पुष्कळ अंतरावर आहेत, त्याची जाणीव होणे कठीण आहे. परंतु उलट वाजून विचार केला, तर असे दिसते की, परमेश्वर हा सर्वशक्तिमान, व त्याची शक्ति अमर्यादित आहे. त्यामुळे वस्तुमान कितीही दूरवर असल्या तरी त्याची जाणीव होणे त्यांना सुलभ आहे मिश्राची उत्पत्ति कोणत्या तरी कारणामुळे झाली, ते नुसतेच शक्तिमान नसून, उत्पत्तीच्या क्रमाने काही नियमित घोरणाने चालविले जात आहे सृष्टीचा हा नियम आहे की, प्रत्येक कार्याला अथवा परिणामाला कारण आहे, आणि ते कारण शक्तिमान असते उत्पत्तिप्रसंगामध्ये ते कारण कोणते, याचा जेव्हा विचार केला जातो, तेव्हा ते सर्व शक्तिमान ईश्वरामध्ये, वासुदेवामध्ये, शिवामध्ये, ब्रह्मामध्ये अंतर्भूत आहे, असे मानले जाते (वे. सू. १-१-३)

मध्वाचार्य विष्णुपुराणाच्या आधारे प्रतिपादन करतात की, ब्रह्म अथवा विष्णूची शक्ति ही सर्वसाधारण मानवी बुद्धीच्या पार पुढे आहे, म्हणजेच अमर्याद आहे. तर दुसरे एक टीकाकार विष्णुस्वामी असे प्रतिपादन करतात की, सर्व शक्ति ब्रह्मामध्ये केंद्रित झालेल्या आहेत त्याच्या व्यतिरिक्त शक्ति नाही सर्व शक्तींच्या उगम देखून होते

अद्वैतमतवादी आणि द्वैतमतवादी यांचा शक्तीकडे पाहण्याचा वरील प्रमाणे निरानेराळा दृष्टिकोन आहे, याचे वरील प्रोटक विवरण आहे,

शक्तीचे पुराणामधील स्थान

भारताच्या पुराणमधामध्ये शक्तिवादाचे भरपूर स्पष्टीकरण जादवून येते. विष्णुपुराण, मार्कंडेय, देवीभागवत, पालिकापुराण, भागवत ६०

प्रयानी शक्तिनादाचे विवरण केलेले आहे. श्वेताश्वतर उपनिषदामध्ये सर्व-शक्तिमान ब्रह्मनचे विवरण आलेले आहे. ही ब्रह्मशक्ति स्वामाविक आणि अचिन्त्य अशी आहे. शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । (१-३-२) विष्णु-पुराणकाराचे सर्वसाधारण मत असे की, परमेश्वर हा सर्व-शक्तिमान आहे. असे जरी असेले, तरी एक शक्ता विचारण्यात येते की हा परमेश्वर जर निर्गुण आहे, शुद्धामधील शुद्ध आहे, आणि व्यक्तिभावरहित आहे, तर तो विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय या कार्यांमध्ये, मध्यस्थ म्हणून कसा वागतो ?

निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः ।

कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्राह्मणोऽभ्युपगम्यते ॥ (विष्णु. १-३-१)

हा प्रश्न म्हणजे खरोखर असत्याभास आहे. परंतु याचे उत्तरही तयार आहे. प्रत्येक वस्तुमानामध्ये शक्ति आहे. मग ती भासमान होवो अथवा न होवो. वाळूच्या कणात अगर बीजामध्ये शक्ति आहे. बीजामधून मोठमोठे वृक्ष तयार झाल्याचे आपण पाहतो. तसेच अतिसूक्ष्म अमृणान्या अणु-परिमाणूंमध्ये क्वथवी भयंकर संहारक-शक्ति आहे, हे चालू युगातील हायड्रोजन बॉम्बसारख्या वस्तुमात्रातून भासमान झालेले आहे. मग अशा अतिसूक्ष्म वस्तूंमध्ये जर एवढी भयंकर शक्ति आहे, तर विश्व उत्पन्न करणाऱ्या परमेश्वरामध्ये शक्तीचे प्रमाण किती अमर्याद असेल, याची कल्पना करता येणार नाही. त्याने ही शक्ति कौणापासून उमरती घेतलेली नाही, तर ती मूळ स्वरूप आहे. ज्याप्रमाणे उष्णता ही अग्नीची शक्ति आहे. त्याचप्रमाणे ही त्याची स्वामाविक शक्ति आहे. त्याच्या या शक्तीला पराशक्ति असे म्हणतात, कारण शक्तीला वश करून घेता येत नाही, जिंकता येत नाही, अथवा पगू मरता येत नाही. परमेश्वरी तत्त्व हे गूढ आणि अनेकविध आहे, या मूळ सिद्धान्ताला पुराणकारानी दुजोराच दिलेला आहे, व तो रततः शक्तिमान जाहे हे सिद्ध केले आहे. यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ॥ हे श्रुतिरचन आहे.

परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिल जगत् ॥ (विष्णु. १-२२-५४) त्या ब्रह्मशक्तीचे प्रकटीकरण म्हणजे अखिल विश्व होय. शक्तीचे ते व्यापक स्वरूप होय परा, अपरा आणि अग्न्या या तीन प्रकारच्या शक्ति आहेत. परा ही देवतांची शक्ति असून ती आपल्याच तेजामध्ये प्रकाशत असते. अपरा ही जीवशक्ति असून ती मूळशक्तीमधून आपली वाढ करून घेत असते. जसे

मृधापायून निष्णाणे निरण आपली पाद करून घेतात, त्याप्रमाणे होय अविद्या शक्तीमुळे जीव गुरपटून गमला जातो याच शक्तीला मायाशक्ति असेही म्हणतात तिचे कार्य म्हणजे सत्यस्थितीवर पडदा घाटून विवृत भासविणे

शक्तीचे अस्तित्व प्रत्येक वस्तुमात्रामध्ये वसत असले तरी ते सर्वत्र सम प्रमाणातच असते असे नाही पाषाणामधील शक्ति, मानवातील शक्ति, हत्तीसारख्या पशूमधील शक्ति याचे प्रमाण निरनिराळे असेल

अप्राणस्तु स्वल्पाल्पा स्थावरेषु ततोऽधिका ।

सरीसृपेषु तेभ्योऽन्याप्यतिशक्ता पतत्रियु ॥

पतित्रिभ्यो मृगास्तेभ्य स्वशक्त्या पशवोऽधिका ।

पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुस प्रभाविता ॥

तेभ्योऽपि नागगधर्वयक्षाया देवता नृप ।

शक्र ममस्तेदेवेभ्यस्तश्चात्तिप्रजाप्रति ॥ (वि पु ६ ७ ६४ ६६)

मानवाच्या शक्तीपेक्षा देवादिशाक्ती शक्ति मोठी देवतामध्येसुद्धा इष्ट जास्त शक्तिमान पण सर्गांमध्ये प्रजापति सर्वश्रेष्ठ, असा मिथु पुराणातील तरील श्लोकाचा भावार्थ आहे

पैण्णव तत्त्वज्ञानाप्रमाणे शक्तीची तीन रूप मानलेली आहेत अतरग, ततस्था आणि वहिरग ही रूपे होत मिथुपुराणाने शक्तीची जी वगवारी केलेली आहे त्यामध्ये आणि तरील रूपात रूपच साम्य आहे पराशक्ति, क्षेत्रज्ञाशक्ति आणि अविद्याशक्ति हाच श्रमाने अतरग, ततस्था आणि वहिरग शक्ति होय

प्रत्येक देवता ही निरनिराळ्या शक्तीचे ज्वल स्वरूप होय, हे आपणाला कृष्णजम कथेवरून दिसून येईल त्या ठिकाणी योगमाया शक्तीचे प्रारंभ होत प्रत्येक देवताया नारायणन शक्तीला नाव प्राप्त झाले आहे जसे ब्रह्मापायून उपन्न झाली ती पराशक्ति, विष्णूपायून पैण्णवशक्ति, शंकरापायून महेश्वरी १० ६० मानदय पुराणकारानी याने वणन केले आहे ते असे,

आयाता ब्रह्मण शक्तिर्ब्रह्मणी साभिधीयते ।

माहेश्वरी वृषाब्दा त्रिशुलधरधारिणी । (मा पु)

ब्रह्मणीत्यपग शक्तिर्ब्रह्मणो न सगमामिनी ॥ (देवी भा)

यान पुराणात या शक्तीला आया, दुगा, वेदगमा, अधिका, भद्रा भद्रकायी १० नारांनी मयोदिने आहे यावरून असे दिसून येईल की,

पुराणमालामध्ये शक्तितत्त्वाची पुष्कळच भरभराट झाली आणि तिचे पूजन चाडू झाले.

मार्कंडेयपुराणातर्गत देवीमहात्म्य हे तर शक्तीचे प्रदर्शन म्हटले पाहिजे. या मध्याचे पठण मोठ्या भक्तिभावाने भारतामध्ये सर्वत्र होते. या मध्यामध्ये प्रथमच प्रश्न करण्यात आला तो असा वी,

तत् केनैतन्महाभाग यन्मोहो ज्ञानिनोऽपि ।

ममांस्य च भवत्वेपा विधेकान्धस्य मूढता ॥ (देवी महात्म्य)

बुद्धिमान जीवात्मा मायेच्या जत्राळामध्ये कसा पसतो किंवा असे समजण्यामध्ये काही समजुतीचा घोटाला आहे काय ? माननी जीवाना ऐहिक यारतीत जरी तारतम्यबुद्धि दिलेली असली तरी ऐहिक विषयाच्या आसक्तीतून ते बाहेर पडू शकत नाहीत. मनुष्य भितीरी निदान आणि शहाणा असो, तो मायाजाळात अडकलाच जातो.

ज्ञानिनामपि चेतांसि परमा प्रकृतिः क्लि ।

बलादाकृष्य मोहाय प्रयच्छति महीपते ॥ (दे. मा. ५-३३-५२)

मायेचा काही एक असा निशिष्ट प्रभान आहे वी, प्रत्येकाच्या ती अज्ञान सागरात बुडवून टाकते आणि तेथून जीवात्म्याला बाहेर निघणे अशक्य करून देते. परंतु ही माया जसे अडकविण्याचे कार्य करते, तसे निर्व्याज भक्तीने जर तिची आराधना केली, तर ती भयसागरातून सोडवणूकही करते आणि सधारातून मुक्त करते.

सैषा प्रसन्ना वरदा नृणां भवति मुक्तये ॥ (मा. पु.)

महामाया शक्तीचा स्वभाव आणि तिचे कार्य या विषयी नेहमी प्रश्न विचारण्यात येतात. महाराजा मुरध याने हा प्रश्न ऋषींना विचारला असताना ऋषींनी त्याचे अनेक प्रकाराने समाधान केले आहे. ज्या शक्तीला आपण देवता मानतो ती शाश्वत आहे. अनाप्यत जाई आणि दृश्य विश्व ही त्या शक्तीची मूर्ति आहे. शक्ति सर्वव्यापी आहे आणि उत्पत्ति व नाश यांना जर कारणीभूत नाही, तर तिच्या अवताराच्या अनेक कथा पुराणातून आपल्या आदळतात. ती जर शाश्वत स्वरूपाची आणि अविनाशी आहे, तर ती दुष्टांचा संहार करण्यासाठी भवतार कसा होते ? जे कृत्य इतर देवांनाही करणे अशक्य असते, ते ती या अवतारामध्ये करते. या सर्वशक्तिमानाचे प्रथम प्रकटीकरण योगनिद्रा स्वरूपात झाले आणि तिने विष्णूवरवी आणजे मायापटल टाकले प्रसन्नदेवाने तिची पहिली स्तुति करून विष्णूला मधु-कैटभ नासाकरिता जाणत करावयास लागले.

देवानां कार्यसिद्धयर्थमाविर्भवति सा यदा ।

उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्यापाभिधीयते ॥

देवता साक्षात स्वरूप घेतात आणि त्याचा अवतार होतो, याविषयी कोणाची काही मते असली, तरी त्या रूप घेतात ही क्रिया मानवी स्वभावात घेतलेली आहे. जत्यत निवडीच्या प्रसंगी तिने अवतार घेतलेले आहेत, ही सत्य गोष्ट आहे. वेदकाळापासून चाललेल्या देव आणि असुर युद्धामध्ये त्याच्या लढ्यात देवाची बाजू राखण्यासाठी तिने रूपे घेतलेली आहेत, असे पुराणकार सांगतात. महिषासुराच्या नाशाकरिता देवीने अवतार घेतला, ही कथा तर प्रत्येक भारतीयाला माहीत आहे. भगवत्या कृत सर्वे न किञ्चिदवशिष्यते ॥, म्हणजे मानवच नव्हे, तर सर्व देवानाही कळून चुकले होते की, त्या आद्यशक्तीचे कर्तृत्व सर्वांना कारणीभूत आहे. वामन-पुराणामध्ये कात्यायनी देवीच्या प्रकटीकरणाबद्दल असाच मजकूर आहे. या आद्यशक्तीलाच 'देवी भागवत' आद्य-विद्या असे म्हणते.

सर्वचैतन्यरूपां तामाद्या विद्यां च धीमही ॥ (दे. भा.)

ती सर्व चैतन्यरूप आहे असे त्याचे प्रतिपादन आहे. तीच कार्याचे कारण आहे. शक्तिवादासमधी या पुराणकाराचे मत असे की, प्रकृति आणि पुरुष ही एकरूप आहेत. स्य पुमांश्च प्रकृतिस्तावभिन्नौ परस्परम् ॥ (दे. भा. ९-३८-२८) असे वचन आहे. ब्रह्मवैवर्त पुराण, शक्ति ही मूळ प्रकृति असेच मानते. जूहन् नारदीय पुराणकार शक्ति ही विद्याची उत्पादनकर्ती आहे, असे सांगून उमा, लक्ष्मी, गिरिजा, दुर्गा, भद्रकाली इ० देवतांची नावे देतात. ती अनेक रूपाने दिसली तरी एकच आहे, हे खालील श्लोकात दाखविले आहे.

मेयं शक्तिर्महामाया सन्निचदानन्दरूपिणी ।

रूप विभर्त्यरूपा च भक्तानुग्रहहेतवे ॥

सूत संहिता, यक्षभैरव खंडामध्ये शिवाच्या आश्रयाने राहणाऱ्या एका परमा, माया, दुर्घटनरिणी आज्ञकरूपा या शक्तीचे तात्त्विक निवरण केलेले आहे. तसेच मानूषा आणि मत्प्रमाता याचे निवरण असून, स्थूल सूक्ष्म आणि सुसूक्ष्म असे तीन प्रकार सांगितले आहेत. जीवखडीपासून शक्ति ही निराळी नाही याचे जोराने प्रतिपादन केलेले आहे. शिव शक्ति ज्याला एकरूप आहेत असे समजले, त्याला सर्वज्ञान झाले, असे पुराणकारानी शोधटी मत दिले आहे.

शिव आपले स्वरूप पाच प्रकारानी प्रकट करतो आणि द्या प्रत्येक प्रकारात एक एक शक्ति दृग्गोचर होते. (१) सद्योजात-सर्जनशक्ति, (२) वामदेव-पालनशक्ति, (३) अशोर-संहारकशक्ति, (४) तत्पुरुष-तिरोभाव-शक्ति, (५) ईशान-अनुग्रहशक्ति (स. स. १४-२-५). तसेच शरीर-देह हे जर प्रकृत मानले तर त्यामध्ये निरनिराळ्या शक्ति कोणत्या विशिष्ट भागात वास करतात. याचे वर्णन आहे. चित्-शक्ति-मूलाधार चक्राच्या ठिकाणी, माया शक्ति, मुख भागाचे शेवटील टोक, पराशक्ति ही नादरूप असून मुख भागाचे मध्यभागी असते, आणि विदुशक्ति ही दोन भुज्याच्या मध्यभागी असते, सरस्वती शक्ति जिभेवर, महालक्ष्मी हृदयकमलामध्ये आणि पावेंती रुद्राच्या ठिकाणी असते (स. स. ७-१७-२३). या सर्व विवेचनाचे सार इतकेच की, शक्तितत्व मानवाचे अगर जीवनसृष्टीचे शरीर देहात सर्वत्र विखुरलेले आहे आणि इंद्रियाचे कार्य त्या त्या शक्तीने चाललेले आहे. याला मानवशक्ति असेही म्हणता येईल.

वैष्णव वाङ्मयातील शक्तीचे स्थान

विष्णुपुराण आणि वेदान्तसूत्रावरील वैष्णवनिवरण या गोष्टीवरून वैष्णव पंथातील शक्तीचे स्थान वासंवांशी अनुमान करता येते. वैष्णव तत्त्वज्ञानामध्ये रात्रीला प्राधान्य आहे, असेच दिसून येते. या पंथाच्या दृष्टिकोनातून विचार केला असता असे दिसते की, शक्तीचे अस्तित्व सर्वशक्तिमान विष्णु अथवा कृष्ण यापुरतेच मर्यादित नसून त्याच्या शाश्वत जोडीदारीणीचाही समावेश त्या शब्दात आहे. या वाङ्मयात तिला देवत्व दिलेले आहून, मूर्तस्वरूपही दिलेले आहे. वेदकाळामध्ये जरी लक्ष्मी ही विष्णूची शक्ती मानली होती, तरी पुढे महाभासत फाळात श्रीकृष्ण भगवानाची राधा ही प्रेरक शक्ति मानलेली आहे. हीच गूढ-शक्ति लह्यादिनीशक्ति नावाने ओळखली जात होती. या तत्त्वज्ञानातील प्रधान तत्त्व असे की, सर्वशक्तिमान परमेश्वरापासून अणुरेण स्वरूपात जीवसृष्टीची उत्पत्ति आहे. सर्वशक्तिमान ईश्वर आणि जीव याचे संबंध दाखविताना सूर्य आणि त्याचे किरण यांची उपमा दिली जाते. सूर्य हा सर्वशक्तिमान तर अणुरेण जीव हे त्याचे किरण होत. ममैवाशो जीरलोके जीवभूतः सनातनः । या गीते-मधील श्लोकात हाच अर्थ विद्यत करून सांगितलेला आहे.

प्राचीन पंजरून संहितेपासून आजतागायत कोणतेही वैष्णव वाङ्मय येतले, तरी सर्वशक्तिमानावरील लक्ष्मी अथवा राधा या शक्तिरूपात बरोबर वापरत आहेत, असेच दिसून येईल. शास्त्रतत्त्वज्ञानामध्ये शक्ति आणि शक्तिमान

यामध्ये जसा फरक मानलेला नाही, तद्वत येथेही तो मानलेला नाही. ब्राह्मण सहितेमध्ये (४-३७) असे वर्णन आढळते की, सर्वशक्तिमान ईश्वराला आनंद चिन्मयस्र प्रतिभा कलानी वेष्टून राहिलेला आहे. गोलोकामध्ये त्याचे वास्तव्य अनेक शक्तींनी वेढलेले आहे. या आनन्दमय शक्तीच्या सहवासत तो नेहमी निजानन्दामध्ये मग्न असतो. शेषशायी भगवान स्वल्प म्हणजे त्याच्या आधार शक्तीचे स्थान असून प्रलयकाली त्या ठिकाणी योगनिद्रा घेत राहतो. आत्मना रमया रेमे त्यक्तकाल सिसृक्षया ॥ हा आत्माराम अथवा आनंद शक्तीसहवर्तमान आनंदाने कालप्रमणा करित असतो.

जयाख्य सहितेचे म्हणणे असे की, शक्तिमानाजवळ लक्ष्मी कीर्ति, जया आणि माया या चार प्रकारच्या शक्तींचा वास असतो.

लक्ष्मी कीर्तिर्जया माया देव्यस्तस्याश्रिता सदा ॥ (१-३७)

चार शक्तींमध्ये अथातच लक्ष्मी ही प्रमुख मानलेली आहे कारण ती ऐश्वर्यशक्ति, परमेश्वराचे पद्गुण ऐश्वर्यापैत्री एक होय.

राधा ही श्रीकृष्णाची शक्तिस्वरूप सहचारिणी होती. कृष्णाधिना तिला अस्तित्वच शिंक उरत नाही, इतकी ती एकरूप होती. नारदपंचतंत्रामध्ये या दोघाचे संबध वर्णन करताना असे दाखविले आहे की, वृष्ण भगवानाचे जे प्रिय होते, त्यामध्ये राधा प्रमुख होती. वैष्णव वाङ्मयामध्ये राधेला पार माठे स्थान दिलेले आहे. ज्याप्रमाणे शैव पथियामध्ये दुर्गचे स्थान आहे, त्याप्रमाणेच या पथामध्ये राधा देवीचे स्थान आहे. यथा छन्दसि गायत्री दुर्गा शक्तिमतीष्वपि तथा राधा कृष्णपिपासु च ॥ (१-३८) नारायणाची पत्नी म्हणून तिला नारायणी हे नाव प्राप्त झाले, तर त्रिशुची पत्नी म्हणून वैष्णवी नाव प्राप्त झाले आहे. श्रीकृष्णाबरोबर सदैव आनंदमयी शक्तीमध्ये रममाण असणारी अस्सल सर्वव्यापी शक्ति म्हणून राधेचा निर्दम वेला जातो. या देवतेची निर्मिती परमेश्वराच्या वामागामधून झालेली आहे.

रामेश्वरी च सर्वांगा सर्वशक्तिरूपिणी ॥ (ना पंचमूत्र)

या ठिकाणी राधेचा उल्लेख रामेश्वरी या शब्दाने केलेला आहे. म्हणजेच रामेश्वरी प्रमुख अर्थाची होती. श्रीकृष्ण जर ब्रह्मस्वरूप मानले तर राधा ही ब्रह्मशक्ति होय. म्हणजे मायेपासून निराळी होय. मानवी मनास त्याचा चालनिघारा साक्षात् तो परमामात्र होय. न कृत्रिमा च सा निश्चा ख्य स्वल्पा यथा इति । (ना प) ती कृष्णामयी परादेयताच होय.

गोपाल-तापिनी उपनिषदामध्ये श्रीकृष्णाचा उल्लेख गोपीजनवल्लभ, रुक्मिणीकांत, रमानानसहस्र या नावाने केलेला आढळतो. म्हणजे गोपी, रुक्मिणी, लक्ष्मी या शक्तिसगल्यासह तो आढळतो.

अहिरबुध्न संहितेमध्ये वैष्णव शक्तीसंबंधी बरीच माहिती दिली आहे. या संहितेची सुरवातच मुळी हरि-शक्तीला नमन करून करण्यात आली आहे. पंचविंदुं हरेः शक्तिं पंचकृत्यकरां नुमः ॥ या ठिकाणी पंचकृत्यकर म्हणजे सर्ग-रूपति-संहार-विरोभाव आणि अनुग्रह, या पंच विकारासंबंधी असा आहे. तो भगवान आहे म्हणजे सहा ईश्वरी गुणानी युक्त असा आहे. तसेच तो वासुदेव आहे म्हणजे सर्व प्राणिमात्रामध्ये त्याचे वास्तव्य आहे.

पाद्गुण्यगुणयोगेन भगवान् परिकीर्तितः ।

समस्तभूतवासित्वाद् वासुदेवः प्रकीर्तितः ॥ (११-२८)

श्रीकृष्णाचे आयुध मुद्रांन म्हणजे या संहितेप्रमाणे ती त्याची शक्तीच होय. यानंतर पाद्गुण्य म्हणजे काय याचे विवरण केलेले असून, त्या एक प्रकारने न्याच्या शक्तीच होत असे प्रतिपादिले आहे. या शक्तिरूपानेच अनादि ब्रह्म आपला आविष्कार करीत असते. पाद्गुण्य तत् परब्रह्म खगक्तिपरिहृदितम् ॥ (अ. कं. ११-३२) शक्तीचे स्वरूप नूळ वस्तूवरून दिसत नसून, त्याचे कार्यावरून दिसून येते, हे आपण जाणतो.

स्वरूपे नैव दृश्यन्ते दृश्यन्ते कार्यतस्तु ताः ।

पुराणे आणि तंत्रग्रंथ परमेश्वराच्या ईश्वरी शक्तीसंबंधी जो अर्थ प्रतिपादिताने, तोच अर्थ या संहितेने ग्रहित मानलेला आहे. ब्रह्म आणि शक्ति याचे संबंध विशद करताना त्यांनी चंद्र व त्याचे किरण याचे उदाहरण दिले आहे. चंद्रस्य चंद्रिकेवैयं शिवस्य सहजा शिवा ॥ परमेश्वराच्या या उन्साही शक्तीलाच स्वातंत्रशक्ति असे नाव दिले आहे. वैष्णवी शक्तींचे भव्यदृशान घडविण्यासाठीच आनन्दा, स्वतन्त्रा, नित्या, व्यापिनी, पूर्णा, लक्ष्मी, श्री, पद्मा, कमला, विष्णु-शक्ति, वृण्डलिनी, अनाहता, गावित्री, माता अशा अनेक नावानी तिला संबोधिले आहे. संहितेमध्ये दोयरी विश्वाच्या उत्पत्ति व लय स्थितीचा विचार केला असून, त्यामध्ये शक्तीचे कार्य कसे चालते, त्याचे विवरण केलेले आहे.

गौतमीयनैत्रामध्ये बीज आणि मंत्र की, ज्यावर श्रीकृष्णाचीच सत्ता चालते, याचा उद्घोष केला आहे. श्रीकृष्ण जर बीज मानला तर त्याची ईश्वरी शक्ति माया अथवा प्रकृति ही गुणमयी होय. ती शिगुणांची बनलेली असून नेहमी नित्य स्वरूपात वाधरत असते.

ईश्वरो जगता यीज शक्तिर्गुणमयी त्वजा ॥

हा परमात्मा नेटमी जाठ दिव्यशक्तींनी वेढलेला असतो, आणि त्यामध्ये लक्ष्मी ही प्रधान शक्ति होय ही शक्ति अविनाशी असून तिला जग न्माता या नावाने संबोधिले आहे. शक्तीचे हे स्वरूप अत्यंत शुद्ध व पवित्र असून, जगातील उलाढालीने तिची चित्तवृत्ति डळमळत नाही कालकायादि कारणाचा तिजवर मुळीच परिणाम होत नाही सावलीप्रमाणे ती आपल्या मालकाचे मागोमाग राहते, आणि अवतारवाली, सीता, रुक्मिणीप्रमाणे प्रत्यक्ष रूपाने त्यांना साक्ष देते राघवत्वेऽभवान्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।

विष्णुपुराणामध्ये वैष्णवी शक्तीचे त्रैमूर्ति स्वरूप वर्णन केले आहे. सन्धिनी, सवित् आणि ल्हादिनी शक्ति अशी त्याची नावे आहेत अखित्व, चेतना आणि आनंद ह्या ब्रह्माचे आविष्कार दर्शविणाऱ्या या तीन शक्ति होत ज्या प्रमाणे सर्ग रसामध्ये माधुय हा उत्तम रस होय, तद्वत् वरील तीन शक्तींमध्ये ल्हादिनी शक्ति, ही राधास्वरूप, आनंदमयी अशी आहे ल्हादिनी या महाशक्ति सर्वशक्ति वरीयसी ॥

भागवतकारांनी शक्तीचे चित्र वरीलप्रमाणेच रगविलेले आहे. वेदांत प्रतिपादनातील काही अश जरी यामध्ये आला असला तरी शक्ति आणि शक्तिमान याचाच ऊहापोह झालेला आहे परमेश्वराच्या स्वरूपानिययी सपूर्ण निष्ठा यामध्ये दाखविलेली आहे ईश्वरी एतद्गुणानी युक्त असा जो भगवान् तोच एक सर्वत्र आहे, असा युक्तिवाद मांडलेला आहे त्याची शक्ति अमर्यादित व अविनाशी आहे याच प्रधान तत्वावर भागवतामध्ये प्रतिपादन केलेले आहे या भगवताच्या सर्व शक्ति आत्मभूत असून मायेरोर त्वाचा सवध नाही यासाठीच त्या शक्तींना स्वरूपशक्ति असे संबोधिले आहे हा सर्वशक्तिमान आहे आणि अनेक शक्ति त्यामध्ये अवर्भूत आहेत, हे दाखविण्यासाठी त्याला विविधशक्ति, आत्मशक्ति, अतर्क्यसहस्रशक्ति, स्वच्छन्दशक्ति, अनन्तशक्ति, चरुशक्ति, चिच्छक्ति, अग्निस्कारकशक्तिधर इत्यादि नावाने संबोधिले आहे उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हे कार्य तो मायेला हाती धरून करीत असतो एतदक्षया मायया युक्त सजत्यंति च पाति च । (भागवत ४-११-२६) तो मायातीत आहे, अगर मायेपासून वेगळाही आहे मायेने तो युक्त आहे अथवा निरहित आहे म्हणजेच त्याच्या सगुणनिर्गुण भेदामुळे ही स्थिति समजते

भागवतकारांनी श्रीवृष्णाचे वर्णन भरपूर केलेले आहे त्यातील रासक्रीडा हे प्रकरण म्हणजे योगनाथा अथवा वैष्णवीशक्तीच गूढ प्रदर्शन होय त्यामध्ये भगवान् आपणापासून उपास झालेल्या दिव्य शक्तीपरोवर येळ खेळत आहेत,

असे महत्त्वपूर्ण दर्शन घडविलेले आहे एक गोष्ट लक्षात घ्यावयास पाहिजे की, या ग्रंथांमध्ये राधाशक्तीचे नावही आढळत नाही इतरत्र असलेली वर्णने यामध्ये नाहीत.

शक्ति व शैव वाङ्मय

शैवशक्तिवाङ्मय यालाच शैवागम असे संबोधिले जाते, यामध्ये शक्ति वादाची अनेक मूलगामी तत्त्वाची माहिती मिळते. वेदान्तरील श्रीकृष्ण भाष्याप्रमाणे शैवागमाचे दोन प्रमुख उपपथ आहेत पहिला काश्मीरवादी आणि दुसरा दक्षिणात्यवादी. ज्याला सिद्धान्त तत्र असे आणिक एक नाव आहे. वेदवाङ्मय आणि शैववाङ्मय यामध्ये शैवपंथीय भेद मानीत नाहीत, कारण दोन्हींचा कर्ता शिव आहे, असे त्यांचे मत आहे वेद अपौरुषेय आहेत असे ते मानतात, त्यामुळे कोणतीही शक्ती न घेता वेदवाङ्मयाला ते शैवागम असेच मानतात. भाष्यकार असेही सांगतात की, शैवागमामध्ये दोन प्रकार आहेत. वेदवाङ्मय प्रकार हा द्विजासाठी आहे, तर इतर वाङ्मय सर्वांसाठी आहे (वेदसूत्रे भाष्य २-२-३८). वेदवाङ्मयामध्ये त्रिजाला रुद्र अथवा ईशान या नावाने उल्लेखिले आहे. तसेच त्र्यम्बक, कृत्तिसास, पिनाकिन, रूपदिन अशी नावेही आहेत. (वाज. स. ३-६१). यानहून एक गोष्ट आपोआप सिद्ध होते की, त्रिमूर्जन मारतामध्ये अत्यंत प्राचीनकालपासून चारू आहे

तत्वाचाच प्रसार केला आणि शिवाद्रव्याद अथवा प्रत्याभिमानादर्शन, या नावाने पुढे त्याचा उद्देश होऊ लागला. दक्षिणेमध्ये शंकराचार्यांनी ज्याप्रमाणे उपनिषदे, ब्रह्मसूत्र, भगवद्गीता यांच्या आधारे अद्वैत मताचा पुरस्कार केला. तद्वतच उत्तरे प्रांती तेथील विद्वानांनी आगम वयाचा उपयोग करून, अद्वैत मताचा पुरस्कार केला.

सायुसहितेकरून असे दिसते की, सर्वांगी शिवापासून शक्ति उत्पन्न होऊन उत्पत्ति होत गेली. प्रथम शक्ति उत्पन्न झाल्यावर नंतर माया तिच्या जोडीला आली. शिवापासून सर्व उत्पन्न झाले.

शक्ति प्रथमसम्भूता शान्त्यतीतपदोत्तर ।

ततो माया ततोऽन्यत्कं शिवाच्छक्तिमत प्रभो ॥ (वायु. स)

शक्तीपासून मूर्तीपर्यंतच्या सर्व गोष्टांची उत्पत्ति शिवापासून झालेली आहे. शक्त्यादि च पृथिव्यन्ते शिवतत्त्वममद्वयम् ॥ शिवपुराणान्तरगत सायुसहिते आणि उमासहिता हा सध्दा शैवागमामध्ये प्रमाणभूत मानला जातो आणि शक्तिवादाची अधिकारगर्णीने मांडणी करीत असल्याचे दिसते. केनोपनिषदातील उमा इद्र कथेचा उल्लेख करून असे प्रातिपादन केले आहे की, सर्व देवांच्या शक्तिपेक्षा उमाशक्ति प्रमुख आहे. ही शक्ति महादेवी असून ती आदि देवता होय, तर शिवा हे सर्वशक्तिमान असून चालकत्व करतात.

शक्ति साक्षान्महादेवी महादेवश्वशक्तिमान (वायु स. ४-४)

विश्व हेच मुळी शक्त अथवा शैव स्वरूपात उगम पावलेले आहे कारण ते शिव आणि शक्तीच्या विश्वरिपयक संयोगातून निर्माण झालेले आहे. शिवशक्तिमदुत्पत्तय तु शक्त शैवमिद जगत् ॥ पुराणकारांच्या मते शिव आणि शक्ति यामध्ये मुळीच अद्वैत नाही ती एक रूपच आहेत ज्याप्रमाणे सूर्य आणि सूर्याचे किरण यामध्ये परस्पर करता येत नाही, तद्वतच हा संयोग आहे. शिवाच्या अंगभूत अनेक शक्ति आहेत. त्यापैकी शिवा अथवा शिवा शक्ति होय उरिले विवरणाचे वार सांगानवाचे जाल्यास असे म्हणजे लागेल की, न शिवेन शिवा शक्ति न शक्त्या च शिवा शिव । यान्नाच अर्प अमा की, शक्तीशिवाय शिवाचे अस्तित्व नाही, आणि शिवाशिवाय शक्ति असणार नाही ज्याप्रमाणे दिवस रात्र, वेळकाळ, पृथ्वीआकाश, वृक्ष लता या एकरूप जोड्या आहेत, तद्वतच शिव शक्ति होय सत्य, रज, तम या तीन गुणानी युक्त अशी जी माया अथवा मूळ प्रकृति ती हीच शक्ति होय. शैवापरा च शिवा शक्ति

प्रसवघर्मिणी ॥ म्हणजे ती विश्वाच्या उत्पत्तीला कारणीभूत आहे, असे पुराणकार सांगतात. ज्ञानशक्ति, इच्छाशक्ति आणि क्रियाशक्ति या तीन प्रकारच्या दैविकशक्ति आहेत. त्रियाशक्तीच्या हालचालीमुळे नाद उत्पन्न होतो, आणि विंदू पासून शिवस्वरूपाचे प्रत्यक्ष ज्ञान होते आणि जाणतो की, एकच शक्ति अनेकरूप होवे. पुराणकाराचे स्पष्ट मत आहे की, देवताचे स्वरूप ही शक्तीची स्वरूपे होत. जसे रुद्राणी, वैष्णवी, ब्राह्मणी, ऐन्द्री इ इ अशिल विश्वच मुळी शक्तीने व्यापलेले आहे.

शिवपुराणान्तर्गत उमासहितेमध्ये, मार्कंडेय पुराणातील वर्णनाप्रमाणेच शक्तीचा ऊहापोड येथे केलेला आहे. उमादेवीची ओळख करून देताना तिने देवासमोर केलेले भाषण येणेप्रमाणे आहे

“ मी सर्वश्रेष्ठ ब्रह्म आहे. मी प्रणव आहे, सर्व मीच आहे. मी ज्या वस्तुमात्रात अतर्भूत नाही, अर्था पृथ्वीतलावर उत्पन्न नाही. मी जरी निर्गुण असले तरी जे वस्तुमान दृश्य आहे, त्यामध्ये मी अश्विच माझे गुण अवर्णनीय असून, मी अमर्त्य आहे. मीच कार्यकारणभावाने गोचर होते. सगुण व निर्गुण ही दोन्ही माझीच स्वरूपे होत. मी स्त्री व पुरुष दोन्ही आहे. कालिका, कमला, वाणी इ० त्रेतना या माझ्याच गर्भाचे प्रदर्शन आहे ”

पर ब्रह्म पर ज्योति प्रणवद्वरूपिणी ।

अहेमैत्रास्मि सफल मदन्वो नास्ति कश्चन ॥

निराकारापि साकारा सर्वतरुस्वरूपिणी ।

अप्रतर्भ्यगुणा नित्या कार्यकारणरूपिणी ॥ ३० ३० ॥

कारणाने आनलन होते. शक्ति ही दृश्य स्वरूपात अथवा स्पर्शनीय नाही तिचे अस्तित्व अनुमानावरून करावे लागते. वाचस्पतीने योगसूत्राचे प्रिवरण करताना (२-२३) हेच मत प्रतिपादन केले आहे. इतकेच नव्हे तर ती शक्ति, शक्तकारणाच्या आश्रयाने राहते. सा शक्ति शक्तकारणाश्रया । असे वचन आहे. शक्तीचा हा कार्यकारण भाव शास्त्रकारानी अधिक विशद करताना असे वचन दिले की, कारणशक्ति. कार्यं प्रवर्तते इति सिद्धम् । (तत्त्वकौमुदी). वस्तुकारणाच्या हालचालीवरून कार्याचे परिणाम दिसून येतात.

सांख्यसूत्रे आणि वृत्तीच्या मथकारानी विवरण करताना अनेक प्रकारच्या शक्ति ध्वनित केल्या आहेत. आपिद्या ही एक शक्ति असून तिचा निर्गुण पुरुषाबरोबर काहीही संबध नाही. नापिद्याशक्तियोगो नि सगस्य । पच ज्ञानोद्विये आपली कर्तव्ये करीत असताना निरनिराळ्या शक्तींचे प्रदर्शन करतात. शक्तीच्या या कारणामध्ये जर फरक नसेल, तर निरनिराळे परिणाम दिसून येणार नाहीत. शारीरिक शक्तिसामर्थ्याबद्दल असे म्हणता येईल की, प्रत्येक प्राणिमात्राच्या ठिकाणी जी सूक्ष्म सुप्त शक्ति असते, त्यांच्या एकीकरणासुळे भारी वजनाचे पापाणही हलविता येतात कापसाच्या अति सूक्ष्म तंतूचे एकत्रीकरण झाल्यावर, तो दोरखड हत्तीलाही बघन घाटू शकतो. यस्य स्वल्पा शक्तिरस्ति तस्य समुदायान्महच्छक्तिर्जायते । वृत्ति या सर्वांचा साराश असा की, वस्तुमात्रांमध्ये शक्ति असते आणि तिचे दर्शन अथवा जाणीव कार्यावरून होते.

सांख्यशास्त्रकारानी प्रकृतीचे प्रिवरण करताना असे प्रतिपादिले की, ती अनेक शक्तींचा न सपणारा साठा आहे महत् आणि इतर तत्वाना सतत शक्तीचा पुरवठा ती करीत असते, वस्तुमात्र आणि त्यामध्ये अतर्भूत असलेली शक्ति यांमध्ये ते भेदमान मानीत नाहीत. शक्तिशक्तिमतोरभेद । असे त्यांचे सूत्र आहे. उत्पत्तीला कारणीभूत असणारी जी आद्यशक्ति, अथवा अचेतन शक्ति, तीच प्रकृति होय काही वेळा तिलाच मायाशक्ति म्हटले आहे माया तु प्रकृतिम् । श्वेत, सांख्य आणि शाक्त यांचा प्रवृत्तीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अगदी वेगवेगळा आहे पहिल्याचे मत असे की, प्रकृति जरी शाश्वत आहे, तरी अजाण आहे आणि पुरुषाच्या आनदासाठीच तिचा अवतार जावे. तर दुसरे असे म्हणतात की, ती चित्स्वरूप असून कार्याला प्रवृत्त करणारी महाशक्ति आहे. शक्त जिला मूळ प्रकृति म्हणतात, तीच आद्यशक्ति होय सांख्यकार प्रधानशक्ति या शब्दाचा उपयोग करतात

प्रधानशक्ति योगाचेतुं सग्नपति । असे त्यांचे सूत्र आहे शबराराच्य प्रपञ्चसार मध्यामध्ये या प्रधानाचा उल्लेख करतात आणि त्या मूळदानीपासून

ब्रह्मा-त्रिणु महेश या त्रिची उत्पत्ति झाली असे मानतात (प्रपंच १-२), आणि प्रधानशक्ति व महाशक्ति ही एकरूपच मानतात. प्रधानमिति यामाहुया शक्तिरिति कथ्यते। असे दिसून येते की, शाक्ततंत्रकारानी प्रकृति हा शब्द शाल्यकारामुद्रनच घेतला असून ती परमोच्च दैविक शक्ति आहे, या सिद्धातावर आपल्या शास्त्राची मांडणी केली. श्रील सूर्य विवरणाचा सारांश वर उल्लेखितन्या-प्रमाणे असा की, मूळ प्रकृतीला शाल्य, दैविक अथवा आध्यात्मिक शक्ति मानीत असून, कार्यकारणभाव शक्ति असा मानतात, तर शक्त तिलाच दैविक, आध्यात्मिक शक्ति असे मानतात.

शक्ति, मीमांसा व न्यायशास्त्र

मीमांसा तत्त्वज्ञानाचा विचार करता शक्ति अथवा एकादी गोष्ट करण्यास प्रवृत्त करणारे कर्तृत्व याचा विचार अपूर्ववादाची चर्चा करताना केलेला आहे. होमहवनादि कार्ये केले म्हणजे नाही पुण्य पदरी येते आणि त्या पुण्याच्या योगाने स्वर्ग प्राप्त होतो. या क्रियेमध्ये होमहवन आणि स्वर्ग यांना जोडणारे कार्य, पुण्य करते. तेव्हा मध्यस्तरूपी हे पुण्य म्हणजेच अपूर्व होय. कार्यानुळे परिणाम घडवून आणणारे हे अदृष्ट म्हणजेच पापपुण्य मानले जाते. बौद्ध धर्मीयांच्या शून्य तत्त्ववादाचा विचार करताना कुमारिलभद्र, शक्तीचे अस्तित्व मान्य करतो आणि कोणत्या कारणामुळे कोणते परिणाम घडतात, त्यामध्ये ते एक शक्ति तत्त्व असे मानतो.

कुमारिलभट्टाने शक्तितत्त्वाचा उपयोग केलेला आहे. या वेळी त्याने वाचाशक्ति, ग्राह्य-अग्राह्यशक्ति याचे विवरण केले आहे.

या बाबतीत नैय्यायिकांचे मत असे की, पदार्थामध्ये शक्तीचे अस्तित्व निराळे मानण्याचे कारण नाही. याच कारणासाठी विचारप्रतिपादनामध्ये शक्तीला अस्तित्व नाही जी शक्ति स्पर्शनीय नाही, स्पृष्ट नाही, तिचे अस्तित्व कसे असू शकेल ? याचे तात्पर्य असे की, शक्ति हा पदार्थमात्राचा सहजस्वभाव आहे, त्यामध्ये वेगळेपण असण्याचे कारण नाही अग्नीची दाहकशक्ति अग्नीपावून निराळी नाही. दाहकपणाविना अग्नीची कल्पनाच करता येणार नाही, कारण दाहकपणा हा त्याचा नैसर्गिक स्वभाव आहे. त्यामुळेच अग्नि आणि दाहकशक्ति ही एकरूपच होत.

अद्वैतमतनादी शंकराचार्य आपल्या शरीरभाष्यामध्ये शक्तीचे विवरण करताना लिहितात, शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्थनल्पमाणम् । म्हणजे कार्य कारणभावावरून जाणवते असे प्रतिपादितात. याच भाष्यात ते पुढे लिहितात की, अविद्या अथवा माया म्हणजे श्रेष्ठ शक्ति असून आपण कोण आहोत याची जाणीव नसणाऱ्या जीवाना ती गुरफटून टाकते. विद्यारण्यस्वामी आपल्या पंचदशी ग्रंथामध्ये माया ही एक शक्ति असून अद्वैतवादाने तिचे फार विवरण केलेले आहे. आध्यात्मिक विद्या या अर्थाने शक्तीचा गौरव या ठिकाणी नाही

मीमांसक शक्तीला मूलतः मानतात, तर नैय्यायिक तिला कारणत्व समजतात पण पदार्थांचे कारणत्व म्हणजेच शक्ति असे ते मानीत नाहीत कुसुमाजलीकारांनी (कारिका १-१३) या मतभेदाचा उहापोह केलेला असून, कारणत्व म्हणजेच शक्ति असे प्रतिपादन केले आहे वरील विवरण सप्रधात जयतमट याची न्याय-मित्री, हरिदासांची कुसुमाजली, मुक्ताली, शांकरभाष्य-वेदान्तसूत्रे, वात्स्यायनाची न्यायसूत्रे, वाक्यपदीय इत्यादि ग्रंथांचा आणि त्यातील मतप्रतिपादनाचा उहापोह जरी काटेकोरपणे केला, आणि दोही पक्षांचे खडणमडण यांचे मयन पाहिले, तरी दोही पक्षातील प्रधान परक घ्यानी येण्यास वरील त्रोटक विवरण पुरेसे व्हावे, आणि यावरून शक्ति शब्दाचा अर्थ मीमांसकांनी कोणता घेतला याने ज्ञान व्दानयास हरकत नसावी

शक्तीचे योगशास्त्रातील स्थान

श्रीकृष्ण भगवान गीतेमध्ये योग शब्दाचे विवरण करताना सांगतात की, योग कर्मसु कौशलम् । (२-५०) म्हणजे योग या शब्दान शक्ति अतर्भूत

आहे. योग या शब्दाचा अर्थ जरी परमेश्वर तत्त्वारोवर संयोग पावणे अथवा तादात्म्य पावणे असा घेतला, तरी ही स्थिति शक्तीशिवाय येणे अशक्य आहे. तंत्रशास्त्राप्रमाणे योगाचा प्रधान हेतू असा की, जीवात्म्याचे परमेश्वरतत्त्वारोवर तादात्म्य घडवून आणणे असा आहे, आणि ही स्थिति शक्तीविना घडणे कठीण आहे. पतजलीने तर स्वच्छ असेच म्हटले आहे की, योग म्हणजे अशी एक यत्रणा आहे की, ज्यायोगे मानवी मनाच्या विविध कार्यांवर मर्यादा घालता येते. कोणत्याही दृष्टिकोनातून जरी विचार केला, तरी योगामध्ये पारगता मिळविण्यास शक्तीची आवश्यकता आहे हे दिसून येते.

योगी पुरुषाचे अंतिम ध्येय जर ईश्वरप्राप्ति असेल, तर ईश्वर शब्दामध्येच शक्तीही अंतर्भूत आहे. पुरुष म्हणजे सर्वज्ञ असाच अर्थ केला जातो, म्हणजे त्याला पूर्णावस्थेचे संपूर्ण ज्ञान असणे आवश्यक आहे. यत्र काटप्राप्तिज्ञानस्य स सर्वज्ञः । असे व्यासभाष्यात वर्णन आहे. वाचस्पतीने ईश्वर शब्दाची व्याप्ति वर्णन करताना म्हटले आहे की, तत्र निरतिशयम् सर्वज्ञरीज । म्हणजे गानशक्ति ही एक ईश्वराची प्रमुख शक्ति आहे. हा सर्वज्ञ नित्यशः अनेक हालचाली करीतच राहतो. भिश्वाची उत्पत्ति जरी त्याने आपल्यासाठी लीलया केली असली, तरी असंख्य प्राणिमात्रांना आनंद मिळावा हाही हेतु आहेच.

योगशास्त्रावरील व्यासभाष्यामध्ये पुढे असे वर्णन आहे की, स्वरूप प्रतिष्ठा, तदानीं चितिशक्तिर्यथा वैचल्ये । चितिशक्ति ही पुरुषतत्त्वाची प्रतिनिधी आहे. योगसाधनाने सर्व मनोविभार नाहीसे झाले, ईश्वरतत्त्वामध्ये मिलीन झाले, म्हणजे त्या ठिकाणी पुरुष आपले स्वरूप धारण करून उभा राहतो. योगाने प्राप्त झालेल्या या अवस्थेला वाचस्पति शास्त्रत गूढ अवस्था असे नाव देतात, कारण त्या स्थितीतून तो मूळ स्वरूपाकडे परत येत नाही. न कृतस्थनित्या चितिशक्तिः स्वभावाच्च्यवते । चितिशक्ति अवस्थेला पोहोचणे म्हणजेच अंतिम वैचल्यपदाला पोहोचणे होय. ही चेतनाशक्ति, जड शक्तीपेक्षा वेगळी आहे. एकाद्या मातीच्या गोळ्यापासून कुमार पाण्यासाठी घट निर्माण करतो, या ठिकाणी जडशक्तीचे जम्बित्व जाणवते, चेतनाशक्तीचा सन्ध येत नाही. म्यम्यामीशक्तयो । (यो. सू. २-२३). याचा अर्थ असा की, शक्ति दोन प्रकारची आहे, दृश्य आणि द्रष्ट. वरील उदाहरणाने मातीचा गोळा ही दृश्य शक्ति मानली, तर घट ही द्रष्ट शक्ति होय.

योगसाधनाने प्राप्त होते विला योगशक्ति नाव देतात. योगशास्त्रातील विभूतिवाद या विषया प्रकरणात योगसाधनाने कोणत्या शक्ति प्राप्त होताने याचे वर्णन केलेले आहे. योगी शोकांना एक अतींद्रिय ज्ञान प्राप्त होते, ज्यामुळे

ईश्वराचे सौंदर्यविषयक स्वरूप ते पाहू शकतात, अशी एक जाणीव आहे. योग-शक्तीच्या सामर्थ्याने मिश्रातील सर्व वस्तुमानावर ते तासा चालू शकतात, याच रिधतीला योगज-प्रत्यक्ष असे नामाभिधान असून, तो इद्रियातीत ज्ञान्याचे निदर्शक होय.

“नर करे तो नरका नारायण हो जाय” अशी एक उक्ति प्रचारात आहे. योग्य रीतीने मानसिक क्रियावर संपूर्ण ताबा ठेवता आला, तर मानसशक्ति कोणत्या परमोच्च पदापर्यंत पोहोचू शकते, याची अनेकाना नुसती कल्पनाही असत नाही. विश्वासाने असे प्रतिपादन केलेले आहे की, ज्याला आपले शरीर आणि मिश्राचे अवकाश याचे ज्ञान झाले, तो ईश्वरी रूपेने अतराळामध्ये लीलया चलनचलन करू शकतो (यो. सू. ३-४२). या प्रकारची अद्भुत शक्ति तो संपादन करू शकतो. शारीरिक यत्रणेमध्ये मन हे अनेक अडथळ्यांनी वेष्टून टाकलेले आहे. तेव्हा योगसामर्थ्यशक्तीने हे अडथळे जर दूर केले, तर परकाया प्रवेश करण्याचे सामर्थ्य मानवाला मिळविता येते. योगसूत्रामध्ये अशा प्रकारच्या अनेक सिद्धींचे विवरण केलेले आहे. योगसामर्थ्याने प्राप्त झालेली शक्ति खरोखरच अदर्शनीय आहे. पवित्र मंत्रांच्या पठणाने अथवा शुद्ध धनस्पतीच्या योगाने जशी परिणामकारक शक्ति दृग्गोचर होते, तद्वत्च योगाने ती प्राप्त करता येते. ‘योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः।’ (स. सूत्र, ५-१२९) मानवी मन हे अनेक शक्तींचा साठा आहे आणि योगसामर्थ्याने त्यावर ताबा मिळविला, म्हणजे ते अनेक अद्भुत चमत्कार करू शकते. भारतामध्ये योग विद्येचा अभ्यास पार प्राचीन आहे. योगशास्त्रामध्ये जरी कुडलिनीशक्तीचे महत्त्व असले, तरी योगसूत्रामध्ये तिचा उल्लेख नाही. तत्रशास्त्रात मात्र भरपूर वर्णन मिळते. हिलाच कुल-कुडलिनी नाव असून ही चित्शक्ति, शरीरातील मूलाधार चक्राच्या आधारे रहाते. कोणी या शक्तीला जीवशक्ति असेही म्हणतात. ती विष्णुरूपेप्रमाणे तेजस्वी आहे. शकराचावॉनी या शक्तीचे वर्णन आनंदलहरी काव्यात केले. ‘अवाप्य स्वा भूमि भुजगानिममध्मुष्टवलय।’ योगमार्गी पुरुष योगसामर्थ्याने ही कुडलिनीशक्ति जाणत करतो, आणि ती सुषुम्ना नाडीतून वर ब्रह्मरूपामध्ये आणून सहस्रारचक्रामध्ये रहात असलेल्या परमात्म्यस्वरूपाला पावनितो.

शक्ति आणि काश्मीर शैव संप्रदाय

भारतामधील प्राचीन तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथांमध्ये काश्मीरदेशीय शैव-संप्रदायाला एक निराळेच महत्त्व आहे. त्याला त्रिकशासन असेही नाव आहे. या संप्रदायाने शक्तितत्त्वाची तीन प्रमुख तरे मान्य केलेली आहेत,

(१) शिव हा सर्व कर्ता, सर्व ज्ञाता आणि सर्वोना आश्रयभूत असा असून, त्याला प्रकाश असे म्हणतात.

(२) पूर्ण आत्मस्वरूपाचे मानारूप अस्तित्त्व म्हणजे शक्ति होय.

(३) अंश म्हणजे ब्रधनाच्या दास्यत्वात वागणारा जीवात्मा.

वरील तीन तत्त्वांपैकी दुसरे जे शक्तितत्त्व, त्याचाच प्रचार या संप्रदायाने हिराराने केलेला आहे. परंतु याचे ज्ञान होण्यास प्रथम सांगितलेला शिव याचेही ज्ञान आवश्यक आहे. मालिनीविजयोत्तरतत्राप्रमाणे शुद्धचेतना अवस्थेतील सर्वज्ञाता म्हणजेच शिव होय. तो सर्वव्यापी, सर्वज्ञाता, सर्व कर्ता, अनंत आणि अभिभाज्य आहे.

तत्रेशः सर्वकृच्छ्रान्तः सर्वज्ञः सर्वकृत् प्रभुः ।

सकलो निष्कलोऽनन्तः शक्तिरप्यस्य तद्विधा ॥ १७ ॥

(प्र. अधिकार)

यालाच अनेक नावांनी ओळखिले जाते, जसे परम शिव, परम शिव भट्टारक, भैरव इ० इ० याच्यामध्येच शक्ति अथवा माया कर्मकर्तृत्वाच्या नात्याने स्वस्वरूपात वास करते. ज्या वेळी या परम शिवाला असे वाटते की, आपण काही तरी करावे, त्या वेळी त्याच्यामध्ये सामावलेली ही शक्ति, इच्छातत्त्वाप्रमाणे जगनिर्मितीला कारणीभूत होते.

या सा शक्तिः जगद्वातुः कथिता समवायिनी ।

इच्छा त्वं तस्य सा देवि सिसृक्षोः प्रतिपद्यते ॥ (तृ. अधिकार)

मालिनीविजयकाराचे हे प्रतिपादनच प्रमाणभूत धरून, अनेक तत्रकारांनी त्याचा ऊहापोह केलेला आहे. त्यांनी ठामपणे असे प्रतिपादन केले आहे की, शक्ति ही शिवाची इच्छाशक्ति असून ती त्याच्या स्व-स्वरूपातच विलीन शक्तेयी असते. उत्पलदेव आपल्या ईश्वरप्रत्याभिशा घद्यामध्ये या दत्तीची व्याख्या 'विमर्शास्वरूपा' अशी करतो; म्हणजेच ही शिवाची अभिभाज्य चेतना-शक्ति असून त्यामध्ये प्रकटीकरणाचे सर्व सामर्थ्य अन्तर्भूत आहे.

तस्याश्च सर्वमन्तर्भूतं निर्माणमभेदरूपेणास्ते ॥

(पंचम अंगिक. श्लो. ८)

पुष्पानन्द याने विवरण करताना असे उदाहरण देतात की, एकाद्या सौंदर्यवान रात्राने आपले स्वरूप आरसात पाहारे, आणि त्याची जणूच झाडी,

त्याप्रमाणेच शिवाच्या शक्तीचे प्रकटीकरण मायारूपी आरशाने होते, तोपावतो त्याची जाणीव होत नाही. महेश्वरानंद आपल्या महार्यमंजिरी ग्रंथामध्ये एक पाऊल पुढे टाकून असे प्रतिपादन करतात की, परमशिव आपल्या स्वानंदामध्ये निमग्न झाल्यावर त्याच्यातून बाहेर पडणाऱ्या मधाच्या योगाने हृदयकमळ मधुरपणा पावते आणि जगन्निर्मितीची इच्छा प्रकट होते. स्वानंदाच्या योगाने होणारे शंकराचे हे उन्मुखीमवन जगन्निर्मितीला कारणीभूत होते; जसे बीजातील कोंब वृक्षवादीस कारणीभूत होतो. यथा न्यग्रोधवीजस्थशक्तिरूपो महाद्रुमः । मालिनीविजयोत्तर वार्तिककाराचे म्हणणे असे आहे की, शक्ति आणि शक्तिमान हे विभिन्न नाहीत; त्यामुळे शक्तीचे प्रकटीकरण हे भेद मानण्याचे कारण नाही. शिवाचे अस्तित्व नसेल तर शक्ति असणारच नाही. यास्तव त्याचे स्वरूप हे शक्तियुक्त आहे असे मानता येते. अनुत्तरप्रकाशिकाकर्ते श्री. आद्यनाथ यानी शक्तीची व्याख्या निराळी दिली आहे.

प्रकाशोऽनन्यतो भावः स्वातंत्र्योद्भासकेवलः ।

परिच्छिन्नात्मिका शक्तिः शंभोर्विश्वातिशायिनः ॥ (श्लोक ९)

शक्ति ही विर्मश नसून अनन्यतः प्रकाशमान आहे असे तो मानतो. शिव हा सर्वस्वतंत्र असून तो स्वसुषुप्ति आपल्यावर काही मर्यादा घालून घेतो, आणि मृद्वीविषयक वस्तुरूपाने हृदय स्वरूपात व्यक्त होतो. हीच मायातत्त्वाची व्युत्पत्ति होय. ती शिवाची अगदी स्तत्र शक्ति आहे. जमिनवगुप्त जो अकराव्या शतकाचे मुदवातीस होऊन गेला (सन ९९३-१०१५) तो आपल्या तत्रलोक यथात शिवासवधी एक अधिक पाऊल पुढे टाकून वर्णन करतो,

अनुत्तरानन्दमयो देवो भोक्तेषु कथ्यते ।

इच्छादिकं भोग्यमेव तत्र एवास्य शक्तिता ॥ (श्लोक १९०)

परमोच्च आनंद उपभोगणाऱ्या देवाला भोक्ता असे म्हणतात आणि इच्छादिक इतर गोष्टींना भोग्य असे म्हणतात. या गोष्टी करण्यासाठीच तो शक्ति धारण करतो. यान्न यथाचा टीकाकार जयरथ जसे प्रतिपादन करतो की, 'शक्ति हीच स्वतः शक्तिमान आहे. तिच्या उत्क्रांतिवादाच्या स्थित्यतरामुळे होणाऱ्या नामविषयक परकामुळे ती निभाज्य आहे. निराळी आहे असे मानले जाते.'

वरील शैव ग्रंथकार व इतर यांच्या प्रतिपादनाचा आशय इतनाच की, विश्वातील एतत्तत्त्व इत्यादीचे मानसिक व भौतिक विवरण करणे होय. हे विवरण अचेतन जडसृष्टीचे नसून, पदार्थचलनसाम्बद्दष्ट्या, ती अव्यक्त आणि उत्साही

दाक्षीच्या विपुल गाढा अग्रग्याने निदर्शक असते. या ठिकाणी एव प्रश्न असा उद्भवतो की, ही सचेतन शक्ति, रंग, गट, गुण, दुःख इ० विषय म्हणून शक्ति स्वरूपात फर्की व्यक्त होते ? तत्रकाराने याचा उत्तर असे की, सचेतन दाक्षीच्या प्रकाशाना नेहमी प्रमातृत्वाची जाणीव असते. कारण त्याच्याशिवाय सत्य शिष्यीची जाणीव यस्तुमात्राने होणार नाही. तर कोणतेही रंगरूप नसलेली अवस्तु म्हणजे अस्तित्व न दर्शविणारी वस्तु असे राहिले. तत्त्व सदैव प्रकाशस्य प्रमातृत्वात् तदात्मतया च विना प्रकाशमानस्य अपस्तुत्वात् ॥ या दृष्टिकोणातून विचार केव्हासु आपणाला दाक्षीने गरी स्वरूप जाणता येईल. आणि जगात दृश्यमान अवस्थान्या वस्तूने उत्पादक स्वरूप समजून येईल. (ईश्वरप्रत्यभिशासिमर्शिणी, पंचम आन्धिक, प्रथम अध्याय, श्लोक १०)

शिवाने आतंरिक मायाम्बरूप वरीलप्रमाण वर्णन केव्हापर, आणि माया म्हणजे त्याच्या परिपूर्ण स्वरूपाचे अमर्षाद स्वातंत्र्य असे प्रतिपादन केव्हापर, तांत्रिकांच्या पुढे दुसरेच एक सजट उभे राहिले. ते असे की, दाक्षीने परिपूर्ण नसलेल्या या तत्त्वाचा मेळ महत्त्वाच्या सत्यमनुपरिशिष्यीच्या विचारावरोवर फरा घालण्याचा ? शक्तियन्पनेला निराळे अस्तित्व आहे, असे शस्त्र त्याच्या हाती आले म्हणजे मग शिव-शक्ति ही एकरूप आहेत ही कल्पना नास पावेल आणि शिवावरोवर द्वैतभाव मानला जाईल. परंतु याचे उत्तर माळिनीविजयकारानी प्रारंभी उद्धृत केलेल्या, ' या सा शक्ति जंगदात् । ' या श्लोकात देऊन ठेवलेले आहे. परमशिवाला आपण काही हालचाल करावी असे जेव्हा वाटते, तेव्हा त्याच्यामध्ये सामारलेली शक्ति, जगनिर्मितीस कारणीभूत होते आणि तिला जगद्धात्री असे म्हणतात. त्या दोघाचा समवायसुबध आहे. ' नित्यसुबन्ध. समवायो ऽ युतसिद्धवृत्तिः । ' या वचनाप्रमाणे ज्याच्या नित्यसुबधामुळे एकरूपाची कल्पना करता येते. जसे कार्य आणि कारण, परिमाण आणि विशेष, यामध्ये एकरभाव आढळतो, त्याप्रमाणे समजावयास पाहिजे. फलताचार्य नाराचा प्रथकार ९ व्या शतकात होऊन गेला. स्पंदकारिकेवरील आपल्या वृत्ति नाराच्या टीकाप्रामध्ये तो स्पष्टपणे असेच प्रतिपादन करतो की, शक्तिमान शिव आणि त्याची शक्ति, ही अभेद आहेत. त्यामध्ये द्वैतभाव तिळमात्र नाही. रामकठ नावाचा दुसरा एक स्पंदकारिका टीकाकार १० व्या शतकात होऊन गेला. शिवशक्तीच्या या समवाय स्वरूपाला त्याने पूर्ण पाठिंबा दिला, इतकेच नव्हे तर दाक्षीविना शिवाचे अस्तित्वच असाक्य आहे, असे प्रतिपादन केले. शक्ति आपल्याच स्वरूपात सामारलेली आहे, निराळी नाही, हे जेव्हा शिवाला समजून येते, तेव्हाच त्याला आपल्या पूर्ण ऐश्वर्याची कल्पना समजून येते. याचे नित्याचा व्यवहारातील उदाहरण म्हणजे, एकाचाला अमूक एक वस्तु आपल्याला मिळावी याची इच्छा

शाली आहे, पण वस्तु मात्र अद्याप हातात आलेली नाही, तोपावेतो अंगभूत विचारापासून इच्छाशक्ति निराळी दिसत नाही. परमेश्वरातील ही पराशक्ति, काहीतरी उत्पन्न करण्याची ही चेतना, ही स्वरूपभिन्न नाही. एकरूपच होय. विज्ञानभैरव तंत्रामध्ये भैरवाची सृष्टारिणी श्री देवीने त्याला हा प्रश्न विचारला असता भैरवाने हेच प्रतिपादन केले की, शक्ति त्याचेच स्वरूप असून, ती जगाची उत्पत्ति, धारणा आणि नाश याला कारणीभूत आहे, त्या दोषामध्ये अग्नि आणि दाहक शक्तीसारखे तादात्म्य आहे. तादात्मात्मनयोर्दित्यं बन्दिदाहिकयोरिवः ॥

शक्तीचे प्रकटीकरण

वरील विवेचनाचे तंत्रकारानी प्रकटीकरण कशा स्वरूपाने केले हे पाहणे योग्य होईल. शिव आणि शक्ति ही समवायी आहेत, हे मान्य केल्यावर आणि शक्तीविना जडसृष्टीची उत्क्रांति होत नाही असेही मान्य केल्यावर शक्तीला जास्त प्राधान्य आले; आणि शिवस्वरूप किंचित पडद्यामागे केले गेले. विश्वासबंधी उत्क्रांतिवाद, योगशास्त्रातील धारणा, मंत्रातील शब्दसामर्थ्य, आणि अनेक प्रकारच्या दीक्षा या सर्वांचे सूक्ष्म निरीक्षण केले तर शक्तीच प्रमुख दिसते व शिवस्वरूपाची आठवण होत नाही; ते पुसट होत जाते.

अशा या शक्तिस्वरूपाचे प्रकटीकरण, मालिनीविजयोत्तरकारानी योग-शान्त्रदृष्ट्या केलेले आहे. योगसाधना साध्य होण्यासाठी अनेक मुद्रा अथवा शरीराचे गूढ अंगविशेष त्याने वर्णन केले आहेत. एकूण २६ मुद्रांची नावे त्याने दिली आहेत. धिगुलम् शक्तिः, वज्रम्, दण्डः, खगेश्वरी, कराला, घण्टा, रोधा, अभिता, योगमुद्रा ३० ३० ती नावे आहेत.

तंत्रशास्त्रातील एक प्रमुख बाह्यस्वरूप म्हणजे शक्तीचे साम्य सून्याधरोवर मानणे होय. प्रणवादिसमुच्चारणात् षट्तान्ते शून्यभावनत् ॥ योगधारणेमुळे सर्व शक्ति जेव्हा चेतनाशक्ति क्षेत्रामधून निघून जातात, आणि फक्त चित्-शक्ति शिथिल रहते. अशी या शक्तीला महाशून्य अवस्था म्हणतात.

शरीरनिरपेक्षिण्या शून्या शून्यमना भवेत् ॥ (विज्ञानभैरव, ६९ परमेश्वराच्या सर्वव्यापी अविर्भाज्य स्थितीला चित्-शक्ति असे म्हणता येईल. याच शक्तीला विमर्शशक्ति असे दुसरे नाव आहे, अथवा परा-शान्शक्ति असेही या विमर्मशक्तीचे विवरण अनेक तंत्रकारानी केलेले आहे.

इच्छा, ज्ञान आणि क्रिया ही शक्तीची तीन अंगे आहेत, असे मालिनी-विजयोत्तरकाराचे मत आहे. जी सर्व शक्तिमानाच्या आभयाने राहते, आणि निर्मिती करण्याची इच्छा करते, ती इच्छाशक्ती होय, परतारी वस्तु अमुक

नाशाखरोबर येतो, अर्थात् वरील तीन शक्तींचा सगळ्या हिंदुत्वशास्त्रातील त्रिमूर्तीच्या कार्याखरोबर संबंधित आहे.

अकराव्या शतकामध्ये भट्टभास्कर नावाचा शिवमूर्ताचा टीकाकार होऊन गेला. त्याने योनिवर्गाचे प्रियकरण करताना वरील तीन शक्तींचा अनुनय केला असून त्यामध्ये आणिक अत्राशक्तीचा समावेश केला आहे. योनिवर्गः कलाशरीरम् । जगामध्ये ज्या काही इतर शक्ति मानलेल्या आहेत, त्याचे उगमस्थान या चार शक्तीमध्ये आहे असे तो प्रतिपादन करतो. या शक्ति म्हणजे साक्षात शिवशक्तीचे प्रकटीकरण होय. याच्या युतीमुळे कलाशरीराची घडण तयार होते. शब्दाचे कारण या कला आहेत म्हणजेच वाक्शक्तीचे घटकामय आहेत. याणीमध्ये अ पावून क्ष अक्षरापर्यंत समावेश आहे.

तासां वर्गं. समूहः स्यात् तच्छरीर कलासु च ।

अकारादिक्षकारान्ता' कलास्ता शब्दकारणम् ॥

माणसाचे स्वतःचे मर्यादित व्यक्तिमत्व या कला दिव्यरहित करतात. जसे मी, हे माझे आहे. ६० (अहं ममेद इति) शब्द जर व्यक्त करण्यास नसते, तर माणसाला आपले व्यक्तित्व मर्यादित करून घेता आले नसते, तर परमेश्वरासारखे ते अमर्यादितच राहिले असते. अलौकिक, अनुभवाच्या पलीकडे असणारी क्रियाशक्ति जेव्हा मातृकाशक्तिरूपाने प्रकट होते, त्यामध्येच या चार शक्तींचा उगम आहे.

इच्छा, ज्ञान आणि क्रिया हा शक्तीचा एक वर्ग. वामा, जेष्ठा, रौद्री हा दुसरा वर्ग, तर महामातृका म्हणून शक्तीचा आणिक एक तिसरा वर्ग मानलेला आहे. काही ठिकाणी यामध्ये सात नावे आढळतात, तर काही ठिकाणी आठ नावे आढळतात.

महिषी ब्राह्मणी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

ऐन्द्री याम्या च चामुण्डा योगीशी चेति ता मताः ॥

(मालिनी, ३१-४)

याप्रमाणे आठ नावे दिलेली आहेत या अष्टशक्तींचे वर्णन तत्राच्या आठव्या अधिकारामध्ये दिलेले आहे. या ठिकाणी शिव परकीनी असनावर अधिष्ठित असून या आठ शक्ति त्याच्या सभोन्नर आहेत. त्या असनाच्या टोकांना अनन्त, धर्म, ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य आणि करीणिका यांचे आधार आहेत. मालिनीकार पुढे असे सांगतात की, या असनद्वय शिवाच्या आठ दिशाना असणाऱ्या मातृकांना द्धन करचे. त्यांची नावे थोडी निराळी दिली आहेत. ब्राह्मी, कौमारी,

वैष्णवी, चामुण्डा आणि योगीशी यांच्या वदल अग्नेया, वरुणानी, वायवी, नृऋति आणि कौन्तरी अशी दिली आहेत या दुसऱ्या पाठात देवता शक्तीच्या ऐवजी चार दिशांची नावे घातली आहेत याचा अर्थ असा घ्यायला पाहिजे, की देवता आणि दिशा यामध्ये संवध प्रस्थापित करायलाच आहे.

स्वच्छानंद नावाचे एक पार जुन तत्र आहे त्यामध्ये अशी कल्पना मांडलेली आहे की, देवतान्याससमयी भक्ताने पादन्याशुभ्र आसनार विद्यादेवीचे कमळ मांडावे, आणि ध्यानधारणसाठी, त्याच्या पादब्यावर पुढीलप्रमाणे शक्तीची मांडणी करावी

वामा पूर्वदले न्यस्य जेष्टा वन्हिदलाश्रिताम् ॥

म्हणजे पृथ पाकळींवर—वामा, अग्नेय पाकळींवर—जेष्टा, दक्षिण—रीद्री, नैऋत्य—काळी, पश्चिम—कळत्रिकरणी, वायव्य—बलनिररणी, उत्तर—बलप्रमथनी, ईशान्य—सर्वभूतदमनी यांची स्थापना वान्यावर कमळाच्या मध्यभागी मन्मोमनीची स्थापना करावी (स्वच्छन्द, २, ६८-७०) शक्तीच्या मांडणीव्यतिरिक्त त्यावर अधिक विवेचन त्याने केलेले नाही या संवशक्ति, भैरवाची सहधर्मचारिणी जी भैरवी, तिचे किरण होत या शक्तीच त्याने वर्गीकरण केलेले आहे, आणि वर्गीकरणामध्ये काही अधरसमूह मानलेले आहेत प्रत्येक वर्गाची एक एक देवता-शक्ति दिलेली आहे, ती येणप्रमाणे,

अवर्गे तु महालक्ष्मीं कवर्गे कमलोद्भवा ।

चवर्गे तु महेशानो टवर्गे तु कुमारिका ॥

नारायणी त्रवर्गे तु वाराही तु पवर्गिका ।

पेन्त्री चैत्र यवर्गस्था चामुण्डा तु सवर्गिका

पता सप्तमहामातृका सप्तलोकत्र्यवस्थिता ॥

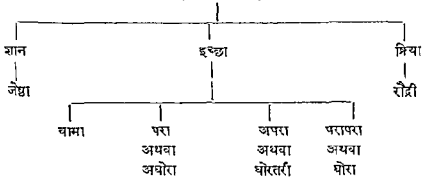
(स्वच्छन्द, प्रथम पटल)

वरील श्लोकात जरी सात महामातृका आहेत असे शैवटी विधान असले, तरी प्रत्यक्षात मात्र त्या आठ आहेत त्यामध्ये मुद्दा वर म्हटल्याप्रमाणे योगीशी आणि ब्राम्हणी या नावाऐवजी वाराही आणि महालक्ष्मी याची नावे आली आहेत हा भेद ध्यानात ठेवण्यासारखा आहे

शक्तीचे वरीलप्रमाणे तीन निरनिराळे विभाग वर्णन केले असले तरी आणखीही एक भाग आहे त्यामध्ये, अपरा अथवा घोरतरी २ परापरा अथवा घोरा, ३ परा अथवा अघोरा असा एक विभाग आहे या तीन शक्तींचे कार्य असे की, बघनारस्थेमध्ये असलेल्या जीवात्म्याला एकतर अघोगतीला नेणे

अथवा त्याला सद्गति देऊन शिवधामाला पोहोचविणे. शक्तीच्या कार्यभेदाच्चासुळे तिला ही निरनिराळी स्वरूपे प्राप्त झालेली आहेत. जी शक्ति रुद्र-शक्तीला कवटाळून बसून जीवात्म्याला इंद्रिय-गोचर वस्तूकडे आकर्षित करते, तिला अपराशक्ति असे म्हणतात. सुखदुःखाच्या संमिश्र फळाकडे आकर्षित करून, जीवात्म्याच्या अंतिम मुक्तपदाकडे जाण्याच्या मार्गात जी अडथळे उत्पन्न करते, ती पराशराशक्ति होय. जीवाम्यांना शिवाच्या शाश्वत निवासस्थानाकडे नेणारी जी हितकर अथवा दयाशील शक्ति, तिला पराशक्ति म्हणतात. शक्तिवादाची ही प्रमुख भूमिका लक्षात ठेवण्यासारखी आहे.

शक्ति (परामुद्रारिका)

ज्ञानशक्ति आणि प्रियाशक्ति यांचे संपूर्ण विवरण सुमारे २० पृष्ठात, सुषेण कुमारदास यांनी केले आहे (पृ. १०८-१२७). ते मूळ ग्रंथात पाहणे योग्य होईल. अनेक तांत्रिक ग्रंथकारांच्या विचार प्रणालीने मायावादाने विवरणही अनेक पृष्ठात केलेले आहे, पण विस्तारभयास्तव फक्त त्याचा निर्देश केला आहे. तसेच मायावादाने भोग्य वर्ग आणि भोक्तृवर्ग यांचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी मायेपासून उत्पन्न होणाऱ्या अनेकविध शक्तींची नामावली एका आलेखामध्ये रेखाटली आहे. (एस्. के. दासकृत पुस्तक पृ. १४९). त्यामध्ये सांख्यकारांची प्रधानाशक्ति अथवा अव्यक्त यापासून प्रमाने धी, अहंकार, सात्त्विक, राजसिक, तामसिक, मानस आणि यांपासून पंच शानेंद्रिये व पंच कर्मेंद्रिये यांची वंशावळ असून, मायेची दुसरी वाजू विद्या, राग, निषीत, आणि कला या वंशावळीने दाखविलेली आहे.

काश्मीरप्रांतीय शैवसंप्रदायामध्ये जी पराशक्ति, मातृकारूपाने मंत्रामध्ये अंतर्भूत आहे, तिलाही परा महत्त्व आहे. यामध्ये आश्रय वाटण्या-जोगे काही अद्भुत नाही. तांत्रिक मंत्रांचे उच्चार, करताना, वेद अगर देव

वाङ्मयाप्रमाणे उच्चारारोवर अर्थाकडे लक्ष देणे आवश्यक असते. अध्यात्मिक क्षेत्रामध्ये दिलेले गूढत्रिवेचे मंत्रोपदेन आणि गूढ आचारविधि यांची वाढ शक्ति-तत्त्वज्ञानारोवर गुपच झालेली दिसून येते, असे आपल्याला मालिनी, स्वच्छन्द, विज्ञानभैरव तंत्रमंधावरून आढळते. अभिनवगुप्त आणि क्षेमराज यांच्या टीकाप्रंथामध्ये प्राचीन मंत्रशास्त्रावरील अनेक मंधांची नावे सापडतात; जसे तंत्रसद्भाव, श्रीशुद्धसंहिता, वाग्रतंत्र, सिद्धसन्तान इ० इ०

द्वैवागम, पंचरात्र आणि बंगालदेशीय तांत्रिक पथ यामध्ये मातृकांचा उल्लेख आहे. परंतु या पंथीयानी मंत्रशास्त्राला आधारभूत असे शक्तिविचार सयुक्तिक व सुसंगत न माटल्याने तर्कशास्त्रदृष्ट्या त्यातील अध्यात्म्याचा गाभा समजू शकत नाही. मातृका म्हणजे एक दैवी शक्ति आहे असे सांगून मंत्राचे निरनिराळे प्रकार वर्णन केले आहेत. पंचरात्रकर्ते मातृकाशक्तीची तत्त्वज्ञानविषयक वाङ्मयाच्या काचित् प्रयत्न करतात. याप्रमाणेच श्रीप्रसन्नसंहिता, पद्मतंत्र, लक्ष्मीतंत्र, महानिर्वाणतंत्र, कामिकातंत्र इ. मंधांनी मातृकाशक्तीचा जरी उल्लेख केला असला तरी संपूर्ण विवरण मात्र केलेले नाही.

वसुगुप्ताने आपल्या शिवग्रंथामध्ये मातृकाशक्तीचा उल्लेख प्रथमच केलेला आढळतो. ज्ञानाधिष्ठानम् मातृकाः । अपवा, मातृका-चक्रसंघोषः । अद्या प्रमाणे आहे. पहिल्या सूत्राप्रमाणे मातृका याचा अर्थ असा की, भेद आणि अभेद एकसूत्री ज्ञानाचे भांडार होय; म्हणजे भेदप्रथा आणि अभेदप्रथा यांचे ज्ञान करून देणे. तसेच दुसऱ्या सूत्राप्रमाणे मातृकाचा संबंध मातृकाचक्रा वरोवर दिलेला आहे; परंतु इच्छा, ज्ञान व त्रियाशक्तीवरोवर संबंध दाखविलेला नाही; तोच पुढे क्लृप्त याने आपल्या स्कंदकरिका इत्थीमध्ये वर्णन केला आहे. रामकृष्ण मातृकाशक्तीचा संबंध त्रिमूर्तशक्तीवरोवर दाखवून, पराशक्तीपर्यंत त्याची लांबी वाढवितो. मातृकाशक्तीचा संबंध वाङ्मयावरोवर आहेच; पण त्यातल्या त्यात वैखरी वाणीवरोवर जास्त आहे. या सर्वांचा सारांश हाच की, वाणी आणि मंत्रोच्चार, यांमध्ये मातृकाशक्तीचा निकट संबंध आहे, हे दाखविणे होय. मातृका सर्वमन्त्राणा मुख्यभूता भवेदिह ।

शक्तीचे वीरशैव संप्रदायातील स्थान

प्रथम वीरशैव संप्रदायामधील मुख्य धार्मिक तत्त्वे कोणती आहेत हे पाहिल्याविना बरील विषयात प्रवेश करणे हिताचे होणार नाही. वीरशैव संप्रदायाला दुसरे नाव लिंगायत संप्रदाय असे आहे. शरीरावर लिंग धारण करणारे

म्हणून त्यांना लिंगायत म्हणतात. शिवाचा अनुयायी तो वीरशैव असा जरी वरवर अर्थ कोणी करीत असले, तरी शैवागम आणि सिद्धान्तशिरामणी या त्याच्या प्रमुख ग्रंथाप्रमाणे वीरशैव याचा अर्थ, जो शिव व जीव हे एकरूप आहेत अशा सर्वश्रेष्ठ ज्ञानामध्ये सदैव आनंदित असतो, तो होय. (सि. शि. ५, १५-१७). या संप्रदायाची स्थापना रेव्हा झाली, यासमधी काहींची मते अशी की, सन ११६० चे सुमारास कल्याण येथील वळचुरी राजा विज्जल याचे पदरी बसव नावाचा पंतप्रधान होता त्याने या पंथाची स्थापना केली अथवा पुनर्जीवन केले. परंतु त्याच्या धर्मग्रंथाचा अभ्यास केल्यावर हे मत टिकत नाही.

या संप्रदायाचे साधारणपणे २८ धर्मग्रंथ आहेत. तेराव्या शतकामध्ये शिवयोगीनेष्टुना नावाच्या गृहस्थाने सिद्धान्तशिरामणी हा प्रमुख लिंगायत ग्रंथ लिहिला. त्यामध्ये त्याने शैवागमाचे चार प्रकार सांगितले आहेत. शैव, पशुपत, सोम, व लाकुल ही त्याची नावे होत.

शैवं पाशुपतं सोमं लाकुलञ्च चतुर्विधम् ।

तेषु शैवं परं सौम्यं रौद्रं पाशुपतादिकम् ॥ २८ ॥

शैवं पुनश्चतुर्भेदं वामदक्षिणमेव च ।

मिश्रञ्चैव तु सिद्धान्तं तेषु सिद्धान्तमुत्तमम् ॥ २९ ॥

वरीलप्रमाणे शैवपंथीयाचे पुन्हा चार पोटभेद वाम, दक्षिण, मिश्र व सिद्धान्त याप्रमाणे आहेत. हे पोटभेद देण्याचे कारण असे की, प्रत्येकजण निरनिराळ्या शक्तीची उपासना करतो वामपंथीय शक्तितत्त्वाना प्राधान्य देतात, दक्षिणपंथीय शिवाच्या भैरव स्वरूपाला प्रधान मानतात, मिश्रपंथीय सप्तमातृका प्रधान मानतात, तर सिद्धान्तपंथी वेदप्रामाण्य मानतात.

याच्या मुनेदागम याप्रमाणे या पंथाच्या प्राचीन प्रचारकाची नावे रेवण, मरुल, एकोराम, पडिताराध्य आणि विश्वाराध्य अशी होती. शिवाच्या पंच स्वरूपातूनच याची उत्पत्ति झाली. त्या पंच शिवाची नावे येणेप्रमाणे— सद्योजात, वामदेव, अघोर, तल्पुरुष व ईशान. या शिवानी मृत शिष्यांना स्वमुखांनी वीरशैव संप्रदायाचा उपदेश केला. परंपरागत कथांनुसार असे सांगितले जाते की, या पंच शिवानी स्थाने श्रमाने येणेप्रमाणे होती—श्रीशैलाच्या उत्तरेस कोळीपाक गागातील्ल सोमशलिंभापामूल रेवण, उज्जयनी येथील सिद्धेश लिंगापायन मरुल, मल्लिकार्जुन लिंगापायन एकोराम, हिमालयातील वेदारनाथ

येथील रामनाथ लिंगापासून पडिताराध्य, आणि वारणसी येथील विश्वेश्वर लिंगापासून निश्चाराध्य. वरील निरनिराळ्या लिंगस्थानावरून असे दिसून येते की, एके काली या संप्रदायाचे लोक हिमालयापासून दक्षिणेपर्यंत होते, पण कालांतराने त्याचा सकोच होऊन, साप्रत ते एक दक्षिणेत वानदी आणि तेलगू प्रांतात आढळतात. सवयपुराणाप्रमाणे वीर शंकरदास, बर्कीदेव इ० मूलाचार्यांची नावे निरनिराळी आहेत तसेच चन्नसवयपुराणाप्रमाणे वीरशैवाचे पुरातन म्हणजे मूलाचार्य यांची आठ नावे निराळीच आहेत 'अनुभव-सून' मयाचा कर्ता मायीदेव याने त्याचा गुरु सगमेधरापासून सोमनाथपर्यंत निराळीच पीठिका दिली आहे. या सर्वांचा अर्थ इतकाच की, समाचार्यांपूर्वी या संप्रदायाचे अनेक ग्वातनाम आचार्य होऊन गेले आहेत.

या संप्रदायातील मयकारानी काही शक्तितत्त्वे वाशीरपथीय तत्रशाखातून घेतलेली दिसतात, जसे विमर्शाशक्तीचा शिवावरोर काय संबध होता, याचे विवरण घेतले आहे शिवयोगी श्रेणुका आपल्या मयाच्या प्रकरणात १०१ भाजन स्थळाचा उल्लेख करतो माजनस्थळ म्हणजेच तिरोभाज शक्ति अथवा अव्यक्त शक्ति, जी विमर्शाशक्तीचे आश्रयस्थान आहे.

विमर्शाख्या पराशक्तिर्विश्वैचित्राकारिणी ।

यस्मिन् प्रतिष्ठिता ब्रह्म तदिद विश्वभाजनम् ॥

मरितोतद अर्थ यानेही आपल्या वीरशैव सांप्रदायिक मयामध्ये वसुगुप्ताच्या शिवयूजातील उतोर उद्धृत केलेले आहेत हा प्रचारक १४ व्या शतकात होऊन गेला, आणि कैवल्यसार हा मय त्याने लिहिला याप्रमाणे वीरशैव म तान्त्रिक याचा संबध प्रस्थापित करता येतो.

लिंगतत्त्वाच्या धार्मिक भेदांमधूनही काही मय वीरशैवामध्ये आलेले आहेत सुप्रभेदागमामधील शानपद पटल, कामिकामधील शिवानुशा पटल, विंदुनाद विचारसरणीमधील लिंगाचे विवरण, विन्दुनादौ शक्तिशिवौ अन्यकेन प्रकीर्तिता । २०५, नम शिवाय । या पंचाक्षरीमंत्राचे मनन, इ० गोष्टींवरून हे मय अस्तित्वात आले आहेत जगम हे साभात् शिवस्वरूपात हिंडत असल्याने आणि ते गुरुस्थानी मानल्याने त्याचे पूजन म्हणजे प्रत्यक्ष शिवाचे पूजन होय या ठिकाणी लिंगाचे हे जीवसंस्कृतीमधील साक्षात प्रतीक होय, असे ते मानतात जगम हे लिंगायताचे धर्मगुरु होत यांची रहाणी शिवप्रमाणेच सदा भ्रमती, ब्रह्मचारी, अगावर सदा अपुरे बख, भिखादेही वृत्ति असे असल्याने त्यानाच शिव मानतात असे दिसते (शं. अ. सो (मुवई विभाग) मासिक, १८६४-६६), परंतु सिद्धान्तशिरामणीकार माथ जगम याचा अर्थ शिव-योगी, म्हणजे

शिव आपल्या चित् आणि त्रियामुक्तीच्या सामर्थ्याने अखिल विश्व प्रकाशित करतो हे जाणणारे महात्मे होत, असा देतात.

जगम हे चल्लिगाचे उपासन असतात, म्हणून त्यांना जगम म्हणतात. या समाजाचा असा नियम आहे की, प्रत्येक मनुष्याला गुरू असल्याच पाहिजे. या नियमामुळे जगम वर्गाचे महत्त्व जास्त आहे. याचे दोन प्रकार आहेत. एक गृहस्थ (विवाहित) आणि दुसरा पित्त (ब्रह्मचारी). यामध्ये आणखीही पोटभेद आहेत. चारभूति जगम गानोगान भट्टत रहातात. महाराष्ट्रामध्ये पित्त, पट्टेदेवरू (धोतर नेसणारे), अय्या (प्रियाणित), चरती (नेहमी फिरणारे) असे भेद आहेत. गावच्या प्रमुख जगमाला मठदय्या म्हणतात. याला सरकारातून काही वनरा मिळतो आणि धार्मिक कार्यांच्या वेळी भक्तांमधून काही देणगी मिळते. याचा पेहरान म्हणजे केशरी वस्त्र, गळ्यात रुद्राथ माळा, गळ्यात अथवा कमरेला शिखरिंग असते. ते मुर्ण, रुपे अगर इतर धातूचे असून, त्रिव्यपनांनी त्रिकाळ त्याचे पूजन करावे लागते. लिंग हरपले तर, यथाविधीने पुन्हा घाली पर्यंत भोजन चर्ज्य करावे लागते. लिंगायताव्यतिरिक्त इतरांच्या घरी भोजन करावयाचे नाही, हा नियम कट्टरपणे पाळतात. भोजनानंतर धाली पाण्याने धुवून ते पाणी तीर्थ म्हणून पितात. याप्रमाणे या जगम गुरूची दिनचर्या असामी लागते.

या संप्रदायाचे ग्रंथमूर्त सदमांसाठी वेद व जाणाल, मैत्रेय, हस आदि उपनिषदातील उतारे घेतात. जसे जरी असले तरी श्वेताश्रतर उपनिषदावर प्रमुख भर आहे. याचे कारणही उघड आहे. ईश्वरधादी मताचा उगम झाल्यावर त्यांचा उच्चाक यामध्ये गाठलेला असून ब्रह्म म्हणजेच स्वतः शिव होय, असे प्रतिपादन वीरशैव संप्रदायाला पोषक असेच त्यामध्ये आहे. याच उपनिषदामधून वैष्णव व शिव पंथीयानीही पोषक उतारे घेतलेले आहेत. डॉ. भांडारकर आणि डॉ. वारनेट या संशोधकांनी हेच मत दिले आहे. लिंगधारण आणि भस्मधारण ही दोन वैशिष्ट्ये या संप्रदायात आहेत आणि त्यांना आधार म्हणून वेदश्रुतीचा देतात. परंतु हे नेहमीच सत्य नसते या विधीला सोयीस्कर म्हणून मूळ अर्थाची ओढाताण केलेली जादळते. पी. टी. श्रीनिवास जय्यगार आपल्या ग्रथात याचे उदाहरण देतात ते असे की, ' अमृतस्य देवधारणो भुयासम् ' (तै. उ. १-४१) याचा ररा अर्थ, ' देवा, मला शहाणपणा दे ' असा असला तरी लिंगायत याचा अर्थ, ' देवा, मी देवधारणा (लिंग) करावी ना ? ' असा करतात. दुसरे भस्माविषयी, ' मृत्यै न प्रमदितव्यम् ' (तै. उ. १-२-१), ' मोठ्याची ह्यगय करू नका ' या अर्थाची उपेक्षा करून ते, ' विभूती लावल्याशिवाय राहू नका '

असा त्याच्या मताला अथवा कृतीला जुळता असा अर्थ घेतात (Outlines of Indian Philosophy, P. 164). तसेच ऋग्वेद ७ व्या मंडळातील 'ऋचा पवित्रं ते दिततं ब्रह्मणस्पते.....' आणि श्रीरुद्र उपनिषदातील 'या ते रुद्रा शिवा.....' याचा आधार ते घेत असले तरी, त्याचे लिंगधारण आणि विभूतीधारण आचार हे वैदिक नसून आगम काळातील आहेत, असे म्हणवे लागते.

शंकराचार्यांनी या पंथांला वेदविरोधी का म्हटले ?

शिवयोगी रेणुका व इतर लिंगायत ग्रंथकारांनी अत्यंत परिश्रमपूर्वक जरी प्रतिपादन केले की, हा संप्रदाय वेदाच्या विरुद्ध नाही, अनुरूप आहे, तरी सर्वसाधारणपणे तो वैदिक नाही, इतकेच नव्हे तर वेदांना विरुद्ध प्रणाली धारण करणारा आहे, असे मानतात. बहुधा तो पंचरात्रपंथिया-प्रमाणेच आहे, हा समज शंकराचार्यांपासून उत्पन्न झाला आहे. कारण शंकराचार्यांनी आपल्या व्याससूत्रावरील भाष्यात असे विधान केले आहे की, 'प्रत्युरसामञ्जस्यात् ।' आणि हे विधान वीर-शैवसंप्रदायातील पशुपत उपपंथाला लागू पडते (२-२, ३०-४१). भामती, रत्नप्रभा, न्यायनिर्णय याचे लेखक, वरील विधान म्हणजे महेश्वर शैव संप्रदायाचे संडण आहे, असेच मानतात. कारण या संप्रदायाचे जे चार पोटभेद आहेत शैव, कारुणिक, पाशुपत आणि कामालिक, त्यातच पाशुपताचा अंतर्भाव आहे. चन्ना वृषभेन्द्रस्वामी आपल्या वीरशैव सर्वोत्कर्ष दीपिका ग्रंथात या विरोधाचे संडण करताना म्हणतात, अप्पघा दीक्षितासारख्यांनी पशुपत पथियाचे दोन भाग मानलेले आहेत, एक वैदिक पशुपत व दुसरा अ-वैदिक पशुपत. यामुळे वैदिक पशुपत हा लिंगायत संप्रदायी असून, शंकराचार्यांच्या वरील विधानाचा वादविवादात्मक संबंध, अ-वैदिक पशुपतावायत आहे जो लाकुलिसा संप्रदाय आहे, वीरशैव नव्हे. वीरशैव संप्रदायातील शिव, लिंगपूजा आणि सायुज्यमुक्ति याच्या ज्या काही कल्पना आहेत, त्यांवरून असे दिसते की, पूजकाने आपण वमी व्हावे, शिव हा आपला परमेश्वरी मार्गदर्शक असून, आपला जीवात्मा हा त्यांच्या आज्ञा पालनकर्ता आहे, असे मानावे. म्हणजे वैदिक तत्त्वाप्रमाणे पूज्य आणि पूजक यांनी एकरूप व्हावे, ही शिकवण ते मानीत नाहीत. पूज्य आणि पूजक यामध्ये दुजाभाव कायम ठेवला आहे.

प्रेरकं शकरं बुद्ध्या प्रेर्यमात्मानमेव च ।

भेदात्तं पूजयेन्नित्यं न चाद्वैतपरी भवेत् ॥ (सि. शि., १०)

सिद्धान्तशिवामणीच्या वरील शिक्क्यांचा अर्थ असा वी, पूज्य आणि पूजक यामध्ये भेद मानला जावा पुढे असे सांगितले आहे वी, जर असा भेदभाव राहिला नाही, तर लिंगपूजा कोणी करणार नाही. लिंगपूजादिग्मस्यो न चाद्वैत समाचेरत् ॥ या द्वैतमात्रामुळेच अद्वैती प्रचारक शंकराचार्यांना या संप्रदायाविरुद्ध हत्यार उपसात्रे लागले

शिवपुराणातर्गत वायवीयसंहिता आणि स्कंदपुराणातील सूतसंहिता, लिंग पुराण आणि भविष्यपुराणातील काही भाग, हे जलामाप्रमुसवधी काही माहिती देतात आणि वीरशैव संप्रदायाची काही तत्त्वप्रणाली मांडतात, पण याचा उपयोग हा संप्रदाय केव्हा अस्तित्वात आला, हे मानण्याइतका नाही परंतु सूतसंहितेची सहाव्या शतकातील एक प्रत नेपाळ प्रांती प्रो बॅडाल याना मिळाली आहे, आणि यातील वरीच वचने वैकुण्ठसार, सिद्धान्तशिवामणी या वीरशैव यथात आढळतात तेव्हा हा पय त्यापूर्वीचा आहे असे मानण्यास जागा सापडते आणि यातील एक विशेष गोष्ट म्हणजे, यांच्या धर्मग्रंथांमध्ये अनेक वेळा योग वाशिष्ठामधील उतारे घेतलेले आहेत आणि तो यथ तर सदैव अद्वैतवादाचा पुरस्कर्ता आहे

वीरशैव संप्रदायांमध्ये जाचारान आणि पूजाप्रकाराने अनेक पोटभेद झालेले आहेत, जसे अनादि शैव, महा शैव, आदि शैव, अनु शैव, आपतर शैव, प्रथम शैव, अत्य शैव, सामान्य शैव, मिश्र शैव, मुधा शैव आणि वीरशैव असे जाचारभेदाने पय आहेत काही निष्पुपूजन, गणपतीपूजक, शिवपूजक, लिंग पूजक असाही भेद आहे याचा खोल विचार करण्याचे वेळे कारण नाही वीरशैव संप्रदायाची ग्रंथसंपत्ती भरपूर आहे, आणि काहींची नावे वरील विवेचना मध्ये आलेली असल्याने पुन्हा द्विरुक्ति करण्याचे कारण नाही

या संप्रदायाची अवातर प्राथमिक माहिती घेतल्यावर आता मुख्य जे शक्तितत्त्वाने प्रतिपादन त्याकडे बळ या तांत्रिक ग्रंथांमध्ये शक्तीचे अंतिम स्वरूप म्हणजे परम शिवाचा आंतरिक स्वभाव असून तिलाच विमर्शशक्ति असे नाव दिले आहे तांत्रिक आणि वीरशैव यांच्या तत्त्वज्ञानांमध्ये थरेच साम्य असून तांत्रिकांमधील अनेक उतारे, विचार आणि परिभाषिक शब्द जसेच्या तसे घेतलेले आहेत जस विमर्श, परामर्श इ० इ० शिष्ययोगीने शिव आणि शक्ति ही एकमताची असून तिला धर्मचारिणी म्हटले आहे म्हणजे पत्नीसारखी शिवाच्या इच्छेप्रमाणे वागणारी आहे, शक्तीच्या या शिवानुयायी स्वभावासुळे, अनुभवसूत्र ग्रंथाचा कर्ता मर्यादेव तिला 'शिवानुभूतिप्रतिभाक्ता' अथवा

‘ शिवप्रसादात्मल-विग्रहा ’ या नावाने संबोधितो. ती ज्ञान आणि क्रिया यांमध्ये समतोल राखणारी आहे.

पुढील निवेचनामध्ये शैव ग्रंथकार म्हणतात की, ती शक्ति मायास्वरूपीणी आहे, म्हणजे स्वतःच माया आहे (सि. शि. २-२). अद्वैत तत्त्वज्ञानामध्ये शक्तीला ब्रह्माजवळ जे स्थान दिले आहे, त्यापेक्षा एक पाऊल पुढे टाकून वीरशैव, शक्ति म्हणजे महामाया, सुधामाया म्हणतात. याचाच अर्थ असा की, ही शुद्ध माया तामसविरहित आहे. माया म्हणजे अविद्या ही प्रणाली ते मानीत नाहीत. साख्य शास्त्राची त्रिगुणात्मक माया असे मानीत नाहीत. त्याची ऊर्ध्व माया म्हणजे राजस व तामसविरहित सत्वगुणांनी युक्त अशी शुद्धोपाधी होय. चेतनाशक्तीविषयक ज्ञानामध्ये यामुळे ती कोणताही संशय उत्पन्न करीत नाही, आणि तिच्यावरच ती आधारित आहे (स्वध्यामोहकरिणी). ही महामायाशक्ति स्वतःच त्रिगुणात्मक होते, आणि प्रेरक भोग्य आणि भोक्त स्वरूपात दिसू लागते (सि. शि., २, ४०-४३). ही शक्ति आपला जोडीदार शिव याच्या निरहित कधी राहू शकते आणि उत्पादन करू शकते, याचे सखोल वर्णन ग्रंथकारानी केलेले आहे. महामाया शक्तीची उल्लासिता कधी होत गेली या संबंधी मरितोतद आर्य याने भारतीय तत्त्वज्ञान, म्हणजे साख्यशास्त्र आणि अद्वैत वेदान्त याच्या मताचा समन्वय पार उत्तम प्रकारे केला आहे. साख्याची प्रकृति आणि अद्वैताची अविद्या याचे निवरण वीरशैवाच्या महामायेवरोवर उत्तम रीतीने साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. तांत्रिकांच्या विमर्शशक्तीला तो सत् चित् आणि आनंद या गुणाचा आरोप करून तिला उर्ध्व माया असे मानतो, किंवा चिंदवरा शक्ति असे म्हणतो. सिद्धान्तशिरामणीकार असे प्रतिपादन करतात की, सर्वप्रमुख शिव, या शक्तीमधून आपले स्वरूप धारण करतो आणि शुद्ध व अशुद्ध स्वरूपी जग निर्माण करतो. शुद्ध जग निर्माण करण्यासाठी ब्रह्म अथवा हिरण्यगर्भ याची उत्पत्ति करतो आणि त्याला अशुद्ध विश्वाची उत्पत्ति करण्यास आज्ञा देतो. या अशुद्ध विश्वात स्थिर आणि अस्थिर वस्तु-मात्राची उत्पत्ति याप्रमाणे होते. नंतर ब्रह्म्याच्या विनतीवरून आपल्या शक्ती-मधून शिव ‘ प्रमथ ’ म्हणजेच बुद्धिमान व शक्तिमान लोकाची उत्पत्ति करतो. यानाच गण अथवा शिवाचे प्रधानवर्ग म्हणतात. त्यांना शिवशक्तीचे खरे ज्ञान असते, आणि साध्यासुध्या मायेनिरहित ते असतात. विश्वाची उत्पत्ति आणि संहार ही कामे शिव आपल्या प्रातिनिधिक गणावर सोपवितो. (सि. शि. २-२५-२६).

आता लिंगायत ग्रंथकार त्यांना परमपवित्र असलेल्या लिंगाविषयी काय लिहितात ते पाहणे योग्य होईल. शिवलिंगाची पूजा ही भारतामधील पार प्राचीन आहे.

गोपिनाभरान् मयकर्त्याच्या मताप्रमाणे ती त्रिस्तूपर्वं तीन-चार शतकातील असारी पण वर्ष नावाचा लेखक म्हणतो की, ती प्राचीन द्रविड लोकात होती. इतकेच नव्हे तर भीम स्फुटीमध्ये होती. लिंगायत संप्रदाय लिंग याचा अर्थ अस्लील भावनेने केव्हाही घेत नाहीत, तर ते शिवाचे प्रातिनिधिक स्वरूप मानतात, सी. पी. ब्राऊन नावाचा लेखक म्हणतो, “ भारतीय लोक लिंग याचा जो सर्वसाधारण अर्थ घेतात, तो या ठिकाणी अभिप्रेत नाही. जगम लोक या लिंगाकडे एका उदात्त भावनेने पाहतात. कॅथोलिक पर्याय गळ्यामध्ये फ्रँस घालतात, आणि त्याच्याकडे ज्या श्रद्धाभावाने पाहतात, त्याच भावाने लिंगायत लिंगाकडे पाहतात.”

गैरसमजुतीने अनेक आंग्ल लेखकानी या लिंगाचा निपरीत अर्थ केला आहे. पण तो चरोवर नाही एवढे मान रो. त्या संप्रदायातील अर्थ फार सुंदर रीतीने वर्णन केला आहे. तो असा-लि म्हणजे वितळणे, आणि गम म्हणजे बाहेर जाणे. याचाच अर्थ असा की, जगातील सर्व प्राणिमात्र या लिंगामध्ये मिळीन होतात, आणि पुन्हा तेथूनच उत्पन्न होतात. शिवयोगी रेणुका, लिंगाचा अर्थ देताना म्हणतो — ज्यामध्ये अत्यसमयी ब्रह्मा, त्रिप्यु, महेश आदि देवता, आणि वेद, आगमासारखे धार्मिक ग्रंथ मिळीन पावतात आणि पुन्हा उत्पन्न होतात, असे परमोच्च ब्रह्म म्हणजेच लिंग होय. अखिल विश्व या ठिकाणीच उत्पन्न होते, वाढते आणि नाश पावते यापेक्षा सर्वश्रेष्ठ तत्व कोणतेही नाही. यावरून असे अनुमान करता येते की, लिंगामध्ये स्त्री व पुरुष दोन्ही तत्त्वांचा समावेश आहे, म्हणजे प्रकाश आणि विमर्श अथवा शिव आणि शक्ति होय. तसेच ते नाद, कला आणि रिंदु यांचे प्रतीक आहे. यासाठी ज्याला अंतिम भुक्ति पाहिजे त्याने लिंगपूजा केली पाहिजे. चिदाकार अथवा चिदानन्दमय असे लिंगाचे स्वरूप मानले म्हणजे त्याची बाह्यपूजा हे स्वरूप जाऊन मानसपूजेचे स्वरूप प्राप्त होते मानसपूजेचे स्वरूप शिवयोगी रेणुका याने फार सुंदररीतीने रेखाटले आहे, ते येणेप्रमाणे—

हे अनाद्यन्त, शाश्वत चित्तस्वरूप लिंग. जे परमशिवाने व्यापून टाकलेले आहे, ते माव-पुष्पानी पूजन करण्याचे आहे. मत्काचे हृदयकमलाने घडणारे हे पूजन, यालाच प्राणलिंगाची आराधना अथवा पूजन असे म्हणतात. या पूजना मध्ये क्षमारूपी पाणी अभिषेक-सलिल होय, विवेकाचे वस्त्र, सत्याचे अलंकार, आत्मत्यागाचे पुष्पाचा हार, एकचित्त हे अन्तर, निष्काम बुद्धि हे तांबूळ, विश्वास हा धूप, सर्वज्ञान हा दिवा, अविद्येवर आधारित जो प्रपंच त्याचा नाश हेच बलिदान, मौन हाच घटानाद, ऐहिक सुखाचा त्याग ही पानसुपारी, त्रिपय भ्रातीची टाळणूक म्हणजे प्रदक्षिणा, बौद्धिक शक्तिसामर्थ्यावर जीनाम्याने लिंगा मध्ये एकरूप होणे, हाच नमस्कार होय. रेणुका जोराने प्रतिपादन करतो की, जो

कोणी वरीलप्रमाणे लिंगाची पूजा करित नाही आणि पक्त बाह्यस्वरूपाची करतो, तो महामूर्ख होय. वसवाचार्योनी लिंगाचे जे निररण केले आहे, त्यावरून त्याने वैपयिक अश्लील लिंगाचे वर्णन केले आहे असे म्हणता येणार नाही. वरील मानसपूजा करण्यासाठी निर्देशित केलेले स्वरूप फार उत्तम आहे आणि त्यावरच मन केंद्रित करणे उचीत होय.

शक्ति आणि चैतन्य संप्रदाय

वगाल प्राती वाहणाऱ्या पवित्र गंगा नदीच्या तिनारी नवद्वीप नावाचे गावी सन १४८५ साली जगन्नाथ-शक्तिदेवीच्या पोटी, देहावर शुभचिन्हे धारण केलेले एक मूल जन्माला आले, त्याचे नाव निश्चमर, हाच पुढे चैतन्य महाप्रभू नावाने प्रसिद्ध झाला गया मुक्कामी ईश्वरपुरी नावाच्या साधूने त्याला, 'गोपीजन-वल्लभाय नमः।' हा महामंत्र दिला. आणि त्या दिवसापासून तो कृष्णभक्तीत तल्लीन होऊन गेला. त्याचा संप्रदाय हळूहळू वाढला आणि शेवटी सन १५३३ साली जगन्नाथपुरी या ठिकाणी समुद्रकिनारी भजनयात्रा चालली असता, सागराच्या त्या नीलवर्णाचे दर्शन होताच, साक्षात् श्रीकृष्णाचे ते विशाल स्वरूपच आपणाला त्याच्या हृदयात समाभिष्ट करून घेण्यासाठी पाचारीत आहे, अशी उन्मनी अधस्या त्याना प्राप्त झाली, आणि आपले जड शरीर त्यानी सागरात फेकून देऊन आपल्या जाराच्य दैवताला आत्मार्पण केले.

चैतन्य महाप्रभूने कोणताही ग्रथ लिहिलेला नाही ते कार्य त्याच्या शिष्यानी केले. रूप गोस्वामी याचा लघुभागवतामृत आणि कृष्णदास याचा चैतन्य लीलामृत, हे या पर्यायाचे सर्वोत्तम ग्रथ मानले जातात. त्यामध्ये शक्तिसिध्धी जे निररण केलेले आहे, त्याचा सारास असा की, या संप्रदायाचे माध्य-मताशी ररेच घनिष्ट साम्य आहे. माध्य संप्रदायाचा मुख्य सिद्धांत असा की, निश्चात स्वतंत्र आणि अ-स्वतंत्र जशी दोन प्रमुख तत्त्वे आहेत. त्यापैकी परमात्मा हा स्वतंत्र शक्ति असून तो विष्णु या नावाने जगताला माहीत आहे. जीवात्मा हा परतंत्र आहे. ही दोन्ही तत्त्वे नित्य व अनादि असून दोन्हीमध्ये स्वभात.च भेद आहे. चैतन्य संप्रदाय हाही द्वैतवादीच आहे. पण त्यामध्ये थोडासा परक आहे. त्याच्या मताप्रमाणे श्रीकृष्ण हेच एक परमतत्त्व असून त्याच्या अनत शक्ति आहेत. शक्ति आणि शक्तिमान यांच्यामध्ये भेद असू शकत नाही, तसाच अभेदही सिद्ध होत नाही. या दोन्हीचा समग्र तर्काने अचित्य आहे. यासाठीच या भताला अचित्य भेदाभेद संप्रदाय असे दुसरे नाव मिळाले आहे.

या परमात्म्य तत्त्वाच्या ठिकाणी एकत्व आणि पृथक्त्व सभवतच नाही. ते विपुद्ध सत्त्वरूप आहे. रज आणि तम त्याला स्पर्श करू शकत नाहीत. ते स्वरूप

शान्त आणि अनंत आहे. आणि एक शिष्य बलदेव विद्याभूषण यांनी संप्रदायाची तत्त्वे प्रतिपादन करताना असे सांगितले आहे की, परमात्म्य शक्ति ही स्वतंत्र असून, चैतन्यमय असून, जगाचे उपादान आणि निमित्त बाला कारणीभूत आहे. आपल्या अचिंत्य शक्तिगामर्ध्याने ती शक्ति जगतरूपाने परिणत होऊनही, स्वतः अभिवृत्त राहू शकते. या परब्रह्माची जी शक्ति तीच प्रकृति अथवा माया होय. ती शक्ति मूळ शक्तीची आश्रित आणि ब्रह्मवर्तिनी असते. वर म्हटल्याप्रमाणे परमेश्वर हा अनंत शक्तींनी संपन्न आहे, पण त्यामध्ये अंतरंग-शक्ति, तटस्थशक्ति आणि बहिरंगशक्ति या प्रमुख होत.

अंतरंग शक्तीलाच चिच्छक्ति अथवा स्वरूपशक्ति असेही म्हणतात. या शक्तीचे तीन उपभाग कल्पिलेले आहेत. सत् अंशाने ती संधिनीशक्ति, चित् अंशाने ती संबित्शक्ति आणि आनंद या अंशाने ल्हादिनीशक्ति होय. या तिन्ही शक्तींची कार्ये अलग अलग आहेत. संधिनीच्या योगाने भगवान स्वतः सत्ता धारण करतो आणि इतरांना सत्ता प्रदानही करतो. संबित्च्या योगाने तो स्वतःला जाणतो व इतरांना ज्ञानप्रदान करतो. ल्हादिनीच्या योगाने तो आनंदाचा स्वतः अनुभव घेत रहातो आणि इतरांनाही आनंद देत रहातो.

तटस्थशक्ति ही जीवशक्ति होय. अंतरंग आणि बहिरंग यांच्यामध्येही वसत असल्याने हिला तटस्थ हे नाव मिळाले आहे.

बहिरंग शक्तीलाच मायाशक्ति असे म्हणतात. ही जगताच्या निर्मितीला कारणीभूत होते. या शक्तीमुळेच जीवाच्या ठिकाणी अविद्या राहते, आणि त्यामुळे भगवंताच्या मूळ रूपाला व आत्मसंबंधाला तो भिडतो. परमात्मा आणि जीव याचे संबंध अग्नि आणि त्याची ठिणगी याप्रमाणे अनित्य आहेत. ते जाणणे म्हणजेच जीवाची मुक्तता संपादन करणे होय. जगत हे त्यांनी सत्य मानलेले असून सर्वज्ञ आणि सत्यरंकरूप श्रीहरीच्या बहिरंग शक्तीचाच तो विलास आहे, असे ते मानतात.

चैतन्य संप्रदायाने राधा तत्वला श्रेष्ठतम महत्त्व दिलेले आहे. भगवंताच्या वज्रलीलांची आधारभूत अशी प्रजेश्वरी म्हणजेच राधा होय. महाभावस्वरूपा श्रीराधा ठाजुरानी । सर्वगुणखनी कृष्णकाताशिरोमणी ॥ (चैतन्यचरितामृत) राधा ही श्रीकृष्णाचे ल्हादिनीशक्तीचे सारसर्वत्व आहे. ती महाभावस्वरूपा आहे. समस्त गुणाची रक्षण आणि सर्व कृष्ण-छिप्यामध्ये श्रेष्ठ शक्ति आहे. ती कृष्णाची निजशक्ति असून, क्रीडांमध्ये सहाय्यक आहे.

शक्तीचे पूजन

भारतामध्ये शक्तीचे पूजन हे अत्यंत प्राचीनकाळापासून चालू आहे, हे अनेक गोष्टींनी दाखविता येते. इतिहास काळाच्या पूर्वापासून म्हणजे हराप्पा व महेंद्रगिरी येथील संस्कृतीमध्ये त्याचे अवशेष मिळतात. त्यावरून त्या काळीही ते होते, हे सिद्ध होते. इतकेच नव्हे तर इजिप्त, बॅबीलोनिया, ग्रीस इ० देशातही ते समकालीन होते, असे जाणवून आले आहे. काहींचे म्हणणे असे आहे की, जार्जोनी ते अनायोपासून घेतले आणि आत्मसात केले. कसाही विचार केला तरी हे पूजन अत्यंत प्राचीन आहे, यामध्ये तिळमात्र संशय नाही.

प्राचीन जमातींनी शक्तीचे पूजन मूर्तीस्वरूपात केव्हा आणि कसे चालू केले हा प्रश्न अत्यंत अवघड आहे. यास्काने या प्रश्नाचा उदापोड केला असून असे म्हटले आहे की, वेदकालामध्येही देवता या मानवी स्वरूपाच्या होत्या. पौरुषमिधिकैरदगैः सस्त्यन्ते । (निरुक्त), असे त्याचे वचन आहे. पंचमहाभूताचा सृष्टीतील वस्तुमानावर जबरदस्त अधिकार आहे. याची कल्पना झाल्यावर, धार्मिक भावनेने त्या त्या शक्तींना मानवी रूप दिले गेले व त्याचे पूजन सुरू झाले, म्हणजे त्या त्या शक्तींना मूर्त स्वरूपात आणले गेले. आदिशक्तीचे हे स्वरूप अखिल विश्वात दृग्गोचर झाले, आणि ते मातेच्या ममतेने विश्वाचे पालनपोषण सतत करित असल्याने तिला मातृकाशक्ती हे नाव प्राप्त झाले. शक्तिपूजेचा पाया याप्रमाणे तयार झाला असला पाहिजे.

राजा सुरथ व समाधी वैश्य यांनी शक्तीचे पूजन केले. त्याचे वर्णन मार्कंडेय पुराणामध्ये आढळते. नर्मदा नदीच्या किनाऱ्यावर त्यांनी दुर्गादेवीची मृण्मय मूर्ति करून पूजन केले आणि सामर्थ्य प्राप्त झाल्यावर पुन्हा राज्य जिंकून घेतले. ती तस्मिन् पुलिने देव्या कृत्वा मूर्ति महीमयीम् ॥ असे वचन आढळते. वृन्दाननातील गोर्पानी कात्यायनीदेवीचे व्रत करून तिचे पूजन केले आणि श्रीकृष्ण भगवान् आपला पती व्हावा असा वर मागितला.

हेमन्ते प्रथमे मासे नन्दव्रजकुमारिका ।

चेरुर्हविष्यं मुञ्जाना कात्यायन्यर्चनत्रतम् ॥ (भागवत १०)

या प्रदेशात कात्यायनीदेवीचे पूजन प्रसुरापणे आजही केले जाते. कारण त्याची अशी भक्ता आहे ती, ती त्याच्या इच्छा परिपूर्ण करील. तिचे नात्रच मुळी कामदा असे त्यांनी ठेवले आहे. या प्रकारच्या शक्तिपूजनाच्या अनेक कथा आहेत. विष्णूने अत्रिकायत केला असा उल्लेख देवीभागवत ग्रंथामध्ये आढळतो. यज्ञ कर्तुं मनश्चक्रे अनिकाया रमापति ।, (दि भा. ३-१४-३०). भगवान् विष्णु हे शक्तिपूजक होते याचे जाणरीही एक उदाहरण देता येईल. याच ग्रंथामध्ये असे सांगितले आहे की भगवान् विष्णु एकेसमयी सुधार्मिधुसागरातील एका अमृतमय पेटावर गेले असता, त्यांना साक्षात् महामायेचे दर्शन झाले, आणि त्यांनी मनोपदेश घेतला. आपल्या प्रत्येक अवतारामध्ये विष्णूने आपली एका एक सहचारिणी शक्तिस्वरूपात घेतलेली आढळून येते.

ध्रुवसर्षी राजाचा पुत्र सुदर्शन याचाही इतिहास असाच आहे. अयोध्येच्या या सूर्यनदीय राजाला, आपल्या पूर्व आयुष्यात अनेक लढे घाने लागले. शक्तिसामर्थ्यासाठी त्याला गुरूंनी कामरीज मंत्राचा उपदेश दिला व सततच्या जपाने त्याचे शक्तिसामर्थ्य वाढल्यामुळे तो विजयी झाला. दारूनी जिंकून घेतलेले साम्राज्य त्याने पुन्हा परत मिळविले, आणि प्रसादमय मंदिर बांधून देवीची मूर्ति स्थापन केली. मुनाहु राजाने काशीपुरीत याप्रमाणेच दुर्गादेवी स्थापन केली.

ग्रामाप्रतच्या ऱाळी सिमाजी, रामकृष्ण परमहंस, अरविद बाबू यांची अशी अनेक उदाहरणे देता येतील ज्याला मातेच्या सामर्थ्याचे तत्र पटले, तो पूजा करित आहे व करित राहिल, यात कोणत्याही कोणताही संदेह नाही.

शक्ति-स्तोत्रे

शक्तिपूजनाचा विचार करता देविमुक्ताने पठण हे एक प्रमुख मानले जाते. या पूजनामार्गील प्रमुख हेतु असा की, शक्ति ही अखिल विद्याची स्त्रधार,

जाहे, आणि तिच्या सत्तेने सर्व हालचाल होते. शक्तितत्वाच्या या जाणनिमुळेच देव आणि ऋषि यांनी तिची स्तुतिस्तोत्रे गाविली आहेत. शिव, विष्णु, ब्रह्मा इ० देवानीच या देवतेचे प्रथम पूजन चानू केले. कारण त्यांची रानी होती की, ही शक्ति जनहितेच्छु अम्न, सर्व अडचणींचा परिहार करते व प्राणिमात्रांना सुख देते.

महाभारताच्या विराट पर्वत (ज. ८) युधिष्ठिर व इतर पांडव जेव्हा अज्ञातवासाचे दिवस कठण्यासाठी, विराट नगरात प्रवेश करते झाले, त्या वेळी युधिष्ठिराने प्रवेशद्वारी असलेल्या दुर्गादेवीचे स्तोत्र गाविले आणि त्याचा अज्ञातवास निर्गमन पार पडो, अशी प्रार्थना केली. या स्तोत्रामध्ये आदिमायेने यज्ञोद्देच्या पोटी जन्म का घेतला, कंसाने तिला पायाणावर आपटण्याचा कसा प्रयत्न केला; तिन्ही जगाच्या कल्याणासाठी सर्व देव तिचे पूजन करतात, तिलाच महिषासुर-मर्दिनी, काली, दुर्गा इ० नामाने संबोधितात, इ० इ० गोष्टींचा समावेश आहे. या स्तोत्राने देवता प्रसन्न झाली; युधिष्ठिरासमोर साक्षात प्रकट झाली; आणि “ सर्वत्र विजयी होशील ” असा आशीर्वाद दिला.

भविष्यत्यांचिरादेव संग्रामे विजयस्तव ।

राख्यं निष्कंदकं कृत्वा भोक्षसे मेदिनीं पुनः ॥

भगवान् श्रीकृष्णाच्या उपदेशाप्रमाणे, युद्धारम्भी विजयास्तव, अर्जुनाने दुर्गादेवीची प्रार्थना केली, जसे वर्णनही महाभारतामध्ये आहे (मीष्मपर्व, २३).

ब्रह्मांड-पुराणामध्ये ‘ ललितासहस्रनाम ’ शीर्षनाखाली या उत्तम स्तोत्राची रचना पहाय्यास मिळते. भास्कराचार्यांसारख्या प्रसिद्ध तान्त्रिक पधियाने या रचनेवर सौभाग्यभास्कर नावाची टीका लिहिलेली आहे. श्रीविद्येचे अनुयायी ललिता अपना अंगिरा या लोकप्रिय देवताचे पूजन करतात आणि तिचेच वर्णन या स्तोत्रामध्ये आहे. या अनुयायांची यादी भास्कराचार्यांनी दिलेली आहे. ती येणेप्रमाणे,

सांगितले असून तत्त्वसना, कुलकुंडालया, मूर्तामूर्त ६० अशी नावे दिली आहेत. श्रीविद्येसंबंधीचे वर्णन, दत्तात्रय व परशुराम यामधील संवादरूपाने हरितायनसंहितेमध्ये दिले आहे. श्रीविद्येसंबंधी अधिक खुलासेवार वर्णन आपणाला आनंदलहरी या श्रीशंकराचार्यांच्या स्तोत्रामध्ये पाहावयास सापडते. शंकराचार्य स्वतः अद्वैतावादी तत्त्वज्ञानाचे पुरस्कर्ते असल्याने या स्तोत्राला एक आगळेच स्वरूप प्राप्त झाले आहे. याप्रमाणे संस्कृत वाङ्मयामध्ये अनेक देवींच्या स्तुतिपर स्तोत्रे आढळतील. बंगाल प्रांती पूर्वी सर्वानन्द नावाचे प्रख्यात ताम्रिक होऊन गेले. त्यानी आपल्या साधनेच्या सामर्थ्यावर दशमहाविद्याने साक्षात् दर्शन घेतले आणि सर्वानन्द-तरंगिणी नावाचे उत्कृष्ट स्तोत्र तयार केले आहे. त्याप्रमाणे ताम्रिक पंथामध्ये कर्पुरादि स्तोत्राप्रमाणे अनेक शक्तींची स्तुतिपर स्तोत्रे आढळून येतात. आद्यशंकराचार्यांनी ४० वर देवीस्तुतिपर स्तोत्रे केली आहेत.

महाराष्ट्रात ज्ञानेश्वर, एकनाथ, समर्थ रामदास यांनीही शक्तिवर्णनपर तुरळक स्तोत्ररचना केलेली आढळते.

टीप— शीख, महानुभव, बहाम पंथ इत्यादि अनेकांना अंतर्भूत करावयास पाहिजे होते, पण विस्तारभयास्तव टाळले आहे.

आधारभूत ग्रंथ—

१. स्वानंद साम्राज्य, ले. रा. कृ. जटार, शके १८३६, ग्वाल्हेर.
२. Doctrine of Shakti in Indian Literature by P. C. Chakravarti, 1940.
३. Shakti or Divine Power by Sudhendu Kumar Das, 1934.
४. The Lalita Cult by V. R. Ramchandran Dikshitar.

अणुशक्ति : उत्पादन व कार्य

सन १९४० नंतर युरेनियमच्या अणुगर्भाचे विभाजन करून प्रचंड प्रमाणात शक्ति निर्माण करता येते, हा शोध लागल्यावर आणि डिसेंबर १९४२ चा फर्मीचा प्रयोग व १२ जुलै १९४५ साली अणुध्वमचा चाचणी प्रयोग अमेरिकेच्या न्यू मेक्सिको प्रांतात करण्यात आला अणुशक्तिशास्त्रात हा दिवस अतिशय महत्त्वाचा समजला जातो कारण त्या दिवशी अणुशक्तीचे महत्त्व सर्व जगाला समजून आले त्याच साली जपानमधील हिरोशिमा व नागासाकी या शहरावर अणुध्वमचा स्फोट केल्यावर या शक्तीचे विध्वंसक सामर्थ्य जगाला पुन्हा जाणवले. हजारो टन स्फोटक द्रव्याएवढी विध्वंसक शक्ति असलेल्या या अणुध्वमानुळे हिरोशिमा व नागासाकी ही दोन्ही शहरे अक्षरशः रेचिराख झाली. या स्फोटाच्या विध्वंसक कार्याची कल्पना मानवाना जाल्यारोवर त्याची प्रतिक्रिया सुरू झाली आणि ही शक्ति अशी मोठाट सुट्टू न देता, तिचा उपयोग शाततेसाठी राखण्याचा त्यांनी ठरविले. यानंतर मात्र सशोधकानी या दृष्टि-कोनातून कार्यास प्रारंभ केल्यावर, क्षपाटयाने प्रगति होत चालली आहे.

असे जरी असले तरी तत्पूर्वी युरेनियम धातु माहित नव्हता असे मात्र नव्हे. सुमारे एक शतकापूर्वीच (सन १७८९) पिचब्लेंड या खनिजापासून युरेनियम धातु वेगळा करण्यात आलेला होता त्यातून रेडियम या मूळ तत्त्वाचा शोध लागलेला होता, पण प्रमाण अत्यल्प होते, इतके की, तीस लक्ष भाग युरेनियम खनिजातून एक रेडियम मिळत असे.

याच्या पूर्वी प्राचीन भारतीय ऋषींनी अणु, रेणु, परमाणु यासारखे शब्द वापरात आणलेले आहेत. त्या शब्दाचा अर्थ सध्या आपण समजतो तोच होतो किंवा कसे हे जरी निश्चितपणे सांगता येत नसले तरी या शब्दाचा वापर त्यांनी केला आहे हे मात्र खरे. कणादक्रुपि तर अणुरेणूंच्या कल्पनेने इतका भारावून गेला होता की, प्राण सोडता सोडता तो 'पिण्डव पिण्डव' असा जप करितच स्वर्गमाप्ती शाला त्या काली अग्नि अन्न, ब्रह्म अन्न यासारखी महाघातक अन्ने वापरली जात होती, असे पुराणइतिहासावरून दिसते, पण या शक्तीचा उपयोग केला जात होता किंवा कसे अगर या अन्नाची वर्णने म्हणजे कल्पना शक्तीची भरारी आहे, हे कोडे अज्ञात असल्याने या शास्त्रात त्याची प्रगति शिथिलपणे झालेली होती यावरही निश्चित मत देता येत नाही. हा अधिक सशोधनाचा विषय आहे

आहे. ही दोन्ही रानिजे प्रामुख्याने ग्रॅनाइट जातीच्या रडकाचे साहचर्यात आढळतात. याचा साठा भारतामध्ये बिहार प्रांतात सिंगभूम जिल्हा, राजस्थानातील अरवली पर्वताचा पट्टा यामध्ये आढळतो. पण ही रानिजे कमी प्रतीची मानण्यात येतात. कारण एक टन रडकात सुमारे दोन पौंड युरेनियम मिळते. पिचब्लॅंड व युरॅनिनाइट रानिजामध्ये युरेनियम जॉक्साइडच्या रूपाने आढळते. याशिवाय कोलंबियन, टॅटेलन, टिटॅनियम इ. धातूच्या रानिजामधूनही अल्प प्रमाणात युरेनियम आढळते.

अणुशक्ति संपन्न विश्व ही हास्यापद भिवा स्वप्नमयी नरूपना नाही. जड रानिजाचे शक्ति निर्मितीत रूपांतर होत आहे. युरेनियम, प्लुटोनियम व थोरियम यासारखी इंधने वापरून शक्ति निर्माण करण्याचे कार्य पाश्चिमात्य देशात चालू आहे. हळूहळू भारताही अणुशक्तिनिर्मितीची केंद्रे उभारली जात आहेत. याधिपयीचे ज्ञान होण्यास भरपूर तांत्रिक ज्ञानाची नितात गरज आहे, पण थोडीशी बुद्धि चालविली तर विषयाचे जाणून होऊ शकेल. साप्रतन्धा या मुबुद्ध जगात अणुशक्तीची प्राथमिक माहिती असणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे कर्तव्य आहे, असे समजून ही माहिती थोडक्यात शक्तीचा सर्वत्रय विचार असलेल्या या ग्रंथात दिली आहे.

या शास्त्राचे ज्ञान होण्यास अणुगर्भाच्या रचनेच्या प्राथमिक माहितीची आवश्यकता आहे. निरनिराळ्या मूलतत्त्वाची माहिती हवी, त्याचे गुणधर्म माहित असावयात पाहिजेत, व त्यासंबंधीचे काही शब्दप्रयोगही पक्के ठसपिले पाहिजेत, म्हणजेच ज्ञान सुखमपणे होईल.

१ अणु = अॅटम = एखाद्या मूलतत्त्वाचा सूक्ष्मरूप अणूच्या एकरस्थानी धनविरुद्ध भारवाहक असे प्रोटॉन किंवा धनकण असून त्याच्याभोवती ऋणकण किंवा इलेक्ट्रॉन, निरनिराळ्या बंधात अत्यंत वेगाने फिरत असतात, या धीज सूक्ष्मकणाचे प्रमाण निरनिराळे असते एका मूलतत्त्वाचे अणूचे वजन सर्वदा सारखेच असते.

२. अणुभार = अॅटॉमिक वेट = अणूचे वजन

३. अघ पतन = फॉल औट = अणुध्वंसच्या स्फोटानंतर आगारात पार उच्चार गेलेले धूलीकण हे काही कालानंतर भूशृंगार हळूहळू साली येतात.

४. अयॉन = अयॉन (ION) = विद्युत्भारवाहक हे ज्ञानाच्या अणूने वजन एक आहे असे धरून, त्याच्या निती पट एकात्रा अणूचे वजन आहे हे दर्शविणारा अकअणु अथवा अणुसमूह

५. अण्विक रास = अॅटॉमिक पॉइंट = अणुमदी. यानून धीजनिर्मिती होते.

६. अल्फाकण = हेलियम मूल तत्त्वाचा अणुगर्भ; २ धनकण व २ शून्यकण यांच्या संयोगाने हा बनलेला असतो.

७. अल्फा किरण = अल्फा कणांचा भरघाव धावणारा प्रवाह.

८. ऑक्सिडेशन = प्राणवायूचे एकाद्या पदार्थावर एकात्र येणे, अथवा पदार्थान्त उद्वेजन किंवा हैड्रोजन वायूचे निर्मूलन करणे, अथवा अणु-मधून ऋणकण कमी होणे, या क्रियेला ऑक्सिडीकरण म्हणतात.

९. कर्व-द्वि-प्राणिल वायु (कार्बन) = कार्बन डाय ऑक्साइड वायु.

१०. समस्थानी = आयसोटोप्स = यालाच स्वरुथानीय अथवा किरणोत्सर्जी जुळी असेही म्हणतात. एकच अणु क्रमांक पण भिन्न अणुभार असलेल्या मूलतत्त्वास आयसोटोप किंवा एकस्थ म्हणतात.

११. कोबाल्ट = हा रौप्य वर्णाचा, टणक, आवर्तन सारणीतील २७ क्रमांकाचे मूलतत्व. हा धातु साधारणपणे लोखंडासारखाच दिसतो.

१२. गामाकेंद्र = न्युक्लियस = याला अणुगर्भ असेही म्हणतात. अणूचे केंद्रस्थान अथवा केंद्रशक्ति.

१३. गामा किरण = विघटनाच्या वेळी अस्थिर मूलाणुमधून निघणारे किरण. याच्या लहरीची लांबी, धाक्रिणाच्या लहरीच्या लांबीपेक्षा कमी असते.

१४. जड पाणी—हेवी वाटर = यालाच द्विजड पाणी असेही म्हणतात. शाब्दीय नाव D_2O . या पाण्याचे गुरुत्व, गोठण किंवा उत्कलन बिंदु, ही साध्या पाण्यापेक्षा निराळी असतात. हे पाणी चव व वासरहित असते.

१५. जड जलघटक वायु = जड हायड्रोजन = यालाच ड्युटेरॉन म्हणतात. याचा अणुगर्भ १ धनकण व १ शून्यकण यांचा अणुभार २ असून, त्यास ड्युटेरॉन किंवा द्वितरॉन म्हणतात.

१६. त्रिपट्ट्या त्रिजड = ट्रिटियम = जलघटक वायूचे समस्थानी याचे अणुगर्भामध्ये १ धनकण व २ शून्यकण असतात. त्याचा अणुभार तीन असल्याने त्यास त्रिपट्ट्या हे नाव आले. हायड्रोजनध्वममध्ये याचा अतिशय उपयोग होतो. हायड्रोजन हा एक जलघटक वायु आहे.

१७. थोरिअम = मोनोझाइट खनिजापासून, काळसर, करड्या रंगाचे तयार केलेले क्रमांक ९० चे मूलतत्व.

१८. नत्रवायु = नायट्रोजन = मूलतत्व क्रमांक ७. अदृश्य, वासरहित व रासायनिक प्रक्रियेमध्ये उत्साही नसणारा वायु. हवेमध्ये ६ भाग या वायूचाच असतो.

१९. प्राणवायु = ऑक्सिजन = मूलतत्त्व क्रमांक ८. वासरहित, अदृश्य वायु. हवेतील याचे प्रमाण हे असल्याने हा भरपूर प्रमाणात उपलब्ध आहे. रासायनिक प्रक्रियेमध्ये भयंकर उत्साही आहे. जीवनशक्तीला याची अत्यंत जहूरी आहे.

२०. पचनीय घोट = टॉलरन्स डोझ = काहीही अनिष्ट परिणाम घट्ट न देणाऱ्या सहाय्यक्रांतीसर्गाचे संशोधनकाळी ठरवून दिलेले प्रमाण.

२१. प्रतिप्रेरक = रिअॅक्टर = अणुविभाजक यंत्र.

२२. प्लुटोनियम = मूलतत्त्व क्रमांक ९४. अणुक्रमांक ९२ च्या युरेनियमवर शून्यनणाचा भारा करून हे मूलतः तयार करण्यात येते. तुम्हे येथील अणुकेंद्रात हे मूलतत्त्व तयार करण्यात येत असते. अणुध्वमनिर्मितीच्या दृष्टीने युरेनियम २३५ इतकेच महत्त्वाचे.

२३. वीटा कण = अणुगर्भातून बाहेर पडणारे सूक्ष्मकण. याने ऋण-विद्युत्भार असून या कणाचे वजन, धनकणाच्या अजमासे १/१८०० इतके असते. रेडिअमसारख्या किरणोत्सर्गी मूलतत्त्वातून हे कण सारसे बाहेर पडत असतात.

२४. वीटा किरण = वीटा कणाच्या मूलतत्त्वातून सतत बाहेर येणारा प्रवाह.

२५. मार्गदर्शक = ट्रेसर = मूलतत्त्वाच्या अस्तित्वाची चाहूल देणारा, त्या मूलतत्त्वाचा किरणोत्सर्गी समस्थानी.

२६. व्यूहाणु = मोलेक्यूल = स्वतंत्र अस्तित्त्व अगू शकणारा मूलतत्त्वाचा सर्वात लहान कण, ज्यामध्ये पदार्थाचे मूळचे गुणधर्म सापडू शकतात. साधारणपणे मूलतत्त्वाचे २ अणु एकत्र येऊन व्यूहाणु तयार होतो.

२७. मूलतत्त्व = एलेमेंट = कार्बन, तांबे, कथील, प्राणवायु, नत्रवायु, युरेनिअम, प्लुटोनियम ६० एकूण १०३ प्रकारची मूलतत्त्वे आहेत.

२८. युरेनिअम = मूलतत्त्व क्रमांक ९२. टणक, सफेद वगैची धातू. पिचब्लेट व युरेनिनाइट या राजिनातून ऑक्साइडच्या रूपाने मिळतो. यांच्या यादी इंधन म्हणून अणुमंडीत वापरतात.

२९. धनकण = प्रोटॉन = धनकणांवर धनविद्युत्भार असून, याने विभाजन ऋणकणांच्या साधारणतः १८०० पट असावे.

३०. वीजसूक्ष्मतम कण = इलेक्ट्रॉन्स = हे कण अणुगर्भाच्या भोवती सतत फिरत असून त्यांचे वजन धनकणाच्या १/१८०० असते.

३१. विघटण = विभाजन = फिशन = युरेनियमसारख्या मूलतत्त्वाने अणुवर शून्यनणाचा भारा घेण्यास, त्या अणूचे साधारणतः दोन भाग होतात. या प्रक्रियेस फिशन किंवा विघटनक्रिया म्हणतात. या विघटणाच्या वेळी काही (३) उत्पन्न सारे पडतात व भाराने धनीत रूपांतर होई.

३२. विभाजन नियंत्रक यंत्र = मॉडरेटर = अणुभट्टीमध्ये घडून येणारी अणुविभाजनाच्या त्रियेला जड पाण्यासारख्या पदार्थाच्या सहाय्याने सौम्यकता येते किंवा नियंत्रित करता येते, त्या पदार्थास हे नाव आलेले आहे.

३३. शून्यकण = न्यूट्रॉन = एक धनकण व एक ऋणकण एकत्र येऊन झालेला ऋण. यावर प्रियेचा भार अजिगत नसल्याने त्यास शून्यकण म्हणतात.

३४ संयुजा = व्हॅलन्सी = एकत्र राहणारी शक्ति किंवा संयोग पाण्याची शक्ति. हायड्रोजनची संयुज्यता एक आहे असे धरून इतर मूलतत्त्वाची संयुज्यता सांगितली जाते. अणुकण मितके ऋणकण देऊ शकतात किंवा घेऊ शकतात तितकी त्याची संयुज्यता असते.

अणुशक्ति-शास्त्रातील वरीलप्रमाणे दोनळ परिभाषा ध्यानात घेतल्यावर अणुगर्भाची रचना पाहताना असे दिसून येईल की, धन, ऋण व शून्यकणांच्या मिश्रणाने तो तयार झालेला असतो. साध्या डोळ्यांना अणु सहसा दिसत नाही. अशा या अणूचा धनप्रितुत्कार घारण केलेला अणुगर्भ हेच अणुशक्ति-उत्पादनाचे साधन होय. अणूचे सर्प वजन केंद्रस्थानी असते. प्रियेण त्रिया घडत असताना भाराचे शक्तीत रूपांतर होत असते. या शक्तीलाच अणुशक्ति असे म्हणतात. म्हणजेच अणूच्या विभाजनाने मिळविणारी शक्ति होय. मूलतत्त्वाच्या अणुगर्भात असलेल्या धनऋणांच्या सल्येवरून त्याचा अनुक्रमाने ठरतो व त्यात असलेल्या धन व शून्य कणांच्या सल्येवरून त्याचा ठरतो. उदाहरणार्थ, युरेनियम $235=92$ धनकण+ 143 शून्यकण, अथवा युरेनियम $238=92$ धनकण+ 146 शून्यकण हे प्रमाण असते

युरेनियमपासून अणुशक्ति मिळण्याच्या अनेक पद्धति आहेत. त्यापैकी एक सोपी पद्धत अग्नी शी, शुद्ध माफाइटच्या जाड ठोकळ्यात मोठे कोरून त्यामध्ये युरेनियमच्या कांठी ठेवणे. याला 'अग्निंक रास' असे म्हणतात. सुर्वे येथील तुर्मे केंद्रात अश्वरा नावाची जी अणुभट्टी आहे त्यामध्ये युरेनियमच्या कांठी इंधन म्हणून वापरतात. या कांठीवर शून्यकणांचा मारा करून युरेनियमचे नियंत्रक वेगाने विभाजन करतात. हे ८ सेकंद, इतक्या अल्पप्रमाणात घडून येते. परंतु अग्निंक राशीमध्ये कदाचित १० सेकंद इतका वेळ लागला असता. हाच दोन्हीमध्ये फरक आहे.

युरेनियम अणुभट्टी चानू शास्त्री, म्हणजे त्यांतूनच प्लुटोनियम मूलतत्त्व तयार होते. अणुभट्टीमध्ये युरेनियम व प्लुटोनियम या दोन्ही धानूचा उपयोग करावा लागतो. युरेनियमच्या कांठी इंधन म्हणून वापरल्यावर, त्या पुन्हा वापरता येणार नाहीत, इतक्या अवस्थेपर्यंत पोहोचल्यावर त्या भट्टीतून बाहेर

काढतात. पण या निरूपयोगी ठरलेल्या द्रव्यात प्लुटोनियम व इतर विभाजन-
क्षम मूलतत्त्वे तयार झालेली असतात; आणि ती वेगळी करून उपयोगात आणली
जातात. यासाठी तुम्हे येथे स्वतंत्र कारखाना उघडण्यात आलेला आहे. प्लुटो-
नियम हा युरेनियमप्रमाणे विभाजनक्षम आहे. अशारीतीने अणुशक्तीचे उत्पादन
चालू झालेले आहे.

एखाद्या मूलतत्त्वाच्या अणुगर्भातील घनकणांची संख्या सम असली तरी
शून्य कणांची संख्या भिन्न असू शकते. युरेनियम २३५ च्या अणुगर्भात घनकण
९२ व शून्यकण १४३ असतील, तर युरेनियम २३८ च्या अणुगर्भात घनकण
९२ व शून्यकण १४६ असतील. यामुळे त्याच्या यामणुकीमध्ये फरक पडतो.
पी. यू. २३९, सी १२ वगैरे शब्दप्रयोग जेव्हा करतात, तेव्हा त्यांचा विवक्षित
अणुभार किती हे सांगितलेले असते. सी १२ म्हणजे १२ अणूच्या भार द्रव्यात
६ घनकण व ६ शून्यकण असतात. सर्वसाधारण तत्त्व असे की, हलक्या वजनाचे
मूलतत्त्वांत घन-शून्यकण सम असतात. पण जड वजनाच्या मूलतत्त्वात
घनकणांपेक्षा शून्यकण अधिक असतात.

अणुध्वमच्या निर्मितीसाठी युरेनियम २३५ जास्त उपयोगी पडतो,
तर प्लुटोनियमच्या निर्मितीसाठी युरेनियम २३८ उपयोगी पडतो. अणुगर्भावर
शून्यकणांचा मारा केल्यास, अणुगर्भ ते शून्यकण आपल्यामध्ये सामावून
घेतो. त्यामुळे त्याचे नैसर्गिक स्थैर्य नष्ट होते व त्याचे विभाजन होते. त्यातून
निरनिराळे कण बाहेर पेटूले जातात व माराचे रूपांतर शक्तीत होते.

मार आणि शक्ति या दोन्ही गोष्टी परस्परांपासून भिन्न आहेत, असे
समजत असत. पण १९०६ साली रापोशतावादाचा सिद्धांत मांडताना,
भाराचे शक्तीत रूपांतर करता येणे शक्य आहे, असे मत आइन्स्टीनने व्यक्त
केले व त्यांचा परस्परसंबंध दर्शविणारे एक सूत्र मांडले ते असे :-
शक्ति = मार $\times$ (प्र^२) येथे प्र = प्रकाशाचा वेग सेकंदाला १८६००० मैल,
समजा, आपण एक पौंड भार वजन घेतले, तर किती शक्ति निर्माण झाली ?
शक्ति = १ पौंड $\times$ ९ $\times$ १०^{१०} (हे १८६००० चे स्वरूप आहे) = ११ लक्ष
किलोवॅट तास इतकी. याचाच अर्थ असा की, इतकी शक्ति निर्माण करण्यास फक्त
१ पौंड युरेनियम खर्चा पडले. साधारणपणे १०,००० रहिवाशियांना लागणारी
वीजशक्ति एक वर्षभर पुरेल, इतकी तयार होते. केवढा कमी खर्च येतो ते
सहज समजेल. चर्करोगासारख्या क्षेत्रात जेथे रेडिअमपासून तयार होणाऱ्या
शक्तीला एक लक्ष रुपये खर्च येई, तेथे आता ५०० रुपयांना कोव्हाल्ट घातू
काम करू शकतो. याप्रमाणे अणुशक्तीचा उपयोग मानवाच्या मुक्तसोपीसाठी
सर्वसाधारण क्षेत्रातही होत आहे.

अथवा २ लक्ष गॅलन गॅसोलिन रचणी पडले असते. ह्याची किंमत पाच लाख डॉलर्स झाली असती

शक्ति निर्माण करणाऱ्या प्रतिप्रेरकाचे निरनिराळे प्रकार आहेत. पाण्याच्या दासाचा, उकळत्या पाण्याचा, धातुद्रवइवून जळणाचा, परमाणुबाद करणारा इ. आहेत शक्तिनिर्मितीनरोत्तरच दुय्यम निर्मिती म्हणून किरणोत्सर्गी समस्थानी तयार होत असतात युरेनियमच्या १ पौंडाची किंमत सुमारे दीडशे रुपये पडते. साप्रत तारापूर (ठाणे) येथे अणुशक्ति केंद्र उभारीत आहेत. त्याचा रचणु सुमारे ५० कोटी रुपये अदाजला असून त्यातून ३८० मिलियन वॅट शक्ति निर्माण होईल कोळशापासून निघालेल्या शक्तीची किंमत जर ४ पैसे असेल तर त्याची २ पैसेच येणार आहे. भारतात अधिक अणुकेंद्रे निर्माण व्हाण्याची जाहित, ती याच कारणास्तव होय.

अणुशक्तीपासून किरणोत्सर्गी समस्थानी तयार करण्याचे ज्ञान अवगत झालेले आहे, आणि तेही अत्यंत महत्त्वाचे असेच आहे. समजा आपणाला सोडियम २४ हा सोडियमचा समस्थानी तयार करायचा आहे, तर सोडियम २३ ची पृष्ठ करून, ती प्रतिप्रेरकामध्ये एका भाज्यात ठेवेली जाते. प्रतिप्रेरकाची कार्यवाही सुरू झाली म्हणजे काही शून्य वण यात शिरतात, आणि सोडियमचा अणुगर्भ या शून्य वर्णाना सामानून घेतो. त्यामुळे सोडियमचा प्रत्येक अणु सोडियम २४ होतो. म्हणजेच किरणोत्सर्गी सोडियम तयार होतो. सोडियम जितका वेळ प्रतिप्रेरकामध्ये राहिल, तितके अधिक किरणोत्सर्गी सोडियम तयार होतील. गंधक, फॉस्फरस, लोह, आयोडिन, क्रोमियम, सोडियम अशा प्रकारची अनेक मूळ द्रव्ये आहेत, आणि त्यापासून अनेक प्रकारच्या किरणोत्सर्गी एकस्थ निर्माण करावयाचे कार्य भारतात चालू झालेले आहे

एकस्थाचा उपयोग— (अ) वेरिडिंग अगर ओतकाम झाल्यानर ते तपासण्यासाठी लागणारे कॅमेरे बनविणे.

(आ) नदी अगर समुद्र यांच्या पाण्याच्या हालचालीचा अदाज घेणे.

(इ) समुद्रातील गाळ कोठे व कसा साचतो याची माहिती घेणे.

(ई) घदरातील पाण्याची खोली निश्चित राखणे.

(उ) अणुध्वमचे चाचणी प्रयोग झाल्यानर दूषित किरणोत्सर्गी धुळीची धवेमध्ये वाढ होते व त्यातीक वण हळूहळू भूशुष्ठावर अथ पतन पावून, वनस्पति अपघा जलाशय दूषित करू शकतात. त्यामुळे त्या वस्तूच्या ग्याण्यापिण्यागे मानपी शरीराला इजा पोहोचते.

गायगर-सुहर-याऊटर पिया किरणोत्सर्ग मापक तयार केलेल्या इलेक्ट्रॉनिक यंत्राते दूषित धुळीचा शोध घेता येऊन त्यावर वेळीच उपायपोजा

करता येते. सांप्रत भारतामध्ये उत्तर प्रांती याप्रमाणे दहा केंद्रे निर्माण केलेली आहेत. या केंद्रांचा मार्गदर्शक म्हणून उपयोग होतो.

त्याचप्रमाणे या एकरथाचा मार्गदर्शक म्हणून उपयोग केला जातो. काही वेळा कारणे सांगता येत नसली, तरी निरनिराळ्या पदार्थांचा अल्पसा का होईना, धान्यावर अगर वनस्पतीवर परिणाम होत असतो. ते पदार्थ वनस्पतीमध्ये शिरून त्यावर परिणाम करित असतात. मार्गदर्शक यंत्रामुळे, ते कोठे जातात आणि किती काळ त्या ठिकाणी टिकतात, याचे मोजमापन करण्यासाठी, किरणोत्सर्गी अणु शेतात सोडल्यावर, ते वनस्पतीमध्ये प्रवेश मिळवितात आणि पदार्थांचा पाठलाग करतात.

‘गायगर काउंटर’ सारख्या यंत्राने या पदार्थांचा मागोवा घेता येतो व त्यावर खत अथवा अन्य रसायनांचा मारा करून दूषित पदार्थांचे निर्मूलन करता येते. याप्रमाणे इतरत्रही ही पद्धत वापरून उपाययोजना करता येते. प्राणिशास्त्रात, वैद्यकशास्त्रात, कर्क रोगात, यांत्रिक क्षीज संशोधनात, मोटरटायरची क्षीज संशोधनात, सिगारेट बनविताना ती योग्य प्रमाणात कणखर बनविण्यात, कारखान्यातील भिन्न पदार्थांचे मिश्रणप्रमाण बरोबर ठरविण्यात, अन्नधान्याचे निर्जेतुकीकरण करून साठवणीस मदत करण्यास, पेट्रोलचे व्यूहाणू फोडून त्या पायून निरनिराळी द्रव्ये बनविण्यास बगैरे अनेक कारणासाठी या मार्गदर्शक यंत्राचा उपयोग करू लागलेले असल्याने निरोगी वातावरण बनविण्यास याचा उपयोग होत आहे.

किरणोत्सर्ग म्हणजे काय ? ज्या मूलतत्त्वाच्या अणूची विघटनक्रिया सतत चालू असते व ज्यातून सतत किरणोत्सर्ग होत असतो, त्यांना किरणोत्सर्गीय पदार्थ असे म्हणतात. हे पदार्थ तीन प्रकारचे किरण उत्सर्जित करित असतात. त्यापैकी अल्फाकिरण हा धन विजेने युक्त असतो, बीटा किरण ऋणविजेने युक्त असतो आणि तिसरा गामाकिरण याचे साम्य थ किरणाबरोबर करतात. या किरणोत्सर्गी किरणांचे, मानवाचे व वनस्पतीसुष्टीचे जीवनावर निरनिराळे परिणाम होतात. पदिल्या दोन किरणांना अडथळा आणून त्यांच्या क्रियेला विरोध करता येतो. पण गामा किरण हा असा आहे की, सर्व पदार्थांतून तो आरपार जाऊ शकतो. थ किरण मानवाचे शरीरात प्रवेश करतात, पण अस्थीचा भेद करू शकत नसल्याने आपणाला छायाक्षिप्रे घेता येतात. गामाकिरणाची गति अकुंठित असल्याने तो अस्थीमध्येही प्रवेश करून पत्किटे जातो. शरीरात प्रवेश केल्यावर तेथे असलेल्या अणूंमध्ये रिजुतभारित कणांचा संघय घादत जातो आणि त्याचे निरनिराळे परिणाम होतात. काही वेळा हे गामाकिरण हानिकारक ठरतात, तर कर्क रोगासारख्यार ते उपकारक ठरतात. या किरणांनी गम्मत अशी आहे की, या

किरणाचा प्रवेश झाल्यावर शरीरात रक्त रोग उत्पन्नही होतो, पण काट्याने काटा काढावा या उत्कीप्रमाणे योग्य रीतीने आणि योग्य प्रमाणात त्याचा उपयोग केल्यास रक्त रोगाचे निर्मूलनही होते. किरणोत्सर्गीय पदार्थांचा जीवसृष्टीला उपकारक उपयोग वसा होईल, यामध्येच शास्त्रज्ञ साप्रत अधिक संशोधन करीत आहेत.

गामाकिरणाचा ताडुळ, मुद्दमूग वगैरे पिनाऱर मारा केला असता असे दिसून जाते की, ही घान्ये अधिक गरम व जाल पीक देणारी होतात. ताडुळाने पीक जे खाली पडून नाश पावते ते या प्रयोगाने ताळ उभे रहाते व कमी तुटसानकारक होते. मुद्दमुगाची शेंगा अधिक दाणेदार व लायट बनते. आता, पेरू, केळी, सफरचंद इ० फळावर याचा फवारा मारल्यास ही फळे अधिक टिकतात. धान्यसाठे किडा-मुग्यानी गाऊन नाश पावू नयेत म्हणून या किरणाचा उपयोग करण्यात येतो, शरीरावर गाठी, थायरॉइड ग्रंथी उडल्यास त्याच्या उपचाराने आराम पडतो. अणुस्फोटाच्या सहाय्याने अग्निराण साठ सहस्र फूट उंचीपर्यंत सोडून तेथील हवामानातील प्रवाहाचा शोध घेता येतो अगर निरनिराळ्या मह-गोलाबरोबर संघ जोडता येतो. दि. १८-१०-६७ रोजी रशियन शास्त्रज्ञानी शुक्रावर अवकाशयान उतरविण्यात यश मिळविले आहे. १२९ दिवसात सुमारे २१ कोटी मैलाने अंतर तोडून ते सुरुरूप येथे उतरले असून त्या महानरील वातावरण, प्राणवायूचे प्रमाण, २८० सेंटिग्रेडपर्यंतचे उष्णतामान इत्यादि माहिती संदेशरूपाने आलेली आहे. यानंतर अमेरिकेनेही चंद्रावर माहिती मिळविण्यासाठी महगोल उतरविला आहे. हा सर्व अणुशक्तीचा प्रभाव आहे, असे म्हटल्यास वारगे होणार नाही. भारतामध्ये अग्निराण सोडण्याचे ठिकाण दक्षिणेस घुवा या गावी आहे.

किरणोत्सर्गीय धोके—किरणोत्सर्गीय किरणापासून जसे पायदे आहेत, तसे धोकेही आहेत. सर्वांत प्राणिमात्राच्या स्नायूवर किरणोत्सर्गीय जादळतो, त्या वेळी जी प्रक्रिया घडते, त्याचे संशोधन झालेले आहे. या किरणाचा मारा झाला म्हणजे शरीरातील अणु फोडून निघतो आणि सूक्ष्मतरंग वीजकण कमी होतात. काही वेळा ते अधिकही होतात. या वेळी शरीरात जो पदार्थ तयार होतो, त्याला विद्रुतप्रेरित अयॉन असे म्हणतात. तो घन अथवा ऋण विजकण-युक्त असतो या अयॉनीकरणाने रक्तपेशी एक तर मृत होतील अथवा अत्यामायिकपणे वागू लागतील. हा परक अल्पा अगर बीटा कणांच्या मान्याने अधिक प्रवर होतो. रक्तपेशी नष्ट झाली म्हणजे रक्त रोग घरा होतो, कारण रोगाचे निर्मूलन झालेले असते. पण किरणांचा मारा पक्त रोगप्रसूत ठिकाणावरच व्हावयास पाहिजे. रोगप्रसूत विभागात धोवानट्टनी एक मुई सुपसून ठेवल्याने त्याच रोगान्या किरणोत्सर्गीयतेने रक्त रोगाच्या पेशी नष्ट होतात. इतकेच नव्हे

तर कर्क रोग पेदी जर सर्व शरीरभर पसरल्या असतील, तर किरणोत्सर्गी मुर्णाचे रसायन शरीरात टोचून त्या नष्ट करता येतात.

किरणोत्सर्गाने शरीरातील अणूच्या सूक्ष्मतम बीजकणाचे भाडणीत परक घटवून आणणे, याचेच नाम मृत्यु होय. अणूची निर्मिती शरीरातील रक्त-निर्मितीच्या तावड्या व पाढऱ्या पेदींवर जवळून असल्याने आणि रोगप्रतिबंधक पाढऱ्या पेदी नाश पावल्याने मृत्यु उभा रहातो. किरणोत्सर्गीय मान्याने मानवाचे केश गळून पडतात. त्याच्या मान्याने ज्या पेदी मृत होत नाहीत, त्या खासच दुर्धळ बनतात आणि त्याची रोगप्रतिबंधक शक्ति कमी झाल्याने कर्क रोगासारखा रोग निर्माण होतो.

किरणोत्सर्गीय पदार्थांच्या खाणीतील कर्मचाऱ्यांपैकी ५०% कर्मचारी या रोगाला बळी पडलेले असतात. कारण त्यांच्या फुफ्फुसांवर बीटा किरणांचा सतत मारा होत असतो. डोळ्यातील मोतीत्रिदुसारखा रोग किरणोत्सर्गाने उत्पन्न होतो. रक्तातील पाढऱ्या पेदींची वाट झाल्याने पडुरोग उत्पन्न होतो. इतकेच नव्हे, तर प्रजोत्पादनावरही याचा परिणाम होतो, जसे आटळून आलेले आहे. या व्यतिरिक्त सालीलप्रमाणे अधिक धोके सभरतात.

(१) प्रतिप्रेरकाचे संरक्षण-क्वच भरपूर जाड नसल्यास, किरणोत्सर्गीय बाहेर पडून कर्मचारी वर्गात शिरतात.

(२) शीतवायु प्रेरकानून बाहेर जाणारी किरणोत्सर्गीय हवा, भरपूर उंचावर नेवून सोडतात. यातील हेतु असा की, पुन्हा भूमीवर येईपर्यंत त्यातील किरणोत्सर्गीय संपलेले जसारेत. पण काही वेळा पावसाळी हवेत अगर तऱ्हेवाईक हवामानात, ते सप्त नाहीत, खाली येतात आणि प्राणिमात्रांना धोरा उत्पन्न होतो.

(३) प्रतिप्रेरकानून निकालात निघालेले द्रव्य, किरणोत्सर्गी झालेले असल्याने, ते निर्जन घनात टांगले तरी शेकडो वर्षे त्रास देत रहाते. काही प्रतिप्रेरकानून निघालेली राग शिशाच्या पेटीत बंद करून सागरात सोल ठेवाणी टांगली, तरी कालांतराने आवरणाने क्षय झाला, म्हणजे किरणोत्सर्गीय बाहेर पडून पाण्यात मिसळतील, ते लाटांवर पसरून मानवाना त्रास देतील अगर मत्स्यादिकांचे उदरात प्रवेश करून ते भक्षण करणाऱ्या मानवाना त्रास देतील.

(४) अणुशक्ति केंद्र भडवून स्फोट झाला म्हणजे उद्वेगकारी परिस्थिती अनिश्चय हानिकारक होईल.

(५) अणुधमचा स्फोट झाल्यावर, आकाशात उच गेलेले किरणोत्सर्गी समस्थानी कालांतराने अधःपतन पावतात आणि प्राणिमात्रांच्या ग्राण्यापिण्याच्या पदार्थांत शिरून मानव-शरीरात प्रवेश करतात.

(६) ड्युरेनिअम वायु वापरून शक्ति निर्माण करता येते आणि ही शक्ति अणुध्वममध्ये वापरली तर अति भयंकर परिणाम होतात. सागरातील पाण्यापासून हा अमाप मिळण्याची शक्यता असल्याने याचा तोटा वेव्हाही पडणार नाही. युरेनिअमपेक्षा या हलक्या द्रव्यातून जास्त कार्यक्षम शक्ति निर्माण होते. युरेनिअमच्या १ पौंड वजनातून अर १ कोटी १० लक्ष किलोवॉट तास शक्ति मिळेल, तर तेवढ्याच वजनाच्या जल-विघटक-वायूपासून ४ कोटी ६० लक्ष किलोवॉट तास शक्ति मिळेल. यास्तव या मूलद्रव्यातील धोकाही अधिक धोकादायक आहे.

सर्व जाणत्या राजकर्त्यांना व संशोधनांना हे पूर्णपणे पटलेले आहे की, अणुशक्तीचा उपयोग फक्त शातताकार्यासाठी व्हावा, विध्वंसक कार्यांमधे होऊ नये. हिरोशिमा व नागासाकी येथील दृश्य सर्वांच्या नेत्रासमोर तरळते आहेत. या शक्तीमुळे मानवाचे सुखसंघर्षन व्हावे, शातता लाभार्वी, यासाठी सर्व राष्ट्रे प्रयत्नाची दिक्कत करीत आहेत, अद्यापही प्रयत्न चालूच आहेत. ऑगस्ट १९५५ साली जिनेव्हा येथे परिषद भरून या गोष्टीचा सावकवाचक उद्घापोह झाला, आणि २३-१०-५६ रोजी ८२ राष्ट्रांच्या समासदानी सम्मती दिल्यावर, ' आंतरराष्ट्रीय अणुशक्ति समिति ' स्थापन करण्यात आली आहे. जगातील सर्व राष्ट्रे या समितीत अंतर्भूत नाहीत, त्यांना सामावून घेण्याचा प्रयत्न चालू आहे. हेतु इतकाच की, सर्व राष्ट्रांमध्ये या समितीचा अधिकार चालावा आणि अणुशक्तीचे संपूर्ण नियंत्रण व्हावे.

या समितीचे प्रत्यक्ष कामकाज पुढे दीडवर्षांनी सुरू झाले आणि तिचे सक्षिप्त-नाव ' युरेटन कमिशन ' असे ठेवण्यात आले आहे. सुमारे दोनसहस्र शासत्र या संस्थेमध्ये संशोधनाचे काम करीत आहेत. इटलीमधील इस्या शहरी त्याचे प्रमुख केंद्र असून इतर देगातही शाखा आहेत. या कमिशनने आजवर ४२०० कोटी डॉलर्स खर्च केले असून सन १९७० साली त्याचे पहिले उत्पादन सुरू होईल. भूगोलातील सर्व देगात रिजेची गरज दिवसेदिवस वाढत असून सन १९६० साली जी २८ कोटी किलोवॉट तास होती, ती सन १९७५ साली ९० कोटीपर जाणार आहे. तेव्हा या संस्थेची निती नितात आपन्नयनता आहे हे लक्षात येईल. आजवर या संस्थेने जे कार्य अणुशक्तीमार्फत केले आणि अधिकार प्राप्त करून घेतले त्यांचा सारांश असा,

(अ) अणुशक्तीच्या उत्पादनासाठी आवश्यक असलेल्या द्रव्याची सामुदायिक वाजारपेट स्थापन करणे,

(आ) कोटेही आणि कोणासाठी संशोधन व नोकरी करण्याचे स्वातंत्र्य असणे.

- (इ) अणुशक्तीने मीत्र उत्पादन करून 'समता आणि कार्यक्षमता' या तत्त्वावर, सदस्य राष्ट्रांना पुरविले
- (ई) अणुशक्ति उत्पादनातील धातुपातासाठी विमायोजना आयोजित करणे, आणि
- (उ) अणुशक्तिचा उपयोग फक्त शाततेच्या मर्यादांसाठी करणे या कमिशनद्वारे अनेक व्ययसायासाठी सशोधन होणार आहे त्याचे उद्दिष्ट साप्रत मालीप्रमाणे आहे
- (१) समुद्राचे खारे पाणी गोड करून उपयोगात आणणे.
- (२) कृषीव्ययसायाचे उत्पादन वाढविले
- (३) उद्योगधंद्यातील व्ययसामुर्षांची झीज कमी करणे
- (४) रते व रसायनाचे उत्पादन वाढविले
- (५) शरीरावर उदणान्या घर्षी, फोड, सूज याला विरोध करणे
- (६) जहाज अगर अन्य जलद वहाने चालविण्यासाठी प्रेरकशक्ति उत्पादन करणे
- (७) जगातील प्रमुख भाषामध्ये—मराठीसुद्धा—या कमिशनच्या कार्याच्या वाङ्मयाचा प्रसार करणे ३० ३०.

अणुशक्तीविषयी माझ्या अपमतीप्रमाणे व सगळ्या जम्यासाविना जो प्राक्क वृत्तात घर देता आला आहे, ता अणुशक्तीची सर्वाधारण रूपना येण्यास पुरेसा वातावरण शक्तितत्त्वाच्या सर्वांगीण विचार करणाऱ्या या ग्रथामध्ये, आधुनिक जगातील अणुशक्ति निर्मितीची व तिचे इष्ट अनिष्ट परिणामाची रूपना व्हावी, या हेतूनेच येथे उदापाह केलेला आहे

शक्तिपीठ देवता

(१) श्रीराजराजेश्वरी	(१८) पटेश्वरी	(३५) मीनाक्षी
(२) अञ्जलुमाता	(१९) पीठजादेवी	(३६) मेगुती मंदिर
(३) आदिशक्ति (चाणळ)	(२०) पैठण देवता	(३७) यमाई
(४) अनामयानी (अमरावती)	(२१) पुणे शहर देवता	(३८) ललिता
(५) जत्रेजोगाई	(२२) वनशकरी	(३९) वज्रेश्वरी
(६) उद्यतारा	(२३) बह्नुचरा	(४०) वरदायिनी
(७) कन्याकुमारी	(२४) त्रिलईमाता	(४१) वाराणसी देवता
(८) कमळा	(२५) मवानीसीता कुंड	(४२) त्रिंध्यवासिनी
(९) सात्यायनी	(२६) भद्रकाली	(४३) विद्यादेवी
(१०) नामाख्या	(२७) अग्ररत्ना	(४४) शांतादुर्गा
(११) कामाक्षी	(२८) मुर्दई शहर देवता	(४५) शारदा
(१२) कालीमाता	(२९) महामयी	(४६) समष्टुमी
(१३) गुल्लेश्वरी	(३०) मोहनीराज	(४७) स्वोंगियाजी
(१४) गोत्रे प्रातीव देवता	(३१) महालसा	(४८) हरिसिद्धि
(१५) जीवदानी	(३२) महालक्ष्मी (उहाणु)	(४९) हर्षदमाता
(१६) ज्वालदेवी	(३३) महालक्ष्मी	(५०) त्रिगुळा (१)
(१७) तुमई	(३४) महिकामती	(५१) द्विगुळा (२)

आय्यशक्त्याच्या पीठांमध्ये जास्त जास्त माहिती उपलब्ध करून देणारा यथ म्हणून 'देविभागवत' ह्या यथामंडे अगुलीनिदना करता येईल दक्षयज्ञ प्रसंगी सर्ताने देहापण करण्यापूर्वी तिने अकराना सांगितले की, 'तिचा निवास निरंतर २०८ पीठांमध्ये राहिल' ती समथ यादी आपणामंडे उपलब्ध आहे (जादिशक्तीचे विश्वरूप, पृ १ पृष्ठे २०१ ते २९३ पहा). त्याव्यतिरिक्त "महार्पाठ निर्णय" यथाप्रमाणे ५१ पीठे दिलेली जाहेत त्याचार्ही इतिहास आपण पाहिलाच जाहे (जादिशक्तीचे विश्वरूप, पृ १, पृ २७९-२९१) चार पीठांमातून मातत वाढत त्याची सख्या एकाननपर्यंत शाली आहे. या दोन्ही यात्रा सुमारे सानगे आठवे दत्तमातृती तयार झाल्या असल्याने त्यातील जनेन पीठे आज अमितयात नाहीत, काठान त्यांना गिळल जाहे त्रिंया त्याची श्रेष्ठता नष्ट शापी जाणे इत्येच नव्हे, तर या पीठस्थानांमधल एकमात्रता नसल्याने, ती तितरी विश्वयनीय वाढत नाहीत, म्हणूनही मागे पडण्याचा समथ आहे. शारांश,

(१) श्रीराजराजेश्वरी

या देवीच्या नावाची उत्पत्ति ' दशमहाविद्या भुवनेश्वरी ' या नावामध्ये आढळते. एका क्षेत्री या देवीचे जे वैभव वर्णन केले आहे, त्यावरून राजे-रजवाड्यांना जे वैभव उपभोगता येत नाही, त्यापेक्षा सरस वैभव भोगलेली व ब्रह्मा-विष्णु-महेशादि देवाच्या आसनावर विराजमान होणारी जी देवता ती राजराजेश्वरी होय, असा अर्थ निघतो. दशमहाविद्येपैकी भुवनेश्वरी ही चौथी शक्ति तिचेच एक नाव राजराजेश्वरी असे आहे. या देवीचे जे आसन दिले आहे त्यात ती पंच प्रेतासनावर उभी आहे, असे दाखविले आहे. ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र आणि ईश्वर यांनी आपली प्राप्त कर्तव्ये सोडून दिली म्हणजे ते प्रेतरूप झाले असे समजतात. अशा वेळी भुवनेश्वरी देवता ८४ लाल योर्नाचे पालन त्याच्या प्रेतांवर उभे राहून करते तिच्या आसनाचे ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र आणि ईश्वर हे चार पाय आणि त्यावर सदाशिव शवासारग्या आडवा पडलेला असून त्याच्या अंकावर बसून अगर नामीकमळांनून वर येऊन ही देवता प्राणिमात्रांचे पालन करते, असा भावार्थ आहे.

काची येथील कैलासनाथाच्या मंदिराला राजराजेश्वर असे नाव आहे. हे नाव पडण्याबद्दल असे अनुमान करण्यात येते की, आपली स्मृति मागे रहावी म्हणून राजेलेक ज्या वेळी अशी मंदिरे उभारीत, त्या वेळी, त्या काळात पल्लवराजा नरसिंहवर्मा ज्याला राजराजेश्वर हे उपनाव होते, त्याच्या नावावरून या मंदिराला हे नाव प्राप्त झाले असावे. तसेच कोलराजा पहिला राजराज याने तंजावर येथे भव्य मंदिर बांधले आहे. त्यालाही राजराजेश्वर म्हणूनच संबोधिले जाते. महिषासुरासारख्या राजराजेश्वराचा देवीने वध केला. ह्यावरून सहजच अशी शंका आल्याशिवाय रहात नाही की, राजराजेश्वराने वर्चस्व गाजविणारी शक्ति तीच राजराजेश्वरी असावी काय ?

(मराठी संशोधन पत्रिका, मुंबई, जानेवारी, १९६२, पृष्ठ २०).

घागरमऊ (जि० उनाव) या उत्तरप्रदेशातील गावी राजराजेश्वरी देवीचे प्रसिद्ध मंदिर आहे. ही मूर्ति योगशास्त्रानुसार, वेदशास्त्रानुसार आणि तंत्रशास्त्रानुसार घडविलेली आहे, अशी तिची प्रसिद्धि आहे. तेव्हा ही मूर्ति प्रमाणभूत मानावयास हरकत नसावी. मूर्तीचे स्वरूप फारच आकर्षक आहे.

मुख्य मंदिराच्या दोन्ही बाजूला शंकराची मंदिरे आहेत. पूर्वेकडील मंदिरातील लिंगमूर्तीमध्ये श्वेत, रक्त आणि पीत रंग दृगोच्चर होत असून, तेथे चंद्रबिंदून्वाही भास उत्पन्न होतो. सामान्यतः अशा प्रकारचे अलौकिक शिवलिंग इतरत्र कोठे पाहण्यात येत नाही. पश्चिमेकडील मंदिरातील पूजनमूर्ति पंचमुखा,

चतुर्भुज, रक्तवर्णी, अष्टधातूंची वनविलेली आहे. हातामध्ये शूल, कपाल, पाश, मुद्गर ही आयुधे आहेत.

मुख्य मदिरामध्ये देवीच्या आसनभागी चतुर्दल मूलाधार कमळावर ब्रह्मा निराजमान असून, कमळाच्या प्रत्येक पाकळीवर 'वं श प सं' ही बीजाक्षरे कोरलेली आहेत. पुढे स्वाधिष्ठान कमळार 'वं भ म य रं ल' ही बीजाक्षरे कोरलेली असून, त्रिंशु अधिष्ठित आहे. यापुढे षोडशदल (विशुधाख्य) कमळावर 'अं' पासून 'अः' पर्यंत बीजाक्षरे असून सदागिब अधिष्ठित आहे. निलवर्ण दशदल मणिपूर कमळार, 'ड' पासून 'कं' पर्यंत बीजाक्षरे असून रुद्रमूर्ति अधिष्ठित आहे. शेवटी द्वादशदल (अनाहत) कमळार 'क' पासून 'कं' पर्यंत बीजाक्षरे असून ईश्वराची मूर्ति अधिष्ठित आहे. याप्रमाणे पाच प्रमुख देव देवीच्या आसनस्थानी आहेत. या पाच मूर्तीच्या मस्तकावर द्विदल (आज्ञा) श्वेतकमळावर ज्याच्या पाकळीवर 'हं क्ष' बीजाक्षरे आहेत. सदागिब निद्रिस्त स्थितीत पट्टडला असून, त्याच्या नाभीकमळानून एक उच्च देठाचे कमळ वर आलेले आहे. याच कमळार अष्टधातूंची अतिवेची मूर्ति अधिष्ठित आहे. मूर्तीचे स्वरूप नयनरम्य आकर्षक आहे. भैरवतंत्राप्रमाणे दशमहाविद्येपैकी चवथी शक्ति अगर विद्या जी मुवनेश्वरी तीच राजराजेश्वरी होय असे म्हटले आहे. याचा अर्थ ही देवता दशमहाविद्येपैकी एक झाली. या मूर्तीची घडण एका विशिष्ट पद्धतीने व कल्पनेने केलेली असल्याने, सर्व प्रमुख देवतांच्या शिरी राहून ऐश्वर्य उपभोगणारी व पालन करणारी असल्याने, तिला राजराजेश्वरी हे नाव सरोसरीच शोभून दिसते.

(कन्याग शक्तिअंक, १९३४, पृष्ठ ६७०)

बन्हाडामध्ये मंडला किल्ल्यात या देवीचे आणगी एक प्रसिद्ध स्थान आहे. परंतु ते निराळ्या अर्थाने ! या देवतेदलची एक आव्यायिका चित्तेवेधक आहे. येथील देवीची मूर्ति पूर्वी मंडला व छत्तीसगड यांच्या दरम्यान असणाऱ्या एका उंच टेकडीवर होती. त्या वेळी बन्हाड प्रातार निजामशाहाचे आधिपत्य होते. एके दिवशी निजामशाहाला दृष्टात झाला की, देवीची ही मूर्ति तेथून हलवून किल्ल्यामध्ये स्थापन करावी. राजा परधर्मीय असला तरी श्रद्धागान् असल्यामुळे त्याने तारुतोर माणसे पाठवून दृष्टातप्रमाणे देवीचा शोध लावला आणि मोठ्या आनंदाने किल्ल्याच्या परिसरात एक मंदिर उभारून, त्या ठिकाणी तिची स्थापना केली. या देवीची व्यंग्या स्वतः निजाम आणि त्याचे घटान जातीने ठेपीत असत. ही हिंदूंची देवता आणि ही मुसलमानांची देवता असा भेदभाव तो कधीच मानीत नसे.

अशी कथा प्रचलित आहे की, प्रत्येक युद्धावर निघण्याच्या वेळी निजाम-शहा या देवीचा कौल घेत असे. कौल घेण्याची पद्धत अशी होती की, देवतेसमोर एक तलवार ठेवली जाई आणि जयापजयाचे मोजमाप केले जाई. निश्चित जय मिळणार असे दिसल्यावर देवी ती तलवार मुठीवर उभी करी. एकदा सागर येथील मराठी सरदाराने मंडला किल्ल्यावर स्वारी करण्याचे उद्घोषित केले, तेव्हा नेहमीप्रमाणे निजामशहा कौल मागण्यास आला. पण या वेळी नेहमीची कौलरूढी सोडून राजाने देवीजवळ मागणी केली, 'जय व्हायचा असेल तर तलवार मुठीवर उभी राहिल्यावर ती माझ्या हातात पडावी.' तलवार मुठीवर उभी राहिली, परंतु ती निजामाच्या हाती पडेना. कदाचित् ही 'रूढीविरुद्ध केलेली उन्मत्तपणाची मागणी देवीला आवडली नसावी आणि म्हणून देवीने तलवार त्याच्या हाती दिली नसावी. दोनतीन वेळा हाच प्रकार घडल्यावर निजाम मनामध्ये दचकला आणि विजयावद्दल स्वतःच साशंक झाला. रूढीप्रमाणे मिळालेला कौल आपल्या हिताचा आहे, इतकेही जाणण्याचे भान न राहून युद्ध न करताच त्याने किल्ला सोडून दिला. त्याच्या निराशी मनाने असेच लावून घेतले की, मराठ्यांविरुद्ध जय मिळायची आपणांला आशा नाही, तेव्हा आपल्या डोळ्यादेखत हा सर्वनाश न व्हावा, म्हणून गुपचुपपणे आधीच त्याने राज्यत्याग केला. सन १८७५ मध्ये राजा गोकुळदास आणि परमानंद चौधरी ह्यांनी वांधलेले हे मंदिर आजही भरभराटीला आले आहे. (मंडला जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ २५१).

रामनाद (रामेश्वर) येथे सेतुपति नरेशाचे राजभवन आहे. त्यामध्ये श्रीराजराजेश्वरी देवीचे मंदिर आहे. तसेच नेपाळमध्ये वागमती नदीच्या काठी आर्यघाट नावाचे ठिकाण आहे. त्यापासून पानचो फूट दक्षिणेला नवदुर्गा देवीचे देवालय आहे. या स्वरूपालाच या ठिकाणी श्रीराजराजेश्वरी असे म्हणतात.

(नेपाळ मार्गदर्शक)

अनुष्टुभ

श्रीराजराजेश्वरी देवी । श्रीविद्या तव मंदिर ।
 बांगरमाऊ भ्रामातें । उनाव प्रांती उत्तर ॥ १ ॥
 अन्यत्र तुलना नाहीं । अपूर्व मांडणी तन्हा ।
 बुद्धि सर्वस्य वेंचोनी । रेखी आराखडा घरा ॥ २ ॥
 देविच्या आसना मांडी । त्रैमूर्ति रुद्र ईश्वर ।
 त्यानाहीं आसना देई । कमळासन सुंदर ॥ ३ ॥

बीजाक्षरे अनेकाहीं । लिहिली पद्मपाकूर्णी ।
 पाच रूपे तयामार्जी । धीन तेजे प्रकाशिली ॥ ४ ॥
 द्विदल पाकूर्ती पद्म । उभरे आसनातुनी ।
 पहुडे त्यावरी सात्र । बीजाक्षर सुरासनी ॥ ५ ॥
 शिवाच्या नाभि मूळाते । निर्मिले रक्तपद्म ते ।
 अष्ट धात्रादिका देत्री । अत्रिकाशिरां शोभते ॥ ६ ॥
 मुख्य देवालया ठायीं । त्रामागी दक्षिणेकडे ।
 स्वयंभू शिरळिगार्चा । शोभिली दिव्य मदिरे ॥ ७ ॥
 राजराजेश्वरी देत्री । ऐश्वर्य मिरवितसे ।
 जोडोनि करकमगते । देवतेला नभितसे ॥ ८ ॥

(२) अन्ठरूमाता

उत्तर प्रदेशात त्रिकमगल जिल्ह्यात पथरीपूर गावापासून पाच मैल अंतरावर हे प्रसिद्ध स्थान आहे या भागातील जनेक घराण्याची ही कुल स्वामिनी असून तिचे मन लायकर पसरलेले जाहेत उस्तपचमीला या ठिकाणी वार्षिक याना भरते

या मदिरेसमोर पाण्याचे एक कुण्ड आहे त्याचे मोजमाप मिळत नाही किंवा करण्याचा कोणी प्रयत्न करित नाही देवीची प्रजा केल्यावर, नैवेद्य दाखविल्यावर आणि देवीला बदन केल्यावर, प्रसाद घेण्यासाठी भक्ताला या कुण्डावर यात्रे लागते तेथे जाल्यावर पाण्यावर बुबुबे येत असलेले त्याच्या दृष्टीस पडतात, आणि काही वेळाने त्याच कुण्डबुड्यातून त्याला प्रसाद वर येतो परंतु प्रत्येकाला एकाच प्रकारचा मिळतो असे मानतात काही वेळा ग्योत्राच्याचे तुफडे, मनुका, धणे, गूळ, अगर एखाद्या फळाचा तुकडा प्रसाद म्हणून मिळतो एखाद्या फळाचा मीसम नसला तरीही त्याचा तुकडा प्रसाद म्हणून येतो त्याच कारणामुळे देवीचे माहात्म्य वाढलेले जाहे, हे एक जाणतस्थान मानले जाते

मुक्तीच घटलेली अशी एक कथा प्रचलित आहे की, एकदा दोन जामा-जामा देवीच्या दशनार्थ जाल्या, आणि थारल्या त्राऊनाईने धाकटीची काही वस्तु तिच्या नकळत उचलली त्यावरून त्या दोघांचे भाडण ज्ञाने घाकण्या जाणेल आपल्या थोरल्या जावेचाच सशय येऊ लागला, आणि तिने तसे तिळा बोन्नही दाखविले पण ती वचून होईना शेवटी धाकट्या जाण्या

सागण्यावरून थोरलीने देवीची रापथ घेतली, ती देवीला म्हणाली की, 'माते, मी जर ही वस्तु चोरली असेल तर माझे पोट पुट्ट दे.' आणि चमत्कार काय झाला पहा ! तिचे वाक्य सपते न सपते तोंच त्या राईचे पोट दुरू लागले आणि तिला मरणास्यया प्राप्त झाली. अशा या शेवटच्या आणीनाणीच्या क्षणी तिने आपला गुन्हाही स्मूल केला, पण व्यर्थ ! शेवटी गुन्हा कबूल करण्याचा काहीही परिणाम झाला नाही. पश्चात्तापाचा काही एक उपयोग न होता त्या राईचे पोट पुट्टले आणि तिला जग सोडून जाणे लागले (श्री. सदानंद चेंदवणकर, नवगति, मुंबई, दिनांक १५-१०-१९६२).

(३) आदिशक्ति (चाफळ)

श्री समर्थ रामदासरामांनी यांनी टाकळी येथे गावित्री पुरश्चरण व तेरा कोटी रामनामाचा जप पुरा केल्यानंतर अनेक ठिकाणी सचार केला. त्या सचारांमध्ये त्यांनी राष्ट्राची परिस्थिती अवलोकून केली, त्यामुळे त्यांना असे समजून चुकले की, राष्ट्राची उत्कर्ष साभावयाचा असेल तर अनेक क्षेत्री शक्तिपीठे व श्रद्धास्थाने निर्माण केली पाहिजेत, आणि विस्कळीत झालेल्या समाजाचे एकीकरण केले पाहिजे, तरच यावनी सत्तेचे उच्चाटन करता येईल.

कालांतराने श्रीसमर्थ आपल्या घरी गेले, स्ववाघवाच्या भेटी घेतल्या, मातोश्रींची भेट घेऊन तिचा आशीर्वाद घेतला, आणि नंतर चाफळ (जि सातारा) येथे प्रथम राम मंदिर राधून कार्याची सुरुवात करण्याचे निश्चित केले. मंदिरासाठी जागेचा प्रश्न उपस्थित झाला आपल्या शिष्यवर्गापैकी श्री. आनंदराव देशपांडे प्रभूर्ताना त्यांनी जागेच्या शोधार्थ रवाना केले चाफळ-वाडीचे देशमुख श्री. प्राणजी बाबर त्याकाळी एक उभे प्रसभ होते सान्या आस मतात दरारा मोठा. शिष्यांनी त्याची भेट घेऊन स्वामींची इच्छा त्यांना कळविली. देशमुखानी जागा देण्याचे मान्य केले, परंतु गावात नव्हे, तर गावा-बाहेर माड नदीच्या पलीकडे चाफळ गावाची जी स्मशानभूमि आहे, त्या ठिकाणी त्यांना जागा दिली कुभारटोह ह्या नावाने ते ठिकाण ओळखले जात होते.

समर्थानी प्राप्त परिस्थितीत ती जागा घेण्याचेही मान्य केले आणि अशा अमंगल क्षेत्रामध्ये मंगल मूर्तीची स्थापना करविण्याचे ठरविले. अनेक छुडुपे आणि कळकाची नेटे यांनी ती जागा व्याप्त होती. इतकेच नव्हे तर त्या ठिकाणी अनेक दगडावर शेंदूर थापून म्हसोरा आदि देवतांची स्थापना झालेली होती. मंदिरासाठी जागा सापसूफ करताना वृष छुडुपे या लोकानी तोडली पण या

शेंदरी म्हसोवाना कोणी हात लावण्यास धजेना तेव्हा स्वतः समर्थ पुढे झाले, आणि स्वतः त्या सर्व शेंदरी दगडाना उचलून जवळच्याच डोहात त्यांना समाधि दिली पण त्या ठिकाणचा एक म्हसोवा उठण्यास तयार होईना नियोजित मंगल स्थानीच राहण्याचा त्याने इश्ट घरला त्याने स्वामींना विनंति केली की, 'याच क्षेत्रात मला कुठे तरी जागा या कोणत्याही प्रकारचा त्रास मी देणार नाही,' स्वामींनी त्याचे ऐकून घेतले आणि समति देताना सांगितले की, 'तू आम्हाला कोणत्याही प्रकारचा त्रास द्यायचा नाही तसेच वार्षिक उत्सवाच्या वेळी पालखीवरून ओगळून गकलेला भात आणि अर्धादोन तांदूळ वर्षानून एक एकदाच तुझा भाग म्हणून तुला दिला जाईल यानेच तू सतुष्ट असले पाहिजे' जसा त्याच्यापुढे करार करून घेऊनच स्वामींनी त्याला एका कोपऱ्यात जागा दिली

समर्थांचे शिष्य आणि गायत्री यांच्या सहकार्याने मंदिर तयार होत होते पत्रपति शिवाजीमहाराजांना या राधकामाचा सुगावा लागला आणि त्यांनी स्वामींना द्रव्यसहाय्य करण्याचे ठरविले महाराजांनी स्वामींना तसे कळविले देखील ! परंतु लोकाभ्रयानेच ते मंदिर उभारण्याच अर्जून ते तसे पुरे होईलच, या आमंत्रितानेच स्वामींनी ती मदत आभारपूर्वक नाकारली मंदिर तयार होत आले, पण मूर्ति कोठून येणार ह्याचा कोणालाच सुगावा नव्हता प्रत्यक्ष स्वामींनाही माहीत नव्हते कोणा मूर्तिकाराला त्यांनी तसा आदेशही दिलेला नव्हता समर्थ नेहमी आपल्या ध्यानमूर्तीची आळवणी करून विचारीत, "रामा, माझ्या त्रिजलगा, केव्हा येणार ! कोठून येणार ! आम्हा सर्वांच्या नेत्रांचे पारणे तेव्हा केव्हा येणार ?"

लघे नेत्रपातें स्फुरे आणि न्हाटे ।

दिनानाथ हा राम येणार आढे ॥

रात्रदिवस याच विवचनेने स्वामी समर्थ असत चिंतामन असताना त्यांच्या नेत्रानून सदा अंध जोषटत स्वामी आणि त्यांचा शिष्यवग वर्ग होत

असा परिस्थितीत कदाच येथून रगनाथस्वामींचे उत्सवनाच निमंत्रण आले समर्थपंचमाती हे स्वामी असताने स्वामी समर्थांनी जाण्याचे ठरविले सो उत्सव रगनाथस्वामींच्या समाधिस्थ पितामहांन होत उत्सवगोष्टी सवऱ्या पर पाहिले तरी परत येता ते अगावुरच्या रात्रात शिष्यांनी लक्ष्मणाच्या मध्यभू स्थानी आले हे स्थान दृष्ट्या नदीच्या तीरावर पडले होते नदीकाठी स्वामी

स्नान करून ब्रह्मयज्ञ करीत असताना एकदम त्याच्या कानी आवाज आला, “श्रीप्रसुरामचंद्राची मूर्ति येथे या डोहात आहे, ती काढून घ्यावी.” स्वामीना परमानंद झाला. ज्यावेळी त्यांना सतत चिंता लागून राहिली होती ती प्रत्यक्ष रामप्रभूनीच दूर केली. स्वामी लगेच डोहात उतरले आणि मूर्तीचा शोध करून त्यांनी ती बर काढली. आश्चर्य असे की, प्रसुरामचंद्राच्या मूर्तीबरोबर आदिशक्ति जगदंबेची मूर्तीही त्यांच्या हाती लागली. स्वामींनी दोन्ही मूर्ति आपल्या झोळीत टाकल्या आणि शिष्यगणांसह ते मार्ग आक्रमू लागले.

ह्या वेळी अंगापूर गावातील काही गुरारसी मुले तेथे उपस्थित होती. त्यांनी हा सर्व प्रकार पाहिला आणि डोंडाहातील मूर्ति कौणीतरी नेत असल्याची वार्ता त्यांनी गावप्रमुखांना दिली. चांगल्या कार्यात विघ्ने ही येणारच ! परंतु कर्तव्यकार पुरुष त्या सर्व अटचणींवर मात करून आपले कार्य पुरे करीत असतो. आपल्या गावातील मूर्ति परगावी जात आहेत, हे गावकऱ्यांना सहन झाले नाही. चरेगावच्या सुवठाण्याच्या रडवीवर त्यांनी स्वामींना गाठले आणि मूर्ति नेण्यास विरोध केला. या गावातच या मूर्तीची स्थापना केली जाईल असेही त्यांना कळविले. गावातील मूर्ति गावातच राहिल्या पाहिजेत असा त्यांचा हट्ट होता. स्वामी समर्थ ही व्यक्ति कौण आहे आणि त्या व्यक्तींची पारलौकिक योग्यता काय आहे याची त्यांना अजिबात कल्पनाच नव्हती. गावकऱ्यांचा आग्रह पाहून स्वामींनी मूर्ति झोळीतून बाहेर काढल्या आणि या आपल्याबरोबर येणे शक्य नाही अशी मनाची समजूत करून घेऊन, मूर्ति तेथे जमिनीवर ठेवून दिल्या. मूर्तींना एकदा मनःपूर्वक अभिवादन करून स्वामी चाफळला परतले.

गावकऱ्यांनी पाचपचास माणसे जमविली, चारपाच गाडे सजवून आणले आणि मूर्तीची वानतगानत मिरवणूक काढण्याच्या इराद्याने त्या मूर्तींना उचलून गाड्यावर ठेवण्यास ने सज्ज झाले. पण मानवाच्या दुराग्रहीपणाला नेहमीच पळ येते असे नाही. देवाच्या मनातील अंतरंग हेतु बाही निराळ्याच असतो, आणि प्रसंगोपात्तच तो उघडकीला येतो. गावकऱ्यांनी त्या मूर्ति उचलण्याचा बराच प्रयत्न केला, पण सर्वांचे श्रम व्यर्थ गेले. ज्या मूर्ति झोळीतून जात होत्या त्या जागेवरून हलण्यासही तयार होईनात, इतक्या त्या जट्ट झाल्या ! शेवटी त्यातील काही जाण्या भाविकाना बळून चुकले की, ज्या अर्था या मूर्ति हलत नाहीत त्या अर्था त्यांना आपल्या गावी यावयाचे नसावे, त्यांना स्वामींबरोबरच जावयाचे असणे, हा पोकळ निवार तडणानाही पटला. ताबडतोब त्यांनी चाफळला माणसे पाठवून मूर्ति नेण्यास गावकऱ्यांची काहीच हरकत नसल्याचे कळविले.

समर्थांच्या हृदयसरितेत पुन्हा आनंदोर्मी उमळल्या. प्रभु रामचंद्रांची इच्छा आपल्याकडे येण्याची आहे, हे समजल्यावर त्यांनी आपला शिष्य भानजी गोसावी याला तेथे पाठविले. भानजीपुवांनी पूर्णवत् मूर्ति उचलून त्या झोळीत घातल्या आणि ते चाफळला आले. मंदिरामध्ये मूर्तीची स्थापना झाली. राम-प्रभूंच्या शेजारी आदिशक्तीची मूर्ति एक याच ठिकाणी पाहावयास मिळते.

हे मंदिर बांधण्यास शके १५६७ मध्ये सुरुवात झाली आणि पहिला उत्सव शके १५७० साली झाला. मंदिर पूर्वाभिमुख असून, पन्नास पायऱ्या चढून गेल्यानंतर सभागृहात प्रवेश करता येतो. त्या वेळी मंदिर बांधताना मंदिराचा रचर्च सुमारे एक लाख रुपयांच्यावर झालेला आहे. त्या काळी बाळाजी माडवगणे या नावाचे एक प्रख्यात सायकार चाफळ प्रांती होते. त्यांचा बराच हातभार या उभारणीस लागला असे जुने जाणते लोक सांगतात (दासायन, अनंत रामदासी, पृष्ठ २०४-२०९, सातारा त्रि. गं. पृ. ४६०.).

कार्हीचे म्हणणे असे की, अंगणापूरच्या डोहात जी आदिशक्तीची मूर्ति समर्थांना सापडली ती त्यांनी सज्जनगटावर पहिल्या दरवाज्याच्या आतील बाजूस स्थानापन्न केली. त्या ठिकाणच्या मूर्तीचे स्वरूप काळा पापाण, २ फूट उंच, चतुर्भुज आहे. या मूर्तीचे वैशिष्ट्य असे सांगितले जाते की, मूर्तीची मान किंचित् डानीकडे वळलेली आहे. याचे कारण असे देतात की, मूर्ति स्थानापन्न केली तेव्हा मान सरळ होती. पण एका समथी समर्थ रामदास प्रचारार्थ गडावरून पाली निघाले आणि जाताना लहान मुले जशी धरामध्ये आईची अनुशा घेतात, तद्वतच त्यांनी या मातेला विचारणा केली. अनुमतीदर्शक म्हणून मातेने मान वाकडी केली, ती तशीच कायम राहिली आहे. या मूर्तीला आंग्लाईदेवी असे म्हणतात. अंगणापूरचा अपभ्रंश म्हणून आंग्लाई झालेला आहे.

(इ. भ. प. हरीभाऊ कऱ्हाडकर)

मुजंगप्रयात

चला चाफळ्यां वंदु या आदिशक्ती ।
 घरी शोभली राममूर्ती सवे ती ॥
 स्वयें रामदासे असे स्थापियेली ।
 महा गूढ डोहांतुनी आणियेली ॥

(४) अंधाभवानी (अमरावती)

कुट्टिणपूर ही विदर्भ देशाची प्राचीन राजधानी होय विष्णु राजा येथे राज्य करित असताना त्याची कन्या विमणी हिचा भाऊ रत्नी याने तिला शिशुपालाला द्यायचा येत वेला पण विमणीनी जातरिच इच्छा तिचा विवाह द्वारकेचा राजा श्रीकृष्ण याजरोवर व्हाय अशी होती एका ब्राह्मणाहस्ते तिने आपला मनोदय श्रीकृष्णाला कळविला आणि कुलाचाराप्रमाणे ती गानागहेरील अयेच्या मंदिरात वृजनाला आली असता, श्रीकृष्णानी तेथून तिला न्याये अशी इच्छा तिने ब्राह्मणावरवी पाटविलेल्या त्या निरोपात व्यक्त झेली श्रीमत् भागवत यामधील यासपथी श्लोक असा श्री, पूर्वैद्यरमि महती कुल्देविवाना । यसां वर्द्धिनयवधूर्गिरिजामुपेयात् ॥ (१०-७३-४२) पूर्वनियोजितस्थळी श्रीकृष्ण आले तेथे गाथर्वविधीने त्यांनी विमणीचे पाणिमदण केले आणि एका निवरमार्गे ते निघून गेले अथवा शत्रुवरोवर दोन हात करून सर्वसमोर तिला धेऊन गेले अशी ही श्रोतक कथा आहे

सांप्रत हे अंधाभवानीचे मंदिर अमरावती शहरात आहे गांधणी जुना असली तरी आठवे वर्षापूर्वीची नाही त्यापूर्वी तेथे कदा प्रभारचे मंदिर होते, याची माहिती उपलब्ध नाही, पण मूर्ति मान्य प्राचीन घडणीची आहे मूर्ति साधारणत तादळा स्वरूपाची असून, कमरेच्या उरील भाग पक्क टंगोवर आहे. मंदिरामोवती २६ फूट उंचीचा जुना भव्य तट आहे पूर्वभागी असलेल्या प्रवेश दरवाज्याला असा दरवाजा म्हणतात प्रवेशद्वारातून आत गेल्यानर सात आठ पायन्या चढून समानडप व गामान्याकडे जाता येते मडपाच्या परिघरात गलाजी, राधाकृष्ण, रामलक्ष्मण, सीता, जगदरा, शिव पार्वती यांच्या मूर्ती आहेत. समानडप लाकडी खागारच आहे मंदिराच्या भिंती महाभारतकालीन चित्रानी सुशोभित केलेल्या आहेत पहाटे सनई-चौघळ्याने सुस्वर आवाजात देवीला जागे केले जाते आणि नंतर वेदपठण व मंत्रघोषाचे निनादात पंचामृती पूजन होते साधारणपणे ९ वारी साडी देवीला नेसविण्यात येते नवरानामध्ये देवीचे तेज फारच आकर्षक असते मुद्रा रुद्ध आणि शरीरातून धाम मुटल्याचा आभास निर्माण होतो अष्टमीच्या रात्री महिष उळी दिल्यानर देवीच्या मुखावर प्रसन्नता येते त्या दिवशी रात्रमर दर्शनाधी लोकाची शीघ लागलेली असते

शास्त्रकार, अना आणि अविना यामध्ये थोडा परक करतात विश्वधर्मोत्तर पुराणाप्रमाणे अवास्वरूप हे शुभवर्ण, व हातामध्ये पाश, पान, पद्म असून चवथा हात अभय असतो परंतु लक्ष्मणसमुच्चय तनाप्रमाणे ती सिंहवाहिनी

त्रिनेत्री, अनेक अलंकार धारण केलेली, चतुर्भुज, हातामध्ये खड्ग, ढाल, आरसा ही आयुधे असून चवथा वरदहस्त असतो. अग्निचे वर्णन या म्हात इतरत्र आलेले आहेच.

ह्या मदिराच्या दक्षिण बाजूस एका ओढ्याच्या पलीकडे एकवीरा देवीचे प्रख्यात स्थान आहे. तिला अनामवानीची लहान बहीण मानतात. असे सांगतात की, पूर्वी या ठिकाणी एका ऋषीचा आश्रम होता आणि तो ऋषी अनाभवानीला गोत्री ऐकविण्यासाठी त्या ठिकाणी बोलवीत असे. धिवरमाणें देवी तेथे जाई, गोत्री ऐके आणि ती परत स्वस्थानी येई. या गोत्रीची स्मृति म्हणून ओढ्यापलीकडे देवीची स्थापना झालेली असारी पण या देवीला एकवीरा हे नाव का पडले हे मान उलगाडत नाही. या एकवीरा देवीला काही वेळा 'मोठी देवी' असे भक्त सरोधितात. त्याबद्दल दुसरी प्रचलित कथा अशी की, नाल्यापलीकडे पूर्वी कोणी जनार्दनस्वामी नावाचे अनाभवानीचे भक्त रहात असत. नाल्याला एके वेळी भरपूर पूर आल्याने, त्यांना दर्शनाला येता येईना, आणि मनाला या गोत्रीची रत वाटू लागली. तेव्हा देवीने दृष्टान्त दिली की, तेथे जवळच त्रिहिरामध्ये माझी प्रतिमा अक्षरूपाने आहे, वर काढून त्याची स्थापना कर त्याप्रमाणे स्वाभिनी या ठिकाणी देवीची स्थापना केली.

अनाभवानीच्या क्षेत्रापासून सुमारे २५ मैलावर पूर्वेच्या बाजूला कुडिणपूर नावाचे गाव आहे. श्री दसराम महाराजाना हे गाव वसविण्याचा आदेश प्रत्यक्ष पाडुरगाने, आपली एक मूर्ति देऊन दिला. त्याप्रमाणे गाव उसला मंदिर झाले आणि ती तिष्ठलमूर्ति वर्धानदीचे तीरावर विराजमान झाली यानुळे याला निदर्भाची पदरी म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे, जेष्ठ एकादशीला रक्मिणीची पालवी पदरपूरला जाते आणि आपाटी एकादशीस तेथे पोहोचते ही वारी नियमित चालू आहे. त्या ठिकाणी नदीकाठी भीष्मक राजाचे स्मृतिमंदिर आहे. यानुळे असे अनुमान निघते की, मुख्य शहराचा विस्तार लाबवर पसरलेला असून अमरावतीपर्यंत त्या शहराची सीमा मिडलेली होती कारण कुलदेवतेचे मंदिर गावाबाहेर असल्याचा उल्लेख मिळतो. या व्यतिरिक्त पुराव्याचे दुसरे ठिकाण म्हणजे, भोजकट हे गाव होय. हे गाव अमरावतीच्या पश्चिमेस असून, रक्मिणी या गावापर्यंत श्रीकृष्णाचा पाठलाग केला तेथे दोघाचे तुळ मुद्द झाले. रक्मिणीच्या पिनती वरून श्रीकृष्णाने या ठिकाणी रक्मिणीचे पाच पाट काढले आणि त्याला सोडून दिले. भोजकट या गावाचे सध्याचे नाव भातुकली (?) असे आहे या ठिकाणी रक्मिणीचे मंदिर असून ते जैन सांप्रदायी लोकांच्या ताब्यात आहे. सोमनाथ-पासून ४० मैल ईशान्येला असणाऱ्या माधवपूर गावी त्याचा निवाह झाला, असे सांगितले जाते (श्री नरहरशान्नी काहे, डोंपिवली)

वरील संवधाने सर्वत्र असा संशय आहे की, कुंडिणपुराचे स्थान कोणते ! अनेक स्थाने भीष्मकराजाचे कुंडिणपूर हेच असा हफ सांगतात.

(अ) आर्वी (वन्हाड) पाएन ६ मैलावर कुंडलपूर नावाचें गाव आहे. हे स्थान उंच नदीच्या तीरावर वसलेले आहे. त्या गावी उंच टेकडीवर प्राचीन अंबिका मंदिर आहे. मूर्ति अदाजे चार फूट उंचीची असून, गामान्याला एक रिडकी आहे. याच रिडकीतून श्रीकृष्णाने रुक्मिणीचे हरण केले, अशी कथा येथे दर्शनाधी लोकांना सांगण्यात येते. या गांवी इतरही सुमारे २५ मंदिरे आहेत. (कल्याण शक्तिअंक १९५७, पृ. २३७)

(आ) जिल्हा अमरावती तालुका चादूर तहशीलमध्ये, वर्धा नदीच्या काठी कौंडिणपूर नावाचे गाव आहे. हीच भीष्मक राजाची राजधानी होय असे कित्येकांचे मत आहे पण संशोधनाअंती असे आढळून आले आहे की, या नगरीचे प्राचीन नाव देवळवाडा असे असून तो गाव जमिनीत गाडला गेला आहे.

(Geographical History of Ancient India by Nandlal Day)

(इ) दक्षिण महाराष्ट्रात कुंडल (जिल्हा रातारा) म्हणून एक गाव आहे. त्यालाही वेगळी लोक भीष्मक राजाची राजधानी मानतात. कोणी कोणी वंशावळी देतात. परंतु याला सबळ पुरावा मात्र देत नाहीत. शिवाय भौगोलिक दृष्ट्या विचार करता ' हेच ते कुंडिणपूर ' हे मनाला पटत नाही.

(ई) ज्ञानकोशकार सांगतात की, अमरावती हे दुसरे एक गाव जिल्हा गुंतुर यामध्ये आहे. वस्ती सुमारे तीन हजार असावी. या गावाचे प्राचीन नाव धरणीकोट असून पूर्वाच्या बौद्धपंथीय आध्यापिकांची राजधानी होती. त्या काळाचा एक प्रेक्षणीय स्तूप येथे दृष्टीस पडतो. उंची फक्त १४ फूट असली तरी त्याचा व्यास १३८ फूट असून आतील गोलाचा परिघ ५२१ फूट, तर बाहेरील गोलाचा परिघ ८०३ फूट आहे. संगमरवरी विटाचे बांधकाम प्रेक्षणीय आहे. साप्रत हे ठिकाण पुराणवस्तुसंशोधन खात्याच्या ताब्यात आहे.

(उ) महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका जुलै १९६२ या अंकात कवि नॅद्राचा किन्नर, यासंबंधी ना. व. जोशी यांनी एक लेख प्रसिद्ध केला आहे. त्यामध्ये रुक्मिणी निवाहाचा भाग आला आहे. त्यातील गुटक गुटक भाग मुद्दाम उद्धृत करित आहे.

जेवुर्दी महादाइसि पुसिले : जी जी श्रीकृष्ण चम्रवती रुक्मीणीदेवीधि
कवणी काळी प्रेम सचारले : सर्वज्ञे भणतले : निरुमेमुर्ते श्रीकृष्ण चम्रवतींचा
गुणनाम श्रवणी वेधु संचारला : तेथानि प्रेमा सचरू जाला : वैदर्भदेशी

कौंडिण्यपूर नगरी : तेथ सोमवंशी भीमकराजा : तआची सुधामती राणी : पाच पुत्र जालेआ नंतरे रुख्मीणी देवी जन्मली : शता वर्षांपासौनि तीस वरेंपयेंत सुदेवा ब्राह्मणाजवळी विद्याभासु केला.....दिंडत किन्नरासहित कल्याण कीर्ति: वैदर्मासी आला : रुख्मीणी पाहोनी संतोसला : हा निन्नर पक्षी पूर्विचा वेदघोष नांम ब्राह्मण घोळिला : रुख्मीणी श्री कृष्णासी अंरिकाभुवनी माळ घाल्लि : मग किन्नरे रुख्मीणी देवीचा अनादरुं जाणौनि : श्रीकृष्ण चक्रवर्तति वापणिलें : ते रुख्मीणीदेवी अमिमुस होऊनी अदेरसि आइरिलें : गुणगान श्रवणीं श्रीकृष्णाचा वेधु संचरला : कृष्णासी माळ घातली : अेरीकडे निन्नराचे उपशापु भणितले आणि कच फिटलें :

यावरून कौंडिण्यपूर, रुख्मीणीचे शिक्षण, विवाहाचे वय व स्थळ यांवर भरपूर प्रकाश पडतो. (पृ. १९-२३)

वरीलप्रमाणे हक सागण्याच्या विरुद्ध असलेला सालील उल्लेख पहा.

(अ) त्रिविक्रममटविरचित नळचंपू काव्यात कुंडिणपूरचा उल्लेख आहे. तो असा,

स्व:सौन्दर्यविडिम्बि कुण्डिनमिदं सैपा नदी ।

सा चेयं वरदा स चायमनस्ते: पुण्यान्भसोसंगम: ॥ ६-७२

विदर्भा व वरदा नदीच्या सगमावर वसलेले गाव हे कुंडिणपूर होय.

(आ) चेदी शिशुपालराजाला द्यावयाची भीष्मक कन्या रुक्मिणी श्रीकृष्णाने कुंडिणपूरच्या अंबा मदिरानून नेली. (Imperial Gazettee V, 314).

(इ) अंधकवि गुलावराय महाराज म्हणतात की, 'अमरावती हे ठिकाण मी पसत केले. ह्याचे कारण, पूर्वी या शहराला श्रीकृष्ण भगवानाचे पाय टागलेले आहेत आणि ते शहर पवित्र झालेले आहे.'

(ई) सशोधक श्री. दा. न. शिखरे दिनांक २८-४-६० रोजी आकाशवाणीकरून माहिती देताना म्हणाले की, 'श्रीकृष्णाचे स्वयंवर अमरावती येथे झाले.'

(उ) गुजराथी कवि श्री. बल्लभ धोला आपल्या गरा काव्यात या गोष्टीचा उल्लेख करतात, तो पुढीलप्रमाणे,

नृप भीमकनी कुमारी तम पूजे पामिया ।

रुक्मीण रमण सुरारी, मन गमतो स्वामीया ॥

भीमकन्या रुक्मीणीने तुझे (अरासुरी अवेचे) पूजन केले व इच्छित वर मिळविला (Dave, Immortal India, Page 115). यावरून एवढाच निष्कर्ष काढता येईल की, विदर्भातून द्वारकेला परत जाताना, वाटेत श्रीकृष्ण-रुक्मिणीने अरासुरी अवेचे दर्शन घेतले आणि तिच्याच रूपेने पुढे द्वारकेमध्ये त्याचा शास्त्रोक्त विधी पार पडला.

(ऊ) अमरावतीपासून जवळच असलेल्या कौडिण्यपूर गावी प्राचीन सस्तुतीचे अवशेष शोधण्यासाठी व भीष्मक राजाची राजधानी कोणती हे निश्चित करण्यासाठी, नागपूर विद्यापीठाने श्री. मा. गो. दीक्षित याची नेमणूक केलेली आहे. (लोकसभा, मुंबई, दिनांक १४-५-१९६२)

या मंदिरातून रुक्मिणीहरणाचा भाग एकनाथ महाराजांनी एका विशिष्ट रीतीने रगविलेला आहे. त्याचा सारांश असा की श्रीकृष्ण त्या शहरी आल्यावर, शिशुपालाप्रमाणेच, त्याचीही पाद्यपूजा केली आणि त्याची शहरातून मिरवणूक काढली. घराण्याचे निवाहाचे चालीरीतीप्रमाणे निवाहापूर्वी म्हणून ती अनाभवानीचे दर्शनास गेली, पण दुतर्फा सैन्याचे पाहान्यातून. देवीचे पूजन झाल्यावर, इच्छितवराचे दान मागितले तेव्हा देवीने प्रकट होऊन कुलाची माला तिचे हाती दिली. रुक्मीणीला साहजीकच आपल्या मनकामना पूर्ण होणार, या आनदाने तिने दिव्य हास्य केले, पण त्याचा परिणाम असा झाला की, सर्प पाहरेकरी व सैन्य आपले देहमान मिसरले, पाषाणाचे पुतळ्याप्रमाणे हालचालीरहित झाले. एवढ्यात श्रीकृष्ण तेथे आले. रुक्मिणीने पुष्पमाला त्याचे गळ्यात घातली, पण श्रीकृष्णाला सरळ दोन हात करून, जरूर तर शत्रूला नामोहरम करून तिला न्यावयाचे होते, चोरून न्यावयाचे नव्हते. यासाठी मनाप्रमाणे वर मिळाल्यावर रुक्मिणी आनंदातिशयाने पुन्हा एकदा हसली, आणि त्याचा परिणाम सैनिक शुद्धीवर येण्यात झाला, पण कोणीच श्रीकृष्णाला प्रतिहार केला नाही. इतर राजानीही आपली शक्ति पणास लावली नाही. एकटा रुक्मी श्रीकृष्णापुढे गेला, पण त्याचा टिकाव लागला नाही. त्रिहर्षिभूषण त्याने प्राणदान मिळविले. यामुळे विवरमागे रुक्मिणी नेली हा कथाभाग गौण ठरतो.

परील पुराव्यांची उलटमुलट छाननी करता असे दिसून येते की, अमरावती ही जरी प्रत्यक्ष कुडिण्यपूर नगरी नसली तरी, अनाभवानीचे मंदिर म्हणजेच त्या वेळी राजधानीच्या सीमेवर असलेले टिकाण होय, यात सशय राहू नये. श्रीकृष्णकाळापासून हे स्थान अस्तित्वात आहे आणि आजही ते जागृत

आहे. श्रीकृष्णाच्या लग्नावरोबर जे वऱ्हाड आले, ते तेथेच स्थाईरू झाले, म्हणून त्या प्रांताचे नाव वऱ्हाड असे पडले आहे.

शिवारिणी

विदर्भा देशाते वसलि नगरी कुंडिणपुरी ।
 सदा सौल्यानंदा मिळत जनतें भीष्मक करी ॥
 तथाची हो कन्या स्मरण करिते रुक्मिण तुझे ।
 विवाही शत्रु गे हरण करितो धांव झणि गे ॥ १ ॥
 कुलस्वामिनी तूं शरण रिघतां संकटि तदा ।
 निमित्ते पूजेच्या आणविसी तिला मंदिरिं तुझ्या ॥
 वधूच्या संकैतें हरण करितो कृष्ण कन्हय्या ।
 अशी भक्ताला तूं व्यसन समर्था दाविसी दया ॥ २ ॥

शार्दूलचिक्रीडित

पेशा भीष्मकराज कुंडिणपुरां आम्हीं जई भेटतो ।
 काळाने अमरावती नगर हे नामांतरां पाहतो ॥
 अंबामूर्ति अजूनी तीच दिसते विस्तीर्णशा मंदिरा ।
 गांधर्वा विधिनेहि नेइ वधु ही अंवेम त्या वंदु या ॥ ३ ॥

* * *

(५) अंजेजोगाई

तीक्ष्णस्वर्गधरां तद्गद्गदये योगेश्वरीमिमाम् ।
 दीर्घजिह्वा मूर्द्धकेशिमरिता रत्नगुथ मण्डिताम् ॥
 दंष्ट्रकरालवदनां, सुर्यान्चैव कृशोदरीम् ॥ (शक्तिसंगम तत्र)

वरील वर्णन योगेश्वरी देवीने आहे. पुष्कळ वेळा जसा सक्षम पडतो वी, योगेश्वरी हे नाव बरोबर आहे वी, या नावाचा अपभ्रंश जो जोगेश्वरी म्हणून झाला आहे, तो बरोबर आहे ! या वारतीत अधिक संशोधन करता असे आदळून आले वी, जोगेश्वरी या नावाची घोषपतिता उत्पत्ति आदळून येत नाही आणि हे नाव कसे आणि कोणत्या कारणानुळे प्रचारात आले याचाही उत्पत्ती होत नाही. उत्पत्ती योगेश्वरी या नावाची व्युत्पत्ति आदळते. ती अशी.

प्रस्तावनात त्याच्या पुढात अधस्तात नावाचा महाप्रतापी राघव जन्मास आला. तबःसान्ध्यांच्या जोरावर त्याने त्रैलोक्य त्रिकुणाच्या ईश्वराने महा,

विष्णु, महेश यांपरोवर युद्ध चारू केले. शंकरांनी घामुडी, वक्र व धनंजया-सारखे तीक्ष्ण नाग आपल्या कमरेभोवती गुंदाळले. एवढ्यात नील राक्षसाने हत्तीचे रूप धारण करून, शंकरावर हल्ला चढविला. शंकरांचा सेनापति नंदी याच्या ही गोष्ट लक्षात आल्यावर तो स्वतः सिंह बनला आणि त्या गजाला त्याने ठार केले. गजाचे कातडे शंकरांनी आपल्या अंगावर पांघरले. शंकरांनी आपल्या बाणाने अंधकासुराला जखमी केले. त्यानंतर त्यांनी आपला त्रिशूळ त्याच्या पोटात खुपसला आणि त्याला नाचावयास लाविले. विष्णूने आपल्या चक्राच्या साहाय्याने इतर सैन्याचा उभाचार घेतला. अंधकासुराच्या जखमेतून खाली गळणाऱ्या प्रत्येक रक्तधिंदूपायून एक याप्रमाणे अनेक राक्षस उत्पन्न होऊ लागले. तेव्हा ही वादती संख्या रोखण्यासाठी शंकरांनी आणि इतर देवांनी आपल्या तेजाने एक शक्ति उत्पन्न केली आणि तिने ते रक्त घाववून पर्यायाने राक्षसांची उत्पत्तीही बंद केली. शिवाच्या तेजापासून निघालेली शक्ति म्हणून तिचे नाव योगेश्वरी असे पडले. योगेश्वरी ही आठवी मातृकाच समजली जाते.

(Hindu Iconography, by T. A. Gopinath Rao, page 136.)

लक्ष्मणसमुच्चय तंत्राप्रमाणे या देवीने स्वरूप दशभुजा, त्रिनयना, उजव्या बाजूकडील हातात शक्ति, खड्ग, डमरू व डाव्या बाजूकडील हातात घंटा, खेटक, खड्वाग व त्रिशूळ ही आयुधे (याक्रीच्या हातातील आयुधे दिलेली नाहीत) असे आहे. सुरवातीला शक्तिसंगमतंत्रातील जो उतारा दिला आहे, त्या वर्णनात आणि बरील वर्णनात यराच फरक आहे हे दिसून येईलच.

महाराष्ट्रात योगेश्वरी तथा जोगेश्वरी या देवीची दोन पीठे आहेत. एक अंबेजोगाई (मराठवाडा) व दुसरे जोगेश्वरी (मुंबई) हे होय. अंबेजोगाई हे महाराष्ट्रातील साडेतीन पीठांपैकी एक मानले जाते. देवीच्या नावावरूनच गावाला नाव प्राप्त झाले आहे. निजामघाहीत या गावाचा कायापालट मोहिनाबाद या नावाने झालेला होता. पण पुन्हा पूर्वीनेच नाव चारू आहे. हे स्थान जीवन्ती नदीच्या काठी असून, नदी गावाच्या मधून वाहते. चालुक्य घराण्याचे धशज पंचमजैन या देवीचे परमभक्त होते. शहराच्या एका कोटाच्या भागात या देवीचे मंदिर आहे. गाभारा खडकात कोरलेला असून सभामंडप साधारणतः ९० X ४५ फूट असून तो दगडतच कोरलेला आहे. कारण त्याला दगडी रान दिसतात. या ठिकाणी सन १२४७ सालच्या सिव्हा राजाच्या वेळेचा एक शिलालेख दिसून येतो.

(Imperial Gazetteer, V, page 275.)

१ टीप— मीरू पुराणातही याप्रमाणे राक्षसांची उत्पत्ति आढळून येते.

योगेश्वरीमहात्म्य प्रकथाने या देवतेचा अवतार दत्तात्रय वधासाठी झाला असे वर्णिले आहे. असे जरी असले तरी दुसरी दत्तकथा अशी की, परळी येथील वैजनाथाच्या मनात कोकणातील योगेश्वरीमठाने विवाह करायला असे आले व त्याप्रमाणे विवाह ठरला. मुलीकडील वहाड अनेजोगाई मागे परळीला जाण्यास निघाले. वाटेत ते जयती नदीच्या काठी मिश्रातीसाठी उतरले असता, पहाटे देवी लवकर उठेना आणि त्यामुळे मिनादाची वेळ टकून गेली. देवीला हा विवाह पसत नव्हता म्हणून तिला आनंद झाला आणि त्या भरात तिने जोगाई येथेच जायला राहण्याचे ठरविले. ही सर्वच कथा मूलतः वाटत नाही. कोकणातील देवीचे स्थान कोणते ते दिलेले नाही. विवाह पसत नव्हता तर वहाड वधासाठी निघाले ? आणि वाटेत इतर मुक्कामात कोठेही नापसतीदर्शक वर्तणूक न दाखविता, फक्त शेवटच्याच मुक्कामी ती वा वहाडी, हे उलगाडत नाही. ही कोकणस्थाची देवता आहे व ती कोकणातून जाली आहे, याचा सगळ्या प्रस्थापित करण्यासाठीच ही दत्तकथा जसारी, हे ना गो. चापेकराचे मत बरोबर दिसते.

प्राचीन काळी येथील मंदिर तीन शिखराचे होते व नंतर त्याचा जीर्णोद्धार झालेला आहे असे यादवमालीन शिलालेखावरून समजते. सन १७२० च्या सुमारास मंदिराचा जीर्णोद्धार पुन्हा नागोजी त्रिमळ व श्यामजी बापूजी यानी केला आणि तसे करताना त्रीचद्री जुनीच सामुघी वापरली, असे जुन्या बला कुसरीवरून दिसून येते. सभामंडप व शिखर सुमारे १८०० च्या सुमारास बांधण्यात आले. मंदिरासमोरील ओऱ्या ग्वाल्हेर सस्थानचे प्रधान दिनकरराव राजगडे यानी सुमारे १८८० च्या सुमारास बांधण्या महादारासमोरील बुडाला सर्वतीर्थ हे नाव आहे.

गामान्यामध्ये देवीची मूर्ति तादळा स्वल्पाची अगून फक्त कमरेपासून वरील भागच दृगोचर आहे. या तादळ्याला तोंड, नास, डोळे आदि अवयव आहेत. मस्तकाने अगचा मुकुट कोरलेला आहे. अधोःपा गामान्यात गोऱ्या तेलाने दिवा तेवत असतो. त्या दिव्याच्या प्रकाशात जेवढे देवीचे दर्शन घडेल तेवढेच ध्याने लागते. दर्शनाच्या वेळी मूर्ति सजविलेली असते आणि वस्त्रा लभारानी ती आच्छादित असण्यामुळे तीचे अवयव दिसत नाहीत. श्रियुक्त साडे नाराच्या एका कोकणस्थ गृहस्थानी या देवीची प्रतिमा म्हणून एक सगमरवरी पाषाणाची मूर्ति तयार करून घेऊन ती आपल्या जन्मगात्री पिरदवणे (रत्नागिरी) येथे स्थापन केली आहे. ती मूर्ति चतुर्भुज अगून दोन हातात तलवारी आणि एका हातात अक्षय अशी आपुणे आहेत.

येथील मूर्तीची रूपरेषा निश्चितपणे कळावी म्हणून लेखकाने जेव्हा या क्षेत्राला भेट दिली, तेव्हा असे दिसून आले की, देवीचा तादळा गाभान्यामध्ये चार फूट उंचीच्या चबुतऱ्यावर असून तो साधारणतः उच्चर स्वरूपाचा दिसतो ३ फूट उंच व २ फूट रुंदीचा असावा. अगचे दोन नेत्र व लहानसर मुस असून साग्रत त्यावर उपनेत्र बसविलेले दिसले. भाळप्रदेशावर पिंपळपान शोभत होते. या तादळ्यावर शेंदूर घालण्याची प्रथा असल्याने त्यावर जाड पुट चढले असण्याचा निश्चितच संभव आहे काही भक्तांची अशी समजूत आहे की, शेंदुराच्या आवरणाखाली देवीचे रात्रीचे अवयव दृग्गोचर आहेत, पण मूर्तीचे वारकाईने निरीक्षण केल्यास यात सत्यास मासत नाही. कारण तादळा शिर-कमळाच्याच भाग असावा असे वाटते. क्षेत्रोपाध्याय काशीनाथ यानीही याच मताला दुजोरा दिला.

या देवतेची माहिती देणारा 'योगेश्वरी माहात्म्य' नावाचा संस्कृत ग्रंथ आहे, पण तो पाहावयास मिळाला नाही. डॉ. ल. शा. कोळगावकर यानी मूळ ग्रंथाच्या आधारे 'मनोहर अरानगरी' नावाचे पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे आणि ते वाचले असता बरीलप्रमाणे मूर्तीची माहिती मिळालेली असून शहरातील इतर स्थानाचीही माहिती त्यात आढळते. जोगाई येथील किल्ल्यात एक योगेश्वरीचे स्थान आहे, पण तेथे मूर्ति मात्र नाही. मदिराची बाधणी हेमाडपती घाटाची असून शिररुही त्याच प्रकारचे आहे मूर्ति व मदीर पूर्वाभिमुख असून दक्षिण-उत्तर दिशाना प्रवेश मार्ग आहेत. मुख्य सभागृहातून गेल्यावर सहाय्यक गाभान्यातून, नंतर मुख्य गाभान्यात प्रवेश करता येतो. मदिराचे दगडी ग्राव शिल्पयुक्त आहेत.

अनेजोगाई हे पार प्राचीन क्षेत्र आहे आणि याच शहरी दासोपतानी आपला ग्रंथ पचीकरण सन १५८८ च्या सुमारास लिहिला. त्याचे १६ वे वंशजाजवळ ही गोघडी आज आहे. तिची रुंदी ३ फूट असून लांबी सुमारे ४० फूट आहे. याच गोघडीवर काळ्या दारुने ग्रंथ लिहिलेला पाहता येतो. नकाशाप्रमाणे कापडाखाली अस्तर शिवले असल्याने ती गुडाळून ठरता येते हे एक उत्कृष्ट हस्तलिखित लेखकाला पाहावयास मिळाले.

जोगाई येथे वन्शीलास मारवाड्याच्या बागेत एका दगडावर शिलात्म्य कोरलेला आहे. तो सर्व मजकूर ४७ जोळांचा असून त्याची मिति शके ११५० सर्वपारानीमसुन्तर अशी आहे. याद्वय विषय घराण्याचा घनापति रतेधर ह्याने आम्रपूर (अथे) येथील सकलेश्वराच्या देराल्यास दिलेली दाने या शिलालेखाने धरिली आहेत. शिलालेखातील मजकुराचा हा एक नमुना परा,

तदेव महाराष्ट्र भाषापात्र लिख्यते । आम्रदेशे लघुवाक्या नाम
प्रामोदत ॥ तथा आत्रे देसु केजदेसु । औस देसु उदगिरी ॥

(मराठी सशोधन पत्रिका, जानेवारी १९६० । २३-२४)

यावरून असे दिसून येईल की अरेजोगाई या गावाचे पूर्वीचे नाव जाम्प्रपूर असे
होते म्हादक्षिण भरपूर आमराई असल्यामुळे जाम्प्रपूर हे नाव पडले असावे

प्रिवेक सिंधु याप्रख्यात धर्ममहात्माकर्ता ऋषि मुमुदराज याचा जन्म याप्रख्या
शतक्रात या गावी झाला त्याची समाधि याच गावी आहे

(औरंगाबाद जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ३७२)

कोकणस्थ जगर चिपळोणे ब्राह्मणाची काही घराणी या देवीची उपासना
आहेत आणि त्याची ती कुलस्वामीनीच आहे श्री ना गो चापेकर आपल्या
' चित्पावन ' ग्रंथामध्ये म्हणतात की, ' कोकणस्थ लोक हे देशावरून कोकणात
गेले ' हे दर्शविण्यासाठी देवीचा सगळ्या कोकणस्थानांवर जोडलेला आहे पण
वास्तविक तो भरोबर नाही

सोळाव्या शतकात या क्षेत्री काही ब्राह्मण गारा वर्षे अनुष्ठान करीत होते
त्याच वेळी श्रीसमर्थ रामदासस्वामी आपले प्रचारकार्य करीत असता त्या
ठिकाणी जाले आणि तेथी अनुष्ठानाला यज्ञे काही वेळाने एक यवन
पत्नीर घोड्यावर स्वार होऊन सोरत त्याची पत्नी, २ कुत्री आणि २०-२५
गोड्यांच्या पण्ड्या परिवारासह तेथे प्राप्त झाला दुपारची वेळ होती तेहा
तेथे झाडाव्यानी त्यानी आपण तळ ठोकण त्याच्या पत्नीने तेथे चूळ पेटवून
सयपाकाची तयारी चालविली तिने जुलीवर एक भांडे ठेवले आणि आपल्या
जवळचा शिधा ती त्यामध्ये घालू लागली पण ते भांडे काही भरेना तेहा
पतीच्या आदेशानुसार तिने सर्व गोड्या चिरून त्यात घातल्या कुत्री देखील
टाकली, पण तरीदेहील माझे काही भरेना तिने पतीला विचारले, ' आता
आतमध्ये काय घालू ? ' पत्नीने मंदिरातील ब्राह्मणांकडे दृष्टीसेप टाकला आणि
म्हणाला, ' हा ब्राह्मणाना कापून टाक ' हे शब्द ऐकताच अनुष्ठानाला बसलेल्या
ब्राह्मणांनी घाबरुटी उठाली आणि त्यांनी तेथून पळ काढला स्वामी
समर्थ सर्व प्रकार नारकाक्षने पहातच होते अतःकानाने त्यानी हा सगळ्या
प्रकार जाणवण आणि शांत चित्ताने आपल्या स्थानी बसून राहिले, त्याची
मात्र तोडण्यास पत्नीपत्नी पुढे सरसाली स्वामीनी न कचरता आपली
मान पुढे वेळी इतक्यात पार मोठे आभय घडले ! ती राई आणि इतर सर्व
परिवार गुप्त झाला आणि त्या पत्नीच्या आगी गुप्त दत्तात्रय सगळ्या उभे

राहिले. श्यामींना त्यानी दर्शन दिले, त्याच्या कार्याला शुभाशीर्वाद दिला आणि नंतर ते अतर्पान पावले. (श्री. शंकरराज देव, समर्थींचे चरित्र, भाग पहिला)

देवतेच्या या जाणतानस्येचा जसाच एक अनुभव रक्षाकार चळवळीच्या वेळी आला आणि तो तेथील एका रडिवास्थाने प्रस्तुत ग्रथकाराला कथन केला त्या वेळी निजामीत हिंदूच्या अनेक देवस्थानाना जास झाला, पण हे क्षेत्र मात्र वचावले या क्षेत्रावर हला धरण्याच्या इरादाने काही यवन आले होते, पण जवळपास येताच त्यांना असे काही भयानक दृश्य दिसले की, ते तानडतीन माघारीच पळत सुटले आणि देवस्थानातील निकट प्रसंग टळला.

ओवी

महाराष्ट्रांतील एक । शक्तिचें प्रमुख पीठ ॥
 अवेजोगाई नामे देस । मराठवाड्यांत वसतसे ॥ १ ॥
 पापाणाच्या गाभाऱ्यात । तांदळारूप भव्यमूर्त ॥
 कटोत्तर देहभाग देस । दृग्गोचर होतसे ॥ २ ॥
 योगेश्वरी अंबामूर्ति । भव्य तांदळा शेंदूर चर्चितो ॥
 नेत्रमुख गात्रांकृति । ऐशी देवि पाहावी ॥ ३ ॥
 अनेकांची कुलस्वामिनो । विशेषत चित्तपावन ब्राह्मणी ॥
 कोकणस्थ चिपळोणे घराणी । या पीठाला मानिती ॥ ४ ॥
 योगेश्वरीचा अपभ्रश । जोगेश्वरी असे नि शेष ॥
 म्हणोनी दोन्ही रूपास । बंदन माझे सदा असे ॥ ५ ॥

जोगेश्वरी (मुगवली-राजस्थान)

मुगवली रेल्वे-स्टेशनपाश्चि काही अंतरावर चंदेरी नामक गावी जोगेश्वरीचे एक प्रसिद्ध मंदिर आहे. त्याचे शिरो कौशल्यपूर्ण असून देवी जाणत आहे, असा भक्तांचा विश्वास आहे.

या देवतेसर्षी अशी सत्यकथा प्रचलित आहे की, हजारो वर्षापूर्वी महाराज कूर्म हे चंदेरीचे दासक होते. त्यांच्या सर्वांगावर फोड होते. जगलात एकदा शिंकार करीत असताना त्यांना अतिशय तहान लागली ते पाण्याच्या घोषात असताना त्यांना एक निर्मळ पाण्याचे सरोवर जादळले. त्यातील पाणी पिऊन त्यांनी आपली तृषा शमविली. पण घोड्या वेळाने त्यांना असे दिसून आले की, आपल्या अंगावरील रोगाचे निर्मूलन होत आहे.

ते पुन्हा एकवार पाणी पिण्यासाठी त्या सरोवरावर आले आणि पाणी पिणार इतक्यात पाण्यातून एक तारा वर्षांची कुमारी वर आली. महाराज तिच्याजवळ जाताच ती अदृश्य झाली ह्या अद्भुत प्रकाराचा महाराजाना काहीच उलगडा होईना. त्या विचारात त्यांनी तेथेच आपला रात्रीचा मुकाम ठोकला रात्री स्वप्नात त्यांना ती कुमारी पुन्हा दिसली आणि म्हणाली, ' शिशुपाळाने केलेल्या यज्ञस्थळी प्रकट व्हाणे अशी माझी इच्छा आहे तरी त्या ठिकाणी तू मंदिराची बांधणी कर. मात्र एक गोष्ट लक्षात ठेव की, मंदिर तयार झाल्यावर नऊ दिवस त्याचे दरवाजे तू बंद ठेव म्हणजे मला तेथे येण्यास सवड मिळेल. '

(याच आशयाच्या कथा या अध्यात इतरत्र आढळतात)

महाराज धरी परतले आणि मिळालेल्या वृत्तांतानुसार त्यांनी मंदिर उभारले. कुमारीच्या आज्ञेप्रमाणे दरवाजेही बंद केले तीन दिवस गेल्यावर महाराजाना आपला सयम आनरता आला नाही त्यांनी दरवाजे उघडले त्या तीन दिवसांच्या कालावधीत देवीचे फक्त मुखच त्या ठिकाणी तयार झाले होते रात्री देह मात्र खडकातच राहिला होता त्यामुळे आता फक्त देवीचे मुखच त्या ठिकाणी पाहण्यास मिळते ते तेजस्वी मुखकमल पाहण्यासाठी दूरदूरचे भक्त मुद्दाम येत असतात (श्री सदानंद चैदवणकर, नवशक्ति, मुंबई, दि १५ १० १९६१)

इतर अनेक ठिकाणी जोगेश्वरीची मंदिरे आढळून येतात

(६) उग्रतारा

चतुर्भुजा त्रिनयना मुण्डमालाविभूषिताम् ।
श्यामवर्णा मुक्तकेशी सङ्गोन्दीवरधारिणीम् ॥
कपालकर्तृकाहस्ता वरदानपरायणाम् ।
ततो ध्यायेत परामुखा प्रत्यालीढपदस्थिताम् ॥

(शानिसंगम तंत्र, १५।११)

शाक्तपंथीय उपादेयींचे स्वरूप चतुर्भुजा, त्रिनेत्री, मुण्डमाला धारण करणारी, श्यामवर्णा, मुक्तकेशी, सङ्ग, कपाल, चाक्र, कमल धारण करणारी, भीति उपद्र करणारी आणि प्रत्यालीढ म्हणजे पायावर पाय टाकून बसलेली असे आहे या स्वरूपास माझे धदन असे

मदिषा (जि भागलपूर) या गारी उग्रतारा देवीने प्रख्यात मंदिर आहे हे एष प्राचीन शक्तिपीठ माझे जाते या ठिकाणी मीचा होळा पडला

म्हणून हे ९१ पीठाच्या बादीमध्ये येते. तारादेवीच्या मस्तकावर 'अशोम्य' म्हणजे सदैव उभारलेला नागफणा असून तिच्यासमवेत या ठिकाणी श्री एकजटा आणि नीलसरस्वती यांच्याही मूर्ति यत्रावर आहेत. या तीनही देवता या ठिकाणी कुमारी स्वरूपात आहेत. त्याशिवाय महिसुरमर्दिनी, काळी, त्रिपुर-सुंदरी यांच्याही मूर्ति आहेत.

पूर्वी या क्षेत्री मंदिर नव्हते. दरमगा महाराणीने आपल्या पतीचा कुष्ठरोग बरा व्हावा, म्हणून ती या देवतेला शरण गेली मनोभावे देवीची सेवा केल्यावर काही काळाने सरोसरीच तिच्या पतीचा कुष्ठरोग बरा झाला. या ऋणविमोचनार्थ राणीने त्या ठिकाणी एक सुंदर मंदिर बांधले आणि एक तलाव खोदला. सध्या या क्षेत्राची परिस्थिति बरी नाही. एकेकाळी भूकपाचा धक्का असल्याने त्याला अवकळा प्राप्त झाली आहे. या स्थानापासून सुमारे तीस मैल दक्षिणेला कात्यायनी देवीचे मंदिर आहे आणि तेहि जागृतस्थान मानले जाते.

तारिकाचे म्हणणे असे की, या ठिकाणी ब्रह्मर्षि वसिष्ठ ऋषींनी द्वितीय महायज्ञा तारादेवीची आराधना करून तिला प्रसन्न करून घेतले.

(कल्याण शक्तिअंक, १९३४।६६९)

या देवीचे दुसरेही स्वरूप वर्णिलेले आहे. योगतंत्राप्रमाणे ही देवी कमळासनावर उभी असून त्रिनेत्रयुक्त देह पर्णाभूषणानी सजविलेला आहे. लघुस्तवामध्ये सांगितले आहे की, ही देवी शवासनावर बसलेली आहे. या देवीच्या स्मरणाने तुषानामध्ये सापडलेल्या व्यक्तीची सोडवणूक होते आणि राक्षस-पिशाच भय नाहीसे होते.

पूर्व रेल्वेवर मराठुमपूर ह्या स्टेशनच्या गात्री तारादेवीचे मंदिर आहे. मंदिरासमोर एक जलाशय आहे. अशी दत्तकथा प्रचलित आहे की, ह्या ठिकाणी कश्यप ऋषींनी तप करून देवी प्रसन्न करून घेतली आणि नंतर तिची स्थापना केली. नवरात्रामध्ये या देवीची यात्रा भरते या ठिकाणी त्रिष्णु आणि कुबेर यांच्याही मूर्ति आहेत. तारा आणि उग्रतारा या दोन्ही एकरूपच समजाव्यात.

(कन्याण क्षेत्रअंक, १९५७।१५९)

गौडधर्मपथामध्ये या देवीला महत्त्वाचे स्थान आहे. आर्यधर्माच्या उर्काराला ते 'तार' असे म्हणतात, आणि या 'तार' चे स्त्रीरूपी स्वरूप म्हणजे तारा होय ओंकाराची ती पत्नी होय. गौड धर्मात या देवीविषयक एवण ३३ मध अख्य्याने ऐकीयात आहे. तारातनच, तारातन, तारातन ३० ६०

महायान पथाची ही प्रमुख देवता होय. आर्यधर्मातील अर्धनारी-नटेश्वर रूपाप्रमाणे येथे तार-तारका याचे युगुल दाखविताने.

विद्यार्णव तत्राप्रमाणे तारादेवता आठ प्रकारच्या आहेत. तारा, उमा, महोमा, वज्रा, नीला, सरस्वती, कामेश्वरी व भद्रकाली. तारा देवीचे मूर्तिनिधान म्हणजे कृष्णवर्णा, त्रिनयन, दोन्ही हातामध्ये कमळपुष्पे, रत्नालंकार धारण करणारी व पादत्राणयुत आहे.

यांच्या दुसऱ्या एका हरियान पथाची माणिमेरुला ही देवी होय. लका, ख्याम वगैरे देशामध्ये ती 'सामुद्रीदेवी' या स्वरूपात पूजिली जाते (मुसईशाहरी या देवतेचे एक मंदिर आहे.) (कल्याण शक्तिअंक, १९३४।५४७).

दिंडी

भागलपूरी ते महिप नाम ग्राम ।
उम्रतारेचे स्थान पुरातन ॥
सती नेत्र वदे पडत या ठिकाणी ।
तात्रिकाचे हें पूज्य पीठ मानी ॥ १ ॥
श्री एकजटा आणि देवि तारा ।
नील सरस्वती देखु थर द्वारा ॥
द्विरा देविच्या अक्षोभ्य भयद घोर ।
उम्रतारेला असो नमस्कार ॥ २ ॥

* * *

(७) कन्याकुमारी

ततर्तीरे समुद्रस्य कन्यातीर्थमुपस्पृशेत् ।
ततोयं स्रद्य राजेन्द्र, सर्व पापं प्रमुच्यते ॥

काली देवीने एका कुमारीचे रूप घेतले, कारण त्या राक्षसाचे मरण कुमारीच्या हातून होते. कुमारीचे रूप घेतल्यावर ती प्रथम दक्षिण समुद्रावर तप करण्यास गेली. बंगालचा समुद्र, अरबी समुद्र आणि हिंदी महासागर याचे मीलन या स्थळी होते. पूर्वेकडे बंगालच्या समुद्रामध्ये उगविलेला सूर्य, पश्चिमेकडे अरबी समुद्रात अस्तास गेलेला ज्या रम्य स्थानावरून पहाता येतो, असा रमणीय ठिकाणी तिने तपश्चर्या करण्यास मुदवात केली.

त्रिमूर्ति देवाला ही यातमी समजली आणि त्याला अणेई सचजले की, कुमारी अतिशय सुंदर आहे. त्याने त्या कुमारीला लग्नाची मागणी घातली आणि तिनेही ती मागणी मंजूर करून त्याचा स्वीकार केला. नारदाना ही यातमी समजली. हे लग्न जर झाले तर दैत्यांचा नाश कोण करणार, अशी त्यांना काळजी पडली. कुमारीचे कौमार्य नष्ट झाल्यास ती राक्षसांचा वध करू शकणार नाही. यास्तव नारदानांनी लग्नाला मोडता घालावयाचे ठरविले. प्रथम ते त्या कुमारीकडे आले आणि तिचे मन बळविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. पण काही उपयोग होत नाही असे दिसताच ते तिला म्हणाले, “लग्न करावयाचे असेल तर तू एखाद्या सामर्थ्यसंपन्न वरावरोवर तरी कर. त्याने काही अलौकिक गुण दाखविल्याशिवाय त्याला होकार देऊ नकोस.” ते पुढे म्हणाले की, काही दुर्मिळ वस्तु त्याला आणावयास सांगा. उदाहरणार्थ, टोळ्याशिवाय नारळ, देठाविना आम्रपळ, डोळ्याविना उंसाचा तुकडा, मागील बाजूला धिरा नसलेले विट्याचे पान, फूल न फाटता उघडलेल्या फुलांच्या पाकळ्या, इत्यादि इत्यादि. आणि त्या आणल्यावर मगच त्या त्रिमूर्तिविरोवर विवाह कर. एवढेच नव्हे तर या वस्तु जमविण्यास त्याला फक्त एकाच दिवसाची मुदत दे.” त्या मोळ्या मुग्धेला या उपदेशामागील कपटनीति समजली नाही. तिने याप्रमाणे त्रिमूर्तीला अट घातली. त्याने विवाहाचा दिवस निश्चित केला आणि मुहूर्तापर्यंत ह्या पाचही वस्तु जमवून आणून देण्याचे आश्वासन तिला दिले.

इकडे कुमारीने विवाहाची सर्व तयारी केली. इतकेच नव्हे तर ती स्वतःही धडूचा पोशाख अंगावर घालून तयार झाली. नारद पाळतीवर होतेच. रात्री फार उशीरा पण दिलेल्या मुदतीच्या आत त्रिमूर्ति परत येत असताना नारदाना दिसला. त्यांनी लगेच दुसरी युक्ति योजली. कोंबडा आरनला म्हणजे रात्र संपली आणि उजाडले असे आपण मानतो. त्याप्रमाणे त्यांनी तोंडाने तसा आवाज काढला. तो ऐकताच मुदत संपल्याची त्रिमूर्तीला जाणीव झाली आणि आता कुमारी विवाह करणार नाही हे उमजून तो तेथूनच परत फिरला. अशा रीतीने नियोजित विवाह टळला.

इकडे कुमारीने रात्रभर वाट पाहिली आणि शेवटी त्रिमूर्ति येत नाही. त्याने आपणाला पसविले; अथवा अट पुरी करता आली नाही, म्हणून आला नाही, असे समजून निवाहाची सर्व तयारी तिने उघडून टाकली. हातामध्ये रत्नानी भरलेली जी ताटे होती ती समुद्रात फेकून दिली. शिजविलेले अन्नादि सर्व पदार्थ सागरात फेकले आणि आपण स्वतः त्याच वधूच्या पोशाखात पुन्हा तपश्चर्या करू लागली. साप्रत तेथील समुद्रामध्ये विविध रंगाची वाळू दिसून येते आणि त्यामध्ये यवोदकाच्या आकाराचे दाणेही असतात. त्यापैकी काही दाणे अर्धे तर काही पूर्ण स्वरूपाचे असतात, याचा उगम वरील कथेमध्ये मिळतो. (Book of Pilgrimage by S Narsinha Pillay (Tamil), 1956, Nagar Coil)

ह्यापुढील कथाभाग असा आहे—वाणासुराच्या कानी देवीच्या अनुपम सौंदर्याचे वृत्त गेले आणि त्याने देवीला लग्नाची मागणी घातली. देवीने ती नाकारली. नंतर वाणासुराने चिडून जाऊन तिच्यावर हल्ला केला. दोघाचे तुंबळ युद्ध झाले आणि देवीने वाणासुराला ठार मारले. ह्याप्रमाणे देवीचे अवतारकार्य पूर्ण झाले. भक्ताची अशी भावना आहे की, त्या ठिकाणी जे त्रिमूर्ति स्थाणुरूपाने वास्तव्य करून आहेत, ते पुन्हा केव्हातरी प्रकट होतील आणि त्या दोघाचा निवाह घडून येईल. ते केव्हा प्रकट होतील ह्याचा भरवसा देता येत नसल्याने देवी नेहमी वधूचा पोशाख पेहेरून सिद्ध असते. कदाचित् हा विवाह कलीयुगा-अती होईल, असे काही काही भक्त मानतात. देवीचा उत्सव इतर शक्तिपीठा-प्रमाणे नवरात्रातच होतो. (कल्याण क्षेत्रअंक, १९५७ | ३९२)

दुसरी एक कथा थोडासा परक करून पण स्थूलरूपाने वरीलप्रमाणेच आहे. वाणासुराने तप करून शकराना प्रसन्न करून घेतले. शकरानी त्याला अमर होण्याचा वर दिला. परंतु त्या वरामध्ये अट एवढीच होती की, जर एखादी कुमारी त्याच्याबरोबर लढली, तर ती त्याला ठार करू शकेल. पुढे वाणासुराच्या छळामुळे देव-दानव त्रस्त झाले. ते विष्णूला शरण गेले. विष्णूनी त्यांना सांगितले की, 'समस्त भूतलावरील यज्ञकर्म धारले असल्यामुळे हे सकट आलेले आहे. तेव्हा तुम्ही एक प्रचंड यज्ञ करा म्हणजे त्यामधून एक कुमारी बाहेर येईल व ती वाणासुराचा वध करील.' देवांनी त्याप्रमाणे यज्ञ केला आणि यज्ञकुंडातून कुमारीचा जन्मही झाला. पण आदिशक्तीचा अंश असलेली ती कुमारी तप करण्यासाठी दक्षिण समुद्रावर निघून गेली. आदिशक्ति पार्वतीचाच तो अवतार असल्यामुळे शकरांची तिला बारांवार आठवण येऊन तपामध्ये व्यत्यय येऊ लागला. इतकेच नव्हे तर त्या तपाचरणाचाही तिला बटाळा येऊ लागला.

नारदांनी हे वृत्त कैलास पर्वतावर शंकरांना कळविले आणि कुमारीचे दुःख निवारण करण्याबद्दल त्यांची प्रिनवणी केली. शंकरांनी दक्षिणसमुद्रावर येण्याचे मान्य केले आणि त्यासाठी निश्चित दिवस ठरविला. नारदांनी त्याप्रमाणे कुमारीला कळविले. विवाहाची संपूर्ण तयारी ठेवण्यास सांगितले.

आदेशाप्रमाणे विवाहाची सर्व तयारी झाली आणि शंकर कैलास पर्वतावरून मार्गक्रमण करते झाले. परंतु इतर देवांना शंकराचे हे कृत्य आवडले नाही. कारण विवाह झाला तर बाणामुराचा वध होणार नाही आणि त्याच्यापासून होत असलेला प्रास चुकणार नाही, हे त्यांना पूर्ण ठाऊक होते. याकरिता त्यांनी ब्रह्मदेवांना विवाहस्थळी पाठविले आणि त्वरित उपाययोजना करण्यास सांगितले. ब्रह्मदेव शंकरांच्या पाळतीवर होतेच. मुहूर्ततिथि टळली असे सूचित करण्यासाठी शंकरांना पाहताच त्यांनी तोंडाने कोंबडा आरवल्याचा आवाज काढला. इतका आटापीटा करून देखील आपण वेळेवर पोहोचू शकलो नाही ह्याबद्दल शंकरांना मनस्वी दुःख झाले, आणि ते तसेच आल्यापावली परत फिरले. कुमारी जी नववधूचा पोपास घालून उभी होती, ती अजूनही वशीच उभी आहे. (मीनाक्षी-कन्या, पं. महादेवशास्त्री जोशी)

सतीच्या देहाचा शृष्ठभाग या ठिकाणी पडला, म्हणून याला शक्तिपीठ म्हणतात. या मंदिराच्या उत्तर बाजूच्या अग्रहारात मद्रकालीची मूर्ति असून, ती कन्यासुमारीची सरती मानली जाते. या क्षेत्राचे अतिप्राचीन नाव गंगैकौंड चोलपूरम् असे होते.

भारताच्या दक्षिण टोकामर जसे कन्यासुमारीचे शक्तिपीठ आहे तसेच रामेश्वराचे प्रसिद्ध शिवपीठ आहे. लंकेवर स्वारी करण्यापूर्वी, युद्ध यशस्वी व्हावे यासाठी, प्रत्यक्ष श्रीरामप्रभूंनी या शिवलिंगाची स्थापना केलेली आहे, इतके ते प्राचीन आहे. पूर्वी ह्या स्थानाचे नाव गंधमादन असे होते. पण कलियुगाच्या प्रारंभी तो पर्वत पृथ्वीच्या पोटात अंतर्धान पावल्यामुळे आता त्याचे नाव रामेश्वर असे झाले आहे.

ह्या मंदिराचा विस्तार वीस विधे जमिनीवर असून चहूबाजूंनी उंच भिंतींचा कोट आहे. पूर्व गापूर १० माळ्याचे असून पश्चिम गोपूर ७ माळ्याचे आहे. या परिसरात एकूण २२ तीर्थे आहेत. श्वेतनदीची उंची १३ फूट तर लावी-रुंदी ९ × ८ फूट आहे. रामेश्वराचे लिंग स्फटिकाचे आहे. येथे रामेश्वर आणि पार्वती याची दोन निरनिराळी मंदिरे आहेत. चादीने मढविलेल्या एक हात लावी-रुंदीच्या साड्डीवर काळ्या पाषाणाची पिंटी ठेवतात आणि याचेच

दर्शन बहुधा सर्वांना घडते. काशीहून आणलेली गंगा येथे वाहण्याचा प्रघात आहे. ह्या वेळी मूळ लिंगाजवळ एक शुभ्र हिऱ्याची पिंडी मांडतात.

रामेश्वराच्या दक्षिण बाजूला पार्वतीचे भव्य मंदिर आहे. तिला ह्या ठिकाणी पर्वत-वर्धिनी असे नामाभिधान आहे. याच परिसरात हिंदोब्यावर पार्वतीची दुसरी एक लहान मूर्ति आहे. मक्तांची अशी श्रद्धा आहे की, दिवस-भराच्या भ्रमाने थकलेले, रामेश्वररूपी शंकर रात्री शेजारच्या पार्वतीच्या देवालयात-शयनगृहात-विभ्रातीसाठी येतात. म्हणजे त्यांची मूर्ति तेथे आणली जाते. शेजघरात सुवर्ण हिंदोब्यावर दोन्ही मूर्ति एकत्र ठेवतात आणि त्याची आरती केली जाते. ह्या वेळचा तेथील दर्शनसोहळा म्हणजे साभ्रात कैलास-दर्शनच होय असे भाविक मानतात. प्रातःकाळी रामेश्वराची मूर्ति पुन्हा पूर्व-स्यळी आणली जाते. पार्वती मंदिराशिवाय ह्या ठिकाणी दुर्गा, महाकाली, महालक्ष्मी या देवतांचीही मंदिरे आहेत. पति-पर्त्नीची एकत्र स्थापना आणि दिनचर्या फक्त ह्याच ठिकाणी पाहावयास मिळते. (कल्याण क्षेत्र अंक, १९६७।३७७, आणि माऊली पुणे, ऑगस्ट १९६०)

ललिता कलट या यंत्रात व्ही. आर. रामचंद्रन् दीक्षितार म्हणतात की, गायत्रीदेवीच्या पाच प्रकारांपैकी दुर्गा गायत्री ही कात्यायनी ऋषींची पत्नी असून, तिलाच कन्याकुमारी म्हणतात. या देवीचा मंत्र असा आहे, कात्यायनाय विद्महे, कन्याकुमारी च धीमहि । तन्नो दुर्गिः प्रचोदयात् ॥ (श्र. ४८).

पृथ्वी

मुखासुर नि बाण तो छळितसे प्रजेला जधी ।
शिवास जन प्रार्थितां वदत कालिके तूं वर्धी ॥
स्वयंमु वच मानुनी त्वरित ती कुमारी बने ।
वधास्तवाहि पातळी परि कशी विवाहीं रमे ॥ १ ॥

तुझी कुळकथा कुणी वदती देवते संप्रती ।
त्रिमूर्ति तुज देवतां तवाहि ध्यास घेतो अती ॥

सजे नवरदेव नारद तयांसि सांगे पण ।

अर्धी त्वरित पांच वस्तु मिळवा कुमारी पण ॥ २ ॥

असाध्य-प्रिय-वस्तु साध्य घडतांचि रात्रीत ही ।

घरील तुज नोवरी गचित आज रात्रीच ही ॥

गृहर्त ममया उभी सजुनि रत्न-ताटें फरी ।
 सुवर्ण पाटि वाट पाहत वधू घडीने घडी ॥ ३ ॥
 वधू श्रमुनि वस्तु घेऊनि त्रिमूर्ति तो येतसे ।
 तयास दचकोनि नारद सु-युक्ति योजितमे ॥
 करीत स्वर कुम्कुटामम पहाट तो दावितो ।
 सुरासुर वधारतवें तर विवाह कां टाळितो ॥ ४ ॥
 विवाह वचनी उभी मतत देवि तूं भाससी ।
 सु-वेळ टळतां स्वयें उधळी रत्न ताटे दिशीं ॥
 जलाब्धि-तळी-नीकतां विविध आज रंगातही ।
 मिळे गचित साश्र, वंदन कुमारी कन्येसही ॥ ५ ॥
 जलाब्धि-तळिं लोटिले मग सु-पक्व अन्नादिकें ।
 अर्जा गवसते स्वरूपिं सिक्तितें त्रिह्यादिकें ॥
 सु-रम्य बहु क्षेत्र दर्शन विना नसे पूर्णता ।
 जर्धी कुणि कर्धी फिरे, पुनित काशीयात्रेत त्या ॥ ६ ॥

शिगरिणी

कथा कोणी सांगे दुसरिं तव कन्ये नवनवी ।
 पहा बाणासूरे तप करुनि शंभूस लववी ॥
 वराते शंभू दे, अमर-पद लाभो अरिपुढे ।
 परी मृत्यू येई, तुजसह कुमारी जरि लढे ॥ ७ ॥
 घर-प्रार्थनेही असुर मद स्फुर्लिंग भडके ।
 नसे त्राता देवां जगाति बनवी त्यांसि सुडके ॥
 तया सांगे विष्णू त्वरित तुम्हि यज्ञा जरि करा ।
 कुमारी जन्मा ये वध करिल बाणासुर बरा ॥ ८ ॥
 पुढे यज्ञीं आली शिवसति स्वरूपे जरि वरी ।
 विनाळवे गेली तपहि करण्या सागरतिरीं ॥
 परी ती कंटाळे, विरहपण साहूं नच शके ।
 सदा दृष्टी भासे शिव करित पाणीग्रहणसे ॥ ९ ॥
 सुरांचा तो हेर कथन शिव-कानीं करितसे ।
 स्वयम् शांत-श्वासे शिवसति शिवा रे श्रमतसे ॥

मुहूर्तां मीं येतो वचन तुज देतो सुरवरां ।
 तयारी राहूं दे, काग्रिव तिज सारें करि त्वरां ॥ १० ॥
 अती आटापीटें वधु पटपटां धाट पटवी ।
 स्वचित्ता शांतीनें शमवि स्मरुनि ती शुभघडी ॥
 निघे शंभू वेळीं सु-घडिं स्वर्निं कुम्कूट विघडी ।
 विरंची हा मोठी अवघड वधूची वर-घडी ॥ ११ ॥

* * *

(८) कमला

कान्त्या काञ्चनसन्निभां हिमगिरिप्ररथैश्चतुर्भिर्गजैः ।
 हस्तोत्क्षिप्तहिरण्मयामृतघटैरासिन्धुमानां श्रियम् ॥
 त्रिभ्राणां वरमञ्जयुग्ममभयं हस्तैः किरीटोञ्जलाम् ।
 क्षौमावद्वनितम्बविम्बललितां वन्देऽरविन्दस्थिताम् ॥

ही देवता म्हणजे लक्ष्मीचेच एक स्वरूप आहे. नित्येन्द्रा गजलक्ष्मी आणि कमला ह्यांच्या स्वरूपात राम्य आढळते. पण त्या दोन देवता निर-
 निराळ्या आहेत. कमळार वसलेली, चतुर्भुज वरील दोन हातात कमळे धारण
 केलेली, दोन हत्ती आपल्या सोंडेमध्ये मुर्णाचे घट धरून देवाला अभिषेक करीत
 आहेत, जिचे मुर्णकृतियुक्त वदन शोभते आहे, असे ह्या देवीचे स्वरूप आहे.
 शक्तिपीठाच्या यादीमध्ये या देवतेच्या नावाचे एरूही स्थान नाही, कारण ही
 देवी म्हणजे पार्वतीच्या अशापैकी नव्हे. दशमहायिच्या म्हणून तामिनाच्या ज्या
 देवता आहेत, त्यामध्ये सुंदरीचे रूप म्हणजे कमलादेवी होय असे म्हणतात.

ह्या देवीच्या नावाचे प्राचीन पीठ जरी नसले तरी या त्रिसाव्या शतकात
 ते कानपूर येथे तयार होत आहे हे शहर इतिहासप्रसिद्धच आहे. साप्रत त्या
 शहरी पद्मपत व कमळपत त्रिभ्राणिया या नावाचे दोन घनाळ्य व्यापारी रहात
 आहेत. त्यांनी गोमती भागात या देवीचे प्रचंड शक्तिपीठ निर्माण केले आहे.
 सुमारे अर्धा मैल क्षेत्राच्या जागेवर हे स्थान वसले असून मुख्य मंदिर २०० X १००
 फुटाचे असते. मंदिराचे सर्व काम कोंडा येथील या यधूच्या मालकीच्या सगम
 रवरी दगडाच्या खाणीतून जाणलेल्या शुभ्र दगडाचे होत आहे. कानपूर शहरी
 स्वतःच्याच कारखान्यात मंदिराला सोयिस्कर असा दगड लोणडाच्या करवतीने
 कापून घेतल्यावर, मुद्दाम कुशल शिल्पकाराकडून त्यावर शिल्पाचा आराखडा
 तयार केला जातो आणि कारागीर नंतर त्यावर खोदकाम करतात, असे शिल्पाचे
 पायाण तयार झाले, म्हणजे ते भितीला अगर छताला बसविण्यात येतात. बाप्रमाणे

अनेक पौराणिक देवतां येथे वसविण्याचे काम चारूच आहे. श्रीमान् शेट पद्मपत स्वतः दररोज सकाळी त्या ठिकाणी जातात आणि कामाची पाहणी करतात. आजवर तीस लाखांच्यावर रत्ने आला असता.

मंदिराच्या गाभान्यात कमलादेवीची स्थापना केली असून, मूर्ति शुभ्र सगमरवरी पाषाणाची, चतुर्भुज आणि चार फूट उंचीची आहे. याशिवाय त्या ठिकाणी राधाकृष्ण, हनुमान यांच्या मूर्ति असून, एक शिवलिंगही आहे. अबूच्या पहाडावरील दिलवारा मंदिरे अगर आपा येथे दयाळवाग भागात तयार होत असलेले राधास्वामीचे मंदिर (सन १९१० पासून) या घर्तीवर येथेही शिल्पकाम चारूच आहे. तेव्हा सपूर्ण मंदिर तयार झाल्यावर ते एक निःस्व्यात प्रेक्षणीय शक्तिपीठ होईल, यात शका नाही. (निवेदक, श्री. जे. सी. मुजुमदार, इजिनीअर, कानपूर).

सगमरवरी दगडावरील शिल्पकाम कसे चालते हे स्वतः लेखकाने आपा येथील दयाळवागेत पाहिलेले आहे. सन १९५६ साली तेथे एक शिल्पकार सहा फूट लांबीच्या सगमरवरी दगडावर घड आणि पाने यानी युक्त अशी द्वाखाची वेळ आणि तिच्याच गाजूला एक कणसासहित गाजूचे झाड कोरीत वसला होता. त्याला निचारले असता तो म्हणाला की, अर्डाच घडे सतत तो त्या दगडावर काम करीत आहे आणि ते काम त्याच्या हातून पूर्ण होण्यास आणखी काही महिने लागतील त्याची रोजची मजुरी तीन-चार रुपये होती. धावरून असे शिल्प बनविण्यास काय रत्ने होत असले ह्याची वाचकानाच कल्पना करता येईल.

(९) कात्यायनी

ह्या देवीच्या अनेक उत्पत्तिकथा आहेत. आपण त्यापैकी एकदोन पाहू. महिषासुर वधाच्या वेळी सर्वप्रथम देवांचा पराभव झाला. ते अतिशय रिक्त झाले. यानेही अशा प्रसंगी कात्यायनमुर्तीना ही बातमी समजली. त्यांनी सर्व देवाना आपल्या आश्रमात बोलाविले, त्यांचे सर्वांचे तेजसामर्थ्य एकत्र केले आणि त्यात आपल्या तपश्चर्यांचे तेज मिसळून त्यांनी एक देवी, दैत्यवध करण्याकरिता उत्पन्न केली त्या देवतेचे नाव कात्यायनी ठेवले गेले. कारण तिला कात्यायनमुर्तीनी उत्पन्न केली. या देवीचे स्वरूप दशभुजा दुर्गादेवीसारखेच आहे आणि या देवीचे वाहन सिंह हे आहे.

या देवीची मूर्ति त्रिनेत्र, चतुर्भुज, शर-चक्र-सङ्ग-त्रिशूल धारण करणारी. सिंहवाहिनी असावी, असे विचारणं व रामाच्या सांगितले आहे. ती महिषासुराला मारतेवेळी दशभुजा व सिंहारूढा असावी, असे मत्स्यपुराण सांगते. या देवीची प्रार्थना खालीलप्रमाणे,

एतत्ते वदनं सौम्यं लोचनत्रयभूपितम् ।

पातु नः सर्वभूतेभ्यः कात्यायनि नमोऽस्तुते ॥ (मार्कंडेय पु., ११-२३)

हे कात्यायनी तीन नेत्रानी भूपित असलेले तुझे मुख सौम्य आहे. आम्ही तुला वंदन करतो, तू सर्व भूतमात्रापासून आमचे रक्षण कर.

महिषासुराचा शोध घेत घेत कात्यायनी देवी विंध्याचल पर्वतावर आली, तशी अष्टभुजाही विंध्याचल पर्वतावर आली, स्याईक झाली आणि विंध्यवासिनी नाम पावली. दुर्गादेवी विंध्यपर्वतावरच तपासाठी आली आणि तिने दुर्गम राक्षसाचा वध केला. या कथावरून एक अनुमान करता येते, की उत्तर भारता-मधून जेव्हा आर्य राली दक्षिण भारतामध्ये प्रसरणकाळी सरकले, तेव्हाच पूर्वांच्या अनार्यांबरोबर त्यांना संग्राम करावे लागले. त्या वेळी शक्तिदेवतेची गरज जास्त भासली. याच मुमारास अनेक शक्तिदेवताची निर्मितीही शाली असली पाहिजे. चंडमुंड हे मुद्रा विंध्याचलाच्या दक्षिण बाजूलाच राहणारे अनार्य वंशज होत. हा काळ निश्चितपणे कोणता, हे जर सांगता आले, तर अनेक देवतांच्या उत्पत्तीचा काळ निश्चितपणे समजू शकेल. या दृष्टिकोनातून संगोधन व्हावयास पाहिजे.

या देवीचे नाव पहिल्या चार शक्तिपीठामध्ये समाविष्ट झालेले आहे. उडियान, कामागिरी, कामाख्या व जालंदर ही जी पहिली शक्तिपीठे आहेत, त्यापैकी उडियान या ठिकाणी कात्यायनी देवीची स्थापना केलेली होती. त्या वेळी उडियान येथे स्वतंत्र राज्य होते आणि तेथे इंद्रभूति नावाचा राजा राज्य करीत होता. हा काळ महाभारतानंतरचा आणि बौद्धकाळाच्या दरम्यानचा जसावा. कालांतराने हा भाग यावनी सत्तेखाली गेला आणि हे पीठ नष्टप्राय झाले.

५१ शक्तिपीठाची जी यादी दिलेली आहे, त्यामध्ये या देवीला स्थान आहे. धृन्दावन अथवा केशजाल ह्या पीठामध्ये सतीचा केशमूलाप पडला आणि म्हणून याला केशजाल हे नाव प्राप्त झाले. या ठिकाणचा भैरव म्हणून भूतेश अगर कृष्णनाथ आहे.

दुसरी एक उत्पत्ति आढळते. ती अशी की, महिषासुर दैत्याने सर्व भूतलावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली. इतकेच नव्हे तर त्याने इंद्राचे इंद्रपदही हिरावून घेतले. नारदमुनीनी हे वृत्त कार्तिकस्यामीना सांगितले. स्वामीनी आपल्या तेजाने एक स्त्री निर्माण केली आणि तिला महिषासुराचे निर्दालन करण्यास सांगितले. कार्तिकस्यामीनी तिला उत्पन्न केली म्हणून तिचे नाव

कात्यायनी असे पडले. आपल्या वाहनार बगून राक्षसांचा शोध करित ती विंध्याचल पर्वतावर गेली. त्या ठिकाणी देवी व दैत्य यांचे घनघोर युद्ध झाले आणि देवीने दैत्यांचा पराभव केला. ज्या ठिकाणी हे युद्ध झाले, ती समरभूमि 'कात्यायनीतीर्थ' या नावाने प्रसिद्ध आहे.

स्रग्धरा

देवांना जिंकुनिया महिप असुर तो जाहला फार मत्त ।
 ऐकोनी वृत्त कात्यायनमुनि तदा मानसीं दुःखी होत ॥
 देवांची दिव्य तेजे जमबुनि समुहीं आपुलें तेज दाही ।
 आश्र्यां यर्तिळे हो त्वरित उगम ये देवि कात्यायनीही ॥ १ ॥

वसंततिलक

कात्यायनी तुज असे हरि वाहनाते ।
 रत्नगासवे कमळ-पुष्प चतुर्मुजातें ॥
 तें क्षिग्धहास्य शशिकें चिळसे मुखाते ।
 चिंता हरि नमित मीं तुझिया पदाते ॥ २ ॥

* * *

(१०) कामाख्या

कामाख्या परमं तीर्थं, कामाख्या परमं तपः ।
 कामाख्या परमो धर्मः, कामाख्या परमा गतिः ॥ १ ॥
 तत्र गत्वा महापीठे, स्नात्वा लोहित्यवारिणि ।
 ब्रह्महापि नरः सद्यो मुच्यते भवबंधनात् ॥ २ ॥

(देवीपुराण, १२-१२)

कामाख्या क्षेत्र प्रत्यक्ष धर्मस्थान असल्याने ते उत्तम गति देणारे व मोक्षदायक आहे. देवीच्या लाल पाण्यामध्ये एकदा स्नान केल्याने प्रत्यक्ष ब्रह्महत्त्येचे पातऱही जळून जाते. या ठिकाणी भगवतीचा नित्य निवास असतो अशी भाविकान्नी श्रद्धा आहे.

शाक्तपथामध्ये योनिपूजा ही सर्वश्रेष्ठ मानली असल्यामुळे हे पीठ शाक्त-पंथीय लोकांचे केंद्रस्थानच आहे. योनिपूजेचे महत्त्व पहा.

योनि साक्षात् भगवती, लिंग साक्षात् महेश्वर ।
तयोत्सुपूजनेन स्यात्, सर्वदेवतपूजनम् ॥ १ ॥

(बृहद्भूमसूत्र, २-१-३८)

भगरूपजगन्माता, सृष्टिस्थितिलयान्विता ।

दशाविद्या स्वरूपात्मा, योनिर्मा पातु सर्वदा ॥ २ ॥

(योनिमंत्र)

शंकराच्या तप साधनेत कामदेवाने व्यत्यय आणला म्हणून त्यानी आपल्या तृतीय नेत्रानी कामदेवाला जाळून भस्मसात केले. पुढे काही काळाने शिव पार्वती विवाहाच्या वेळी तो भगल प्रसंग जाणून कामदेवाची पत्नी रति हिने मृत पतीची रक्षा शंकरापुढे ठेवून कृपावरदान देण्याची प्रार्थना केली त्या वेळी भोलानाथ प्रसन्न झाले आणि आपल्या अमृतमय दृष्टीने त्या रक्षेकडे पाहताच, कामदेव जिवंत झाला, पण त्याला पूर्वीचे दिव्य तेज प्राप्त झाले नाही ते तेज प्राप्त होण्याचा उपाय म्हणून शंकरानी त्याला मार्ग दाखविला की, पूर्वेला निलाचल पर्वतावर, ५१ पीठापैकी अद्याप एक पीठ गुप्त आहे, ते शोधून त्यावर मंदिर बांधल्यास तुला पूर्वतेज प्राप्त होईल कामदेव तानडतोय त्या उद्योगाला लागला आणि जागा सापडल्यावर विश्वकर्मांच्या सहाय्याने त्याने मंदिर उभारले मंदिराकृति पूर्ण होताच, शंकराच्या वराप्रमाणे त्याला पूर्वतेज प्राप्त झाले काम-देवाला पूर्व स्वरूप या ठिकाणी प्राप्त झाले यास्तवच की काय या देशाला कामरूप असे नामाभिधान प्राप्त झालेले आहे.

तत्र रूप यत प्राप कामरूप ततोऽभवत् ॥

(कालिका पु, ५१-६७)

असाही एक प्रवाद आहे की, शंकर पार्वती कामवृत्तीसाठी या देशात येत असत म्हणून या देशाला कामरूप असे नाव प्राप्त झाले. दक्ष यशामध्ये सतीने जाळून घेतल्यावर सुदर्शन चक्राने तिच्या देहाचे जे तुकडे झाले त्यापैकी योनिभाग या ठिकाणी पडला, म्हणून येथील देवीचे स्वरूप योनिरूप आहे. येथील मूर्तीची स्थापना केव्हा झाली याची माहिती उपलब्ध झालेली नाही, पण हजारो वर्षांचा काळ त्याला लोटला असला पाहिजे. राम अवतारापूर्वी ही देवी ह्या ठिकाणी होती असे नरकामुर आख्यानावरून दिसते

अंतराळामधून प्रवास करताना गौहत्तीजवळ पांडुराच्या वतुळाने वेष्टित असे घनदाट ठिकाण दिसते. या उचवट्याला नीलाचलपर्वत असे नाव आहे. टेकडीच्या

पायण्याची गामान्या रेल्वेस्थानक आहे. मंदिराकडे जाण्यासाठी सुमारे पाच मैल अंतर तोंडाचे लागते. भायिक लोखणे अंतर पायी तोंडतात. प्रवासी व इतर दर्शनार्थी लोखणे लहानलहान ट्रेकड्यावरील गर्द झाडीच्या मार्गाने मोटार वाहनांतून प्रवास करतात. मोटारीतून उतरल्यावर बाजारपेठ लागते. पूजाछाहित्य तेथेच गरेदी करावे लागते.

दर्शनास जाण्यापूर्वी प्रवेश द्वारार गटागटाने माणसे आत घेण्याची पद्धत असते. तत्पूर्वी तेथील तलावात हातपाय धुवावे लागतात. प्रवेशद्वारातून सुमारे २० फूट गोल राली पायऱ्या उतरल्यावर कोरीवलेण्यांच्या स्वरूपात अगलेल्या देवीच्या गामान्यात प्रवेश होतो. अत्याधुनिक प्रिजेचे पाने व दिवे तेथे असले तरी अरुद जागेमुळे आणि माणसांच्या दाटीमुळे जीव गुदमरून जातो आणि वेव्हा एकदा दर्शन घेऊन बाहेर जातो, असे प्रत्येकाला वाटत असते. गामान्यात इतर अनेक देवतांच्याही मूर्ति आहेत. (श्री. श्रीनिवास देसाई, स्कॉडून लीडर ऑफिसर)

गुहेच्या प्रदेशद्वारी कामाख्या देवीच्या उत्सवमूर्तीचे दर्शन घडते, तिला कामेश्वरी असेही म्हणतात. मूळ स्वरूप आणि उत्सवमूर्ति अगदी भिन्न आहेत. भक्ताची अशी श्रद्धा आहे की, या ठिकाणी सिद्धरूपाने विष्णु, शिवरूपाने शिव आणि पद्मरूपाने ब्रह्मा यांवर कामाख्या देवी अधिष्ठित आहे. तिला द्वादश हात असून सहस्रसुते, १८ नेत्र असे तिचे स्वरूप अष्टधातुनिर्मित दीड फुटांच्या उंचीच्या मूर्तीमध्ये रेखाटलेले आहे. या मूर्तीच्या दक्षिण बाजूला अष्टधातुची पंचमुखी व दहा हाताची वृषमारूढ शिवाची मूर्ति आहे. मूर्तीचे दर्शन घेतल्यानंतरच गुहेमध्ये प्रवेश करून मूळ स्थानाचे दर्शन घेण्यात येते.

आसामप्रांतीय सशोधक डॉ. काफती यानी या क्षेत्राची माहिती देणारा 'Mother Goddess Kamakhya' नावाचा इंग्रजी ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्याचे म्हणणे असे की, देवीचे मूळस्वरूप योनीरूप आहे. या देवीने पुढे अवतारकार्यासाठी अनेक रूपे घेतली आणि त्यापैकी तीक्ष्णकांता व ललितकांता ही रूपे जास्त प्रसिद्ध आहेत. भागा, सुभगा, चामुडा, कराला व भीषणा या देवता देवीच्या अनुचरी होत. या मयकाराचे असेही म्हणणे आहे की, आसाम हा प्राचीन काळचा शाक्तपंथीय दैव प्रांत असून कामाख्या देवी ही अनार्यांची होती. नरकासुर, वाणामुर या प्रवळ दैत्याचा आर्यांनी पराभव करून ही देवता आत्मसात केली (का. दा. नायक, अर्चना, दीपवाळी अक, १९६२).

गामान्याच्या डाव्या बाजूला योनिरूप त्रिकोणी भाग एका खडकाला कोरलेला अहे. हेच देवीचे स्वरूप होय. मूळ मूर्ति ती हीच होय. जवळच एका

ल्हानशा खळग्यात सतत पाणी असते आणि महिन्यातून काही ठराविक दिवशी त्याला विशेष भरती येते.* भक्तानी वाहिलेल्या फुलाच्या माळा वाजूला सारल्या तरच लोक त्या त्रिकोणाचे दर्शन घेऊ शकतात. देवीचे पूजन व वदन झाल्यावर प्रत्येकजण ते पवित्र पाणी आपल्या डोळ्यास लागतो. देवीला मासिक पाळी येते अशी लोकाची श्रद्धा आहे आणि त्यामुळेच तेथील पाण्याला ' लोहित्य वारी ' असे म्हटले जाते. भक्ताना प्रसाद म्हणून ह्या पाण्यात वस्त्र भिजवून ते दिले जाते. देवीचे स्वरूप रडकातच कोरलेले असल्याने त्या ठिकाणी एखादा निर्झर असण्याची शक्यता आहे. शास्त्रात जरी येथील पाण्यात भिजवलेले रक्तवस्त्र प्रसाद म्हणून घ्यावे असे असले, तरी क्षेत्रस्य ' बडा पुजारी ' यर्ग मान रेशमी लाल वस्त्राचे तुकडे गावोगावी पाठविताने, त्यामध्ये निर्मान्याची चार फुले असतात. क्वचित् देवीचे एखादे छायाचित्र पाठवून दक्षिणेची अपेक्षाहि करतात. ते जरी रक्तवस्त्र असले तरी तेथील पाण्यात भिजविलेले मात्र रसासच नसते. प्रस्तुत ग्रथाच्या लेखकाला असा प्रसाद एका बड्या पुजान्याने पाठविला होता. त्यावरून वरील विधान करता येते.

कामाख्याटेकडीची उची अदाजे ८०० फूट उंच पायथ्याला ब्रह्मपुत्रा नदीच्या कालव्याचा पाटा वाहत आहे. ह्या देवस्थानच्या रचनीसाठी २३०० हजार एकर जमीन लावून दिलेली आहे. मुख्य मंदिराशिवाय आणखी १०-१२ मंदिरे येथे आहेत. ह्याच ठिकाणी बुद्धधर्मीय प्रमुख स्थान आहे. अर्धा मैल अंतरानर दुसरे ल्हानसे एक मंदिर बांधलेले आहे. त्या ठिकाणावरून ब्रह्मपुत्रा

* देव-देवताचे मूर्तींलाून पाणी वाहत असणे हा प्रकार भारतामध्ये नवीन नाही. गणपतीपुळे (रत्नागिरी) येथील श्रीचे नामीकमळातून मधुर स्वच्छ प्राणी वाहात असते आणि भक्तमंडळी त्याचा तीर्थ म्हणून उपयोग करतात. त्र्यम्बकेश्वर येथील ज्योतिर्लिंगातून पाणी वाहात असते जेऊर (सोलापूर) येथील पुरातन शिव मंदिरात लिंगातून सतत पाणी वाहत असते. श्रावणा तील सोमवारी पाण्याचा जोर वाढतो, त्यावेळी साक्षात काशीची गंगामाईच अवतरते, अशी भक्ताची श्रद्धा आहे. त्या वेळेचे आणखी आश्चर्य असे की, पाण्याचा रंग पादरट असून त्यामध्ये पादरी वाळू, शिपले वरुंदी सापडतात. या दिवशी गंगेच्या आगमनापूर्वी गाभान्यात भयकर आवाज होतो, म्हणून तेथे कोणी थांबत नाही (पुरुषार्थ, देवता अक, १९३३) जुवकेश्वर (भीरगम्) येथील शिवलिंगालाून पाणी वाहत असते. तसेच रनेश्वर (पुणे जिन्हा) येथील शाङ्गुकेवरील बाणातून पाणी वाहत असते.

नदीचा विस्तीर्ण व रमणीय देखावा दिसतो. (आसाम जिल्हा गॅझेट, कामरूप, पृष्ठे २२ व ९३).

या देवीच्या योनिपीठाला भीमादेवी असेही नाव आहे. देवीच्या परिसरातील एका काळ्या-निळ्या पाषाणाच्या मुळक्याला प्राचीन काळी देवता-स्वरूप मानित. या देवीच्या जोडीदाराचे अगर रक्षकाचे (भैरवाचे) नाव उमानंद, शिवानंद, रावणानंद असून याचे स्थान एका पर्वतावर आहे. छांसंघी अधिक माहिती Indian Historical Quarterly, Vol. 1938, Pages 751-53 मध्ये पाहावयास मिळेल.

या देवीचे स्थान नरकामुर दैत्यासाठी विख्यात आहे. पुराणात नरकाची नावे कोणती असा प्रश्न नारदांनी एकदा श्रीविष्णूंना विचारला असता त्यांनी त्याचे उत्तर खालीलप्रमाणे दिले, नरक एकोणतीस प्रकारचे आहेत. ते पुढीलप्रमाणे,

(१) तामिस्र, (२) अंध तामिस्र, (३) रौरव, (४) महारौरव, (५) कुंभीपाक, (६) काळसूत्र, (७) आसिपत्र, (८) सूकरमुख, (९) अंधकूप, (१०) कृमिभोजन, (११) सवंश, (१२) तप्तसूर्मी, (१३) वज्रकंटक, (१४) शाल्मली, (१५) वैतरणी, (१६) पुत्रोद, (१७) प्राणरोध, (१८) विशसन, (१९) लालामक्षक, (२०) सारमेयादन, (२१) अवीची, (२२) अयःपान, (२३) क्षारकर्दम, (२४) रशोगणभोजन, (२५) शूलप्रेत, (२६) दन्दशूक, (२७) अवटारोघ, (२८) पर्यावर्तन, (२९) सूचीमुख. याप्रमाणे एकोणतीस नावे दिलेली आहेत. मानव भूतलावर राहत असताना जी वरीवार्ड कृत्ये करतो, त्यास अनुसरून कोणत्या तरी एका नरकाची प्राप्ति त्याला होते आणि तेथील पातना त्याला भोगाव्या लागतात. मानवाने कोणते कर्म केले की कोणत्या नरकाची प्राप्ति त्याला होते, याचे संपूर्ण विवरण देवीभागवत (९-१०) यामध्ये पाहावयास मिळेल.

नरकामुर हा विष्णूचा भूमीपायून झालेला पुत्र होय. त्याला वराह-पुत्र असेही म्हणतात. त्याने हळूहळू स्वकष्टाने आणि कर्तव्यगारिने आपले सैन्यबळ वाढविले आणि शेवटी घंटकाला ठार करून कामरूपाचे राज्य मिळविले. तत्पूर्वी हा मैथिली येथील जनकराजाच्या आश्रयाला होता आणि भावी काळात केलेल्या कर्तव्यगारीचे धडे त्याने येथेच गिरविले. तेथे कर्तव्यगारीला वाव न मिळाल्यामुळे त्याने जनकराजाचा आश्रय सोडला आणि तो कामरूप प्रांती गेला. यास्तव त्याला जनकपुत्र असेही म्हटले जाते. नरकामुराने आपल्या जनानटान्यात १६००० तरुण मुली ठेवलेल्या होत्या. या मुलींच्या आतेटाकडून श्रीकृष्णाकडे

त्याची गान्हाणी आली आणि त्याच्या विनतीवरूनच श्रीकृष्णाने नरकामुरावर स्वारी करून अश्विन वद्य १४ ला त्याचा वध केला. यासाठीच त्या दिवसाला 'नरक-चतुर्दशी' म्हणण्याचा प्रघात पडला. ह्या वधाची स्मृति म्हणून आजही तो दिवस भारतात सर्वत्र पाळला जातो. पहाटे लवकर उठून मगल स्नान केले जाते आणि त्या समयी नरकामुराला प्रत्यक्ष भारत्याची कृति म्हणून महाराष्ट्रात पायारजाली कारट नावाच्या एका प्रसिद्ध वेळीचे फळ तुडविले जाते. त्या फळाच्या अंगार लहान लहान काटे असतात. फळ आकाराने कोंरडीच्या अड्याच्या आकाराचे असते आणि आतील गर अतिशय कडू असतो. ते फोडल्यावर त्यातील त्रिवा मस्तकी धारण करण्याचा प्रघातही काही ठिकाणी दृष्टीस पडतो.

नरकामुराचा वध केल्यावर श्रीकृष्णाने १६००० मुर्तींची सुटका केली आणि त्याच्या नातेवाईकांना त्यांना धरोधर नेण्यास परवानगी दिली. पण आश्चर्य असे की, त्या तरुण कन्या दैत्याच्या जनानजान्यात राहिल्या असल्यामुळे त्या भ्रष्ट झाल्या असल्यात या समजुतीने त्यांचे नातेवाईक त्यांना परत आपल्यामध्ये सामावून घेण्यास तयार होईनात. त्या मुर्तींची सोडवणूक करण्यासाठी त्याच्या नातेवाईकांनीच श्रीकृष्णाची प्रार्थना केली होती. पण प्रत्यक्ष सोडवणूक केल्यावर मात्र त्यांनीच त्या अभागिनींना दूर सारले. अशा पंचप्रसंगी स्वतः श्रीकृष्णच पुढे झाले आणि त्या सर्व तरुणी तयार असल्यास त्यांना आपल्या घरी ठेवण्याची तयारी त्यांनी दर्दविली. त्याप्रमाणे त्या सर्व मुर्तींनी श्रीकृष्णाचा आश्रय घेतला. याने स्त्रिया पुढे श्रीकृष्णाच्या १६१०८ स्त्रिया म्हणून वर्णिल्या गेल्या आहेत. वास्तविक त्या सर्व शरणार्थी म्हणून त्यांच्याजवळ राहत होत्या. आजच्या समाज सुधारणावादी पुढान्यानी ह्यापासून बोध घेण्यासारखा आहे. समाजसुधारणेचा श्रीगणेशा प्राचीन कर्मठ त्रेतायुगामध्ये प्रथम श्रीकृष्णानेच घातून दिलेला आहे, हे ह्यावरून दिसून येईल.

अशा ह्या कर्तृत्ववान नरकामुराची कामाल्या देवीवर अतिशय भ्रद्धा होती. तिचा तो परममत्त होता. त्याच्या भक्तीवर स्वतः देवी प्रसन्न होती. वेळ-प्रसंगी प्रकट होऊन नरकामुराबरोबर ती घभाषण देखील करीत असे. पण दोघाचे हे देवी भक्ताचे नाते आणि सौख्य नास्तिक शाणामुराला पाहिले नाही. त्याला हा वृत्तांत समजताच त्याने नरकामुराची भेट घेतली व त्याची निर्भस्मना केली. दैत्याच्या स्वभावाचे वर्णन करून त्याला भडकाविले. त्याने नरकामुराला असा कानमंत्र दिला की, 'देवीसारखी मुदर, शास्त्रां देव म्ही ही उपभोगापुरती आहे. नुसती भाषणापुरती नाही. देवीबरोबर तू निवाह कर आणि तिच्या

तारुण्याचा नहर लुटून घे ' दुष्ट प्रवृत्तीची माणसे, ज्यांना दुसऱ्यांचे सुखमय जीवन पाहवत नाही, ती असाच अनाहुत उपदेश करून वेळप्रसंगी एखाद्या इसमाच्या आयुष्याचा नाश करतात राणासुराची कपटनीति नरकासुराच्या ध्यानात आली नसावी अगर स्वशक्तीच्या आणि देवीभक्तीच्या अहकाराने त्याला पछाडिले असावे ते काहीही असो पण नरकासुराने देवीला विवाहाची मागणी घातली दुर्जनारोपर प्रसंग पडल्यास वेळ निमावून न्यावी लागते आणि युक्तीनेच त्याचा पाडाव करावा लागतो देवीला अतस्थ हेतु समजला तिने विवाहाला होकार दिला. पण तो दोन अटींवर त्या दोन अटी अशा—(१) मंदिराप्रत जाण्यासाठी उत्तम मार्ग नव्हता तेव्हा नरकासुराने उत्तम पायऱ्या बांधून काढाव्यात आणि नदीकाठी यात्रेकरूसाठी उत्तम घाट बांधावा (२) देवीला स्वतःचे मंदिर नव्हते, ते त्याने बांधून काढावे मान ह्या दोन्ही अटी त्याने एकसमयानेच देऊ करून एका दिवसात पुऱ्या कराव्यात

माणसाला आपले उद्दिष्ट साध्य होत असेल तर वाटेल ते अचाट काम करण्यास तो तयार होतो आपल्या हातून ते पुरे होण्यासारखे आहे किंवा नाही याचा विचारही काही वेळा तो करित नाही नरकासुराला आपल्या शक्तीचा अहकार होताच त्याने देवीच्या दोही अटी मान्य केल्या लगेच त्याने विश्वकर्माला बोलावून घेतले आणि कामास सुरुवात झाली दिवसभरात पायऱ्या तयार झाल्या आणि घाटही बांधून तयार केला यास्तव त्या पायऱ्यांना अद्यापही 'नरकासुराच्या पायऱ्या' असे संबोधिले जाते मंदिराच्या कामास सुरुवात झाली आणि दुसऱ्या दिवशी घाट कालचा समय होण्यापूर्वीच मंदिर पुरे होणार, असे दिसू लागल्यावर नरकासुराचा पण पूर्ण होऊ नये आणि विवाहाचा प्रसंग येऊ नये म्हणून त्या दिवशी मंदिरावर कळस चढविण्याच्या पूर्वीच कोंबडा आरवपिला आणि मुदत सपल्याची देवीने ग्वाही दिली बाह्यत तरी नरकासुराचा पराभव झाला आणि विवाह टळला नरकासुराने त्या कोंबड्याला धरले आणि त्याची मुडी मुरगळून टाकली या क्षेत्रापासून आठ मैल अंतरावर कुकर कटा म्हणून एक स्थान दाखवितात तेथे हा कोंबडा मारला असे म्हणतात

वसिष्ठ ऋषींना नरकासुराच्या ह्या अधम कृत्याची वार्ता समजली आणि त्यांना असे स्पष्ट दिसून आले की, यापुढे देवीचे पावित्र्य कायम टिकणार नाही कोणत्या ना कोणत्या तरी कारणाने नरकासुर अपमानाचा सूड घेईलच यास्तव देवीच्या सुरभित्तैसाठीच त्यांनी असा ग्राप दिला की, 'घापुढे देवीचे पीठ गुप्त होईल'

त्वं यावन्जीविता पाप कामाख्यादि जगतप्रभु ।

सर्वैः परिकरैः सार्द्धमन्तर्धानाय गच्छतु ॥

(कालिका पु. ३९।१८)

भावार्थ असा की, जोपर्यंत तू (नरकासुर) निवत राहशील, तावत्काल देवी आपल्या परिवारासह या ठिकाणी गुतरूपाने वास करील. त्याप्रमाणे पीठ गुत झाले, ह्या ठिकाणी असेही घडले असण्याचा संभव आहे की, द्वापार युगापासून लोकाना ह्या पीठाची विस्मृति झाली असानी अजर त्यावर मातीचे घर चढून ते भूमीत गाडले गेले असवे, परंतु पुढील इतिहासावरून असे दिसले की, अनेक वर्षे हे पीठ भूमीत गाडलेले होते.

कामरूपाच्या राजघराण्याचा जो इतिहास उपलब्ध आहे, यावरून असे दिसते की, नरकामुरानंतर त्याचा मुलगा भागदत्त हा महाप्रतापी निघाला. भारतीय युद्धात त्याने कौरवाच्या राजूने भाग घेतला असल्याचे वर्णन मिळते तो शक्तपथीय होता आणि त्यानेच ह्या पथाचा प्रसार भारतामध्ये प्रथम त्या भागात चानू केला असता. ह्यापूर्वी ह्या पथाचे वर्चस्व वायव्य भागात उडियान व स्वाट या भागात होते. भागदत्ताचे वंशज या गादीवर अनेक शतके होते. त्याचे राज्यपद काळ-स्तम घराण्याने घेतले. या घराण्याला प्रल्भ व त्यागसिंहाने दाह दिला कालांतराने नरकचरीय ब्रह्मपद राजाने पुन्हा सत्ता हस्तागत केली. नंतर पाल व कुचयश या ठिकाणी आले. विश्वसिंह हा कुच-यशाय राजा होता.

मध्यतरी जरी ह्या पीठाची विस्मृति लोकाना झाली होती, तरी माणिक लोक दत्तकपा ऐकून ह्या ठिकाणी येत, नवसमावास करीत, आणि कित्येक लोकांच्या मन.कामना पूर्णही होत असत. पघराव्या शतकाच्या सुरुवातीला वर उद्देगलेला विश्वसिंह, राज्याचा विस्तार करीत असता व घत्रूनरोवर युद्ध करीत असता त्याची व सैनिकांची चुफामूक झाली. त्या वेळी सैन्याचा ठावठिकाणा घोषण्यासाठी तो या टेकडीवर आला. वेळ भर दुपारची ! आणि त्यातच घोषणारून रपेट मारून तो आला असण्यामुळे जतिशय थरला होता, म्हणून तो तेंपे विभ्रंतीसाठी थोडा वेळ ग्वाणी उतरला आणि एका हाडागानी स्वस्थ पडून राहिला. तो तहानेने व्यासूळ झाला होता. पण जयळपास कोठेच पाणी दिसेना. म्हणतात ना की, इच्छा अगळी म्हणजे मार्ग सापडतो आणि सत्कार्य करीत असता देवही पावतो.

याच सुमारास एव वृद्धा हाती वृजेचे समान व पाण्याचा तांब्या घेऊन तेथे उपस्थित झाली. ती वीण, कुट्टून व कधी आनी याबद्दल राजाला कुतुहल वाटले. विश्वसिंहाने तिला पाणी मागितले आणि त्या वृद्धेने देवासाठी आणलेले पाणी आनंदाने त्याला प्याय्यास दिले. 'तृपिताय जल यच्छ' ह्या उक्तीनुसार ती वागली. राजाने विचारल्याप्रमाणे ती वृद्धा म्हणाली, 'या ठिकाणी देवीचे पीठ आहे, अशी आमची श्रद्धा आहे. त्यामुळे आम्ही कधी कधी पूजा करण्यासाठी या ठिकाणी येतो. भक्तिभावाने ह्या स्थानी नवसंस्थास केव्हास मनकामना पूर्ण होतात.' विश्वसिंह ह्या वेळी समटातच होता आणि त्याला शत्रुवर विजय मिळवाययाचा होता. त्याने भक्तिभावाने त्या स्थानाला नमस केला की, 'या युद्धात जर माझा जय झाला तर येथे मी सुवर्णाचे मंदिर बांधीन.' ताण्डतोच ती वृद्धा अदृश्य झाली राजाला याचेही जाश्चर्य वाटले. नंतर त्या युद्धामध्ये विश्वसिंह विजयी झाला आणि तो विजय तेथील देवीच्या कृपेनेच मिळाला अशी त्याची ठाम समजूत झाली.

राजधानीत परत आल्यावर त्याने पडितांची सभा भरविली आणि आपला अनुभव त्याने त्यांना कथन केला. पडितांना त्याने विनती केली की, प्राचीन वाङ्मयाचे संशोधन करून त्यांनी त्या ठिकाणाचा शोध लावता त्याप्रमाणे पडित कामाला लागले. तेव्हा त्यांना असे आढळून आले की, या ठिकाणी प्राचीन कामाख्या देवीचे पीठ असावे. राजाने उत्खनन करून मूळ मंदिर प्रकाशात आणले. नवसंस्थाप्रमाणे सर्व मंदिर सुवर्णाचे बनविण्याइतपत सुवर्ण उपलब्ध होईना. यास्तव राजाने साधे पिट्याचे बांधकाम करण्यास सुरवात केली. पण जाश्चर्य असे की दिवसा पुरे झालेले बांधकाम रात्री पडून जावे आणि पुन्हा नवीन कामास सुरवात व्हावी. असे काही दिवस झाल्यावर विश्वसिंह देवीलाच शरण गेला आणि मार्गदर्शन करण्याची प्रार्थना केली. दृष्टांत देऊन देवता म्हणाली, 'तू सुवर्ण मंदिर बांधण्याचा संकल्प केलास आणि आता तुझे काम झाल्यावर, नुसते विटानी बांधित जाहेस. तुझा संकल्प विस्मरलास काय? आवेशाचे भरात आणि कार्यसिद्धीवर दृष्टी ठेवून संकल्प केलास आणि आता तेथे सुवर्ण उपलब्ध होत नाही, म्हणून प्रतिज्ञामग करीत जाहेस. शेवटी प्रत्येक विटेमध्ये एक रती सुवर्ण घातून, विटा तयार कर, आणि त्यांनी बांधकाम पुरे कर म्हणजे तुझा संकल्प पुरा होईल.' असे देवतेने मार्गदर्शन केले. राजाने प्रत्येक विटेमध्ये एक एक रती सोने घातून विटा तयार केल्या आणि मंदिर बांधून तयार केले ह्याप्रमाणे देवीचे पीठ पुन्हा ऊर्जितानस्थेस आले

विश्वसिंहाने एकूण २१ वर्षे राज्य केले आणि सन १५३४ साली तो स्वर्गवासी झाला त्याच्या पश्चात त्याचा पुत्र महोदेव हा गादीवर आला. तो

पण या सर्व प्रकाराचा त्या तीर्थोपाध्यायांवर काहीही परिणाम झाला नाही इतकेच नव्हे, तर रक्षकांच्या मदतीने, वट्टांच्या टोचून मदिरातून त्याला आणि वेगमेली गाहेर हुसरावून लावण्यात आले त्याच्या जगमेचाही अत्यंत चाईट शब्दांनी उपमर्द घेला गेला. मालीदासाला सर्वत्र अपार दिवू लागला पिरागेने तो नेमान झाला, नेषाम झाला आणि त्या मधुबध मन स्थितीत त्याने अह्माच्या नामाने अग्नी घोर प्रतिमा केली की, ' ह्यापुढे सर्व हिंदू प्रतिकाचा आणि मंदिराचा मी नाश करीन ' या दिसापासून तो काळापहाड या नावाने प्रसिद्धीस आला सैन्याच्यार त्याने ओरिसा प्रांत जिंकून घेतल्या अनेक देवाच्या धुळीस मिळविली ह्या वायटळीत कामाख्या मंदिरावरही दुर्दैव ओढवले काळा पहाडाने महदेवाचा परामय करून, कामाख्या मंदिराची सन १५५३ साली पुष्कळच नासधूस केली वेळीच पतीतोद्दाराकडे धर्ममातेडानी पाठ फिरविल्या मुळे जो धर्मरक्षक ठरला असता, तेच धर्मभक्षक झाला ह्यावरून सांप्रतच्या समाजधुरीणांनीही रोष घेण्यासारखा आहे काळापहाडने मूर्तीची जी चिटवना केली त्याउपरी उडिया भाषेत अनेक लोकगीत प्रचलित आहेत

(श्री चिं ग क्ये, प्रसाद मासिक, ऑगस्ट १९६०)

महदेवाने पुढा सैन्याची जमनाजमय केली आणि काळापहाडाचा परामय करून राज्य हस्तगत केले सन १५६५ साली त्याने मंदिराचा पुढा जीर्णोद्धार केला त्या वेळी शुद्धीसाठी एकूण १४० नरवळी देण्यात आले

कामाख्याचरणार्चको विजयते श्रीमहदेवो नृप ॥ ६० ६०

जीर्णोद्दाराचा इतिहास सांगणारा एक शिलालेख या मंदिरात पाहानवाच सापडतो. मंदिराचा जीर्णोद्धार केल्यावर केंदुकलाई नावाचा ब्राह्मण त्याने देवीच्या पूजेसाठी नेमला हा निग्र रगत देधीभक्त होता, अतिशय भक्ति भावाने तो देवीची पूजाअर्चा करी ह्यामुळे देवी त्याच्यावर प्रसन्न होती दररोज सायकाळी आरतीच्या वेळी देधी प्रकट होऊन घटेच्या तालावर नृत्य करीत असे या गोष्टींचा परिस्फोट न व्हाना म्हणून तिने विप्राला आज्ञा केलेली होती पण दररोजचाच प्रकार घडल्यावर गुप्तता तरी किती दिवस राखणार ! हळूहळू ही गोष्ट महदेवाच्या कानी गेली त्याने विप्राला बालावून विचारणा केली प्रथम तो कबूल होईना पण शेवटी दडाच्या भीतीने त्याने सत्य परिस्थिती सांगितली देधीपूजक नरनारायणाला म्हणाला, ' आरतीचे समयी देवी प्रकटरूप धारण करून नृत्य करते ही गोष्ट सत्य आहे पण इतराना तिचे दशन होणार नाही कपटमागाने देवीचे दर्शन तुला दुर्लभ आहे आंतरिक श्रद्धा भक्तिभावाने देवीला शरण गेल्यास, ती भक्तिमुल्लभ, भक्तवत्सला जननी,

मक्ताचे अभिष्ट अवश्य पूर्ण करील यास्तव पूर्ण श्रद्धेने देवीला शरण जावे एवढेच माझे सांगणे आहे ' शेवटी राजाने स्वतः उपस्थित राहून नये अशी त्याला कळकळीची विनंती केली परंतु राजा आपला हट्ट छोटीना, ' मी राजा, आणि देवी मला दर्शन न देता एका यक्षित पुजाऱ्याला दर्शन देते ? ' अशी द्वैतमायना त्याच्या मनात उत्पन्न होऊन पुजाऱ्याबद्दल राजाच्या मनात असत्या निर्माण झाली अखेर त्याने दर्शन घेण्याचे ठरविले

एके दिवशी सायंकाळी आरतीच्या वेळी देवीचे नृत्य चालले असता गवाशातून तिची नजर बाहेर लुकलुक्णाऱ्या दोन नेत्राकडे गेली हा काय प्रकार आहे ते तात्काळ तिने जाणले आणि क्रोधावश होऊन तिने शापवाणी उच्चारली, ' ह्यापुढे राजवशामधील कोणाही इसमास माझे दर्शन घडणार नाही आणि कोणी तसा प्रयत्न केलाच तर राजवशाच नष्ट होऊन जाईल ' गौप्यस्फोट केल्याचा वहीम पुजारी विप्रावर आल्यामुळे देवीने रगेच त्याचा वध केला धन्य तो पुजारी ! भक्तिभावाने पूजन केल्यामुळे त्याला नित्य देवीचे दर्शन घडत असे आजकाल अनेक शक्तिपीठामध्ये आणि मंदिरांमध्ये आपण पुजारी पाहतो पण ते पोटासाठी म्हणून हा ' धदा ' करतात त्याच्या ठायी ईश्वराबद्दल अनन्यभाव नसतो आणि म्हणून अशा या लोकांनी देवपूजेचे कितीही अवडंबर माजविले तरी त्यांना देव कसा भेटणार ! काही लोक व्यगोक्तीने ' पुजारी ' ह्या शब्दाच्या समासाची फोड ' पूजेचे अरी ' अशी करतात ती अगदी योग्य आहे असेच मग वाटू लागते तरीही या नियमास कोणी अपवाद असतोच पण ते फारच थोडे !

कैदुक्लाईचा अतः शान्त्यार आणि राजवशास शाप मिळान्वावर आस पासच्या पर्वतावरील शाक्तपंथीय साधु गोसावी याना राजाने मंदिराचे पुरोहित नेमले आणि कुलगुरुचे सर्वाधिकार देऊन मंदिराची व्यवस्था पाहण्यास सांगितले हेच पर्वतीय गोसावी आजही मंदिराचे ' घडे पुजारी ' म्हणून व्यवस्था पाहतात

मुसलमानी अमलात या मंदिरावर पुढा अनेक सुकटे आली व अनेक वेळा नाशधूस झाली पण सन १६६५ साली कुचगिहारच्या राज-नारायण महाराजांनी पुन्हा जुन्या बळणावरच सुधारणा केली कुचगिहारची सत्ता संपुष्टात आल्यावर, आहोम राजवशाने या भागात सुमारे ४०० वर्षे राज्य केले त्यांची वृत्ति धार्मिक असल्याने त्यांनी अनेक नवीन मंदिरे बांधली व जुन्याचा जीर्णोद्धार केला कामाच्या मंदिराचा अनेक वेळा जीर्णोद्धार, काठेवाडातील सोमनाथ मंदिराप्रमाणे झालेला आहे या मंदिराच्या परिसरात दशमहाविद्या

देवतांची मंदिरे या वनानेच उभारली. काढाच्या ओघात आणि भृंगपादि नैसर्गिक आपत्तीने ही मंदिरे जीर्ण शाल्यावर, दरभंगा नरेण रामेश्वरप्रसादसिंह याने त्यांचा जीर्णोद्धार केलेला आहे.

या क्षेत्री कामाख्यादेवी कुमारी रूपाने विराजमान असल्याने या क्षेत्री कुमारीपूजन महत्त्वाचे मानले गेले आहे. दशमहाविद्या देवतापैरी छिन्नमस्तादेवता या ठिकाणी 'गुप्तदुर्गा' नामाने प्रसिद्ध आहे. त्या देवीला वंदन करण्याचा मंत्र असा,

गुप्तदुर्गे महादुर्गे गुप्तपापप्रणाशिनी ।
नमस्ते गुप्तकामाख्ये तुभ्यं त्रैलोक्यपूजिते ॥

तसेच भक्तगण कामाख्या देवीला वंदन करतात,

कामाख्याचरदे देवी नीलपर्वतवासिनी ।
त्वं देवि जगतां मातर्योनिमुद्रे नमोऽस्तु ते ॥

कालिकापुराण व योगिनी तन्नामध्ये या शक्तिपीठाची सविस्तर महती गायिली आहे.

कामदा, कामिनी, कामा, कान्ता, कामांगदायिनी ।
कामांगनाशिनी तस्मात्, कामाख्या तेन चोच्यते ॥

(कालिका पुराण, ६४-२)

भक्तांची इच्छा पूर्ण करणारी, शंकराची अतिशय आजडती, भक्ताला सदैव भुक्ति व मुक्ति देणारी, अशा कामाख्या देवीला माझा साष्टांग नमस्कार असे.

(श्री. दत्ते, Immortal India, प. महादेवशास्त्री जोशी, 'बाहुबली', आखाम गॅझेट आणि एका भक्ताने प्रत्यक्ष सांगितलेल्या माहितीच्या आधारे.)

या पीठाजला कोणी कामेश्वर व महागौरीचे स्थान असे म्हणतात. या ठिकाणी दशमहाविद्येचे आद्यस्थान आहे. त्याची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत.

(१) भैरवी, (२) कामाख्या, (३) प्रसाङ्गडिका, (४) छिन्नमस्ता, (५) मातंगी, (६) त्रिपुरा, (७) अमिका, (८) वगळा, (९) भुक्तेशी, (१०) धूमिनी (धुमावती.)

परंतु नेहमीची दशमहाविद्याची नावे निराळी आहेत (दशमहाविद्या प्रकरण पहा). बुद्धधर्मीयांचे हाजो हे प्रसिद्ध स्थान येथेच आहे.

स्रग्धरा

देवांच्या संमतीने गमन करितसे काम कैलास चाटे ।
 श्रीसांवाच्या तपाला हिमगिरिवरती विघ्न आणावयाते ॥
 ध्यानाला विघ्न होतां, उघडुनि तृतीया नेत्र जाळी तयाते ।
 ज्या ठायीं जन्म घेई पुनरपि वदती कामरूप प्रदेशे ॥ १ ॥

मुजगप्रयात

गिरी नीलकुटी असाम प्रदेशी ।
 असे पीठ कामाख्य ते रम्य देशी ॥
 कुणी स्थापियेले कुणा नाहिं ठावे ।
 जरी शोध त्रेतायुगातीहि चाले ॥ २ ॥
 नसे मंदिरीं देवतारूप काहीं ।
 सतांची पडे योनिमुद्रा इधेंहीं ॥
 दिसे कोरिली मूळ पापाण ठायी ।
 महामुद्र देवी स्वरूपांत राही ॥ ३ ॥
 स्वयभू सदा निर्झरा-वारि वाहे ।
 प्रतीमास पाळी कुणी मानिताहे ॥
 जइं पूजिती भक्त ते देवतेला ।
 प्रसादास देती रजोभास त्याला ॥ ४ ॥

पृथ्वी

वराह-सुत देवि पूजन करीत त्रेतायुगी ।
 स्वये प्रकट होऊनी करित भाषणाते कधी ॥
 तयासि मुर-द्वेषि देत उपदेश वाणासुर ।
 क्रिया राचित भोग्य वस्तु नरका तिला तू वर ॥ ५ ॥
 कु मार्ग जरि जाणतो करित भागणी ती प्रती ।
 मला घडिव घाट पायरीं सु मंदिरा बाध कीं ॥
 जरी करिशि सर्व हे दिवस एक रात्रींत ही ।
 रचिती चरितें तुला, पण अर्धी करी पूर्ण ही ॥ ६ ॥

प्रयत्न करि घोरसा समर्थि विश्वकर्म्या करी ।
 समाप्तिसमर्थी लठेचि स्वर कुम्कुटाचा तरी ॥
 जरी घडलि पायरी कजस ना चढे मंदिरा ।
 विवाह चुकवोनि ती, पुढति गुप्त हो मंदिरा ॥ ७ ॥

युधिका

मत्त होई नरकासुर या क्षणी ।
 वशिष्ठास समजे परि धातमी ॥
 गुप्त पीठ वदतो तरि होईल ।
 शापवाणि चुझवी तव मंदिर ॥ ८ ॥

हरिणी

नच दिससि गे शापाने तूं युगानुयुगे जनां ।
 उदरिं धरिते भूमी माता मुके जन दर्शनां ॥
 समय सरितां शापाचा तो सु-भाग्य उजळिले ।
 इसवि सनच्या पंभ्राशेचा सु-दीर्घाहे काळ ये ॥ ९ ॥

शार्दूलविम्रीडित

कामाख्या गिरि विश्वसिंह लढतां तो पातळा या स्थळां ।
 मृष्णेने बहु पीडितां पुरविते पृच्छा रयाला जळां ॥
 आली कोठुनि कोण कीं वदतसे ही देवीचो पीठिका ।
 साक्षात्कार मिळे पहा प्रचित्त तू, वारीतसे संकटां ॥ १० ॥

शिखरिणी

जरी युद्धां आजी विजय मज देवी मिळत गे ।
 सुवर्णाने तूझे खचित्त घडवी मंदिर बये ॥
 जय प्राप्ती होतां राणुनि बघतां मंदिर निचे ।
 विटेमाजीं सोने मिसळुनी उभारी नविन गे ॥ ११ ॥

धसततिलक

काळापहाड जरि पूर्वि असेचि हिंदू ।
 स्वीकारुनि यवनधर्म वने अहिंदू ॥
 उध्वस्त मंदिर करी कुणी हो उठेना ।
 गोतांस काळ वतळा नव-दुर्मती ना ॥ १२ ॥

दैवे उभारित पुन्हा परि महदेव ।
 केंदुकलाई तव पूजनि विप्रदेव ॥
 सध्यारती समधि ती प्रकटे स्वयेची ।
 घटेस ताल धरि नाचत देवि साची ॥ १३ ॥

मुजगप्रयात

ध्रमानेच ये वृत्त हे महदेवा ।
 म्हणे वोलवा रे तया विप्रदेवा ॥
 खरे सागता घेई हट्टास राजा ।
 मला दारवाी रूप ते देवि राजा ॥ १४ ॥

नको रे नको हट्ट घेऊ असा हा ।
 नसे देवि आज्ञा कुणा दारवाया ॥
 जरी गेकशी ना वरें वोल माझे ।
 दिसेना कधी देवि वशास तूजें ॥ १५ ॥

मालिनी

रुचिर सदुपदेशा मानिना महदेव ।
 झडकरिं मग आटा आरती वोळिं राव ॥
 नयन जइ गवार्की पाहि देवी तयाचे ।
 फविं न दिसत वशां देतसे शाप वाचे ॥ १६ ॥

* * *

(११) कामाक्षी

रहस्य सम्प्रवयामि लोपामुद्रापते शृणु ।
 नेत्रद्वय महेशस्य काशी काची पुरीद्वयम् ॥

(ब्रह्मांडपुराण, त्रिपोपान्यास ३७)

काशी व काची हे भगवात शंकरांचे दोन नेत्र समजले जातात, अशी गुप्त गोप्य प्रकृत शंकरांनीच सांगितलेली आहे या ठिकाणी सर्वांचा धक्काळ (अक्षिपत्र) पडला, म्हणून हे शक्तिपीठ मानले जाते आणि भारतामध्ये मद्रासपासून मुंबई ४५ मैल अंतरावर हे पीठ आहे काजीवरम् ह्या रेल्वे स्थानकाजवळ शिव कांची आणि तेवून तीन मैल अंतरावर त्रिण्युकांची ही स्थाने आहेत कामाक्षी म्हणजे वाशाव त्रिपुरा मुंबरीचे स्वल्प मानले जाते

या देवीलाच कामकोटी म्हणतात, म्हणून हे कामकोटीपीठ या नावानेही प्रसिद्ध आहे.

या देवीच्या उत्पत्तीसंबंधी खालीलप्रमाणे कथा आढळून येते. एकदा शंकर आणि पार्वती यांची भ्रंश्या चालली असता पार्वतीने लीलया शंकराचे नेत्र झाले. शंकराचे तीन नेत्र म्हणजे साक्षात् सोम, सूर्य आणि अग्निरूप असल्याने नेत्र ज्ञानताच भूतलावर जघःकार पसरला. सूर्याचा लोप झाल्याने सर्व धर्मकृत्ये थांबली, वनस्पति गोठून गेल्या आणि अग्नि आपले दहनाचे काम करीना. त्यामुळे जगाची अपरिमित हानि झाली. या अपराधास्तव शंकरानी पार्वतीला आज्ञा केली की, तिने तावडतोव पृथ्वीवर जाऊन, तप करून पापाचे धालन करून घ्यावे. पतीच्या आज्ञेनुसार ती भूतलावर आली आणि कंपा नदीच्या काठी वाची येथे आम्रवृक्षाराली तपश्चर्या करीत बसली. नित्यनेमाने ती शिवाचे एक लिंग तयार करी आणि त्याचे पूजन करीत बसे.

बराच काळ छोटल्यावर शंकराना वाटले की, बहुधा पापाचे धालन झाले असावे. आता पार्वतीला परत आपण्यास हरमत नाही, पण तत्पूर्वी त्यानी तिची परीक्षा घेण्याचे ठरविले. शंकर तपश्चर्येच्या ठिकाणी आले आणि त्यानी आपल्या जटेतील गंगा सोडून अनपेक्षितपणे कंपा नदीला पूर आणविला. पाणी हळूहळू चहू लागले आणि पार्वती ज्या स्थानी बसली होती त्या ठिकाणी पोहोचले. बालुकार्लिंगाची पुजा नुकतीच कुठे संपली होती आणि पार्वती त्याचे रक्षण करीत होती. दुसऱ्या दिवशी नवीन शिवालिंग तयार करीपर्यंत ते शिवालिंग प्राणापलीकडे जपायवास हवे होते. पुराच्या पाण्याने लिंगाला वेढले. दुसऱ्या एकात्रा सामान्य स्त्रीने आपला जीव वचाण्यासाठी पुराचे पाणी घेताच तेथून पलायन केले असते, पण पार्वतीला आपल्या स्वतःच्या प्राणापेक्षा लिंगाचे महत्त्व अधिक वाटले. त्या लिंगाचे रक्षण करण्यासाठी तिने त्या बाळुकार्लिंगात षट् मिठी मारली आणि ती तेथेच बसून राहिली. पाण्याच्या प्रवाहानून मारणे अगर तारणे आता पक्क एक शंकराच्या हाती आहे, अशी श्रद्धा मनात ठेवून तिने शंकराचा धारा वेला. पाणी वाढतच होते. शेवटी प्रवाह तिच्या जगानरून बाहू लागला, तरी तिने आपली जागा सोडली नाही. प्रवाह तिच्या अगावरून गेल्यामुळे तिचा देह शुद्ध झाला होता. आता जास्त जत पाहण्यात अर्थ नाही, म्हणून परीक्षा घेताना गरोवरून गताचा अंत व्हावयाचा. पार्वती तर ध्यानमग्न स्थितीत निश्चल बसून होती. काय होत होते ह्याची तिला कल्पनाही नव्हती. शंकरानी प्रवाहाचा वेग आरता घेतला आणि थोड्याच वेळाने नदी पूर्वीच्याच संधपणाने बाहू लागली. यानंतर आकाशवाणी झाली की, 'प्रवाहाचा ठोंढा निघून गेला आहे, तेव्हा पार्वती, त.

सायभ हो ' आकाशवाणी ऐवून पार्वती मानार आनी समोर साक्षात् शंकर उभे असलेले तिला दिले. पतीच्या नितात संपेमुळे आणि सकटकाली त्याचा धारा केन्त्यामुळे त्याचे पुन्हा दर्शन घडले, या भ्रदेतून पतीला पाहताच नेत्राभू षळषळ वाहू लागले, त्यानी पार्वतीचा स्वीकार केला आणि तिच्यासह ते कैलास परंतार निघून गेले

ज्या वाळूशिंगाची पूजा पार्वतीने केली, ते अद्याप तेथे सुरक्षित ठेवण्यात आलेले आहे एका लहान्या चौथऱ्यावर मुमारे दीड फूट ते उंच असून त्या शिंगार आता चादीच्या पत्र्याचे आच्छादन घातलेले असयाने त्याचे रक्षण शालेले आहे हे शिंग वाटुनामय असल्याने, या ठिकाणी जन्मभिषेक करित नार्हात परिमल द्रव्याचा लेप शिंगाला लायतात चमेलीचे अक्षर लायल्याने अभिषेकाचे कार्य होते, असे भक्तगण मानतात या शिवाच्या मागे आज्ञवृक्ष आहे त्याच्या छायेखाली पार्वतीने शिवाची आराधना केली असल्याने त्याचे रक्षण करण्यात आले आहे झाल्याच्या बुध्याचा घेर जाट फूट असून एकाच झाडार निरनिराळ्या चर्चीचे आवे गाययास मिळतात हा एक चमत्कार मानला जातो

दुसरी उत्पत्ति अशी की, महिषासुर दैत्य ज्या वेळी उत्तर भारतामध्ये महिषासुरमर्दिनी देवीसोर सुद्ध खेळत होता, त्या वेळी या भागातील दोन दैत्य-कामासुर आणि मीनासुर-हे त्याच्या मदतीला धावून गेले देवीने दोघादरोवर सुद्ध केले आणि त्याचे पाय पकडून त्याना अतराळात उडवून दिले ते दारिणेत ज्या ठिकाणी पडले आणि मृत्यू पावले त्या ठिकाणी देवी प्रकट झाली मरताना त्यानी देवीला गिनती केली की, जामची स्मृति भूतलापर रहारी या कारणालव काची आणि मदुरा येथे देवीची स्थापना करण्यात आली आणि त्याना अनुक्रमे कामाक्षी आणि मीनाक्षी अशी नावे िली (चर्चीकापुराण, अध्याय ७)

ततस्तु गौरीमुदिता हरे ।

पुरस्तत्रैव चैकाम्नतरोरधस्तात् ॥ (ब्रह्मांडपुराण)

वरील कथेमध्ये थोड्या प्रक करून शंकरानी पार्वतीला शाप दिला की, ' तू कुरूप होशील, पण शिष्णूच्या रूपेने तुझा शाप संपेल आणि तुला तुझे पृथ स्वरूप प्राप्त होऊन तू मजप्रत येऊन पोहोचशील ' असा मज्जर ब्रह्मांड पुराणामध्ये आढळतो त्याप्रमाणे ती आज्ञतरुखाली तप करित असता तिच्या आराधनेने शिष्णु प्रसन्न झाले तिचे पूर्वस्वरूप त्यानी तिला परत केले आणि कमनीय अशी मुदर अक्षनयना बनविली याकरिता ती कामाक्षी या नावाने

प्रसिद्ध झाली. द्यवर तिच्याऱरोर एकादररूपाने राहिले. एकादररचे भारतामधील हे सर्वश्रेष्ठ मंदिर आहे.

या गोष्टीची स्मृति म्हणून द्यवर या क्षेत्री एकादर या नावाने राहिले आणि पार्वती कामाक्षी या नावाने राहिली. (स्कंद, अरुणाचल, अध्याय ५.)

अशी कथा प्रचलित आहे की, प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानी या स्थानी येऊन तप केले. त्या वेळी देवी महालक्ष्मी स्वरूपात प्रकट झाली. तिने आपल्या हातात त्या वेळी कमळ धारण केलेले होते आणि ती कमळासनस्थ होती. विष्णूही तिच्याऱरोर होते. त्या स्वरूपात तिने ब्रह्मदेवाला दर्शन दिले. 'माता वास निरंतर या ठिकाणी राहिल,' असे त्यास आश्वासन दिले. भक्तांचा असा समज आहे की, ब्रह्मदेवाला ज्याप्रमाणे देवीचे दर्शन घडले त्याप्रमाणे भक्तिभावाने देवीची आराधना या क्षेत्री कोणी केल्यास त्यालाही देवीचे दर्शन घडेल.

दयकराचार्यांचे एक मठस्थान काजीरम येथेच होते. तेथे वरदराज मंदिरात त्याचे वास्तव्य होते. नंतर त्यांनी आपले पीठ शिवकाची येथे हलविले. दयकराचार्यांनी येथील मंदिर व द्यवर वसविण्याचा आलेख स्वतः तयार केला. तो श्रीचक्र आकृतीप्रमाणे होता. कामाक्षीचे हे मंदिर विंदुरथळी ठेविले होते. राजसेना राजाने त्या आकृतीप्रमाणे द्यवराची रचना केली. द्यवरातील इतर देवतांची मुळे कामाक्षीभिमुख ठेवून मंदिर बांधली गेली. या प्रकारचा मंदिर बांधणीचा आलेख इतरत्र कोठे आढळत नाही (अख्यर, पृष्ठ २५७)

कामाक्षी मंदिराचा परिसर सुमारे २५ एकर जमिनीवर पसरला आहे. मंदिराच्या गोपुराची उंची १८८ फूट असून, मंदिर व गोपुर कलापूर्ण आणि भव्य आहेत. मंदिराचा विस्तार १२०० × ८०० फूट असून रामाडप शंभर खाबाधर उभारलेला आहे. विजयनगरकालीन कलाकौशल्याचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून याकडे बोट दाखविता येईल. मुख्य मंदिराच्या परिसरात अन्नपूर्णा, शारदा यांच्याही मूर्ति आहेत. देवीच्या मूर्तीसभोर एका पाषाणावर श्रीचक्र कोरलेले आहे. हे चक्र जमिनीपासून सहा इंच उंचीवर असून त्याचा घेर सुमारे चार फुटांचा आणि जाडी चार इंचांची असली. घेराच्या मधील भाग पोकळ असून पोकळीचा अंत लागत नाही असे सांगतात अशी श्रद्धा आहे की, हा पाषाण भूमीत पाताळापर्यंत गेलेला आहे. या यंत्रावर आत्रालक्ष्मी, विद्यालक्ष्मी, सतानलक्ष्मी, सौभाग्यलक्ष्मी, धनलक्ष्मी, धीरलक्ष्मी आणि विजयालक्ष्मी ह्या अष्टलक्ष्मींचे न्यास कोरलेले आहेत. असे सांगतात की, देवीचे तेज कधी कधी होत असलेले दयकराचार्यांच्या नजरेस आले आणि त्यासाठी त्यांनी हे अष्टलक्ष्मीचक्र देवीपुढे ठेवले. त्यामुळे पूर्वतेज प्राप्त झाले.

दक्षिण भारतामध्ये या अष्टलक्ष्मीच्या नावाची दुसरीही एक किरिका प्रचारात आहे, ती येजेप्रमाणे,

गजलक्ष्मी, सामान्यलक्ष्मी, इद्रलक्ष्मी, महालक्ष्मी, वीरलक्ष्मी, कोलारलक्ष्मी, लक्ष्मी व महीलक्ष्मी. या सर्वांमध्ये गजलक्ष्मी हीच जास्त लोकप्रिय आहे. महालक्ष्मीचे स्वरूपामध्ये मस्तकावर नेहमी मातु लिंग असते.

(भा. स. को. १।३१४)

काचीपेड्ड, काञ्ची, काची, काचीपुरम् जशी नावे या क्षेत्राला आहेत. पल्लवराजाचे कारकीर्दीत या ठिकाणी शैव, वैष्णव, जैन, बौद्ध या चारी प्रकारची मदिरे होती, हे विशेष होय. महेंद्रवर्मा (पहिला) राजा (सन ६०४-६३०) याने गिरिगव्हरात खोदकाम करून अनेक मदिरे बांधली, यामुळे त्याने ' चेट्टवरी ' म्हणजे मदिरे बांधणारा राजा अशी उपाधी घेतली होती. याचा मुलगा नृसिंहवर्मा (६३०-६६८) याने महावलीपुरम् या क्षेत्री पाषाणात कोरलेली सात रथ मदिरे बांधली, त्यांना पाडवमदिरे म्हणतात नृसिंहवर्मा, दुसरा (६९७-७२२) या राजाने काची येथे कैलासनाथ व महावलीपुरम् येथे अनेक मदिरे बांधली.

असे म्हणतात की, चिनी प्रवासी ह्युएनसांग याने या क्षेत्राला भेट दिली असून, असे वर्णन केले आहे की, या शहराचा विस्तार १४ मैलाचा असून, गौतमबुद्धाने येथे भेट दिली होती. आपल्या पथाचा भरपूर प्रचारही केला होता सम्राट अशोक राजाने यास्तव या क्षेत्री अनेक स्तूप बांधले असून, मुमारे शंभर सधराम, आणि दहा सहस्र महायान पथाचे भिक्षु येथे वास्तव्य करून होते.

यामुळेच या क्षेत्री तांत्रिकांचा पार मोठा अड्डा होता. पण पुढे आय शंकराचार्यांनी बौद्ध धर्मीयांचे उच्चाटन कार्य हाती घेतल्यावर क्रमाक्रमाने त्यांचे प्राणल्य कमी केले आणि देवीची पूजा वेदोक्त पद्धतीने अमलात जाणली या साठीच मदिरेत त्यांनी श्रीचक्राची स्थापनाही केली

एकापराचे मदिर पल्लव राजघराण्या वेळी बाबले गेले. पतजली हे इसवी सन दुसऱ्या शतकात जाले. त्यांच्या पाणिनीच्या व्याकरण टीपेमध्ये या क्षेत्राचा उल्लेख आढळतो महाद्वारानरील गोपूर १८८ फूट उंचीचे असून, त्याला दहा माले आहेत समामंडप सडस खात्री असून, या क्षेत्रीचे वैशिष्ट्य असे की, शिवलिंगावर येथे जलाभिषेक होत नसून, फक्त परिमळ द्रव्याचा लेप लागला जातो

कामकोटी पीठ तयार झाल्यावर तत्रावर येथील राजे प्रतापकिंह यानी पीठाच्या शंकराचार्यांना निमंत्रण दिव्हायकरून ते तिकडे गेले आणि स्वामींनी

तेथे कायम वास्तव्य करून राहावे म्हणून त्यांना कामाक्षीचे मंदिर बांधून दिले. काही काळाने स्वामींना कुंभकोणम् हे स्थान पसंत पडले. शके १७४३ साली सफोजी राजाने त्यांना कुंभकोणम् या गावी मठ बांधून दिला. याप्रमाणे कामकोटीपीठ पुढे पुढे सरकत गेले.

कामाक्षी ही वायुरूपिणी रद्रशक्ति असल्याने, ती रोज रात्री कराल रूप घेऊन नगरसंचार करीत असे. रूप इतके भयंकर असे की, ज्याच्या नजरेस ती पडे, तो तात्काळ गतप्राण होई. केवळ छायेनेही वायका-मुळे निश्चेष्ट पडत; यामुळे नगरवासी भयाभीत झाल्याने, घडहर ओस पडण्याची वेळ आली. ही वार्ता शंकराचार्यांना समजल्यावर, त्यांनी मोठा यज्ञसमारंभ केला, व करुणा-स्तोत्रही रचले. त्यामुळे देवी प्रसन्न झाली आणि 'बर माग' असे म्हणताच, आचार्य म्हणाले, 'हे देवी, यापुढे तू माझे आसेवाचून मंदिरातून बाहेर पडू नये व नगरसंचारही करू नये.' कामाक्षीने, 'तथास्तु' म्हटले आणि तिचा संचार बंद झाल्याने, लोकांचा उपद्रव नष्ट झाला. शंकराचार्यांचे हे उपकार भक्तगण आजही विसरलेले नाहीत. वार्षिक उत्सवाच्या वेळी देवीची पालखी नगर प्रदक्षिणेला निघतेवेळी, मंदिराचे महाजन प्रथम शंकराचार्यांच्या मूर्तीपुढे पालखी उभी करून, अनुशा घेऊन मगच प्रदक्षिणेला बाहेर पडतात.

(मा. सं. को. २।२१३)

यावरून इतर क्षेत्री पालखी काही देवतासमोर अगर ठराविक स्थळी थांबवून, तेथे पूजाअर्चा करून अगर त्या त्या ठिकाणची योग्य संभावना करून ती पुढे जाते, ह्याचा अर्थ समजू शकतो. उदाहरणार्थ, गोरगाथ (मुंबई) येथील अंबादेवीची पालखी चैत्र पौर्णिमेस गावफेरीसाठी बाहेर निघते. निघतेवेळी प्रथम तिच्या शेजारी असलेल्या मातंगी मंदिरासमोर थांबविली जाते. हे मंदिर अंबादेवी स्थापन होण्यापूर्वीचे आहे म्हणून वडिलकीचा मान तिजकडे जातो. या ठिकाणी अंबादेवीची पूजा होते आणि नंतर पालखी निघते. याचा अर्थ हाच की, मातंगी देवीला भेट देऊन तिची अनुज्ञा घेऊन अंबादेवी गावफेरीला निघते. तसेच मार्गावर काही ठिकाणी पालखी थांबवून कोठे नारळ तर कोठे रजणानारळाची ओटी बांधी लागते. म्हणजे मार्गावरील त्या त्या देवताचा भाग अर्पण करून निर्विघ्नमार्गाने ती पुढे जाते. आपण अनेक रूढि पाळतो, पण त्याचा अर्थ व त्वामधील इतिहास आपल्या ध्यानात आला तर त्या रूढी की आचरण्यात ह्याचा उलगडा होईल.

१ श्रीक पुराणात मार्गन देवीची दृष्टि उगाधर पडे, तो पाषाणरूप होत असे, अशी कथा आहे.

देशपरत्वे आणि स्थानपरत्वे अनेक रुढी असतील, त्याचा उलगडा त्या त्या परिस्थितीप्रमाणे करता येईल.

जाळ शंकराचार्य आपल्या धर्मप्रचारार्थ फिरत फिरत एकदा कैलास पर्वतावर पोहोचले. त्यानी शंकराची आराधना केली. नंतर त्याना पाच स्पष्टिक लिंगे त्या ठिकाणी मिळाली. त्यानी त्या लिंगाची स्थापना पुढीलप्रमाणे केली,

(१) दृगेरी मठ-भोगलिंग (२) केदारनाथ-मुक्तिलिंग (३) नेपाळ-वीरलिंग (४) कुमभोजम्-योगलिंग (५) चिदवरम्-मोक्षलिंग.

दक्षिण भारतामध्ये शंकराची पंचतत्त्वाची पाच लिंगे आहेत. ती येणेप्रमाणे,

(१) काची-पृथ्वीतत्त्व, (२) जंबुकेश्वर-आपतत्त्व (३) तिरुवन्नमलाई-अमित्तत्त्व (४) कल्हस्ती-वायुतत्त्व, (५) चिदवरम्-आकाशतत्त्व.

चेटी हा समाज कामाक्षी देवीचा उपासक आहे या मंदिराच्या जीर्णोद्धारामाठी आजवर पधरा लक्ष रुपयावर खर्च केलेला आहे. नवद्वि ब्राह्मणवर्ग या देवीचा पुजारी आहे. एका लहानशा मंदिरात पाडवाची पूजा होते. रेणुकेचे मंदिर आहे. याच देवीला द्रविडिअन लोरु मारीदेवी म्हणतात.

अशी वदता आहे की, या पीठामध्ये चौसष्ट योगिनींची माहिती आहे. हस्तलिखित पोथ्या आहेत, पण त्याचे सशोधन झालेले नाही.

शिवकाचीपासून विष्णुकाची हे निराळेच क्षेत्र आहे, हे आपण प्रथमच पाहिलेले आहे. दोन्ही क्षेत्रे जवळजवळ असल्याने अनेक वेळा भक्तांचा गैरसमज होतो. तो तसा न व्हावा म्हणून मुद्दाम उल्लेख केलेला आहे.

या क्षेत्री १०८ शिवस्थळे, १८ विष्णुस्थळे आणि १००८ गणेशस्थळे असल्याचे सांगतात. विष्णुकाचीत वरदराजाचे टेकडीवरील मंदिर व इ.स. ६७४ साली पल्लव राजानी बांधलेले कैलास मंदिरही पाहाण्यासारखी आहेत.

(कल्याण क्षेत्र अंक १९५७, अय्यरचा ग्रंथ, Immortal India, by Shri. Dave कन्याण शक्तिअंक १९३४)

मदाक्रांता

प्राप्त कार्य प्रथम उठतां ध्यातसा काशि काची ।

कामाक्षीचें प्रथित स्थळ हें दक्षिणेला असेची ॥

उत्पत्तीची अभिनव कथा देतसे स्कंद ग्रंथ ।

भूपृष्ठाची अखिल जनता जाणते शक्तिपीठ ॥ १ ॥

एकेकाळी शिव आणि सती सोंगटी रोख रोखे ।
 अग्नीसूर्या परिस नयना शंभुचे झाकियेलें ॥
 तेजावीणे धरतिवरती लोपली धर्मकृत्यें ।
 प्रायश्चित्ता म्हणुनि शिव दे शापुनी त्या सतीति ॥ २ ॥
 कंपातीरीं तप मग करी चालुका लिंग पूजी ।
 कायाशुद्धी परिणत किती पाहण्या युक्ति योजी ॥
 शंभू लोटी जलप्रलय तो ध्यानमूर्ती हराया ।
 सालुंकीला सति कवटळी, रक्षिण्या देवराया ॥ ३ ॥
 स्वार्थी आशा नच उपजली आपुल्या रक्षणाते ।
 कायाशुद्धी प्रलय समर्था रक्षितां लिंग होते ॥
 संतोपोनी शिव प्रकटतो स्वीकरी पार्वतीला ।
 कामाक्षीच्या परम सुरदा वंदितो मीं पदाला ॥ ४ ॥
 पाही येथे तरतलवटीं नाथ एकांवरही ।
 कामाक्षीच्या पदतळिं वसे श्रेष्ठ श्रीचक्र पाही ॥
 कामाकोटी तुजसि नमितो शंकराचार्य आद्य ।
 स्वैराभावे गमन करण्या रोसितो देवि पाद ॥ ५ ॥

* * *

(१२) कालीमाता

देव्या ध्यानं प्रवक्ष्यामि सर्वदेवोपसेविताम् ।
 अञ्जनाद्रिनिभां देवीं करालवदनां शिवाम् ॥
 मुण्डमालावकीर्णासां मुक्तकेशीं स्मिताननाम् ।
 महाकालहृदम्भोजे स्थितां पीनपयोधराम् ॥
 सचक्षिद्वज्रशिरःसङ्गवराभीतिकराम्बुजाम् ।

(रामा रहस्य)

भावार्थ असा की, काळीदेवीचे ध्यान मी रागतो, की ती सर्व देवांनी
 सेवित अशी आहे. तिचे शरीर काजळाच्या पर्वताप्रमाणे असून मुळ कराल
 आहे. गळ्यात मुण्डमाला, वेणू मोफळे, जोटावर भद्र स्मित असून, महाकालाचे
 हृत्कमलावर उभी आहे. स्तनभाग पुण आहे एका हाती रक्ताचे येण ठिबकत
 असलेले नरमुण्ड व दुसरे हाती तन्धार आहे. दुसरे दोनही हात अभय व वरद
 मुद्रांनित आहेत.

पुराणांतरी या देवीचे वर्णन असे मिळते की, कृष्णवर्ण, चतुर्भुज, एका हाती तलवार, दुसऱ्यात नरमुण्ड आहे. गळ्यात नरमुण्डाची माला, कमरेला मृत माणसांच्या हाताची वनविलेली मेखला, रक्तनेत्र, मुखातून बाहेर आलेली लांब जीभ, मुख व हृदय रक्ताने माखलेले, एक पाय शिवाच्या छातीवर व दुसरा आपल्या माडीवर ठेवून उभी आहे.

सा लोमास्थि स्वैरं पल्लमपि मार्जारमसि ते ।

परं चोम्रं मेपं नरमहिपयोश्छागमपि वा ॥

बलिं ते पूजायामपि विरलवक्त्रे वितरताम् ।

सतां सिद्धिः सर्वा प्रतिपदमपूर्वा प्रभवति ॥

(कर्पूरादिस्तोत्र १९).

याचा भावार्थ हा की, हे विरल वक्त्रे कालीदेवी, केश व अस्यी याच्या-सहित घोडा, उट, मेंढा, मनुष्य, रेडा व बकरा याच्या मासाचे पूजाविधान-समयी बलिदान करणाऱ्या साधकाना पात्रलोपावली अपूर्व सिद्धि प्राप्त होतात.

या सहा पशूंचे बलिदान करावयाचे, याचा आध्यात्मिक अर्थ असा की, क्रमाने लोभ, मत्सर, मोह, मद, क्रोध आणि काम या सहा रिपूंचे बलिदान करावयाचे, म्हणजे सिद्धि प्राप्त होतात.

कालीदेवी शिवाची पत्नी असून, तिचे ते उग्ररूप होय. या देवीचे वर्णन प्राणतोषिणी घंथात पुढीलप्रमाणे दिले आहेत.

कालसङ्कलनात् काली सर्वेपामादिरूपिणी ।

कालत्वादादिभूतत्वादाद्या कालीति गीयते ॥

भावार्थ असा की, हे देवी, तू आपल्या ठिकाणी काळाचे संकलन करतेस. तू सर्वांना आरंभरूप असून, कालत्व म्हणजे ज्या गुणाचा स्वीकार करून काल उत्पन्न होतो, ते गुण तूंच आहेस. काळाचा प्रारंभही तुझ्यापासूनच होतो, म्हणून तुला आद्यकाली असे म्हणतात.

संवालोक्तात या देवीची व्याख्या निराळीच देतात

काली नाम परा शक्तिः सैव देवस्य गीयते ।

भावार्थ असा की ब्रह्माची नित्य क्रियाशक्तिरूप जी पराशक्ति तीच काली देवी होय. दुसऱ्याही अनेक उत्पत्ति कथा आहेत. चडमुंडाबरोबर जगदंबेचे युद्ध चालले असता, श्रोधाने तिच्या भुवया वर चढल्या, त्यातून या

देवीची निर्मिती झाली. (मार्कंडेय पुराण, ८७-५). दारुक नावाच्या असुराचे मरण केवळ क्लीच्या हातूनच होते. तेव्हा त्याला मारण्यासाठी शंकरानी उठावल्या त्रिषातून या देवीला उत्पन्न केले (लिंग. पु., ३९-७२). महा मायेच्या कुडीतून या देवीचा जन्म झाला (कालिका पु.). देवासुराच्या युद्धामध्ये देवाचा पराभव झाल्यावर सर्व देव ब्रह्मा-विष्णु-महेशाना शरण गेले. त्यांनी महाकालीची प्रार्थना केली असता, तिने ज्या बारा देवींची उत्पत्ती केली, त्यामध्ये काली पहिली होय. म्हणून ती आद्यवाली समजली जाते (बृहन्नोत्पत्त ४२).

उपनाम्यामध्ये कालीचे नऊ भेद सांगितले आहेत. दक्षिणाकाली, भद्रकाली, गुरुकाली, कामरुळाकाली, धनकालिका, सिद्धिकाली व चडिकाली याप्रमाणे होत. यापैकी दक्षिणाकालीचे स्वरूप बंगालमध्ये लोकप्रिय आहे. ती कुण्डवर्णी, चतुर्भुज व त्रिकटहास्य करणारी आहे. भद्रकाली ही प्रसिद्ध सोल डोळ्यांची काळ्या दाताची आणि सतत रडत मुग्न आहे. गुरुकाली अथवा गुरुकाली ही कुण्ड वस्त्रांकित असून संपेश्येवर पड्डळी आहे तिचे डोळे सोल, दात मयानक व जिह्वा लळलळती असून ती मद्यपान करित असते. सिद्धिकालीचे स्वरूप दक्षिणाकालीप्रमाणे असून आपल्या सद्गाने चंद्रमडळाला छिद्र पाडलेले असून त्यातून खवणाऱ्या अमृताने ती न्हावून निघत आहे. डोळ्या हातामधील कवटीने ती अमृताचे प्राशनही करित आहे. स्नानमालीचे रूप म्हणजे कुशागी, त्रिनेत्र, नम्र आणि मद्यपानाने धुद असे आहे. रक्षाकाली हीच चतुर्भुज असून, तिच्या जटामधील वेसाची षट् स्पर्शा स्पर्श करित आहे. टावा पाय प्रेताच्या छातीवर व उजवा पिशाच्या पाठीवर अशा अवस्थेत ती उभी असून गळ्यामध्ये नागपणी आणि कमरेभोवती व्याघ्रचर्म परिधान केलेले आहे. महाकाली ही आसनस्थ असून, गळ्यात मुडनाळा आणि हातात अनेक शस्त्रे असतात.

वरते आपल्या साधकाच्या कर्मबंधाचे प्रतिक म्हणून श्याचे हात तोडून, तिने आपल्या कमरेभोवती भेलला केली आहे गळ्यातील रुडमाळा ही शब्दब्रह्माची प्रतीक वर्णमाला होय. निरुत्तर तत्रात या माळेतील मुडाची सख्या ५० सांगितली आहे यासवधी कामधेनु तत्रामध्ये स्वयकाळी देवी म्हणते,

मम कण्ठे स्थित बीज पचाशब्ददर्णमद्भुतम् ॥

मास्या गळ्यात ५० वर्णांच्या रूपाने अद्भुत सटीचे बीजच ठेवलेले आहे. या ठिकाणी कोणी साधक ५२ वर्ण आहेत अशी धारणा धरतात
(भा स. को २।३०२)

वरीलप्रमाणे स्वरूपाची माहिती घेतल्यावर, कालीमाता या देवतेचा इतिहास पाहण्यापूर्वी आपणाला प्रथम तुळशी शक्त्रूड याचा इतिहास पाहाना लागेल हा भाग पाहिल्यावर मगच कालीमातेचा सूत्ररुद्र इतिहास ध्यानी येण्यास मदत होईल

प्राचीन काळी धर्मध्वज राजा आणि त्याची पत्नी माधवी याना तुळशी नावाची कन्या झाली कार्तिक पौर्णिमेला तिचा जन्म झाला बालपण घरीच गेल्यावर आपल्याला उत्तम पति मिळाना म्हणून ती बदरी वनात गेली आणि तेथे तपश्चर्या करू लागली तिला आपल्या पूर्वजन्माची आणि शापाची आठवण होती अनेक वर्षे तपश्चर्या केल्यावर साक्षात् ब्रह्मदेव प्रकट झाले आणि त्यांनी तिला दर्शन दिले तुळशी ब्रह्मदेवाना म्हणाली, “ पूर्वजन्मी मी गोलोनामध्ये तुळशी नावाची दासी होते तेथे भगवान श्रीकृष्णाची प्रिया, अनुचरी, प्रेयसी होण्याचे भाग्य मला लाभलेले आहे असे असताना एकदा रासक्रीडेच्या वेळी राधेने मला व श्रीकृष्णाला एकत्र पाहून शाप दिला की, ‘ माझा जन्म मानव योनीत घडेल ’ शाप मिळाल्यावर मला त्याचा अर्थच समजेना कारण मी कोणतेही पाप अथवा अनिचार केलेला नव्हता असे असता राधेने मला शाप का द्यावा ! मी करुणामय दीनदुःखळ्या नेत्रानी गोविंदाकडे पाहिले पण, त्यांनाही शापानुदल काही बोलता येईना गोविंदांनी एवढेच जाणवून दिले की, ‘ भारतभूमीत जन्म झाल्यावर काही दिवसांनी माझा विवाह अशा पुरुषोत्तमानरोर होईल की, ज्यामध्ये श्रीकृष्णाचा अद्य असेल ’ याकरिता तिने ब्रह्मदेवाजवळ अशी प्रार्थना केली की, ‘ वरील विधानानुसार मला असा नारायणस्वरूप मानव दारवा की, ज्याच्यारोवर मी लग्न करू शकेन ’

ब्रह्मदेव म्हणाले की, गोलाकातील श्रीकृष्णाचा सवगाडी सुदाम गोप राधेच्याच शापाने भूतलावर जन्मास आला आहे. त्याला शाप मिळण्याचे कारण असे की, त्या दोघाचा एकदा सवाद चालला असता सुदाम म्हणाला, 'श्रीकृष्णाचे जतरण फक्त मलाच समजते, इतर कोणालाही नाही.' राधा म्हणाली, 'तुझे हे म्हणणे मला मान्य नाही.' सुदाम्याला श्रीकृष्णप्रेमाचा अहकार झालेला आहे, असे समजून तिने त्याला शाप दिला की, 'तुझा जन्म भूतलावर दानव योनीमध्ये होईल. तोच सुदाम गोप भूतलावर शरचूड या नावाने जन्मास आलेला आहे आणि तोच तुझा पति होण्यास योग्य आहे.'

(ब्रह्मवैवर्त, कृष्ण अध्याय ३.)

नंतर जुळशीने शरचूडाचा शोध चालविला आणि काही दिवसांनी तिला तो पदरी पनातच ज्ञानानुरूपे भेटला. दोघाची पूर्वजन्मीची जोळप पटली, त्याचा विचारविनिमय झाला, दोघाची मने जुळली आणि ती दोघे विवाहानंद झाली.

विवाहानंतर शरचूडाची महती वाढली. तो पार प्रबळ झाला. भूमीवरील सर्भ राजसत्ता त्याने हस्तगत केली आणि देवादिकाचे अधिकारही अपहरण केले. भूतलावर त्याला राणीही रातु उरला नाही, सत्रस्त झालेले देव विष्णूकडे गेले आणि उपाययोजना करण्याबद्दल त्यानी त्याची प्रार्थना केली. विष्णु आणि इतर देव यानी आपले सर्वाधिकार शकराकडे सोपविले. त्यानी शकराना एक अमोघ त्रिशूल दिला आणि शरचूडाचे निर्दालन करण्याबद्दल त्याची विनमणी केली युद्धापूर्वा सभेट झाला तर पहावा म्हणून शकरानी शरचूडाला सुंदर वनामध्ये पुष्पभद्रा नदीच्या किनारी, अक्षय वटापाली भेटीसाठी निमंत्रण केले. नियोजित खळी भंट झाली दोघानी समजूतदारपणे आपल्या कार्याचा ऊहापोह केला. शरचूड देवापरोर सुद्ध करण्यास या प्रवृत्त झाला याचे कारणही त्याने शकराना निवेदन केले. शापमुक्त होऊन त्याला तानट्ठोर गो लोसाप्रत जावयाचे होते.

नाही असे जाणून ती समरागणानून शकराफडे गेली जाकाशवाणांचा आशयही तिने त्यांना कळविला.

पुढे विष्णु आणि महेश याचा विचारविनिमय झाला. विष्णूने कृष्णकवचाचे हरण करण्याचे आणि तुळशीचे पातित्रत्य भ्रष्ट करण्याचे काम पत्करले, शकर स्वतः युद्धात निघाले. श्रीहरीने कपटनीतीचा अवलंब करून, ब्राह्मणांच्या वेपाने शखचूडाजवळ कृष्णकवचाचे दान मागितले. मोठ्या उदार मनाने दैत्याने ते प्राणरूप कवच अतिथीला दिले. त्यानंतर श्रीहरि शखचूडाचे रूप घेऊन तुळशीकडे गेले. आपला पति युद्धात विजयी होऊन आला, अशा भोळ्या समजुतीने तुळशीने त्या पतिरूपाचे स्वागत केले हास्यविनोद झाला आणि नंतर त्या दोघांच्या प्रणयचेष्टाही झाल्या, कारण तुळशीला पतीच्या विजयाने आनंद झाला होता. याप्रमाणे तुळशीचे शील भ्रष्ट करून श्रीहरि परतले.

समरागणावर शकराचे शखचूडारोमर युद्ध चालूच होते. शखचूडाचे तेज कमी कमी होत चालले. शकराच्या अस्त्रापुढे त्याची अस्त्रे फिकी पड लागली अशा वेळी शकरानी काळो देवी उत्पन्न केली आणि दोघानी मिळून अमोघ त्रिशूळाच्या साहाय्याने शखचूडावर अखेरचा हद्दा चढविला. कृष्णकवचाचे दान करून शखचूडाने आर्धांच आपले प्राण देवाना अर्पण केले होते शरीरावर हद्दा होताच, प्राण नसलेले शरीर तानडतोन खाली कोसळले शखचूट मारला गेला असे सांगतात की, शखचूडाच्या हाडापासून शखाची उत्पत्ति झाली आणि म्हणून तो पूजनीय मानला जातो इतकेच नव्हे तर पूजेच्या वेळी देवावर शखोदक घातले जाते, कारण तो विष्णूचाच अंश होता.

युद्ध करताना वेभान झालेली देवी विजयोन्मादात नृत्य करू लागली. मारलेल्या राक्षसांच्या मुडक्याची माळ तिने गळ्यात घातली, कित्येक राक्षसाचे रक्त ती प्याली आणि आपली सहारतृष्णा तिने भागविली राक्षसाची मुडकी हातात घेऊन ती नाचू लागली हे मानवसहाराचे प्रतीकच मानले जाते काली देवीची प्रतिमा ह्याच स्वरूपाच काढली जाते. अशी ही कालीदेवीच्या उत्पत्तीची कथा आहे.

काली नावाने एका पाश्चात्य लेखकाने खालीलप्रमाणे व्युत्पत्ति दिली आहे,

As in the western world, so in India, there was a constant tendency to convert names into persons, and then to frame for them a mythical history in accordance with their meaning. Thus two

of the ever flickering tongues of the black pathed Agni were called Kali (the black) and Karali (the terrific), and these names became of Durga the wife of Shiv, who was developed out of Agni, and the bloody sacrificial worship was the result. (P. 11).

तात्पर्य, अग्नीच्या ज्योतीची जी अनेक नावे आहेत, त्यापैकी एक काली आहे आणि तेच नाव अग्नीपासून उत्पन्न झालेल्या दुर्गादेवीला देण्यात आले. अशा रीतीने नावे संबोधण्याचा प्रकार पाश्चात्य जगातही होत असे.

हा लेखक पुढे म्हणतो की, काली देवीचे हे ओवडधोवड भयानक स्वरूप पेलून येथील आर्टिमिस देवतेसमान आहे. काही पुराणकारांच्या मते आर्टिमिस देवीचे स्वरूपच आशिया मायनर, ग्रीसमधून रोममार्गे वंगालमध्ये मक्कावरोर आले जसाचे (पृ. १२). लोखंडी हुकार टागून घेऊन बगडाना नवस फेडणे अगर देवदासी असणे, बक्रन्याचा बळी देणे अशासारख्या चालीरीती पूर्वी असीरिया, वॅविलोन, फोनेसिया इत्यादि देशात इष्ट, नाना अस्टार्टे मदिरातून चालत असत. त्याच साप्रत कालीदेवीसारख्या मंदिरातून आढळतात. पण इतरत्र तो प्रकार नाहीसा झाला जाणि भारतामध्ये मात्र या ना त्या स्वरूपात शिल्पक राहिलेला आहे (पृ. २६).

(The Brahmins, Theists and Muslims in India, by John Campbell Oman).

कलकत्ता येथे कालीदेवीची एकूण चार मंदिरे आहेत.

(१) आदिकाली मंदिर—टोलीगंज बसनाक्यापासून सुमारे एक मैलावर, शहराच्या साधारणतः बाहेर हे काली मंदिर आहे. मदिराच्या बाहेरील वाजूला उच्चभुतन्यावर एकादश रुद्र मंदिर आहे. या देवतेलाच कोणी शक्तिपीठ मानतात. या देवीला कोणी भद्रकाली असेही म्हणतात. (कल्याण क्षेत्रजंक, ५७-१७९)

(२) हुगळी नदीच्या पाट्यावर 'कालीघाट' या स्थानावर दुसरे मंदिर आहे.

(३) कालीघाटापासून सुमारे चार मैल अंतरावर दक्षिणेश्वर काली-मंदिर आहे.

(४) शामवजार (वहुजजार) मध्ये ठणठणीया कालीचे एक मंदिर आहे.

गंगा नदीच्या पाट्यावर भव्य घाट बांधलेला आहे. कालीदेवीचे मंदिर या घाटानेच आहे. म्हणून ह्या घाटाला कालीघाट असे म्हणतात. सतीच्या

उजव्या पायाची अगुली या ठिकाणी पडली, म्हणून हे शक्तिपीठ मानतात. या स्थानाची देवी काली आणि भैरव नकुलेश अथवा नालिप हा आहे. शरिराचा अगदी शेवटचा अवयव—अगुली—येथे पडली, म्हणून देवीला एकावन्न काली असेही म्हणतात. हे मंदिर केव्हा व कोणी बांधले, ह्याची सत्य हकिफत उपलब्ध नाही. पण सन १४९५ पासून कालीघाटावरील देवता आणि दक्षिणेश्वर येथील देवता ही दोन निरनिराळी क्षेत्रे आहेत असा उल्लेख मिळतो. यावरून ह्या मंदिराची स्थापना त्या सालापूर्वीची असावी असे अनुमान करण्यास हरकत नसावी.

या मंदिराच्या स्थापनेप्रियथी अशी कथा प्रचलित आहे की, कल्कत्ता येथे पूर्वी जगल्गीर गोसावी नावाचा एक साधू रहात होता. प्राचीन मंदिर भूकपाने नष्ट झाल्यानंतर एकदा त्याला स्वप्नात दृष्टात मिळाला की, 'काली घाटावरील भूमीमध्ये एक देवता साली गाडलेली आहे आणि लवकरच ती प्रकट होणार आहे.' स्वप्नात त्याला अशी सूचना दिली गेली की, 'एक आठवडामर त्या भागात कोणी फिरू नये, तोपर्यंत ती मूर्ति संपूर्णपणे प्रकट होऊन वर येईल.' दुसऱ्या दिवशी साधूने रात्रीच्या स्वप्नाचा संपूर्णत विचार केला आणि वाट पाहण्याचे ठरविले. पण मुदत पूर्ण होईपर्यंत त्याला धीर धरवला नाही. त्याची उत्सुकता शिगेला पोहोचली आणि दिलेल्या मुदतीच्या आतच तो स्वप्नात सूचित केलेल्या स्थळी गेला पाहतो तो काय आश्चर्य! त्या ठिकाणी देवीचे भव्य स्वरूप भूमीतून हळूहळू वर येत होते. साधारणत फमरेपासून वरचा भाग वर आलेला होता जगल्गीरला पाहताच मूर्तीचे उत्थापन थावले. यामुळे जेवढे रूप वर आलेले होते तेवढेच आज काली मंदिरात वर्तमान आहे. पायाखालचा भाग दिसत नाही. येथील देवीचे स्वरूप दक्षिणेश्वर मंदिरासारखे नाही

भक्ताला दृष्टात देऊन नंतर देवतेचे भूमीतून आगमन होणे असा प्रकार येथेच घडला आहे, असे नसून दक्षिण भारतामध्ये निर्गर्गी (जि विजापूर) या गावीही तसेच घडलेले आहे. तेथे घनाई नावाची एक धनगर स्त्री रहात असे. तिला एकदा असे आढळून आले की, आपली गाय दुभती असूनही येथेवर दूध देत नाही. एकतर ते कोणी तरी काढून घेत असावे अगर् एसादे वासरु बाहेरच्या बाहेर ते पीत असावे असा तिने तर्क केला पण या गोीचा छटा लावताना तिच्या असे दृष्टोत्पत्तीस आले की, गाय बाहेर चरावयास गेली म्हणजे आपले दूध तेथे ती रानामध्ये एका वाळूळामर सोडते या कारणामुळे घनाईला मुबलक दूध मिळत नव्हते. आता कारण सापत्त्यावर तिने गावीला

घरात रांधून ठेवले आणि त्यामुळे वारूळावर दूध पडण्याचे थापले. त्याचा परिणाम असा झाला की, घनाईला स्वप्नात दृष्टात झाला की, 'तुझी गाय ज्या वारूळावर दूध सोडीत आहे, त्या भूपृष्ठाखाली एक देवता असून तिला प्रकट होण्याची इच्छा आहे.*' तिला असा आदेश मिळाला की, "तू त्या ठिकाणी एक मंदिर बांध, ते तयार झाल्यावर नऊ महिने त्याचे दरवाजे बंद ठेव म्हणजे त्यामध्ये देवता अवतरेल.' घनाईने त्याप्रमाणे मंदिर बांधले आणि सूचनेसारखे दरवाजे बंद ठेवले, बरेच दिवस गेले. पण घनाईची उत्सुकता आणि कुतूहल तिला स्वस्थ बसू देईना. जसे जसे दिवस वाढू लागले तसतशी उत्सुकता वाढू लागली. काही महिन्यांनंतर मुदत पूर्ण होण्याच्या पूर्वीच तिने दरवाजा उघडला. त्यामध्ये तिला सीता-रामाची मूर्ति व शिवलिंग अर्धाकृति दिसले. साप्रत त्या मूर्ति त्याच स्थितीत पाहण्यास मिळतात. घनाईने ते मंदिर सन १४८० च्या सुमारास बांधले आणि सन १७३० च्या सुमारास भक्तानी ते मंदिर वाढवून समामंडप व सज्जे बांधले. कालीदेवीची बरील हकीकत आणि ही हकीकत दोन्ही समकालीन आहेत, हे विशेष होय (त्रिजापूर जिल्हा गॅझेट, १३।६६७).

धंडुर्णी (जळगाव) तेथे भू-गर्भात त्रिविक्रमाचे मंदिर आहे. आठ-दहा पायऱ्या उतरून खाली दर्शनाला जावे लागते. तेथील मंदिर व मूर्ति मातीत गाडले गेले होते. सुमारे इ. स. १७५० चे सुमारास त्या गावच्या तेली समाजातील ऋडुना नावाच्या एका चारित्र्यवान पदरीच्या भक्ताला स्वप्नात दृष्टात झाला की, 'माझी मूर्ति येथे गाडलेली आहे.' ऋडुनाने सोदनाम केले. मूर्ति घर काढली आणि मंदिर बांधले (पुरुषार्थ दिवाळी अंक १९६३).

मरी-होनावर (उत्तर कानरा) या ठिकाणी सन १६८५ मध्ये जोगपाया नावाच्या इसमाने जनार्दनाचे मंदिर उभारले आहे त्याची कथा अशी की, तो इसम एका जैन साधूच्या मृत्यूस कारणीभूत झाला आणि पापविनाश व्हावा,

*टीप— रत्नागिरीपायन २५ मैल जतरावर गणपतिपुळे नावाचे गाव आहे तेथील मूर्ति-स्थापनेचा इतिहास असा की, तेथील केळकर उपनामि एका गृहस्थाची गाय रानात चरायचाला गेल्यावर नित्यप्रमाणे एके ठिकाणी जाऊन त्यावर ती आपल्या दूधधारा सोडीत असे. काही दिवसांनी केळकराना स्वप्नात दृष्टात झाला की, 'मी येथे केतकी घनामध्ये पडून आहे, माझे मंदिर बांधले जावे.' त्याप्रमाणे बरीच जागेचा शोध करीत असता गावीने जगा दाखविली. त्या ठिकाणी सोदवाम घेतल्यावर गणेशाची मूर्ति आढळली आणि मंदिर बांधले गेले (पुरुषार्थ, दिवाळी अंक १९६३).

म्हणून भक्ति करित असता त्याला स्वप्नात दृष्टत शाण्वती, 'समोरच्या तळ्या मध्ये दोन मूर्ति आहेत, त्या बाहेर काढून स्थापना केल्यास पापनिनाश होईल.' त्याप्रमाणे त्याने एक मूर्ति मठी गारी स्थापन केली आणि दुसरी लक्ष्मी-नारायण भटकळ येथे स्थापन केली. राजाने जनार्दन पुजेसाठी जमीन इनाम दिली. पुढे राजाला जेणे समजले की, मूर्तीचा एक हात तुटलेला असून तांच्याच्या तारेने बांधलेला आहे. यामुळे त्याने वर्षासन बंद केले, पण त्याच रात्री असा चमत्कार झाला की, स्वप्नामध्ये देव प्रकट झाला आणि त्याने राजाच्या श्रीमुखात दिली, परिणामत राजाचा गात्र मुजला देवाच्या सामर्थ्याचा हा अनुभव घेतल्यावर राजाला नूतन नूतन आली आणि त्याने वर्षासन पुन्हा चालू केले (संस्कृत धर्मशास्त्राचा इतिहास, ले. चाल्मर्स, पृ. १३४).

कालीदेवीचे स्वरूप अतिशय शूर आहे, असे पाश्चिमात्यांचे मत आहे मानवाची दुष्ट व रानटी आचरणाची कल्पना दितीही प्रगल्भ झाली तरी या देवीइतके शूर रूप त्याला निर्माण करताच येणार नाही. एका तत्रप्रथामध्ये या देवीचे असे वर्णन आढळते की, जवडा पसरलेला, अग्नीसमान लाल नेत्र, कर्धीही न विचरेलेला असा पाठीवर सोडलेला कचसभार, चतुर्भुज, राक्षसांना ठार मारून त्याच्या शिरमळ्याची माळा कटामध्ये मिरवीत असलेली, त्या मुडक्यातून रानी गळणारे रक्त पिऊन मस्तवाल झालेली, कमलिनीच्या देठाप्रमाणे मृदु असलेल्या हातात तलवार परिजित आहे, आकाशातील वर्षांक्रांतीला मेघाप्रमाणे नीलकंठी, कठ रक्ताने मागलेला, कानामध्ये कुडला प्रमाणे शोभणारी, दोन राक्षसांची मुडगी, आणि हातात दोन मुडकी घेतलेली, हस्तमुग्ध चेहरा, पण भेदू भासणारी दत्तपति, स्मशानात वास करणारी, आणि शंकराच्या छातीवर पाय देऊन उभी असणारी, इत्यादि इत्यादि

(मार्टिन पृष्ठ, १८५)

वरीलच्या विरुद्ध जाणकाराची गालील विचारसरणी पहा—

तत्रविदारद जॉर्थर अँडेलोनसाहेब या देवतेचे वर्णन करताना म्हणतात, 'उन्नत वक्ष स्थळ आणि कमरेखालील फुगवटा हा तिच्या श्रेष्ठ मानुष्याचे निदर्शक होत ती श्रीमाता आहे निवृत्त, सतत नेत्र, इतस्तत विखुरलेले केस, उग्र चेहरा असे मयाण ती रूप दाम्बिते उन्नत वक्ष स्थळाच्या भारामुळे, रानी वाजलेला कटीभाग सुवर्णाच्या कमरपट्ट्याने ती सावरून धरत आहे यत्र स्थळातून येणाऱ्या दुधाने ती सर्व प्राणिमात्रांचे पोषण करते याच अमृततुल्य पयाने ती साधकाना मुक्ति देते ती जरी निवृत्त दिसत असली तरी पृथ्वीभोवतालच्या आवरणाचे वस्त्र ती नेसली आहे प्रत्येक वत्पाच्या अती, जीवात्मे आपली शरीरे

सोडून देऊन ज्या प्रकारचे कर्म केले असेल त्याच गुणोपाधीने ब्रह्मरूपिणी स्वरूपात विलीन होतात. दुसऱ्या कल्पाचा आरंभ होईपर्यंत ते त्या ठिकाणी वाच करतात, आणि त्या कल्पाला आरंभ झाला म्हणजे त्याच गुणोपाधीने म्हणजे कृतकर्मांच्या पापपुण्याचे गाठोडे घेऊन पृथ्वीवर पुन्हा अवतरतात, या महादेवीचा कटीभाग व प्राणिमानाच्या उत्पत्तीचे जननस्थान, मेलेल्या जीवांच्या हाताची माला बनवून झारलेला असतो. कारण बरेवाईट कर्म याच हातांनी केलेले असते.

(अंबेलोनकृत, कालीमन, पृष्ठे ४२-४४)

श्री. न्यूनन यानी सपादित केलेल्या एका ग्रथामध्ये देवताची निरनिराळी १८७ छायाचित्रे छापलेली आहेत त्यामध्ये कालीदेवीच्या स्वरूपाची तीनचार चित्रे आहेत. या ग्रथकाराने काली देवीच्या स्वरूपाचे वर्णन केले आहे. ते येणेप्रमाणे,

(१) काली देवीला अनेक हात असून अति दाहक अशा अग्निष्वाळाचे तिने आसन केलेले आहे. माणसाच्या उघडधा पडलेल्या पोटातील आतडी आनाशीपणे ती खात बसली आहे.

(२) काळरानीस्वरूप गडद काळे कपडे घातलेली, कटिभाग तुटलेल्या हाताच्या माळानी शोभनीत असलेली, रुडमाळा कठात धारण केलेली. शकाराच्या वक्षस्थळावर पाय ठेवून उभी असलेली, चतुर्भुज, एका हातात तलवार आणि दुसऱ्या हातात रक्तचे भाडे घेतलेली, अनवधानाने पतीच्या शरीरावर पाय पडल्यामुळे लज्जायुक्त होत्याती दीर्घ जिव्हा बाहेर काढलेली, असे स्वरूप दाखविले आहे लैरक म्हणतो, ' तरीपण हे स्वरूप इतके भयानक नाही. '

(३) दोन भुजा आणि लावकर लोळणारा आणि मनात तिरस्कार, घृणा उत्पन्न करणारा स्तनभाग, घरघर पाहणाऱ्याला अत्यंत शात दिसणारे, कमी भयानक वाटणारे स्वरूप, डाया पाय जरासा पसरलेला, कटाभोवती असलेला नागफणा एका हाताने घोपटीत अगलेली, आणि एका नागाने कटी-भागाने वेढा घातून आपला जहरी फणा गर्भस्थानावर धरलेला असे स्वरूप दाखविले जाई. त्याच्या मताप्रमाणे हे स्वरूप जरी शात भासत असले तरी ते भयकर हानिकारक आहे. कारण ह्या स्वरूपात प्राणिमानाच्या उत्पत्तीला आव्हान असून जगाची क्रिया रोखून धरण्याचा हेतू दाखविते. भेटून बेटातील एका देवीच्या चित्रात असाच एक सर्प देवीच्या मांड्यांना वेडून बसलेला दाखविला आहे. दुसरा एक सर्प मॅक्सिकन देवीच्या क्षयावर आहे तर जाणरी एक सर्प शीक देवता गॉर्गन हिच्या कमरेभोवती विळखा घालून बसलेला आहे.

(न्यूननकृत घेट मंदर)

कालीदेवीच्या एका बंगाली पुजान्याने येरसाला असा इतिहास सांगितला की, काली देवीच्या मज्य देहानुळे तिच्या पोटाचा आकारही मोठा आहे. पण तो आतून पोखळ आहे. यामुळे एकदा पुजान्याकडून पोटाचा हा भाग उघडला जातो. त्या वेळी दरवाज्याची शिळा उघडतात त्या वेळी उघडणाऱ्याच्या नेत्रांवर अनेक घट्ट वेष्टणे असतात, नेहमीच्या सरावाने पक्ष हातांनीच काप ती क्रिया चालते. शिळा उघडल्यावर देवीच्या पोटातून एक मोठे कापडाचे गाठोटे बाहेर काढले जाते आणि त्यामधील अर्धेअधिक कापड छोडून घेतले जाते. देवीसाठी आलेली नवीन वस्त्रे पुन्हा त्यावर गुंडाळून पूर्वीचा आकार दिला जातो, आणि ते गाठोटे आतमध्ये ठेवले जाते. शिळा पुन्हा बंद केली जाते. ते कापडाने गाठोटे पूर्णपणे उघडून कधीच पाहता नाहीत आणि पाहण्याची कोणी हिमतही करीत नाहीत, कारण सर्व देवीभक्तांची अशी पूर्ण भक्ती आहे की, त्या गाठोड्याच्या मध्यभागी सतीचा अजयव-पदागुली-ठेवलेला आहे. जुन्या कापड्याचे लहान लहान तुकडे केले जातात आणि भक्तजनाना प्रसाद म्हणून वाटतात. कोणी ते तुकडे दागिन्यांच्या पेट्टीत, तिनोरीत जतन करून ठेवतात. तर कोणी त्याचा ताईत बनवून गळ्यात धारण करतात. देवीच्या परिसरातील दरवाजे रात्री बंद असतात. आतमध्ये कोणालाही राहू दिले जात नाही.

कालीदेवीच्या उदरातील परमब्रह्मस्वरूप गाठोड्याचा वृत्तांत याचला म्हणजे साहजिकच पुरी येथील जगन्नाथ मंदिराची आठवण येते. तेथेही या प्रमाणेच एक मूर्तीच्या उदरातून परमब्रह्मतत्त्व काढून दुसरीमध्ये ठेवण्याची रूढि आहे. ह्या जगन्नाथाच्या मंदिराचा पाया अनंतवर्मा कडरागा ह्याने घातला असे इतिहास सांगतो. या राजाने सन १०७८-११४७ पर्यंत राज्य केले. या क्षेत्री जगन्नाथ, बलमद्र व मुमद्रा यांच्या लाकडाच्या मूर्ति आहेत. ज्या वर्षी दोन आपाट महिने येतील (एक नेहमीचा व दुसरा अधिक मास), तेव्हा ह्या मूर्ति बदलल्या जातात. या मंदिराचा प्रमुख पुजारी विद्यापतीच्या घराण्यातील वंशज असून, त्यानेच हे मूर्ति बदलण्याचे काम करावयाचे असते. गुप्तता राखण्यासाठी डोळ्यावर घट्ट वेष्टणे बांधून आणि हाताला कापड गुंडाळून, जुन्या जगन्नाथ मूर्तीच्या उदरातील 'परमब्रह्मतत्त्व' बाहेर काढून, नव्या मूर्तीच्या उदरात ठेवले जाते. कोणता पदार्थ काढला आणि कोणता ठेवला याचा गौप्यस्फोट न होण्याची अतिशय गंभीरदारी घेतली जाते. ह्या मूर्ति या ठिकाणां का आल्या, त्या लाकडाच्याच का आहेत इत्यादींबद्दलचा इतिहास पार मनोरंजक आहे. तो मूळ लेखात अगर अन्यत्र पहावा. (वि. ग. कर्वे, प्रसाद, आगष्ट १९६०).

जगन्नाथाच्या उदरात जे परमब्रह्मतत्त्व ठेवण्यात येते त्याचा उल्लेख एके ठिकाणी मिळतो. तो असा की, भारतीय युद्धानंतर भीकृष्णाला बाण लागल्यावर

त्याने देहत्याग केला. शरीर अग्नीमध्ये ठेवल्यावर नाभीभागान्वतिरिक्त इतर अवयव पंचमहाभूतांमध्ये विळीन झाले. अर्थात् अस्थीवरोवर हा न जळलेला भागही समुद्रात विर्सजन करण्यात आला. वहात वहात तो पूर्व किनाऱ्यावर नीलाचल पर्वताजवळ आला असता, त्या ठिकाणी इंद्रबुध्न राजा तपश्चर्या करीत होता. त्याला दृष्टात झाला की, 'माझा हा नाभीभाग व पार्थिव देहाचा अवशेष किनाऱ्यावर शोधून काढ आणि लाकडी मूर्तीमध्ये ठेवून, त्याची उपासना कर.' राजाने त्याप्रमाणे कृति केली. सांप्रतचे जगन्नाथाचे मंदिर १५ व्या शतकात गंगवंशीय राजा चोडगदेव याने बांधले आहे, किंवा त्याच शतकाच्या अखेरीस राजा अनंग भीमदेव याने बांधले असे सांगतात.

मृतदेहाच्या अवशेषांची पूजा आर्य संस्कृतीमध्ये नाही. पाचव्या शतकात या क्षेत्री बौद्ध पंथियांचे वर्चस्व होते, तेव्हा जगन्नाथ हा देव मूळचा त्या पंथियांचा असावा; त्यावेळी बुद्धदेवाच्या दाताची रथानून मिरवणूक काढली जात असे, असे दिसते आणि तीच रथयात्रा सांप्रतही चाड असावी असे वाटते. वरील विवरणावरून परब्रह्मत्त्वाचा उलगडा होतो.

(मा. सा. को. ३।५३०)

इतरत्र ज्याप्रमाणे नरवळीची रूढि होती त्याप्रमाणे काली देवतेलाही होती. कालिका पुराणातील रूढीसंबंधीचा एक भाग पहा. 'गोंडा अगर हरणाच्या मांसाचा नैवेद्य देवीला अर्पण केल्यास मत्त ५०० वर्षे आनंदीत राहतो. पण विधीपूर्वक एक नरवळी या देवतेला दिला तर एक सहस्र वर्षे आनंदित राहतो आणि तीन वळी दिल्यास तो एक लक्ष वर्षे आनंद उपभोगू शकतो. याप्रमाणे नरवळी अगर पशुवळी या देवतेला उपाहारासाठी दिल्यास ते रक्त अमृतासमान होय अशी भक्तांची श्रद्धा आहे, भावना आहे. वळी-मांसाचा नैवेद्य दाखविल्यानंतर तो प्रसाद ग्रहण करणे हे अमृतमोजन केल्याप्रमाणे होय.'

वळी देताना जो मंत्र म्हणतात तो असा— " हे मेघांचा गडगडाट आणि विजेचा कडकडाट करणाऱ्या देवते, तुला माझा नमस्कार असो. हातांमध्ये खोरांडाचा राजदंड धारण केलेल्या देवते, तुला माझा नमस्कार असो. " उत्कर्ष व संपत्ति मिळविण्यासाठी राजे, त्यांचे प्रधानमंत्री, सल्लामसलतदार आणि मादक पदार्थांचा व्यापार करणारे व्यापारी यानी नरवळी जरूर अर्पण करावा. त्या वेळी त्यांनी मंत्र म्हणावा की, " हे विनेत्री देवते, तुला माझा नमस्कार असो. अत्यंत भयानक स्वरूप धारण करणाऱ्या देवते, कंठामध्ये रंडनाळा आणि

हातात निशुद्ध व कुहाड धारण करणाऱ्या देवते, तुला हा रक्ताचा नैवेद्य अर्पण करून भी नमस्कार करतो " एकाद्या शत्रूचा नाश व्हावा अशी प्रवळ इच्छा मनामध्ये उत्पन्न झाल्यास त्या गृहस्थाने आपल्या शत्रूच्या नावाने कालीदेवतेला बोकड अंगर म्हशीचा उळी अर्पण करावा असे केल्याने शत्रूचा सपूर्णपणे नायनाट होतो अशी भक्तांची श्रद्धा आहे याच कारणास्तव दुर्गा पूजेच्या वेळी हजारे उक्त्याचा बळी या देवतेला अर्पण केला जातो पुढे असेही सांगितले आहे की, उळी घाव्याच्या प्राण्याचा रुद पात्याची तलवार अंगर तीक्ष्ण धारेची कुहाड याने फक्त एकाच घावांत प्राण घ्यावा

या वर्षील कारणासाठीच कालीदेवी हे शाक्तपंथीय लोकांचे प्रमुख पीठ मानले जाते देवीच्या साधकामध्ये दोन प्रमुख भेद आहेत एक कालीकुळ मानणारा व दुसरा श्रीकुळ मानणारा कालीकुळाचे साधक हे दिव्य आणि धीरामावाचे असतात श्रीकुळाचे साधक हे नित्य पूजा करणारे, ज्ञानप्राप्ती हेच ज्याचे ध्येय आहे असे असतात काली, तारा, रक्तकाली, भुवना, मेदिनी, त्रिपुरा, त्वरिता, प्रत्यगिरा आणि दुर्गा या नऊ देवता कालीकुळातील होत मुदरी, भैरवी, बाला, उगळा, कमळा, धूमावती, मातंगी, सत्तरतिविद्या, मधुमति, महाविद्या या देवतांचा अंतर्भाव श्रीकुळामध्ये होता या दोन्ही कुळातील देवता पैकी काही सत्वगुणामिका आणि काही रजोगुणामिका आहेत पडकम साधनासाठी या देवतांची साधना करण्याचा प्रघात आहे

शारदातिलक ग्रंथामध्ये या पद्धती साधनाची माहिती खालील प्रमाणे आढळते

(१) ज्या कर्मांनी रोग, शत्रुकृति, मरणादि कार्ये आणि गृहाचे दोष नाहीस होतात ती शक्तिर्कमे समजावी (२) वशीकरण शक्ति म्हणजे सर्वाना वश करून घेणे (३) ज्या प्रयोगाने दुसऱ्याची कार्यकरणशक्ति हरण केली जाते त्याला स्तमन असे म्हणतात (४) मित्रत्वात, प्रेमसंघात सघर्ष, वितुष्ट निर्माण करणे याला विद्वेषण म्हणतात (५) एकाद्या माणसाला त्याच्या राहत्या जागेतून बालवून देणे अंगर स्थानभ्रष्ट करणे याला उच्चाटन म्हणतात आणि (६) जी कर्मे केल्याने एकाद्या माणसाचे प्राण हरण केले जातात, त्याला मारण असे म्हणतात

देहो देवालय प्रोक्त, जीवो देव सदाशिव ।
स्यचेत् अज्ञाननिर्माल्य, सोऽहम् भावेन पूजयेत् ॥

बुलाणव तत्रामध्ये ह्याप्रमाणे वर्णन आढळते. शक्तिउपासनेत याप्रमाणे ज्ञान आणि कर्मकांड याचा रागम झालेला आढळून येईल.

कालीमातेच्या मदिराच्या परिसरात मुक्तफेसरी, रक्तांबरा आणि मुंडमालिनी या देवतांच्याही मूर्ति आहेत. दुसऱ्या एका ठिकाणी हजारभुजा कालीचेही मंदिर आहे.

कालीमातेची इतर ठिकाणची मदिरे पाहण्यापूर्वी कलकत्ता येथील तिसरे दक्षिणेश्वर कालीच्या मदिराचे वृत्त आपण पाहू या. आपण वर पाहिलेच आहे की, दक्षिणेश्वर कालीचे मंदिर हे सन १४९५ पूर्वाचे आहे. रामकृष्ण परमहंसानी या देवीची ४० वर्षांवर अखंड सेवा केली. तपश्चर्येच्या शेवटी देवी प्रसन्न झाली आणि तिने रामकृष्णाना दर्शन दिले. रामकृष्णाच्या पश्चात् त्याची पत्नी रासमणी हिने येथील मदिराचा जीर्णोद्धार केला आणि सध्या दिसत असलेले मंदिर हृदय स्वरूपात आणले. रामकृष्णाचा पलग, सडावा इत्यादि स्मृतिचिन्हे ह्या ठिकाणी जपून ठेवलेली आहेत. परिसराच्या मितीवर १२ शिवलिंगे स्थापना केलेली आहेत. कालीदेवीशिवाय ह्या ठिकाणी सर्वमंगला व तारासुंदरी यांच्याही मूर्ति आहेत. (कल्याण क्षेत्रअंक, ५७-१७९)

भगिनी निवेदिता या नावाची रामकृष्णाची एक परम शिष्या होती. अनेक वर्षे तिला स्वामींचा सहवास घडलेला होता. सन १८९९ साली 'काली, दि मदर' (Kali, The Mother) या नावाचे एक पुस्तक लिहून तिने ते प्रसिद्ध केले आहे. त्यामधील येथील कालीमातेचे वर्णन सक्षितरूपाने खाली दिले आहे.

कालीदेवीचे स्वरूप म्हणजे माया व पुरुष यांचेच स्वरूप होय आणि याच कारणास्तय शिव हा कालीच्या पायाजाली असलेल्या स्थितीत दारजविलेला आहे. शरीर व जात्मा ही दोन भिन्न आहेत असेच तिला म्हणावयाचे आहे. मानवी सहार करित असलेल्या आनंदमय स्थितीत तिचे ताडवतृत्प चाललेले आहे. आपल्या उम स्वरूपाचे दर्शन होण्यासाठीच तिने मुद्दामच तसे वातावरण निर्माण केले आहे. गळ्यामध्ये रुडमाळा, हातामध्ये रक्तांकित तलवार, दुसऱ्या हातात नुरतेच तोडलेले राक्षसाचे मस्तक, त्यातून रक्त ग्नाली गळत आहे असे, अजाणपणे जाणव्या पतीच्या छातीवर उजवा पाय देऊन उभी आहे, पदस्पर्शाने शवराना जाग येऊन त्यानी आपली दृष्टि देवीच्या नेत्राना मिडनिलेली आहे, आश्चर्य आणि लज्जा यामुळे देवीने आपली दीर्घ जिब्हा गिहेर काढलेली आहे. उजवा हात आशीर्वाद देण्यासाठी सदैव उत्सुक आहे. स्वरूप काळे व नम्र असले तरी शिवाला ते परम मुदर दिसत आहे. केशवलाप भोवळा मुटलेला

असून तो तिच्या पाठीवर स्वैराचार करीत आहे. इ० इ० देवतेचे हे स्वरूप वास्तविक छायारूप आहे. तिचे काळे स्वरूप जन्ममृत्यूचे सत्यस्वरूपच दाखवीत आहे. परंतु शिवाला मात्र ती छायारूप मासत असून भावृत्स्वरूपच दिसत आहे. (काली, दि मदर, पृष्ठे ३४-३५.)

त्रिपुरारहस्यामध्ये वरील स्वरूपान्दल अधिक खुलासा आढळून येतो. शंकर आणि शंपचूड यांचे युद्ध चाळू असता, यश मिळण्यासाठी शंकरानी आदि-शक्ति त्रिपुरा देवीची स्तुति केली. त्यानुळे कालीदेवीची उत्पत्ति केली. त्रिपुराहुंकारेण काली समुत्पात्र । युद्धाला निघण्यापूर्वी ती मदिरा पिऊन तरंग झाली आणि तशा त्या बेहोष स्थितीत कामासक्तही झाली. मैथुनासाठी तिने पतीची याचना केली. मनुनाथे पति ययाचे । त्या वेळी त्रिपुरादेवीच्या आत्तेने शंकरानी महाकाळाचे स्वरूप धारण केले. ते मुरा पिऊन मत्त झाले आणि नंतर त्यानी तिच्याबरोबर मैथुनाला मुरुवात केली. तथा सह मैथुन समारभे ।

कामासक्त झालेली देवी किंचित् शात झाल्यावर, देवानी शंपचूडाचा नाश करण्याची तिला प्रार्थना केली. त्याप्रमाणे देवीने तलवारिने अनेक दैत्यांचा वध केला. शंपचूडाला तिने ठार केले आणि त्याचे मास मक्षण करण्यास तिने मुरुवात केली. विजयोन्मादात तिने ताडवन्तुत्य मुरू केले. त्या नृत्यानुळे अरिज ब्रह्मांड कंपायमान झाले आणि सर्पनाशाची भीति उत्पन्न झाली. तिला शात करण्यासाठी सर्व देवानी त्या करालवदना देवीची प्रार्थना मुरू केली. त्यानी शेवटी महाकाळालाच तिला शात करण्यामदल प्रिनविले. नृत्य थावविण्याचे सर्वांचे उपाय हरल्यावर महाकाळाने आपले शरीर राक्षसांच्या प्रेतान्या दिगान्यात शोकून दिले. महाकालः तत्पादमूले शयनः । महाकाळाच्या छातीवर तिचा पाय पडला. ती लाजली आणि आश्चर्य आणि लज्जा यामुळे तिची दीर्घनिव्हा बाहेर आली. नंतर तिचे नृत्य थांबले. (त्रिपुरा रहस्य, अध्याय ४४)

तामीळ भाषीक कालदिर्घाला कोरावई अपवा आयई नावाने संबोधितात. शत्रूवर विजय मिळावा म्हणून आयनार ही वन्य जमात या देवीचे पूजन करीत असे. 'शिल्पादिकारम' या ग्रंथातील १२ व्या प्रकरणात संपूर्ण पूजाविधि दिलेला आहे. रात्रौ सर्वत्र सामसूम झाल्यावर या देवीचे पूजन करून नरवली अर्पण करीत असत. (ललिताकल्प, ले. व्ही. अह. रामचंद्रन्, दीक्षितार, पृ. ३)

नेपाळमध्ये खाटमाडू शहराच्या आग्नेय दिशेस १२ मैलावर दाक्षिणा-काली या नावाचे एक स्थान आहे. उच्च पर्वतराजीने वेष्टिलेले हे स्थान अत्यंत रमणीय आहे. मूर्ति चामुंडादेवीस्वरूपात असून मदिरामध्ये ती एका उषड्या

चौकातच स्थापन केलेली आहे. रेडे, वकरी इत्यादि हजारो प्राणी या ठिकाणी वळी अर्पण करण्यात येतात. (नेपाळचा प्रवास, गायकवाड, पृ. ४४)

स्वामी अरविंदबाबू, सुभाषचंद्र बोस आदि अनेक राष्ट्रनेत्यांनी जापले राष्ट्रकार्य सुरू करण्यापूर्वी, कालीदेवीची आराधना करून, तिचा आशीर्वाद मिळवून मगच कार्याला आरंभ केला आहे, असा उल्लेख त्यांच्या चरित्रामध्ये मिळतो.

अज्ञा परमभक्तामध्ये गुरू गोविंदसिंह याची निष्ठा वाराणस्यासारखी आहे. शनिवार, ज्येष्ठ शु० ७ विप्रमसवत् १७२३ साली याचा जन्म पलणा या शहरी झाला त्याच्या पिताजीचे नाव तेग तहादूर. सन १६६५ साली तेग वहादूर व त्याचे शिष्य यांना औरंगजेबाने कैद करून दिल्ली येथे नेल्यावर, प्रथम त्याचे पाच नामवत शिष्य दयाळ, भाई मतिदास इ० यांची हत्या उकळत्या पाण्याच्या कढईत टाकून अगर मस्तके करवतीने चिरून करण्यात आल्यावर, लक्षावधी हिंदूच्यासमोर चादणी चौकात औरंगजेब त्रदशहाच्या समोर आणि त्याच्याच आज्ञेने तग वहादुराची मान तलवारीने उडविण्यात आली मरणसमयी तो वादशाहाला म्हणाला, "सिर दिया, पर सार न दिया", म्हणजेच शीर दिले पण धर्म सोडला नाही—देहाचा त्याग केला, पण सत्त्व दिले नाही.

जसाच कडवा हिंदु पुढे सन १६८९ साली औरंगजेबाला भेटला त्याचे नाव छत्रपती सभाजी. राजाचा कनोजी दिवाण वज्जी, याने दगागाज पणाने राजांना सगमेश्वर येथील महालात पकडून दिल्यावर, त्याला तुळापूर येथे नेण्यात आले. राजकन्येचा स्वीकार केल्यास मरण चुकेल हे समोर दिसत असताना, "हाडाचा मराठा मरण पत्करील पण स्वधर्म सोडणार नाही" असे वाणेदार उत्तर दिल्यावर, सभाजीचे डोळे तापलेल्या सळ्यांनी फोडण्यात आले, आणि हालहाल करून ठार करण्यात आले.

पण असली स्वाभिमाना जाहुती घाया जात नाही. तेग वहादुराच्या जाहुतीमुळे त्याचा पुत्र गोविंदसिंह व शील समाज यांना स्फुरण मिळाले, त्याचप्रमाणे सभाजीच्या दूर कत्तलीमुळे मराठ्यांना चेव आला व त्यांनी अनेक वर्षे औरंगजेबासमोर हुज देऊन शेवटी सन १७०७ साली अहमदनगर येथे त्याला देह ठेवता लागला.

आपले जाध्यात्मिक बल यादण्यासाठी प्रथम गुरू गोविंदसिंहाने हिमालयातील निवांत गुहेमध्ये कालीदेवीची उपासना केली व तेथे त्याच्या तिच्या स्वरूपाचा साप्ताचार झाला. काही दिवसांनी राष्ट्राच्या पुन्हा उभापनासाठी

होती. धर्मासाठी व राष्ट्रकार्यासाठी लोक मरण्यास तयार आहेत किंवा नाही हे त्यां ॥ पाहावयाचे होते. थोड्या वेळाने गुरु त्या पाच यज्ञसमिधांना, म्हणजे दयाळ, हिंमत, मोहकम, धर्म आणि सहैवा यांना नव्या वेपात बाहेर धेऊन आले. त्यांच्या मुखांवर एक आगळेच तेज चमकत होते. प्रत्येक वेळी जो रक्ताचा लोंढा बाहेर आलेला होता, तो बळी दिलेल्या दकन्यांच्या रक्ताचा होता. गुरुने त्या पाच भक्ताना “पंच प्यारे” म्हणून संबोधिले आणि त्यांच्याच हाताने “सालसा” म्हणजे धर्मसाम्राज्याची स्थापना केली. प्रसाद म्हणून मिळालेल्या तलवारीच्या जोरावर गुरु गोविंदसिंहाने पुढे अचाट पराक्रम केला. आपले पाचही पुत्र अनन्यित हालाने शत्रूने ठार केल्यावर, बृद्ध माता व स्त्री याचा क्रूरतेने अंत झाल्यावर, गुरु नांदेड येथे आले आणि तेथेच त्यांचा औरंगजेबाचा मुलगा कामबक्ष यांच्या हस्तकाने खून केला (दि. ७-१०-१७०८).

शीख धर्माचे हे शेवटचेच गुरु होत. अंतसमयी त्यांनी आपल्या अनुयायांसाठी ‘दसमग्रंथ’ नावाचा ग्रंथ लिहिलेला आहे. त्यामध्ये कालीदेवीच्या साक्षात्कारासंबंधी स्वानुभव व प्रचिती ‘चंडी चरितम्’ या भागात वर्णन करून ठेवली आहे. तो भाग सुळानूनच वाचण्यासारखा आहे. कालीदेवीच्या लीलाचे उत्तम वर्णन तेथे पाहावयास मिळेल.

(गुरु गोविंदसिंह, ले. षळवंत वष्ट यांच्या आधारे)

गोविंदसिंह हा अष्टपैलू होता. रणांगणात सैनिकांना आदेश देत असतानाही तो काव्य रचीत असे. फारसी, पंजाबी आणि ब्रजभाषा तो जाणत होता. मंदिर-मशीद, पूजा-निमाज, पुराण-कुराण हा बाह्य फरक तो मानीत नसे. सर्वांची आंतरिक धारणा एकच आहे, असे तो प्रतिपादन करी.

कलकत्ता येथील प्रमुख कालीपीठाचा इतिहास आपण पाहिल्यावर आता इतरत्र तिची जी मंदिरे पसरलेली आहेत, त्यापैकी काही प्रमुख मंदिराची यादी चोटकरीने पाहू.

कालिदासानिपयी अशी कथा सांगतात की, लहानपणीच त्याचे माता-पिता त्याला सोडून स्वर्गवासी झाले. त्या जर्मरु मुलाचे पालन एका गवळ्याने केले त्या देशाची राजकन्या अतिशय चतुर होती आपण फार चतुर आहोत असा तिला अहंकार होता, तो अहंकार घालनिष्याकरिता राजाच्या प्रधानाने कणळ सूडसुद्धीने या १८ वर्षे वयाच्या निरक्षर गवळ्यारोबर तिचे लग्न लावून दिले. अर्थात् त्याने राजाला याचा मुगावा लागू दिला नाही. उलट हा तरुण एक राजपुत्रच आहे असा त्याचा समज करून दिला

प्रथम भेटीतच राजकन्येला कळून चुकले की, आपला पति जरी सौंदर्यवान् असला तरी तो अज्ञानी आहे. आपल्यासारख्या मुसकृत आणि सुशिक्षित मुलीला हा वर मुळीच योग्य नाही, याचे व आपले कधीही पटणार नाही हे तिला कळून चुकले, याच कारणाकरिता राजकन्येने कालिदासाची निर्भर्खना केली आणि त्याला राजवाड्यातून हाकलून दिले. तिने त्याला असाही उपदेश केला की, 'तू कालीदेवीची आराधना कर आणि आपले आत्महित साध.'

जो मनुष्य मानी स्वमानाचा असतो, त्याला एखादे दुष्टक कारणही उपरती होण्यास आणि मानी जीवनाला कलाटणी देण्यास पुरेसे होते. अपमानाचा सूड घेण्याच्या जात्यतिक तळमळीने तो वाटेल ती सक्ते सहन करण्यास तयार होतो आणि हरप्रयत्नाने आपली उन्नति साधून उच्च कोटीला पोहोचतो. महाकवि भूषणची हकीमतही अगदी ततोतत अशीच आहे. लहानपणी हा अतिशय आळशी होता. मोठ्या भावाने मेहनत करानी आणि याने दोन वेळा मस्त जेवाने आणि गावभर भटकाचे हाच त्याचा दिवसाचा कार्यक्रम असे एकदा हा पानावर बसला असता त्याची भावजय म्हणाली, 'ऐतखाऊपणे गिळ्याचे आणि तेही वेळेवर यावयाचे नाही. जेवताना सोड्या काढीत बसायचे आणि अत्रार टीका करायची हा तुमचा उद्योग. फुकट गायला मी म्हणते, लाज कशी नाही वाटत कोण जाणे !' हे शब्द त्याच्या जिह्वारी झोंपले. तो तडक पानावरून उठला त्याने विद्यार्जन केले. मोठा पंडित बनला आणि छत्रपति शिवरायांचे समय चरित्र त्याने संस्कृत श्लोकामध्ये तयार केले.

कालिदासानेही तेच केले राजकन्येने मार्गदर्शन केल्याप्रमाणे तो काली देवीची उपासना करण्यासाठी या क्षेत्री आला मनोभावे आणि पूर्णश्रद्धेने अनेक वर्षे त्याने या ठिकाणी कालीदेवीची आराधना केली देवतेचा कौल मिळेना म्हणून शेवटी त्याने आपले शिरकमळ देवीला अर्पण करण्याचा निश्चय केला.

त्याने हातात शस्त्र घेतले आणि तो मानेवर वार करणार, इतक्यात ऋालीदेवी प्रकट झाली आणि तिने वरच्यावर त्याचा हात धरला. तिने हळूच त्याला 'कालिदास' अशी हाक मारली. त्याने वर पाहाताच त्याला साक्षात् देवीचे दर्शन घडले. त्याने आपली हकिगत तिला निवेदन केली आणि विद्वान् पंडित होण्याची आपली मनीषा तिच्याजवळ उघड केली. ऋालीदेवीने 'तथास्तु' असे म्हणून त्याला वरदान दिले आणि 'वाग्देवता सरस्वती सदैव तुझ्या जिव्हेवर वास करील' असा त्याला आशीर्वाद दिला. नंतर देवी अतर्धान पावली.

देवीची कृपा झाल्यावर कालिदासाने विद्यार्जन केले आणि तो विद्वान् पदाप्रत पोहोचला. आपला पति सुसंस्कृत झालेला आहे असे राजकन्येला समजताच तिने त्याला बोलावून घेतले आणि आपला स्वीकार करण्याची त्याला विनती केली. कालिदास तिला म्हणाला, 'हे राजकन्ये, तुझ्याच मानवत् उपदेशामुळे मी या पदाप्रत पोहोचलो आहे. तू माझी साक्षात् गुरु आहेस, माता आहेस. तेव्हा मातेचा स्त्री म्हणून स्वीकार करणे वदपि योग्य नाही. तो माझा अध.पात ठरेल.' या त्याच्या उत्तरामुळे सुसंस्कृत म्हणविणारी राजकन्या चिडली आणि तिने त्याला शाप दिला की, 'तुझा मृत्यु एका स्त्रीच्याच हातून होईल.'

त्यानंतर कालिदासाने अनेक वर्षे काव्यरचना केल्यावर आपला मित्र आणि राजकवि कुमारदास याच्या निमंत्रणावरून त्याला भेटण्यासाठी तो लक्ष्मध्मे गेला. मित्राच्या घराचा ठिकाणा न मिळाल्यामुळे प्रथम तो एका वारागनेच्या घरी गेला आणि त्या ठिकाणीच तो रमून गेला. इतका की, मित्राच्या परी जाण्याचे देखील त्याच्या ध्यानात राहिले नाही. त्या ठिकाणी तो रहात असता राजाला असे समजले की, कालिदास लक्ष्मध्मे आलेला आहे, तेव्हा त्याचा शोध घेण्यासाठी त्याने एका श्लोकाचा अर्धा चरण बाहेर पडिताना दिला आणि समस्यापूर्ति करण्यास सांगितले. कर्मधर्मयोगाने तो त्या वारागनेच्या हाती आला. कालिदासाने ती समस्या पुरी केली. वारागनेने तो पूर्ण श्लोक राजदरवारी सादर केला आणि आपणच स्वतः तो पूर्ण केला असल्याचे नोटेच सांगितले. राजाने जाहीर केलेले बंधीस ती वारागना घेऊन जाली. केव्हा ना केव्हा तरी आपल्या पापकर्मांचा घडा भरेल आणि कालिदास आपले बंधीस हिरावून घेईल, असा पिचार मनात आल्याने त्या दुष्ट स्त्रीने कालिदासाला ठार केले आणि राजकन्येचा शाप ररा केला.

राजाची समस्या अशी होती, 'कमले कमलोत्पत्ति भूयते न च दृश्यते।' आणि कालिदासाने समस्यापूर्ति अशी केली होती, 'बाळ तत्र मुग्धाभोगे कथ इदीवरद्वयम् ॥'

ह्या चरणाचा मराठी अनुवाद असा,

कमळांत कमळोत्पत्ति ऐकिली नच पाहिली ।
मुख पद्मांतरां बाळे, कमळे कृष्ण शोभली ॥

[वारागनेच्याच मुखकमळात दोन कृष्णकमळे (म्हणजे दोन नेत्र)
विधात्याने उत्पन्न केलेली आहेत असा भावार्थ.]

राजाने जरी बक्षिसाची पचवीस हजाराची रक्कम वारागनेला दिली, तरी त्याला सशय आलाच की, ही वारागना श्लोक वशी पुरी करणार ? अधिक चौकशी करता त्याला सरा प्रकार समजून चुफ्ला आणि त्याने तिला शिक्षा केली. डॉ. सतीशचंद्र भूषण यानी सशोधन करून कालिदासाची समाधी सिंहल द्वीपात भाटर नावाच्या दक्षिण प्रातामध्ये करिंदी नदीच्या मुखाजवळ अद्यापीही दाखविली जाते, असे प्रसिद्ध केले आहे.

अनेक पिढ्यांनी कालिदास हा आपल्याच प्रातातील होता असे प्रतिपादन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पण कै. धि. म. पराजपे (पुणे) याच्या मताप्रमाणे तो मदोसोर व विदिशा येथील होता (चित्राव, भारत वर्षीय चरित्र कोश, पृष्ठ २५). कालिदासाचा काल साधारणत ३८७ ते ४१३ हा धरला जातो. पण हा कवि युगसम्राट चंद्रगुप्त (दुसरा) मित्रमादित्य याच्या आश्रयास होता, हे बहूधा सर्वमान्य झालेले आहे. मिस्तपूर्व पहिल्या शतकातील विक्रमादित्याच्या आश्रयाला तो नव्हता, असे श्री. मा. वि. मिराशी, आपल्या ' सशोधन मुक्तावली, सर तिसरा ' यामध्ये म्हणतात.

मध्यप्रदेशात धार शहराजवळ सरोवराच्या काठी, एका लहानशा टेकडीवर कालीदेवीचे मंदिर आहे. सन १४०० च्या सुमारास ते बांधले गेले आहे. मंदिराचे शिल्प हेमाडपती असून मंदिराचा प्रकार विस्तीर्ण आहे. धारच्या राजेसाहेबांनी या मंदिराच्या रक्षासाठी जहागीर जर्मान दिलेली आहे.

मिदनापूर (बंगाल) भागात रूप-नारायण नदीच्या मुखाजवळ तुमळुक नावाचे बंदर आहे. या ठिकाणी कालीदेवीचे एक पुरातन मंदिर आहे मंदिरामोवती ६० फूट उंचीच्या एका कौशान्यपूर्ण भितीचा कोट बांधलेला आहे. देवीची मूर्ति स्वयंभु पाषाणात कोरलेली असून, ती शकराच्या माडीवर विराजमान झालेली दाखविली आहे मंदिराच्या परिसरात केळी बंदर नावाचा एक वृक्ष

आहे. त्याच्या दर्शनाने आणि आराधनेने वास्तू राईलाही मनोवाञ्छित सतति प्राप्त होते, अशी मक्काची भावना आहे.

आसाम प्रांतातील वन्य जमातीच्या वस्तीत कालीदेवीला 'काली बारी' या नावाने उगोधतात. कालीबारीची अनेक मदिरे त्या भागात आहेत. जतिया भागात फलीजोर हे एक शक्तिपीठ मानले जाते. माविकाना असे सांगितले जाते की, सतीचा पाय या ठिकाणी पडला असल्याने हे पीठ तयार झाले आहे. तसेच जैनपूर (सिल्लेट) येथे कठ पडला. या स्थानी देवीच्या मूर्ति म्हणून खडकाचे उभे स्वाभाविक सुळके दाखविले जातात. प्रत्यक्षात मूर्ति नाहीत आणि मदिरेही नाहीत. सरस्वती आणि लक्ष्मीपूजा उत्सव येथे सजरे केले जातात. (सिल्लेट जिल्हा गॅझेट, भाग २)

दक्षिण भारतामध्ये गोकक येथे धमधम्याच्या ठिकाणी पूर्वी अनेक मदिरे होती. त्यामध्ये एक कालीदेवीचे प्रेक्षणीय मंदिर होते. हातातील आयुधामध्ये विनघडीची जाडजूड गदा, वर्णफुले, मस्तकावर जाडशी साखळी, दुसऱ्या हातामध्ये ढाल, मुसळ, पायाजवळ एक श्वान मूर्ति आणि एक माणूस नगरा वाजवीत आहे असे स्वरूप होते. या मंदिराला लागून जवळच्याच दालनात कालीदेवीची ताडवन्तुत्य समयीची एक मूर्ति होती.

(बेळगाव जिन्हा गॅझेट, पृष्ठ ५३८.)

षाटण (काठेवाड) येथे कालीदेवीचे जायत स्थान आहे. रात्री शयनाच्या वेळी देवीच्या मुखात पानाचा निडा बुडून धालतात आणि सकाळी तो प्रसाद म्हणून मक्काने ग्याह्या, तर त्याचे मुल रगत नाही. काही वेळा देवीला मद्य देतात आणि ते तोंडातील लहानशा छिद्रामधून शरीरात फिरते श्रीमती चिमणाबाई गायनवाड यांची या गोष्टीवर श्रद्धा घेतेना. त्यांनी परीक्षा घेण्यासाठी आणि सत्य घोषण्याच्या हेतूने आपल्या उजव्या हाताची दोन बोटे देवीच्या मुखात फोडली. फोणाचाही उपदेश तिने मानला नाही. पण ती बोटे तिच्याच घटात घालण्याच्या इराद्याने देवतेने तिची बोटे आपल्या तोंडात घट्ट दाबून धरली. बाईला बळा अणख ज्ञान्या, दोवटी सयाजीराज आणि इतर भडळी यांनी देवीची प्रार्थना केली आणि बाईला शमा करण्याइतल देवीला विनयिले तेव्हा कोठे चार पाच तासांनी त्या बोटांची आणि बाईची मुटका शानी.

(भी. दाजी पणशीकर, मुंबई.)

कालीदेवीचा भक्तवर्ग शाक्तपर्याय आहे, हे आपण वर पाहिलेच आहे शक्तीचे जे उपासक ते शाक्त अशी शाक्त ह्या शब्दाची व्याख्या आहे यामध्ये दोन प्रमुख पथ आहेत एक दक्षिणापथी व दुसरा वामाचारी दक्षिणापथीय सात्विकपणे शक्तीचे पूजन करतात आणि देवीचे स्वरूप शात असेच मानतात या पथीयाना उत्तरकौलिक, समियन इत्यादि नावाने पण ओळखतात

वामाचारी लोक तनमार्ग, आगम, मंत्रशास्त्र, पृथक्कौल, वाममार्ग उपासना या मार्गांनी अनेक जाणारे असून त्यांचे पूजाविधि अ वैदिक आणि रान्या आर्यधर्मास असमत असेच आहेत नाथपथाच्या जोगी लोकानी शाक्तपथाची स्थापना के-गी असे समजले जाते आपण मागे पाहिलेच आहे की, नरकासुराचा मुलगा भागदत्त याने शाक्तपथाचा प्रचार धडाडीने भारतात केला नाथपथीयांनी शिव पार्वतीचे सवादरूप असे मय लिहिले त्यानाच तत्रमय अशी सज्ञा प्राप्त झाली आहे पूजा, न्यास, मुद्रा, वीजमंत्र वगैरे अनेक विधि असून, त्याच्या देवता मुद्रा निरनिराळ्या आहेत त्यांना दशमहाविद्या असे संबोधिले जाते तारा, षोडशी, कमळा इत्यादि त्या दशमाविद्या होत या देवतांची पूजा, पटले, मंत्र, सहस्रनाम पद्धतीवीजे, कवचे, न्यास, मुद्रा, होम, बळी या अनुक्रमाने केली जाते स्त्री रूपाला शाक्ति आणि पुरुषरूपाला भैरव असे म्हणतात स्त्रियाची पूजा करताना ते अतिशय अश्लील मार्गाने म्हणजे प्रत्यक्ष योनीची पूजा करून-करतात प्रेतांवर देवांची आसन माहून वसणे, हाडाच्या व दाताच्या माळा गळ्यात घालणे, जसा प्रकारचे विधि कृपा संपादन करण्यासाठी ते आचरतात जारण-भारणादि पद्धतीं साधने ते उपयोगात आणतात तानिक असे मानतात की, वातावरणातील परिमाणु देवतेची उपासना लवकर फलद्रूप होते त्याच्या साहाय्याने ते वागेल तो चमत्कार घडवून आणू शकतात पण त्याची उपासना चुकली किंवा तनामध्ये जराही परक पडला तर या देवता साधकाच्याच नाशाला कारणीभूत होतात, कपाळी, कराला, कौशिकी, कातारवाशिणी, ब्राह्मी, नरसिंही, काळी, कुमारी या देवतांची पूजा वामाचारी पर्याय करतात प्राण्याच्या मासाचा व कधीकधी नरबळी अर्पून नरमासाचा नैवेद्य दाखवितात देवीवर मद्याचा अभिषेक करतात जानदा भैरवी, त्रिपुरा मुदरी, ललिता या देवता त्याच्या समजुतीप्रमाणे मद्याच्या सागरात राहत असून, रत्नखचित राजमहालात, मऊ मऊ कौचावर आणि रुई-या कापसाच्या गाद्या गिरद्यावर लोळत असतात स्त्री, ही देवीरूप असून, मातृशक्तीचा अंग असल्याने त्याचा असा दडक आहे की, प्रत्येक भक्ताने स्त्रीरूप घाले पाहिजे ते निरनिराळी चक्रे व यंत्रे काढून त्याची पूजा करित असतात या पूजाप्रकाराला ते वाखाण असे म्हणतात

शक्तिपूजेचा प्रसार भारतामध्ये फार प्राचीन काळापासून चाटू आहे. पुरुष व प्रकृति या मूल सिद्धांतावर अनेक तर्क करून शेवटी शिव हा पुरुष आणि भवानी प्रकृति त्यानी मानली. या पूजनाचा प्रसार जसजसा वाढत गेला तसतसा तत्संबंधीचा भाग महाभारतामध्येही समाविष्ट केला गेला. इतनेच नव्हे, तर जापल्याला असे दिसून येईल की, भगवान श्रीकृष्ण आणि युधिष्ठिर यानीही शक्तिदेवीला बघ मानले आहे. बौद्धधर्माचा लय झाल्यावर आर्यधर्माची घडी पुन्हा नीट बघविताना शिवोपासक रजपूत जातीने शक्तिदेवीची आराधना केली आहे. कुलदेवता कराला आणि काली याना वंदन करून त्याचा कौल धेऊन भगवत ते युद्धाला निघत असत. रजपुताचा वारसा नंतर मराठ्यानी पुढे चालविला. शिवानीराजे प्रतापगडानरील भवानीदेवीचा कौल-प्रसाद घेतल्याशिवाय कोणतेही अवघड कार्य अंगातर घेत नसत. सतराव्या शतकांमध्ये मुकुंदराज कवीने दोन मुख देवीनाचे रचली आहेत. शक्तिदेवीच्या रूपेने सर्ग कामना सिद्धीस जातात, असे त्याने प्रतिपादिले आहे. समर्थ रामदासाना तुळजास्तवनपर काव्य केले आहे. यानंतर मात्र शक्तिपूजनाचा प्रसार सर्वत्र चाटू झाला.

धामाचार पथाचे श्रेष्ठत्व काही कमी नाही. पण त्याचे आचरण करण्यास अतिशय ज्ञानी आणि अति उच्च पदी पोहोचलेले भक्त पाहिजेत. हे श्रेष्ठत्व न समजल्यानेच काही अपुन्या ज्ञानाचे भक्त त्याचे हिंडीस प्रदर्शन करतात. श्रेष्ठपणा वाजूला सासून, त्याला विकृत स्वरूप देऊन आणि प्रत्यक्षात त्याचे तसे विकृत आचरण करून स्तरेवणा मात्र अतिशय बोवाळला आहे. या विषयावरील सर ऑर्थर अँब्रेलोन याचे गळग्रय अवश्य वाचाये. तसेच जी तंत्रशास्त्रे याच विषयाला वाहिलेली आहेत, ती वाचवानी अधिक सविस्तर माहितीसाठी पाहणीत. हा विषय एवढा मोठा आहे की, त्यावर अनेकानी ग्रंथनिष्पत्ति केलेली आहे. दोन मार्गातील नूळ भेदच दाखविण्याचा हा इयलाया पल आहे.

छलित ।

तो मुदाम गोप हरिचा सरा । राधिका सरसी तुटसि नाथिका ॥
 प्रेमबंधनी रमति नाचतां । शापितें त्वरें घघुनि राधिका ॥ १ ॥
 शापवार्णानें उपजती पुन्हां । शंभुचूड नी तुटसि रूप ना ।
 पूर्वं जन्मियें स्मरण अंतरी । शंभुचूड तो तुटाशिला घरी ॥ २ ॥
 मत्त जाहला मसुर भूषरी । पाघंतीपती समरि पाचरी ॥
 पाहिडे पुढें शायगणामती । मक्षिष्ठापरी अमुर भक्षिती ॥ ३ ॥

दैत्य-कंठ हा कवच रक्षितें । पातित्रत्यही पतिस तारितें ॥
 विप्र हो हरी कवच हारितो । शखरूपिंही तुलसि भ्रष्टितो ॥ ४ ॥
 दैत्य जीविचे कवच हारितां । सैन्य धूर्जटी लोटि पूर्णत ॥
 सर्व देवता असुर जिंकितां । कालिकेपर्दा गळत खालतां ॥ ५ ॥
 आदिशक्ति ही व्यसनि धांवतें । कालिदेवता त्वरित निर्मितें ॥
 संकट त्वरें समर्थ वारितें । शक्तिपीठ हें नमति भक्त तें ॥ ६ ॥

अनुष्टुभ्

कालीमाता महादेवी । कालीघाटावरी पहा ॥
 शक्तपंथीय हे पीठ । म्हणोनि गाजते सदा ॥ ७ ॥
 जंगलगीर गोसावी । स्वर्णां दृष्टात देखितो ॥
 भूमि भेदोनि ये देवी । जागृतावस्थि पाहतो ॥ ८ ॥
 उरूच्या उर्ध्व भागिची । विशाला रौद्ररूपिणी ॥
 जवढा उचढा मोठा । ताम्राक्षी मुक्तकेशिनी ॥ ९ ॥
 मेघकाती नीलमणी । नरहंडाचि कुंडला ॥
 भीतियुक्ता दंतपंक्ती । दीर्घजिह्वाहि लागुला ॥ १० ॥
 माखिली असुरा रक्तें । ओघटे विंदु खालतें ॥
 प्रचंड जड सृष्टीला । चघटे मुख सारितें ॥ ११ ॥
 रंडमात्रा गळां शोभे । पताका विजय सृष्टी ॥
 घाघन्न मस्तका कोणी । वर्ण माळाचि मानिती ॥ १२ ॥
 रक्षाकित्ता अर्ध घाहू । नटवी कटि मेखला ॥
 महाप्रलय कालीचे । आश्रय-स्थान हें जिवा ॥ १३ ॥
 दशभुजा दशपद्मा । आयुधे घेतसे करा ॥
 उग्ररूप तुहें देवी । अभर्ता भित्री सदा ॥ १४ ॥
 उत्पत्ती-लय जीवाची । स्वरूपां घडते तुझ्या ॥
 अगड गिळि कागतें । म्हणोनी कालि हे वदा ॥ १५ ॥
 दक्षिणेश्वर स्यानिची । कालिदेवी दुर्जा असे ।
 म्हणोनी दक्षिणा-काली । नाम हें पावली असे ॥ १६ ॥

मद्राफाता

काली देवी भयावह महा रूप विक्राळ दावी ।
 सम्यग्रूपे पुरुष प्रकृती इश्य सादृश्य दावी ॥
 स्वानदाने हरण करिते जीव नृत्ये करोनी ।
 रुडामाळा मिरवित गळा सवृग हार्ती धरोनी ॥ १७ ॥
 श्रीशमूच्या हृदयि-पद ने ठेविता जाण नाहीं ।
 त्वत्स्पर्शानि शिव प्रकृतिही चेतनारूप होई ॥
 एकाग्राने नयन भिडति, एकमेकासि ठायी ।
 सर्वाभूर्ती दहशत तुझी दाविशी ठायि ठायी ॥ १८ ॥
 दीर्घाजिच्छा सहज युवती दावितें लाज-भाव ।
 आशीर्वादाकित कर सदा हे अनिच्छा स्वभाव ॥
 पृष्ठाभार्गी कच पसरती वायुरूपास दावी ।
 कालीदेवी शिवप्रकृतिही आणि माया वदावी ॥ १९ ॥

पृथ्वी

अनेक भजती तुला अग्निल भारती भक्तही ।
 कधीं न विसरे कुणी फिरत देश कार्यांतही ॥
 सदा नत मुभाप तो परमहम दास्या करी ।
 तसाच अरविंद तो श्रमत योगिराना हरी ॥ २३ ॥
 उपास्य तव रामकृष्ण करि दक्षिणा-कालिके ।
 स्व-पत्निसह काळ चात्रिसाहे वर्ष तादात्म्ये ॥
 प्रसन्न मग तू तथा सतत रक्षणाला उभी ।
 तुझीच करि चाकरी, नामित मीं त्याच्या पर्दी ॥ २४ ॥
 महाकविहि कालिदास घघ मालवी जन्मला ।
 स्वपितृहिनि पोरका गवात्रिया घरीं वाडला ॥
 सुभासि शिशुच्या मुकें लगहि नाहीं मस्कारिता
 वयात अठरा घरी, अवचिता नृपार्ची मुता ॥ २५ ॥
 वधू प्रथम भेटिलाच करि धीट धि व्कार ती ।
 तुझ्यासम पाति नको मजसी मूर्ख तूही अती ॥
 त्वरे हकलुनी दिळे, शयनगार धडावळे ।
 सुससृष्ट करी तुला यानि कालिका चागळे ॥ २६ ॥
 वरास्तव तुला ररा स्तवित कालिदासा कसा ।
 तपाचरणि धुरसा अढळ जाणि घेसे जसा ॥
 प्रसन्न जइ होईना, " हवनि शीर अपी " वदे ।
 क्षणि वरद-हस्ता ती उठवि कालि दासा वदे ॥ २७ ॥

चार दिशांना चार मुखे असून प्रत्येक मुखाच्या ठिकाणी दोन दोन हात आहेत. मूर्तीला एकूण आठ हात आहेत. पुजाऱ्याव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणालाही मंदिरात प्रवेश करू देत नाहीत. पशुपतिनाथ व केदारनाथ मिळून एक ज्योतिर्लिंग समजले जाते. महिषाचे मस्तक या क्षेत्री, तर शरीर केदारनाथ येथे आहे, असे वर्णन शिवपुराणात मिळते. मंदिराचे शिल्प लाकडी आणि चिनी संस्कृतीचे भासते.

लाटमांडू शहरात हनुमानघोका अगर मंदिरचौक हा भाग देवालयानी अतिशय गजबजलेला आहे. या भागात फिरत असताना असा भास होतो की, आपण सध्यात देवनगरीतच फिरत आहोत. देवालयांप्रमाणे घेरेही लांकडावरील कोरीव शिल्पाने मढवलेली दिसतात. खांब, तुळ्या अगर छते, सर्व भाग लांकडावरील शिल्पाने सजविलेला दिसेल. अनेक ठिकाणी लांकडावरील कोरीव मूर्ति शेंदराने माखलेल्या दिसतील. 'जुधा सडक' अगर नवा रस्ता हा भाग माणसांनी अतिशय गजबजलेला असतो. अशा ह्या महत्त्वाच्या ठिकाणी काली-देवीची एक भव्य कातीव मूर्ति आपणांस पाहावयास मिळते. या देवीला सहा हात असून त्रिशूल, चक्र, पानपात्र इत्यादि आयुधे तिने धारण केलेली आहेत. डाव्या हातात राक्षसांची दोन मुंडकी आणि उजव्या हात अमय असा आहे. पायाखाली राक्षसाचे शव असून, गळ्यात रंडमांडा आहेत. चेहरा उदररूप भासतो. (Illustrated Weekly, Bombay, 12-4-62, P. 36.)

पशुपतिनाथाच्या ईशान्येस सुमारे पाच मैलावर गुह्येश्वरी देवीचे मंदिर आहे. पशुपतिनाथाच्या पूर्वेकडे वागमती नदी वाहत असून त्यावरील पुलावरून पलाकडे गेल्यावर, उत्तरवाज्जला पाषाणाच्या पायऱ्या व्हाऊन या स्थानाप्रत पोहोचता येते. दुसरा मार्ग पशुपतीश्वराच्या पश्चिम बाजूने बाजारभागानून गेल्यावर प्रथम उत्तर दिशेकडे वळून, मग पूर्वेकडे चालत गेल्यास या स्थानी पोहोचता येते.

देवीचे स्थान अतिशय पुरातन असून, दक्षयज्ञाच्या वेळी सतीचा गुह्य (गुद) भाग या ठिकाणी पटल्यामुळे या पीठाला गुह्येश्वरी हे नाव प्राप्त झाले. (क्षेत्रोपाध्याय जरी अशी पीठिका सांगत असले तरी प्रत्यक्ष एकावन्न पीठांच्या यादीमध्ये या नावाचा उल्लेख नाही.) ही देवी अष्टभुजा स्वरूपात आहे. शेंदूर माथून रक्तरंगी झालेली आहे. हिला कोंवडी, वकऱ्याचा बळी अर्पण करतात. मंदिरासमोर एक गुप्त जलकुंड आहे. कुंडाच्या मध्यभागी एका वारीक छिद्रामधून पाण्याचा प्रवाह सारला वारि पाहत असतो. या छिद्रावर तांब्याचा

कलश ठेवून त्यामध्ये देवीची मूर्ति ठेवून त्या कलशाची पूजा केली जाते. फारी-जण अशी कथा सांगतात की, पशुपतिनाथ मंदिरात राहाम्यास आल्यावर कालीदेवी गुह्येश्वरी या ठिकाणी एकटी गुप्तरूपाने वास्तव्य करून पशुपतिनाथाची सेवाचाकरी करू लागली. पशुपतीनाथांना हे वर्तमान समजताच, ती गुप्तरूपाने राहिली म्हणून तिला त्यांनी गुह्यकाली या नावाने संबोधिले.

या कुंडाजवळच भैरवनाथाचेही लहानसे मंदिर आहे. त्या मूर्तीजवळ समस्त ऐश्वर्य देणारी, रक्षण करणारी आणि अभिष्ट वरदान करणारी गौरीची मूर्ति आहे. या दोन्ही देवतांचे षोडशपूजन केल्याने 'सालोक्यमुक्ति' म्हणजे देवलोकात निरंतर निवास मिळतो, अशी भाविकांची श्रद्धा आहे.

(नेपाळचा मार्गदर्शक, ले. महेश्वरशास्त्री हेवळे, नेपाळ.)

हे स्थान बागमती नदीच्या किनारी असल्याने नदीरील घाटाला गुह्येश्वरी घाट असे म्हणतात. सर्व नेपाळी प्रजा या देवीची पूजा करते. नगराचा उत्सव होतो, त्या वेळी नेपाळ-नरेश आपल्या कुटुंबातील मंडळींसह आधी बागमती नदीमध्ये शुचिर्भूत होऊन नंतर देवीच्या भेटीस येतात.

(कन्याण, शक्तिअंक १९३४।६३८.)

मत्स्येंद्रनाथ ही एक नेपाळची राष्ट्रदेवता मानली जाते. वैशाख शु० १ या दिवशी पाटण शहरातून या देवतेची मिरवणूक काढतात. याच शहरी मूर्तीचे स्थान आहे. नम्रमूर्ति एका कावळीत गुंडाळून रथावर ठेवून तो रथ वाजत-गाजत मिरवीत जातो. मिरवणूक-मार्गावर जेथे रथ थांबतो, तेथे मूर्ति कावळीतून बाहेर काढतात आणि भक्ताना तिचे दर्शन देतात आणि नंतर पुन्हा ती गुंडाळून ठेवतात. एक महिन्याच्या पेरिंनंतर मूर्ति आपल्या स्वस्थानी येते.

नालंदा, ओदंतपुरी, विक्रमशीला येथील बौद्ध मठाधिपतींची सन ११९७ च्या सुमारास सुसलमानांनी कत्तल केल्यावर, उरलेले धर्मगुरू आपल्या धर्मग्रथांसह नेपाळात पळून गेले. तेथे त्यांनी मठ-मंदिरे बांधली आणि आपला जीवनक्रम सुरू केला. एकट्या साठमाहू शहरातच ३०० हून अधिक मठ अस्तित्वात आहेत. त्यामधून सुमारे ३०,००० हस्तलिखित पोथ्या उपलब्ध आहेत. (नेपाळचा प्रवास, ले. संपतराम गायकवाड, पृष्ठे २४-२९.)

गुह्येश्वरी हे जसे शक्तिपीठ मानले जाते, तसे ५१ पीठापैकी मुक्तिनाथ हे एक पीठ आहे. पीठाच्या यादीमध्ये याला गंडकी पीठ म्हटले आहे. या ठिकाणी गंडा अगर कपोलभाग पडला असा उल्लेख असून, शक्ति गंडकी अगर चंडी व भैरव, चक्रपाणी असा दिलेला आहे. मुक्तिनाथ हे क्षेत्र कागवेणी नदी-पामून सहा मैलांवर आहे. या ठिकाणाजवळ गुसाईकुंड या नावाचे प्रख्यात

जलसरोवर आहे. यामध्ये १०८ झऱ्याचे पाणी येते, असा समज आहे. वास्तविक हे कुड अनेक हिमनद्यांनी (Glaciers) वेष्टिलेले आहे आणि म्हणूनच त्याला झरे म्हटले असते. या कुडापासूनच गडग्री नदीचा उगम होतो. तळ्याच्या फाटावर एक खडकाचा उभा मुळका आहे, त्यालाच स्वयंभु लिंग म्हटले जाते. गडकी नदीचा उगम झाल्यावर आणि ती थोडी पुढे वाहत गेल्यावर 'कालीगडक' नावाचे ठिकाण आहे. त्या ठिकाणी उत्तमोत्तम दालिपाम सापडतात.

पीठनिर्णयाप्रमाणे जरी गडकीदेवी येथील शक्ति असली तरी प्रत्यक्षात मान ती ज्वालामयी देवी आहे. ती चतुर्भुज असून आसनस्थ आहे. उजव्या हातात अक्षमाला, डाव्या हातात कमळ आणि पुढील दोन हात आपल्या वक्षस्थळावर आडवे ठेवलेले, मस्तकावर मुकुट, कानात मुडले असे देवीचे स्वरूप आहे. (Nepal, by P Landon, Vol II, Page 37)

वसततिलक

गुह्येश्वरी पशुपती जवळीच पीठ ।
 नेपाळ देश नृपती तव भक्त श्रेष्ठ ॥
 सुस्नात होऊनि अर्धा सरिता तटार्की ।
 पूजा नृपाल नवरार्त्रिहि वशरीती ॥ १ ॥
 ज्वालामयी प्रमुख पीठहि मुक्तिनाथ ।
 मत्स्येन्द्रनाथ मिरवीत रथोत्सवात ॥
 त्या वज्रयोगिनिहि, गंडकि, गुह्यकाली ।
 वात्सल्यदेवि, तव पाद नगीत भाळी ॥ २ ॥

(१४) गोवे प्रातीय देवता

डिसेंबर १९६१ साली गोवे प्रांताची भारत सरकारने सैन्य पाठवून मुक्तता केली. ४५० वर्षांचे त्या प्रांताचे भारताने सृष्टात आले हा प्रांत जसा वनश्रीवद्दल प्रसिद्ध आहे, तसाच तो देवस्थानासाठीही प्रसिद्ध आहे. भारतामध्ये इतस्तत विखुरलेल्या अनेक घराण्यांच्या कुलदेवता या प्रांती आहेत गोवा शहरा पासून सुमारे १८-२० मैल अंतरावर हा देवस्थानाचा टापू आहे मगेशी, म्हाडदोळ, केरी, नागनाथ, कियळे, शिरोडे इत्यादि गावात या देवताची स्थाने आहेत. या सर्व देवता एकाच टापूत वा व कशा आल्या हा इतिहास पाहण्यासारखा आहे.

सह्याद्रिसंड, मंगेश महात्म्य, एयनोपेन यांचा ग्रंथ, गौडसारस्वत ब्राह्मणांची कुलदैयते, कुडाळदेशकर इतिहास, कोकण आख्यान, शातादुर्गा संस्थानचा इतिहास, इत्यादि अनेक नामांकित ग्रंथात या गोष्टीचा उल्लेख असून परस्परापिरोधी मते त्यामध्ये दिसून येतात. या सर्वांचा सारांश असा की, प्राचीन काळी परशुरामाने गौड प्रातातून (बगालमधून) ६६ ब्राह्मणांची कुळे आणून, त्याची या प्राती वसाहत स्थापली. तोवर साधारणतः हा प्रदेश निर्जन होता. अपरांत प्रातात त्याने कोकणस्थ ब्राह्मणांची वसाहत स्थापना केलेली होती. पण ही वसाहत स्थापन करण्याच्या वेळी त्याला त्याचा व्हावा तसा उपयोग झाला नाही, म्हणून त्याने परदेशातून धराणी आणली असे हे मयकार प्रतिपादतात. अर्थात् त्या कुळांनी येताना आपल्यापैकी आपल्या कामाळी (कामाख्याचा अपभ्रंश), शातादुर्गा, महाळसा, महालक्ष्मी इत्यादि देवता आणल्या, आणि त्याची स्थापनाही केली. ज्या भागात परशुरामाने ६६ कुळे वसविली तो भाग आज साष्टी या नावाने ओळखला जात आहे. कालांतराने आपापसातील वादधीमुळे येथील शांतता नष्ट झाली. पुढे पोर्तुगीजांनी ह्या देवता भ्रष्ट करू नयेत म्हणून त्यांना श्री. सॅथेकर-देसाई यांच्या मुदन्वात नेण्यात आले. त्या वेळी मध्याचा देवस्थानचा टापू देसाईंच्या राज्यात मोडत जसल्याने, पूर्वीच्या जागेतून स्थलांतर झाल्यावर त्या देवता या ठिकाणी आल्या आहेत. शेवटी पोर्तुगीजांचा प्रवेश प्रथम साष्टी भागात झाला आणि नंतर सु-व्यवस्थेसाठी, सॅथेकरानी जापला मुद्दाम ३० सहाय्य रुपये रगंडणी घेऊन गोपेकर पोर्तुगीजांच्या ताब्यात दिला. जर्घातच ही देवस्थाने त्यांच्याच ताब्यात गेली. हे स्थलांतर सोळाव्या शतकाच्या मध्यास झाले असावे. पोर्तुगीजांनी अनेक अत्याचार केले व हिंदू वाटवून आपल्या घमांत ओढले.

भारतीय सांस्कृतिक कोश भाग ३ मध्ये प. महादेवशास्त्री येथील इतिहास देतात, तो असा की, विजयनगरचा मुभेदार तिमोजा याने सन १५१० च्या सुमारास पोर्तुगीज सरदार अल्वुक्कर्क याचे साहाय्याने गोवा प्राप्त जिकून घेतला, पण पुढे पोर्तुगीजांनीच तो बळकावला, आणि तोही कायमचाच ! प्रथम पोर्तुगीजांनी पूर्वीच्या मुसलमान शिपायाची कत्तल करून, त्यांच्या स्त्रियांना वाटवून, पोर्तुगीज शिपायांवरून विवाह करून दिले. विहिरीत पाव टाकणे, घरात हाडे टाकणे अशाप्रकाराने वाटवावाटवी जोरात मुरू केली. सन १५३८ साली तेथे त्रिंशपची गादी स्थापन झाली. आणि दोन वर्षांतच वादशाही फर्मान निघाले की, हिंदूंची मंदिरे नष्ट करावीत. त्याप्रमाणे अनेक मंदिरे पाहून त्याच चौथऱ्यावर प्रार्थना मंदिरे उभारण्यात आली. सेंट फ्रान्सीस झेविअरकडे धर्म-प्रसाराचे काम आल्यानंतर, रानतुरच्या दियोयु रुटिगीय क्लेरेदाराने एका रात्रीत

२८० देवळे जमीनदोस्त केली. सन १५६० साली इन्कीझिशनची स्थापना झाल्यानर हिंदूच्या छळाला सीमाच उरली नाही. हिंदूंनी मिळकती विकून जावे (१५६०), आपले धर्मग्रंथ नष्ट करावे (१५६७), धार्मिक सस्कार करू नयेत (१५७३), कौणतेही वाहन हिंदूनी वापरू नये (१५७४), गोव्यात कोणी हिंदु आल्यास त्याचा शिरच्छेद करावा, याप्रमाणे वादशाही आज्ञापत्रे निघत होती. सतराव्या शतकात तर रुहरुच झाला. प्रत्येकाने पोर्तुगीज भाषा बोलली पाहिजे. शेंडी राखणाराने वार्षिक आठ रुपये कर मरावा, प्रत्येक हिंदूने प्रार्थना मंदिरात उपस्थित राहिलेच पाहिजे इ० इ०. ही आज्ञा न पाळणाराना भयकर शिक्षा होत असत. अर्थात ही वागणूक फक्त पोर्तुगीज हद्दीत मिळत असे. यामुळेच त्या मुळजातील हिंदु आपले वाढारिस्तार व देवाच्या मूर्ति घेऊन सोपेकर देसायाचे मुलखात आले आणि तेथे मंदिराची स्थापना केली. तीच साप्रतची मंदिरे होत.

परंतु वरील बसाहतीसत्राधीचा व देवताचा इतिहास सरा नव्हे, असा दावा श्री. वा. अ. बांबर्डेकर करतात. ते लिहितात, 'गौड हे नाम पडण्याचे कारण ते गंगात्रिनारी गौड प्रांती राहणारे होते म्हणून होय. महाद्वारिखड व मंगेश-महात्म्य यामध्ये 'परशुरामाने गौड ब्राह्मण आणले' असे म्हटले आहे. 'शेणवी अगर सारस्वत आणले असे म्हटलेले नाही. ६६ कुळाऐवजी त्याने ९६ कुळे आणली. म्हणून शहाण्णवी-शेणवी असा अपभ्रंश झालेला आहे. परशुरामवाळी मुळी ज्ञातिसंस्थाच नव्हती, हे इ. स. १९२० साली मध लिहिणाऱ्या एथनोवेनला माहीत असण्यास पाहिजे होते. महाद्वारिखडतील माहिती एकोणिसाव्या शतकातील मध्यकाळाची आहे. त्यानंतर अनेक पुराणे उपलब्ध झालेले आहेत, आणि याचकरिता एथनोवेन यानी जुने आधार घ्यावयास नको होते. गोव्यातील ब्राह्मण परशुरामाने आणले हे सरे नाही, म्हणून महाद्वारिखड निश्चयनीय मानता येत नाही. हा मध सन १८७७ साली लिहिला गेला. कै. गणपतराव परळेकर यांनी 'कुडाळदेगड' जातीचा ग्रंथ गौडा-बरोबर जोडला, पण तो बरोबर नाही कारण आख्यान ही पोथी निश्चयनीय मानता येत नाही आणि श्री. परळेकर यांनी तर आपली सर्व मिस्त याच यथावर ठेविली आहे.'

रा. बांबर्डेकर पुढे म्हणतात, 'सन १०१७ साली महमद गझनीने हिंदुस्थानपर प्रथम स्वाती केली आणि गंगा त्रिनारीचे गौडेश्वर पाल याचे राज्य उध्वस्त केले. त्या वेळी या राजाचा मांडलिक 'शामत' नामाना एक ब्राह्मण सरपानिक होता. गौडेश्वर पालचे राज्य उध्वस्त झाल्यानर, यामताने वादी

निवडून लोकासह दक्षिणेत पळ काढला आणि वदव राजाचा आश्रयाने तो राहिला. हा काश्यप गोत्री ब्राह्मण असून त्याच्या समवेत इतर १३ घराणी होती. ती सर्व देवगड भागातील हिंदळे या गावी राहिली. हीच घराणी कुडाळ देशकर (कुडाळ प्रांती राहणारी) म्हणून प्रसिद्धीस आली. सामंत हेच नाव रूढ झाले. (शानकोश, क-५३२)

यावरून निष्पन्न मिळते तो असा की, (१) परशुरामाने काही गौड कुळे आणली, ती गौड अथवा शेणथी झाली (२) सामंतांरोबर तेरा कुळे आली, ती कुडाळ देशकर झाली. (३) पंजाबमधील काही सारस्वत कुळे मागाहून आली, ती सारस्वत घराणी झाली आणि (४) बंगाल प्रांतातून या देवता आलेल्या नाहीत असे म्हणण्याचे एक कारण म्हणजे बंगाल प्रांत हा शक्तिपूजक आहे. माली, कामाख्या या त्याच्या प्रमुख देवता होत मग या ठिकाणी नेवाशे येथे उत्पन्न झालेली महाळसा तेथे कशी गेली ? रा. कनयालाल मुनशीसारखे आधुनिक विद्वान आपल्या ' भगवान परशुराम ' या ग्रंथामध्ये तर स्वच्छपणे म्हणतात की, परशुराम कालीन आर्यावर्ताच्या वेळी, बंगाल प्रांत सर्व नद्यांचे मुखानी वेष्टिलेला होता, मानव वस्ती जवळजवळ नव्हतीच. मग एवढे मुखारलेले मानव व देवता तेथे कौतून असणार ? शांतादुर्गा, महालक्ष्मी ही आदिशक्तीची सौम्य रूपे त्या प्रांती असण्याचा संभव कमीच. या कारणासाठी परशुरामाने आणलेल्या गौड ब्राह्मणांरोबर या देवता इकडे आल्या, हे प्रतिपादन आधारभूत आणि निश्चासनीय मानता येत नाही या प्रांतातील दोन प्रमुख देवतांचा—महाळसा आणि शांतादुर्गा देवतांचा—इतिहास इतरत्र घर येऊन गेलाच आहे आता उरलेल्या देवतांचा वृत्तांत थोडक्यात खालीलप्रमाणे पाहू

विजयदुर्गा

या देवीचे मंदिर केरी गावी आहे. देवीचे स्वरूप अष्टभुजा महिषासुर-मर्दिनीचेच आहे. सांप्रत या मंदिराची व्यवस्था त्या गावचे प्रसिद्ध सावकार श्री दादा वैद्य यांच्या घराण्याकडे आहे. काही काळादेब्राह्मणघराण्याची व पदे घराण्याचीही ही कुलदेवता आहे देवीने महिषासुर दैत्यावर विजय मिळविला अथवा रणांगणावर या देवीचे स्तवन केले असता विजय प्राप्त होतो म्हणून हे नाव आले असावे एरव्ही या नावाची उत्पत्ति मिळत नाही

सारांश इतकाच की गोवे प्रांतातील अनेक देवतांची नावे जरी निर निराळी असली तरी साधारणत स्वरूप अष्टभुजा देवीचेच दिसून येते इतर मंदिरांप्रमाणे हे मंदिरही चारशे वर्षांचे जुने असणे असे मनामडळी सांगतात

कामाक्षी

शिरोडे ग्रामी या देवीचे स्थान आहे. प्रथमतः ही देवी सासष्टी महालातील राय गानी होती. पण पोर्तुगीज छळाच्या वेळी, सन १५६४ च्या सुमारास शिरोडे येथे स्थलांतर झाले. सध्याद्रिखडाच्या आधारे या देवतेच्या उत्पत्तिविषयी अशी कथा प्रचलित आहे की, अग्निमुक्त नांमो एका ब्राह्मणाने आसाम येथील कामाख्या देवीला प्रसन्न करून घेतले, आणि गोवे प्रांती येऊन गुणाकर नांवाचा आपला पुत्र राक्षसाने मारला आहे, तो परत मिळवून द्यावा अशी प्रार्थना केली. त्याप्रमाणे देवता आली आणि पुत्र परत देववीला, यास्तव अग्निमुक्ताने तिची स्थापना केली. वनश्रीने युक्त असे हे क्षेत्र रम्य आहे. मंदिरही सुंदर बाघणीचे असून गाभाऱ्यावरील कळस (घूड) दुमजली आणि शिखर अष्टकोनी आहे. कळसाचा भाग मुवर्णाच्या पत्र्याने मढविलेला आहे. गाभाऱ्यात जाताना रूपेरी पत्र्याने मढविलेले दरवाजे दिसतात व आतमध्ये देवी रौप्य सिंहासनावरच आहे. देवीची मूर्ति चतुर्भुजा महिषामुसर्दिनीची असून हातात त्रिशूल, त्रिशूल, चक्र आणि चवथ्या हाती राक्षसाचे मुडके आहे. देवीच्या उजवा पाय, पायाखाली असलेल्या महिषाच्या पाठीवर असून महिषाचे शीर तोडलेले नाही. देवीचे वाहन गागील बाजूस उभे आहे. ही मूर्ति पचरसी धातूची, सुमारे दीड फूट उंचीची आहे. भक्तांचे स्वप्नात दर्शन देऊन अमूकच एक वस्तु मागून घेणे, थकलेल्या भक्तास नावेतून उतार देणे, दर्शनेच्छुला पदरपूर क्षेत्रीचा देखामा दाखविणे इ० इ० देवीविषयक अनेक कथा प्रचलित आहेत.

पांडुरंग लाडू शिरोडकरानी 'श्री कामाक्षी महात्म्य इतिहास' हा ग्रंथ सन १८४९ साली प्रसिद्ध केला आहे. देवीची उत्पत्ति, स्थलवर्णन, दैनंदिन कार्यक्रम आणि बारा महिन्यातील उत्सवाची यादी त्यामध्ये आहे. चैत्र नवरात्र अश्विन नवरात्र, वसंतोत्सव, इ० उत्सव भव्य प्रमाणावर साजरे केले जातात. देवीच्या सेवकांसाठी अभियेकी, पुजारी, पुराणिक, कीर्तनी, पैरेकर (केरकचरा काढणे) भावीण, भालदार, मद्यालदार, इलामतदार (चामर धरणारा) नृत्यागना, मृदगी, टाळदार, वाजत्री, भाट, घाडी, वेताळाचा गुरव, परीट, न्हात्री इ० समावेश आहे.

नवदुर्गा-मखई (गोवा)

पर्युरामाने गोवा प्रांताची वसाहत करण्यासाठी दहा गोत्रांची ६६ कुळे आणून साडशाडोरा सापसूफ करून वसाहत केली. शेतावर काम करण्यासाठी जे कुणरी आणले होते, तेच पुढे गावडे नावाने प्रसिद्ध झाले. त्या वेळी

ग्रामसंस्था स्थापन करण्यात आल्या. वशापरंपरेने जमिनी कुळाकडे असत. ग्रामाधिकार्यास 'गावकर' नावाने सरोधित, आणि महमुलाची व्यवस्था पाहणारास कुलकर्णी म्हणत तसेच ग्रामकार्यास मदतनीस म्हणून न्हावी, परीट, लोहार, सुतार, चामार, वैश्य इ० वर्गांचाही समावेश केलेला असून, त्यांच्या निर्वाहाची सोय करून दिलेली होती.

प्रथम सांगी महालातील गावशी या ठिकाणी देवीची स्थापना एक ग्रामदैवत म्हणून करण्यात आली ती केव्हा झाली हे नफ्ती सांगता येत नाही. पण कालांतराने पोर्तुगीजांचा अमल या भागावर आल्यावर, तेथील प्रजेचे छळ होऊ लागले व मंदिर उध्वस्त होऊ लागली. हा काळ सन १५५० च्या सुमाराचा असावा. यावेळी देवतेच्या संरक्षणासाठी तिला तेथून हलवून तिच्या महाजनानी तिला सांप्रतच्या मडई या गावी आणले. तेथील मडईच्या सहाय्याने या ठिकाणी तिचे मंदिर उभारण्यात आले. येथील मंदिर डोंगराच्या पायथ्याशी असून पश्चिमाभिमुख आहे. मंदिराचा घुमट (घूड) गोल व उच्च आहे, त्या मुळे फार लावून त्याची शोभा दिशते आजूराजला वनश्रीही सुंदर आहे. त्यामुळे स्थान रमणीय आहे मंदिराभोवती तटबंदी असून ३२ पायथ्या चढून मंदिरात प्रवेश करता येतो मंदिराचे समामुह व अपशाळा असून भूळ पुरुषाची लहानसर देवळीही आहे

भागात अधिक आहेत. शिवाय पालखीवाहक महाजन निराळे आहेत. वैष्णव संप्रदाय या ठिकाणी शक्तिपूजेमध्ये भाग घेणारा असणे, हा दुर्मिळ योग इतरत्र पाहावयास मिळत नाही. संस्थानच्या मालकीची शेतीवाडी असून त्या पासून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर देवस्थानाचा रत्न चालतो

या क्षेत्राचे आणि वैशिष्ट्य येथील उत्सवात आहे वर्षातून २० ते २५ उत्सव निरनिराळ्या दिवशी केले जातात, पण प्रामुख्याने त्यामध्ये वैष्णवाच्या तिथि-वाराचाच भरणा जास्त आहे. मूर्ति शक्तिदेवतेची उत्सवतिथि मात्र वैष्णव धर्मियाच्या आहेत. याचे कारण एकच की, महाजनामध्ये वैष्णव पंथीयांचा अधिकार अधिक आहे आषाढी-कार्तिकी एकादशी, वामनद्वादशी, ऋषीपंचमी, चैत्र वद्य पक्षात वसंतपूजा व भाद्रपद महिन्यात शुद्ध पक्षात भजनी सप्ताहाचा उत्सव, जक्षिन वद्यपक्षात हरिजागर ३० ३० उत्सव केवळ वैष्णव पंथीयाने यथे साजरे होतात दसराही साजरा होतो. पण येथील महोत्सव कार्तिक व ४ पासून १० पर्यंत चालतो रोज निरनिराळे विधि आणि कार्यक्रम आयले जातात शेवटी १, ६, ७ हे दिवस प्रसुप्त होत

पाचवे दिवशी उत्सवमूर्ति पालखीतून दुतळे वाड्यावर सोनारकुळाच्या घरी जाते पूजा-अर्चा शास्त्रानुसार गोऱ्याचा नैवेद्य होतो आणि सायकाळी मंडपात परत येते रात्री नाटकाचा कार्यक्रम आयोपल्यावर सुमारे पहाटे ३ वाजता रौप्य पालखीतून पुन्हा मिरवणूक निघून, देवतळेकडे जाते. त्या ठिकाणी पालखी पोहोचल्यावर मूर्तीला पाण्यामध्ये साणी जोडून त्यावर ठेवलेल्या रयामध्ये ठेवतात आणि नौकाविहार सुरू होतो तळ्यामध्ये ठिकठिकाणी कमानावर दिवे लावलेले असतात त्यामधून नौकाविहार होताना जागि दिव्याचे प्रतिबिंब पाण्यामध्ये अनेक ठिकाणी लंगलंगत असताना भक्ताना अमाप आनंद लुप्तता येतो किनाऱ्या वर दारुकाम सुरूच असते हा अपूर्व सोहळा पाहण्यास हजारो भक्त मुद्दाम येत असतात पहाटे पाचच्या सुमारास पालखी परत मंदिरात येते.

सहावा दिवस हा प्रसुप्त दिवस होय या दिवशी देवीच्या सर्व महाजनांच्या घरी उपाराची (उपहार-नैवेद्य) तयारी चालू असते ससेच इतर भक्त देवीच्या मंदिरात आमन्य (तादूळ, नारळ, गुपारी ६० पदार्थ) घेऊन येण्यास सुरवात होते श्रीने चरणी वाहण्यासाठी भक्तांची रीष लागलेली असते अभिषेक सतत चालूच असतो याचांच्या गजरात तुलामारही होत असतो हा दिवस महा पर्यणीचा असल्याने भांगिक आपण केलेले नवम याच दिवशी पेश्चात मंदिराच्या परिघरात अनेक वस्तूची दुकान अगून बाजारात भक्तांची गुरेदी चालूच असते. भक्तमंडळी नवे नवे उन्नी कपडे अगार घाटून दर्शनाला येत असतात अशा

या नयनमनोहर देखाव्यात महाजनमंडळी आपले उफार मोठ्या मिरवणुकीने आणतात. अनेक पक्काजानी भरलेली ताटे महाजन द्यात. मस्तकी धारण करून मिरवत येतात. तो दिवस उपवास पाळतात. या वेळेपावेतो मूर्तीचे अभिषेक सपलेले जसतात. देवीचा पोषाण कुमारिका स्वरूपाचा घासून नंतर महाजनाचे उफार ओळीने मूर्तीपुढे माडतात. उफारामध्ये मध्यभागी माताची शुभ्र मूद, त्यावर निरनिराळ्या आकाराचे वडे, शाकभाज्या व पकाभे याची कुशल माडणी केलेली असते. सर्व उफार जमा झाल्यावर वाद्य आणि घट्ट्या गर्जनेत मोठ्या भक्तिभावाने ते देवीला समर्पण केले जातात. आयुरारोग्याची प्रार्थना झाल्यावर हा अपूर्व सोहळा संपतो. बाहेर निघताना ते उफाराचे शेष साहित्य, सोमा मूळपुरपाच्या प्रीत्यर्थ उजवे घासूचे रिडकीतून बाहेर झाडतात, आणि धरोधर परततात. धरोधर त्या दिवशी अन्नसर्पण होते. आणि आनदाची गोष्ट अशी की, कोणताही दशभेद न मानता हरिजनासह सर्वांचे एकत्र भोजन होते. मंदिरात एकत्र गेलेल्या उफाराचा ढीग सुमारे दीड दोन खडीचा होतो. त्याची वाटणी देवीभक्तजनात केली जाते देवीचे गर्भाग्न्यह धुवून साफ केले जाते.

रात्रौ १० च्या सुमारास नाटक सुरू होते. त्या वेळी उत्सवमूर्तीची पालखी झानासाठी, मंदिराचे प्राकाराबाहेरील तळ्यावर जाते. ती जागा शृंगारून ठेवलेली असून पालखीचा रागण करणारा, कळशांच्या घटानून देवीला न्जान घालणारा व देवीस भगलन्जान घालणारा सोनार, हे ठराविक मानकरी आपली कामे करतात. भगलन्जान झाल्यावर मूर्ति रयामध्ये ठेवून, तो रय सजविला जातो पहाटे चारचे सुमारास नाटक सपल्यावर, नाटकातील पात्रे मूर्तीसमोर येऊन नाचून जातात. सुमारे पाच वाजता आरती होते लोखंडो नामक गावडा देवीवर अक्षता टाकतो, गाहाणे घालतो आणि नंतर पालखीची मिरवणूकसोहळा सुरू होतो. दारू उडत असते, मंगलवाद्याचा गजर होत असतो. भक्तमंडळी देवीच्या नावाचा जयघोष करीत असतात. हरिजनासह सर्व गावकरी या सोहळ्यात सहभागी होऊन, मंदिराच्या परिसरात पालखीची मिरवणूक चालत असते. तो आनंद अवर्णनीय असतो. सकाळी ८ च्या सुमारास तो रय डोंगरावर सुशोभित केलेल्या ठराविक स्थानी नेऊन ठेवतात व सर्वजण धरोधर परत जातात. या सर्व सोहळ्यात देवाजवळ भगाल धरण्याचे काम ब्रह्मवृद करीत असतो

सातव्या दिवशी डोंगरमाण्यावर विश्रांतीसाठी ठेवलेला रय आरती करून लगाजम्यासह नाचवीत अवघड उतरण-वाटेने खाली येऊन देवीच्या पाहुका असलेल्या ठिकाणी सुमारे १२ वाजता येतो तेथे पूजन होते. या ठिकाणचे वैशिष्ट्य असे की, जागेचा ईसाई धर्मपर्याय मालक, रथवाहकाना व इतराना

पेज वाढतो आणि देवीउदल आपला जादरभार व्यक्त करतो. नंतर गारातील ठराविक मार्गाने मिरवणूक मूळ मंदिराकडे येते. मार्गामध्ये अनेक क्रिया, नीट पोषाण करून देवाला पचारती करतात. मंदिरामध्ये अनेक ब्राह्मण मुवासिनी व महाजन मुवासिनी मातीचे दिवज घेऊन तयार असतात. त्यामध्ये तित्येक क्रिया नवस घेतलेल्या असतात. पालखी जाल्यानंतर देवीच्या पेटत्या ज्योतीने एक एक दिवज लावले जातात व मंदिरासभोवतार पालखीप्रदक्षिणा वात्राच्या गजरात चारू होते. हरिजन मुवासिनीही सालकृत जून दिवज घेऊन सामील होतात. याप्रमाणे प्रदक्षिणा झाल्यानंतर उलयमूर्ति मंदिरात नेतात. सर्वांनी देवीची प्रार्थना केल्यावर हा समारंभ संपतो.

दुपारची जेवणे आगोपन्यास रथ पुढा सजवितात, समोर कलापतिर्णीचे नाच गायन सुरू होते आणि भौस लोकांचा उत्साह नाच गाण्यात, स्वतः उघडे रोडके होऊन हातभारे करण्यात जोसडत असतो. गात्रर मच्छीही या कार्यात सामील असतात व एक प्रकारे शिर्धी चढलेली असते. एक दोन प्रदक्षिणा झाल्यानंतर रथ थापला म्हणजे भाषिकाची झुपड रभावर पडते आणि गुढीचा प्रसाद मिळण्यासाठी गुढन पडतात. मारामारीचे प्रसंगही येतात. त्यापैकी शूर जवान गुन्हा जोडू लागतो आणि अब्दागीरावर शेष घालून रानी कोसळतो असे धाडस करण्यात काही वेळा गुन्धानी टोके त्याचे शरिरात शिरून जगमाही होतात. अब्दागीराचे तुकडे करून देवीच्या पायावर वाहणारा शूर वार समजला जातो. तीर्थप्रसाद घेऊन सर्वजण श्रोधर जातात.

श्री देवीची मूर्ति मंदिरात नेवून दोन्यावर ठेवतात. रात्री पूजाअर्चा होते. त्यास 'समापूजा' म्हणतात. दारू पिणे, मास मच्छर ग्राणे हे निषिद्ध होते, पण पुढे त्याचा सरास उपयोग होऊ लागला आणि मिरवणुकीत मारामारी होऊ लागल्याने रथावरून गुळ्या जोडण्याचा प्रकार उद करण्यात आला. सन १९४२ साली आता मानकन्याकडून देवी राली उतरून घेतात व झोराहोनी होऊ देत नाहीत. रात्री सर्वांस प्रसाद वाटल्यावर हा उत्सव समाप्त होतो.

(पिण्डु वामुदेव कामत-तारकर, पणजी गोत्रा याच्याकडून)

हा उत्सव-समारंभ जरा गतिस्तरपण लिहिण्याचे कारण एकतर उत्सवातील चालीरीति माहिती नव्हत्यात व दुसरे महत्त्वाचे कारण असे की, या उत्सवाचे साम्य बाली पेटात होणाऱ्या तीन दिवसांच्या दोला उभारारोवर आहे, हे दाखविणे होय. दोही ठिकाणचे हे साम्य वाचकाचे औसुक्य वासव जाशत करील.

नवदुर्गा—कन्यात्र—रेडी—वेगुर्ला

गोत्रे प्रांती मडकई गावाजवळ, गावस नावाचे लहानसे गाव आहे. त्या ठिकाणी प्रथम या मूर्तींची स्थापना झालेली होती. ती स्थापना कोणी केली व केव्हा केली याचा इतिहास उपलब्ध नाही. पण मूर्तींचे स्वरूप पाहिले म्हणजे ती दहाव्या शतकापूर्वीची असारी असे निश्चयाने म्हणता येईल.

पधराव्या शतकात पोर्तुगीज लोकांनी हिंदूंचा छळवाद माडला. अनेक मंदिरांचे विध्वंस केले आणि घमांतर मुरू केले. या कृत्याची भीति घेऊन रामत—गावसकर मडळींनी ती देवी सुरक्षिततेसाठी तेथून उचलून, ब्रिटिश मुलखात, अगर सोंघेकर देसायाच्या मुलखात गड्याच्या डोईवरून आणली. वेगुर्ले गावी या देवीची स्थापना व्हावी असा त्या मंडळींचा मूळ उद्देश होता. मार्ग-क्रमण करित असताना विश्रांतीसाठी मडळी रेडी गावी थांबली आणि साहजिकच मूर्ति खाली जमिनीवर ठेवली. विश्रांतीनंतर मडळी जेव्हा पुढे निघाली, तेव्हा मूर्ति जागेवरून हलेना आणि उचलणे अशक्य झाले. हा काय प्रकार आहे याची उमज पडानी म्हणून भाविकानी ग्रामदेवतेला—माउलीला कौल लावला. तेव्हा असे समजले की, 'देवी पुढे जाण्यास तयार नाही, याच गावी स्थापना व्हावी अशी तिची इच्छा आहे.' नंतर कन्याळ भागात भक्तानी जागा खरेदी करून तिचे मंदिर उभारले आणि मूर्तींची स्थापना केली. आज सागायत ती या क्षेत्री नादत आहे.

पुरष शिकारीगर्ठी फिरत फिरत या गानी आला. त्या वेळी गावात मनुष्यवस्ती नवून, सर्त्र जगळ पसरलेले होते. त्या वेळी वाटसरू शिकारी रात्रीच्या वेळी जगलात राहाण्याची घेळ आलीच, तर झाडानर चढून वसत आणि रात्रीची धोक्याची वेळ घालीत असत. त्याप्रमाणे नागवस एका झाडानर चढून उरला होता. भयनर अघार सर्त्र पसरलेला व भीतिदायक वातावरण निर्माण झालेले. अशा वेळी त्याच्या समोर एक दिव्य स्त्री रात्री प्रकट झाली व म्हणाली, 'या गावची मी रक्षकदेवता आहे, पण मला रहावयास नीटशी जागा नाही तू या गावी वसाहत कर, आणि मला रहावयास जागा राधून दे. तुझ्या प्रयत्नात मी तुला सर्व तोपरी सहाय्यकारी होईन, आणि इच्छित मनोरथ पूर्ण करीन नागवसने ही गोष्ट मान्य केल्यावर, देवीने सांगितल्याप्रमाणे तो तिच्या मागोमाग गेला आणि देवीने आपले स्वयंभु ठिकाण दाखविले देवता नंतर गुप्त झाली.

दुसरे दिवशी गानी परत आल्यावर घडलेला वृत्तात त्याने मडळीना सांगितला त्याने वसाहत करण्यास जाण्याची तयारी करताच कामत नावाचे रहस्य त्यानरोर गेले. त्या दोघानी तेथे वसाहत केली आणि कालांतराने देवीचे मंदिरही उभारले इतर वद्दा नारा देवताची घामरक्षक म्हणून परिसरात स्थापना करण्यात आली काही वर्षांनी राणे घराण्यातील आणग्री एफ्दोन पुरुष तेथे वसाहतीसाठी आले. यामुळे देवीचे एकूण चार मानग्री तयार झाले आणि आजतागायत तेच व्यवस्था पाहातात

या देवीची जायतपणाची आख्यायिका अशी प्रचलित आहे की, पोर्तुगीजानी या प्रदेशी प्रवेश केल्यावर, तेरेखोलपर्यंत त्यानी आक्रमण केले पुढील आक्रमणासाठी आणि रेडीगारी जाऊन लोकाचे धर्मोत्तर करण्यासाठी आणि मंदिर उध्वस्त करण्यासाठी, तेरेखोल किल्ल्यावर तोफाही डागण्यात आल्या दुसरे दिवशी आक्रमण होणार ते कस टाळावे म्हणून देवीला कौल लावण्यात आला 'अघार' वाहू लागला व त्याने भक्ताना सांगितले की, 'घानरण्याचे मुळीच कारण नाही कोणीही भितीने गाव छोडू नये तीन दिवसात देवी मातीचे निवारण करील' आणि आश्चर्य असे की, तिच्या दिवशी तोपेचा गोळा मंदिरात पडताच सहस्राधी गाधीलमाशा तेथे उत्पन्न झाल्या आणि थवेच्या थवे, तेरेखोलच्या दिशेने घोघावत निघाले पोर्तुगीजानी हे महा भयनर सकट टाळण्यासाठी, किल्ल्यातून पोघारा केला आणि पुन्हा मंदिर विध्वंसनाचा उपदव्याप केला नाही

दुसरा एक अनुभव असा सागतात की, देवस्थानाची श्राद्ध करण्यासाठी वाराणसीहून मुहाम ब्राह्मण पोलाविण्यात आले वेदमंत्राचा उच्चार ऐकण्यास

ज्यांना धार्मिक अनुज्ञा नाही, अशा मंडळींना मंदिराबाहेर ठेवण्यात आले. या वेळी एका भक्ताच्या अंगात देवीचा सन्धार झाला आणि त्याने नारळ आकाशात फेकताच, वरनेवर त्याचे तुकडे झाले. या मुहुर्तावर देवीची शुद्धि व्हावी असा त्याने आदेश दिला. ब्राह्मणांनी हा चमत्कार पाहिला आणि त्याच मुहुर्तावर सर्व मिथि पार पाडला, तोही सर्व मंडळींना मंदिरात प्रवेश देऊन हे विशेष होय.

महालक्ष्मी (वादिवडे).

अंतर्ज महालात हे क्षेत्र आहे. तिरहुतहन ही मूर्ति प्रथम साष्टी महालातील कोऱ्ये गारी बघविली गेली आणि नंतर पोर्तुगीज धर्मछळाच्या वेळी ती साप्रतच्या गारी आली आहे. ज्याप्रमाणे महिषामुरमर्दिनी देवीची उत्पत्ति या मयामध्ये दिली आहे, तद्वतच ती गौ. सा ब्रा. कुलदेवते या मयात दिलेली आहे (पृ. ७७), पण ती वरोवर नाही. सनुद्राचे मयन झाले त्या वेळी या देवतेची उत्पत्ति झाली असे म्हणता येते. कारण देवीची मूर्ति हातात मातुस्त्रिग, गदा, खेटक, पानपात्र या आयुधांची असून बाजूला सिंह आहे. याचाच अर्थ असा की, ही चतुर्भुजा कोल्हापूर येथील महालक्ष्मीप्रमाणे आहे. तेव्हा महिषामुरमर्दिनीची उत्पत्ति दिली आहे, ती वरोवर नाही.

एक वाक्य आहे, 'चिरे तव नेती मुद्देवरी' म्हणजे तुझी वल्ले डोंगरावरील मूळ स्थानाला नेतात. याचाच अर्थ असा घ्यायचास पाहिजे की, देवीचे मूळ स्थान डोंगरावर असून पायथ्याला हे रूप नंतर स्थापन केलेले आहे. 'वट-वृक्षातळी येता, वर्णिती सप्तभगिनिचे लळे' सप्तभगिनी हा प्रयोग फक्त सप्तमातृमाना लागू होतो आणि वैष्णवी ही एक त्यातीलच मातृका आहे. त्यावरून ही देवता म्हणजे सप्तमातृमातील एक होय असे अनुमान काढता येते.

वैशाख शु. ५ ला या क्षेत्री भव्य याना भरते. एका पुरातन वटवृक्षा-पत्ती वर्षभर साठवून ठेवलेली घाळलेली लाकडे पेटविली जातात आणि निघारे मंदिरागासारखे तप्त झाले म्हणजे अनेक भक्त उघड्या पायांनी त्यावरून चालत जातात, पण त्यांना कौणत्याही प्रकारची इजा पोहोचत नाही व ही सर्व देवीची कृपा समजली जाते. यासाठीच एव जायत देवस्थान म्हणून याना बोलवाला आहे.

वरील देवीच्या रथानान्यतिरिक्त मगेशी, नागनाथ इत्यादि दुसरी अनेक प्रेक्षणीय देवस्थाने या प्रांतात आहेत. मंदिराची व्यवस्था जरी काही सस्था पाहात असल्या, तरी गौत्रे सरकारचे त्यावर नियंत्रण होते. भक्तांनी करावयाच्या धार्मिकप्रिधीच्या रचनांचे तत्के प्रत्येक मंदिरात लागलेले आहेत. यामुळे कोणी भक्त, पुजारी अगर पडे लोकाकडून फसविला जाण्याची शक्यता कमी आहे. मंदिरे स्वच्छ आणि व्यवस्था उत्तम असल्याने, भक्ताना एक प्रकारचा आनंद उपभोगायचास मिळतो. प्रत्येक देवस्थानाचे अनेक सेवेकरी नेमून दिलेले आहेत. ते आपापली कामे चोरप पार पाडीत असतात. अनेक सेवेकरी, फलावतिणी वार्षिक यात्रेच्या वेळी अगर देवाची पालखी निघान्यावर पालखीपुढे नृत्य करून देवीची सेवा करतात. प्रत्येकाने आपल्या उभ्या हयातीत एकदा तरी हा देवस्थानचा टापू पहायचा, असाच तो आर्म्पक आहे प्रत्यक्ष लेखकाचाच असा अनुभव आहे.

(१५) जीवदानी

विरार (जिन्हा ठाणे) गावाजवळ एका डोंगरमाथ्यावर हे क्षेत्र आहे. ते चट्टन जाण्यास कठीण आहे. एक मार्ग पायऱ्याचा तर दुसरा स्वाभाविक डोंगरचढण-उतरणीचा आहे. हे एक जायत स्थान मानले जाते.

या देवीच्या उत्पत्तीची कथा अशी दिली आहे की, ' डोंगराच्या पायथ्याला एका अत्यजाच्या शेतामध्ये एक गाय दररोज चरायचास जात असे. अनेक दिवस झाले तरी शेतामालकाला चराईवद्दल पैसे मिळनात, एके दिवशी

सायंकाळी गाय चरून परत जात असता तो तिच्या मागोमाग गेला, कारण त्याला त्या गाईचा धनी शोधून काढायचाच होता, ती गाय सरळ डोंगर-माथ्यावर गेली आणि एके ठिकाणी थांबली. एवढ्यात जचानक एक बाई तेथे प्रकट झाली. हीच गाईची मालकीण असली अशा समजुतीने त्याने त्या गाई-बद्दल त्या बाईला विचारले, आपणच त्या गाईची मालकीण आहोत असे त्या गाईने त्याला सांगितले, नंतर त्या अत्यजाने मागील सर्व दिवसांचे चराईचे पैसे तिच्याजवळ मागितले, त्या स्त्रीने लगेच कमरेला अडकविलेल्या पिशनीतून पैसे बाहेर काढले आणि ते त्याच्या हाती देणार एवढ्यात अत्यज ओरडला, 'बाई, मी अत्यज आहे, मला शिवू नकोस.'

हे शब्द ऐकताच त्या स्त्रीला काय वाटले कोणास ठाऊक ? किंवा त्या अत्यजाची सांगली तिच्यावर पडून ती अपवित्र झाल्यामुळे म्हणा, ती स्त्री एकदम गुप्त झाली. बाई दिसेनाशी होताच गाईनेही कड्यावरून खाली उडी मारली, या गोष्टीची स्मृति म्हणून या डोंगरमाथ्यावर मंदिर बांधले गेले. आपल्या जीवाचे दान देणारी म्हणून जीवदाना हे नाव आले असण्याची शक्यता असावी, असे बोलले जाते.

डोंगरमाथ्यावर १०-१२ चौंस फुटाचा सपाट भाग एका कपारी-वाली असून मध्य भागी एक छिद्र असून पै पैसा त्यामध्ये वाहतात. साधारणतः ३०-४० माणसे एके वेळी येथे राहू शकतात. सपाट भागाच्या बाजूला कडा तुटलेला आहे. मंदिर अथवा देवता येथे नाहीत. एक लहानसा तांदळा मान आहे, त्याचे पूजन भक्त करतात, असे म्हणते.

(ठाणे जिन्हा गॅझेट, १४/३/८२)

मंदिरामध्ये प्रत्यक्ष देवीची मूर्ति नाही. कारण या ठिकाणी ती अतर्धान पावलेली आहे. मध्यभागी एक खाडा भूमीमध्ये आहे. त्याच छिद्रामधून देवी अतर्धान पावली असा समज रूढ असल्याने, देवीला अर्पण करावयाचा पै-पैसा त्या छिद्रातून आत टाकतात. डोंगर चढताना काही ठिकाणी गाईच्या वासराच्या जाडूति खोदवलेल्या दिसतात, तर काही ठिकाणी नुसत्या वासराची पाऊलेच कोरलेली दिसतात, अनेक जातीचे भक्त दूर अंतरावरून देवीच्या दर्शनाला येतात.

(१६) ज्वालामुखी आणि जालधर पीठ

पिण्डजिन्हा चलज्वाला शिवा ज्वालामुखी तथा ।

पन्नाश्रान्याश्च देवेश सोऽसृजन्मातरस्तदा ॥ (मत्स्य पु. १७८/३२)

पिंडजिह्वा, चल्ज्वाला, शिवा आणि ज्वागामुखी या चार व आणिरही अनेक माता शिवाने निर्माण केल्या

पंजाब प्रांती काप्रात नौदान या रस्त्यावर व एका डोंगरमाथ्याच्या उत्तरणीवर आणि विजास नदीच्या जवळपास ते आहे हे पीठ महाभारतकालीन असून, तत्रप्रथामध्ये ह्याचा निर्देश मिळतो तसेच शिवपुराण आणि देवीभागवत या पुराणामध्येही तो मिळतो प्राचीन काली या ठिकाणी फार मोठी वस्ती असावी कारण अनेक जुन्या मोडक्या घराचे अवशेष अद्यापिही या ठिकाणी आढळतात या ठिकाणी प्रामुख्याने क्षेत्रीय पुरोहिताची वस्ती दिसते त्यांना भोजवी असे म्हणतात ते व्यवहाराला प्रामाणिक नाहीत, जसा लोकप्रवाद वाहेर आहे

प्राचीन काळी या क्षेत्रात जालधर नावाचा राक्षस फार प्रबळ झालेला होता शंकरानी त्याच्यावर पापाणाचा वर्षाव करून त्याला ठार केला त्या वेळी त्या दैत्यमुखातून भयंकर ध्वाळा निघाल्या त्यामुळे हे स्थान निमाण झाले, अशी पौराणिक उत्पत्ति आहे परंतु येथील पुजारी ब्राह्मणानी अशी कथा पसरविली आहे की, बाराव्या शतकात दक्षिणेमधील एका ब्राह्मणाला दृष्टांत झाला की, 'पंजाबमध्ये गर्द वनश्रीच्या ठायी हे स्थान आहे त्या ठिकाणी देवीची स्थापना करावी दृष्टांतानुसार तो ब्राह्मण या प्रांती आला आणि खुणेवरून ते ठिकाण शोधून काढून त्याने तेथे देवीची स्थापना केली

जालधर दैत्याला शंकरानी ठार केल्यावर त्याचा विस्तीर्ण देह भूमीवर पाल्या पडला त्या अवाढव्य देहाचे मस्तक वैजनाथ येथे पडले आणि नामी काया येथे पडली एक मुजा त्रिलोकनाथ येथे तर दुसरी ज्वालामुखी येथे पडली त्याचे पाय काप्रात या गावी पडले साधारण ४८ कोसांचा प्रदेश त्याच्या देहाने व्यापलेला होता भरताना त्याने जापली इच्छा व्यक्त केली की, 'या प्रदेशात कोणी मृत्यु पावल्यास त्याची सव पापे नाहीशी व्हावीत' यास्तव आजही ही पंचक्रोशी फार पवित्र मानली जाते (याचा अर्थ जसाही असेल की, ४८ चौरस मैलाचा टापू या राक्षसाच्या भमतीसाठी होता)

ज्वाग मदिराची बाधणी साधीसुधी असून, ती सर्व मुसलमानी धाटणीची भासते त्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे मदिराच्या आतील राजस सुवर्णांचा मुलामा चढविलेला आहे त्याचप्रमाणे छताचा भागही सुवर्ण मुलाम्याचा आहे आता तो मुलामा किंचित् काळसर होत चालला आहे, ही गोष्ट अलाहिदा सरदार ग्वरकसिंगाने या मदिराला चमत्कृतीपूर्ण चांदीचे दरवाजे बसविले असून, त्या

उत्कृष्ट नमुन्याचा उपयोग लॉर्ड हार्डिज यानी अन्य ठिकाणी केलेला आहे, इतका तो वैशिष्ट्यपूर्ण आहे

या ठिकाणी देवीची मूर्ति नाही भूमीतून निघणाऱ्या ज्वाळा हीच देवी मानली जाते गामान्यात ज्वाळा निघण्याच्या ठिकाणी एक तीन चौरस फुटाचे कुड असून समोवार परसपदी आहे भूगर्भातील ज्वाळासाठी वायु इकडइकड वर सरकत असतो आणि जनेक ज्वालानी वर येत असतो येथून अनेक ज्वाळा वर येत असतात पश्चिम गच्छूडून चार, कोपन्यातून एक व उजवीकडे एक याप्रमाणे ज्वाळा निघतात कधीकधी या ज्वाळाची सख्या तेरापयेतही जाते ज्वाळा आपोआप विझतात आणि काही वेळाने पुन्हा पेटतात मागील धानूच्या विहिरीमधून दोन ज्वाळा येतात ज्वाळाच्या समोर एर कालादेवीची ल्हानशी मूर्ति ठेवलेली आहे पण ती या क्षेत्राची आविष्टात्री नव्हे काही मऊ देवीपूजना नंतर या कुडामध्ये दुधाचा मोग चढवितात त्या वेळी ह्या ज्वाळाचे इकडून तिकडे तरळणे पार गमतादार दिसते इतकेच नव्हे तर ज्या भाड्यातून दूध ज्वालार ओतले जाते, त्या भाष्यामध्ये ज्वाळा शिरतात व दूध तेथेच ज्वालारूप होते ते मागे जाहेर घेतले तरी काही वेळा ज्वाळा त्यामध्ये दिसतात दुधाचा पूर्ण मास घेतल्यावरच ज्वाळा शांत होते हा चमत्कार पाहण्यासाठीच अनेक मऊ दुधाचा मोग देत असतात

भक्ताची अशी भावना आहे की, कुडामध्ये समोर ज्या ज्वाळा दिसतात त्यापैकी पहिल्या तीन महालक्ष्मी, महाशाली, महासरस्वतीची रूपके असून राकाच्या या नवदुगान्वरूपी हात

जशी दत्तकथा प्रचलित आहे की, यात्रनी अप्रमकाच्या भीतीमुळे एके वेळी क्षत्र मुरवित राखण्याच्या दृष्टान भक्तानी देवीच कुड व गामारा पाण्याने पुण भरून टाकला परंतु आादमायेची शक्ति इतकी अफाट की तेवढ्या पाण्यातूनही ज्वाळाचे वरती उफाळणे चालूच राहिले

सन ७५७ च्या सुमारास मुल्तान विरोजगहा नारवेक याने नागरकोटवर स्वारी केली त्या वेळी त्याला प्रथम निमवपायला तोंड घ्यावे लागले तथे लोकाना त्याच्या असे निदगनास आणले का, पूर्वी अलेक्झांडरने स्वारी केली त्या वेळी त्याने त्याची पत्नी नौगाया इचा पुतळा मागे ठेवला होता त्यालाच लोकांनी ज्वालानुर्वा हे देवीचे नाव पले मुल्तानाने नगरकोटकी देवीची मूर्ति फोडून त्याच्या तुकड्यांना गोमास मागून, पोल्यामध्ये ते तुकडू भरून, ती पोती ब्राह्मणाच्या गळ्यात जकडून राजरस्त्याने त्याची धिंड काली त्या ठिकाणी १३०० मय होते त्यापैकी तत्त्वज्ञान, ज्योतिषविषयक मयाचा परिचयन मापेत

त्याने भाषातरे करवून घेतली आणि त्यांना " Arguments of Feroze " असे नाव दिले. (Studies in Indian History by Elhot Dowson, P 71)

एके काळी हे देवस्थान अतिशय श्रीमंत होते, ह्याचा उल्लेख अनेक इतिहासकारांनी केलेला आहे. प्रसिद्ध उत्तरकार फेरिस्ता म्हणतो, ' सन १००८ साली सुलतान महमुदाने ज्या वेळी हे देवस्थान लुटले, त्या वेळी त्या लुटीत सात लक्ष सुवर्ण दिनार, ७०० मणाचे सोन्या चादीचे पत्रे (१ मण = ८० पौंड), २०० मण शुद्ध सोन्याच्या लंगडी, २००० मण अशुद्ध चादीचे पाट, आणि सर्व जातींची २० मण रत्ने, ज्यामध्ये हिरे, मोती, पाचू, माणिक इत्यादींचा समावेश होता. '

प्राचीन काळी या क्षेत्री अश्वमेध यज्ञ झालेला होता. त्या वेळी वज्रेश्वरी देवीची स्थापना केलेली होती. ती मूर्ति अद्याप पहावयास मिळते. गझनीच्या महमुदाने मंदिराची लूट केल्यानंतर, ते उध्वस्त केले होते आणि त्यावर मशीद उभारली होती. पण देवीच्या भक्तगणानी, मुसलमानांचा जोर कमी झाल्यावर मशीद पाडून पुन्हा मंदिर उभारले आहे राजा तोडरमलयरोवर अकरा बादशाहाने सुद्धा या क्षेत्राला भेटी दिल्याचा आणि तिला वदन केल्याचा उल्लेख मिळतो. रणजितसिंहाने पंजाप्रांत स्वतंत्र केल्यानंतर मंदिराचे कळस पुन्हा सोन्याच्या मुलाम्याचे बनविले. याप्रमाणे अन्यधर्माय सहिष्णु राजानी देखील या देवीचे महत्त्व मानल्याचा उल्लेख आढळतो

या क्षेत्राच्या ठिकाणी ज्वालामुखी वज्रेश्वरी व चितपूर्णी ही देवीची स्थाने १५-२० मैलांच्या परिसरात असल्याने जो त्रिकोण घडतो तो शक्तिस्थानामध्ये महत्त्वाचा समजला जातो. येथील रूढि अशी आहे की, या त्रिकोणात कोठेही केलेले नवस चितपूर्णीचे मंदिरात पेडले जातात, पण चितपूर्णीचा नवस मात्र याच ठिकाणी पेडला लागतो. ज्वाल व वज्रेश्वरी याना आराम करण्यासाठी पलग आहेत, पण चितपूर्णी ही कुमारीरूप असल्याने तिला लहानमुलाप्रमाणे टोपलीत निजरितात. या ठिकाणी भक्तमडळी जो प्रसाद वाटतात तो भव्य कढईत शिरा तयार करून वाटण्याची रूढि आहे.

शक्तित्रैकाच्या त्रिकोणाला एक आगळेच महत्त्व असते, याचे कारण उघड आहे. शक्तियत्रे ही बहुधा त्रिकोणाकृति तयार केली जातात आणि यत्राच्या त्रिकोणाप्रमाणे त्रेत्राची माडणी ज्या स्थळी असेल त्याला साहजिकच महत्त्व प्राप्त होते.

तुकाराम महाराजाचे परात्पर गुरु राधनचैतन्य यानी या देवीचे स्तोत्र रचले आहे. त्याचा मारार्थ असा की, कोऱ्यापधी देवाचे दैदिप्यमान मुकुट जिच्या चरणी सदैव झुकलेले आहेत, कोऱ्यापधी चल्मूनीप्रमाणे तेजस्वी मण्यां मुळे जिची वेणी शोभितत झालेली आहे, कल्पातीच्या क्षोभानुळे जिने जाभई देताच, सहस्रानधी ज्वाळा वर उफाहन निघालेल्या आहेत आणि त्या भयकर ज्वाळामुळे अक्राळप्रिक्राळ दिसणाऱ्या मुखात सकळ भूतमात्र लहानगा धातप्रमाणे सामानेला जाहे अशी ही देवता आमुचे रक्षण करो

या ठिकाणी ज्याप्रमाणे खडकाच्या भेगातून ज्वलनशील वायूचा उद्रेक होतो आणि ज्वाळा सदैव ज्वलनशील असतात तसाच प्रकार जमरकटक क्षेत्री ज्वालेश्वर या ठिकाणी पाहावयास मिळतो भूभागातून वायु सतत येत असतो आणि काडी पेटवून लावली असताच तो पेट घेतो मत्स्यपुराणातरीची कथा अशी की (१८८-८०), शंकराने जी तीन पुरे जाळली त्यापैकी एक या क्षेत्री पडले म्हणून असा चमत्कार घडत असतो या क्षेत्री स्नान केल्याने स्वर्ग प्राप्ति आणि प्राणदान केल्यास जन्ममरणाच्या पेऱ्यातून सुटका होते असे पद्म पुराणात वर्णन मिळते (१-१७-६९)

अबुल फझल आपल्या ' ऐने अकबरी ' मध्येही याचा उल्लेख करतो मडला शहरी (वऱ्हाड) गुडू धीमर पडा याच्या घरी सिंहावाहिनी देवीची मूर्ति चमविलेली आहे पूर्वी हा पडा आपली स्वतःची जिन्हा कापून देवीला रक्त अर्पण करीत असे. काही दिवसानी ती कापलेली जीभ पुन्हा साधून जाई, पण

कालांतराने ही पदत बंद पडून आता तो पंज्या आणि त्याचे काही वंशज आपल्या मनगटांतून रक्ताचे काही थेंब काढून ते देवीला अर्पण करित असतात. (मंडला जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ २५०).

जालंदर-कांगडा पीठ

कांगडाच्या परिसरातील प्रदेशाला पूर्वी कीरग्राम अथवा किराताचा प्रदेश म्हणत असत. ऋग्वेदामध्ये शंबर हा इंद्राचा शत्रु असे वर्णन आहे. तो याच भागाचा राजा होता. रावी आणि घियास या दोन नद्यांतील पहाडी मुळुखावर त्याचे आधिपत्य होते आणि याच नद्यांमधील सपाटीच्या प्रदेशावर दिवोदासाचे अधिराज्य होते. हे दोघे परस्परांचे हाडवैरी होते. याच शंबराला पुढील परंपरेत जालंदर असे नाव मिळाले. युद्धामध्ये या ठिकाणी जालंदराचा कान गळून पडला म्हणून कानगडा-कानगडा-कांगडा नाव आले, अशी एक लोक-व्युत्पत्ति देतात.

कांगडा शहर सुमारे २३५० फूट उंचीवर असून, वाणगंगा आणि माझी या दोन नद्यांच्या मध्यभागी वसलेले आहे. एका वाजूला जुने कांगडा (ज्याला नगरकोटकी म्हणतात) व दुसऱ्या वाजूला नवे कांगडा अशी माडणी आहे. असे सांगितले जाते की, भारतीय युद्धानंतर सुशर्माचंद या राजाने नगरकोटकी शहराची वसाहत केली. सहाव्या शतकातील एका दुसऱ्या जालंदर राजाचीही हीच राजधानी होती. (भा. सं. को. २-२०८). कांगडापासून २१ मैलांवर ज्वालादेवी मंदिर आहे. चित्तपूर्णां सुमारे तेवढ्याच अंतरावर आहे.

ज्याप्रमाणे अकबर बादशहाने या स्थानाला भेट दिली, त्याप्रमाणे सन १३६० साली फिरोझ तघलुक यानेही या स्थानाला भेट देऊन तिच्या जायत-पणामुळे त्याने स्वतः सुवर्णाची छत्री देवीवर धरली होती, असे प्रसिद्ध आंग्ल इतिहासकार इलियट आपल्या 'हिंदुस्थानचा इतिहास' यामध्ये वर्णन करतो.

डोंगरमाथ्यावर असल्याने आणि भोवती संरक्षणार्थ लहानशी भिंत अथवा कोट असल्याने या देवीला 'नागर-कोटकी' असेही संबोधिले जाते. उपा-अनिरुद्ध विवाहाच्या वेळी अनिरुद्धाने कोटवर्ती देवीची प्रार्थना केल्याचे महाभारतात नमूद केलेले आहे. तेव्हा कोटकी आणि कोटवती एकच की काय असा संशय येतो, कारण दोघींना अर्प एकच निघतो.

जालंदर पीठामध्ये सतीचा स्तनभाग पडला आणि दाकिपीठ तयार झाले. दुसरा भाग अर्जुदाचलावर पडला असे वंशशास्त्र सांगतात. यामुळे या ठिकाणी साक्षात् देवीचे वास्तव्य आहे, असे मानतात. याच कारणासाठी प्राचीन काळी

या ठिकाणी व्यास, जमदग्नि, वसिष्ठ, मनु, परशुरामादि ऋषींनी तपश्चर्या केली आणि तारादेवीची उपासना केली. या पीठाची अधिष्ठात्री देवता काळी, तारा, त्रिपुरा आणि वज्रेश्वरी या होत. वज्रेश्वरीला विद्यादेवी असेही नाव आहे. भारतीय स्त्रिया ज्याप्रमाणे आपला स्तनभाग पदरालाही झाकून घेतात, त्याप्रमाणे येथे स्तनरूपी देवताही झाकून ठेवलेली असते. देवीच्या पक्त मुखवट्याचे दर्शन पाहणाऱ्याला घन्ते.

या देवीव्यतिरिक्त या परिसरात विश्वमुर्ती, अरिमा, जालपा, आशापूर्णी, चामुंडा, तारिणी इत्यादि अष्टभुजा देवतांच्याही मूर्ति आहेत. तसेच व्यास, मनाली, जमदग्नि, परशुराम यांचे आश्रम आहेत. यामुळेच ज्वाला आणि जालदर पीठाला महत्त्व आलेले आहे.

गझनीच्या सुल्तान महमदाने काग्रा येथील मंदिर लुटून अमाप संपत्ति नेली हे आपण वर पाहिलेच आहे. भारतामध्ये एके काळी सुवर्णाचा धूर निघत असे, असे आपण वारवार ऐकतो, पण त्यावर आजच्या तरुण पिढीचा सत्य माहितीच्या अभावी विश्वास बसत नाही. गझनीच्या महमदाने सोमनाथाचे मंदिर लुटून किती संपदा परदेशी नेली, याचे वर्णन याच मधात इतरत्र पाहावयास मिळेल. तेव्हा या सदर्भात आणखी एक उदाहरण नमूद करणे योग्य वाटते.

पूर्वी सुल्तान येथे एक श्रमिंत जादित्य मंदिर होते. ते मुसलमानानी लुटले. त्यासुद्धी इतिहासकार इलियट लिहितो (पृष्ठ २०३), 'सन ७१२ च्या सुमारास ज्या वेळी महमद कासीमने सुल्तान जिंकले, त्यावेळी त्याला असे समजले की, जादित्य मंदिराच्या पायाभरणीमध्ये द्रव्य पुरलेले आहे. जादित्याची सुवर्णाची मूर्ति फोडून त्याने पाया खणून काढला. त्या वेळी त्याला सुवर्णकणानी भरलेले ५० तांब्याचे हडे मिळाले. सर्व सुवर्णमूर्तींचे वजन २३० मण आणि इतर वस्तु मिळून त्याने एकूण १३,२०० मण (१ मण = ८० पाँड) सुवर्ण स्वगृही नेले' प्रसिद्ध चिनी प्रवासी ह्युएन सँग या मंदिराचा उल्लेख करतो. राजेरजवाडे ज्या वेळी या देवीच्या दर्शनाला जात तेव्हा रत्नाची ताटेच्या ताटे भरून ते ती देवाला अर्पण करीत मंदिर लुटल्यानंतर त्या ठिकाणी मशीद उभारली गेली. मक्तानी पुन्हा तेथे मदिरे उभारले, पण जौरगजेवाने ते पाडून पुन्हा त्या ठिकाणी मशीद उभारली.

भारताच्या श्रीमतीचा हा आणखी एक पुरावा पहा -

शहाजहान बादशहाच्या वेळी साम्राज्यलक्ष्मी शिखरानर विराजमान झालेली होती. ताजमहाल, आग्रा व दिल्ली येथील लाल किल्ले त्या वेळीच

वांगळे गेले. दिल्ली येथे भूभर्गामध्ये दोन विस्तीर्ण हीद धनसंचय भरण्यासाठी तयार करण्यात आले होते. त्यांची लांबी ७० फूट, रुंदी ३० फूट आणि खोली ३० फूट होती. आत जाण्यास गुप्तरीतीने प्रवेशमार्ग असून पृष्ठभागी रक्षकांची राहण्याची सोय केलेली होती. राजाचा विलासी रंगमहाल मुवर्णाच्या पण्यांनी मढविलेला असून त्यामध्ये रत्नजडित विलोरी आरसे, छतावरही त्याच प्रकारचे आरसे असून त्यांना मुवर्णाच्या झालरी व मोत्यांची तोरणे असत.

राजाचे मयूर सिंहासन सहा मरीच पायांचे आणि हिरेमाणकांनी मढविलेले असून ते सजविण्यासाठी ५५० पौंड लालमणी, माणिक, रक्तमणी, मोती, हिरे, पन्ना, मरकतमणी वापरलेले होते. एकूण मुवर्णाचे वजन सुमारे २५०० पौंड होते. त्याची किंमत सुमारे ५३ कोटी होती आणि ते घडविण्यास सात वर्षे लागली होती. दिवाण-इन्त्यास राजदरबाराच्या महालात १०३ चांदीच्या आणि ५ मुवर्णांच्या खुर्च्या होत्या. वादग्रहाचे स्नानपात्र ७ X ५ असून त्याची किंमतच १० अब्ज रुपये होती. शाही महालात मुलाखतीच्या वेळी जी तबके वापरली जात त्यासाठी २५ टन सोने व ५० टन चांदी वापरलेली होती. त्यांची किंमत १५ कोटी रुपयांहूनही जास्त होती. याशिवाय राण्यांचे अनेक हिन्द्यामोत्यांचे अलंकार होते ते निराळेच. राणीजवळ एक हिरा तर नारळाएवढा मोठा होता.

शहाजहान वादग्रहा आपली संपत्ति दिल्ली, ग्वाल्हेर, असीरगड, आपा येथील किल्ल्यामध्ये विभागून ठेवी. असा अंदाज केला जातो की, त्याच्याजवळ १७ टन सोने, १११६ टन चांदी, ८० पौंड हिरे, १०० पौंड लालमणी, १०० पौंड पत्ते, ६०० पौंड मोती व २००० रत्नजडित मुठीच्या तलवारी होत्या. कोणी एका संशोधकाने सन १९५९ साली ब्रिटिश साम्राज्याची दौलत १,५०,००,००,००० डॉलर्स केलेली आहे, तर शहाजहानची दौलत १०,००,००,००,००,००० रुपये असल्याचे सांगतात.

एकदा त्याने एक उत्कृष्ट हिरा एका मुवर्णाच्या मेणबत्तीवर बसवून तो मक्केच्या पैगंबरला भेट दिला. त्याचे वजन १४ पौंड होते. सर थॉमस रो म्हणतो, “विजापूरच्या राजाने एकदा नजराणा दिला. छामध्ये ३६ हत्ती व ५० घोडे होते. पैकी दोन हत्ती मुवर्णासुंखलांनी सुशोभित केलेले होते. त्या मुवर्णाचे वजन ४ मण २५ घोर होते, घोड्यावरील साजाची किंमत ५० लाख रुपये होती.”

ही सर्व संपत्ति त्याने कोठून जमविली ? त्याने अनेक हिंदू मंदिरे छुटली. अमीरउमरावाजवळील संपत्ति शुद्धक कारणावरून सरकारजमा केली. राज्यामध्ये

प्रजाजनांची नूट केली तहनाम्यासाठी गोनळकौंडा जहागिरीकडून हिरेमाणकाच्या २०० पेच्या धेऊन पुन्हा ३० कोटींची नूट मिळविली इत्यादी मार्गानी त्याने पैसा गोळा केला (अनिल, अमृत मासिक, नोव्हेंबर १९६२)

परकीय अमलालाली जाण्यापूर्वी भारत देश याप्रमाणे धनवान देश होता. आता सुमारे १२०० वर्षांनंतर सन १९४७ साली तो पुन्हा स्वतंत्र झालेला आहे. आजच्या ताज्या रक्ताच्या तरुणानी ही उदाहरणे डोक्यासमोर ठेवून भारतमातेला पूर्ववैभव प्राप्त करून द्यावे हीच त्या धनलक्ष्मीची मनीषा आहे.

(कल्याण शक्तिअंक, पृष्ठ ६९३, धेन अंक, ५७।६८, जन्म धर्मकोश, ७।५०, अमृतसर जि. गं., पृष्ठ २४८-५५, मुल्तान जि गं., पृ. ३३५.)

भारतामध्ये प्राचीन काळी जशी श्रीमत देवालये होती, तशी काही प्रमाणात साप्रतट्टी आढळतात कामाख्या, काली, नाथद्वारा, गुजराथ प्रांतातील काही मदिरे, सुगई गहारातील माधवनाग, मुसादेवी, दक्षिण प्रांतीची कामाक्षी, मीनाक्षी, तिरुपती-व्यन्टेश्वर इ० अनेकांची नावे घेता येतील. त्यापैकी आपण तिरुपती येथील व्यन्टेश्वर देवाल्याची सपत्ति थोडक्यात पाहू.

मद्रास शहरापासून ९० मैल अंतरानर असलेल्या व २८०० फूट उंचीच्या दीड मैल चौरस डोंगरपठारानर हे स्थान आहे दररोज देवापुढे द्रव्यरूपाने व देणगीरूपाने भक्तगण देतातच पण नुसते सुवर्ण दागिने सुमारे २०० तोळेपर्यंत येतात हत्ती, घोडे, गाई उगैरे सस्थानची मालमत्ता आहे. सन १९६२ साली या सस्थानचे वार्षिक उत्पन्न १। कोटी रुपयांचे होते या क्षेत्री दर्शनार्थी स्त्रीवर्गाने डोक्यामध्ये फुलाच्या वेण्या घातून जाण्याचे नाही, कारण तसे केल्याने देवाचा अपमान होतो, असे मानण्यात येते. इतकेच नव्हे तर या क्षेत्री अशीही रूढि आहे की, महिलापगाने आपले वेणीदान या क्षेत्री करून मगच मूर्तीचे दर्शन घ्यावे यामुळे दरवर्षी सुमारे १४ टन केश गोळा होतात आणि इतरन ते गगायनासाठी पाठविले जातात

येथे येणाऱ्या सपर्त्तीचा आधुनिक पद्धतीनेच उपयोग केला जातो आणि काळाची पात्रले ओळखून विश्वस्थ वागत असतात देवस्थानचे स्वतंत्र विद्यापीठ असून, ते 'व्यक्तेश्वर विद्यापीठ' या नावाने ओळखिले जाते कला, स्थापत्य, विज्ञान, वैद्यकीय, महिला विद्यालय जशा सस्थांचे काम चालते याशिवाय प्राचीन विद्यासस्था, वस्तुसमहालय, अनाथासाठी उपयुक्त सस्थाही चालविल्या

जातात. यात्रेकरूची ने-आण करण्यासाठी आणि मालवाहतुशीसाठी १०० च्या वर वाहने आहेत. त्याचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे ७५ लक्ष रुपयाने आहे.

यात्रेकरूच्या इच्छेप्रमाणे या ठिकाणी मूर्तीची पूजा राधली जाते आणि त्यासाठी सत्वा रुपयापासून महापूजा अडीच हजारपर्यंत केली जाते दसऱ्याच्या वेळी ब्रह्मोत्सव पार धुमधडाक्याने साजरा करण्यात येतो आणि यात्रिकांची रीघ लागलेली असते. (पुरुषार्थ, दिवाळी अ. १९६३)

मंदाक्रांता

ज्वालादेवि शक्ति गमते रूप अद्भूत तूझे ।
अग्नीज्वाळा अवनितलही भेटुनीया पराजे ॥
येथे मूर्ती नच दुजी वसे ज्योतिरूपाचि देवी ।
अर्पी कोणी पय तिज जरी त्यामध्ये तेवतेही ॥ १ ॥
नांदे येथे बहुत वरुपे शक्तिचे पीठ मोठे ।
धामाभाग स्तन पडतसे देविचा पूर्वि येथे ॥
तारादेवी सहित त्रिपुरा पाहि जाळंथराते ।
शक्तीना या नमन करितो देवि वज्रेश्वरति ॥ २ ॥

(१७) तुम्हाई

या देवीचे मूळस्थान तुळजापूर येथे आहे प्रमुख देवता तुळजाभवानी-पासून थोड्या अंतरावर घाटशीला आहे त्या ठिकाणी हे स्थान आहे. या देवीच्या उत्पत्तीसंदर्भाची कथा अशी की, प्रभु रामचंद्र दक्षिणेत जनस्थानी आपल्या वनवासाच्या काळी रहात असता रावणाने सीतेला कपटाने पळवून नेले. रामायणातील हा कथाभाग सर्वविभूतच आहे. सीता गेल्यामुळे राम अतिशय दुःखी झाले आणि 'सीता, सीता' करीत रानावनानून धाय मोकलीत तिच्या शोधार्थ हिंडू लागले. याच वेळी त्यांचा जनस्थानी असलेला मुफाम हल्ला सोलापूर-तुळजापूरमार्गे दक्षिणेकडे घेत असता सीतेचा शोध माणसांनाच नव्हे किंचहुना झाडागुडुपाना विचारूनही त्यांना लागला नाही. ते वेड्यासारखे मार्ग आजमीतच होते रामाची ही विवळ स्थिति पाहून पार्वतीला त्यांची दया आली आणि सीतास्वरूपाचे निदान दर्शन तरी त्यांना व्हावे म्हणजे त्यांचे मन यत्किंचित् तरी शांत होईल असा विचार करून तिने स्वतः सीतारूप व्हाण्याचे ठरविले. असे न करण्याबद्दलचा पतीचा आदेशही तिने ऐकला नाही

तुळजापूर क्षेत्री पर्वतमाथ्यावरील एका शिळेवर पार्वती स्वतः सीता-स्वरूप वनून उभी राहिली. थोड्याच काळात रामप्रभु त्या ठिकाणी आले. शिळेवर उभे असलेले ते स्वरूप पाहून प्रभूंच्या मनात थोडी चलचिचल झाली, पण सगोच अतर्ज्ञानाने त्यांना सर्व गरा प्रकार समजून चुकला. सावकाशपणे ते त्या स्वरूपाजवळ गेले आणि तिला म्हणाले, 'तू का इथे?' हा प्रश्न त्यांनी आदिमाया पार्वतीला केला होता. पुढे सर्ग खुलासा झाला आणि रामप्रभु पुनरपि मार्गस्थ झाले. "तू का इथे?" या शब्दाचा अपभ्रंश पुढे 'तुकाई' असा झालेला आहे. ज्या ठिकाणी पार्वती उभी होती त्या ठिकाणी गडकावर तिची पात्रले उमटलेली दिसतात. आता तेथे मंदिर आहे.

तुकाई नारायणधी रामदास वर्णन करतात ते जसे,

कैची तूं कोण तूं काई । नाम ते कोणते तुझे ।
 म्हण रे मीच तुकाई । जा तुम्हां वर दीघला ॥
 मनाची कामना होती । सीता शुद्धी तुम्ही करा ॥

तुकाईने लक्ष्मणाला उरल्या जागी लगेच दर्शन घडविले, तेव्हाच देवीवर आणि तिच्या आशीर्वादाने त्याचा विश्वास बसला.

(मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, ल. रा. पागारकर, गड ३, पृ. १९०)

ही कथा शिवपुराणातून घेतलेली असली. रुद्रसंहिता (द्वितीय खंड) अध्याय २४ मध्ये, या कथेचा मूळ गाभा आलेला आहे. त्यामध्ये एवढेच आहे की, शिव सती वृषभावरून सहल करीत दडकारण्यातून जात असता त्यांना राम-लक्ष्मणाची जोडी दिसली. राम, सीतेचा वियोग घडल्यामुळे शोक करीत होते. शिवाने त्यांना नमस्कार केला कारण राम हे सभ्रात विष्णु आणि शेषशायी यांचे अशरूप होते. सतीचा या गोष्टीवर विश्वास येना. तेव्हा शंकरानी सतीला रामप्रभूंची परीक्षा घेण्यास सांगितले. ती सीतास्वरूप वनून रामापुढे उभी राहिली. श्रीरामाने तिला त्वरित नमस्कार केला. त्यांनी तिला वाढतोन ओळखले आणि 'अजर कोठे आहेत?' जसे म्हणून त्यांची चौकशी केली. 'हे नवीन रूप कोणत्या कारणास्तव घेतले?' असा त्यांनी तिला उलट सवाल केला. पण तुकाई अगर रामवरदायिनीच्या उत्पत्तीसमधी काही नाही. पुढील आविष्कार कोणीतरी एखाद्या भक्ताने केला असावा

श्रीएकनाथ महाराजांनी या प्रसंगाने वर्णन केले आहे ते फारच बहारीचे आहे, असे वाटल्यावरून ते मुद्दाम देत आहे.

श्रीरामप्रभूंना अतिगय शोकमग्न पाहून पार्वतीदेवींना फारच आश्चर्य
घाटले आणि त्या संकरांना म्हणाल्या,

तुमचे झालिया अज्ञापन । क्षणार्थं छळीन रघुनंदन ।
शिव म्हणे तो सावधान । सुर्यें छळणा तूं करी त्यासी ॥ ३८ ॥
पार्वतीने सीतारूप घेऊन श्रीरामाची परीक्षा घेण्याचे ठरविले.
लक्ष्मण राहिला धरोनी मौन । मग सीता सीता जल्पे रघुनंदन ।
तव कृत्रिम सीता धावोन । सावधान म्हणे रघुनंदना ॥ ५४ ॥
मी जवळीच उभी असतां । व्यर्थ कां धावा धावा म्हणा सीता ।
र्क्षाधिरहे रडता पडता । लाज सर्वथा नये तुम्हां ॥ ५५ ॥

पण अखंड सावधान असणारे परमब्रह्म श्रीराम चित्तसावधान असल्याने
सीतारूप घेणाऱ्या जगदंबेला त्यांनी मनोमय तात्काळ ओळखले.

श्रीराम म्हणे तूं कां आई । तेची नाम लोकांचे ठायीं ।
अद्यापी राहिलेसे पाहीं । म्हणती तुकाई जगदंबा ॥ ६४ ॥
तुकाई नामे निदान । ते जगदंबेचे निजस्थान ।
अद्यापी पूजिती जन । अति पावन दंडकारण्यां ॥ ६५ ॥
श्रीराम वरदायिनी माता । तुकाई म्हणती राम वाक्यार्था ।
पुढें काय वर्तली कथा । सावधान श्रोती परिसावी ॥ ६६ ॥
हासोनी बोले रघुनंदन । माते तुज आलो लोटांगण ।
तुवां माझे न करावें छळण । मी अनन्यदीन शिवाचें ॥ ६७ ॥
श्रीराम म्हणे पुढती तिसी । एकलें सांडोनी शिवासी ॥
सीतारूपे छळाययासी । तूं कां आलीस जननी ये ॥ ६९ ॥
ऐकोनी श्रीरामाचें वचन । सीतेची स्वरूपता सांडोन ।
उमा घाली लोटांगण । श्रीराम सर्वत्र छळेना ॥ ७० ॥

सर्वज्ञाता पद्मह्व श्रीराम वेज्यापिड्यासारखे झाडा-दगडांना का कवटाळतो,
याचा पार्वतीमाईला खुलासा होईना. तेव्हा श्रीरामाने तिला उत्तर दिले.

तुझें अंगी ज्ञानाभिमान । न मानोनी शिवाचे वचन ।
माझे करूं आलीस छळण । तुज आपण केवि सांगो ॥ ८२ ॥
नाहीं पती-वचनी कर्तव्यार्थ । नाही गुरुवचनी भावार्थ ।
तुज सांगो नये गुरुार्थ । श्रीरघुनाथ बोलिलें ॥ ८३ ॥

भक्त उद्धारावयाकारणे । रडणे पडणे अडसरळणे ।
 पर्वतो-पर्वती धावणे । आणि आळिंगणे वृक्षासी ॥ ९५ ॥
 उमे जाण तू निश्चित । माझे पाऊल न पडे व्यर्थ ।
 जाणे सदा शिव समर्थ । तुझा भावार्थ तो नाहीं ॥ ९६ ॥
 (श्रीणक्नाथ, भारार्थ रामायण, अ. २०)

वरील वर्णनाला पोपन असेच वर्णन सत तुलसीदास आपल्या रामायणा-
 मध्ये (बालकांड) करतात.

जोरि पाणी प्रसु किन्हु प्रणाम । पिता समेत लीन्हु विजनाम् ।
 ऋहेड बहोरि वेंहा वृषकेतू । विपिन अकेलि फिरहु केहि हेतू ॥

श्री. गो. मो. कलेंकर यानी सन १९०७ साली ' मजनी भारूड ' नावाचे पुस्तक प्रसिद्ध झाले आहे त्यामध्ये वृष्ट प्रमाक २७ वर जे भारूड दिले आहे, त्यात या देवीचा उल्लेख आहे, तो असा—

माझे दयाळे तुकासाई । तुझे तुळजापुरी ठाणे ॥

यावरून असे निश्चित म्हणता येईल की, तुकाई देवीचे मूळस्थान तुळजापूर हेच होय.

श्री. रतरे यानी आपल्या ' चार देवते ' या पुस्तकात वृष्ट १७८ वर असे म्हटले की, ' आठ ऑक्टोबर १७०० साली तारासाईचा मुलगा शिवाजी याने पराड्याच्या अधिकाऱ्यांना एक सनद दिली, ती सध्या उपलब्ध आहे त्यातील आशेप्रमाणे राताजन तर्पेंपैरी आळनापूर हा गाव तुकाई देवीच्या दैनंदिन सर्वांकरिता इनाम दिला आहे हा गाव इनाम देण्याचे कारण, ' श्रीतुकाई तुळजापूर हे मूळपीठ बहुत जागृत, स्वामीचे कुलदैवत, येथील पूजाउत्सव ताम्राच्या धामधुमीकरिता चालत नाही. हे राज्य श्रीच्या पदाचे, तेथील पूजा यथासाग चालली पाहिजे. '

वरील विधानाने ' हेच मूळपीठ होय ' या विधानास आधार मिळते

तुकाई देवीची अनेक मदिरे इतरत्र पसरलेली आहेत त्यामध्ये पुणे जिल्ह्यातील गेट व रोती ही स्थाने प्रमुख होत. खेड येथे देवीच्या नावावरून एका भागाला तुकाईवाडी असे नाव पडले आहे हे मंदिर वरेंच जुने असले पाहिजे, असे त्याच्या बाधर्णीवरून दिसते. मंदिर पूर्वाभिमुख असून बारा खावाचा समामडप आहे. ह त्याच थिनघडणीचे, मध्यभागी चौकोनी आणि वरील भाग निमुळता होत गेलेला

असे आहेत. सभामंडपाची तक्तपोशी दगळाचीच आहे. मूर्तींवर चार बुदजाचा लहानगा बळस अगून तो शोभिवत दिसतो. (पुणे जिऱ्हा गॅझेट, १।१४२)

अत्रा तुकाई-महात्म्य या नावाचे एक पुस्तक रा. बापू गोखले यानी प्रसिद्ध केले आहे. त्यामध्ये त्यानी असे प्रतिपादन केले आहे की, तुनाई देवीचे मूळ ठिकाण कोंडणपूर (पुणे) जवळील रामकडा हे आहे. याची कारणे त्यानी दिली ती अशी की, (१) त्या ठिकाणी एक सीताऱुड आहे. (२) रामकडा आहे आणि (३) देवतेला तुनाई अत्रा असे म्हटले जाते.

तुकाई देवीचा इतिहास यासमधात येथे आलेला आहे. त्यावरून रा गोखले याचा निष्कर्ष हास्यास्पद वाटतो. सीताऱुडे भारतामध्ये अनेक ठिकाणी आहेत तशीच तुकाईची मंदिरे आहेत याचा अर्थ ती मूळ स्थाने होऊ शकत नाहीत. रे मार्टीन यानी श्रीरामप्रभूचा लकेला जण्याचा जो मार्ग दिला आहे, त्यामध्ये ते नाशिकहून, गोदावरी ऱाठाने सोलापूर तुळजापूरकडे गेले असा नम आहे मग ते कोंडणपूरच्या परिसरात कसे आले ? याचा अर्थ इतकाच की, २० दिवसाच्या काळात घाईघाईने मथलेरननेल्यामुळे त्याना पूर्ण सद्योधन करण्यास वेळ मिळालेला नसताना आणि साधनेही उपलब्ध झालेली नसताना पण लेसकाची या प्रकारची विधाने मान वाचकाना घोटाऱ्यात टारतात

मराठवाड्यात नादेडजवळ तुकाईचा माळ म्हणून एक ठिकाण आहे पण या ठिकाणी तुकाईच्या नावाचा परस्पर समध नाही ते नाव का आले असोय याचा इतिहास रम्य आहे. सन १८२३ च्या मुमारास नादेडजवळील येहळेगादी सत्पुरुष तुकारामाचा जन्म, काशीनाथपथ या बजुर्नेदीय देशस्थ ब्राह्मणाच्या पोटी झाला उमरखेडचे चिन्मयानंद हे त्याचे गुरु, म्हणून त्याला तुकाराम चैतन्य म्हणतात लहानपणापासूनच त्याचा जोडा परमेश्वराकडे असल्याने आणि तो जगव्यवहाराला सोडूनच वागत असल्याने लोक त्याला 'बेडा तुक्या' म्हणत पण त्याचे भक्त मान त्याला तुकामाई अगर तुकाई म्हणत तो गळ्यामध्ये मगळसून व हातात त्रगड्या भरित असे' म्हणून त्याला तुकामाई म्हणत असत ही तुकामाई गौंदखेकर महाराजाचे गुरु होत त्यानी सन १८५५ साली समाधी घेतली तुकामाईचे वास्तव्य या माऱावरच असल्यामुळे त्याला तुकाईचा माळ असे नाव आले असोय महाराष्ट्रात तुना वाणी, तुका विप्र, तुना-मुदर, तुना पाडुरंग, तुका नंदे, तुका नागनाथ, तुना ब्रह्मानंद असे अनेक तुका झाले आहेत

(श्री गौंदखेकर महाराज चरित, पृष्ठ ३७ ते ४०)

१. अध कवि गुलाबराध महाराजही हा धेष धारण करीत असत.

क्वचिच्छिष्टाः क्वचिद्भ्रष्टा क्वचित् भूतपिशाचवतः ।
नानारूपधरा योगिनो विचरति महीतले ॥

योग्याचे जे वर्णन श्लोकात केलेले आहे, ते सपूर्णपणे तुमामाईला लागू होते. झाडाग्याली, उन्हा-पावसात चिलीम ओढीत रारी आत्मानदात असे. समर्थ गोंदवलेकर महाराजाना कृपाप्रसाद करण्यापूर्वी, त्याची वटक परीक्षा घेतली. त्यातील एक प्रसंग असा की, एकदा काही मुले घाळपटार रेलत असताना गुरूच्या आज्ञेप्ररून एक साडा करून, त्या सर्वाना त्यात घातले आणि घर माती लोटली. आज्ञेप्रमाणे महाराज त्या ग्याड्यावर काही वेळ थयथय नाचले मुद्दा. काही वेळाने मुलाच्या पालकाना हा अघोरी प्रस्तर समजला आणि त्यानी गोंदवलेकराना चोप देण्यास सुरवात केली पुन्हा आज्ञा केल्यावरून महाराजानी ग्याडा उक्करून मुलाना गुग्गरूप घर काढले. यामुळे महाराजाची गुरुनिष्ठा वाढली.

गुरु चरित्राच्या पोथीमध्ये 'अथा आरोग्य भवानी' असा शब्दप्रयोग जालेला आहे. एका जुष्टी ब्राह्मणाला श्रीदत्तात्रयांनी आदेश दिला की, वरील ठिकाणी गेल्यानर तो व्याधिमुक्त होईल. परळी वैजनाथ पंचश्रीदीत तुकाई नावाचा डोंगर आहे आणि अनेक आर्योपधीने ते क्षेत्र समृद्ध आहे. मोळा शस्त्र या ठिकाणी वैद्यनाथ या नावाने राहण्यास कदाचित् हेच कारण झालेले असावे. आजही या क्षेत्रातून अनेक वैद्यराज वनीरधी तेथून घेऊन जातात. तेव्हा अत्रा आरोग्य भवानी म्हणजे कोणती देवता नसून वरील तुकाई डोंगरालाच उद्देशून तो शब्दप्रयोग केलेला जसामा. याला तुकाई का म्हटले, याचे कारण सापडत नसले, तरी त्या डोंगरानर एकादी या देवीची मूर्ति असावी आणि त्याप्ररून शब्दप्रयोग रूढ झाला जसामा (पुरुपार्थ, दिवाळी अंक १९६३)

वरील सप्रघात एक खुलासा जवदय केला पाहिजे. जी देवी तुकाई या नावाने प्रसिद्ध आहे, त्याच उत्पत्तीतून जाणखी एका देवीची उत्पत्ति दाखविलेली आहे. घाटेशालेपुढे जी मूर्ति आहे, तिला रामवरदायिनी जसे म्हणतात नरण रामप्रभूना दर्शन देऊन त्याची मन शाति देवीने केली या ठिकाणी रामेश्वर, लक्ष्मणेश्वर याचीही मदिरे आहेत तसेच उत्तरेला रामदरी नावाची पर्वतदरी दाखविली जाते. श्रीरामचद्राचा लक्ष्मणनाचा जो नकाशा उपलब्ध आहे, त्याप्ररून ते तेथे आले असले पाहिजेत असे निश्चित म्हणता येते

सीतास्वरूप पार्वतीलाच रामप्रभूनी 'ये माई' अशी हाक मारली, म्हणून यमाई देवी तयार झाली, अशी त्या देवीची उत्पत्ति सांगण्यात येते तेव्हा या दोन्ही देवता एकरूपच मानावयास पाहिजेत. कारण त्याची उत्पत्ति एकच आहे. (यमाई पहा.)

पृथ्वी

करा श्रवण ती कथा तुकडं-देवि कमि घडे ।
 मिता-हरणि दु गिता फिरत राम तो साकडे ॥
 मिता-सम स्वरूप देवि सजली तथा कारणे ।
 जरी रमविणेचि हेतु परि ओऱ्खे वागणे ॥ १ ॥
 वदे निरखिताचि राम सति-देवि ' तू का इथे ? ' ।
 म्हणोनि अभिधान हे वदति लोक तूकाई ते ।
 पदा युगुळ मदिरा परिस आज पहाढाऱरी ।
 तुकाइ जन पृजिती परिसरीच तुऱ्जापुरी ॥ २ ॥

(१८) पटेश्वरी

देवी पाटण (जिल्हा गोंया, ज्योष्या प्रात) येथे हे शक्तिस्थान आहे हे अतिशय प्राचीन आहे या देवतेची स्थापना महाभारतकाली कर्ण राजाने केली. दुसरा चंद्रगुप्त याने मदिराचा जीणादार केला पधराव्या शतकात रतन नाथाने येथे एक शिवालय बांधले, पण ते औरंगजेब यादगाहाने उध्वस्त केले भक्तजनानी पुन्हा जीणादार केला आणि जाता तथे दुर्गामूर्तीची स्थापना केलेली आहे पाटण या गावी मूर्तीची स्थापना केली म्हणून पटेश्वरी हे नाव जालेले आहे आता पटेश्वरी म्हणजेच दुर्गामूर्ति तेथे आहे

साप्रत हे क्षेत्र नाथसांप्रदायी लोकांच्या व्यवस्थेजाली आहे त्याचेच येथे पंचस्व चालते येथील यात्रा क्षेत्र नगरांमध्ये भरते या वार्षिक यात्रेच्या वेळी महिषी, रक्त्या व हुस्के उळी दिली जातात त्या भागात हे जागृत स्थान मानले जाते (जेम्स धर्मकोश, ४-६९३)

आर्या

देवि पाटण प्रार्थी कर्णान पृथ्वी देवि स्थापियली ।
 नामे पटेश्वरी ती शक्तीपीठा परीस मानियली ॥ १ ॥
 क्षेत्राच्या नगराची नेपाली आणि अवधि-जन जमाति ।
 वारामासहि दाटणी दुर्गा मदीरि नाथ-जन करिती ॥ २ ॥

(१९) पीठजादेवी

पैठण गाहरी प्रतोलिच्या बाहर भव्य प्रासादामध्ये पीठजादेवीचे मंदिर जाई, अगर होते या देवीया उत्पत्तीबद्दलची कथा अशी पूर्वी पैठण येथे

इसवी सनापूर्वी सातवाहन राजे राज्य करित होते त्यांनी शूद्रक नावाच्या एका अचाट बलशाली माणसाला शूद्राचा शेतगळ नेमला. कोन्हापूर भागात त्या वेळी कोलामुर आणि मयामुर नावाने दैत्य वस्ती करून होते मयामुर राक्षसाने राहूच्या रूपाने राजा आणि राणी या दोघोर गाय्याची मोहिनी घालणी आणि एके दिवशी राणीला घेऊन तेवून पलायन केले.

जे शूद्रकाने शत्रु होते त्यांनी ही सुरर्णेश्वरी साधून राजाने वान कुक्के त्यांनी राजाला सांगितल की, 'हे वान शूद्रकानेच आहे. त्यानेच राणी-साहेबांना पळवून नेले असले पाहिजे.' राजाने आपल्या नोऱ्याची कर्तयनिष्ठा लक्षात न घेता त्या असत्य आणि दुष्ट वचनारर भयवसा ठेवून शूद्रकाला पार्ष्णीची मित्रा मुनाविली. शूद्रकाने आपल्या हितशत्रूचे कपट ओळखले आणि त्याचेच दात त्याच्याच घशात घालण्याचे ठरविले. त्याने राणीचा शोध लावण्यासाठी राजाजवळून वाही दिवसाची मुदत मागून घेतली आणि तो कामास लागला.

साप्रत पोलीसठाते व्याप्रमाणे गिऱारी कुऱ्याच्या मदतीने गुन्हाचा तपास लावते, त्याप्रमाणे शूद्रकाने आपल्याजवळ असलेल्या कुऱ्यांचा या कामा साठी उपयोग करायाने ठरविले त्याने त्या कुऱ्याच्या साहाय्याने कोन्हापूरच्या महालक्ष्मी मंदिरापर्यंत मयामुराचा माग काढला जाता देवतेच्या साहाय्याविना पुढे शोध लागणे अशक्य आहे अस पाटण्यावरून त्याने तीन दिवस देवीची आराधना केली रात्री त्याला दृष्टात झाला आणि त्याप्रमाणे त्याने चरण्या दिवशी मंदिरात माठा होम केला. त्या होमाचा धूर मयामुर लपून बसला होता तथपर्यंत पोहोचला आणि त्या धुरामुळे त्याला त्या जागी राहाण जडाक्य झाले प्रथम या होमाचा नाग करण्यासाठी मयामुराचा बधु कोलामुर पुढे जाला. त्याच्याउरोवर झालेल्या चक्रमनीत शूद्रक बेशुद्ध पडला, पण त्याच्यावर देवीची कृपा असल्यामुळे थोड्याच वेळात तो शुद्धीवर आला या वेळी देवीने त्याच्या हाती एक राड्ग दिले त्याच्या साहाय्याने नंतर शूद्रकाने कोलामुरास पराजित केले त्याने त्याला पकटून त्याचा बधु मयामुर याचा शोध केला आणि मयामुराला ठार करून त्याच्या तावडीतून राणीची मुटका वेली नंतर पैठणला जाऊन त्याने राजाला त्याची राणी परत दिली

शूद्रकाचा हा अचाट पराक्रम पाहून राजा त्याच्यावर प्रसन्न झाला आणि त्याने आपले अर्धे राज्य शूद्रकाला वर्षास दिले आपली पत्तराणी महालक्ष्मी देवीच्या कृपेनेच परत मिळाली असे समजून राजाने पैठण येथे महालक्ष्मीचे एक मंदिरही बांधले.

पण पुढे काही वर्षांनी राजालाच अमदसा आठवली. त्याची मति चळली त्याने शहारातील सर्व तरुणी आणि उपर वन्या याना एकत्र जमवून त्या सर्वांरोबर विवाह केला आणि त्यांना आपल्या जनानसन्घात कोंडून ठेवले. या नीच कुत्यामुळे सर्व शहरात हाहा मार उडाला आणि राजाचा कपट नीतीने सूड घेण्याची प्रवृत्ति उळानली या वेळी एका भक्ताने पीठजादेवीला प्रसन्न करून घेतले आणि तिला सगळी निवारण्याची प्रार्थना केली देवीने स्वतः राजकन्येचे रूप धारण केले आणि अपघाताने राजाला ठार केले कालांतराने शूद्रकही कार्तीदेवीकडून मायेने मारला गेला

जैन प्रभुसूरी नावाच्या ग्रथकाराने 'विप्रिथ तीर्थक्षप' नावाचा ग्रथ लिहिलेला आहे त्यामध्ये वरील कथाभाग आलेला आहे असे, रा गो ह रने आपल्या 'महाराष्ट्राची चार दैवते' या ग्रथामध्ये म्हणतात (पृष्ठ ३२)

राजशेखरने 'चतुर्विंशति प्रथ' या नावाचा ग्रथ लिहिलेला आहे, त्यामध्ये वरील कथा थोड्या परमाने आली आहे आणि ती अधिक प्रकाश टाकणारी असल्याने सारंगरूपाने येथे दिलेली आहे

शूद्रकाची निवड कशी झाली? सातगहन राजाने एकदा शहरातील माणसे एकत्र जमविली आणि त्यांच्यातर्फे एक भला मोठा दगड उचलण्याची पैज लाविली स्वतः राजाने तो दगड गुडघ्यापर्यंत उचलून दाखविला पण त्याच्यावर काही तो त्याला नेता येईना राजाचा हा पराक्रम पाहून एकामागून एक अनेक वीर पुढे झाले, परंतु डोक्यापर्यंत तो दगड कोणीच उचलू शकला नाही या वेळी शूद्रक ब्राह्मण या गर्दीत उभा होता तो पुढे सरवायला आणि त्याने अलगद तो दगड वर उचलून उच्च उडविला असे सांगतात की, शूद्रकाने तो दगड उच्च उचलित्यावर अतराळातच त्याचे तीन तुकडे झाले एक तुकडा वारा कोसावर पडला, दुसरा तुकडा शहरालगतच गोदावरी नदीच्या पात्रातील नागद्वद येथे पडला आणि तिसरा तुकडा तेथे जवळच चवदाच्यावर पडला शूद्रक ब्राह्मणाचे हे अचाट सामर्थ्य पाहून राजाने त्याला प्रतिष्ठानचा न्यायाधिकारी नेमले

पुढे दैत्याने राजाच्या राणीचे अपहरण केले, शूद्रकाने दैत्यांना ठार करून तिला परत आणले, शूद्रकाला अर्धे राज्य मिळाले, आणि राजाने शहरातील तरुणींरोबर विवाह केला, हा कथाभाग तोच आहे

पीठजादेवी राजकन्यारूपाने राजसन्घात जाण्यावर, तिने आपल्या मुलावर पदर ओढून घेतला होता. राजाला ही मुदर स्त्री कोण असावी याचा

सुगावा न लगल्यामुळे त्याने तिला यात्रिले आणि तिच्या मुत्तारचा पदर दूर मारला. तो काय आश्चर्य ! राजाला ते रूप एखाद्या कृत्येसारखे भासले आणि तिच्या भीतीने तो पळत सुटला. राजा पुढे आणि राजकन्यारूपी देवी मागे, या-प्रमाणे सर्व शहरातून धिंड निघाल्यावर राजाना नाईलाज झाला आणि शेवटी त्याने नागन्द्दामध्ये उडी मारली पाण्यात बुडाल्यावर मग काय, त्याचा आयुष्यक्रमच संपला. (जौरगाव जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ३७४)

वर जो दगड उचलण्याचा खेळ निषेदन केला आहे, त्याची प्रचीती आजही महाराष्ट्रान पहाण्यास मिळते. वजन उचलण्याची आधुनिक साधने रेडिओपाडी उपलब्ध नसल्याने दगडाच्या निरनिराळ्या आकाराच्या लहानमोठ्या गोट्या, मंदिर अगर चावडीसमोर ठेवलेले असतात आणि कसरत करणारी माणसे त्यांना उचलण्याचा सराव करीत असतात. लेखक लहानपणी पुण्याजवळ येरवडा गावी रहात असता माट्टीच्या देवळासमोर अशा गोट्या पडलेल्या त्याने पाहिल्या आहेत. वार्षिक यात्रेच्या वेळी त्या उचलण्याची चढाओढ होत असे, हेही त्याने अनेक वर्षे अनुभवले आहे.

(२०) पैठण देवता

दक्षिण भारतामधील पैठण हे शहर पार प्राचीन आहे. याचेच पूर्वाचे नाव प्रतिष्ठान असे होते. सम्राट अशोक राजाच्या शिलालेखात या नगरीचा उल्लेख 'पतेनिक' असा आढळतो. निर्णयक्षिभूकार कमलाकर भट्ट आणि शिवार्जा राजाना राज्याभिषेक करणारे गागा भट्ट हे मूळचे या क्षेत्राचे ब्राह्मण. पहिल्या शतकात इजिप्शियन हेरकल पेरिप्लस याने भारताचा व्यापार धीस, रोम-परोवर कसा चालत होता, याचे वर्णन केलेले जाढळते तो म्हणतो की, दक्षिणेत पैठण आणि तगर ही दोन व्यापारी शहरे पार महत्त्वाची होती त्या वेळी मंडौन येथून पैठण येथे जाण्यास साधारणत वीस दिवसांचा प्रवास करावा लागे तेथील गोमेद दगडाची निर्यात वरिष्ठ देशात होत असे उत्तम कापडही निर्यात होत असे. शातवाहन राजे सर्व दक्षिणेचा कारभार याच शहरातून पहात असत, पण पुढे चाटुक्य व राष्ट्रकूट राजवटानी तेथून राजधानी हलविली.

शाश्विवाहन राजासवर्षाची दत्तया उद्बोधक आहे कोणी एक ब्राह्मण कन्या पैठण शहरी एका कुभाराच्या घरी येऊन राहिली. कालांतराने श्रेय नाराच्या नागांचे तिजवर प्रेम जन्ले आणि दोघाचा विवाह होऊन त्यांना जो पुत्र झाला तोच शालिवाहन होय. तो कुभाराच्या घराचे बाढला लहानपणचा खेळ म्हणून तो मातीचे हत्ती, घोडे, शिपाई खेळण्यासाठी बनवीत असे आणि घरात घाठा करून ठेवी. त्याच वेळी नर्मदा नदीपलीकडे विक्रमराजाने आपला सवत् शक

सुरू केला होता. असे असता एका ज्योतिषाने त्याला भविष्य सांगितले की, 'तुझा प्रतिस्पर्धी जन्मला आला आहे आणि तो वाढत आण्टे' त्याचा शोध घेण्यासाठी त्याने पुढील उपाययोजना राजाला सुचविली 'हत्तीच्या गिरोभागी एका पत्रिका लिहून त्यावर या हत्तीचे वजन मळवा किंवा युद्धाला तयार व्हा' असा मजमूर धाडून त्याला दक्षिणेत सचारासाठी पाठवावा, म्हणजे प्रतिस्पर्धीचा शोध लागेल

फिरत फिरत तो हत्ती पैठण शहरापर्यंत आल्यावर या मुलाने ती पत्रिका वाचली आणि हत्तीला अडविले त्या हत्तीचे वजन काढण्यासाठी त्याने अशी युक्ती योजिले की, प्रथम हत्तीला नावेत घासन, ती नाम गोदावरीमध्ये सोडून पाण्याची पातळी नावेवर रसान्धित केली नंतर हत्तीच्या ऐवजी त्यामध्ये वाळूची पोती त्या रेषेपर्यंत भरून, त्याचे वजन केले विक्रमाला हत्तीचे वजन येणे प्रमाणे कळविले गेले पण यामुळेच विक्रमाला आपला प्रतिस्पर्धा सापडला आणि त्याचा नाश करण्यासाठी, पैठणवर त्याने स्वारी केली गहरावर चिंता पसरली असता, गैष नागाने जावयाला अमृत आणून दिले आणि ते मातीच्या चिंथार सिंचन करताच सर्व पशुसैन्य जिवंत झाले त्या सैन्याच्या सहाय्याने शालिवाहनाने विक्रमाखेरीपर युद्ध केले आणि आश्चर्य असे की, तो विजयी झाला याच शालिवाहनाने आपल्या या स्मृतीचा दक्षिण भारतामध्ये एक सुरू केला आणि आजतागायत तो चालू आहे (तीर्थरूप महाराष्ट्र, महादेवशास्त्री जोशी, पृ ९८)

सत एकनाथ महाराज ज्या गोपाळदृष्य मूर्तीची पूजा करीत होते, ती मूर्ति पाहण्याचे भाग्य लखनौला लागले आहे महाराजाचा वंशज नरहरपत यानी असे सांगितले की, ती पंचरस धातूची मूर्ति कोणी पत्ता प्रायगणाने महाराजाना अर्पण केली, पण त्या मूर्तीच्या मनात महाराजाजवळ राहण्याचे आहे किंवा नाही, हे पडताडून पाहण्यासाठी महाराजानी त्या मूर्तीच्या उजव्या अभयमुद्रा हस्तावर गूळखोलेरे ठेवून प्रसाद मागितला की, 'जर मूर्तीच्या मनात मजघरी रहावयाचे असेल तर स्वहस्ते प्रसाद घाली साडून मजला मिळाय' जेथे भाग आहे तेथे देव आहे, हा नेहमीचा अनुभव या ठिकाणीही अनुभवला आला निर्जनि मूर्ति आपला उजरा हात घाली केला आणि तो प्रसाद महाराजाच्या हाती पडला तीच मूर्ति आजही नाथाच्या मदिगत पूजनास आहे

दक्षिण भारतात पैठण हे फार विख्यात क्षेत्र आहे एके काळी ही राजधानी होती आणि या राज्याचा विस्तार तापी नदीपर्यंत झालेला होता या राज्याचा व्यापार नाणपाटमार्गे गाली नाणपोषारा बदरातूनही परदेशांती चाले अनेक विद्वान पंडित येथे बसती करून होते शास्त्रर पुदिपत्रासाठी

याच नगरी आले होते आणि बालगयात रेडयारुडन वेद बदनिण्याचा अलौकिक चमत्कार त्याने 'इयेचिचे भूमीत' केला होता. दुर्गादेवीच्या मयकर दुष्कालात या क्षेत्राची अतिशय वाताहात झाली आणि येथील घर्मपडित कार्गाला गेले आणि तेथेच स्थायिक झाले. हे क्षेत्र महाराष्ट्रकवि एकनाथ याच्यामदल प्रसिद्ध आहे.

जैनसाधु प्रभुगुरी १४ व्या शतकाच्या प्रारंभी होऊन गेले. त्यांनी 'कल्प प्रदीप' या नावाना ग्रंथ लिहिलेला आहे. त्यामध्ये असे वर्णन आढळते की, मातवाहन राजवड्याने अनेक उत्कृष्ट कार्ये केली असून आपला सुदृष्ट भटोच शहरापर्यंत वाढविला होता राजा स्वतः जैनधर्मास गतला. त्याने अनेक 'चैत्य' अंगर मंदिरे बांधली. एरव्या प्रतिष्ठान शहरा त्याने ६८ स्थाने निर्माण केली होती. (औरंगाबाद जि.हा. गॅजेट, पृष्ठ ३७३.)

इतिहास असे दाखवितो की, क्वथाल (रानदेश) येथे सतत पायार उभे राहून पुराण धर्मग्रंथांचे पठण करणारा मुसलमान साधु निजामुद्दीन याने पुढे पैठणास जाऊन तेथील योगिनीच्या सुप्रसिद्ध कालीमंदिरावर हला चढवून, देवीची मूर्ति आणि मंदिर उध्वस्त केले आणि भक्तगणांची कत्तल केली त्यानंतर त्याच स्थानावर त्याने धर्मप्रसाराठी आपला मठ स्थापन केला दुसरे एक मौलाना साहेब-जजरी वनाचे सहकारी-यानी पैठण येथील रेणुकेचे मंदिर पाडून तेथे दर्गा स्थापन केला याप्रमाणे परप्रातीय आणि परधर्मीय धर्मप्रसारकारानी निर निराळ्या वेपासाली देण पोस्तरण्याचे आणि आपापल्या धर्माची प्रतिष्ठा वाढ मिण्याचे काम केले (इतिहासाची पुनरावृत्ति होते हेच सरे आजहि देश पोस्तर प्याचे काम भारतीय हिंदूंचा परदेशावर निष्ठा असलेला एक पण करितच आहे) हा इतिहास जरी सर्वविधुत असला तरी आणि कचिच काही ठिगणी त्याची पुनरावृत्ति होत असली, तरी हिंदुधर्मीय मात्र काही गहाणपणा शिक्त असल्याचे दिसून येत नाही त्याच्या सख्येला गळतीच लागलेली आहे आता त्याच्या जोडीला ईसाई धर्मप्रचारक आले आहेत राजदडाने ही दुर्दशा थाबेल तेव्हाच आर्यधर्माचा सूर्य उगावला असे मानता येईल आणि भारत दीर्घकालाच्या दास्यातून मुक्त झाला असे रजया अर्थाने म्हणता येईल

मुसलमान साधूच्या निरनिराळ्या अनेक जाती आहेत अवलीया, नकीब, नजीब, अम्ह, अनदाल, अबताद, गौस व कुतुब अशा चढत्या श्रेणी आहेत मुसलमान राजसत्तेच्या काळी काहीना ज्या अनेक सनदा दिलेल्या होत्या, त्यांमध्ये हिंदूंच्या मूर्ति फोडणे हे काम त्यांना सांगितले असल्याचे नमूद केलेले आहे इलियट-डौसन इतिहास भाग ७, पृष्ठ २८४ वर स्वच्छ म्हटले आहे की, 'फिराने तत्त्वत मिशेवर उपजीविका केली पाहिजे पण घस्तुत ते डांबरट असत अशा या फिराची सख्या त्या वेळी या देशात आठ लाख असल्याचे आढळते ' (दासायन, पृष्ठ १४५-१४६)

या प्राचीन वैभवशाली राजधानीचे ऐश्वर्य निती होते, यासंधी एक कथा उपलब्ध आहे, ती अशी, " एकदा पेशवे सैन्याचा तळ या गावाजवळच पडलेला होता तेथील एका गभर्नीमत व्यापाऱ्याला वाग्ले वी, पेशवे सरकारांच्या मुलीला आपल्या घरी बोलावून तिचा सत्कार कराना यासाठी तिला हळदी कुक्याच्या निमित्ताने बोलावणे पाठविण्यासाठी त्याने आपल्या जेष्ठ चिरजीवास पाठविले पणव्याना थोडेसे आश्चर्य वाग्ले असल्या घरी जाणे इष्ट किंवा अनिष्ट, आपल्या इभ्रतीस, प्रतिष्ठेस ते शोभण्यासारणे आहे किंवा नाही, याचा प्रथम शोध घेण्याकरिता त्यांनी त्या मुलाजवळ उलग निरोप पाठविला, ' आमच्या

छावणीपासून तुमच्या घरापर्यंत चादीच्या रुप्यानी भरलेल्या पिशव्याची पायथडी जखरली तर आमची मुलगी आपल्या घरी अवश्य येईल.' मुलगा घरी आला आणि त्याने पेशव्याचा निरोप वटिलाना कळविला. पेशव्यांना तानडतोर 'होमार' न दिल्यावरहळ वडिलानी मुलाला दोष दिला आणि पेशव्यांना त्याच्या सवाई उलट निरोप घाडला, 'एकाच शिक्क्याचे रुपये आपणास हवे असतील तर पायथडीची व्यवस्था करण्यात थोडा जखधी लागेल, परंतु कोणत्याही शिक्क्याचे रुपये चालत असतील तर तानडतोर व्यवस्था करण्यात येईल.' हा निरोप मिळाल्यानंतर पेशव्यांची खात्री पटली. त्यांनी आमरण स्वीकारले आणि मुलीला त्या व्यापाऱ्याच्या घरी पाठविले. (भक्तिसुमने, ले. कान्हेलकर, पृष्ठ ५३).

२थी सावकारानी पेशव्यांना मुलीक्षेरोरच आपले घरी नेले, आणि रुपयाच्या राश्यांवर बसवून त्याचे वृजन करून, ती सर्व सपत्ती त्यांना अर्पण केली. पण दाता जसा उदार त्यापेक्षा श्रीमंत जास्त उदार, आणि हेच प्रजादक्ष राजाचे कर्तव्य असा वयास पाहिजे. श्रीमंतानी त्या सपत्तीचा स्वतःसाठी उपयोग न करता, सावकाराना आज्ञा केली की, या सपत्तीतून पैठण येथील गोदारतील नागघाट दुरुस्त करून घ्याना. श्रीमंत माधवराव पेठने आणि त्याचे मनी नाना पडणवीस, या उदारतेने जनतेला रागरीत होते. म्हणूनच त्यांची नावे इतिहासात अजरामर राहणार आहेत. (तीर्थरूप महाराष्ट्र, ले. महादेवशास्त्री जोशी, पृ. १०२)

वरील सावकाराप्रमाणेच शंभू, लडू, वानोळे या नाराचे जाणखी सावकार या शहरी होते. राधोबादादा पेठने यांचा तळ या शहराजवळ पडला असता रसद सपन्न्यामुळे, वानोळे सावकारानी दररोज सध्यांथ रुपये याप्रमाणे सध्या महिना रातोराच्या सैन्यासाठी रचून केले. या सावकारांच्या रुपयांच्या गोणी इतमन्त. पडलेल्या असत. ज्याप्रमाणे मोठ्या धान्यपेठेत, धान्याच्या गोण्या सुगीच्या दिवसात रस्त्यावरही पडलेल्या असतात, त्याप्रमाणे असत. रस्त्याने जाणाऱ्या बायाबापट्या त्या पोत्याच्या टिगाला अडकळत, तेव्हा सहज उद्गार निघत ' वार मेल्यांची सपदा'. असा होता भाग्यवान भारत

वरील कथेप्रमाणे सपत्तीराज यावकराड याच्या कारकीर्दीत यदोद्याने प्रसिद्ध सावकार भी. माधव मिराळ यांनी देवगाड्यांमध्ये रुपये भरून त्यांची रंग आपल्या यात्रापासून सरकार यात्रापर्यंत लागली होती हे प्रसिद्धच आहे. महाराजांनी ती निव्वळ परीभाच पोथी हाजी त्यामुळे ही एवढी संपत्ति पाहिल्यावर गाड्यांशी तोंटे सगळ्या उलट फिरविल्यास लागली आणि ती संपत्ती परत येथी ही गोष्ट निराळी. पण महाराजांच्या या धार्मिक श्रेष्ठ्यात सरकारी तिजोरीला किन्वेच स्थाने द्याऊ नये याचो लागे. कारण संपत्ति

गहिर काढण्यापूर्वीच व्याजाचा करार झालेला होता की, संपत्ति पाहण्यातून गहिर पडली की व्याज सुरू होईल

पैठण शहरी एकनाथ महाराजांनी स्वतः पाहलेल्या नाथ मंदिरात श्रीकृष्णाची पावले दिसतात नदीमाठी एकनाथाच्या पादुका असलेले मंदिर आहे या गहिरातील मंदिराची सविस्तर माहिती औरंगाबाद जिल्हा गॅझेट पृष्ठ ३५५-३५८ मर पाहाता येईल या स्थानाचे साप्रतचे महत्त्व एकनाथपंढीला पाहावयास मिळते. नाथाचा राजण त्या दिवशी अनेक भक्त पाणी ओतून भरित असतात, पण नाथाच्या वंशजाची भायट त्यामध्ये ओतल्याशिवाय तो भरून वाहात नाही. हा चमत्कार पाहण्यास अनेक भक्त जमत असतात

या क्षेत्राची महती वर्णन करताना एकदोन उदाहरणे पाहण्यासारखी आहेत कृष्णदयार्णव या प्रसिद्ध मराठी कवीला अमानर भोड फुटले. ते जाण्यासाठी अनेक उपाय केले, पण ते व्यर्थ गेले शेवटी एकनाथ महाराजांनी दृष्टात दिला की, श्रीमद्भागवत दशम स्कंधावर टीकाग्रथ तयार केल्यावर रोगाचे निर्मूलन होईल. सताच्या वचनानुसार संपूर्ण विश्वास ठेवून कृष्णदयार्णवांनी टीका सुरू करताच हळूहळू प्रमान दिसू लागला आणि टीका पुरी झाल्यावरुनर कोड नाहीसे झाले

जन्मीच एक प्राचीन कथा आहे राण कवीच्या समकालीन मयूर नाथाचा एक कवी होता एकदा राणाच्या धरी गेला असता, राण व त्याची पत्नी यांचा काही संवाद चालला असता, याने मध्येच तोंड घातले आणि काही वाक्ये उच्चारली त्याच्या स्त्रीला वाचासिद्धि होती, तिने लगेच शापवाणी उच्चारली, 'तुझ्या अग्नी महारोग जडेल' आणि त्याप्रमाणे घडले. मयूर कवि हा सूर्योपासक होता, तेव्हा त्याने आपल्या इष्ट देवतेची प्रार्थना केली आणि 'सूर्यदातक' नावाचे स्तुतिपर काव्य लिहिले, परिणाम असा झाला की, तो रोगमुक्त झाला गुरुचरित्र घडत अशा रीतीच्या रोगमुक्त झाल्याच्या कथा पाहण्यात येतात

(तीर्थरूप महाराष्ट्र, महादेवनाम्नी जाणी, पृ ९८)

(२१) पुणे शहर शक्तिपीठे

इ. स. ६२३ साली पुणे शहर हे अय्ये दहा वारा शोपण्यांचे गाव होते. यांमध्ये ब्राह्मणवर्गांनी दोन घरे होती गावच्या चारी दिशांना घामदेवता म्हणून बहिरोरा, दनुमा, नारायणेश्वर व पुणेेश्वर ह्या देवता दाल्या. या शोपण्यांच्या दक्षिणेला पाऊण मैलावर जोगेश्वरी ही घामदेवता होती व तिच्याजवळून अशिल ओढा वाहात असे पुढे ता मुठा नदीला मिळत होता या शोपण्या मुठा नदीच्या

काठी म्हणजे सध्याच्या कसबा पेठेतील भागातच होत्या. प्रमाक्रमाने गावाची दक्षिणेकडे वाढ झाली. कारण उत्तरेकडे नदीचे पात्र होते.

राष्ट्रकूट वंशातील कृष्ण राजा याच्या दानपत्रात या शहराचा उल्लेख 'पुण्य विषय' असा आहे (इ. स. ७५८). पुढे पुनक विषय झाले, नंतर पुनवडी झाले (इ. स. ९९३) आणि शेवटी पुणे हे नाव कायम झाले. शहराला यादवांच्या वेळचा तट होता. कुंभार वेस, मावळ वेस, केदार वेस अशा मोठ्या डौलदार वेशी होत्या. मुठा नदीवर घाट आणि त्यावर मंदिरे होती. ती यादवांच्या वेळची हेमाडपंथी वाघणीची होती, पण मोगलांच्या अमदानीत ती फुटली. कसबा पेठेत केदारेश्वराचे मंदिर होते. त्याचा पुजारी शाममट राजर्षी नावाचा दशमंथी ब्राह्मण होता, तो वाटविला गेला आणि जाश्वर्य असे की, तोच पुणे शहराचा मुख्य काजी झाला, मुजार झाला. त्याचेच वंशज पुणे शहराचे प्रमुख काजी बनले.

(व. मो. पुरंदरे, राजा शिवछत्रपति)

इ. स. १२९० च्या सुमारास मुसलमानी अमल चानू झाल्यानंतर दिल्लीहून चार फकीर या गावी फिरत फिरत धर्मप्रचार करीत आले. त्या वेळच्या आक्रमणात्मक घोरणानुसार त्यापैकी शेख मुलाह याने पुण्येश्वर आणि शेख दिवातने नारायणेश्वर यांच्या मूर्ति मंदिरातून बाहेर फेकून दिल्या आणि त्या ठिकाणी आपले दगों स्थापन केले. हे दोन्ही दगों आज पुण्यातील नवा पूल भागात एक आणि दगडी पुलाजवळ दुसरा असे उभे आहेत. पुण्येश्वर या शंकराच्या स्थानावरूनच वदाचित् पुणे हे नाव या गावाला मिळाले असावे.

(Poona And Suburbs by K. M. Kumbhakar, 1910)

गावाचा विस्तार वाढला तसे जोगेश्वरी देवीचे स्थान बदलले आणि ते गावाच्या मध्यभागात आले. अनेक जीर्णोद्धार होऊन आता त्याला सध्याचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. मंदिराला तावटा रंग दिला म्हणून या स्थानाला 'तांबडी जोगेश्वरी' असे नाव पडले, असे रा. गायकवाड आपल्या 'पुणे शहर वर्णन इ. स. १८८८' या ग्रंथामध्ये लिहितात. सध्या मंदिराचा विस्तार जरी वाढलेला दिसत असला तरी मूळची देवी एका लहानशा पुमटीतच आहे. देवीला चार भुजा असलेल्या दिसतात, पण अगारर शेंदुराची पुटे चढलेली असल्याने हातात कोणती शस्त्रे आहेत हे मात्र कळत नाही. मंदिराच्या पुजान्या-

कडून लेराकाला असे समजले की, मूळ मूर्ति सुमारे अडीच फूट उंचीची असून, हातामध्ये आयुधे उजवीकडे वरती डमरू, खाली राक्षसाचे मुडके आणि डावीकडे वरती त्रिशूल आणि खाली गदा अशी आहेत. देवीच्या परिसरातच विष्णु, महादेव, गणपती आदि इतर देवतांच्या मूर्ति आहेत. पूर्व बाजूला दोन मोठ्या दीपमाळा होत्या. पण आता तो रस्ता वाढवित असल्याने त्या नाहीसा होतील अथवा कदाचित् ह्याल्यादेखील असतील. लेराकाने पुणे येथील नूतन मराठी विद्यालयामध्ये इंग्रजी सातवीचे शिक्षण घेताना (सन १९२४) त्या दीपमाळा पाहिलेल्या आहेत.

जोगेश्वरी ही एक प्रमुख ग्रामदेवता मानली जाते. शहरातील कोणत्याही भागात लग्न अगर मौजीवधन झाले तर प्रथम अन्नत याच देवीला दिली जाते आणि त्यानंतर ती पुणे शहराची मूळवस्ती जी कसबापेठ तेथील गणपतीला दिली जाते. या देवतेशिवाय पुणे शहरात दुसरी दोन स्थळे आहेत. शुक्रवार पेठेत काळी जोगेश्वरी आणि दुसरी पिचळी जोगेश्वरी.

(Poona Gazetteer, Page 316)

जोगेश्वरी हा योगेश्वरी शब्दाचा अपभ्रंश आहे. योगेश्वरी देवीची उत्पत्ति कशी झाली हे याच ग्रंथात पौराणिक देवता प्रकरणामध्ये आपण पाहिलेले आहे.

(२) पार्वती हे दुसरे शक्तिपीठ होय. हे स्थान भुईसपाटीपासून २६१ फूट उंच असून शहराच्या दक्षिणभागी एका टेकडीवर आहे. रा. गाथकवाड आपल्या ग्रंथात म्हणतात की, ' नाळाजी निश्चिनाथ यानी पेशवेपद स्वीकारल्यानंतर नेहमी सातारा शहरी जाऊन छत्रपतींचे दर्शन घेणे त्यांना कठीण जाऊ लागले. कारण कामाचा पठारा दिवसेंदिवस वाढतच होता. नाळाजी छत्रपतींच्या पाहुणा त्यांनी आणविल्या आणि त्या पार्वती टेकडीवर स्थापन केल्या. त्यामुळे या स्वामीनिष्ठ शेवकास महाराजाचे दर्शन पाहुणा स्वरूपात घेणे मुश्किल झाले. काही वर्षांनी बाजीरावाने पेशवाईची वस्त्रे धारण केल्यावर त्याच ठिकाणी त्याने एक शिवलिंग स्थापन केले. अशी समजूत आहे की, आजतागायत छत्रपतींच्या पाहुणा त्या शिवलिंगाखाली आहेत '

या मंदिराच्या स्थापनेत्रिपयी दुसरी कथा अशी. पार्वती देवीचा पुरातन तांदळा या ठिकाणी होता. गांधा गुरव प्रत्यक्ष येऊन देवीची पूजाअर्चा करीत असे. एके दिवशी कर्मधर्मसंयोगाने नाळाजी बाजीरावाची पत्नी गोपिकाबाई दिने

मोती महालानून त्या टेकडीवरून उतरत असणाऱ्या गुरवाला पाहिले. चाईने त्याच्याजवळ सर्प चौकशी केली तेव्हा तो म्हणाला, 'देवीचे हे प्राचीन स्थान आहे आणि ही देवी नवसास पावते.' या वेळी स्वतः गोपिकामाई पायाच्या इसराने पडाडलेल्या होत्या. देवीला त्यानी नमस केला. देवी नमसाला पावली आणि चाईचे इसब बरे झाले. पतप्रधान शंकरावलीप्रमाणे या मंदिराचे बाधकाम बाळाजी नाजीराव पेशवे यानी शाहू महाराजाच्या अनुष्ठेने शके १६७२ साली मुरु करून ते चार वर्षांत पुरे केले, तर वॉटसन गाईडप्रमाणे हे बाधकाम इ. स. १७४९ मध्ये चालू होऊन इ. स. १७५६ साली पुरे झाले. म्हणजे या दोन्ही माहितीत एक नाक्यता तर नाहीच, पण उलट वर्षाभराचा परक पडतो. या मंदिरासाठी अदाजे १० लक्ष रुपये खर्च झाला होता नवस पूर्ण झाल्याने याप्रमाणेच अनेक मंदिरे भारतात उभारली गेली आहेत.

सद्गुणाच्याच शेजारी मूळ तादळास्वरूप पार्वती देवीचे स्थान आहे. देवदर्शन आणि व्यायाम या दोन्ही गोष्टी साधण्यास सेवानिबृत्त नोकर व अनेक भक्त प्रत्यही मंदिरास भेट देत असतात.*

शेवटचा बाजीराव पेशवा याने या जागी दक्षिणेकडील वाजूस एक राजवाडा बांधणीकरिता घेतला होता, पण तो पूर्ण होऊ शकला नाही. इतकेच नव्हे तर झालेले काही थोडथोडके बाधकामही वीज पडून नाश पावले. दिनांक ५ नोव्हेंबर १८१७ रोजी मराठे आणि इंग्रज यांची सडकी येथे अखेरची लढाई झाली. त्या वेळी या ठिकाणी असून बाजीरावाने युद्धपरिस्थितीचे दुर्निष्ठाच्या साहाय्याने निरीक्षण केले होते. श्रावण महिन्यात पेशवे सरकार दक्षिणा देण्यासाठी ब्राह्मणांना याच क्षेत्री जमा करित आणि दक्षिणा वाटीत त्याला रमणा म्हणत. जाजपावेतो रमण्याभोवतीच्या जाडजूड भितींचे अग्रशेप पाहता येतात, पण नवीन घडणीत तेही नाभशेप होणार आहेत.

नाम आले, येथे शृंगे याचा अर्थ शिरारे, हे मुद्दाम ध्याव्यात टेवावयास हवे, नाहीतर गैरसमज व्हायचा ! नाशिक जिद्दा गॅसेट जेव्हा बनविले त्या वेळी याचे संशोधन झाले होते, पण सात दिगरे मात्र काही आढळली नाहीत. फक्त चारच दिगरे आढळली, त्या वेळी त्या संशोधकांच्या असेही ऐक्यात आले की, सप्तशृंगी देवीचे चतुःशृंगी हे नामही प्रचारात होते. पुणे येथील देवीचे मूळपीठ हेच असल्याने, त्या देवीलाही चतुःशृंगी हेच नाम मिळाले आहे. यारकार्ने पाहिले तर सध्या हे मंदिर ज्या ठिकाणी आहे, त्याच्या आसमतात टेकडीला चार दिगरे नाहीत. पण डोंगरमाथा चौसपाट असल्याने चतुःशृंगी नाम आले असावे, असे काही प्रतिपादितात.

नवरात्रामध्ये या ठिकाणी मोठी यात्रा भरते उत्सवमूर्ति म्हणून मूळ देवीच्या पुढे एक धानूची मूर्ति ठेवतात. या देवीचे पुजारीपण व व्यवस्था अनगळ उपनाम असलेल्या घराण्याकडे आहे. येथील एक पुजारी गोविंद चिंतामण अनगळ, हे लेखाला माळेत भूगोल शिक्षकही होते. मंदिराचा पादरात्रुभ कळस अतिदूरवरूनही दिसतो. यात्रेच्या वेळी या ठिकाणी होमहवन केले जाते. त्या वेळी नवसप्तीत्यर्थ अनेक कोंकट्या रक्त्या पायथ्याच्या परिसरात उळी दिल्या जातात. हे हवन अष्टमीच्या दिवशी होते हवनसुडानवळ देवीचे वाहन जो सिंह त्याची एरू प्रतिमूर्ति उभी आहे. शहरवाढीमुळे आता पायथ्यापर्यंत वस्ती झालेली आहे आणि टेकडीच्या पायथ्यापर्यंत जाण्यासाठी रस्त्याची व्यवस्था झालेली आहे प्रस्तुत यथाचा लेखक त्याच्या लहानपणी (जन्मनवळ १९२० साली) तो इतर तालीमसघातील 'दौडी' रस्त्यावर चतुःशृंगी देवीच्या दर्शनासाठी जात असे शहरातील अनेक तालीमसघ त्या वेळी मऱ्या पहाटे एकत्र निघत, वाटेत जाताना देवीच्या नावाचा जयघोष करीत आणि साधारणपणे उजाड्यापूर्वी दर्शन घेऊन परत येत त्या वेळी उत्पन्न झालेले विशुद्ध वातावरण उत्साहवर्धक आणि आनंददायक असल्याने फार मोज वाटत असे. नवरात्रामध्ये देवीचे दररोज दर्शन आणि पळण्याचा भरपूर व्यायाम (त्यास 'दौड' असे म्हणत) ध्या दोन्ही गोष्टी साधत असत आजच्या तरुणामध्ये ते दृश्य मात्र दिसत नाही.

गुजगप्रयात

चला पुण्यमार्ग पहा देविना हो ।

पहा पर्वती आणि जोगेश्वरी हो ॥

घसे गावशीचे चतुःशृंगी देवी ।

श्रमाने तयाची कथा वर्णिली ही ॥ १ ॥

इंद्रवंशा

जोगेश्वरी प्राचिन ग्रामदेवता ।
 आहे सहाव्या शतकावरी स्थिता ॥
 शेदूर भाळी तिज भक्त वाहती ।
 जोगेश्वरी लाल म्हणोनि बोलती ॥ २ ॥

शार्दूलविक्रीडित

ग्रामासंनिध उंच टेकडि असे दीपगृहाचे परीं ।
 नाना-पत्नि विलोकि फोणि यजिता श्रेत्रास देविसरी ॥
 शाहूने मग मंदिरा उभविले, आमात्य भार्येस्तव ।
 स्थापि शंकर-पार्वती-गणपती-विष्णूस पूजेस्तव ॥ ३ ॥

शिखरिणी

चतुःशृंगी देवी नवस करितां पावसी सदा ।
 पहा वृद्धा-शिष्यास्तव अवतरे दुर्लभ-पदा ॥
 तुझ्या आशीर्वादिं बहुत धन शेटी मिळविले ।
 म्हणोनी वास्तुला तव स्मरणि त्याने उभविले ॥ ३ ॥

* * *

(२.२) धनशंकरा

सव्गं घंटां त्रिशूलं लिपिविशदतरं मिभ्रतीं दक्षहस्तैः ।
 पात्रं शीपै मुपेतं ह्यमरुकमनिशं वामहस्तैस्त्रिनेत्राम् ॥
 सिंहस्थां तारहारांगदमणिमुकुटां स्योतयन्तीं प्रसन्नाम् ।
 वन्दे पूर्णेन्दुभिषां प्रतिरुधिरमुखीं शंकरां शंकरेश्याम् ॥

शौनसाने प्रश्न केल्यावर स्कंद या स्थानाचा वृत्तात कथन करतात की, एरुदा अगस्ती ऋषि आपली पत्नी लोपामुद्रा हिच्यासह तीर्थाटन करीत असताना एके ठिकाणी त्याला राजा सुद्युम्न ध्यानस्थ पसलेला आढळला राजाने नेत्र बंद असल्यामुळे साहजिकच त्याला ऋष्याच्या आगमनाची चाहूल लागली नाही आणि त्यामुळे त्याने मुनीवर्यांचे आगतस्वागत करून त्यांना आसन दिले नाही, परंतु अगस्तींना तो आपला अपमान वाटला आणि राजाने हेतुतच आपले नेत्र बंद ठेवून आपला अपमान केला असारा, या गैरसजुतीने त्यांनी त्याला शाप दिला, 'तू हत्ती होऊन भूमीवर फिरशील'

पृथ्वीवर भ्रमण करत असताना नारदाना अगस्ती ऋषींची ही उन्मत्त बागणूक वळली अगस्तीला प्रायश्चित्त देण्याचे त्यांनी ठरविले अन्यायाचे परिमार्जन करणे हे साधुपुरुषांचे लक्षण समजल जाते मग अत्याय करणारा मितीही मोठा असो वैकुंठी जाऊन ऋषींची ही बागणूक त्यांनी मिणूच्या कानावर घातली आणि कार्शप्तेनातून त्यांना हुसकावून लावण्याची मागणी केली

यथ काश्या बहिर्गन्धेत्काशीवासप्रिय स तु ॥ २-२॥

ऋषीला लावून दागविण्यासाठी त्यांनी त्याला असे वचन दाखविले की, काशी, राची, अवतिना इत्यादि सात क्षेत्रात साधना केल्यास भक्ताना नुसती सुक्ति मिळते पण,

करवीर निरुपाक्ष श्रीशैल पादुरगम् ।

तिलक सेतुबधश्च सुक्तिमुक्तिप्रदानि पद् ॥ १-१७ ॥

दक्षिणेकडील या क्षेत्रामध्ये भुक्ति आणि मुक्ति दा ही मिळतात तेव्हा त्यांना दक्षिणेत पाठ्यारे पण हे श्लोक कसे ? ऋषीला काशी सोडण्यास उद्युक्त करारे कसे ?

इच्छा असली, की मार्ग सापडतो आणि पुढील कार्यकर्त्याला अंक उच्चापती म्हणून कार्यसिद्धि करून घ्यावी लागते नारद विषयपर्यंताकडे गेले आणि त्यांनी मेरुपर्वताच्या अनेक रहस्यमय कथा त्याला सांगितल्या शेवटी ते त्याला म्हणाले की, 'सर्व देवांनी केलेल्या स्तुतीमुळे मेरुपर्वताला अद्वार चढला आहे भूतलावरील सर्व पर्वतांमध्ये मीच तेवढा उच्च असून बावी सर्व पर्वत नीच आहेत अर्था त्यांनी समजून आहे तेव्हा तू जर मनात पाणवतील तर त्याचे गर्भरण करू शकतील' इतके सांगून नारद निघून गेले.

वाळल्या गरताच्या गर्जावर अग्नीची ठिकाणी पडल्यावर ती पेटण्यास काय वेळ लागतो? नारदानी सांगितलेली मेरुपर्वतावरूनची रनावट हकीकत ररी मानून त्रिभ्यपर्वत वाढू लागला. त्याचा परिणाम असा झाला की, उत्तरेकडे चंद्रसूर्याची गती रुडित होऊन यज्ञयाग बंद पडतील की काय अशी भीती वाढू लागली आणि सर्वत्र हाहाकार उडाला.

तेन नोदेति भगवान् कर्मसाक्षी दिवाकरः ।

हृद्यकव्यादिकर्माणि तेन लुप्तानि भूतले ॥ २-८१ ॥

यज्ञयागादि धार्मिक कृत्ये बंद पडण्याच्या भीतीने सर्ग देव ब्रह्मदेवाकडे गेले आणि वेळीच उपाययोजना करण्याची त्यांनी त्याला विनती केली. ब्रह्म-देवाने त्यांना त्रिष्णुकडे पाठविले. ते त्रिष्णुकडे आल्यावर त्यांनी त्यांना सांगितले की, 'तुम्ही काशी क्षेत्री अगस्ती मुर्नाकडे जाऊन त्यांना आपले दुःख निवारण करण्याची विनती करा. कारण त्यांच्याशिवाय दुसरा कोणीही तुमचे दुःखनिवारण करू शकणार नाही. तसेच त्यांना दक्षिणेकडील क्षेत्राचे महत्त्व पटवून घ्या म्हणजे ते काशी सोडण्यास उत्सुक होतील.'

बरीचप्रमाणे देवाची विनती ऐकून अगस्ती ऋषी आपल्या पत्नीसह दक्षिणेकडे निघाले.

वाराणसी सोडताना अगस्ती आपली पत्नी लोपामुद्रेला म्हणाले,

त्रिष्याद्रेर्वृद्धिस्तंभार्थेन त्याज्या काशी मया प्रिये ॥ ३-४९ ॥

ते त्रिभ्यपर्वतावरून आले असता तो दुर्लभ आढे असे त्यांना आढळून आले. त्यांनी परंताला सांगितले की, 'मला दक्षिणेकडे जाण्याचे आढे. तेदा तुम्ही उंची कमी कर आणि मला मार्ग दे.' सप्तसागर पिऊन टाकणाऱ्या या ऋषीची कीर्ति विष्याचाला माहित होती.

मार्ग आम्रमण करीत करीत अगस्तीमुनी कोल्हापूर येथे जाले असता महालक्ष्मीचे रम्य स्थान त्यांनी पाहिले.

करवीरपुरं प्राप्य महालक्ष्मीनिकेतनं ॥ ३-२३ ॥

त्यांनी तिची आराधना सुरू केली. जखरे देवी प्रसन्न झाली आणि
५।ना म्हणाली,

विद्यते शंकरीक्षेत्रं तिलकारण्यमध्यगं ।

तत्र वासस्तथा कार्यो जगत्कल्याणहेतवे ॥ ३-५८ ॥

‘माझ्या येथील क्षेत्रप्रमाणेच दक्षिणेला तिलक वनात तुम्ही जाणे आणि श्रीशंकरा (वनशंकरा) क्षेत्री राहावे.’ पूर्वी तेथे शंकर वर्षोत्था दुष्काळ पडला असता देवीने आपल्या देहानून शाकमाजी निर्माण करून आणि पाताळा-मधून हरिद्रातीर्थाचे पाणी आपून लोकांचे रक्षण केले आहे, म्हणून तिचे नाव शाकंभरी (शाकान् निभर्ति इति) असे पडले आहे.

पुरा हि शतधापिन्त्याऽनाष्टुष्टथा सकला मही ।

यद्रक्षितं प्राणिजातं शाकान्निश्च स्वदेहजैः ।

शाकंभरीति विख्याता ततः श्रीजगदंबिका ॥ ३-६१ ॥

पिजापूर जिल्ह्यातील हा भाग आजही पाण्यासाठी हलासीचा म्हणून समजला जातो. पाताळानून आलेल्या पाण्यावर तेथे झाडेझुडुपे आणि भाजीपाला तयार झाल्यावर आणि त्या क्षेत्राचा उत्कर्ष पाहिल्यानर दैत्यांनी तेथील लोकाना त्रास देऊन त्या क्षेत्राची नासधूस करण्यास सुरुवात केली. तेव्हा देवीने धानानर सार होऊन आपल्या नऊ कोटी सर्वांसह दैत्यांवर चाल केली आणि त्यांचा नि पात केला. देवांचा हा पराक्रम पाहून सर्व देवाना अतिशय आनंद झाला आणि त्यांनी हरिद्रातीर्थ व तैलतीर्थ यांच्यामध्ये सिंहासना मूर्तीची स्थापना केली, वरील वृत्तांतानरून उदरमं जोडायचाचाला तर असे म्हणानेसे वाटते की, या देवीचे मूळ नाव शाकंभरी असणे आणि ती वनामध्ये राहिली म्हणून वनशंकरा हे नाव तिला मागाहून प्राप्त झाले असणे.

आराधना केल्यास तर तुला शांति लाभेल ' त्याप्रमाणे राजाने आराधना केली. त्याच देवीचे साक्षात् दर्शन घटले आणि म्हणून त्याने मंदिर उभारले.

या मंदिरातील नागरी लिप्यांमध्ये लिहिलेला एक शिलालेख असा

‘ श्री देवीचरणे तत्पर परशुराम नारायण जनगळ, शालीनाहन शके ६०३ ’

याचा अर्थ असा की, या म्हत्वाची मंदिराचा प्रथम जीर्णोद्धार केला असामा ईश्वर देवाच्यातील एका खात्रावर कन्नड लिप्यांमध्ये लिहिलेला सन १०१९ सालचा एक शिलालेख आहे तो असा

‘ राष्ट्रकूट घराण्याचा राजा भीमदेव, सेनक सेनसोप नागवर्म्या यानी ल्हाईत जे शौर्य दाखविले त्याच्या स्मरणार्थ हा खात्र उभा केला आहे. ’

राष्ट्रकूट घराण्याचे हे शासन कल्याण येथील असून जगदेस्वरम (दुसरा) याच्या वेळचे असो. जाणगी एका खात्रावर ‘ साहसभूमिमनेवेगडे, कीर्तिम प्पने, शके ९४६, स्तुतीनाम सत्तरे ’ असा उल्लेख असून तो जगदेस्वरम (पहिला) याच्या वेळचा असामा यावरून उघडच दिसते की, हे पार प्राचीन क्षेत्र आहे

मंदिराचा परिसर चौकोना जमन साधारणत तो १५०×१०० चौ. फुटाचा असामा चारी बाजूंना इमारती व मध्यभागी ६०×१०० चौ फूट आकाराचा चौक आहे प्रवेशद्वारातून जात गेल्यावर दोन्ही बाजूंना ओवऱ्या असून डाव्या बाजूला जेवणघर व उजव्या बाजूला यात्रेकरूंच्या राहण्याची सोप करण्यात आली जाई प्रवेशद्वारासमोर एक दिस्तीर्ण हस्तिप्रतीर्ण तलाव आहे आणि त्याच्या काठी दान म्हान ल्हान मंत्रे आहेत

मंदिरात प्रवेश गेल्यावर चौकालाून जात असताना दान गरूडच्या उभे असलेले दिसतात उन्सपत्रउगी त्याच्यावर दीवाची आराध केली जाते. गाभाऱ्या मध्ये सिंहावाहिनी देवता असून सिंहाचे पुढील दान पाव अदाजे दीड फूट उंचीच्या चतुस्त्यावर ठेवलेले दिसतात या वाहनावर देवी कारूड शाली असून तिने आपले दोन पाव सिंहाच्या पाठीवर सोपलेले दिसतात. सिंहाच्या गळ्यात वटमाळा आहेत चत्रुग, सिद्ध व देवी ना सर्वांनी उंची साधारणत चार फूट आहे. देवीचे स्वरूप जाफयक दिसते

तत शारभरी देवी भुवाष्ट्रविराजिता ।

चापाकुशी पानपात्र बाण पाश त्रिशूलधम् ॥

डमरुं चंद्रहासं च दधाना सिंहवाहना ।

दुर्गमं दानवं दन्तुमदृहासं मुहुर्व्यधात् ॥ ७-९४ ॥

ती अष्टभुजा असून तिच्या हातात मशाल, त्रिशूल, तलवार, डमरू, ढाल व असुराचे मुंडके असून तिचे उरलेले दोन हात सिंहाचा लगाम धरण्यात गुंतलेले आहेत. मूर्तीच्या भोवती उंच प्रभावळ आहे.

दुर्गादेवीच्या अनेक नावांपैकी कांतारवासिनी हे एक नाव असून वनशंकरा या नावामध्ये तेच अंतर्भूत असोवे. महाभारतामध्ये अर्जुनाने समरपूर्व देवीची जी स्तुति केली त्यामध्ये 'दुर्गा कान्तारवासिनी' असा उल्लेख आढळतो. त्यामुळे कान्तारवासिनी हीच वनशंकरा असावी. या देवीच्या स्तुतीपर 'श्री शाकंभरी (वनशंकरा) माहात्म्य' नावाच्या पोथीत ही माहिती उपलब्ध असून पार्वतीचे नाव आदिमाया शंकरा असे दिले आहे.

प्राचीनकाळी चंड दैत्याने या देवीची सेवा करून अभयपद मिळविले आहे. त्याच्या नावाने एक लिंग स्थापन करण्यात आले असून प्रथम पूजेचा मान त्याला दिलेला आहे. देवीची पूजा नंतर केली जाते. तैलतीर्थ व तिलकवन ही नावे दुर्गम दैत्याला दिलेल्या वरदानामुळे आलेली आहेत. या देवीने शंभानुर नावाच्या दैत्याचा वध केला असाहि उल्लेख पुराणात आढळतो. अश्वत्थाम्याने या देवीची आराधना केली आणि त्याला देवीने दर्शन दिले असे म्हटले आहे. वरील गोष्टीचा विस्तृत वृत्तांत या देवीच्या पुराणात दिलेला आहे. या क्षेत्राच्या आसमंतामध्ये महापहारीतीर्थ, हरिद्रातीर्थ, तैलतीर्थ, पद्मतीर्थ, रंगतीर्थ, अगस्तीतीर्थ, भानुतीर्थ, कोटीतीर्थ, नागेशतीर्थ, विष्णुपुष्करिणी, इत्यादि अनेक तीर्थे आहेत. त्यांचा त्रोटक इतिहास या देवीच्या विस्तृत पुराणात दिलेला आहे.

हिंदुपंचांगाप्रमाणे शाकंभरी देवीचे नवरात्र अथवा उत्सव पौष शु० अष्टमीपासून चानू होतो आणि पौर्णिमेला समाप्त होतो. या ठिकाणी वार्षिक उत्सव पौष महिन्यातच होतो आणि प्रत्येक दिवशी खालीलप्रमाणे पूजा केली जाते.

अष्टमी—अष्टसिद्धी देणारी अष्टभुजास्वरूप देवी.

नवमी—नऊ करोड सर्लसह असलेली व नवरत्नांनी विभूषित नवदुर्गास्वरूप देवी.

दशमी—दश दिग्पालांनी पूजिलेली व रावणाविरुद्ध रामाला संतोष देणारी आदिशक्ति, आदिमाया शंकरा.

एकादशी—एकादश रत्न नित्य पूजित असलेली देवी.

द्वादशी—द्वादश आदित्याना सिद्धि देणारी देवता.

त्रयोदशी—त्रयोदश विश्वदेवता नित्य पूजन करीत असलेली देवता.

चतुर्दशी—चतुर्दश इद्रदेवाना सिद्धि प्रदान करणारी, प्रणवस्वरूपिणी आणि चतुर्दश मनूचे नियंत्रण करणारी देवता. या दिवशी असह्य प्रकारच्या भाज्या, वागड्या व तिळाचे पदार्थ यांना पूजासभार व अनेक भाज्यांचा नैवेद्य अर्पण करतात, त्यास 'पह्लेय हब्बा' म्हणतात.

पौर्णिमा—पूर्णाक्षर स्वरूपिणी अथवा पूर्णानंद दायिनी देवता या दिवशी ब्राह्मणमुनींमार्फत गोलावृत्त, सचैल स्नान घालून, देवतास्वरूप मानून त्यांना भोजन द्यायचे. नंतर ऐपतीप्रमाणे बसाल्कार व वायने देऊन त्यांची बोळवण करायची. असे केल्याने देवता प्रसन्न होते. या दिवशी रथोत्सव होतो व लक्षावधी यात्रेकरू त्यात भाग घेतात.

या मुख्य उत्सवाशिवाय या क्षेत्री श्रावण महिन्यात लक्ष पिन्वार्चन, आश्विन महिन्यात दीपाराधन व नवचटी होम, कार्तिक महिन्यात दीपोत्सव हे उत्सव होतात.

या देवीचे पुजारीपण शुक्ल यजुर्वेदीय कण्ठशास्त्रीय ब्राह्मण वर्गामध्ये आहे. त्यांची सहा पराणी अगून ती जालूनपालटून पुजारीपण करतात. सर्व वर्गामध्ये या देवीचे भक्त आढळतात. परंतु विशेषतः देवांग वर्गाची ही कुल-स्वामिनी आहे. या मंदिरात रात्री कोणत्या राद् देत नाहीत.

देवस्थानच्या परिसरात पोढ्या भाजणे, कुटणे अगर दळणे चढ असल्याने तांदूळ, डाळ, गव्हाचे पीठ इत्यादि मिश्रस जायते घेऊन स्वयंपाक तयार करून नैवेद्य अर्पण करतात.

पद्मपुराण आदित्य उपाय २८ आणि महाभारत वनपर्व अ. ८८ यामध्ये शाकंभरी देवीचा उद्देश आढळतो.

शाकंभरीति विख्याता त्रिषु लोकेषु विभुता ।

विद्यं चर्यसहस्रं हि शाकेन किल भारत ॥ १४ ॥

देवी भागवतामध्ये या देवतेचा उद्देश आढळतो, पण त्या ठिकाणी शाकंभरी आणि शताश्री यांच्या नावाचे मिश्रण आढळते. येथे ते पहा.

शताश्री सा युतो जाता देवी भगवती शिवा ।

अनंताश्रीमयं रूपं दर्शयामास पार्यती ।

स्वादूनि फलमूलानि भक्षणार्थं ददां शिवा ॥

नानानिधानि चान्नानि पशुभोज्यानि यानि च ॥ ४६ ॥

शाकंभरीति नामापि तद्दिनात्ममभून्नृप ।

शाकंभरि शिवे नमस्ते शतलोचने ॥ ६९ ॥

हुजळीपासून पाच मैलांवर अमरगोल या गावी जनशक्ती मंदिर असून ते जलनाचार्य यांनी बांधले हे गृहस्थ अतिशय घाटई आणि मंदिर उभारण्यात प्रख्यात होते ते पधराच्या दातजात होऊन गेले त्याचा इतिहास जसा गागतात की, पूर्वाश्रमीचे हे क्षात्रवर्णाय होते. त्यांच्या हातून एका ब्राह्मणाचा यथ ज्ञान आणि त्या पातकाचे धालन करण्यासाठी त्यांनी जनक देवाला ये बाधली. दुसरे असेही एक मत आहे की, जलनाचार्य हे विश्वकर्माचे पाचाळवर्गीय शिष्य होते. गुरुकडून इमारत बांधणीशास्त्र शिकून ज्ञान्यावर, आपल्याला ही विद्या नितपत साध्य झाली हे पाहण्यासाठी त्यांनी प्रथम हे देवदेचे मंदिर बांधले. ह्यामुळे मंदिराचे शिल्प अत्युत्कृष्ट झाले आहे.

इ. स. १५३८ च्या सुमारास यांनी देवगिरी येथे यलम्मा मंदिर बांधले आहे.

गदगापासून सात मैलांवर लक्ष्मुडी नावाचे एक गाव असून त्या ठिकाणी जलनाचार्य यांनी ५० मंदिरे बांधलेली आहेत. त्यापैकी प्रमुख म्हणून वसवण्णा, चंद्रमौलेश्वर, गणेश, गौर्णेश्वर, काशीविश्वेश्वर, माणकेश्वर, नीलकण्ठेश्वर, कुंभारगिरीश्वर यांचा उद्देश करता येईल या मंदिरातून काही शिलालेखही आढळतात. असा हा कर्तव्यार पुरव होऊन गेला

(धारवाड जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ, ६५०, ७६८)

करजगी (धारवाड) जवळ देवी-होसुर या गावी वनशकरीचे देवालय असून, त्यामध्ये चार प्राचीन शिलालेख आहेत. चिक्केरुर येथे एक मंदिर असून इ० स० १०५३ सालचा शिलालेख तेथे आढळतो. इलकल (रिजापूर) येथे या देवीचे मंदिर असून तेथे पौष महिन्यात यात्रा भरते, ह्या वेळी काही घराण्यात नैवेद्यासाठी ६० भाज्या करतात, तर कोठे राजलादेवी अगर राजराजेश्वरी देवीच्या नावे कुलधर्म केला जातो

वसंततिलक

दुर्गास्वरूप दिसते वनशंकरा ही ।
शाकंभरी म्हणुनि पूजित भक्त पाहीं ॥
या देवते प्रसुर मानिलि कन्नडानीं ।
पीठें अनेक दिसती, नमितो तथा मी ॥ १ ॥

* * *

(२३) बहुचरा

इति प्रभाष्य तं देवि माया भगवती भुवि ।
बहुनाम निकेतेषु बहुनामा बभूव ह ॥ (श्रीमत् भागवत्)

बहुतेर दैत्याचा वध या देवीने केला म्हणून तिला बहुचरा नाव प्राप्त झाले असे भागवतकाराचे म्हणणे आहे. बहुचरा देवीचे प्रसुर पीठ काठे वाडामध्ये गायत्रवाडाच्या पूर्वीच्या कडी प्रातात मेहसाणाजवळ व कडीपाश्चन मुमारे २३ मैलानर वायव्येला चुवाळ या गावी आहे. चुवाळ हे एक रेल्वे स्टेशन-सुद्धा आहे. देवस्थानाकडे जाताना मार्गात एका मोठ्या तलावानून जावे लागते. देवस्थानच्या परिसराला विटाचा तट बांधलेला असून २८० X २७५ चौ. फूट असा तटाचा घेर आहे. त्याच्या भिंतीमध्ये निशाणबाजीसाठी शरोके ठेवलेले आहेत. दौद्यासह हत्तीनरील माहुताला आत धरता येते, एवढा मोठा तटाचा दिल्ली दरवाजा आहे.

या देवीच्या उत्पत्तीसंबंधी एक कथा आपण वर पाहिली. पण आपलीही काही आख्यायिका आहेत त्याचा थोडक्यात परामर्ष घेऊ या एकदा चरण जातीच्या काही श्रिया सभळपूर गावाहून चुवाळकडे चालल्या असता मार्गात काही कोळी लोकांनी त्यांच्यावर हला केला आणि त्यांना लुबाडण्याचा प्रयत्न केला श्रीसुमुदायामध्ये बहुचरा, दून आणि घहुला या नावाच्या तीन चरिणी होत्या त्यापैकी यदुनरेने एका दरोडेखोराच्या हातानून कव्वाग हस्तगत

केली आणि त्या तलवारीने आपल्या छातीवरील दोन्ही स्तनभाग कापून टाकले. असे कृत्य करण्यामागे तिचा हेतु आत्मबलिदान करून शीलसंरक्षण करण्याचा होता. आपल्या वहिणीची ती स्थिति पाहून, वृत आणि बहुला यांनीही आत्मबलिदान केले. छातीवरील भयंकर जखमेमुळे रक्तमाय झाला आणि त्या तिन्ही वहिणी तावडतोय गतप्राण झाल्या. या तिन्ही वहिणींनी आपले शीलरक्षण केले आणि म्हणून त्या पुढे देवीपदाप्रत पोहोचल्या. त्यांच्या प्रतिमांची पूजा होऊ लागली. चुवाळ गावी बहुचरा, फोटजवळ उर्नेज या गावी वृत आणि सिहोर-पायून १५ मैलांवर अणान्या धारळकु या गावी बहुला यांच्या प्रतिमा देवता म्हणून पूजल्या जातात. ज्या ठिकाणी बहुचरा देवीने आत्मबलिदान केले त्याच ठिकाणी बहुचरा देवीच्या नावाने एक तांदळा पुरलेला आहे आणि त्यावर मंदिर उभारलेले आहे. (" रासमाळा " लेखक-फोर्दम्, पृष्ठ ४२६.)

भागवतकार आणखी एक उत्पत्ति देतात. कंसाच्या हातानून देवकीची मुलगी दग्धरर आपटताना निसटली. ती घर अंतराळामध्ये गेली आणि बहुचरा या नावाने चुवाळ या गावी अवतरली. (भागवत १०-४-१२.) मार्कंडेय ऋषि आपल्या ' नारायण स्तुति ' मध्ये लिहिताने.

मयूरकुक्कुटवृत्ते, महाशक्तिस्वरानधे ।

कौमारीरूपसंस्थाने नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

याचा अर्थ असा की, ' जी नारायणी-योगमाया देवकीच्या मुलीच्या अंशाने या ठिकाणी येऊन राहिली, तिच्या माझा नमस्कार असे. ' यावरून असे दिसेल की, मार्कंडेय मुनींही भागवतकाराचाच पाठपुरावा करतात, पण विंध्यवासिनी देवीची उत्पत्ति पाहिली तर ती याच प्रकरणानून झालेली आढळून येईल. म्हणजे कंसाच्या हातानून योगमाया निसटून अंतराळात गेली आणि तेथून विंध्यपर्वतावर जाऊन अष्टभुजारूपाने राहिली. तुलनात्मक दृष्ट्या विचार केला तर हीच उत्पत्ति खरी मानावी लागेल. कारण बहुचरेसारखी झाला अन्य उत्पत्ति नाही.

या देवीची आणखी एक उत्पत्ति अशी की, काली गावाची गवळ्याची काही मुले, रानात खेळत असताना त्यांनी एक लहानसा कोनाडा तयार केला. त्यामध्ये त्याच्या बालसमजुतीप्रमाणे एक दगड देवी म्हणून बसविला. महाराष्ट्रात लहान मुली ज्याप्रमाणे भालुकलीचा खेळ खेळतात, सर्व ' खोटाखोटा ' स्वयंपाक आपणच करतात व जेवतात, त्याप्रमाणे या मुलांनी आपल्या घरातून तांदूळ, साखर आणून भात शिजवून देवीला गोडाचा नैवेद्य दाखविला, पूजाविधि पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी एका रेड्याला देवीसमोर आणले

आणि वरग्वारिया नावाच्या वृक्षाच्या एका फांदीने, त्याची मान तोडण्यासाठी ती फादी रेड्याच्या मानेवरून फिरविली. निहंतुकपणे पण भक्तिभावाने केलेली ही पूजा देवीने स्वीकारली आणि पूजेचा माझ्याकडून स्वीकार झाला हे दर्शविण्यासाठी ह्या वृक्षाची फांदी जरी रेड्याच्या मानेवरून फिरविली होती, तरी त्याची मान तुटली आणि खाली पडली. अर्थात् मुलानी याचा अर्थ असा केला की, देवीने बळी मान्य करून घेतला आहे आणि साक्षात् देवी कोनाड्यात अवतरली आहे.

काली गावचा राजा त्या वेळी तेथून जात असताना त्याला ही गोष्ट समजली. झालेली सर्व हकीकत मुलांनी राजाला निवेदन केली. सत्याची प्रचीति पाहाण्यासाठी त्याने देवीजवळ मागणी केली की, 'मुलानी या मडक्यात जो भात शिजविला आहे तो सर्व सैनिकाना पुरावा' प्रत्यक्ष देवताच प्रसन्न असली म्हणजे कुठल्याच गोष्टीची ददात पडत नाही. याचा अनुभव आजही अनेक धार्मिक उत्सवाच्या वेळी भक्ताना प्रसाद देताना येतो. जानेवारी १९६१ साली गोरेगावला अंबावाई देवस्थानात भक्तांच्या सहाय्याने लेखकाने शतचंडी यज्ञ केला. शेवटच्या रात्री १० पर्यंत हजारो भक्तानी महाप्रसाद घेतला, तरी दुसऱ्या दिवशी १०० माणसाना पुरेल इतका अन्नप्रसाद शिष्टक राहिला. त्याचप्रमाणे तो थोडासा भातही सर्व सैनिकाना पुरला, इतकेच नव्हे तर काही थोडा भात मडक्यात शिष्टक राहिला ! बहुत लोकाना अन्न पुरले म्हणून बहुधा बहुचरा असे नाव पडून, त्या ठिकाणी मंदिर उभारले गेले.

(रॉलिंसनकृत ' रासमाला ', पृष्ठ ९८-९९)

चुवालगाथी या देवीची एकूण तीन मंदिरे आहेत. पहिले आद्यस्थान सुमारे १५ × १९ चौ. फुटांचे असून वरग्वारिया या नावाच्या वृक्षांनी ते वेष्टित आहे. इ. स. ११५२ साली सध्याचे मंदिर संखळराज याने बांधले. या गृहस्थच्या नावावरून संखळपूर हे गाव जवळच वसविलेले आहे. दुसरे मंदिर अंदाजे १२ × १० चौ. फूट असून सुट्टननामे कोणी मराठी फडणवीसाने ते बांधलेले आहे. या गृहस्थाचे संपूर्ण नाव आणि मंदिर बांधणीने सान्ध मात्र मिळत नाही. असे जरी असले तरी गायक्याडीतील तो एक नोकर होता हे मात्र निश्चित होय. तिसरे मोठे मंदिर आणि प्रनुग पीठ इ. स. १७०९ च्या सुमारास, बडोदा-नरेश श्री. मानाजीराव गायकवाड यांनी बाधाघयास घेतले आणि चार वर्षांनी मंदिराने बांधकाम पूर्ण झाले.

हे तिसरे मंदिर वाघण्यास तसेच सगळं कारण झाले चमत्कार दाखविल्याशिवाय कोणी देवाला मानीत नाहीत हा अनुभव नेहमीचाच आहे स्वतः मानाजीराव गायकवाड एका असाध्य रोगाने जर्जर झाले होते अनेक नामान्वित वैद्यांचे औषधोपचार झाले, पण गुण येईना त्यांना एम्दा कोणीतरी सांगितले की, त्यांच्याच राज्यातील बहुचरा देवस्थान अतिशय जायत असून तिची भक्ति केली असता मत्ताच्या मन कामना पूर्ण होतात देवीची ही कीर्ति ऐकल्यावर आपल्या रोगमुक्ततेसाठी गायकवाड स्वतः जातीने त्या क्षेत्री गेले आणि त्यांनी देवीला नवस केला की, 'मी रोगमुक्त झाल्यास तुझे एक मंदिर बांधीन,' माणसाच्या नशिवातील भोग उपलेला असला आणि त्याने मनोभावे देवीची कृपा संपादन करण्याचा यत्न केला, म्हणजे त्याला जरूर पळ मिळते मात्र त्याने आपली सर्व मदार त्या देवतेवरच सोपविलेली असली पाहिजे. मानाजीरावांवर थोड्याच दिवसात देवीची कृपा झाली आणि त्याचा तो असाध्य रोग नाश पावला त्यांनी नवस केल्याप्रमाणे सन्वालास रुपयापेक्षाही जास्त खर्च करून बहुचरा देवीचे मंदिर उभारले त्या मंदिराचे उद्घाटन सन १७८३ साली झाल्याचे तेथील शिलालेखावर कोरलेले आहे

मुख्य देवालयाच्या गाभान्यात एका उच्च चतुर्थायामर भव्य कोनाड्यामध्ये देवीचे प्रतीक यत्र बसविलेले आहे त्याला 'बाला यत्र' असे म्हणतात ते यत्र स्त्रीच्या थोनीच्या आकाराचे आहे या स्थानावर 'अग्नी' म्हणजे रुप्याची एक चौकट असून, त्यावर कोंड्यावर बसलेली देवी दाखविलेली आहे या चित्रामुळेच बहुचरा देवीची जी प्रतिमा बाहेर विकली जाते अगर धरोपरी लावली जाते, त्यामध्ये हेच रूप दाखविलेले असते, मूळस्थानी असलेल्या बालाभन्नाचे गव्हे बहानावर बसलेल्या कोंड्याविरहित बाजूला दोन कोंडडे दाखविलेले आहेत अग्नीमध्ये दोन स्वरूपे दर्शविलेली आहेत एक वर आणि दुसरे खाली वरच्या स्वरूपाला अग्नीवरच बसले, भूपणे आणि पुष्पे लेखवतात तोच प्रकार खालील स्वरूपाने होतो या आकर्षण चादीच्या अग्निमुळे, बव्हशी भक्त हेच देवीचे मूळरूप मानतात

नित्यप्रमाच्या पूजेत सकाळी काकडआरती, वेदघोषाने होते आणि त्या वेळी देवीला दही-दूध-तूप वाहतात या पूजेच्या वेळी अग्नीवर कुंकू आणि फुले वाहतात नदार्दीप सतत जळत असतो काकडआरतीच्या वेळी 'बल भोग' म्हणजे गोड शिरा ठेवून नैवेद्य दाखवितात सकाळी १० वाजता पुन्हा दुसरा नैवेद्य होतो सायंकाळी सप्तशतीचा पाठ झाल्यावर देवीला स्नान आणि महानैवेद्य होतो मंदिराची व्यवस्था चोर राहानी म्हणून गायकवाड महाराजानी सन १८५०

साली नारायण माधव हा दक्षिणी ब्राह्मण पुजारी म्हणून नेमला. पूर्वी येथे स्फटिकाचे यत्र होते. ते जीर्ण शाल्यामुळे त्यावर जाता सुगर्णाचा पत्रा जडविलेला आहे.

पूर्वी या देवस्थानच्या व्यवस्थेत कमाली आणि रजपूत या जमातींचे प्रारंभ्य पार होते. कमालीचा दास असा की, भडामुर दैत्याने पृथ्वीवर जेव्हा धुमाकूळ घातला तेव्हा त्याच्या नाशासाठी देवीने त्यांना उत्पन्न केले आहे. याने रजपूतांचे म्हणणे असे की, अल्लाउद्दीनाने या देवस्थानावर जेव्हा हल्ला करण्याचा वेत रचला तेव्हा काही सैनिक देवीच्या चमत्कारामुळे पळून गेले आणि काही तेथेच स्थाईक झाले. तेच हे कमाली होत. देवीच्या चमत्काराबद्दलची हकिमत अशी की, अल्लाउद्दीन (दुसरा) याने पाटण, अनहिलवाड वगैरे गुजरातचा भाग जिंकून घेतला आणि त्यानंतर अनेक मंदिरांची मोडतोड करण्यास मुद्रवात बेली. सिद्धपूर येथे रुद्रमाला मंदिर उध्वस्त करून त्याने आपला मोर्चा चुवाळ येथील बहुचरा मंदिराकडे वळविला. या देवीचे वाहन कौरंडा हे असल्याने अनेक कौरंडे देवीच्या परिसरात पाळलेले असत. यापैकी बहुतेक प्राणी भक्तानीच देवीला अर्पण केलेले असत. अल्लाउद्दीनाचा सायकाळचा तळ देवस्थानापासून थोड्या अंतरावर पडला व दुसऱ्या दिवशी बहुचरा देवीचे मंदिर तोटण्याचे त्याने ठरविले. त्या सायनाळी सैनिकानी देवीचे अनेक कौरंडे पकडले आणि त्याची रसोई करून खाई. चारदोन प्राणी जेवढेच निघटले, तेवढेच बचावले. मानवाने मनामध्ये योजिलेली सर्व कार्ये नेहमीच पूर्ण होतात असे नाही देवाचे पाठगळ नसेल तर ती पूर्ण होणे निघामुळे नेहमी अशक्यच होते येथे तर दुसऱ्या दिवशी देवीचे मंदिरच उध्वस्त होणार होते. देवतेने आपले सत्व राखणे आवश्यक होते, तरच येणारे सकट टळणारे होते. पहाटे नेहमीप्रमाणे जे कौरंडे मरणाच्या कचऱ्यातून सुटले होते, त्यांनी सययीप्रमाणे वाग दिली. देवीने आपला चमत्कार दाखविला आणि सैनिकाची पोटे फोडून अनेक मृत कौरंडे जिवंत होऊन बाहेर आले. सर्व सैनिक धावरून उठले आणि पळत सुटले. अल्लाउद्दीनाला हे वृत्त समजताच देवीच्या जाणतीची खात्री पटून देवीवर त्याची निष्ठा बसली. आपले सर्व सैन्य त्याने परत नेले, त्या वेळी जे सैनिक मागे राहिले तेच कमाली होत, असे रजपूतांचे म्हणणे आहे पुढे ते देवीचे सेनेदारी बनले.

रजपूतांची हकिमत अशी की, पाटणचा चावडावशीय राजा आणि कार्ळीचा सोलकीनशीय राजा यांच्या धराण्यात सोयरीक ठरली त्या काळी मूल जन्मण्यापूर्वीच अशा सोयरीका ठरत असत, जसे यानेच सिद्ध होते. पण कर्मधर्मसयोगाने दोन्ही राजाना मुलीच शाल्या या वेळी कार्ळीच्या राजाने लग्नादी

करून आपल्याला मुलगा झाला आहे अशी यतागणी केली. त्या मुलीला तो नेहमीच मुलाच्या पोगाळात मिरवू लागला. ठरल्याप्रमाणे कालांतराने विवाहविधि पार पडला आणि नवरा मुलगा काही दिवस मुलीच्या घरी राहावयास गेला. पण आईवापाविना तेथे त्याला करमेना, म्हणून तो स्वगृही येण्यास निघाला. मार्गात त्याला हे देवस्थान लागले. तेथे आल्यावर श्रमाने दमन्यामुळे, तो तळ्याफाडी विश्रंतीसाठी बसला. तेथे त्याच्या दृष्टीस एक चमत्कार पडला. एका कुत्रीने त्या तळ्यात उडी मारली आणि काही वेळाने ती राहेर आली त्या वेळी तिचे रूपांतर कुन्यामध्ये झाले होते. नंतर एक घोडी पाणी पिण्यासाठी आत उतरली. नाही वेळ पाण्यात घालविल्यानर ती वर आली तेव्हा तिचेही रूपांतर घोड्यामध्ये झालेले त्याने पाहिले. त्या नवन्यामुलाला म्हणजेच मूळच्या राजकन्येला वाटले की, आपणही या पाण्यात स्नान केल्यास आपल्याला मुद्दा कायमचे पौष्टत्व प्राप्त होईल, म्हणून तिने मुद्दा त्या तळ्यात उडी मारली आणि खरोखरीच तिने एका पुरुषामध्ये रूपांतर झाले. या चमत्कारामुळे व कृपेमुळे सोलकी रजपुताची या देवीवर श्रद्धा बसली आणि ते तिचे सेवक बनले.

श्रीमत् भागवतामध्ये अशाच अर्थाची एक कथा आहे. ती अशी की, स्वायंभु मनुचा पुत्र प्रियवद याची कन्या देवहूती कर्दम ऋषींना दिली. वृद्धपणा आला तरी त्यांना पुत्र-संतान नव्हते, कडक पातिव्रत्याने ती पतीची सेवा करीत होती. आपल्याला संतान नाही यास्तव पत्नी दुःखीकणी असते हे दिसून आल्यावर त्यांनी तिला एका जलाशयात बुडी मारण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे तिने करताच देवहूती एकदम तरुण सुंदर झाली, पण पति वृद्ध राहिला, नंतर तिच्या आमहास्तव त्यानेही जलाशयात उडी मारली व तोही तरुण दिसू लागला. यानंतर त्यांना ९ मुली झाल्या या ठिकाणी जलाशयातील पाण्याचा गुण आहे, अगर ऋषींच्या आयुष्यभराच्या तपश्चर्येचे ते सामर्थ्य आहे, हे जरी निश्चितपणे सांगता येत नसले तरी विवक्षित जलाशयात शिरल्यावर पूर्वरूपे उदलत होती, एवढे ध्यानी येण्यास पुरेसे आहे. (स्कंद पुराण, अ. २).

रजपूत आणि कमाली या दोन खेवऱ्वर्गांत उत्पन्नाच्या वाटणीवरून नेहमी तटे होत आणि प्रत्येकजण आपल्याला अधिक वाटा मागत असे. एकदा हे प्रकरण सयार्जाराव गायकवाड यांच्यापर्यंत गेले. दिव्य करून हे भाडण सोडविण्याचे त्यांनी ठरविले. स्वतः राजाच्या उपस्थितीत लोखंडाचा तप्त गोळा साध्या हातात घेऊन पाच पावले चालत जाण्याचे असा दिव्याचा प्रकार होता. कमाली जातीने हे दिव्य पार पाडले, पण रजपुताना ते धाडस करणेना तरीही नंतर इतर पुराव्यावरून १० आणे वाटा रजपूत आणि ६ आणे वाटा कमाली असा राजानी ठरवून दिला.

नवरात्रामध्ये या क्षेत्री मोठी यात्रा भरते नवमीच्या दिवशी रेडा पळी म्हणून दिला जातो. म्हाली सेवकानी तो रेडा आणामयाचा आणि 'छाचर' म्हणजे यशमुडाजवळ तो उभा करावयाचा नंतर त्याला हळद-कुंकू वाहून पुलाच्या माळा घातल्या जातात मंदिरातील जळता पलिता आणून तो छाचर जवळ ठेवल्यावर रेड्याने तो हुगला म्हणजे मग देवीला पळी मान्य आहे असे समजून त्याची मान तोडण्यात येते रक्ताचा टिळा प्रथम देवीला आणि नंतर मानस्याला लायला जातो पत्रि रक्त म्हणून काहीजण ते आपल्या समहीही' ठेवतात पण रेड्याने जर तो पलिता हुगला नाही तर त्याचा पत्त एक कान मापून, देवीला त्याचे रक्तार्पण करून नंतर त्याला सोडून देतात. कारण देवीला तो पळी मान्य नाही असे मानण्यात येते चैत्र व अश्विन पौर्णिमेलाही यात्रा भरते. या देवीच्या नवसाने झालेल्या मुलाचे नाव 'त्रेचर' असे ठेवतात.

इ. स. १७१४ साली अहमदाबाद येथे वल्लभभाट नावाचा ब्राह्मण रहात असे या बहुचरा देवीचा तो परमभक्त होता. त्याने देवीच्या स्तुतीपर अनेक कविता रचल्या आणि त्या संकलित करून 'बहुचरा पुराण' या नावाने प्रसिद्ध केल्या. मात्र तो या देवीला दुर्गादेवीस्वरूपच मानीत असे.

तसेच जुनागडच्या एका संस्कृत पंडिताने 'मालाचरितम्' नावाचे संस्कृत काव्य रचले आहे या २१-२२ श्लोकांच्या काव्यात, कार्ती व पाटण राजा यांचीच वरील कथा थोड्यापार परकाने गोविलेली आहे. त्यामध्ये तो 'गुर्जर देशचा राजा' असा परफ भरतो, आणि स्त्रीरूप मुलाचे नाव चंद्रप्रभा आणि नंतर देवीच्या कृपेने पौरुषत्व प्राप्त झाल्यावर त्याचे नाव चंद्रहास असा रुथाभाग देतो (आकाशमणी, गीर्वाणप्रबोधिनी, दि. २५-८-६१)

चुराठ या मूळ पीठापासून ८ मैलावर दक्षिण या गावी बहुचरा देवीचे स्थान आहे. या ठिकाणी ती कोळी लोकांची कुलदेवता मानली जाते यानाच नेणी 'ठाकर' असेही म्हणतात येथे नवरात्रामध्ये रेड्याचा पळी दिला जातो कानजी राठ (राऊत) यावर या देवीची कृपा कशी झाली, गावच्या पाटलाचा मृत करूनही ती मालक कसा पनला, याचा मनोबोधक इतिहास राममाळेत दिला आहे, ता याचकानी मुळातच वाचारा

जगन्नाथ कुबेरजी पड्या नावाचा नागर ब्राह्मण गुजरातमध्ये कोटपासून ६ मैलावरील नानीचोरू गावी शके १६८० साली जन्मला मोठेपणी पिद्या जनासाठी या बहुचरी देवीचे ४० दिवस तप करून कडकडीत उपोषण केले

इतक्या उग्र आणि श्रद्धेने केलेल्या तपाला फळ आले आणि देवतेने सगुण स्वरूपात दर्शन देऊन इष्ट वर मागण्यास सांगितले, लक्ष्मी ही चंचल म्हणून तिला मागून न घेता, ब्राह्मणाने विहितधर्म जी विद्या ती मागितली. देवीने 'तथास्तु' म्हणून गुप्त झाली कोणत्याही कार्यात भगवताचे अधिष्ठान असल्याविना, मानवाच्या आकाक्षा केव्हाही पूर्णस्वरूप होत नाहीत, हे नित्य तत्त्व माहीत असल्यानेच ब्राह्मणाने देवतेचा आशीर्वाद घेतला आणि पुढे तो गाढा संस्कृत पंडित झाला.

फिरता फिरता तो पेशवे दरबारी आला असता, चतुर नाना फडणिसानी त्याच्या शीघ्र कवित्वाची परीक्षा घेतली प्रश्न असा होता की, श्रीकृष्ण शयनावर लोळत असताना गाढव का परे कुपेर ? पंडिताने लगेच संस्कृत पक्ति रचून उत्तर दिले. त्याचा भावार्थ असा की, कोणी एक गृहस्थ पत्नीसह गंगा किनारी गेला असता, तेथे वटवृक्षाखाली, पूर्णशय्येवर एक गाढव आरामात झोपलेले पाहून तो गृहस्थ म्हणाला, वटवृक्षाचे पानावर भगवान झोपतात ही कथा प्रसिद्ध आहे, पण येथे तर गाढव लोळत आहे. पण तो लगेच पुढे खुलासा करतो, की यात आश्चर्य फसले गेलेल्या पवित्र ओपाचे नुसते दर्शन झाले असल्यामुळे गाढवाला हे भाव्य लाभले आहे (विद्याधर गोखले, कौस्तुभ १९६४)

गायकवाड सरकारने या देवस्थानच्या रचनेसाठी म्हणून नेचर, दोदीगाडा आणि सजळपूर ही तीन गावे इनाम दिलेली आहेत सन १८८० च्या सुमारास या तीन गावाने मिळून उत्पन्न पंचवीस सहास्र रुपये होते जाता तर ते अनेक पर्तानी वाढलेले जसेल याशिवाय मंदिरातील दैनंदिन उत्पन्न आणि यात्रांकर रूपाने पैसा जमा होई तो निराळाच देवस्थानचा सेवकवर्गही तसाच मोठा होता मंदिराची व्यवस्था ठेगण्यासाठी व पूजेसाठी २५ कामगार, ३३ कामगार पाहाऱ्यासाठी, २४ गावनामगार, इतकी माणसे असून शिवाय मोफत दवाखाना, औषधे, नागरगीचा व उत्सव थाळाठी तरीच रक्कम रचनी पडत असे.

वरील सर्व इतिहासावरून जसे अनुमान काढता येईल की, गृहचरा व गाला या दोन्ही देवता एकच होत (उटोदा स्टेट गॅझेट, भाग ७, पृष्ठे ६०९-६१५)

गुजरात प्रांती अहमदाबाद, सुरत इत्यादि महरी भागात व मामीण भागात या देवतेची अनेक मंदिरे आहेत तेथे मोठ्या भक्तिभावाने देवीची पूजाअर्चा केली जाते.

वसंततिलक

त्रीकन्यका बहुचरा नि बहुल, वृत
 मार्गामध्ये अडविल्या करण्यास लूट ॥
 प्राणार्पणा करिति शीलहि रक्षणातें ।
 या कारणे मिळत लाभहि पूजनाते ॥ १ ॥
 निर्दोळिला असुर तूं बहुतेर नामा ।
 ठावे जना बहुचराजि म्हणोनि नामा ॥
 कां बालके सहज स्थापित मूर्ति तूझी ।
 देवत्व देऊनि तयां करितेस राजी ॥ २ ॥
 कोणी वदे हपाटितां नवबाळ कंसे ।
 त्याच्या करीं निसटुनि स्थळि या विलासे ॥
 नांदे चुवाळ शुभ ग्रामिहि देवता ही ।
 मां वंदितो बहुचराजि तुझीं पदे हीं ॥ ३ ॥
 अह्लाडहीन न घजे करण्यास घात ।
 कुक्कुट वाहन तुझे पळरी समर्था ॥
 योनिस्वरूप तव मूर्तिहि यंत्रधारी ।
 वंदीत नित्य तुज गुर्जर-बंधु नारी ॥ ४ ॥
 * * *

(२४) विलईमाता

धामतरी (जि. रायपूर) हे प्राचीन क्षेत्र असून त्या ठिकाणी विलईमाता देवीचे मंदिर आहे. एका वेळ्याप्राकड्या पाषाणावर देवीची मूर्ति कोरलेली आहे. त्या पाषाणावर काही अक्षरेही आहेत, पण त्याचे वाचन करणे अजूनही शक्य झालेले नाही. हा मूर्तीचा पाषाण भूगर्भातून वर आला असावा असा लोकांचा विश्वास आहे. भाविकांची अशी श्रद्धा आहे की, मानवाचा आकार जन्मानंतर जसजसा वाढत जातो, तद्वत् हा पाषाणही वाढत आहे, पाषाण वाढणे हा प्रसार भारतामध्ये काही आश्चर्याचा किंवा नवीन नाही. गणेशाचा इतिहास पाहाताना आपण पाहिले आहे की, कासरगोड येथे गणपतीची मूर्ति वाढून ती दहा फूट उंच झाली आहे. हिमालय पर्वतही वाढत असल्याबद्दल शास्त्रज्ञ सांगतात.

विलई या शब्दाचा अर्थ माजर असा होतो, पण देवीला विलईमाता हे नाव का आले ह्याचा मात्र उलगडा मिळाला नाही. या ठिकाणी पूर्वी नरपत्नी

अर्पण करीत असत. सध्याचे मंदिर पोवनार नावाच्या रहस्थाने बांधलेले आहे. मात्र महिन्यात या देवीची यात्रा भरते. दसऱ्याच्या दिवशी शिलगणाची मिरवणूक या देवीपर्यंत येते. वलोदा वझार तहसीलामध्ये त्रिलईगड या नावाचा एक विहा असून त्याच्या जासपास भैना या वन्य जमातीची वस्ती आहे.

या देवतेसंबंधीची चमत्कारकथा मोठ्या गमतीची आहे. पूर्वी भैना नामक वन्य जमातीची मुले शिफारीसाठी रानात जात, पशुपक्षी मारीत आणि त्यावर आपला उदरनिर्वाह करीत. त्यांच्या नेहमीच्या जाण्यायेण्याच्या वाटेवरच देवीचे हे स्थान होते. एके दिवशी शिफारीला जात असताना मुलानी देवीला नवस केला की, 'जर जाम्हाला एक टोपलीभर पक्षी मिळाले, तर आम्ही आमच्यापैकी एकाचा उळी तुला देऊ.' अर्थात् हा नवस त्यानी सहज चेष्टेने केला होता, मनापासून नव्हे.

वर्मधर्मसयोगाने योड्यांच वेळात टोपलीभर पक्षी त्यांना मिळाले. यामागे देवाची कृपा समजा अगवा अन्य कोणतेही कारण घ्या. परत येताना देवीचे मंदिर दिसताच त्यांना आपल्या नवसाची आठवण झाली. त्यांच्यामध्ये चुळबुळ सुरू झाली ते आपापसात विचारू लागले की, 'गोल्लेल्या नवसातून आता मुटका कशी करून घ्यायचा ?' उच्चारलेल्या प्रत्येक शब्दाची किंमत प्रत्येक माणूस ठेवत असे, हा त्या भाळचा विशेष. सायकारागडे मिशीतील एक केंस गहाण ठेवला, तरी सायकार लागेल तेपदी रक्कम नर्जाऊ देत असे. या व्यवहारात भेसाची किंमत नसून, माणसाच्या शब्दाची किंमत असे तो काळ आता लयाला गेला, त्यानी जरेच डोके मात्रपिले, परंतु उपाय सापडेना. शेवटी एका लग्नात नि धूर्त मुलाने आपल्या हजरजबाबी इतीने त्यावर तोडगा काढला आणि आपली मान देवीपुढे तुकविली त्याच्या सोन्याना हा माय करीत आहे हेच कळेना. ते गोंधळले नि विचारात पडले त्या मुलाने एक गवताची काडी घेऊन ती तरघारी-सारंगी मानेवर फिरविली. त्या लग्नाची रात्री होतीच की आपल्या कृत्याने मानेला नाही अगम होणार नाही आणि देवीचा नवसही पूर्ण होईल. पण झाले उलटच ! गुरूची विद्या गुरूलाच पडली. 'चिंती परा ते येई घरा' या म्हणीचा ततोतत प्रत्यय आला. देवीने आपल्या सत्त्वाचे प्रदर्शन त्यांना दाखविलेच. त्या धुट्ट मृगपाण्याने अक्षरग 'पाल्यांचे काम केले आणि त्या मुलाची मान तुटून गेली पडली, मग मात्र त्याच्या सगड्याची घारगुडी उडाली आणि त्यांना आश्चर्याचा जखर घसा बसला. सर्वांनी भक्तिभावाने देवीची प्रार्थना केली आणि 'त्या मुलाचा धमा कराती' असे अनन्य भावाने विनविले. मुलाचा नीमदान भिळीपिण्यागळी ण्व प्रसंगे आपल्या वालपुढीला अनुसरून त्यानी देवीला सांगितेच वाटले.

देवीने आपला प्रभाय दाखविलाच होता मोठी ज्ञानी म्हणविणारी माणसे देखील समजाच्या वेळी देवीला नवस करतात, पण त्याचे काम ज्ञान्यावर मग मात्र त्यांना नयसाचा तिसर पडतो येथे त्या लहान मुलाने बालमुद्धीला अनुसन्धनच चेष्टेने बोललेला नयस वेष्टण्यासाठी गवताच्या कापाने का होईना, पण आपली मान कापून देवीला दिली, जशी मनाची समजून करामयाची होती व नवस केवल्याचे समाधान मिळवण्याचे हाते, ही सर्व राक्ष परिस्थिति लक्षात घेऊन देवीने त्या मुलाला जीवदान दिले तो मुग्गा उठून उभा राहिला आणि परमंत होऊन आपल्या मित्रमन्त्रासमवेत आपल्या घरी गेला देवता आपला जायतपणा जशा रीतीने केव्हा केव्हा कारणपरत्वे प्रकट करित असतात आणि म्हणूनच मळाचा त्या देवतावर असलेला विश्वास नि श्रद्धा अधिक वृद्धिंगत होते

(रावपूर जिन्हा गॅलेट, पृष्ठ २८८)

(२५) भवानी सीता कुंड

अग्निक्षेत्रे कृष्यमाणे अश्रमेधे महात्मन ।

विधिना सुप्रयत्नेन तस्मान् मा समुत्थिता ॥

(ब्रह्मांड पुराण, १६४-१७)

देशामध्ये दुष्काळ पडला, पण यथ अवयव जाले अजर आगामी समजाची नुसती सूचना मिळाली, तरीही भारतामध्ये यज्ञ करण्याचा प्रघात होता सध्यापरिस्थितीतही जपग्रहांचे निवारण करण्यासाठी अनेकानी यज्ञ केले, हे सर्व विस्तृत आहे दिनांक २० ऑक्टोबर १९६० साली भारताचा रेजरी चीन याने भारताच्या उत्तर सीमेवर आप्रमण केले त्या वेळी जाणमळाना मागे हटविण्यासाठी अनेक ठिकाणी शक्तिदेवीची प्राथना करण्यात आली तसेच मन्वूसूक्त व सप्तशतीचे पाठ करून यज्ञामध्ये हवन करण्यात आले या धार्मिक विधाचा प्रघान हेतु सज्जने केलेले आप्रमण हटविण्यासाठी दैवी पाठवळ मिळविणे हाच होता कालमानप्रमाणे त्या विधीच्या कृतीमध्ये जाणि आचारांमध्ये थोडासा फरक पडलेला जाहे हेही श्वरेच प्राचीन काळी निमीच्या राजवशात ह्रस्वराम नावाच्या राजाचा पुत्र शीरध्वज हा अतिशय महापराक्रमी राजा होऊन गेला ह्या वेळच्या प्रचलित चालीप्रमाणे यज्ञभूमि तयार करित असता जमीन मुजणाच्या पाळाने नागरीत असत अशी जमीन नागरीत असता पाळाना घक्का भूमीच्या सीता दिली लागून ती वर आली ते क्षेत्र म्हणजे आजचे जनकपूर होय सध्या या ठिकाणी " उर्विजा " नावाचे शस्त्रुड दारमिले जाते त्यापूर्वीचा असाही प्रवाद आहे की, परमंभवज राजाची कन्या वेदवती हिने तप केव्यावर तिला

नारादेव प्रसन्न झाले आणि त्यानी तिला इच्छीत वर दिला की, भूमीवर तिने जन्म घेतल्यावर तिला त्रिणुवश असलेला पति मिळेल यासाठी देवतीने या ठिकाणी जन्म घेतला अशीही एक कथा आहे

वरील क्षेत्री ज्याप्रमाणे सीतादेवीचे सन्धात यज्ञकुंड उपलब्ध आहे तद्वत पाडव कालातील दौपद्री कुंडही उपलब्ध झालेले आहे परुवापादपावन सुमारे २५ मैल अंतरावर असणाऱ्या ऋषिया गानी हे जादवून आले आहे प्राचीन काली पाचाल देशाची कपिला ही राजधानी होती राजा द्रुपद याचा राजवासा जरी धुठीला मिळाला असला तरी तो भाग सांप्रत द्रुपद मोठ्या नावाने ओळखला जातो त्याच भागात हे लहानसर कुंड आहे असे म्हणतात की, जर्जुनाने खाली पाण्यात पाहून वर जो मत्स्यभेद केला, ते ठिकाण हेच होय उत्तर प्रदेश सरकार या क्षेत्राचा जीर्णोद्धार करणार असून, पाटवाची स्मृति कायम राखणार आहे (महाराष्ट्र टाईम्स, १९-९-१९६४)

प्राचीन मैथिली म्हणजेच आजचे जनकपूर होय या क्षेत्री पूवा सीता मंदिराचा जीर्णोद्धार सके १८३३ साली टिक्मगडची महाराणी वृषभानू हिने केला आणि सुंदर मंदिर बांधले त्यालाच आज जानकी-महाल असे म्हटले जाते राम, लक्ष्मण आणि दशरथ यांचीही मंदिरे तेथे आहेत, (कल्याण क्षेत्रअंक ५६।१५१) जवळच चंद्रशेखर पर्वतमाथ्यावर सतीचा दक्षिण बाहु पडला असून, शक्तिपीठ तयार झालेले आहे याला भवानीचे स्थान असे म्हणतात या स्थानाची प्रसिद्धा अशासाठी आहे की, येथील सीताकुंडातून आणि आसपासच्या काही खडकामधून अग्निज्वाळा निघतात कदाचित् या अद्भुत चमत्कारानुळे या स्थानाला महत्त्व आलेले असावे

सीतादेवीचे चरित्र वाचताना आपण नेहमी ऐकतो की, तिला दिव्य करामे लागले तेव्हा दिव्य म्हणजे काय आणि त्याचे प्रकार कोणते हे आपण येथे पाहू स्कंदपुराणामध्ये दिव्याचे खालीलप्रमाणे प्रकार दिलेले आहेत

(कौमारिका खंड, अध्याय ४४)

(अ) शपथ — भद्रादित्य, गुरु व माता याच्या पायावर हात ठेवून शपथ घेणे आणि रते सांगणे शपथ घेणाऱ्याची अशी निष्ठा असते की, मिथ्या शपथ घेत यास, त्याचा लवकर नाश होतो

(आ) कोश — आदित्य, अन्न, उग्र देवताची आयुष्ये याना स्नान करून ते पाणी प्रतिपक्षी अगर एखाद्या सटव्यातील वादी प्रतिवादीला पिण्यास

घानपाचे. असे केव्यास तीन ते सात दिवसांच्या काळात गव्यागोव्याचा निर्णय मिळतो.

(इ) धट :—याचा अर्थ तागडी अगर तरानू. यज्ञीय वृक्षाचे सात हात लांबीचे दोन ग्यास घेऊन, ते चार हात अंतरावर जमिनीमध्ये पुरायचे. नंतर रौर क्रिया शिखरीचे लागू लाडू घेऊन, त्याच्या दोन्ही टोकास तरानूची पारडी बांधून, ते त्या दोन ग्यासपर ठेवायचे. इतकी सर्व तयारी झाल्यावर सशयित आरोपीला एका पारड्यात बसवून, दुसऱ्या पारड्यात माती टाकून दोन्ही पारडी समतोल करायची. नंतर सशयित माणसाला पारड्यातून खाली उतरवून त्याच्या मस्तकावर एक पत्रिका ठेवायची त्या पत्रिकेत लिहिलेले जसे, 'हे मुले, मला दोषमुक्त कर.' ही पत्रिका मस्तकावर ठेवल्यावर त्या इशमाला पुन्हा पारड्यात बसवायचे. या वेळी त्या सशयिताचे वजन वाडले तर तो दोषमुक्त आहे, असे समजण्यात येई.

(ई) विष :—एखाद्या माणसाची त्याच्या एते सोटेपणाबद्दल परीक्षा घ्यावयाची असली तर 'उत्याचा जय हो' असे शब्द उच्चारून त्याला विष पिण्यास द्यावयाचे. या विषानुळेही सशयित नूर्बिष्टत झाला नाही, अगर त्याचे वजन शाले नाही म्हणजे तो शुद्ध आहे जसे समजायचे.

(च) अग्नि :—सशयिताला काहीही खावयास न देता त्याला स्नान घाटून, पूर्वाभिमुख उभे करून, त्याच्यासमोर सात मडले तयार करावयाची. हाताला अधल्याची पाने बांधून, आठ अगुली गोल लोखंडाचा तापलेला गोळा हातात ठेवून त्याने प्रार्थना करायची की, 'माझे कृत्य अगर माझे मन पापी नसल्यास हे अग्निदेवा, तू दात हो.' तो गोळा हातात ठेवून हळूहळू ती सात मडले फिरल्यानंतर हाताला जर कोणतीही इजा शाली नाही तर तो शुद्ध समजला जातो.

(क) तत्रमाष—एका वाटोळ्या भाड्यात तेल उकळवून त्यात सुपर्णाचे उडीद टाकून ते भाडे अग्निमंत्राने सशयिताच्या डोक्यावर ठेवावयाचे. सशयिताने आपल्या हाताच्या धोटाने त्या उकळत्या तेलानून एक एक उडीदाचा दाणा बाहेर काढावयाचा. थोडाला कोणतीही इजा शाली नाही, तर तो मनुष्य शुद्ध समजला जाई.

(ए) फाळदिव्य—लोखंडाचा फाळ अग्निमंत्राने तापवून तो सपूर्ण काळ झाल्यानंतर सशयिताच्या जिभेवर फिरवावयाचा आणि नंतर गांधीचे शुद्ध

तूप त्यावर चोळल्यानंतर जर जिभेला कोणत्याही प्रकारची इजा झाली नाही तर तो मनुष्य शुद्ध असे समजावयाचे.

(ऐ) तांदूळदिव्य— रात्रभर तांदूळ भिजवून सकाळी संगथिताला स्नान घालून तांदूळ खावयास देऊन पूर्वेकडे मुख करून उभे करावे. त्यानंतर पिंपळाच्या पानावर तांदूळ थुंनल्यावर, जर थुंकीमध्ये रक्त नसेल तर तो शुद्ध समजला जाई.

(ओ) अग्निदिव्य — अग्नि पेटवून त्यावरून चालत जावयाचे. इत्यादि अनेक प्रकार आहेत.

जुलै १९६२ च्या सुरुवातीस नाशिक जिल्ह्यातील सिन्नर या गावां एका वडारीण आईने आपले चारित्र्य शुद्ध आहे, हे दाखविण्यासाठी उरळत्या तेलातून एक सोन्याची अंगठी काढून दाखविली. तिच्या हाताला कोणत्याही प्रकारची इजा झालेली नव्हती. ही कृति अनेक जणांच्या उपस्थितीत झाली.

(केसरी, पुणे. १०-७-१९६६).

अग्निकाष्ठ भक्षण करून अग्नीत प्रत्यक्ष उडी मारून सीतामाईने दिव्य केले. त्या वेळी सीतामाईंनी आत उडी मारताच अग्नीच शीतल झाला. याचा अर्थ असा की, सीतामाईंचे पातिव्रत्य इतके तेजस्वी होते की, ज्वलंत अग्नि तिच्या स्पर्शाने शांत झाला. याच अग्नीने हनुमानाच्या शोपटी रूपाने लंकेत हजारो घरे जाळण्याने त्याने त्याला जी अशुद्धता आलेली होती, तीही सीतामाईंच्या स्पर्शाने नाहीशी झाली. पतिव्रतेचे तेज इतके जाज्वल्य की, तिच्या स्पर्शाने अग्निदेवाची अशुद्धता नाहीशी झाली. भारतीय स्त्रीचे श्रेष्ठत्व याच गुणाने प्रस्थापित होते.

चित्तगाव (आसाम) हे एक रेल्वेस्टेशन आहे. जवळच पहाडावर एक कुंड आहे. त्यातील पाणी नेहमी गरम असते. अग्नि पाण्याजवळ नेला, तर पाण्यातून वाफा इतक्या निघतात की, कुंडातील पाणी पेट घेईल की काय अशी भीति वाटू लागते. तसेच धोलपूर रेल्वेस्टेशनपासून ४० मैलावर अंगाई स्टेशन-जवळ एक सीताकुंड आहे. ते अतिशय लहान आहे, तरी त्यातील पाणी केव्हाही आरत नाही, अशी त्याची ख्याति आहे. इतरतः विष्णवाच्या पाण्याची सोय नसल्याने या लहानशा प्रवाहातून एका लहानशा भाड्याने पाणी काढून ते घोरघर नेले जाते. (कन्याण क्षेत्रांक, १९५७, पृष्ठ १०६).

सीतेच्या नावावर एक उपनिषद आहे. त्याला सीतोपनिषद असे नाव आहे. त्यामध्ये सीतातत्त्वाचा ऊहापोह केलेला आहे. सीता ही प्रणव-शक्ति, सर्व

क्रिया-शक्ति, आदिमायेची गुण-शक्ति असून ती हरि-हरास प्रिय आहे. तिच्या मक्तीमध्ये दोन्ही विरोधी पंथ भेदाभेद करित नाहीत.

पृथ्वी

सितोपनिपदांतरां कथियले सिता-तत्त्व हे ।
 सिता ममुळ देव-वेदमथि लोकमाई वदे ॥
 तुझीच गुणप्रकृती भगवती क्रियाशक्ति ही ।
 असे प्रणव-प्रकृती परम आद्य-शक्तीच ही ॥ १ ॥
 द्वी-लोचन सुशोभती कमळ नीळ-पद्मासरी ।
 निळांवरहि धारिणी वदन चंद्रमाचे परी ॥
 सदा करुण वरिणी, हरि-हरांस ती वंदिनी ।
 सदा सुफल-दायिनी नमित राम-प्रीया झर्णी ॥ २ ॥

स्रग्धरा

सीताकुंडा विलोकी प्रमुखापद सदा मानिती शाक्तपंथी ।
 नांदे ते चित्तगांवी गिरिवर-गिरिपरी रम्य अतुंग पंक्ती ॥
 अग्नीज्वाळा प्रदिमा सतत शिग्रर जे तेंचि देवां स्वरूप ।
 पापार्णी पृष्ठभागी उफळुनि अगरी तेत ज्वाळा अनेक ॥ ३ ॥

* * *

(२६) भद्रकाली

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम । भद्रं शुद्धात्मविज्ञानं भद्रलोकानुरूपं मंगलं
 च वा कलयाति जनयति इति भद्रकाली । दक्षया दुहिता भद्रकाली
 संभवत् । भद्रकालि नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते ॥

(हृद्योगीविरचित भगवद्गीता भाष्य, शृष्ट ८७-८८ आणि जनुंनकृत
 दुर्गास्तोत्र, वैतेरीय अरण्यक.)

या देवतेच्या उत्पत्तीसंबंधी एक कथा अशी की, दशमुख रावणाची
 माता वैकरी ही शिवलिंगाची नित्य पूजा करित असे. तिचा पुत्र रावण यानेही
 उग्र तपश्चर्या करून शंकराना प्रसन्न करून घेतल्यावर त्याच्यापासून आत्मलिंगाची
 प्राप्ति करून घेतली, एवढ्यावरच तो सगुष्ट झाला नाही. शंकर प्रसन्न आहेत,

असे पाहून त्याने आदिमाया पार्वतीसारखी सुंदर पत्नी आपल्याला असावी अशी इच्छा प्रदर्शित केली. भोळ्याभानाच्या शंकरानी सरळ 'पार्वतीलाच घेऊन जा' असे त्यास सांगितले. मोठ्या आनंदाने जात्मलिंग घेऊन आणि पार्वतीला आपल्या स्कंदावर बसवून रावण लंकेकडे निघाला.

शंकरानी भोळ्याभानाने दैत्याना वर घ्यावेत आणि ते वर देवाच्या जगावर घेतले की ते सर्व झेंगट विष्णूनी निस्तरावे ही नित्याचीच राग होती. आदिमाया पार्वती रावणाकडे गेल्याचे सरळ सर्व देवाना पडल्यावर ते विष्णूकडे गेले आणि त्यांनी सर्व वृत्तांत त्यांना निवेदन केला पार्वतीची मुटका आता कशी करावी, त्याप्रहल विचारविनियम मुरू झाला. शेवटी विष्णूनी ती कामगिरी आपल्या शिरावर घेतली. भगवानानी एका मित्राचे रूप घेतले आणि रावण लंकेच्या मार्गावर असतानाच त्याला गाठले.

या वेळी पार्वती रावणाच्या स्फंदानर होती तो विप्र रावणाजवळ घेऊन त्याला म्हणाला, 'अरे ए नेड्या, स्कंदावरून तू कसले 'ध्यान' वाहून नेतो आहेस ? त्या स्वरूपाचे फक्त एक वार मुखावळोकन तरी करून पहा' रावणाला या बोलण्यातील खोच समजली नाही कारण आपल्या स्कांदावर पार्वतीच आहे ह्याप्रहल त्याला पूर्ण खानी होती रावण लक्ष देत नाही, असे पाहाताच विष्णूरूपी मित्राने पुनश्च वरील शब्द उच्चारले. एखादी गोष्ट कोणी पुनः पुन्हा यागू लागला म्हणजे मनात सदाय निर्माण होतो त्याप्रमाणे रावणाच्या मनातही सदाय उत्पन्न झाला आणि पार्वतीला खाली उतरवून तो तिचे मुखावळोकन करू लागला तोच काय आश्चर्य ! अहो, 'रावण न्याहाळुन । पाहे तिचे वदन ॥ तव ते कुलक्षण । अत्यंत कुरूप देखिली ॥' रावणाला तर सुंदर मदनमंजिरी हवी होती. अशा कुरूप स्त्रीचा त्याला हव्यास नव्हता तावडतोर त्याने त्या कुरूप स्त्रीचा म्हणजे पार्वतीचा त्याग केला आणि तिच्याकडे डुकूनही न पाहाता तो लंकेची वाट चानू लागला आणि मग ! 'भग माधवे तथा स्थळी । स्थापिली माता भद्राभाली ॥' अशा रीतीने गोकर्ण महावळेक्षरी प्रथमतः भद्रकालीची स्थापना झाली.

(शिवलीलामृत, अध्याय तिसरा)

भद्रकालीची मूर्ति कशी असावी ?

रूपाने सुंदर, अठरा हात, तीन नेत्र, चार सिंह ओदत असलेल्या रपात बसलेली आणि तिचे आसन अलिदासनरूपी असलेले, हातामधील आयुधे अनुक्रमे अक्षमाला, त्रिशूल, रत्न, चंद्र, बाण, धनुष्य, शर, पद्म, सूक, शूत्र, कमंडलू, दंड, शक्ति, अग्नि, कृष्णाग्नि, पाणी, रत्नजडित भाडे आणि एक हात अभय

(त्रिशुधर्मोत्तर पुराण)

महाराष्ट्रातील नाशिक नगरीत भद्रकालीचे मंदिर आहे. प्रथम ही देवता एका जंगल क्षेत्रामध्ये होती. परंतु मुसलमानी अमदानीत निघ्यसाच्या भयस्तन ती गावात आणली गेली, साप्रतचे मंदिर सन १७९० च्या सुमारास सरदार गणपतराय दीक्षित-पटवर्धन यानी ३०,००० रुपये खर्च करून बांधले. देवीच्या चर्चासाठी वार्षिक अडीचने रुपयाचे उत्पन्नही त्यानी लावून दिले. या मंदिराचे वैशिष्ट्य असे की, याला कळस अथवा घुमटाचा भाग वगैरे काही नाही. ही राधी दोन माळ्याची इमारत आहे. या इमारतीमध्ये ७० X ८० चौ. फुटाचा समामंडप असून समोवार स्त्रियाना सण्यासाठी सज्जा आहे. मंदिराला कळस नसण्याचे कारण असे देतात की, बाहेरून पाहणाऱ्याला हे मंदिर आहे अशी कल्पना न यावी आणि त्यायोगाने होणारा मंदिराचा नाश टळावा.

देवीची मूर्ति वरील प्रकारच्या वर्णनाची नसून, एक फूट उंचीची आणि तांब्याची आहे. ती अष्टभुजास्वरूप असून बाघावर सलेली आहे. या मुख्य मूर्तीच्या दोन्ही बाजूंना अडीच फूट उंचीच्या पाषाणाच्या मूर्ति आहेत या देवीचा उत्सव नवरात्रामध्ये असतो.

गावावर एखाद्या सर्माजन्य रोगाची छाया पसरली म्हणजे या देवतेचा पूर्वी ग्रामदेवतेसारखा उपयोग करीत रोगराई पसरली म्हणजे मंदिरात सप्तशतीपाठ आणि होम हवन होई. गावातून पैसा व धान्य जमवून एका त्रैलगाचीवर अडीच गण पाडुळाचा मात ठेवीत वेळीचे चार खुट त्या त्रैलगाडीला थाडून, त्यापैकी एकाला बकरी राडून ठेवीत मातावर हळद, कुकू, केशर वगैरे पेरून उदबत्ती लावून चार कोपऱ्यात आणि मध्यभागी एक असे पाच काकडे पेटवून ठेवीत

गावची बतनदार मडळी, अगात वारे येणाऱ्या मांग स्त्रीला स्नान घाडून हिरवे डुगडे-बोळी नेसवून, डोक्यावर कुक्वाचा मळपट भरून, पाच केळी, नारळ, सुपारी, पाने यानी तिची जोटी भरीत आणि ती जोटी तिच्या कमरेला धडू राडून टाकीत, गाडीला चार बैल जुपल्यावर मिरवणूक चालू होई त्या मिरवणुकीत अमस्थानी वाजनी वाजविणारे असत, त्याच्या मागे देवीचा सचार अगात असलेली ती मागीण आणि तिच्या मागे अत्राची गाडी असे या वेळेचा विशेष असा की, मागीणीचे तोंड मागे राडीकडे असे आणि ती मागीच्या पाठली पुढे सरकत असे. गाडी गावानाहेर गेल्यावर ती एखाद्या चव्हाट्यावर थांबे गाणीतील मात महार-भाग घेऊन जात बकरीमुद्धा तेच नेत आणि नंतर लोक आपापल्या घरी परतत ती मागीण आणि गाडीसाला मान रातभर त्या ठिकाणी राहात आणि सकाळी परत येत, नंतर सर्वांना भोजन मिळे आणि गेयती रोगप्रतिबधनार्थ जयवा रोगप्रतिकारार्थ गावडीवेवर गुपाची धार सोऱली जाई

या प्रमुख देवतेनिपाय नागिन शहरी चित्रघटा, गर्गाची रेणुका, गौधियाची भगवती, टिकापूरची कालिका, महालक्ष्मी इत्यादि देवतांची मदिरे आहेत (नाशिक जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ५२०)

नाठेवाडात द्वारका शहरी एका भद्रकाली मदिरात मूर्ति असून, तेथे फक्त यत्राची पूजा होते तसेच द्वारकाधीशाच्या मदिरप्राथगीत कळसावरील चौथ्या निकोणात भद्रकाली यत्राची स्थापना केलेली आहे, पण मूर्ति नाही कारण यत्र हे मूर्तितत्त्व असून मूर्ति हे नंतरचे स्वरूप आहे, अशी भावना आहे (श्रीमत् शंकराचार्य द्वारकापीठ)

आद्य शंकराचार्यांनी गृगेरी येथे शारदामूर्ति, तशी येथे भद्रकाली स्थापन केलेली आहे

धरगळ (हैद्राबाद) या ठिकाणी भद्रकाली देवीची एक विशाल मूर्ति आहे ती ९ फूट उंच आणि ९ फूट रुंद अशा विशाल आणि भव्य देहाची आहे असे भव्य स्वरूप इतरत्र क्वचित्च पाहण्यास मिळते देवी राक्षसाच्या शयानर बसलेली असून तिने आपला एक पाय गाली शवावर सोडलेला आहे, असे हे स्वरूप आहे एकुण परिस्थितीतून हे महिषासुरमर्दिनीचे रूप दिसते परंतु तिचे प्रचलित नाम मान भद्रकाली हेच आहे ऋकतीय राजवशाची ही कुलदेवता होती (फल्याण क्षेत्रअक १९५७, पृष्ठ ३३८)

पीठ निर्णयग्रथाप्रमाणे जनस्थान (नाशिक) येथे सतीचा चिबुक भाग पडला आणि शक्तिपीठ निमाण झाले असे आहे परंतु येथे देवीशक्ति भ्रामरी असून भैरव विकृत अथवा विकृताक्ष आहेत येथे देवीशक्ति भद्रकाली आहे हा ठळक परक या ठिकाणी आढळतो.

बसततिलक

लक्षापती सतत आचरितो तपाते ।
 शभू प्रसन्न दिसता मिळी मत्तिते ॥
 मार्गांत विष्णु तिजला मग सोडवितो ।
 त्या भद्रकाली स्वरूपा मग स्थापिजे तो ॥ १ ॥
 देई विशुद्धपर ज्ञानाहि भद्रकाली ।
 कोणा गमे क्वचित् दक्ष-मुकयना ही ॥
 ठाके उभा रणि धननय युद्ध घाई ।
 स्तोत्रा तुझेचि रचुनी नमितो पदेही ॥ २ ॥

गार्दूलविभ्रीषित

सीता पंचवटी नि नासीक चलां, त्या पुण्यक्षेत्री महा ।
 दीक्षित-पटवर्धनें वसविली ती भद्रकाली पहा ॥
 आहे अष्टभुजा स्वरूप तिजला व्याघ्रावरी वैसिली ।
 काली पावत नाम भद्र करितां, ती देवि मीं वांदिली ॥ ३ ॥

* * *

(२७) भ्रमरांबा

मल्लिकार्जुनसंज्ञश्चावतारं शंकरस्य वै ।
 द्वितीय. श्रीगिरौ तात भक्ताभिष्टफलप्रदं ।
 (शिवपुराण, ४१-४२)

पीठनिर्णयाप्रमाणे श्रीशैल पर्वतावर श्रीवा पडली असे वर्णन मिळते. पण नुसत्या श्रीपर्वतस्थानी दक्षिण कर्ण पडला असेही वर्णन मिळते. श्रीपर्वत कृष्णा नदीच्या दक्षिणेस नळमानूर पर्वताच्या रागेमध्ये आहे. या ठिकाणी मल्लिकार्जुन हे शिवक्षेत्र असून, देवी भ्रमरांबा ही आहे. पीठनिर्णयाप्रमाणे येथील शक्तीला सुदरी आणि भैरवाला सुदरानद असे नाव आहे. जानदमगलपाठ किंवा पीठ निर्णयपाठ कोणताही घेतला तरी हे शक्तिपीठ आहे एवढे खरे. भ्रामरी देवीचे जनस्थान येथे दिले आहे.

शिवपुराणाप्रमाणे येथे शिवक्षेत्र का स्थापन झाले ह्याचे कारण असे की, कार्तिकेय आणि गणेश यांना पृथ्वीची प्रदक्षिणा करण्यास सांगितल्यावर गणपति प्रथमतः पृथ्वीप्रदक्षिणा करून आला आणि त्याचा विवाहही होऊन गेला. कार्तिकेय नंतर आले. त्यांना गणेश विवाहाचे वृत्त समजल्यावर ते तपश्चर्या करण्यासाठी नौच पर्वतावर निघून गेले. पुत्रप्रेमानुळे कार्तिकेयाचे हृदयपरिवर्तन करण्यासाठी शिवपार्वती दोघेही त्या ठिकाणी गेले. कार्तिकेय त्यांच्यापुढे निघून गेला आणि शैल पर्वतावर जाऊन राहिला. तेहा शिव-पार्वती यानी ज्योतिर्मय स्वरूप धारण करून दोघे त्या ठिकाणी राहिली. मल्लिका म्हणजे पार्वती आणि अर्जुन म्हणजे शंकर. दोन्ही ज्योति एवत्र असल्यामुळे मल्लिका अर्जुन हे नाव तयार झाले अमावास्येच्या दिवशी शंकर आणि पौर्णिमेच्या दिवशी पार्वती या क्रमाने ती दोघे या क्षेत्री वास करतात आणि त्या वेळी त्यांना त्याचा पुत्र भेटतो, वास्तव हे ज्योतिर्लिंग प्रसिद्ध आहे.

येथील देवीला भ्रमरांग हे नाव मिळण्याचे कारणही हेच असणे की, पार्वतीचे पौर्णिमेला या ठिकाणी भ्रमण होत असणे, या पर्वतावर एकही वृक्ष नाही असे समजते. शिवपीठाच्या मागील बान्मुख पार्वतीचे मंदिर आहे. तीच भ्रमरांग होय. येथील भूर्तीचे वर्णन किंवा मंदिर बांधणीचा काळ याची माहिती लेखकाला मिळालेली नसल्यामुळे ती तेथे देता देता आली नाही. (कल्याण क्षेत्र अंक १९५७, पृ. ३३१.)

(२८) मुंबई शहर शक्तिपीठे

साम्राज्य मुंबई हे जगातील पहिल्या प्रतीचे शहर मानले जाते. मूळ कुलाबा कोट मागातील हे शहर आता उत्तर दिशेस पंचवीस तिस्र मैलापर्यंत विस्तार पावले आहे. मूळची अनेक खेडी त्यात समाविष्ट झाली असून अधिक खेडी समाविष्ट करण्याची जिद्द सप्लेली नाही. शहराची लोकसंख्या सन १९६१ च्या शिरोगणतीनुसार चाळीस लक्षांवर गेली आहे. इंग्रजांना पोर्तुगीजांनी आदण दिलेले हे बेट गेल्या चारशे वर्षांत या भ्रमरांगीप्रत पोहोचले आहे

शहराच्या अफाट विस्तारावरूनच वाचकाना कळून चुकेल की, या शहरी अनेक प्रमाणी शक्तिपीठे असली पाहिजेत आणि वाचकांची ही कल्पना अगदी शंभर टक्के खरी आहे प्रत्येक खेड्यातून जरी एक एक शक्तिपीठ म्हाले तरी त्याची सख्या भरपूर भरेल. खेड्याच्या मानाने शहराची लोकसंख्या सधन असल्यामुळे या भक्तिस्थानांना उत्कर्षही चांगला झालेला आहे. अनेक धार्मिक लोकांची या भक्तिस्थानावर अपार श्रद्धा आहे. आता क्रमाने आपण काही देवतांच्या शक्तिपीठांच्या इतिहासाचे समालोचन करू या.

(अ) मुंबादेवी

या देवीचे मूळस्थान म्हणजे सध्याच्या बोरीवदर रेल्वेस्टेशनचा भाग होय. साधारणतः या भागापर्यंत सागराचे पाणी मिडलेले असल्यामुळे त्या ठिकाणी कोळी लोकांची वस्ती होती. त्यामुळे हिला कोळी समाजाची प्रमुख देवता मानतात. एके काळी कोळी समाजाचे मुंबईत फार प्रारंभ होते. कारण ते आद्य वसाहतवाले होते. या देवीच्या नावावरवी एखाक्यता नाही या देवीच्या उत्पत्ती संवधाने खालील कथा प्रसिद्ध आहेत.

कथा पहिली— कोळी समाजात मुगा नावाची एक पराक्रमी बाई होऊन गेली तिच्या स्मरणार्थ हे मंदिर स्थापन केले आहे. कालांतराने 'मुगा' या शब्दाचा अपभ्रंश 'मुगा' असा झाला असावा आणि या देवीच्या नावावरूनच शहराला 'मुंबई' हे नाव जाले असावे.

कथा दुसरी— सिंधु संस्कृति हळूहळू पश्चिम किनाऱ्याने दक्षिणेकडे सरकली आणि त्यांच्या देवता हिंगलज आणि महामायी या पण त्यांच्याबरोबर आल्या. महा म्हणजे मोठी आणि मयी म्हणजे पृथ्वी असा ह्याचा मूळ अर्थ असून महामायाचा अपभ्रंश 'म्हमई' व 'मुंबई' असा झाला असण्याची शक्यता वाटते.

कथा तिसरी—पुराणांतरी एक कथा उपलब्ध आहे ती अशी. मुंबारक-दैत्याने पृथ्वीवर बराच धुमाकूळ घातला. त्याच्या बधाकारणे ब्रह्मा, विष्णु, महेशादि देवानी एक देवी आपल्या तेजाने निर्माण केली ह्या देवीने मुंबारक दैत्याचा नाश केला. दैत्याच्या नावातील पहिली दोन अक्षरे घेऊन देवीचे नाव 'मुंबा' असे ठेवण्यात आले. तिच्याच नांवावरून या शहराला पुढे 'मुंबई' हे नाव मिळाले. या 'मुंबा आई' च्या नांवावरून नक्कीच या शहराला 'मुंबई' असे नामाभिधान प्राप्त झाले असावे.

काही संशोधकांचा असा आक्षेप आहे की, पुराणग्रंथ हे फार जुने नाहीतच. ख्रिस्ताब्द पूर्व आणि नंतरच्या ब्राह्मणकालातील कथा ह्याच पुराणरूपाने संभूत झालेल्या आहेत. एक संशोधक म्हणतात की, 'आठव्या शतकात सर्व पुराणांवर संस्करण झालेले आहे.' मविष्य पुराणामध्ये तर मौर्य सम्राटांच्या कथा आहेत. अतो, येथे फक्त मुंबारक दैत्याबद्दलच विवेचन करावयाचे आहे. इ. स. १३१८ च्या सुमारास यादव घरण्याकडून अलाउद्दीनाने देवगिरीचा किल्ला जिंकला आणि आपले राज्य स्थापन केले. कोकण प्रांताची उक्ता दृढ करण्यासाठी त्याने आपला सरदार मुबारकखान यास पाठविले. त्या वेळच्या धर्म प्रसार करण्याच्या कृतीस अनुसरून त्याने अनेक मंदिरांचा विध्वंस आरंभिला. या मुबारकखानालाच पुराणकारांनी मुंबारक दैत्य ठरविले आणि 'ब्रह्मदेवाच्या बरामुळे तो उन्मत्त झाला' अशी पुस्त्या जोडली. या ठिकाणी 'दैत्य' शब्दाचा लक्ष्यार्थ इतकाच की त्या त्या वेळची दुष्ट प्रवृत्तीची माणसे होत.

घाप्रत आपण जे बोरीबंदर स्टेशन पाहतातो, त्याची सुधारणा सन १८५० पासून 'आस्ते कदम' चालू झाली. ३१ ऑक्टोबर १८५० रोजी मुंबई-ठाणे रेल्वेचे काम सुरू झाले आणि १६-४-१८५३ रोजी पुरे झाले. जगन्नाथ शंकरचौट हे रेल्वेबोर्डाचे संचालक होते. त्यांनीच बहुधा ही देवता भुलेश्वर भागी नेली. कामाला सुरुवात करताना मुंबादेवीच्या मंदिराची अडचण होऊ लागली. ते मंदिर हलविणे आनश्यकच होते. कोळी समाजाच्या संमतीने ते मंदिर तेथून हलवून भुलेश्वर भागात नेण्यात आले. मंदिराच्या जागेची भरपाई म्हणून नवीन बांधकामास लागणारा बराचसा पैसा सरकारने दिला आणि मंदिर तयार झाले. कोळी समाजाने या मंदिराची व्यवस्था हाती न

धेतल्यामुळे शेवटी सरकारने ती श्री पाडुरगशेट पाचाल या गृहस्थाकडे दिली. देवीच्या मदिरासमोर पेशवेकालीन वाड्यासारखा जो भाग दिसतो तेथे श्री. जगन्नाथ शंकरशेट ह्यानी वालाजी मंदिर बांधलेले आहे. मुनादेवीची मूर्ति अष्टभुजा अबादेवीची असून पार्श्वभागी पंचमुखी ब्रह्मादेव उभे आहेत पूर्वी जरी पाचाल याच्याकडे सर्व व्यवस्था होती तरी त्याच्यामागे त्याच्या वंशजाना ती नीट सांभाळता न आल्यामुळे आता ती गुजराथी समाजाकडे देण्यात आलेली आहे. मदिरास लागूनच एक विस्तीर्ण तलाव होता पण सन १९५६ च्या सुमारास तो बुजवून टाकण्यात आला.

(आ) काळनादेवी

पूर्वी ही देवी माहिम येथे होती महिकावती या राज्याचे माहिम हे राजधानीचे शहर होते. मुसलमानी जमल चारू झाल्यावर, या राज्यावर जेव्हा मुसलमानी आक्रमणे होऊ लागली, तेव्हा या देवीच्या सुरक्षिततेसाठी एका सरदाराने इ स १२६२ च्या सुमारास तिला या राज्यातून नेऊन पश्चिमेकडे काळनादेवी या भागात स्थापन केले, असा ऐतिहासिक उल्लेख पुढे मिळतो. पुढे ब्रिटिश जमदानीत जेव्हा या शहराची नीटनेटकी मांडणी होऊन भरभराट सुरू झाली तेव्हा या देवीचे मंदिर रस्तामाढीच्या कारणास्तव पुन्हा मागे सरकले. सांप्रत दिसत असलेले मंदिर त्यामुळे सरकारी रचनेने बांधले गेलेले आहे. त्या वेळी या मदिराची सर्व व्यवस्था के. रघुनाथ जोशी या गृहस्थाकडे होती देवीच्या परिसरात महालक्ष्मी, काळनादेवी आणि महासरस्वती अशा तीन मूर्ति आहेत आता या मदिराची व्यवस्था आणि पुजारीपण श्री रणडे कुलोत्पन्न घराण्याकडे आहे. मुंबईतील हे एक प्रमुख शक्तिपीठ आहे. देवीच्या नारायणन काळनादेवी नावाचा शहराचा एक मोहलाच नवलेला आहे.

(इ) भावदेवी

सन १७५० च्या सुमारास श्री वागजी म्हात्रे या गृहस्थांना दृष्टांत झाला की, 'मी एका झाडाखाली विनवारसाची अशी पडलेली आहे. तेव्हा मला शोधून माझे मंदिर बांधावे.' दुसरे मत आहे की, एकदा एक पांथस्य ब्राह्मण एका झाडाखाली बसला असता, बाळलेल्या पानांच्या दिगान्यानातून कोणाचा तरी कण्हण्याचा आवाज त्याच्या कानी आला त्याने पाना वाचला केन्यार त्याखाली त्याला देवीची मूर्ति दिसली त्याने तशीच त्याच जागी तिची स्थापना केली आणि तिचे एक ल्हानसे मंदिर उभारले सांप्रत दिसत असलेले मंदिर जीर्णोद्धारानंतर झालेले आहे. असा इतिहास मिळतो की, सन १८२१ नंतर श्री पुतळाजी वाळाजी, श्री गंगाधर भिंगी इत्यादी प्रभु जातीच्या गृहस्थांनी

मदिराला देणग्या देऊन आजचे स्वरूप प्राप्त करून दिले आहे मुख्य मूर्तीच्या उजव्या बाजूला शीतळादेवीची मूर्ति जाहे शीतळादेवीची मूर्ति अकाराने ओरडघोमड असून अदाजे दीड फूट उंचीची आहे. गावदेवी आणि शीतळा देवीच्या मूर्तीच्या मध्यभागी गणपतीचा लहानसा तादळा आहे.

गावदेवीची मूर्ति म्हणजे एक भलामोठा तादळा असून तो अदाजे चार फूट घेराचा आणि दीड फूट उंचीचा आहे. समोरील बाजूला दोन डोळे खोदलेले असून तो दोंदुराने मासलेला असतो तेव्हा मूर्ति म्हणजेच शेंदूरचर्चित मला भोठा तादळा हेच या देवीचे ररे स्वरूप आहे

या परिसरात उपमंदिरे म्हणून दत्तानय आणि नमंदेश्वर महादेवाची स्थाने आहेत. समोरच पाण्याचा लहानसा जलाशय आहे. पण गैरव्यवस्थेमुळे त्यातील पाणी निरुपयोगी झालेले आहे. गावदेवी मदिराची बाषणी साधी घराच्या बाषणीसारणी असून देवाळयातील सभाग्रह प्रशस्त आहे.

(६) दुर्गादेवी

भुवईतील जुमारवाडा विभागात हे देवस्थान आहे सुमारे १५० वर्षापूर्वी काशी काणड या पूजासाहित्य प्रिकणाच्या जातीने हे मंदिर उभारले सन १८७५ च्या सुमारास मुप्पा मळग्या या तेलगू ठेकेदाराने या मदिराचा जीर्णोद्धार केला आणि ते आजच्या स्थितीप्रत आणले. मदिरात कालिका, दुर्गा व शीतळा या देवतांच्या प्रसुत मूर्ति जसून आज्ञुपानूला तेलगू समाजाची वस्ती जसल्यामुळे तेथे सुघुलम्मा, मरिअम्मा, पोचम्मा इत्यादी देवतांच्या मूर्तीही ठेवलेल्या जादळतात

(३) प्रभादेवी

या देवतेची स्थापना प्रथम प्रतापपिन ह्याच्या कारकीर्दीमध्ये माहिम भागात दहाव्या शतकात झाली एकदा एक पायस्थ नुपारच्या रुडक उन्हाच्या तापामुळे विश्रतीसाठी एका झाडाराली बसला असता, बाळलेल्या पानाच्या दिगाव्याखाळी ही मूर्ति त्याला आडळली त्याने त्याच झाडाव्याली त्या मूर्तीची स्थापना केली आणि तिचे लहानसे मंदिर उभारले पुढे मुसलमानी अमदानीत मूर्ति भ्रष्ट होऊ नये अगर ती विद्रूप होऊ नये, यासाठी कोणीतरी तिला पाचूच्या मदिरामध्ये ठेवून दिले. हा काळ साधारणपणे चौदाव्या शतकातील असता

आजपासून अदाजे साडेतीनशे वर्षापूर्वी एका प्रभु ग्रहस्मास दष्टात शाला की, ' मिद्रीत मूर्ति आहे. तिला चर काढून तिची मदिरात स्थापना करावी ' आदेशप्रमाणे मूर्ति घर कादली गेली आणि तिची लहानसा मदिरात स्थापना

शाली, त्यानंतर शके १६३७ च्या सुमारास समस्त पाठारे प्रभु शांतीची मडळी एकत्र झाली. आणि त्यानी मदिराचा जीर्णोद्धार करून संप्रत दिसत असलेले मंदिर बांधण्यात आले. वरील आशयाचा लहानसा शिलालेख या मंदिरात आहे.

मदिराचा परिसर १००×६० चौ. फुटाचा असून गाभाऱ्याच्या वर कळस आहे. सभाग्रह नाही म्हटले तरी चालेल. बाकीच्या दुसऱ्या ओवऱ्यात शंकर, लक्ष्मीनारायण आणि भैरव यांच्या मूर्ति आहेत. मदिराची व्यवस्था श्री. जयानंद कीर्तिहर विश्वस्त आणि श्री. गजानन श्रीधर जोशी, पुजारी हेच पाहातात, सतत दोन पिढ्या पुजारीपण त्यांच्याकडे आहे.

देवीची मूर्ति तीन फूट उंचीची असून, ती चतुर्भुज आहे. हातात कमळ, अक्षमाला, आणि नाकीच्या दोन हातांपैकी एक हात अभय आणि दुसरा वरद आहे मूर्ति जरी बाळ्या पाषाणाची असली तरी आजवर अनेक वर्षे तेलाचा पक्का रंग दरवर्षी लावत असल्याने आता ती रंगित झाली आहे. अनेक शेंदूर-चर्चित मूर्ति इतरत्र आहेत, पण पक्क्या रंगाची ही अशी पहिलीच मूर्ति लेखकाच्या पाहण्यात आली आहे. या देवीच्या उजव्या बाजूस चडिका आणि डाव्या बाजूस कालिका देवीच्या मूर्ति आहेत त्याही रंगविलेल्याच आहेत

या देवीची वार्षिक यात्रा पौष पौर्णिमेला भरते आणि हाच दिवस शाकभरी नवरात्रातील शेवटचा दिवस आहे. प्रभु शांतीने मंदिर बांधले आणि व्यवस्था आपल्या हाती ठेविली म्हणून 'प्रमादेवी' हे नाव आले. पण मूलत देवीचे नाव हे नाही देवीच्या शांत स्वरूपावरून आणि यात्रेच्या दिवसावरून असे निधान करायला हरकत नाही की, मूलत या देवीचे नाव शाकभरी असणे. कारण तिचे बाप सिंह यापैकी कोणीच वाहन नाही आणि हातामध्ये आयुधेही नाहीत यावरून माझ्या निधानाला पुष्टीच मिळेल. हे मंदिर मध्य मुंबई भागात वरळीजवळ आहे. ज्या विहिरीमध्ये ही मूर्ति आढळली, ती देवा त्यासमोरील जागा आता सरकारने रस्त्यासाठी वापरत आणल्यामुळे, ती विहीर आता बुजविण्यात आली आहे

(क) चारामुखी

मुंबईतील परळ भागात गोलजी टेकडी रस्त्यावर या देवीचे स्थान आहे. परळ गावचा गात्रदेवी चडिकादेवी आहे. तसेच शेजारी व्याघ्रेश्वरी देवीचेही प्राचीन मंदिर आहे.

व्याघ्रेश्वरी देवी म्हणजे बाघावर उभी असलेली, म्हणून तिला व्याघ्रेश्वरी हे नाव आले असे. परळी मूर्तीचे निरीक्षण केले असता, ती शेंदूरचर्चित

जसून तिला चार भुजा दिसतात. दोन भुजा वर दिसत असून दोन तिच्या वस्त्रनेमणीत झाकून जातात. पायाजवळ दोन रत्नकांच्या मूर्ति उभ्या आहेत. मस्तकावर मुकूट आहे. तेथील व्यवस्थापक श्री. वसंत नारायण म्हात्रे म्हणाले की, त्याच्या पूर्वजांनी देवांची स्थापना केलेली असून, त्याची स्वतःची ही जाता दहावी पिढी आहे. सन १९४० च्या सुमारास एका गुजराथी धनिकाने तो मंदिराचा गाभारा संगमरवरी दगडांनी सुशोभित केला असून बाहेर लहानसा समानंडपट्टि बांधला, असे येथील नामफलकारून समजते. मंदिर स्वच्छ असून मंदिराचे स्थान रम्य आहे. बाघ वाहन असलेल्या कात्यायनी देवीचेच हे स्वरूप असले.

बारामुखी देवांचे देवालय सन १९३६ च्या सुमारास झाले असले. या वेळी अशी गोष्ट घडली—ती टेकडी फोडून शिवडीकडे रस्ताबांधणीचे काम चालू असता, ही अवाढव्य मूर्ति तेथे आढळून आली. कर्मधर्मसंयोगाने देवीच्या शरीराला कोठेही धक्का लागलेला नसल्याने, ती चालूत आहे. एरव्ही ती मूर्ति संमहालयात गेली असती. परंतु गानक्यानी मंदिर बांधून तेथेच देवीची स्थापना केली. चंडिका व बारामुखी यांची व्यवस्था परळकर घराणे पाहते.

लेखकाने मूर्तीचे बारकार्ने निरीक्षण केले असता, सकृद्दर्शनी असे दिसते की, बौद्धशिन्पाच्या नर्तनाचा हा एक देखावा आहे. पायागाची उंची १।१० फूट असून अंदाजे पाच फूट रुंद आहे. या मूर्तीचे साधारणतः दोन भाग पडतात. एक तीन फूटापर्यंतचा ओमडघोरड खालचा भाग आणि दुसरा घडवि शिन्पाचा वरील भाग. मध्यभागी खालपासून वरपर्यंत अशा तीन मूर्ति जसून, पहिल्या मूर्तीच्या मस्तकाच्या बाजूने, टाव्या-उजव्याबाजूला दोन दोन मूर्ति झोरलेल्या आहेत. तेन्हा वरील भागात सात मूर्ति आणि खालील बाजूस उजव्याकडे तीन व डावीकडे दोन मिळून पाच होतात. अशा रीतीने एकूण बारा मूर्ति होतात.

या स्त्रीमूर्ति नाहीत. ह्याचे कारण (१) मूर्तीचे वयःस्थळ उन्नत नाही, (२) त्याच्या अंगावर वस्त्रालंकार नाहीत, (३) कानात कर्णपुले किंवा इतर दागिने नाहीत. एखादा नर्तक ज्याप्रमाणे एखादाच मुपणाचा अलंकार गळ्यामध्ये घालतो किंवा हाताच्या मनगटार बांधतो त्याप्रमाणे या मूर्तीच्या अंगावरील अलंकार आहेत. शिवाय विशेष सांगावचे म्हणजे या मूर्तीच्या हातापायांच्या हाताच्या निव्वळ एखाद्या नर्तकासारख्याच आहेत. त्यातील बाजू एक मूर्तीच्या हातांत मोरशिगासारखे बाघ असून दुसऱ्या मूर्तीच्या हातात सतार आहे. तेन्हा या सर्वांचा एकसमपादच्छेदेकरून विचार कर केला तर सर्व देखावा निव्वळ

नर्तनस्वरूप आहे. देवीस्वरूप दिसत नाही, असे जरी असले तरी एक सुंदर आणि भव्य शिल्प म्हणून मूर्ति पाहाण्यासारखी आहे.

(८) महालक्ष्मी

चौदाव्या शतकाच्या प्रारंभी मुसलमान राज्यकर्ते महाराष्ट्रात हिंदूंच्या देवळांचा विध्वंस करित होते हे वर आलेच आहे. त्या वेळी मुबईच्या ताडदेव भागात महालक्ष्मीची मूर्ति होती आणि आसपासची वस्ती तिची पूजक होती. मुसलमानी आक्रमकांचा हल्ला होताच आपले उधाटण होणार असे तिला दिसताच, महालक्ष्मीने बाजूच्या समुद्रामध्ये उडी घेतली, तिच्या दोन्ही सख्यानी देखील तिला साथ दिली. (या ठिकाणी असेही घडले असण्याची शक्यता आहे की, देवीच्या मूर्तीचा विध्वंस होऊ नये म्हणून कोणी भक्ताने त्यांना समुद्रतळी सुरक्षित ठेवले असावे.)

मुसलमानी अमलाला उतरती कळा लागल्यावर मुबई प्रांती इमजानी आपली सत्ता बळकट केली होती सन १७२७ च्या सुमारास प्रांताधिकारी हॉर्नरी याने वरळीचा रंधारा (Love Grove Dam) बांधवयास घेतला. त्यासाठी दगडाची गरज होती. बाहंतुकीचे उत्कृष्ट साधन म्हणून त्या काळी जहाजाचा उपयोग करित. त्याप्रमाणे दगडांनी भरलेली जहाजे येऊ लागली. शेकडो माणसे काम करित होती आणि त्याच्यावर देखरेख करण्यासाठी श्री. रामजी शिवजी प्रभु नावाचे स्थापत्यविदारद होते अनेक जहाजे रिकामी झाली, पण पाण्याच्या जोरामुळे कामात अडथळे येऊन पाया घालणे अशक्य झाले. इजिप्तिअरसाहेबानी आपले सारे कसन पणाला लावले अगदी प्रयत्नाची पराकाष्ठा केली पण उपयोग होईना ते अतिशय चिंतातूर झाले त्याच दिवशी रात्री त्यांना स्वप्नात देवीने दृष्टांत दिला की ' आम्हाला वर काढा, आमची स्थापना करा, म्हणजे आपले काम सुरळीत चालू होईल ' रामजी मोठे भाविक होते देवीने दिलेल्या दृष्टांतावर त्यांचा एकदम विश्वास पसला

त्यांनी हा वृत्तात आपल्या वरिष्ठाना आणि हाताखालील माणसानाही सांगितला सर्वांची मदत घेऊन मूर्तीचा शोध करण्याचे त्यांनी ठरविले नंतर त्या पाण्यात एक भले घोरले जाळे टाकले आश्रयांची गोष्ट अशी की, जाळ्यातून पापाणाच्या त्या जड मूर्ति वर आल्या. नंतर सर्वांनी मिळून त्या देवतांची स्थापना केली ह्या स्थानाभागातील देवी चमत्कार असा की, त्या मूर्ति जाळ्यातून वर येताना जाळ्याचे धागे मुळीच तुटले नाहीत आणि त्या मूर्तीची स्थापना झाल्यावरोवर बघान्याचे काम विनाविघ्न सुरळीत चालू शाले, हा सर्व ईश्वराच्या कृतिचाच चालताबोलता पुरावा होय.

महालक्ष्मी मंदिराचे बांधकाम १७६१-१७७१ या दहा वर्षांत पुरे झाले असावे. एकट्या श्री. रामजी प्रभु यांनीच ८०,००० रुपये खर्च केले असे समजते. मंदिरापुढील तलाव सन १८२४ च्या सुमारास शेठ तुळशीदास गोपाळदास यांनी अदाजे ४०,००० रुपये खर्च करून बांधला आहे. सध्या देवीच्या मंदिराची, व्यवस्था विश्वस्त मंडळातर्फे चालते. सेवानिष्ठ न्यायाधीश पारोट विश्वस्त म्हणून सर्व देगरेख उत्तम रीतीने करतात. असे समजते की, सध्या या मंदिराचे वार्षिक उत्पन्न दोन ते अडीच लाख रुपयांच्या वर आहे नवरात्रामध्ये या क्षेत्री पाट मोठी यात्रा भरते. त्या वेळी अनेक भक्त देवीच्या दर्शनाला येत असतात आणि देवीनामाच्या जपघोषाने ते क्षेत्र दुमडुमून जाते.

('सुवई वर्णन' एका वसरीतील उतारा, श्री वि. ग. वें)

या ठिकाणी मध्यमांगी महालक्ष्मी, उजवीकडे महाकाली आणि वाममांगी महासरस्वती यांच्या मूर्ति आहेत. शिखराची उंची ९० फुटांच्या आसपास आहे. हे मंदिर बांधल्यानंतर काही काळाने याच परिसरातील एक श्रीमान व्यापारी धारुजी दादाजी याने ७५,००,००० रुपये खर्च करून एक शिव-मंदिर बांधले आहे आणि त्याने नाव धारुलेश्वर असे ठेवले आहे. मंदिराच्या आसपासच्या परिसरात मयुरेश्वर, रामेश्वर, हरिनारायण, विठ्ठलमंदिर यांचीही लहान लहान मंदिरे आहेत. विश्वस्त मंडळाच्या वतीने श्री. घनश्याम आमाराव सातवळेकर हे गेली चाळीस वर्षे मंदिराची व्यवस्था पहात आहेत.

पाहिले अमृता रागरात्री भव्य, दिव्य आणि गम्य जशी घोभा दिशते. रागरात्र असेल्या दर्यांदी लोकांना आणि घोटीनच्या प्रवाशांनाही या मदिगने दर्शन घडू शकते, याच कारणासाठी पूर्वी घोळी समाज या देवतेचा भक्त होता. त्याकाळी घोळी लोक प्रथम देखील नरसगावात वरूनच आपल्या होट्या दऱ्यांच्या लटांवर छोटीत असत, जेव्हा ठिकाणी दर्यांदी लोकांत ही रुढि आढळून येते.

अशी कथा प्रचलीत आहे की, पेद्रगार्हच्या काळात सरदार सगरामराष्ट्र शेणजी आणि चिमणाजी अज्या हे या देवीचे भक्त होते. चिमणाजी अज्याने वसईच्या निहगाच्या मोहिमेत या शेणाचा उपयोग आपली गमीय कुमर ठेवण्यासाठी केला होता. ती मोहिम यदास्वी शान्यावर त्यानेच या मदिराचा जीर्णोद्धार केला आणि सगरामराष्ट्राच्या वनजाकडे देवस्थानची सर्व व्यस्तथासूत्रे सोपविली. या कारणामुळेच गाजगी मदिराची व्यवस्था श्री. धाडू देऊ शेणजी या गृहस्थाकडे आहे. देवीचे मंदिर लहानसेच आहे.

देवीची मूर्ति पाषाणाची असून वाघावर बसलेली, चतुर्भुज आणि दीड फूट उंचीची आहे. सकाळी एकदा पूजा शान्यानंतर सर्व दिवस त्या मूर्तीवर मुगवटा घाटून ठेवतात आणि तो पत्त मुगवटाच शृंगारलेला असतो, त्यामुळे मूळ मूर्तीचे दर्शन भक्ताना घडतच नाही या मूर्तीच्या मागील त्रासूळ शेंदूरचर्चित भैरव व जरीमरीचे पाषाण आहेत. भैरवाच्या पाषाणाला सुपाच्या लातून कौल घेतला जातो. या देवीची वार्षिक यात्रा महाशिवरात्रीच्या दिवशी भरते. चतुर्भुज, व्याघ्रासन आणि हातातील आयुधे यावरून हे कात्यायनी देवीचेच स्वरूप असणे असे वाटते. त्रैलोक्यात या नावाची व्युत्पत्ति मिळालेली नाही या कदाचित् देवीच्या उच्च स्थानावरून तिला कोळीसमाजाने हे नाव दिले असावे असे वाटते. मूळ मदिराच्या त्रासूला पाताळेश्वर महादेवाचे मंदिर आहे.

शिखरिणी

महालक्ष्मीचे बहु सुरस चातुर्य कथितो ।
शक्ताते चौदाव्या यवन करि मूर्ती विकल तो ॥
स्वकाया रक्षाया त्वरित उडि घे सागर तळीं ।
महाकाळी मोहे सरस्वति सर्वे साथ दिघली ॥ १ ॥

आर्या

सतराशें सत्ताविस सालीं त्या आगळ राजकर्त्यांनीं ।
घरळी-शीव शिवेवरी बधारा योजिला मनीं त्यांनीं ॥ २ ॥

राशीवरती राशी, दगडांच्या ओतिल्या जहाजांनी ।
व्यर्थ प्रयत्न परी हो, उद्दिष्टा अडविलेंचि देवींनी ॥ ३ ॥

वसंततिलक

स्वप्नांत देवि वदने मग रामजीला ।
स्थापत्य-शास्त्र-सु-विशारद त्या प्रभूला ॥
जाणेंचि टाकुनि जलीं वरि घे अम्हांला ।
उद्दिष्ट साध्य घडते न विलंब त्याला ॥ ४ ॥

शुद्ध कामदा

जमडुनी जनां स्वप्न सांगतो । करुनि यत्नही देवि काढितो ॥
वसाधिति तया आजच्या स्थळा । रामजीप्रभू धन्य जाहला ॥ ५ ॥

शिखरिणी

महालक्ष्मी पूजी वणिक धनसंपन्न जनही ।
महाकाली मानी अखिल जन क्षत्रीय रणिही ॥
अधिष्ठात्री विप्रा प्रति सरस्वती देवि वदती ।
परी सारी रूपें रचित जगदंजा स्वरूप ती ॥ ६ ॥

सग्वरा

मुंदादेवी कुत्रीची निषध जन्मपदां, मुंरई मध्वभार्गी ।
गर्त्तीचें पीठ मानी आसिल जन सदा काळनादेविलाही ॥
दुर्गा देवीस भेदा, स्थळ विदित असे नाम कुंभारवाडा ।
वंदाची गांवदेवी आणिरही परभादेवि वैकुंठमाता ॥ ७ ॥

(२९) महामयी

सतशती भयाप्रमाणे या देवतेच्या उत्पत्तीची कथा अशी की, गगनदीच्या पश्चिम तटावर आणि सध्याच्या बंगाल-नावापूर लोहमार्गाने दिधमारा स्टेशन आहे, त्याच्या जवळपास 'मेधा' ऋषीचा आश्रम होता. स्वारीचित मन्वतरात चैत्रवशातील सुर्य नाराचा राजा राज्य करित होता त्या वेळी त्याच्या दुष्ट मयानाने कोलापिथ्वरी राजाच्या मदतीने राज्यात पदच्युत केले आणि त्याची सर्व संपत्ति हरण केली. वर्तमानकाली व्याप्रमाणे मध्य आशियात रात्रे अमर

पतसर्चीव याना पकडून अगर टार करून सेनापति राजाचे अधिकार आपणाकडे घेत असल्याचे दृश्य प्रत्यक्षी दिसून येते, त्याप्रमाणे त्या दुर्बल राजाला याजूला सारून प्रधानाने आपणाकडे अधिकार घेतला होता राजा नेहमी ईश्वरचिंतनात निमग्न असल्याने प्रधानाचे डावपेच त्याच्या लक्षात आले नाहीत शेजटी प्राण रक्षणाकरिता शिकारीच्या निमित्ताने तो वनात निघून गेला आणि वनात हिंडता हिंडता मेधा ऋषींच्या आश्रमात पोहोचला एवढा राग्याधिपति राजा, पण विचारा एका झाडाखाली आपला मुकाम ठोकून कालभ्रमणा करीत होता

काही दिवसांनी समाधी नात्राचा एक वैश्य त्या ठिकाणी आला हा गृहस्थ एके काळी पार धनवान होता, परंतु त्याची पत्नी आणि पुत्र यानी कट रचून त्याची सर्व संपत्ति आपल्या ताब्यात घेतली होती आणि त्याला देशोधडीला लावले होते, राजा जवळ येताच समाधी राजाला म्हणाला,

विहीनश्च धनैर्वारै पुत्रैरादाय मे धनम् ।

वनमभ्यागतो वृत्सी निरस्तश्चापवन्धुभि ॥ १-२० ॥

‘समानशीलव्यसनेषु सख्यम्’ या न्यायाने ते दोघे समदुःखी असल्यामुळे त्याची चटकणू मैत्री जमली जापल्या दुःखाच्या निवारणाचा उपाय विचारण्यासाठी ते दोघेही मेधा ऋषींच्या आश्रमात आले आणि उभयतानी आपला सर्व वृत्तात त्यांना निवेदन केला ऋषींनी त्यांना सांगितले की, ‘तुम्ही जगदवेची आराधना करावी प्रसन्न झाल्यावर तीच या ग्रंथीत योग्य मार्गदर्शन करील.’ गुरुआदेशानुसार त्यांनी जवळपासची माती गोळा करून तीपायून आदिमायेची मूर्ति तयार केली आणि भक्तिभावाने तिची आराधना चालू केली शुद्धाचरण, उपोषण आणि मनोभावे भक्ति करीत असल्यामुळे त्यांना दृक्करच देवता प्रसन्न झाली आणि तिने त्यांना इच्छित धर दिला देवीच्या कृपेने त्या दोघांनाही त्यांचे पूर्ववैभवं प्राप्त झाले (सप्तशती मथ)

ज्या मातीच्या मूर्तीची त्यांनी आराधना केली तीच देवी पुढे महामयी या नावाने निख्यात झाली महा म्हणजे मोठी आणि ‘मयी’ हा ‘मही’ या शब्दाचा अपभ्रंश असल्यामुळे ही एक भू देवताच होय असे म्हणायलास हरमत नाही ही देवता पुढे सिंधु संस्कृतीच्या लोकानी आत्मसात केली आणि मग पुढे ती त्याचीच देवता म्हणून ओळखली जाऊ लागली यजुर्वेदस्तान भागी असलेली हिंदुळा देवी या लोकानीच देवता होती

सिंधु संस्कृतीचा प्रसार कालांतराने झाली दक्षिणेकडे होत गेला आणि पश्चिम किनाऱ्याने या देवताही खाली सरकल्या, यामुळे कोरुणप्रांती हिंदुळा

जाणि महामयी देवीची मंदिरे दिसतात. महामयीचे मूळस्थान मात्र वर सांगितल्याप्रमाणे दिघनारा स्टेशनजवळच असल्याचे मानतात, तेच शक्तिपीठ होय. सध्या त्या स्थळी अतिकेचे मंदिर आहे. त्या देवीलाच महामयी या नावाने ओळखतात. हे जरी शक्तिपीठ असले, तरी पीठनिर्णय यथाप्रमाणे झालेल्या यादीमध्ये याचा समावेश झालेला दिसत नाही.

असे समजते की, मंगळूरपासून आठ मैलावर पुलिनी नदीच्या काठी पोंगली गावी महामयीची सुमारे ८ फूट उंचीची मृण्मय मूर्ति बसलेल्या स्वरूपात आहे. मूर्तीला अनेक भुजाही अद्वित. राजा मुरथ आणि वैश्य यांची कथा याच क्षेत्री घडली असा स्थानिक लोकांचा समज असून त्याप्रमाणे यात्रिकाना या मूळ पीठाची उत्पत्ति सागत असतात. (श्रीमत् शंकराचार्य, द्वारकापीठ)

ओवी

सप्तशतीप्रथीं निरूपिली । कथा सुरस राजवळी ।
समाधी वैश्यासह व्यसनकार्त्वी । वनांतरी पातला ॥ १ ॥
ऋषी वचन परिसोनी । महामयी रूप आणोनि लोचनी ।
त्या आद्यशक्तिच्या आराधनीं । उग्र तपासी वैसले ॥ २ ॥
अंबिका प्रसन्न जाहली । त्यांचीं संकटे निवारिलीं ।
प्रथीत दीघवारा स्थर्त्री । त्या महामयीला वंदितो ॥ ३ ॥

(३०) मोहनीराज

प्राचीन काळी देव-दानवानी समुद्रमंथन वेळे असे आपण नेहमी ऐकतो आणि वाचतो. पण समुद्रमंथन करावयाला कारण काय घडले, हे मात्र आपल्यापैकी पारच धोड्या अणाना ठाऊक असते. तेव्हा आपण आता ती गोष्ट प्रथम पाहू. देवांचा राजा इंद्र हा एकदा मोठ्या घाटामाटाने आपल्या ऐरावतानर वसून राजधानीमधून फिरत चालला होता. त्याच्या मार्गामध्ये द्रुतर्षा त्याचे अनेक मांडलीक राजे आणि प्रजा उभी होती. ठिकठिकाणी ऐरावत धांपे आणि मांडलिक राजे व प्रजाजन राजराजेश्वरला अद्देर म्हणून दिरे-माणकांचे रत्नजडित हार, महापत्रे अगर अमोल रत्ने अर्पण करीत होते. मोठ्या वैभवाने मिरवणूक चालली होती.

वसले धन देऊ द्याणार ! परंतु या मुवर्णक्षणी महात्म्यानी दिलेले एकादे प्रतिक्रामक फूलही पृथ्वीमोलाचे असते. इतरांप्रमाणे आपणही इद्राचा सत्कार करावा, या शुद्ध हेतूने त्यानी एक फुलाची माळ इद्राला अर्पण केली. पण मनुष्य श्रेष्ठ पदारार पोहोचला, की इतराकडे तुच्छतेने पाहण्याची त्याला सवयच जडते जणू ! आपल्याला सन्मानाने वागविण्याच्या भावनेकडे तो पाहातच नाही मुळी ! इद्रदेवही ऐराजतावर वसलेला असल्यामुळे तो ह्याला अपवाद कसा ठरेल ? दुर्वास ऋषींची योग्यता माहीत असूनमुद्रा, ती माळ पाहून, असल्या ह्या शुद्ध अहेराजद्वल त्याने यशोत्त भावनेने किंचित् हास्य केले. पण त्या हास्याचा परिणाम मात्र महाभयकर झाला.

इंद्रासारखा उच्च पदस्थ राजा उपहासात्मक दृष्टीने हसला, हे दुर्वास ऋषींच्या ध्यानात आले. त्या हसण्यामागे आपला अपमान करण्याचा अगर तुच्छता दर्शविण्याचा इद्राचा इरादा असल्याचे त्यांना कळून चुकले. त्याचा सताप अनारर झाला. राजाने याप्रकारे मुर्नाजनाचा अपमान करावयास नको होता, असे त्यांना वाटले. वारतातोन त्यानी इद्राला शाप दिला, 'हे मदोन्मत्त राजा, तुझी सर्व सपत्ति नाहीशी होईल.' ताजडतोन त्या शापाचा परिणाम झाला. देवाचे रत्निनदार—अर्थव्यवस्थाप्रमुख मंत्री कुपेर—याजऋडील सर्व धन अदृश्य झाले आणि सागराच्या तळाशी जाऊन पडले. ही वातमी समजताच इद्राला अतिशयच दुःख झाले. पण आता त्याचा काय उपयोग ? 'अब पछताये क्या होय ? जय चिडियों चुग गयी सेत ।' पश्चात्तापाचा आता काहीही उपयोग होण्यासारखा नव्हता.

या किंचा इतर पौराणिक कथावरून असा निष्कर्ष निघतो की, त्या काळी देव, ऋषि आणि मानव याचे प्रत्यक्षात समध वारंवार येत असत. त्याची बोली-भाषा होई देव मानवाच्या सकटप्रसंगी मदतीला येत. इद्रावर स्वारी झाली, तेव्हा दशरथ राजा त्याच्या मदतीला गेला होता. श्रीक पुराणातही असे प्रसंग आढळतात. कुत, द्वापार युगात या गोष्टी घडत. मग कलीमध्ये फचित् प्रसंगी घडत असतील, तर आश्चर्य वाटण्याचे वा असत्य म्हणण्याचे कारण नाही.

सर्व देव भगवान विष्णूकडे गेले आणि त्यानी त्यांना सर्व वृत्तात कथन केला. त्यानर त्यानी उपाय सांगितला की, 'देव दानवांनी क्षीरसागराचे मथन करावे म्हणजे सर्व सपत्ति पुन्हा बाहेर येईल.' ह्याचसाठी मदार परंताची रवि आणि वामुकी सर्पांची दोरी करून देवानी आणि दानवांनी समुद्रमथन केले. त्यातून चौदा रत्ने बाहेर निघाली त्या रत्नापैकीच अमृत हे एक रत्न होय.

या अमृताची देव-दानवामध्ये करावयाच्या वाटाणीची कठार्ण कामगिरी मोहिनीरूप पिण्णूनी आपल्याकडे घेतली. अमृताची ज्या स्थानी वाटाणी झाली, ते स्थान अहमदनगर जिल्ह्यातील नेवासे हे गाव होय, असे पुराव्यांवरून सिद्ध झाले आहे.

पिण्णूनी घेतलेले मोहिनीचे स्वरूप अतिशय मुंदर आणि आकर्षक होते. देव आणि दानव तिच्या मुखाकडे पाहतातच वसले नि तिने जी जी गोष्ट करण्यास सांगितली ती ती गोष्ट करण्यास सिद्ध झाले. या सवधात शानेश्वर वर्णन करतात ते बक्षीचे आहे. स्त्रीसौंदर्य व स्त्री-मुख हेच सर्वोच्च सुर जशी दैत्याची धारणा कमी होती याने चांगलाचप्रकार टाकलेला आहे.

स्त्रिया गायिले आयकावे । स्त्रीरूप डोळ्यां देखावे ।
 सर्वेन्द्रियें आळिंगावे । स्त्रिये ते चि ॥
 पुरवंडी कीजे अमृतें । ऐसे सुर स्त्रिये परतें ।
 नाहींच मृणोनी चिते । निश्चयो केळा ॥

मोहिनीने देव आणि दानवाची वेगवेगळी पगत बसविली. वपटनीतीचा प्रत्यक्ष करून ती एक देवानाच अमृत दादत होती. सर्व राक्षस तिच्या अलौकिक रूपसौंदर्यावर लब्ध झाल्यामुळे, तिच्या वपटी कृतींमळे त्यांचे लक्षच नव्हते. परंतु यारारत राहू साध होता. त्याच्या लक्षात ही वपटनीति जाली आणि हळूच कोणाच्या लक्षात येणार नाही अशा रीतीने, तो देवाच्या पगतीत जाऊन बसला. त्यामुळे त्याला अवीट अमृताचा लाभ मिळाला.

राहणे हीच मात्र अतगजात कायमने वास्तव्य करून राहिले आणि सर्वाभोग्यती उपपत्त म्हणून शिवा लागले. आपल्या यथाय चंद्र कारणीभूत झाला याने जाणिलेने राहू चंद्राचा द्वेष करू लागला, त्याने उभयतांचे कायमने दाद्रीर मुरु शापे. जेव्हा जेव्हा चंद्र वापडीत सापडतो तेव्हा तेव्हा राहू चंद्रावर जायमण करतो. त्याचा अर्धा पुरा माय करतो. यामुळेच आपल्याला चंद्राच्या पदण त्यामन्याचे दिग्गते, अशी ही चंद्रमदहणाची पौराणिक उपपत्ति आहे. (पण सांप्रतच्या विज्ञानयुगात ही उपपत्ति मान्य होण्यासारंगी नाही)

(कथारूपतरू, स्तनक ५)

महात्म्या शेषाचे प्रासुन्याने तीन भाग पडतात. महात्म्या क्षेत्र या ठिकाणी अमृत-याटणी झाली. दुसरा शांडिल्य क्षेत्र या ठिकाणी प्रवरा नदीस सरस्वती गुप्तरूपाने मिळते व ती शांडिल्य ऋषींची तपोभूमी होय. तिसरा मधुमेश्वराचे देवालय. देवीभागवत यथात (स्कंद ७।३०) मोनाटा स्थळी मुकुटेश्वरी व महात्म्या स्थानी महाभागादेवी, ही स्थाने याच ठिकाणी आहेत. यद्दुधा महात्म्या देवीलाच महाभागा म्हटले असो. प्रवरा नदीच्या काठी एक दहा-शीस पाषाणांची राठ दागून, तेच मुकुटेश्वरी देवीचे स्थान समजले जाते. अर्थात मूळने मंदिर उध्वस्त झाले असून, ते अवशेष आहेत. प्रवरा पाटावर राठ शानेधर आणि स्वामी चमधर यांनी ज्या मोहिनीराजाचे दर्शन घेतले, ते मूळ मंदिर उध्वस्त झालेले असून, सांप्रतचे गाथातील मंदिर हे नवीन आहे. परंतु असे सांगतात की, प्राचीन मंदिराची पश्चिम नाजूची मित उध्वस्त झाली नाही आणि त्यामध्येच शिवालय सुरक्षित राहिले. या शिवाल्याजवळ घडीव दगाडी बुड मिळून आले आहे आणि दानवांनी याच कुडात अमृत लपवून ठेवले होते अशी आख्यायिका आहे.

(प्र. न. मोहिते, जामखेड, केसरी २३।१।६४.)

शंकरांनी राहूच्या कठनाळातून ज्या ठिकाणी अमृत बाहेर काढले ते स्थान सांप्रत मधुमेश्वर मंदिराजवळ दागणिले जाते. विष्णूने राहूचा शिरच्छेद केल्यावर सुदर्शन चक्र लक्ष्मीतीर्थाजवळ पडले असल्याची जागा दाखवितात. या ठिकाणी मगवान त्रिणवरोत्तरूच लक्ष्मीची मूर्ति आहे. ' प्रवरा महात्म्य ' या यथात म्हटले आहे की, ' गगास्नान आणि प्रवरापान ' इतके या प्रवरेचे जल पुष्यकारक आहे

तेव्हा अमृत विटे जे देवोनी । तो अवतार घेतला मोहिनी ।

तेणें असुरा सुरापानी । अमृतदानी देवासीं ॥ २३३ ॥

तेथ चोरूनी घेतां अमृतप्रासा । तेथ निवटला राहुचा घसा ।

तया कदंबावरी महाळसा । वास निवास पै केला ॥ २३४ ॥

सत एकनाथानी महालया मोहिनीचे केलेले वर्णन असे आहे. राहुचे डोके ज्या ठिकाणी पडले ते गाव डोके अथवा टोके म्हणून प्रसिद्ध आहे. जेथे पाया पडली ते साप्रतचे कायगाव. गोदावरी तीरावर ही गावे समोरासमोर आहेत

होळकराचे सरदार गगाधर यशवत चंद्रचूड याना नेवासे गाव इनाम मिळाल्यावर आणि देवीच्या कृपेने फितुरीच्या आरोपातून मुक्तता झाल्यावर त्यांनी साप्रतचे मंदिर बांधले. पूर्वी असा दृष्टांत झाला की, नदीकाठच्या जुन्या मंदिरातील मूर्ति गाडघावर ठेवून, बैल बटवल्या जिंकडे जातील आणि चाक जेथे मोडेल तेथे मंदिर बांधावे, सग्न साप्रतचे मंदिर येथे आले. सहा वर्षे बांधकाम चालून सहा लक्ष रुपये खर्च आलेला आहे.

(पुरुषार्थ, देवता अंक, १९६३.)

बरील कृत्याची स्मृति म्हणून नेवासे येथे प्रवरा नदीच्या काठी मोहिनीराज उर्फ महाळसा मंदिर उभारले गेले. मुसलमानी अमलापृथा वा मूर्ति कोट भागातील मंदिरात होत्या. या मंदिरावर औरगजेबाचा हल्ला होणार अशी कुणकुण लागताच पुजारी-बडवे मडळींनी देवीच्या मूर्ति प्रवरा नदीत बाळूमध्ये गाडून टाकल्या आणि त्यानुळेच त्याची त्रिदशना टळली. औरगजेबाने मंदिर उध्वस्त करून त्यावर मशीद उभारली. बालातराने पेशवाईच्या काळात सरदार चंद्रचूडाना या देवतानी दृष्टांत दिल्यार, त्यांनी त्या वर काढल्या आणि साप्रत दिसत असलेले मंदिर उभारून त्यामध्ये मूर्तीची स्थापना केली. मंदिराचे कला-कौशल्य प्रेक्षणीय आहे. उत्तराभिमुख महाद्वारातून पायऱ्या चढून वर गेल्यावर समामटपात प्रवेश होतो. सभायज्ञातील एका मितीवर सनुद्रमधनाचा देखावा चितारलेला आहे

गामान्यातील उच्च सिंहासनावर मोहिनीराजाची उभी मूर्ति स्थापन केलेली आहे. ती बालकेच्या शीळेची असून प्रत्यक्ष विश्वकर्माने बनविली आहे अशी भक्तांची भावना आहे. मूर्तीची उंची सुमारे साडेचार फूट आहे. हातांमध्ये दास, चक्र, गदा व अमृतकलश असे आपल्या उजव्या पायाचा दाव विने राहुदेवाच्या शरीरावर दिला आहे. ही मूर्ति अर्थनारीनटेश्वरासमान आहे. म्हणजे मुहुटान्याली कपाळार एका बाजूला चंदन तर दुसऱ्या बाजूला कुंडू लावतात. उजवीकडील धम्माल्फारांत सरदार, धोतर असा घाट असतो,

तर झाल्या यानूला केशवभार, मंगळसूत्र कचुकी, साडी, चोळी ही वस्त्रे असतात. वानात कर्णसुळे, नाकात नथ आणि मस्तकी योनीलिंग आहे. नेणगीला काही गारी धोतर व काही वेळा हुगटे असते. तेथील पुजारीवाईंनी लेगकाला असे सांगितले की, मंगळ-शुक्र-रविवारी मूर्तीला कुपराचा मळवट भरला जातो, तर सोमवारी भोलानाथागारचे आडवे गध, आणि बुधवारी विष्णुप्रमाणे उभे गध लावण्याची रूढि आहे. वारवाईने निरीक्षण केल्यावर ही मूर्ति जर्धनारीनटेश्वर स्वरूपात न दिसता पन् मोहिनी स्वरूपातच दिसते, असे लेगकाला साठते

लक्ष्मीची दुसरी मूर्ति मोहिनीराज मूर्तीच्या डावीकडे निराळी आहे आणि ती वसलेल्या स्वरूपात आहे. नारद व व्रता यांच्याही मूर्ति गाभान्यात आहेत सर्व मूर्ति एकाच स्थापनेच्या वेळी वसविण्यात आल्या असल्यात.

या मूर्तीची स्थापना माथी पौर्णिमेला झाली असल्यामुळे त्या दिवशी वार्षिक यात्रा भरते. दूरदूरचे अनेक भक्त त्या वेळी एकत्र येतात. अग्निमुंडात अग्नि प्रज्वळित करून ती कुडे आपल्या हातात घेऊन अनन्य भक्त आनदाने नाचत असतात. पण त्यांच्या हाताला कोणत्याही प्रकारची इजा होत नाही, असा अनेकाना अनुभव आहे.

नेत्राचे क्षेत्री रा 'यन्व रामचंद्र उडवे नागाने बद्ध क्षेत्रोपाध्याय भेटले असता ते म्हणाले की, प्रवरा महात्म्य हा १३ अध्यायी संस्कृत ग्रंथ आणि महालया महात्म्य हा १८०० श्लोकांचा ग्रंथ माझ्या संपर्कात आहे, पण आर्थिक परिस्थितीमुळे त्याचे पुनर्मुद्रण मी करू शकत नाही या दोन्ही ग्रंथात क्षेत्राची सविस्तर माहिती आलेली आहे त्याचे म्हणणे असे की, नेवाश्यापासून १८ कोसावर बुद्धेश्वराचे मंदिर आहे, तेथपर्यंत देवदानवांच्या भोजनपक्वि वसलेल्या होत्या. अमृत काढून पेतल्यावर राहूदेत्याचे धीर रतनगड (अकोला) या गावी पडले आणि त्याची स्मृति म्हणून त्या ठिकाणी राहूचे मंदिर उभारण्यात आले आहे. नेवाश्यापासून ते ३८ कोस दूर आहे समुद्रमथनानंतर दानवांच्या हाती अमृतकुंभ लागल्यावर ते दडकारण्यात या ठिकाणी पडून आले, म्हणून अमृत वाटणी या गावी झाली या क्षेत्राची यात्रा माथी पौर्णिमेपासून पाच दिवस होते आणि देव दानवांच्या पर्कीची स्मृति म्हणून अद्यापही या क्षेत्री पाच दिवस जेवणाच्या पक्वि रस्तोरस्ती होतात मोजनात पक्त मात, डाळ्यागे आणि मेथीची भाजी हे तीन पदार्थ कालमानाप्रमाणे वाढतात आणि याचा रसच भक्तमंडळी करतात जेवणावळीचा नवस पेडण्यास पाच सात वर्षे आधी नवर लावावा लागतो, जायत्या वेळी पाळी मिळत नाही इतकी गाढ भद्रा आजही

या ठिकाणी पाहावयास मिळते. या पाच दिवसात गाकरी अन्न शिजवीत नाहीत. या महान्यातच प्रसाद म्हण करायला लागतो.

आता एका गोष्टीचा खुलासा इथे करणे जत्यावश्यक आहे. काहींच्या मते ही मूर्ति मोहिनीराजाची आहे, तर काही म्हणतात ती महाळसा देवीची आहे. या क्षेत्राचे प्राचीन नाव 'निधिनिवास' असे आढळते. सर्वा देवांचा निवास असलेली नगरी म्हणजे निधिनिवास अगर कुबेराच्या द्रव्यनिधीमुळे गाजत असलेली नगरी म्हणजे निधिनिवास अगर अमृतनिधीची वाटणी म्हणजे निधिनिवास या तिन्ही जर्षींनी निधिनिवास हे नाव आले असावे, येथील 'लाडमोड' टेकडीचे उत्तमनन येथ्यावर असे आढळून जाले आहे की, ही नगरी मुमारे वीस हजार वर्षांपूर्वीची असावी. इतकी प्राचीनता या क्षेत्रास लाभलेली आहे. डॉ. मुकलिया म्हणतात की, उत्तमननात येथे सापडलेले अवशेष एक लक्ष वर्षांपूर्वीचे असावेत. (श्री. रामुराज देवळे, लोकसत्ता, दि. २५-२-१९६२).

(१) 'महाळसा' हे नाव ज्ञानेश्वर महाराजांच्या राज्याडेकृत व माणगावरकृत प्रतीमध्ये आढळते. परंतु सांगरेकृत पोथीत 'महालया' असाच पाठ आहे. पहा.

महाराष्ट्र मंडळी । श्री गोदावरीच्या कूर्ती ।

तयाच्या दक्षिण लिंगी । श्री महालया असे ॥ १८०३ ॥

तेथें महेशान्वयें मंभूतें । श्री निवृत्तीनाथ सुतें ।

केळें ज्ञानदेवे गीते । देशीकार लेणें ॥ १८०५ ॥

(ज्ञानेश्वरी, अध्याय १८)

याचा भारार्थ असा की, यदुवसावीस रामदेवराय यादवांच्या काळी नैराशे येथील महालया मंदिरात ज्ञानदेवांनी गीतेवर मराठी भाषेचा साज चढविला. (सांगरेकृत ज्ञानेश्वरी)

(२) महानुभाव पयान्ता प्रसिद्ध पद्य 'लीळाचरित्र' यामध्ये या देवते एवधी असल्या उल्लेख असा.

'साधे म्हाअर्शी पाहूं गेली । संव तिथेचें अलंकार पेढिले असे ।

मागुनी गेली, नंघ गुंगारू वेळा असे । पाटाऊ माऊग नेमली असे ।

पाटाऊ बोळी पापणें भरलीं असे ।

मौनवाधी तानयष्टे, भवर्षी या भागू नाथी मोती देगिरी असे ।

(३) पदरपुर येथील चण्डिका मठाला ' श्री महालसा देवी ' असाच उद्देश्य आढळतो. (श्री. गरे, ' चार देवते ', पृष्ठ ११३).

(४) ' अग्निद्वय सूत्रावली ', पृष्ठ १४९ वरील हा उद्देश्य पदा

प्रवरातीर त्रिसासिनी निगम प्रतिपद्ये ।

पारावार विहरिणी नारायणी म्प्ये ॥

या टिकाणी नारायणी म्हणजे महालसा असा अर्थ अभिप्रेत आहे.

(श्री श्री वा वैद्य, ' येसरी ', पुणे, दि. १४ २ ६१)

(५) ज्ञानेश्वरांच्या ' भावार्थ-दीपिके ' मध्ये सांगितल्याप्रमाणे उद्देश्य मिळतो

गोदावरीचवर्गी त्रिसासस्थान । जेथें जगाचे जीवनमूत्र ।

श्री महालसा वसे ॥

(६) गोपाळ या कवीने श्री महालसा देवीचे माहात्म्य रचिले आहे त्यातील उद्देश्य असा

प्रवरेचिया दक्षिण तीर्ती । जगदेश्वरी मूत्र माया ।

सत्क्रेत्र निधिनिवास । माधव म्हणवे महालसा ॥

(श्री वि. स. कामत, अमृत मासिक, जून १९६१)

यावरून असे दिसून येईल की, मूळ नाव महालसा अगून कालांतराने ते महालसा या नावाने रूपांतरित झाले ते काहीही असले तरी मोदिनीराज म्हणजे महालसा होय, हे निश्चितपणे म्हणता येते महालसा देवीची उत्पत्ति या प्रकारे सांगण्याचे वाचकांना समजून घ्यावे

नेवासे येथे गाराच्या पश्चिमेस अर्ध्या मैलावर ' शानदेवखार ' या नावाचा एक गाव आहे पूर्वेच्या पर्वत्या मंदिराचाच हा अवशेष असतो हा गाव उंचीला साडेचार फूट अगून जमिनीत तो पराच खोल गाळला गेलेला आहे या खानावर सात ओळींचा शिलालेख असून त्यावर इ. स. १२९० ही तक्रारली आहे असे सांगतात की, याच गावाला टेकून ज्ञानेश्वरानी आपला मध सांगितला

(जहमदनगर जिह्दा गॅझेट, पृ. ७२९)

शहराच्या पश्चिम दिशेला सुमारे १ मैल अंतरावर प्रवरा काठी पूर्वी रामेश्वर मंदिर होते आणि तेथील गावाला टेकूनच ज्ञानेश्वरानी शानेश्वरीचे कथन केले कालांतराने ते मंदिर पडले, पण तो गाव मात्र उभा होता, त्यावर

तिलालेखही आहे. आक्रमक वृत्तीमुळे काळातराने त्या जागेवर इस्लाम धर्मीयानी हक सांगितला. त्यावर मशीद जाली आणि शेवटी काही धार्मिक हिंदूंच्या प्रयत्न चिकित्सीमुळे थोडे दरवार होऊन ते स्थान परत हिंदूंना मिळाले. ताच्यात आल्या वर सन १९४७ साली प्रथम दहा चौरस फुटाचे ठावे दगडी देवालय, क. ना. जोशी वकील, नेवासे, यानी उभारले आणि सातशे वर्षे उघड्या असलेल्या त्या शानोपाच्या खात्याला आच्छादन मिळाले. नंतर स्थानिक व इतर भक्तांनी समिती बनवून तेथे मंदिर उभारण्याचे ठरविले आणि त्याच्या पायाची कोनशिला इ. म. प. सोनोपत दाडेकर याच्या हस्ते २५-३-४९ रोजी उभारण्यात आली मंदिराचे काम पूर्ण झाल्यानंतर झाल्यानंतर पुन्हा त्याच्याच हस्ते दि. ७-४-५६ रोजी मंदिरावर मुवर्ण कळस चढविण्यात आला पृथ्वीचा गार व जाच्छादन गामारा म्हणून राखण्यात येऊन मार्गाल वाजूस विह्वल-रजुमाईच्या मूर्ति बसविलेल्या आहेत गामाच्याच्या गेहेर उजवीकडे शिवलिंग आणि डावीकडे शानेश्वर मूर्ति बसविलेली आहे ७० X ७० चौ फुटाचे नवीन रावणीचे भव्य सभागृह आहे आणि रात्रला भव्य मोठ्या प्रकार राखलेल्या आहे या मुख्य मंदिराच्या मार्गाल रात्रस एका इमारतीत शानेश्वर प्रणालय व खाली तुकाराम महाराजाचा पुतळा बसविलेला आहे. पात्रिकाच्या सोयीसाठी जाठ गेल्या रात्रल्या आहेत मंदिराचे गिगर कुमारे ३० फूट उंचीचे आहे. मंदिराची वास्तु व व्यवस्था पाहिली म्हणजे मन प्रसन्न होते आणि वाटू लागते की, त्या गात शात वातावरणात उभरीत आमुष्य व्यतीत करावे. तात्पर्य इतकेच की, ज्या ठिकाणी शानेश्वरी सांगितली गेली ते आता भव्य शानेश्वर मंदिर झाले आहे आणि ते मोहिनीराज मंदिरापासून मैलभर लांब आहे लेखक येथील सभागृहात काही वेळ बसण्या यस्ता मनात असे विचार तरडून गेले की, शानेश्वर महाराज आताही त्या भाग्यगाली खाबाला टेकून शानेश्वरी सांगत आहेत आणि भक्तमन्डी तशीच दाऊन नेली आहे आणि अमृतवाणीचे सुधारसुधान करीत आहेत प्रसिद्ध सत वशिष्ठा याची ही दुळस्वामिनी, तो वर्णन करतो,

त्या योग्या अयोभ्या जाणितले । देव दैत्य समजायले ।

ज्या अमृत विभागिले । म्हाज्जा देयी ॥

अश्वघाटी

क्षीरार्णवा दैत्य-देवादिकें मंथुनी अमृतं काडिती ते पहा ।
 प्राप्ति घटे, तत्कर्णां ते घटे, अमृताच्या घटे, युद्ध घेती महा ।
 हाती मुरा येत देवांचिया, गांधि नेवासिं या, तेथ ज्ञानेश्वरा ।
 ज्ञानेश्वरी निर्मितो दिव्य तो, भक्तही तारितो, ग्रंथ हा ईश्वरा ॥ १ ॥

मालिनी

समजाति जरि कोणी मोहिनीराजरूप ।
 रचित वदति ज्ञानी म्हाळसेचे स्वरूप ॥
 नयन रचिर मूर्ति, उंच पांचा फुटीला ।
 करि धरित गदेला, शंख चक्रादिकाला ॥ २ ॥
 जनमदिघस येतो, माघिन्या पाणिमेला ।
 जनगण समुदाये येतसे उत्सवाला ॥
 करि धरुनि प्रदीप्त, अभिकुंडासि भक्त ।
 थय थय थय नाचे, वंदितो देवि रूप ॥ ३ ॥

(३१) महाळसा

या देवीची उत्पत्ति कोणत्या प्रसंगी झाली हे आपण वर मोहिनीराजाच्या वृत्तात वाचत असताना पाहिले आहे. गोवे प्रांती महाडदोळ या गावी, महाळसा देवीचे एक प्रमुख पीठ आहे. मूर्ति काळ्या पाषाणाची असून आता ती घरीच जीर्ण झालेली दिसते. म्हणजेच तिची घडण वा उत्पत्ति पार प्राचीन असावी. अवयवाच्या क्षीजेमुळे पूर्ण स्वरूप ओळखणे कठीण जाते. म्हाडदोळ येथे मूळ मूर्ति हलकिल्यावर सन १९६७ साली कॅप्टन रुद्रिगिस याने पोहून तिचे तुकडे केले साप्रातची मूर्ति नवीन बसविलेली दिसते. तरी पण वाही आता जीर्ण झाली आहे. सन १९४० च्या सुमारास प्रस्तुत मयाचा लेखक या मंदिराच्या परिसरात तीन दिवस वास्तव्य करून होता. त्या वेळी आसपासची मंदिरेही त्याने पाहिलेली आहेत. लेखकाची ही कुलदेवता असल्याने प्रियेप कुतुहलाने त्याने सर्व निरीक्षण केले आहे.

गडकी शिल्लेची देवीची मूर्ति चतुर्भुज असून तिच्या पायाखाली राक्षसाचे शय आहे. हातामध्ये त्रिशूल, घटा, सड्ग ही आयुधे आहेत. एका डान्या हाती तिने असुराचे मुडके धरले असून, त्याच्या तुकट्याच तुटलेल्या मानेनून

रक्तखान होत आहे गावूला असलेली एक खानसम दिशणारी आकृति ते रक्तविंदु चार्जित आहे तिच्या मस्तकावर मुकूट विराजमान आहे मंदिर जुने असून, त्याची बांधणी सुमारे दीड दोनशे वर्षांपूर्वीची दिसते मंदिराच्या परिसरात भक्ता साठी राहण्याची सोय केलेली आहे

असे सांगितले जाते की, आठव्या शतकात श्री म्हाळ पै नावाचे ऋग्वेदी अक्षयगणन शास्त्रेच्या कौशिक गोत्री, गौड सारस्वत ब्राह्मणाने वेरणे गावी प्रथम या देवतेची स्थापना केली देवीच्या कृपेमुळेच त्या ब्राह्मणाचा पुढे ऊर्जितकाळ जाला आणि तो राष्ट्रकूटवर्षीय राजा ध्रुव याच्या सैन्यात सेनापती पदापर्यंत आरूढ झाला यामुळेच सर्चासाठी कायम उत्पन्नाची व्यवस्था तो करू शकला नवव्या शतकात कदर राजवटाने या देवीला, म्हाळ पै प्रमाणे आपली कुलस्वामिनी मानली आणि शके ११८८ साली, देवालयाच्या परिसरात 'निष्णुयाग' केला असा पुरावा उपलब्ध आहे त्यानंतर शिलाहार, यादव, यानीर्ही या देवतेच्या प्रसदाने अनेक पराक्रम केले, असे शिलालेखामरून आढळते म्हाळ पै (चवथा) व त्याचा पुत्र विठ्ठल पै याना या देवतेच्या रक्षणासाठी पोतुगीज सत्तेखोर अष्टव सधर्ष केला म्हणून गाभाऱ्यात त्याच्या स्मारक मूर्ति वसविण्यात आया आहेत

षण्ण पुढे १६ व्या शतकात फिरग्यांच्या धर्मछळामुळे, इतर अनेक देवताखोरांनर या देवीचेही स्थळातर वेरणे येथून मराठी सत्तेखाली असलेल्या म्हाळदोळ या गावी करण्यात आले, आणि साप्रतही ते तेथेच स्थिर आहे

(व्यकटेदा पै, पुरुषार्थ देवता अक, ११६१)

राहु देत्याच्या ऋठनाळातून शररानी अमृत काढून घेतयार त्याचे धन प्ररर-नाशररी सगमार षडले आणि मोहिनी त्वाजवर षाय देऊन वसली, ढगे हृदय नवारे येथील मंदिरात दिसते परंतु म्हाळदोळी ते स्वरूप नगून दुषेरेच आहे सद्याद्रिग्नट, ७।५१७ यातील वणन असे,

त्याप्रमाणे दर्शविल्या जागेवर (बेरणे गावी) खोदले असता मूर्ति सापडली आणि मंदिर उभारले गेले (गौ. सा. ब्रा. कुलदेवता, पृ. ५८).

पेशवाईतील एक मुत्सद्दी रामचंद्रबाबा सुखठणकर याने पेशवे सरकारातून हा म्हाडदोडवाडा श्रीम मोकसा (इनाम) देवविला आहे. श्रीचे मंदिर भव्य आहे व घुडास ताम्रपट्टा वसविलेला आहे. याजुला भव्य धर्मशाळा असून परिसरात अनेक परिवार-देवता आहेत. त्यामध्ये श्रीसंकष्टी, चौसष्ट योगिनी, कालभैरव, सहस्रपाल इ० आहेत. ही देवता श्रीविष्णूचाच अवतार असल्याने रामजन्मोत्सव, अक्षय्य तृतीया, वसंतोत्सव, इ० उत्सव, देवीच्या अनेक उत्सवांबरोबरच साजरे केले जातात. माघ महिन्यात मोठी यात्रा भरते व शिविकोत्सव, लालकोत्सव समयी पाळरीच्या मिरवणुकीच्या वेळी सेवेकरी कलावंतीर्णांचा ताफा नाचत असल्याचे लेखकाने पाहिलेले आहे. देवीचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे पंचवीस हजार रुपयाचे आहे.

कऱ्हाडे ब्राह्मणांच्या अनेक घराण्यांची ही कुलदेवता आहे, तशी लेखकाचीही आहे. साखळी येथील श्री, नारायण श्रीनिवास बाके नावाच्या एका पुज्याने ' महाळसा पंचरत्न ' या नावाची एक पोथी तयार केली आहे. त्यामध्ये या देवीचे कीलक, स्तवन, सहस्रनाम आणि अष्टक व काही स्तोत्रे दिलेली आहेत. अनेक भक्त येथे येऊन कुलदेवतेचे दर्शन घेऊन आपले नवस फेडून परत जातात. जलपासच्या भागात रम्य धनश्री असल्यामुळे हे स्थळ प्रेक्षणीय शाले आहे. पैठण, नादुरा, देवी होमूर इत्यादि क्षेत्री या देवीची मंदिरे आहेत.

कामदा

महाळसे तुझ्या जन्मिची कथा । वणिंली पुराणांतरीं तथा ।
 देव-दानवे रत्न सागरा । काढि मंथुनी दिव्य अमृता ॥ १ ॥
 विष्णु मोहिनीरूप घेतसा । देव-दानवां वाढितो रसा ।
 विश्वमोहिनी रूपसुंदरी । शत्रु-मित्रही भाळले तरी ॥ २ ॥
 फलहाविना तो विभागतां । असुरां सुरा, देव अमृता ।
 तीच मोहिनी आज या जर्गी । देवि महाळसा नाम पावली ॥ ३ ॥

अनुष्टुभ

महाळमे महादेवी । कसा मीं विसरूं तुला ।
 कुलस्वामिनी तूंते । मत्कुर्ची मानिती सदा ॥ ४ ॥

गोमांतर्नी रम्य प्रांती । महाडदोळ जे स्थळ ।
 निवडिसी त्या क्षेत्रातें । उभवाया वास्तु सुंदर ॥ ५ ॥
 विस्तार भव्य विस्तिर्णें । जीर्ण मूर्ती सभोवती ।
 चतुर्हस्ता करीं घेई । त्रिशूळ, घट, सव्ग ती ॥ ६ ॥
 पदातळीं तुझ्या देखू । असूर-शव भेसूर ।
 वामहस्तीं तुझ्या शोभे । दैत्य चढासुर शिर ॥ ७ ॥
 आश्रित श्रान घोटाले । रक्त विंदु टिपावया ।
 ऐसे हे रूप देवीचें । भक्त येती भजावया ॥ ८ ॥
 रामनौमो नवरारी । शिवरारी जनोत्सव ।
 प्रसिद्ध उत्सवा जाणें । वंदोनी करि मीं स्तव ॥ ९ ॥

(३२) महालक्ष्मी (डहाणू)

डहाणू (जि. ठाणे) जवळ १८ मैलावर निवळवेढे नावाचे गाव आहे त्या ठिकाणी हे स्थान आहे. रहदारीचा मोठा राजमार्ग असल्याने रहदारी वाहने येथे मदिराजवळ थापतात. मूळपीठ डोंगरावर असून त्याची उंची अदाजे १४०० फूट आहे. वर चढून जाण्यास पायवाटेचा मार्ग पण कठीण आहे. या ठिकाणी देवीचा लहानसर तादळा असून पाण्याचे टाणेही आहे आणि वरील भागी मुळक्याप्रमाणे दिसणारे शिरार आहे. नीट निरीक्षण केले तर हा मुळका दक्षिणेतील देवालयाप्रमाणे गोपुराच्या कगोल्याप्रमाणे दिसतो केवळ मुळका ५० ६० फूट उंच असून, सहास्रत तरी कगोरे दिसण्यात येतात. चैत्र पौर्णिमेच्या रात्री ह्याच शिवरातर निशाण लाण्याचा प्रमुख कार्यक्रम होतो.

पण या वरील अवघड जागी सहसा कोणी जात नाहीत. या शिवराच्या पायथ्याला साप्रतच्या मुख्य देवीचे मंदिर आहे. सुमारे २००-२५० वर्षापूर्वी कोंगातरी याची स्थापना केली आणि आता जीर्णोद्धार होऊन ते चागल्या रितीत दिसते. आनूराजला दोनतीन मोठ्या धर्मशाळा आहेत. पण यात्रेच्या दिवसाव्यतिरिक्त त्या बहुधा मोकळ्या असतात. या मंदिराचा गाभारा पश्चिमाभिमुखी आहे, म्हणजेच मुख्य टेकडीवरील मंदिराकडे मुग्न आहे. समामडप, यगकुंड, दीपमाळा वगैरे सर्व काही आहे.

जेव्हाका मूर्ति गाभान्यात जाऊन जवळून निरक्षिता आणि देवीचा पत्त मुक्तवटा दर्शनी आहे. तो सुमारे दोन फूट उंचीचा लावट वेहण्याचा असून घोंदूरचर्चित आहे. अगचे नेत्र आणि कान आहेत. मस्तकावर चारीचा मुकुट

आणि कुडले शोभेसाठी ठेवतात. मागील वाजूस पाषाण भव्य आहे. सुमारे तीन फूट उंचीचा व तितक्या रुटीचा जॉयडधोवड आहे. याच पाषाणाला दर्शनी मुरवटा कोरून काढलेला आहे. मुग्धव्याशियाय मागील पाषाणाचा भाग वखानी झाडलेला असतो, पण पुजाऱ्यांचे परमानगीने वस्त्र वाजूला करून तो पाहता येतो. या मुग्धव्यासमोर चांदीचे सिंह व जय-विजय मूर्ति माडलेल्या असतात, पण मुग्ध मूर्तींरोबर त्याचा संवध नाही. देवीचे छायाचित्रात मात्र ते सर्व मूळचेच दिसते.

या मंदिरापासून टेकडीवरील ठिकाण सुमारे तीन मैल लांब असते. पौर्णिमेच्या रात्री १२ वाजता पुजारी या मंदिरापासून निशाण घेऊन एकटा निघतो, वरच्या मंदिरात धार्मिक विधि करतो आणि नंतर शिखरावर निशाण रोखतो. हा सर्व विधि होण्यास सुमारे तीन तास लागतात. वरचा मार्ग त्रिकट असल्याने दिवसाही तिकडे सहसा कोणी जात नाही आणि याच कारणास्तव रात्री एकत्रचाने जाऊन निशाण लावणे हा दैवी चमत्कार समजला जातो.

मूळस्थान टेकडीवर असताना, पायथ्याजवळ मंदिर का? अशी चौकशी करता एका भक्ताने असे सांगितले, की, पूर्वी एक जादिवासी गरोदर स्त्री वार्षिक यात्रेच्या वेळी नियमाप्रमाणे वर दर्शनाला जात असता पोटात कडा आल्या आणि पुढे जाणे अशक्य झाले. देवीचे दर्शन चुण्वार म्हणून तिने मातेचीच प्रार्थना केली, त्या वेळी दृष्टांताने देवीने तिला सांगितले की, पायथ्या-पाशी मी आहे. तेथे दर्शनास ये. श्रमाने भ्रात झालेली असताना तिला हा दृष्टांत झाला. गडबडून ती शुद्धीवर आली आणि पायथ्याजवळ येताच तिला वरील मूर्ताप्रमाणे तेथे दर्शन झाले. पुढे या ठिकाणी मंदिर उभारले गेले.

वरील प्रसारावरून एक संसंधारण नियम घ्यानी येतो तो असा की, वणी येथीठ सतभृगी, आंध येथील यमाई, माडोंची यमाई, पुण्याची चतु शृगी, यांचा इतिहास पाहिला तर तोही वरीलप्रमाणेच आहे. मूळ स्थाने ज्या ठिकाणी जशी उच्च डोंगरावर असून चढण्यास कठीण आहेत त्या ठिकाणी पायथ्या जवळ, त्याच देवीची भदिरे आढळतात. त्यांच्या स्थापनेचा, इतिहास वरील प्रकारच्या अथवा सदृश कारणाने सजलेला आहे. तेव्हा या सर्वांचा भावार्थ असा समजतो की, मूळस्थानापर्यंत सर्वच भक्ताना पोहोचणे अशक्य होते, त्या वेळी कोणी भक्त, सनाच्या सोयीसाठी, सहजपणे दर्शन व्हावे या हेतूने पायथ्याजवळ मंदिर उभारतो आणि त्याला भक्तिभावाचा साज चढवितो यामध्ये मंदिर स्थापन करणाराचा कोणताही स्वार्थ नसल्याने त्याला दोषी म्हणता येणार नाही. किंहुना त्याचा हेतु उच्च असतो. पण 'भक्तासाठी मी खाली

येते, अमुक ठिकाणी येते' या सूत्राचा उपयोग अनेक मंदिरांवास्तु अनुभवाने येतो हे मात्र खरे आहे, म्हणून थोडेसे विवरण या ठिकाणी केले आहे

हे स्थान फार जायत मानले जाते आसपासच्या वन्य जमाती आणि वारली, दुबळी इ० जाती या देवतेच्या उपासक आहेत देवीची याना चैत्र पौर्णिमेला भरते या वेळी दूरदूरच्या हिंदुभक्ताप्रमाणे गुजराती, पारशी व मुसलमान भक्ती तेथे येतात आणि देवीला पूजाभोग अर्पण करतात इटाणू रेल्वेस्टेशनपासून देवीच्या मंदिरापर्यंत मोटार-बसने जाता येते

सप्तगुणी पीठाप्रमाणे या ठिकाणीही शिखरावर निशाण रोमणे हे एक दिव्य समजले जाते देवीचा पुजारी अगर गावचा पाणीत्र या उभयतांपैकी ज्याला देवीची अनुज्ञा असेल तोच हे निशाण लावू शकतो इतर कोणीही हे काम करण्यास धजत नाहीत पौर्णिमेच्या यात्रेच्या दिवशी, शुभ्र चादण्यामध्ये हा ध्वज लावण्याचा कार्यक्रम हनारी भक्तांच्या उपस्थितीत केला जातो सन १८७२ साली अशी गोष्ट घडली की, मन्था पार्टील निशाण लावण्यास शिखरा वर चढला आणि त्याचा ताल सुटून तो गाली पडून तत्काळ गतप्राण झाला त्यानंतर तीन वर्षांचा काळ लागला, पण देवीची आज्ञा नसल्याने दुसऱ्या कोणी निशाण चढविले नाही त्यानंतर मन्था पार्टीलाचा पुतण्या याम- कृष्णा त्याच नाव- ध्वज लावण्याची आज्ञा शाली आणि तो ध्वज लावू लागला त्याच्या अगात देवीचे खरे धेत असे ठाणे भागातील हे एक प्रभावी शक्तिपीठ मानले जाते (ठाणे जिन्हा मॅसेट, पृष्ठ २१९)

(३३) महालक्ष्मी (कोल्हापूर)

क्षेत्र वै करवीराख्य क्षेत्र लक्ष्मीविनिर्मितम् ।

तत्क्षेत्रं हि महत्पुण्य दर्शनान् पापनाशनम् ॥

(सं० पुराण, सख्यादि गण २, २४ २७)

महालक्ष्मीच्या उत्पत्तीची कथा आता आपण प्रथमतः पाहू गरुडाचल या नावाचा एक ब्राह्मण होता तो भृगुलोपन्न असून त्याला माधवी या नावाची पत्न्या होती एकदा तो तिच्याकरिता वरसंगोपनार्थ हिंडत असता सहजगत्या विष्णूच्या राजराज्यात आला विष्णूनी त्याचे यथोचित स्वागत केले आणि त्यास वसुपला आसन दिले तो ब्राह्मण विष्णूला त्या मुनींमहत्त्वाची सव इकीर्णत सांगत असता ती मुन्गी तेवढ्यात बालस्वभावाला अनुसरून आणि शिखाचाराच्या सव मर्यादा वाचून ठेवून विष्णूच्या शेजारी पलंगाने जाऊन वसुला विष्णुपत्नी तेथे होतीच तिच्या या पाहण्या मुनींने हे घटन सहन शकले नाही त्या वेळी

मत्सरापोटी आलेल्या क्रोधाच्या भरात त्या मुलीच्या बालवयाकडे आणि त्या वेळच्या परिस्थितीकडे लक्ष न देता लक्ष्मीने तिला शाप दिला की, 'तू अश्वसुराची होशील.'

गड्डान्चलाला लक्ष्मीची ही वर्तणूक रुचली नाही. उच्चपदस्थ व्यक्तीने प्रौढावस्था होऊन गरिवाची अशी छळणूक करणे योग्य नव्हे असे त्याला घाटले. या ठिकाणी अपराध करणारी एक लहान, अजाण आणि निष्पाप बालिका होती आणि बालाची वागणूक निहंतुक असल्याने ती नेहमीच क्षम्य असते. कोणतेही कारण नसताना त्या मुलीला शाप दिला असल्याने त्याला साहजिकच राग आला आणि त्याने उलट शाप दिला की, 'तू हत्तीण होशील.' त्या शापाचा त्वरित परिणाम होऊन लक्ष्मी हत्तीणीच्या स्वरूपात भूतलावर अवतरली. त्याच स्वरूपात ती गरुडेश्वर तीर्थाच्या ठिकाणी गेली आणि पापक्षालनार्थ तपश्चर्या करू लागली. देहान्ती शुद्धि झाल्यावर तिला ब्रह्मदेव प्रसन्न झाले आणि त्यानी तिला शापमुक्त केले. त्यानंतर लक्ष्मीचे नाव महालक्ष्मी असे त्याने ठेवले.

एकदा इंद्र व महिषासुर यांचे युद्ध एक क्षतकापर्यंत चालले होते. द्यौयटी महिषासुर इंद्रपद बळकावून बसला. आपली ही दुर्दशा दारुणाना सांगितल्यावर ते प्रीत्याने थरथर कापू लागले. त्या वेळी त्याच्या नेत्रामधून अतिदिव्य तेज बाहेर पडून त्याने देहस्व धारण केले. ती एक अतिरूपवान मदनमंजिरी बनली. सर्व देवांनी आपापली शस्त्रे तिच्या हातात अर्पण केली. यानंतर देवीने एक अति विभू असे हास्य केले. त्या हास्याच्या आराजाने दशदिशा दुमदुमत्या, पृथ्वी वपायमान झाली आणि पर्वतही थरथरारले. ही भयंकर गर्जना म्हणजे आपल्याला दिलेले आव्हानच समजून महिषासुर सुसज्ज होऊन त्या देवतोऱ्यांवर दोन हात करण्यासाठी समरागणात उतरला. त्या वेळी त्या देवतेने महिषासुर आणि इतर उग्र्यासुरांच्या दैत्यांनाही ठार केले. ही जी देवता या ठिकाणी उत्पन्न झाली, तिचे नाव महालक्ष्मी असे ठेवले गेले.

सप्तशृंगी देवीलाही अउराच भुजा आहेत. तेव्हा या एका साम्यारूपून ती सुद्धा महालक्ष्मीचेच स्वरूप असणे की काय अशी शका येते कारण सप्तशृंगी हे नाम भौगोलिक स्थानपरत्वे आलेले आहे, उत्पत्तीपरत्वे नव्हे. दोन्ही देवींची आयुधे प्रायः तीच आहेत.

येथे हे लक्षात ठेवावयास पाहिजे की, लक्ष्मीच्या हत्तीण स्वरूपाने नाव गजातलक्ष्मी आहे, महालक्ष्मी नव्हे. ही दोन्ही स्वरूपे वेगवेगळी आहेत

एके ठिकाणी सैरम दैत्याच्या नाशाकरिता महालक्ष्मीचा जवतार झाला असा उद्देश आढळतो. (स्मृ पुराण, नागर, ८५)

कर्वीर महात्म्य, देवी भागवत, मत्स्यपुराण, पद्म पुराण, ब्रह्मांड पुराण आदि ग्रंथात या क्षेत्राचा उल्लेख केलेला आहे. महाराष्ट्रातील काही प्रमुख शक्ति पीठांपैकी हे एक मानले जाते पुराणकारांच्या माहितीप्रमाणे, या प्रांती पूर्वी कोल व चोल या वन्य जमातींची वस्ती होती कोल म्हणजे कोळी समाज असे समजण्यास हरजत नाही. त्यांच्या वस्ताना कोलागट, कोळरण, कोलाचार, कोलापूर अशी नावे होती. त्यापैकी कोलापूर या वस्तीचे पुढे अपभ्रंशाने कोन्हापूर या नावात रूपांतर झाले कानडी भाषेत 'कोलदू' म्हणजे कमळ होय या शहरी पूर्वी अनेक तळी होती. त्यापैकी काही जागही दिसतात त्यामध्ये उमलगाण्या असल्या कमळानुळे कमळाचे आगर जसा जो भाग तो कोन्हापूर या नावाने प्रसिद्ध झाला असता, जसे काहींचे मत जाते. तिसरी एक व्युत्पत्ति अशी की,

हरिचंद्रामध्ये यदुवर्दीय वृद्ध विकट्ट जसे सागतो की, हर्यश्वाचा मुलगा यदु हा एकदा जलश्रीला करीत असता नागलोक्याच्या धूमरर्ण राजाने त्याला पावाडात नेले आणि स्वागत करून आपल्या कन्या विवाहात दिल्या. राजाने या गोष्टीला समती दिली कारण कन्याचे पुत्र राजपुत्र होणार होते. पुढे त्याला पाच पुत्र झाले आणि वयात आल्यावर त्यांना विषयपर्जताच्या दक्षिणेकडे मानसाची वसन्त करण्यासाठी पाठविण्यात आले. त्याप्रमाणे मुचकुदाने नर्मदाकाठी मादिभती नगरी वसविली, हरिताने समुद्रकिनारा रक्षणाने काम घेतले, सरमाने श्रौचपुरी वसविली आणि पञ्चवर्णाने वारणा नदीकाठी कन्धीर गाव वसविले. याच कारणे साठी या भागाला पञ्चवर्त हे नाव पडले असते पुढे श्रीकृष्ण आणि बळराम जराउघाच्या भवाने या भागात येऊन गामांतक परंतोत्तर गनिमी काव्यात त्याला जेरीस आणले आणि त्या येथी त्यांना परगुगमाने कर्वीर शहरात मार्गदर्शन केले, असे पुराणे सांगतात

ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र कोल्हामुर व त्याचा पुत्र करवीर यानी देवाचा खूड घेण्यासाठी या शहरातील मदिराचा त्रिध्वस केला आणि लोनाचा छळ केला. शेवटी देवाच्या विनतीवरून शकरानी करवीराला ठार केले आणि त्याच्या स्मरणार्थ शहराचे नाव करवीर असे ठेवले.

आपल्या पुनाचा वध झाला हे अर्थातच नापाला आवडले नाही आणि हे सर्व महालक्ष्मी देवीमुळे झाले, अशा समजुतीने त्याने देवीला प्रसन्न करून घेऊन तिने १०० वर्षेपर्यंत आपले स्थान सोडावे असा वर मागून घेतला. देवता नष्ट झाल्यानंतर कोल्हामुराने शहर छुटले आणि मदिरे पाडली देवांनी त्रिण्यु-ब्रह्मदेवाकडे तार नोंदविली, पण देवीच्या वचनप्रदपणामुळे त्यांना काहीही करता येईना. शेवटी मुदत संपण्याच्या सुमारास देवीने स्वतः रजभैरव, काळपेताळ, सिद्धत्र्यकुंभेश्वर इ. त्रयोदश देवते आणि अठरा आयुधानी सज्ज होऊन कोल्हा मुराने स्वारी केली. धनघोर युद्धानंतर देवीने कोल्हामुराला ठार मारले आणि त्याच्या अंतिम इच्छेप्रमाणे करवीर शहराचे नाव कोल्हामुर = कोल्हापूर असे ठेवले. (Temples & Legends of Maharashtra by M S Mate)

पीठजादेवीची कथा पाहिली तर कोल्हामुराच्या पूर्वाही येथे महालक्ष्मीचे मंदिर होते आणि शूद्रकाने येथे घेऊन देवीची उपासना केलेली आहे. मुख्य मुद्दा इतकाच की, हे क्षेत्र अतिशय प्राचीन जागे कार्याच्या मते ते इसवी सनापूर्वी तीन सहस्र वर्षांपूर्वीचे जुने आहे.

वसिष्ठपुत्र त्रिलोपायकूर या नावाचा राजा येथे होऊन गेला. त्यानंतरचा अधिकृत इतिहास म्हणजे चालुक्य घराणे, शिलाहार घराणे व बादम्य घराणे यांचा होय. चाळुक्य राजघराण्याच्या वेळी कणदेवाने महालक्ष्मीचे मंदिर प्रथम सन ६३४ मध्ये उभारले आणि त्याला सुमारे १४०० वर्षांचा काळ लोटला. असावा महाकाली आणि महात्मरस्वतीची मदिरे साधारणतः साराया शतकात यादवकालात उभारली गेली. तात्पर्य, हे मंदिर निमान दोन सहस्र वर्षांपूर्वीचे तरी असणे, या क्षेत्री श्रीमहात्रिण्यु महालक्ष्मीरूपाने राहिले, यास्तव याला मातृका क्षेत्र असेही मानले जाते. (पुराणे, देवता अंक, १९६१)

त्यानद्वारे अनेक ताम्रपत्र मिळालेले आहेत त्या सर्वांचे परिशीलन करून इतिहाससशोधक श्री ग. ह. गेरे आपल्या 'महाराष्ट्रातील चार देवते' या ग्रंथात म्हणतात, 'या देवीचे प्राचीनत्व ऐतिहासिक पुराव्यांवरून पार तर जाठव्या शतकापर्यंत नेता येते, पण तत्पूर्वी किती शतके ते अस्तित्वात होते, हे समजण्यास पुरावा उपलब्ध नाही.' (शुद्ध ५१). शिलाहार राजघराण्याने या

देवीला आपली कुलस्वामिनी मानली होती तेव्हा त्याच वशातील गडादित्य या राजाने साप्रत दिसत असलेले मंदिर बाघलेले असारे.

त्यानंतरच्या मुसलमानी अमदानीत देवीच्या मूर्तिचे संरक्षण करण्यास शार प्रयास पडले पाडवाना ज्याप्रमाणे १२ वर्षे वनवास पत्करून १ वर्षे अजातनासात काढावे लागले, त्याचप्रमाणे या मूर्तिच्या इतिहासातही तिला अनेक वेळा अडासवास आल्याचे दिसून येते त्या वेळा कधी भुयारात तर कधी किल्या कपारीत तिला वास्तव करणे लागले अशा पळापळींमळे पूर्वाची मूर्ति गहाळ झालेने नमीन तयार करून प्रसविण्यात जाली जाहे, असे काही मणाचे म्हणणे आहे. या विधानाला पुरावा म्हणजेच मूर्तिच्या स्वरूपात झालेला बदल हा होय पूर्वीच्या वणनावरहुकूम जाताची मूर्ति दिसत नाही सोळाव्या शतकात मराठ्याची सत्ता आली तरी अनेक वर्षे तिचे नवचर्च सपले नव्हते मध्यतरी सभाजी महाराजांनी या देवीची राजमद्रा तयार करून घेतली होती शेकरी राजारामाची पत्नी तारानाई हिने कोहापूर गहरी आपला सनतासुभा स्थापन केव्यावर, या देवीचे महत्त्व धरोधर पोहोचले असे म्हणावेसे वापते

(श्री यशत रामकृष्ण, नवशक्ति)

दक्षिणेत मुसलमानी अमदानीत निजामशाही, तुतुवगाही आदि अनेक साही घराणी झाली त्याच्या पदरी अनेक हिंदु राजकारणी झाले, पण कोणाचेही लक्ष या क्षेत्राकडे गेले नाही येरणी २६ सप्टेंबर १७९५ साली कोहापूरच्या सभाजी महाराजांनी फर्मान काढले, ते असे,

‘श्री महात्म्या वास्तव्य करवीर हे अनादि श्रेत्र त्यास आजातराचे योगान्त अहुत दिवस पूर्वी देवालय सोटन, पुजान्याचे घरी होती त्यास पूर्वी राधाविस्तार, निजापूर आदिकरून स्वस्त हाते थोर थोर नामाकित गदस्य होते परतु पूर्वस्थळीं र्थीची स्थापना कोणी केली नाही साप्रत काळी देव उद्भव, राज्य स्वस्त नसता र्थीने आपणास (सारगावकर) साप्राकारे प्रेरणा करून आपले म्हाठी बिसावे हे इच्छा झाली हे वृत्त पूर्वी स्वामिस आपण निरिदित केले स्वामिनी राजभी सिदोजी हिंदुराज थोरपटे मामलददार यास श्रीचे स्थापनेविषयी आज्ञा केली व त्यानून मशारानिन्दे करवीरास येऊन मन्मथनाम सरस्वरी आशिन शुद्ध निजवाद्दामी इदुवावरी (२६-९-१७९५) पूर्वस्थळी स्थापना केली’

हे पत्र श्री नरहीमट थिनरामम शारगावकर यास ८ नोव्हेंबर १७२३ साली लिहिलेले आहे. (श्री ग द थरे, ‘चा देवते’, पृष्ठ २७)

कोल्हापूर महास्थानं यत्र लक्ष्मी सदा स्थिता ।

मातु पुरं द्वितीयं च रेणुकाधिष्ठितं परम् ॥ (देवी भागवत)

पूर्वी होता कोल्हासूर । म्हणोन नाम कोल्हापूर ॥

तेथे लक्ष्मीचा अवतार । तुम्ही पहा ॥ (दासायन, पृष्ठ १८०)

याप्रमाणे कोल्हापूर या नावान्दलची माहिती मिळते

जाता थोडे मंदिराचे वर्णन पाहू महालक्ष्मीचे मंदिर घहराच्या मध्य-भागी आहे मंदिराचा प्राकार निस्तृत असून पश्चिमाभिमुख आहे. चारी दिशाना जरी प्रवेश दरवाजे असले तरी पश्चिमेकडील दरवाज्याला महाद्वार असे म्हणतात. या दरवाज्यातून आत प्रवेश केल्यावर परसउदीवरून काही अंतर चालावे लागते त्यानंतर गरुडाची मूर्ति असलेल्या गरुड मंडपात जाता येते त्याच्यापुढे गणेश मंडपात प्रवेश केल्यावर त्या ठिकाणी आपण भैरव, चामुंडा, लक्ष्मी, ह्यम्रीव, जैनयश व यक्षी यांच्या मूर्ति पाहातो याशिवाय उल्लरामादि जैन तीर्थकार आणि स्फुटादिकाची सहा शिल्पे आपल्याला दिसतात मंदिराची इमारत दुमजली आहे या ठिकाणी महाकाळी, महालक्ष्मी व महासरस्वती यांची मंदिरे व सभामंडप आहेत हे सभामंडप वेगवेगळे असले तरी या सर्वांना जोडणारा एक सभामंडप असून त्याला जोडमंडप असेच म्हणतात.

जोडमंडपाच्या पूर्वेस महालक्ष्मीचा मंडप आहे त्या मंडपात शिरताना प्रथम जय निजयाच्या मूर्ति आपल्याला दिसतात त्याच्या उत्तरेस दोन गोल्या असून त्याचा उपयोग भांडारगृह आणि वस्त्रगृह म्हणून केला जातो पूर्वेकडे मुख्य मंदिराच्या गर्भगृहाचा दरवाजा असून त्यातून प्रवेश केल्यावर आपण देवी महालक्ष्मीच्या गाभाऱ्यात पोहोचतो दहागारी लाकडाच्या मेघवंरीत महा लक्ष्मीची मूर्ति अधिष्ठित झालेली आहे दक्षिणेला देवीचे शोजघर आहे. मूर्ति काळ्या पाषाणाची असून सुमारे तीन फूट उंच आहे. महालक्ष्मी चतुर्भुज असून महाशुभ्र (मातुर्लिंग), गदा, दाल व पानपात्र ही आयुधे तिच्या हातात आहेत अगिच्या मुकुटावर लिंग आणि योनी यांच्या आकृती आहेत मूर्ति मागील वारस यामाहति आणि सुडीळ वाजस सिंहाहति आहे. जानेवारी १९५५ मध्ये या देवीवर वज्रलेप करण्यात आला आणि फाही जीर्ण भागांची डागडुजी करण्यात आली हे काम सुमारे दीड महिना चालू होते

या वज्रलेपासुळे देवीच्या स्वरूपात किंवा परक झालेला दिसून येतो, आता मस्तकावर नागपणा व त्याच्याली लिंग आणि योनीभाग आहे मागील चालू चार फूट उंचीची चांदीची प्रमानळ आहे चाराव्या घटकातील हेमाद्रि

आणि चौदाव्या शतकातील सूत्रधार मडळ हे दोघेही सागतात की, देवीच्या खालच्या उजव्या हातात पानपात्र आणि खालच्या डाव्या हातात शीफळ किंवा वेल्पळ होते. हेमाद्रि आपल्या चतुर्वर्ग चिंतामणीमध्ये लिहितात.

दक्षिणाध. करे पात्रमर्ध्वे कौमोदकी ततः ।
 वामोर्ध्वे खेटकं धत्ते श्रीफळं तदधः करे ।
 विभ्रति मरतके लिंगं पूजनीयां विभूतये ॥

या वर्णनाप्रमाणे उजव्या खालच्या हाती पानपात्र व डावे खालचे हाता शीफळ असायला पाहिजे. शिवाय या वर्णनात मस्तकावर नागपण्याचा उल्लेख नाही. रत्नरूप व रूपमंडण भयाप्रमाणे हेच वर्णन आहे. असे असता वज्रलेप झाल्यावर या वर्णनाप्रमाणे पानपात्र व शीफळ दिसून येत नाही. मूर्तीचे पूर्वाचे रूप अगर वज्रलेप तयार झालेले रूप त्यामध्ये या वर्णनावरहुकूम मूर्ति नाही. म्हणून काहींचे असे अनुमान आहे की, पळापळांच्या काळात मूळ मूर्ति एक तर गहाळ तरी झाली असावी किंवा तोडली तरी गेली असावी आणि त्या जागी नवीन बसविली गेली असावी.

जोडमडपाच्या उत्तरेस महाशालीचा मंडप आणि त्यामध्ये श्रीचक्राची आकृति आहे. पश्चिम बाजूस मदिरामंदिर पडण्यास दरवाजा आहे. या मंडपानून मदिराच्या गामान्यात प्रवेश केल्यावर लाकडी भेधटगरीमध्ये अतलेल्या मूर्तीचे दर्शन घडते जोडमडपाच्या दक्षिणेस महासरस्वतीचा मंडप, बाहेर जाण्यास दरवाजा आणि समोर देवीचा गाभाटा दिसतो. जोडमडप आणि वर वर्णन केलेले इतर चारही मंडप, यातील रांगाचा दर्शनी भाग चौरस असून नक्षीकाम केलेला आहे.

जोडमडपातच सुमारे ८० खांबे असून, बाजूच्या चारी मंडपांमध्ये साधारणः तितकेच असोवत. या सर्वां खांब्यांच्या चक्रव्यूहामध्ये नवीन माणूस गोंधळून न गेला तरच नवल ! सर्व खांबे मोजणे सर्वस्वी अशक्य होते. याच कारणाकरिता 'ते खांबे मोजले तर मरण येते,' असा प्रवाद बाहेर प्रसृत झालेला असावा. महात्म्यांच्या प्रदक्षिणेची जी ओररी अगर मार्ग आहे, तो साधारणपणे सरस्तिकाच्या जाकाराचा असून, जाणवत्या सोळा काटकोनांत प्रदक्षिणा घाल्ताही लागते आणि त्याच वेळी २४ ठिकाणी बाहेर जाण्याची मार्गांची टेपरे चुकविता चुकविता नवत्या मार्गांच्या नाही नऊ येतात त्यांतून

त्या मार्गावर पणतीचा अंधुकसा उजेड. प्रस्तुत मंथाचा लेखक आपल्या पित्या-बरोबर पुण्याहून लहानपणी राजापूर तालुक्यातील ताम्हाने या जन्मगावी जातवेत असता, या देवीच्या दर्शनाला गेलेला आहे. देवीला प्रदक्षिणा घालताना मिळालेला 'प्रसाद' सुद्धा त्याने पेढ्यांच्या प्रसादाइतकाच आवडीने खाल्ला आहे ! परक इतक्याच की, पेढ्यांचा प्रसाद हातावर मिळतो आणि 'तो' दुसरा 'प्रसाद' डोक्यावर टेंगळांच्या रूपाने मिळालेला आहे. सारांश, हे सर्व स्वानुभवाचे बोल आहेत. आता प्रदक्षिणेच्या मार्गात विजेचे दिवे लावलेले आहे. या मंदिराच्या बांधणीचे वैशिष्ट्य असे की, माघ महिन्यात जेव्हा सूर्य पश्चिमेला मावळतो, त्या वेळी सायंकाळी काही वेळ, सूर्याचे किरण देवीच्या मुखकमळावर पडतात. हे दृश्य फारच मनोहारी असते. एवढ्या विस्तीर्ण प्राकारात आणि अनेक मंदिरे परिसरात असताना हा विशिष्ट हेतु साध्य करणे हा अतिकुशल आणि पूर्वकाळच्या प्रगत स्थापत्यशास्त्राचा चालताबोळता पुरावा होय. या किरणांचे स्नान झाल्यावर देवीची खास पूजा, आरती होते. त्या वेळी अनेक भक्त उपस्थित राहण्याचा नियम करतात.

मराठवाड्यात परळी वैजनाथाचे मंदिर आहे. डिसेंबर महिन्याचे २१ दिनाकाच्या सुमारास, प्रातःकाळी, पूर्व दिशेच्या गवालामधून गामान्यासमोरील चार दरवाजे ओलांडून बालसूर्याचे किरण वैजनाथाच्या शालुंकीवर पडतात. अर्थात मंदिर पूर्वाभिमुख असल्याने येथे प्रातःसमयाचे किरण मूर्तीवर पडतात, तर महालक्ष्मीचे मंदिर पश्चिमाभिमुख असल्याने सायंकाळी पडतात. भारतामध्ये इतरही मंदिरात याप्रमाणे क्वचित् असे शिल्प साधलेले आहे.

वरीलप्रमाणे तीन प्रमुख मंदिरांवरतिरिक्त, देवीच्या प्राकारात अनेक तीर्थे आणि लहान लहान मूर्ति आहेत. आरसादेवी, फांटाफाडी, वीणादेवी, घाळकरी, फाल्गायनी, गौरीशंकर, व्यंकटेश, गारेचा गणपती, हरिहरेश्वर, दत्तात्रय, मुक्तेश्वरी, शांफभरी, कुंडलेश्वर, ज्योतिबा, घाटीदरवाजा, नथमह मंदिर, विठोबा, राई-रखमाबाई, काशीविश्वेश्वर, मुद्रलेश्वर, राधाकृष्ण, पंचगंगेच्या ओवऱ्या (शिवा, भद्रा, भोगावती, कुंभा घ सरस्वती या पाच नद्या एकत्र वाहतात म्हणून पंचगंगा असे म्हणतात.) कार्तिकेय मंदिर, बुधवृहस्पति, शुक्रमंदिर, शेषशायी, रुक्मिणी देवळी, पिण्यूचा गामारा, गोकर्णेश्वर, लक्ष्मी-नारायण, महाळसाकात, महादारी, अतिप्रलेश्वर, गारेचा राधाकृष्ण, काळभैरव, गारेची सिंहवाहिनी, अष्टभुजा तुळजा भवानी, इंद्रसभा, नारायणस्वामीच्या पाच ओवऱ्यामधील एकमुरी दत्त या देवता आहेत. प्रत्यक्ष गावात इतरत्र मनकार्तिका, काशीकुंड, रंकाळ तलाव आणि त्यावरील अनुगामिनी देवी,

पद्मतळे, वारुणतीर्थ, कपिलातीर्थ, कोटीतीर्थ, नव्या बुधवार पेठेतील प्रत्यंगिरा ऊर्फ फिरगाई देवी, रविवार पेठेत एकवीरा, एलमा अशी अनेक प्रेक्षणीय क्षेत्रे आहेत. त्यासर्वांचा नामनिर्देश केला आहे. सविस्तर वर्णन जागे अभावी करता येणे अशक्य आहे. कोन्हापूर गॅझेट्रीअरमध्ये असे आहे की, येथे सुमारे २५० मंदिरे आहेत.

अनेक भक्ताना या महालक्ष्मीचे साक्षात् दर्शन झालेले आहे आणि कृपा प्रसाद मिळाला आहे, अशापैकी एक श्री नारायणस्वामी नावाचे दिव्य पुरुष सतराव्या शतकात होऊन गेले. त्याचा जन्म शके १६५० च्या सुमारास होऊन समाधी काळ शके १७२७ चैत्र असा आहे. नृसिंहवाडीला त्याची समाधी आहे. दत्तकृपा झाल्यावर ते कोन्हापूरजवळ कात्यायनी मंदिरात देवीची सेवा करीत असत. त्या वेळी महालक्ष्मीच्या मंदिरात एक ब्राह्मण १२ वर्षे सतत सप्तशती पद्याचे पारायण देवीच्या दर्शनासाठी करीत असता, एके वेळी देवी साक्षात् प्रगट झाली. पण 'देव देतो आणि कर्म नेते' या म्हणीप्रमाणे देवीचे ते कोटी सूर्यसम तेज ब्राह्मणाला म्हणून चाले नाही आणि तो मूर्च्छित पडला.

कोटिसूर्यप्रभं तेजोऽक्रस्माद्दिव्यक् प्रकाशितम् ।
तन्मप्येतोऽत्रवीदेवी वरं ब्रूहीति तं द्विजम् ॥ २-७ ॥
दृष्ट्वा दिव्यं महालक्ष्मीस्वरूपं तन्महाप्रभम् ।
प्रणम्य भक्तिभावेन साष्टांगं सादरं मुनि ॥ २-१३ ॥

भक्ताला दर्शन देण्यासाठी अवतरलेल्या देवींना निरुपाय झाला आणि अन्य मार्ग शोधण्याच्या हेतूने, ती तशीच कात्यायनीच्या मंदिरात गेली. नारायणस्वामींना दर्शन दिले. सांगितले नवता दर्शन का दिले आणि कार्य काय पाहण्यासारखे पार मार्मिक संवाद देवी व भक्त यामध्ये झाला. देवीच्या सांगण्यावरून नारायणस्वामी महालक्ष्मीच्या मंदिरात तिजवरोवर गेले, ब्राह्मणाला जमूत केले आणि दर्शन घडविले.

नारायणस्वामींना वर मागण्यास सांगितले असता, 'मला स्वतः नृसिंह-सरस्वतीकडून गुरोपदेश मिळाला' असा वर सांगितला आणि देवीने तो पूर्ण होईल असा आशीर्वाद दिला. नारायणस्वामींचे भजन ऐकावे म्हणून देवता त्यांच्या समोर पाठार येऊन बसत असे आणि देहमान तिसरून देवता भजनात तशीच होत असे, असे अनुभव नारायणस्वामींच्या चरित्रात पाहण्यास मिळतात आणि ते मुळातूनच वाचणे श्रेयस्कर आहे. (नारायणस्वामींचे चरित्र, छेतक ब्रह्मश्री आत्मारामदास्त्री जेरे, प्रकाशक पृ गुळवणी महाराज, पुणे १९६२).

महालक्ष्मीला दोन त्रिणी आहेत असे मानतात एक कात्यायनी ही वाळिगे टेकडीवर असून दुसरी टेवलाई अगर त्र्यंबुली ही टेंगलाई टेकडीवर आहे भोसले घराण्याची ही कुलस्वामिनी मानतात १९६२ च्या सप्टेंबर महिन्यात कोल्हापूर दत्तक प्रकरण उपस्थित झाले राजाने आपली त्रिणी पद्मादेवी कदमनाडे याचाच मुलगा दत्तक ध्यावा व नागपूरकर भोसल्याचा वंशज रद्द समजावा, यासाठी कोल्हापूर येथील सहस्रावधी महिलानी, डोक्यानर पाण्याचे हडे घेऊन मिरवणूक काढली आणि ती या टेंगलाई मंदिरापर्यंत आली तेथे विजयमाला राणीसाहेब होत्या त्यांनी देवीची पूजा केली आणि त्या महिलांनी देवीच्या मस्तकावर पाण्याचे सर्व हडे रिकामे केले सकटकाळीच देवीची आठवण होते

या टेंगलाई देवीसबधी दुसरी एक सुरम्य कथा आहे ती अशी की, ही कौंडिण्यमुनींची द्यापित पत्नी सत्यवती होय प्राचीन काळी करवीर शहरी एक देवीभक्त ब्राह्मणजोडेपे होते आणि सेवेचे फळ म्हणून देवीने त्यांना एक कन्या दिली तिचे नाव त्र्यंबुली असे ठेवण्यात आले या मुलीचा जन्म झाल्या बरोबर सर्वत्र लल्लत प्रकाशझोत पडला आणि या अलौकिक कृतीमुळेच ती देवी मानली गेली ती सदा महालक्ष्मीच्या सेवेत निमग्न असे

महालक्ष्मीने इतर देवांच्या सहाय्याने कोहासुरासह असह्य दैत्यांचा नाश केला, पण त्यापैकी दोन रक्ताक्ष व कामाक्ष तेथून निसटले शुक्राचार्यांना इकीमत सांगून राक्षसांचे सकट निवारण करण्याची विनंती केली गुरुच्या आशेवरून त्या दोघानी कपिलेश्वर महादेवाची सेवा करून त्यांना प्रसन्न करून घेऊन त्यांच्याकडून 'योगदंड' नावाची दैवीशक्ति असलेला एक काठी मिळविली त्या दंडाची अशी अद्भुत शक्ति होती की, ज्याच्या मस्तकावरून तो उजवीकडून डावीकडे फिरविला जाई, त्याचे रूपांतर त्वरितच शेळीमध्ये होत असे निरुद्ध वाजूने फिरविल्यास पूर्वस्थिति प्राप्त होई याप्रमाणे सामर्थ्यसंपन्न झाल्यावर ते दोघे दैत्य देवीच्या मंदिरात आश्विन पौर्णिमा दिनी आले आणि महालक्ष्मीच्या सभासदात देव व भक्तगण जमल्यावर त्यांनी त्यांच्यावर योगदंड फिरविल्याने सर्वांचे रूपांतर शेळ्यांमध्ये झाले याप्रमाणे त्यांनी शत्रूवर सूट उगवला

पुढे त्या शेळ्यांना खाऊन पस्त करण्याचे राक्षसानी ठरविले त्र्यंबुली देवीला ही वार्ता कळताच देवांना बधमुक्त करण्याचे तिने ठरविले तिने एका श्वातारीचे रूप घेऊन एका टोपलीत पुष्कळ यजनदार पायाण भरून राण्यांच्या मार्गावर बसली राक्षस आणि शेळ्या मार्गांे जात असता ती यजनदार टोपली आपल्या मस्तकावर देण्याती राण्यांना विनंती केली त्यांनी श्वातारीला योगदंड

गाली ठेवला आणि टोपली उचलण्यास वास्तुतः म्हातारीने शिताफीने तो योगदंड तान्यात घेतला आणि सर्व शेळ्यावर उलट वाजूने फिरविताच देवाना व भवाना पूर्वरूप प्राप्त झाले व राक्षसाना शेळ्या बनविले.

या देवतेने इतके अलौकिक कार्य केले जसताही तिची पुढील समारंभामध्ये दखल कोणीच न घेतल्यामुळे ती रागावून साप्रतच्या ठिकाणी जाऊन बसली. महालक्ष्मीने स्वतः पाचारण केले, तरीही ती आली नाही, तेव्हा स्वतः महालक्ष्मी त्या क्षेत्री गेली आणि तिची समजूत घातली. या भेटीची स्मृति म्हणूनच की काय पंचमीच्या दिवशी देवीची पालखी टेंगलाई क्षेत्री आणतात आणि दोन्ही देवतांची भेट होते.

पालखी मिरवणुकीच्या वेळी एक रूढि अशी आहे की, भक्तगण देवीला प्रदक्षिणा घालीत असताना कौलाच्या सापऱ्या अथवा दगाडाच्या उतरडी रचतात. कारण त्याची अशी समजूत आहे की, या प्रकारे जो भक्त उतरड रचील त्याचा पुढील वर्षाचा सगळ्या देवता सुखाने चालविते.

(सदानंद चेंदवणकर, नवशक्ति, ९-१०-६४).

कोन्हासुर दैत्याचा वध देवीने घेवून जवळच असलेल्या ज्योतिषा डोंगरार केला. कोन्हापूरपासून वायव्येस ९ मैलावर एक सहस्र फूट उंच टेकडीवर हे ठिकाण आहे. येथील देवता म्हणजे केदारलिंग ज्योतिषा, त्याला सातान् शंकर मानतात. नागजी साषा या गृहस्थाने प्रथम लहानसे मंदिर बांधले होते. ते मोडकळीस आल्यावर सन १७३० च्या सुमारास राणोजी शिंदे यांनी साप्रतचे मंदिर बांधले. ते ५७' X ३७' X ७७' या मापाचे आहे. या ठिकाणी दुसरी दोन-तीन मंदिरे आहेत. राणोजींनी यमाईचेही एक मंदिर बांधले आहे. याचा आकार ४७' X ४७' X ४९' असा आहे. प्रवाशांच्या सोयीसाठी त्यांनी दोंग जलाशय बांधून ठेवलेले आहेत (कोन्हापूर त्रिन्दा मॅगझिन, पृष्ठ २९९)

भक्ताची अशी भावना आहे की, अद्यापिही ज्योतिषा दररोज कोन्हापूर येथे महालक्ष्मीच्या दर्शनास धोऱ्यावर स्वार होऊन जात असतो या प्रवादाची प्रतीति येते ही जवळी की, देवस्थानामध्ये जो ज्योतिषाचा टाणपद घोडा आहे, तो टाणपद असला तरी काही वेळा त्याला दरदरून घाम आलेला दिसतो पण टेंगसाय स्पेट मारून आल्यावर जसा धोऱ्याला दरदरून घाम आलेला आपण पाहिलो, तद्वतच हे घोडे पडत असते अर्थात् प्रत्यक्ष देव धोऱ्यावरून जाताना कोन्हापूर दिसत नाही हे मात्र सारे. (श्री. नरहररावजी कांदे, डोंपिषी).

महालक्ष्मीच्या तारकाकृति देवाल्याचे वैशिष्ट्य म्हणून असे सांगता येईल की, दक्षिण, उत्तर व पूर्व राजूच्या मदिराना, मडपातून आत किंवा राहेर जाण्यास रस्ते आहेत, पण महालक्ष्मीच्या मदिराला मडपातून गाभायात गेल्यावर, पुन्हा त्याच रस्त्याने परत जोडमडपात थांबे लागते, तरच कोणी मदिराराहेर जाऊ शकेल. पूर्वी राजदरबारी असा रिवाज होता की, एखादा मानकरी राजाला मुजरा करून पाठ फिरवून परत येऊ शकत नसे मुजरा केल्यावर ज्या राजाकडे पाहून तो केला असेल, त्याच दिशेने राजाकडेच तोंड करून दहावारा पावले मागे जाऊन मग तो परत फिरू शके हा नियम आजही अनेक भक्त पाळताना दिसतात (श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांनी या प्रकारचा रिवाज सन १९११ चे राजदरबाराचे वेळी दिल्ली येथे पाळला नाही, म्हणून ब्रिटिश सरकारचा त्यावर रोष झालेला होता) त्याप्रमाणे येथे भक्ताने देवीला नमन केल्यावर तिचा योग्य तो मान राखूनच परताने असा हेतु असणा दुसरा एक अर्थ असा की, लक्ष्मी नेहमी घरातच राहावी, तिला राहेर जाण्यास अनेक वाटा असू नयेत कारण एका द्वाराचे रक्षण करणे सोपे, पण अनेक द्वाराचे रक्षण करणे महाकठीण या हेतूने ही योजना केली असानी. याच सदर्मांमध्ये दुसरी एक कथा आहे. ती ऐकविण्याचा मोह अनावर होतो आहे.

निजामसाहेबाजवळ गडगज उपासि असल्याचे सर्वभुतच आहे अनेक वर्षे सुमारे ७५ च्या वर या कथेला झाली एके रात्री राजद्वारावर पहारेकरी पहारा करीत असता मध्यरात्रीच्या सुमारास सुवर्णालंकारांनी युक्त अशी एक तेजस्वी स्त्री दरवाज्यावर आली आणि राहेर जाऊ लागली पहारेकऱ्याने तिला हटकले आणि राजाचा परवाना मिचाला कारण परवान्याविना कोणालाही आत किंवा बाहेर न सोडण्याची पहारेकऱ्यांना सक्त ताभीद होती स्त्रीला परवाना दाखविता येईना पण निजामसाहेबांनी मला तोंडी सांगितले आहे, असे तिने सांगितले तेव्हा ' साहेबांना भेटून त्यांना मिचालून घ्यावी म्हणून मी येतो तोवर तू अशीच उभी रहा ' अशी त्या पहारेकऱ्याने तिजकडून दपथ घेविली आणि तो निजामसाहेबांना मिचालण्यास आत गेला घटलेला सर्व भूताने राजाने पहारेकऱ्याकडून लक्षपूर्वक ऐकण्यावर तो मनात सर्व काही समजला त्याने त्या पहारेकऱ्याचा प्रथम शिरच्छेद केला तापर्यंत एवढेच की, एक दरवाजा असल्यामुळे राजवाड्याराहेर जात असलेल्या लक्ष्मीचे रक्षण करता आले पहारेकऱ्याचा शिरच्छेद करण्या मार्गील राजाचा दूरदर्शापणा सरोवरीच कौतुहास्पद आहे पहारेकरी परतला नाही आणि त्याला दपथ दिल्यामुळे, ती स्त्री ऊर्फ लक्ष्मी राजवाड्या राहेर जाऊ शकली नाही (भी, मोरेधर शेटे, मुंबई)

श्रीतत्त्वनिधि ग्रंथाप्रमाणे आठ महालक्ष्मींचा एक सध सांगितला आहे. त्या सधातील देवतांची नावे पुढीलप्रमाणे (१) द्विभुजालक्ष्मी, (२) गजलक्ष्मी, (३) महादेवी, (४) श्रीदेवी, (५) वीरलक्ष्मी, (६) द्विभुजा-वीरलक्ष्मी, (७) अष्टभुजा वीरलक्ष्मी, (८) प्रसन्नलक्ष्मी. असे जरी असले तरी याच सधात इतर अष्टलक्ष्मींची नावे याहूनही वेगळी असल्याचे दिसून येईल. (मीनापी पहा)

स्कंदपुराणातरंगत ' देवी महात्म्य ' व ' मूर्तिरहस्य ' प्रकरणामध्ये महालक्ष्मीची मूर्ति कशी असावी ते पहा—

मातु लिंगं गदां खेटं पानपात्रं च विभ्रती ।

नाग लिंगं च योनिं च विभ्रती नृप मूर्धनि ॥

तसेच ' नित्य कर्मसग्रह ' पोथीप्रमाणे ती कशी असावी ते पहा.

धृत्वा श्रीर्मातु लिंगं तदुपरि च गदां खेटकं पानपात्रम् ।

नाग लिंगं च योनिं च शिरसि धृतवती राजते हेमवर्णा ॥

देवीला वज्रलेप झाल्यावर जे रूप तयार झाले ते नागफणायुक्त याच फारणाकरिता केले असाने. कोल्हापूरशिवाय इतर स्थानी महालक्ष्मीची मूर्ति रचण्याची असली, तर ती विष्णु पत्नी लक्ष्मी हिच्यासमान असावी, म्हणजे चतुर्भुज मूर्तीच्या हाती दख, चक्र, गदा, पद्म इत्यादि आयुधे असावी. कर्नाटकात दोड्डगडवलिळ या गावी याप्रमाणे मूर्ति आहे.

महालक्ष्मीच्या इतरनाही काही ठिकाणी मूर्ति आहेत. त्यापैकी आता काही पहा.

(अ) गोरेंपट्टे (जिल्हा अनंतपूर)—येथे महालक्ष्मीचे मंदिर आहे. या मंदिरात सहा कन्नड-संस्कृत लेख असून कोणी काय देणव्या दिल्या याचा उल्लेख आहे.

(आ) कुभजगड (उदपूर)—येथे मामादेव मंदिराच्या प्राकारात अन्न-पूजेचे मंदिर आहे. परंतु मूर्ति, कमळधारी, द्विभुजालक्ष्मी, दोही बाजूना हत्ती असून ' शिवस्य प्रिया लक्ष्मी ' अशा वर्णनाची मिळते

(इ) अणहिलयाड (गुजराथ)—सिद्धराज छरोरराच्या तीरावर सिद्धराज गोलकी या राजाने (१०९३-११४२) कोल्हापूर पीठाप्रमाणे महालक्ष्मीचे पीठस्थान निर्माण केले आहे. त्या ठिकाणी पुर्वेदिलेला महालक्ष्मी, दक्षिणेला फांटा, पश्चिमेस क्काळभैरव आणि उत्तरेस महाकाशी अशी स्थाने निर्माण केली आहेत. पण कोल्हापूर येथील नावे निराळी आहेत. त्याचा खुणासा ' छररपती

पुराण' (हस्तलिखित प्रत, भांडारकर संस्था, पुणे) देते. कोल्हापूर येथे पूर्वेला महालक्ष्मी, व उत्तरेला महाकाली आहेत आणि दक्षिणेला महासरस्वती आहे. तेव्हा कोल्हा म्हणजे महासरस्वती असावी. पश्चिम बाजूला कंकालभैरव पाहिजे. पण कोल्हापूर येथे तो नाही, परंतु गणेश-मंडपात भैरवचा मुंडा मूर्ति आहेत. तेव्हा कंकालभैरवजी भैरव नाव आले असावे.

(ई) दोड्डगडवाडिल (जि. हसन)—येथे वर म्हटल्याप्रमाणे महालक्ष्मीचे मंदिर आहे. हे जरी कोल्हापूर पीठासारखे अगळे तरी पश्चिमेला भूतनाथ (भैरव) आणि दक्षिणेला विष्णु याची स्थाने आहेत एवढाच फरक आहे. या क्षेत्राची माहिती देणारे १९ शिलालेख तेथे आहेत. या स्थानाला दक्षिण काशी या नावाने संबोधतात.

(उ) कुडाळ (रत्नागिरी)—येथे उत्तराभिमुख महालक्ष्मीचे मंदिर आहे.

(ऊ) वाई (सातारा)—येथे सरदार रास्ते यांनी पेशवे काळात महालक्ष्मीचे मंदिर उभारले असून हातात शस्त्र, चक्र, आयुधे आणि मस्तकानर गोनिर्लिंग व नागपणा आहे.

(ए) महालक्ष्मी—मांद्रे. ता. पेढणे, गोवा.

या देवीचे स्थान तेथील एक रहिवासी श्री. देवमाद्रे यांचे घरातच आहे. पश्चिमेत सागराची निसर्गरम्य शोभा, दक्षिण-पूर्वेला नदीना शुद्धशुद्ध वाहणारा प्रवाह आणि उत्तरेला डोंगरमाथा असल्याने पहाण्याचे मन प्रसन्न होते. याची पीठिका अशी सांगितली जाते की, या घराण्यात पूर्वी सन १३८२ मध्ये कृष्ण केशव नागाचे देवीभक्त जन्माला आले. नित्यनेमाने कोल्हापूर येथील अद्यानाईच्या दर्शनास ते जात असत. त्या वेळी राजमार्ग नसल्याने, रानावनातून काट्याकूट्यातून पायी प्रवास करून ते वारीला येत असत. वयाचे सुमारे ७५ वे वर्षां त्यांनी मातेला प्रार्थना केली की, 'आई जगददे, वृद्धापकाळामुळे आता माते निवळ झाली असल्याने यापुढे प्रत्यक्ष दर्शनास मुकण्याचा योग आला आहे.' अनन्यभावाने ध्यानरूप होऊन देवीसमोर बसून बसत बसत प्रकारे प्रार्थना चालली असता नेनाभु पळपळा ओघळत होते. त्या स्थितीत अठताना त्यांना दृष्टान्त शाळा की, 'मंदिराच्या पूर्वबाजूस एक पचरसी धानची ल्हानसर देवीची चतुर्भुज मूर्ति आहे, ती घरी नेऊन स्थापन करून, तिचे पूजन केले असता, मला येथे पावेल, प्रत्यक्ष वेण्याची गरज नाही.' या भक्ताच्या मागण्यावरून देवीने असाही आशीर्वाद दिला की, तुझे वंशात पुरुष अथवा स्त्री जी कोणी जन्माला येतील, त्याने देवाचे तीर्थ दिले असता, कोणालाही विषवाधा होणार नाही.' या दृष्टांताप्रमाणे कृष्ण

नेशवाना देवीची मूर्ति मिळाली आणि घरी आणून तिची स्थापना सन १४५७ मध्ये झाली. याचाच अर्थ असा की, पाचशे वर्षांचा काळ छोटलेला आहे. या मंदिराला कडीकुल्दूपही कधी लावीत नाहीत. विपारी जनावराचा दक्ष अथवा जगावर विपार उठला असता, या देवीचे तीर्पाने तो रोगमुक्त होतो, असा अनेक डॉक्टर वैद्यांचा आजवरचा अनुभव आहे.

देवीचे गर्भगृह ११x११ चौ फूट असून, ११ फूट उंचीच्या दगडी चौथऱ्यावर मूर्तीची स्थापना आहे. मूर्ति अतिशय लहान असल्याने, इतर शृंगार अपिक भासतो. सहा फूट लांबीच्या काठीव लाकडाच्या आसनावर मूर्ति असून, यानूला शंकर गजानन, लक्ष्मी नारायण यांच्या मूर्ति आहेत. देवी चादीच्या पत्र्याने मढविलेल्या सिंदमुखी आसनावर आरूढ आहे. या मूर्तीच्या हाती गदा, महाखुग, पद्म व चक्र ही आयुधे असून चकाला 'जळते जापर' असे म्हणतात. देवीचा प्रसाद घेताना याच खापराला पटकुळीचे ५२ फुलाचा प्रसाद होतो. हा वील अनेक वेळा सत्य होतो अशी भावना आहे

(डॉ. स. स. गावसकरकडून, गोरोगाव).

(९) महालक्ष्मी (झांशी)

नारीशक्तीची प्रकर्षाने जाणीव करून देणारी राणी लक्ष्मीमाई शक्तिपूजक होती काय ? होय, असेच निश्चित उत्तर आहे.

झांशी शहराी दक्षिण दरवाज्याच्या बाहेरील राजूला एक मोठा तलाव असून त्यामध्ये महालक्ष्मीचे टोलेजग मंदिर आहे. राणी स्वतः या देवतेची निस्सीम भक्त असल्याने, एके वेळी हिने अलौकिक वैभव उपभोगिले. पावसाळी दिवसात देवीच्या दर्शनास होड्यातून जावे लागे. तटाच्या परिसरात गणपति, तिष्णु इ. देवताची मोठी देवालये होती या सर्वांचा खर्च सरकारी खजिन्यातून होत असे

पूर्वी अनेक रात्रेजवाडे देवीचे भक्त असत आणि दर्शनाला जात. अनेक श्रीमंतानी मंदिरे बांधलेली आहेत आणि तेही दर्शनाला जात. सर्वसाधारण माणसे तर नेहमीच पायी खडबट दर्शनाला जातात पण या राईचा घाट काही औरच. 'ना देखिला ना ऐकिला' या प्रकारचा असे, आणि म्हणून तर त्याचे वर्णन करण्यासाठी या देवीचा इतिहास देत आहे. मागे कधी झाला नाही आणि पुढे कधी घडेल ही आशाच करावयाला नको, असे वैभव होते.

राणी साहेबाचा नित्याचा कार्यक्रम रान्नीलप्रमाणे असे. समर्थ रामदासांनी म्हटल्याप्रमाणे 'शक्तिने मिळती राज्ये' हे सूत्र वाईनी ततोक्त जाचरणात आणलेले होते. पहाटे उठून कसरतसळवत जाऊन जोर, जोडी, मलखांड,

ऋवा, घोड्यावरून भरपूर रपेट करानी, त्याला कुपणावरून, एदकावरून उड-
विण्याचां सवय करानी, अनेक फसरती त्याजकडून करवून ध्याव्यात, हसी-
वरूनही फेरफटका ऋवा आणि मुमारे आठव्या वेळी परत यावे. शरीरातून
धामाचा निपळा झाल्यामुळे उत्तम खुराक ग्याना आणि थोड्या विश्रातीनंतर
स्नानास जावे. दररोजच्या स्नानाला १५ ते २० इडे गरम पाणी लागे, पण
आठवड्याच्या नहाणाच्या प्रसंगी हेच प्रमाण दुपटीतिपटीपर जाई. अन्तर, गुलाब
पाणीसारखे मुवासिक द्रव्य अनेक वाटल्या लागे. हे मुवासिक गरम पाणी, एका
नळीच्या द्वारे स्नानघरातून बाहेर एका हौदामध्ये सोडलेले असे आणि त्या
पाण्यावर पाच पलास इतर धायकांचे न्हाणे चहज होई. स्नानानंतर शुभ्र चंदेरी
पातळ परिधान करून, भस्मार्चन करून जाई आसनारूढ होत रुप्याचे तुळशी
वृंदावन समोर ठेवून पूजन झाल्यावर, पार्थिव लिंगाचे पूजन होत असे. या
वेळी शंकर नानप्रिय असल्याने सरकारी गवई गात असे, पुराणिक पुराण सांगत
असत. हा कार्यक्रम चालू असला तरी सरदार व आश्रित मुमारे दीडशेपर्यंत या
वेळी वाईना आणि देवाना मुजरे करण्यासाठी येत असत सर्व गोष्टींवर राणीचे
इतके शारीक लक्ष असे की, एखादा मानकरी उपस्थित झाला नाही, तर लगेच
दुपारी त्याची विचारणा होई. भोजनोत्तर थोडी विश्राती धामकुधी होत असे

दर मंगळवारी आणि शुभ्रवारी राणीसाहेन मुलासहचतमान राशा
स्वारीने देवीच्या दर्शनाला जात. तो सोहळा तर अपूर्वच समजला पाहिजे कधी
मेण्यातून तर कधी घोड्यावर स्वार होऊन स्वारी निघे मेण्यातून जाताना
भियाचा पेहराव असे. पादरे शुभ्र पातळ, अगार फक्त मोत्याचे दागिने,
कमरेस कान्या किंवा जरीचा दुपेटा आणि त्यास तलवार लटकलेली या वेळी
ती गौरवर्ण उंची मूर्ति सात्रात गौरीप्रमाणे भासत असे ज्या वेळी घोड्यावर
बसण्याचे, त्या वेळी पुरुषप्रेम म्हणजे अगात आनव्याची नडी, पायजमा,
टोक्यास टोपी आणि त्यावर पागोण्याची नची असून बत्तीच्या पदराना जर
पाठीवर लोळत असे. या पोषाळातही राणी फारच मुदर दिसत असे. मेणा चाड
क्षाला म्हणजे रूपसुंदर चार दासी चार कौपन्याला खूर धरून दवडत अडत.
वयाने १५-१६ वर्षांच्या, तारुण्यमदाने रसरसलेल्या या दासी निष्ण्यापूर्वी
जामदारग्यानात जाऊन सोने, मोती, हिरे यांच्या दागिन्यानी नपशिग्नात
पुनून निघत. भरजरीच्या चोळ्या आणि हिरव्या-तांदुळा रंगाच्या पैठणी
नेसणीला, पायांत भलेभफ्म रुप्याचे तोडे आणि तांबडेलाळ जोडे, हातात
रुप्याच्या चवऱ्या अशा धाटात मेण्यासोदर असत. मेण्यावर चवऱ्या
रिरीत असत.

स्वारीच्या आषाढीवर डंका-निशाण, रणवाद्ये गर्जत असत. निशाण-काठीच्या मागे सुमारे २०० विलायती टिपाई व त्यामागे १०० स्वार असत. याशिवाय मेण्यावरोवर घोड्यावर स्वार झालेले कारभारी, मुत्सद्दी, मानकरी, कुलगुरु आणि दिवंदी असे. अनेक ग्रामस्थही या अपूर्व मिरवणुकीत सामील होत असत. मिरवणूक चान्द्र झाली म्हणजे शिंगे, कर्णे वाजत. वंदुकीचे आवाज निघत आणि किल्ल्याच्या बुरुजावरील चौघडा निनादू लागे. हा इशारा मिळताच देवीच्या मंदिरातील चौघडा प्रतिसाद देई. स्वारी पुन्हा परत येईपर्यंत याची टिपरी झडप असे. ही मिरवणूक शहरातून बाजाररस्त्याने जात असताना अनेक नागरिक मुजरे करीत, अनेक सुहासिनी ओवाळीत आणि अनेक मनापामून राणीचे हितचिंतन करीत. मंदिरात मातेचे दर्शन झाल्यावर आणि पुजारीवर्गाकडून मंत्रोक्त आशीर्वाद घेतल्यावर, त्याच इतमामात स्वारी किल्ल्यामध्ये परत येई. रात्रीने आपले साम्राज्य पसरल्यास मद्याली पेटविण्यात येत.

मंदिरामध्ये नंदाशीप, महापूजा, महानैवेद्य, चौघडा, गावरू, नर्तकी, धर्मशाळा याची उत्तम व्यवस्था होती. याच्या कायम खर्चासाठी दोन गावचे इनाम घोडून दिलेले होते. इंग्रजांविरुद्ध लढाईमध्ये विजय मिळवा म्हणून मोठ्या भक्तेने नवचंडी-शतचंडी याग केले. ब्रह्मावर्त-काशी येथून सुमारे १०० ब्राह्मण आणलेले होते. सर्व कार्य यथाविधि झाल्यावर पूर्णाहुतीच्या वेळी चार रुपयाचे घोतरजोडे आणि वीस रुपयांची पागोटी, शिवाय दक्षिणा प्रत्येक ब्राह्मणाला स्वहस्ते देऊन आशीर्वाद घेतले. पूर्णाहुतीच्या वेळी सर्व ज्ञाशीरराना भोजनाचे मुक्तदार उघडले होते. या मंदिरामध्ये एकूण चार वेळा सइस ब्राह्मणभोजने घातली. प्रत्येक वेळी चार चार आणे दक्षिणा दिली आणि मोतीचूर लाडवाचे पकाज वाढले.

इतके सर्व केले, पुण्यसंचय केला, पण मागील कर्मभाग पूर्वसंचित शिद्धक असल्याने, ज्या वेळी ज्ञाशी पडली, राणी परागदा झाली, तेव्हा इंग्रज गुरूने, शुक्रनीतीमध्ये सांगितल्याप्रमाणे, सर्व शहराची लुटाचूट केली. महालक्ष्मीचे मंदिर त्यातून मुटले नाही. देवीच्या अंगारचे कपडे गेले, दागिने गेले आणि सर्व वैभव लयाच्या गेल्याने ती एक 'लक्ष्मी पार्वती' बनली. महालक्ष्मीचे तेज मागळले होते. माणूस इरोला पेटला, विजयाने धुद झाला म्हणजे तो काय काय करील याचा भरवसा नसतो. राणीने इंग्रजांची खोडी केली असेल, पण मयालयाने काय केले होते ? अनेक दुर्मिळ घय, त्याची हस्तलिखिते, लाकडी पेट्यांत सुरक्षित ठेवलेली होती. त्या पेट्या जाळल्या आणि मयाची पाने वायुराजाने रस्तोरस्ती उडवून दिली. इस्लामी सरहतीमधील काही धर्मोधानी ज्याप्रमाणे हिंदू मंदिरापासत वर्तणूक केली, सदीच या मुसंस्कृत म्हणविणाऱ्या इंग्रजांनीही केली. येथेच

नव्हे तर ब्रह्मावर्त शहरीही तेच वेळे. श्रीमताचा उपत्तीने मरलेला राजवाडा एटून त्याला जाग लावली, शहराचे तट व दरवाजे फोडले, राममंदिर पाडून त्यातील मूर्ति रस्त्यावर फेकून दिल्या, बाजीरावानी आपली प्रिय पत्नी सरस्वतीगार्हच्या स्मरणार्थ जसख्य रुपये रचून त्रात्रलेले सरस्वतीेश्वराचे मंदिर पाडून, शिवलिंग उजडून टाकले. इतकेच नव्हे तर मंदिराचे सगमरवरी दगडही फाडून नेले, मंदिराचा मागमूणही ठेवलेला नाही (माझा प्रवास, लेखक विष्णुभट गोडसे)

या मंदिराची हकिगत वाचून बोध घ्यायचा तो असा.

(१) राष्ट्राने घुरीगत घेण्यासाठी राणीची बलोपासना आणि शक्ति-देवीची उपासना किती तीव्र होती,

(२) ऐश्वर्य लाभल्यावर मानव ज्याप्रमाणे त्याचा उपभोग घेतो, तद्वत् तोच उपभोग शक्तिदेवतेलाही देणे योग्य होय.

(३) भारताजवळ निती वैभव होते, आणि त्याचा उपभोग कसा घेतला जावा याचे चित्र सतत दीपरतमासारखे चारू आणि भावी पिढ्यापुढे रहावे.

(४) शत्रू कौणत्याही संस्कृतीमधील असो, तो निजयी झाल्यावर किती उन्मादाने वागून, अनेक मुल्याची कशी धूळदाण करतो हे समजल्याने प्रत्येकाने निची दक्ष रहाण्यास पाहिजे, हे ध्यानी यावे, तदण पिढीने यातून योग्य तो बोध घ्यावा.

(ओ) महानुभावी वाङ्मयाप्रमाणे चक्रधराच्या लीळा मयामध्ये महाराष्ट्रात यालील ठिकाणी महालक्ष्मी मंदिरे आहेत, असा उल्लेख मिळतो—पैठण, वडेठाण, अष्टि, बीड, हिरवळी, भाटापुरी, त्रहेयाम, विशुगा, राजणगाव, मिरा, भोसूर, आपेगाव, अत्रळगाव इत्यादि इत्यादि. पण या यथानामातचे आश्चर्य असे की, मक्ताना तो कोणती आज्ञा करतो ती पहा—

माता कोल्हापुरा न वचाधे । तिथे स्वाभिमानिये स्थाने ॥

साधकासी नित्र करिती ॥

महानुभाव पथाचे लोन देवीविरोधक दिसत नाहीत. मग 'मातापूर—कोल्हापुराला जाऊ नये आणि देवीचे दर्शन घेऊ नये, साधकाच्या मार्गात विघ्ने येतात' असे त्यांनी का म्हणावे, ते कळत नाही.

कोल्हापूरेश्री महालक्ष्मीचे स्वरूप अत्यंत आकर्षक असे वाटते परमेश्वरी शक्तीच्या ह्या स्वरूपाची मानव अतिशय आनदाने व उत्साहाने आराधना करीत असतो, तिच्या साक्षिध्यात राहून मानवांस एक आगळेच विश्व निर्माण करता

येऊन त्या विश्वांत रममाण होऊन जाता येते. देवीच्या प्रेममय कृपाकटाक्षाने मनुष्यास निरतिशय शक्ति-समाधानाची प्राप्ति होते, पण हे सर्व मिळण्यास या जगन्मातेच्या ठायी दृढविश्वास आणि नितांत श्रद्धा मात्र असली पाहिजे.

अभंग

दक्षिण भार्गी पथित्र । नामे कोल्हापूर क्षेत्र ॥
 कोळ चोळ वस्ती जुनी । केली अनार्ये जनार्नी ॥
 कोळ जन नामवरी । नाम आळे कोल्हापुरी ॥
 जगदंबा महालक्ष्मी । महाद्वारी वंदावी ॥ १ ॥
 पुराणांत दिली कथा । कोल्हासूर दैत्य होता ॥
 करवीर त्याचा पुत्र । हृष्टी जनासी सर्वत्र ॥
 तथा वधाया कारणे । जगदंबा जन्मा घेणे ॥
 दैत्य स्मृतीचे कारणे । नाव करवीर घेणे ॥ २ ॥
 कवि अवतार झाला । नाही कुणि जाणितला ॥
 म्हणोनि तूं अनाद्यंत । भक्त समस्त मानीत ॥
 पाच सहस्रा वर्षावरी । जन्मकाळ कोणी घरी ॥
 नको आम्हां पंचार्हत । कृष्णसुत हा वादित ॥ ३ ॥

दुताविलखित

यमन दैत्य जडं करि राज्य ते । लपविली तव मूर्ति कुठें कुठें ॥
 कर्धि सुयारी कधी गाधि कोंडली । हरविली परि मूर्ति पत्रापळी ॥ ४ ॥
 निरसिताचि स्वरूप गमे दुजे । मुस किरिट कुणां गमतो दुजे ।
 नरतनू इव देहिस पालट । विधिलिरीत चुके नच दुर्घट ॥ ५ ॥

शुर्वा

सदा कमळपद्म आसनीच वास आहे तुला ।
 सहस्र नयना गदा-परशु-पद्म-घंटा शुला ॥
 मुदर्शन-मुदड-शक्तिमसि बुडिकाधारिणी ।
 तुवां अमुर सैरभा वधियला महालक्ष्मी ॥ ६ ॥
 स्वरूपहि प्रगाढसे सजविले दुजे लक्ष्मी ।
 अरक्त-वसनात आसनहि पुष्प पद्मासनी ॥

धरीत अठरा मुजा अभित शत्रु ती तोळुनी ।
किरीट शिरि पंङ्कोर सहिता, तुळा मी नमी ॥ ७ ॥

अनुष्टुभ

सिंहासन तुझे शोभे । उंची तीन फुटी उभे ।
स्वरूप साजरी मूर्ती । वंचीळ चार फूट ती ॥ ८ ॥
पापाण मूर्तीही काळी । महालुंग गदा धरी ।
पानपात्र आणि ढाळ । आयुधे शोभती करी ॥ ९ ॥
अंगीच्या किरिटी कोरी । योनिची आकृती घरी ॥
मृगोर छटी सामोरी । वामावर्तीच देखिती ॥ १० ॥
फणी नागाकृती मोठी । प्रभावळ प्रभावटी ॥
अनेक जडित रत्ने । रिचधितही फोदणे ॥ ११ ॥
सभामंडप धिस्तीर्ण । असंत्य स्तंभ उभवी ॥
कलाकुसरी पूर्ण । सुनक शिल्प शोभवी ॥ १२ ॥
जय नि विजय मूर्ती । तव द्वारीच तिष्ठती ॥
आकर्षुनी मने घेती । सभा मंडपि डोलती ॥ १३ ॥
माघमासीं अस्तकाळीं । रविकिरण झाकळी ॥
त्या तेजे न्हातसे देवी । आरक्त कांती पालवी ॥ १४ ॥
वासंतिक शारदीय । प्रमूर उत्सव तुझे ॥
नवस कामना देवी । भक्ताची पुरवितसे ॥ १५ ॥
मराठमोळ वीरांची । अंबा स्फुरणदायिनी ॥
जय भवानी जय अंबा । घोपानें शत्रु ठेचिती ॥ १६ ॥

गीति

कात्यायनी तव स्वसा चाळिये नाम टेकडिं राहे ।
दूजीहि टेबलाई देवी नांदचि टेबलाई स्थळे ॥ १७ ॥
गिरी शिखर ज्योतिर्वाचें, कोल्हासुर मरणस्थान दुष्टांचे ॥
सर्वा पाप विनाशा, स्नान करावेच पंचगंगेचे ॥ १८ ॥

युधिका

महालक्ष्मीस घडो नित दर्शना । महालक्ष्मीस असो नित वंदना ॥
महालक्ष्मी चरणिं विनती सदा । कृष्णसूत नभावि शिर या पदा ॥ १९ ॥

(३४) महीकावती

ही अतिप्राचीन म्हणजे रामयणकालीन देवता आहे. रावणाचे राज्य जरी लक्ष्मण असले, तरी त्याचे सीमेवरील पहारेकरी फार लावणर पसरलेले होते. हे अहिराजण, महिरावण यांच्या कथावरून दिसून येते. ते सर्वच कुटुंब इकडे असले पाहिजे. कारण त्यांच्या मगिनी शूर्पणखा व राटिका याही त्यांच्याबरोबर दडकारण्यातच होत्या. रामलक्ष्मणाना या रावणानी पकडून महिकावतीच्या मंदिरात बळी देण्यासाठी त्यांना आणण्यात आले. परंतु स्वामिमत्त हनुमानाला हा वृत्तांत समजताच तो त्या घोर आणि अवघड मंदिरात एकटाच शिरला. त्याने देवीला तिच्या स्थानावरून उगवून तिला पालथे पाडले आणि रामलक्ष्मणाना सोडविले, इत्यादि पौराणिक कथा सर्वांना मिदित्तच आहेत.

असे हे शक्तिपीठ आहे तरी कोठे ? पालघर (जि. ठाणे) या रेल्वे स्टेशनानगर उत्तरेन पश्चिम दिशेला सुमारे दीड मैल गेल्यावर वेळवे माहिम या गावाचा गाव आहे. त्या गावी ही देवता आहे मंदिर आणि पालघर स्थामध्ये गाडीचा भाग येतो त्यामुळे ओहोटीच्या वेळी ताण्यामधून गाडीपार होता येते. या भागास पालघर गावाचा स्मयानभाग म्हणतात. गाडीपळीकडील रेल्वे-गारच्या भागात थोडीशी चस्ती आहे.

प्राचीन मंदिर कालांतराने नामशेष झाले असून तो सर्व भाग आता सागराच्या पाण्याने व्याप्त आहे. काही वर्षांपूर्वी त्या मंदिराचा पाया व एक खार पाण्यात लावणर दिसत होता सांप्रतचे मंदिर हे नवीन बांधणीचे असून त्याची व्यवस्था श्री. पारवणे नावाच्या गृहस्थाकडे आहे. त्याच्या समीप या स्थानानदल जुने कागदपत्र असल्याचेही समजते. मंदिरातील गाभान्यात देवीच्या मूर्तीचे फक्त मुगच पाहावयास मिळते आणि मागील बाजूस, मंदिराच्या बाहेर सुमारे दहापंधरा फूट अंतरानर सागराच्या कडेला देवीचे पाय दिसतात. याचे कारण असे देतात की, हनुमानाने देवीला पालथे पाडले. परंतु तिला कोणीच सरळ करू शकल्या नाही. कारण देवीचा आकार अतिगम्यच भव्य होता. यास्तव देवीचा देह जमिनीत गाडलेला असून मुग गाभान्यात आणि पाय सनुड किनारी दिसतात.

सम्येच्या विधाराज्यळ अहिराजण व महिरावण यांचे मारुतीबरोबर पुढे झाले ते पार-सांप्रत जे पाण्याने भरलेले असते-पाहावयास मिळते. मारुतीने आणलेली प्रचंड धीळा आणि मूळ देवस्थानचे ममारशेष, गाडीच्या पाया पाहावयास मिळतात.

या पौराणिक कथेसमधी शका अशी की, राम-लक्ष्मण आणि हनुमान यांची भेट दक्षिण पपानगरी भागात झाली तसेच राम-रावण युद्धाच्या वेळी आपल्या शत्रूला नेस्तनाबूत करण्यासाठी, दशमुख रावणाने, अहिरावण-महिरावणाची मदत घेतली. त्या राक्षसानी रामलक्ष्मणाना उचलून आपल्या देवते समोर वळी देण्यासाठी नेले. मातृकादेवीच्या मदिरात त्यांना उद्विस्त केले आणि हनुमताने, तेथून त्याची सुटका केली

याचा सदर्थ लवाण्याचा तर असे म्हणता येईल की, अहिरावण, महिरावण हे माहिम प्रांतीचे रावणाचे सुभेदार असावेत, प्रत्यक्ष युद्धसमयी सहाय्या साठी लक्ष्मणाने गेले आणि राम लक्ष्मणाचे हरण करून परत आपले प्रांती येऊन, मातृकादेवीसमोर त्यास उभे केले. हनुमताने या स्थळी येऊन आपल्या रामप्रभूची सुटका केली

महिकावती ही मूळ मातृकादेवी होय आणि या देवीला नरवळी देण्याची चाल होती, हे आपणाला 'नरवळी' या प्रकरणात दिसून येईल. याचसाठी रामलक्ष्मणाला या ठिकाणी आणण्यात आले असो. हे एक जायत स्थान मानले जाते.

महिकावती नगरी प्रसिद्धीला येण्याचे कारण म्हणजे एके काळी ते राजधानीचे शहर होते. गुजराथमधील अणहिलवाड पाटण, येथील सोलंकी अगर चौलुक्य वंशानंतर तेथे प्रतापरिच हा राजा शास्ता होता. येथे 'विज' हे त्या राजाचे आडनाम होय, सन ११३८ च्या सुमारास त्याने अनेक मराठे सरदाराना-जेशवराव, आनंदराव, गमीरराव इत्यादींना १०००० ची सैन्य देऊन उत्तर कोकणात शिलाहाराकडून जिंकून घेण्यासाठी पाठविले. या सरदाराना गोत्रावळी असून त्यांच्या योगेश्वरी, कालिका, ललिता, कुमारीका इत्यादी निरनिराळ्या कुलदेवता होत्या. ते सोमवशीय, सूर्यवशीय व शेषवशीय असल्याचे उत्तरीत नमूद केलेले आहे.

या सरदारांनी पैठणमध्ये दमणमध्ये प्रवेश करून नंतर ठाणे राजधानीतील यशवतराव शिलाहाराचा पराभव केला विजयानंतर प्रतापरिच कोकणात आला आणि त्याने माहीमच्या रम्य वनश्रीमध्ये राजधानी स्थापन केली, पण ती पार काळ टिकली नाही कारण मुस्लिमांनी उत्तरेस असलेला लाट देव राष्ट्रहूट घराण्याने जिंकून घेतल्यावर प्रतापरिचाला त्याने घसईच्या राजाच्या दक्षिणेलाच कोकण टिकविले त्या वेळी विराच्या कथेत बाळेश्वर-बाणगोपयंतचा छंद मनुष्य होता. या राजाने एक उत्कृष्ट गोष्ट केली, ती म्हणजे मुघई येतात घसाहत वगविली, शिलाहारांच्या आपापसांतील दुहीमुळे हा प्रदेश उध्वस्त आणि

निर्मनुष्य झाला होता तेव्हा विजाने ६६ कुळे—त्यामध्ये २७ सोंमवशीय, १२ सूर्यवशीय, ९ शेषवशीय—वाणीउदीम करणारी माणसे, लाट, गुर्जर, वैश्य, पाचाळ, दैवश, घोडेल, मोड इत्यादि मडळी गुजराथमधून आणली. तसेच पैठण येथे सोमवशीय राजे त्याचे स्नेही असल्यामुळे, त्याने तेथून शास्त्री, पंडित, वैदिक, आचार्य, उपाध्ये मडळींना आणले आणि त्यांना वृत्ति नेमून दिल्या यामुळे उत्पन्नही वादले आणि राज्याला थोडेसे स्थैर्यही आले. ६६ कुळे आणली म्हणून या भागाला साप्ती हे नाव मिळाले

कान्हेरी येथे काळभैरवी जोगेश्वरीच्या ठिकाणी सिद्धाश्रम पाहून आणि पुरातन काळी तेथे राजधानी होती हे जाणून, त्या काळी काही वेळ प्रतापरिवाने वस्ती केली त्यानंतर त्याने आपली राजधानी माहीम मुर्ई येथे आणली.

मुवई प्रांती येऊन राज्यकारभार पाहू लागल्यानर त्याने महिकावती भागातील वरीचशी दैवते व नावे या नवीन भागास दिली जसे सितळादेवी, वायुशेखर, काळरादेवी, महालक्ष्मी, ही दैवते व मुगभाट, जाभूळवाडी, पणसवाडी, माटिम (पूर्वाचे नाव नेवाळे), वरळी (बढराई) इ० इ० यातील काही दैवते नंतर दक्षिणेकडे सरकलेली दिसतात सन ११४७ साली तो स्वर्गवासी शाल्यावर त्याचा पुन महिर्विय याने ६५ वर्षे राज्य केले. सन १२१० साली तो परलोकाम गेला. त्याने चौलच्या भोजगजाचा पराभव केलेला होता. त्यानंतर त्याचा सरदार केशवदेव याने १२ वर्षे राज्य केले आणि त्यापुढील काळात यापनी अमल चाटू शाला शेवटी बडनगरच्या निकामलिम्बने सन १३४८ साली मराठ्यांचा पराभव केला आणि मराठी सत्ता सपुष्टान आली

हाच भाग केशवाचार्यांनी जी गंगर लिहिली तीमध्ये आला आहे. त्याच वर्षाचा आधार घेऊन इतिहासगोपक श्री. वि का राजवाटे यानी ' महिकावतीची गंगर ' हा मस प्रसिद्ध केला आहे. या मसाच्या लेखकाने मोठ्या महत्त्वासाने ती दखर मिळविली पण त्यामध्ये देवीच्या नावाचा साभरा उल्लेखही आढळला नाही. तेरा या उदाहरणावरून नुसत्या शीपेंकावरून देवीच कसे पसायला होते, हे ध्यानी आले

बखरीतील वरील वृत्तातावरून एवढे मात्र निश्चितपणे म्हणता येते की, दहाव्या शतकाच्या पूर्वी काही मराठ्यांची घराणी पाटण अणहिलवाड या ठिकाणी वस्ती करून होती, चालुक्यवंश आणि त्रिवंशराणे ही त्यांच्यापैकी होत. चालुक्यांनी गोंज्यातील कदंब राजघराण्याशी सोयरीरुही केलेली होती आणि त्यामुळेच त्यांना उत्तर कोंकणावर स्वारी करून प्रांत कारीज करण्याची इच्छा झाली. ही घराणी लाट देशात केव्हा व कशी गेली त्याचा अजिबात उलगाडा होत नाही.

(३५) मीनाक्षी

नानायोगिमुनिद्रां हृत्प्रीवसंवी नानार्थसिद्धीप्रदाम् ।

नानापुष्पविराजितांभ्रयुगुळं नारायणेनार्चिताम् ॥

नादब्रह्मरथीं परातत्परतरां नानार्थतत्त्वामिकाम् ।

मीनाक्षीं प्रणतोऽस्मि मन्ततमह कारूप्यवारानिधिम् ॥

(श्री शंकराचार्य)

‘दयेचा सागर, अनेक ऋषिमुनींच्या हृदयात निरतर वास करणारी, अनेक सिद्धि प्राप्त करून देणारी, पदयुगुले पुष्पांच्या दिगान्याखाली झालून गेलेली, प्रत्यक्ष नारायण पूजा करित असलेली, स्वतः नादब्रह्म असलेली आणि परात्पर असून जी श्रेष्ठ आहे, अशा मीनाक्षी देवीला माहा नमस्कार असो.’

या देवीच्या जन्मावरून अनेक कथा आहेत. त्यापैकी काही खाली दिलेल्या आहेत.

प्राचीन काळी विद्यावती नामाच्या जप्येने उग्र तपश्चर्या करून पार्वतीला प्रसन्न करून घेतले आणि तिच्याजवळ अष्टा वर मागितला की, ‘प्रत्यक्ष आदिमायेने माझ्या पोटी जन्म घ्याना.’ पार्वतीने ही गोष्ट मान्य केली आणि तिला सांगितले की, ‘तू मानवघातात जन्म घे, म्हणजे तुझी इच्छा पूर्ण होईल.’ त्याप्रमाणे विद्यावतीने दक्षिणेतील चोलराज्याचा राजा शूरसेन याच्या पोटी जन्म घेतला. जन्मानंतर तिचे नाव फाचनमाला असे ठेवण्यात आले. फाचनमाला उपवर झाली आणि शूरसेनाने तिचा विवाह पांड्यघातातील मलयध्वज राजा बरोबर करून दिला या राजास अनेक रायक। आणि रखेन्व्याही होत्या. परंतु इतक्या लव्या असूनही त्यास एकाही पुत्राची प्राप्ति झाली नाही तेव्हा पुत्र प्राप्तीसाठी त्याने पुनःकामेष्टी यज्ञ करण्याने योजिले.

यज्ञाची पूर्वतयारी झाली मोठ्या गाजागाजाने आणि सभारमाने तो यज्ञ पूर्ण होत आला पूर्णाहुतीच्या वेळी यज्ञमुद्रातून एक कमळपुष्प वर आले

आणि त्यातून एका सुंदर बालकाचे आगमन झाले. हे बालक म्हणजे एक मुलगी होती. तिचे नेत्र सुंदर, तरल आणि कमळासारखे टपोरे होते. या मुलीचे नाव ईश्वरी ऊर्ध्व तटातका असे ठेवण्यात आले. ही मुलगी म्हणजे एक देवी अवतार असल्यामुळे तिला तीन स्तन होते. मलयध्वजाला ही एकुलती एकच मुलगी असल्याने त्याने आपले सर्व राज्याधिकार यथाप्रकाश या मुलीच्या स्वाधीन केले. राजपुत्राप्रमाणे आपणही मुलुखगिरी करात्री आणि पराक्रम गात्रावेत, या हेतूने तिने सैन्यासह राजधानीसहरेर कूच केले. अनेक राजेरजवाड्यांना नाक घासायला लावून तिने आपले सैन्य उत्तरेला कैलास पर्यंतपर्यंत नेऊन मिडिले.

रुद्रगणाचा सेनापति नदी सामन्याला उभा ठाकला. पण योड्याच वेळात त्याचा पराभव झाला. नदीचा पराभव झाल्याचे वृत्त ऐकताच साक्षात् शंकरांनी क्रूर कसली, पण युद्धाला सुद्धाच होणार इतक्यात ईश्वरीला आपल्या पूर्व जन्माचे स्मरण झाले. ती स्वतः म्हणजेच गतजन्मीची शंकराची पत्नी आदि मायाच होती पतीला समोर युद्धासाठी पाहताच तिचे धैर्य खचले दोघाची दृष्टान्त होताच त्यांना एकमेकाची ओळख पटली आणि युद्धास मग तिचेच स्वामात्रिकपणे पूर्णपिराम मिळाला आपला पति लाभताच तिला अजब पति-सहवासाची स्त्रीसुलभ ओढ लागली आणि परत राजधानीस जाण्याचे नाकारून तिने कैलासावर राहण्याचे ठरविले. परंतु शंकराना हे रुचले नाही त्यांनी तिची समनृत घालताना तिला म्हटले, 'तू सध्या मनुष्यरूपाने भूतलावर अवतरली आहेस तेव्हा तुला हा अवतार पूर्ण केलाच पाहिजे तू मदुरेला परत जा. मी तेथे सुदरेश्वर रूपाने येऊन तुजरोवर विवाह करीन आणि तेथेच वास्तव्य करून राहीन' शंकराचे हे आश्वासन ऐकल्यावर कोठे तिला समनृत पटली आणि ती परत मदुरेला आली याच कारणास्तव मीनाक्षी मंदिरात सुदरेश्वराचेही देवालय आहे. तिचे नेत्र मीनासारखे तरल असल्यामुळे ती मीनाक्षी या नावाने विख्यात झाली ('मीनाक्षी-कन्या' प महादेवगात्री जोशी).

'हलस्य महात्म्यम्' आणि 'मिथिल्यावादल पुराणम्' (तामीळ) यामध्ये मीनाक्षीचे वर्णन आढळते. प्राचीन काळी या प्रांताला कदंब-वन म्हणत असत यास्तव मीनाक्षीला कदंब-वनवासिनी असेही दुसरे एक नाव आहे याचहलची कथा अशी मनबूर गावचा धनराज नागाचा धर्मित व्यापारी, या वनभागातून परत येत असताना एके ठिकाणी शिवलिंगाची पूजा करीत बसलेले इन्द्रदेव त्याला दिसले आपल्या गानी परत आल्यावर त्याने ही गोष्ट -एक अद्भुत गोष्ट म्हणून- पांढरपदीय राजा कुलदोषार याला कळविली. राजा ईश्वरमक असल्याने त्यालाही आश्चर्य घालले आणि त्याची प्रसिद्धी घेण्यासाठी त्वरितच तो त्या वनात गेला

धनराजाने सांगितलेल्या नि स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहिलेल्या त्या जागेवरील पूजा सपलेली होती. त्यामुळे राजाला कोणीच दिसले नाही, पण पिंडीचे सूक्ष्म निरीक्षण करता त्या पिंडीवर पंचामृत स्नानाच्या वेळी घातलेल्या मधाचे गुपार खाली गळत गेलेला तुटक मार्ग त्याला दिसला. राजाने इतरत्र पुष्कळ शोध केला. पण व्यर्थ ! इद्रदेव त्याला काही भेटले नाहीत. मधाचे रस खाली साडलेले सापडले, म्हणून त्या गावाचे नाव मदुराई असे ठेवण्यात आले. मदिराचा घेर निश्चित करण्यासाठी त्याने एक युक्ति योजली. एका सर्पाला दूध प्यावयाला देऊन त्याने त्याला सोडून दिले. तो सर्प जमजमा आणि जेवढ्या क्षेत्रातून फिरला तेवढे क्षेत्र राजाने मदिरासाठी निश्चित केले. शेवटी एका निवडित जागी तो सर्प वेढेळे घातून उरला. त्या जागी राजाने मीनाक्षीचे मंदिर उभारले.

सुदरेश्वर-मीनाक्षी औपचारिक त्रिमाह शान्धार ती दोघे एकातात बसली असता शकराची दृष्टि तिच्या स्तनभागार पडली. त्यानरोर तिचा तिसरा स्तन पूर्वीच्या वरानुसार नष्ट झाला. तसेच या दोघाच्या त्रिवाहाच्या वेळी अमाप अन्न शिजविले होते. अनेक भक्तानी प्रसाद घेतल्यावर जे अन्न शिजक राहिले त्याचे काय करावे ही पंचायत पडली. तेव्हा शिवाचा उपासक गुडाघर तेथे आला आणि त्याने सर्व अन्न खाऊन गकले. एवढे अन्न खाऊनही त्याची भूक शमली नाही. म्हणून अन्नपूर्णादेवी स्वतः तेथे प्रकटली आणि तिने त्याची क्षुधा शांत केली. या कृत्याची स्मृति म्हणून सभामंडपात एक खाचा दाखविला जातो. याला 'अन्नकूली' असे म्हणतात.

मीनाक्षी मदिराचा परीसरात एक तळे असून त्याभोवतालच्या राजात देवताच्या लीलाची ६४ रगीत चित्रे काढलेली आहेत. अनेक प्रसंगाचे वर्णन त्या चित्रांतून दिसते. या ६४ कथांचे सविस्तर वर्णन श्री पी व्ही अथर यानी लिहिलेल्या 'दक्षिण भारतातील मूर्ति' या ग्रंथामध्ये दिलेले आहे. त्यातील एक कथाभाग नमुन्यादाखल देवीच्या उत्पत्तीसंबंधी आहे, तो येणेप्रमाणे

अनेक वस्तू करून मिळविलेल्या पुण्याईच्या उळावर नहुष राजाला इद्रपद प्राप्त झाले. साहजिकच इद्रपत्नी शची ही त्याची नायकी बनली. कारण इद्रपदा वरील व्यक्ति जरी बदलली तरी पत्नीपद मात्र कायम तिजकडे राहते, पण ती पत्नी म्हणून त्याच्यादररोर 'नांदाश्यास तयार होईना' कारण तिच्या शंभर टुके आशा होती की, आज ना उद्या नहुषाचे पुण्य संपेल आणि आगला गर्भपति इद्र आपल्या पदारर विराजमान होईल. शचीने नहुषाला नकार देताच ता

१ टीप—१२ च्या काळात पांड्यवर्गीय राजा मुर्देय यानें ८००० जे धर्मीयांचा छळ केला व त्याची चिन्हेही नितांगलेली आहेत.

निच्या पाठीस रागला. रात्री पुढे आणि नहुप मागे अशी ती दोघे पळू लागली. पळता पळता दोघेही कदम वनात जाली इद्रपद गेल्यामुळे कर्मभर्मसयोगाने इद्रही याच वनात येऊन शिवलिंगाची जाराधना करित बसला होता. त्याची पूर्ण खात्री होऊन चुकटी होती की, या तपधर्येचे पळ म्हणून आपले इद्रपद आपल्याला परत मिळणारच. शिवाच्या आराधनेमुळे त्याच्या पातकाचा नाश झालेला होता आणि रात्रीचा पाठलाग केल्यामुळे नहुपाचे पाप वाढले होते. इद्र व त्याची पत्नी रात्री या उभयतांची भेट झाल्यार ती दोघे स्वस्थानी गेली ज्या शिवलिंगाची इद्र पूजा करित होता तेच सुदरेश्वर या नावाने प्रसिद्ध झाले.

(History of Indian and Eastern Architecture)

भारतामध्ये मीनाशक्तिचे मंदिर हे शिन्प आणि भव्यता यातून प्रसिद्ध आहे. त्रेगोदेर्नाचे प्रवासी या क्षेत्रात सुदाम भेट देतात ते याच कारणासाठी जसे जरी असले तरी या मंदिरावरही वचनाची कसटच पडली होतीच. दिल्लीचा नवदश्या मलिक अह्लाउद्दीन याने सन १३१० च्या सुमारास दक्षिणेवर स्वारी केली, त्या वेळी त्याने देवाच्याचा गाभान्याशिवाय इतर सर्व भाग पाटन टाकला.

पिजयनगरच्या साम्राज्याचा नाश झाल्यार, तेथील अनेक सरदारानी जिजा, तजानर, मधुराई इ. भागात आपली छोटी छोटी राज्ये स्थापन केली आणि ते गासक बनले. तामीळ भाषेत शासन चाला नायक हे अभिधान लागतात, त्यामुळे ते नायक बनले. ब्राह्मणवताने म्हैसूर प्रांतीचा सेनापती कपन उदयार याने मुसलमानांवरोबर सतत ५० वर्षे युद्ध देऊन, शेवटी त्याचा पिटाळून लावले. मधुरा मंदिराचा नाश भाग जरी यवनानी उध्वस्त केला होता, तरी गाभारा सुरक्षित होता, यामळे सेनापतीला मानसिक समाधान मिळाले. त्याने या मंदिराचा जीर्णोद्धार करण्याची कामगिरी तिरुमलाई नायकावर सोपविली आणि त्यानेही तन मन धन अर्पण करून ती पुरी केली. यासाठीच सांप्रतच्या मंदिराचा शिन्पकार त्यालाच मानतात. असे सांगतात की, हे बांधकाम पूर्ण होण्यास १०० वर्षांचा काळावधी लागला असून सुमारे १ कोटी २० लक्ष रुपये खर्च आला आहे. सन १६२८-३० पर्यंत हे शिन्पकाम सुमत धीरमूर्ती याच्या नेतृत्वाखाली झाले आहे. वैश्वानर शिन्पाची तुलना प्राचीन ग्रीक शिन्पावरोबर केली जाते, कारण रचना आणि सौंदर्य यांचा इतका सुंदर मिलाज अन्यत्र पाहान्यास मिळत नाही. सांप्रत भारत सरकारचे लक्ष या प्राचीन शिन्पाकडे गेले असून सन १९६० साली गोपुर व इतर दुष्स्तीसाठी वीस लक्ष रुपये मजूर केले आहेत.

पुढे १६ व्या शतकात तिरुमळ नाईक (सन १६२३-५९) धरण्याने सांप्रत दिशत असलेले मंदिर बांधले. एकूण २२ दिशे जमिनीवर सर्व मंदिराचा पसारा असून ८४७ X ७३० चौ. फुटाचा दौरेखचौरस भाग आहे. मूर्तीच्या

सरक्षणासाठी, देवालयामोती २० फूट उंचीची भिंत बांधलेली आहे. मंदिराच्या परिसरात एकूण १४ गोपुरे असून सर्वांत उंच गोपुर ११ माळ्याचे आहे व त्याची उंची १९० फूट आहे. मध्यभागी सहस्ररात्री समामंडप आहे. (प्रत्यक्षात मात्र ८८५ पात्र आहेत.) प्रत्येक रात्र कुरुदी दगडाचा अयून त्यावर अति कुशलतेने कोरीव काम केलेले आहे. या समामंडपाला 'अयराकल' जसे म्हणतात, हे पडण्याचे कारण असे की, अयरा नायक व मुंडाली नाईक यानी तो सन १५९० साली बांधला तिरुमल नायकाने त्याच्या आधी बांधलेल्या या मंडपात अनेक सुधारणा केल्या. त्याप्रमाणेच मंदिरालाही कुरुदी दगडच वापरलेला आहे.

मंदिराच्या प्रवेशद्वाराला अष्टशक्ति मंडप असे म्हणतात. कारण त्यामध्ये अष्टशक्तींची चित्रे कोरलेली आहेत. ज्ञानशक्ति, प्रलशक्ति, बुद्धिशक्ति, इच्छाशक्ति इत्यादि मीनाक्षीच्या उपशक्ति असून त्या भक्तांच्या इच्छा पूर्ण करतात, असा अनेकांचा अनुभव आहे.

या अष्टशक्तींची नावे खालील प्रमाणे आहेत

श्री, मू, सरस्वती, प्रीति, कीर्ति, शांति, तुष्टि आणि पुष्टि अशा मानलेल्या आहेत. जनुप्रभे त्या संपत्ति, पृथ्वी, विद्या, प्रेम, कीर्ति, शांति तृप्ति व प्रल यांच्या देवता होत त्या मंदिराप्रमाणेच दक्षिणेतील इतर मंदिरातही यांच्या मूर्ति आढळून येतात या चतुर्भुज असून, वरच्या दोन्ही हाती कमळे, व खालचे दोन हात जभय सरद मुद्रा दाग्निरितात. दीप्ति, सूक्षा, जया, भद्रा, विभूति, निमला, अमोषा, व त्रितुष्णा याप्रमाणे अष्टशक्तींचा दुसरा एक पाठ आहे. (भारतीय सांस्कृतिक रीग, भाग १, ५. ३१७)

मीनाक्षीची मूर्ति कलापूर्ण असून तिचा नेत्रभाग अतिशय सुंदर आहे. भक्तांची अशी निष्ठा आहे की, ज्याप्रमाणे जलातील मासा आपल्या उततीने स्थण पत्रा साध्या दृष्टिपाने करतो, तद्वतच आपल्या भक्तांचे रक्षण मीनाक्षी-देवी केवळ एका कृपात्राज्ञाने करते. चडिका पुराणाप्रमाणे या देवीने मीनाक्षर दैत्याचा वध केला म्हणून तिला मीनाक्षी हे नामाभिधान मिळाले.

देवीची मूर्ति सपूर्ण उभी असून, द्विभुजा आहे. एका उंच सगमररी चतुस्तंभार कमळानून उत्पत्ती झाली हे दर्शविण्यासाठी तिचे दोन्ही पाय कमळा मध्ये आहेत. डाना हात खाली असून, उजव्या हाती एका ल्हानशा चवरीवर पोपट बसलेला आहे. भैरवी कमल नदीदार व कलापूर्ण शिन्पाची आहे. एका बाजूय गणपति आणि दुसरे बाजूय सरस्वतीच्या मूर्ति असून, कमानीर दोन किन्नर दाग्निरिते आहेत. मुलायम शिन्प असल्याने मूर्तीकडे पाहता रहावेसे वाटते.

पूर्वेकडील गोपुरामधून भक्तगण मंदिरात प्रवेश करतो इद्राने वृथाना वध केव्यावर त्याच्यामागे जी भक्तहत्या लागली तिग चुकविण्यासाठी इद्राने

याच प्रवेशदरवाजातून मंदिरात प्रवेश केला आणि तो कमल सरोवरामध्ये लपून राहिला. मळाने मंदिरात प्रवेश केल्यावर अनुक्रमे नगरा मंडप, मीनाक्षी नायकम मंडप, अंधेरांमंडप, पुरुषमृगमंडप इत्यादि मंडपामधून गेल्यावर मीनाक्षी देवीच्या महामंडपात जाता येते. सहस्रमंडपामध्ये मनुष्याच्या आकाराच्या अनेक शिवभक्तांच्या मूर्ति असून देवताच्याही मूर्ति आहेत. त्यापैकी वीणाधारी सरस्वतीची मूर्ति फारच रम्य आहे. शतमंडपातीळ खांब्यावर नायक वंशातील राजांची आणि राण्यांची चित्रे कोरलेली आहेत. सुंदरेश्वर मंदिराच्या बाहेरील बाजूस कदंब वृक्षाचे छाड असून याच वृक्षाखाली सुंदरेश्वरांनी पार्वतीचे पाणीग्रहण केले असे सांगतात. मीनाक्षी-कल्याणमंडपात दरवर्षी नैव महिन्यात मीनाक्षी-सुंदरेश्वर विवाहसमारंभ साजरा केला जातो. (कल्याण, क्षेत्रअंक, ५७।३८४.)

दक्षिण प्रदक्षिणेच्या वाटेवर डाव्या बाजूला पाच अखंड पाषाणाचे जे स्तंभ आहेत, त्यांना 'संगीत स्तंभ' म्हणतात. प्रत्येक स्तंभावर एक वाद्य आणि अनेक लहान लहान मूर्ति कोरलेल्या आहेत. प्रत्येक स्तंभाजवळ पुन्हा अखंड शिळेचे लहान लहान सात स्वरस्तंभ असून, त्यावर पाषाणाने अजर हातोडीने आघात केल्यास निरनिराळे सुरेल स्वर यानिकाचे वान मोहून टाकतात.

(पुरुषार्थ मासिक, दिवाळी अंक, १९६३.)

अशी एक कथा प्रचलित आहे की, तिरुमल नायक एकदा कफ विकाराने आगारी असता सर्व वैद्यकीय उपचार लाजवर करण्यात आले, परंतु गुण येईना. त्या वेळी मीनाक्षी देवीने त्याला स्वप्नात येऊन दृष्टात दिला की, 'मुख्य सभामंडपाच्या झोजारी दुसरा सभामंडप बांधून त्यामध्ये राजसचिवालय हलविल्यास, तो असाध्य रोग बरा होईल.' नायकाच्या घरात पूर्वापासूनच देवीची उपासना चालू होती. त्यामुळे दृष्टांतावर पूर्ण विश्वास ठेवून मंदिराच्या पूर्व बाजूला दुसरा मंडप त्याने बांधला आणि त्याचे नाव 'पुट्टु-मंडप' असे ठेवले. त्या मंडपाचा व्यास ३३०×२०५ चौ. फूट असून मंडपात १२४ कलापूर्ण स्तंभ आहेत. हे स्तंभ कुहंदी दगडाचे असून नीस फूट उंचीचे आहेत. त्या सर्व स्तंभावर सुंदर नक्षीकाम केलेले आहे.

सुंदरेश्वराच्या सोबालिंगम असेही एक नाव आहे. हा देव मूळचा द्रविडी लोकांचा असून, आर्यांनी तो आत्मसात केला असे दिसते. सुंदरेश्वराचा विवाह मीनाक्षीबरोबर झालेला आहे. काहींचे म्हणणे असे आहे की, मीनाक्षी ही पूर्व-जन्मीची राक्षसीण होती आणि युद्धात ठार झाल्याने पुढील जन्मी ती मानव कुळी जन्माला येऊन मान्यता पावली. (या विधानाचा पुरावा मात्र मिळत

नाही). आर्य व द्रविडीअन सस्कृतींचे मिश्रण म्हणून हे उदाहरण दिले जाते, असे वाटते.

याच सदर्भात पुढील कथाभाग उपयोगी पडण्यासारखा आहे. अलहन राक्षस या नावाचा मीनाक्षीचा भाऊ होता. सध्या त्याचे ठिकाण मीनाक्षीच्या जवळपासच आहे. मीनाक्षीच्या विवाहाचा जो लग्नसोहळा दरवर्षी साजरा करतात, त्या प्रसंगी या भावाला निमंत्रण देण्यात येते. पण मूळ कथेत तो ज्याप्रमाणे लग्नप्रसंगी उशीरा आला होता, त्याप्रमाणे येथेही तो एक दिवस उशीरा आणला जातो. त्या वेळी त्याचा मुकाम गानाराहेर होतो. तेथील त्याच्या तीन दिवसांच्या यास्तव्यात गावकरी पूजासाहित्यासह तेथे जातात आणि त्याची पूजाअर्चा करतात. आर्य, अनार्य आणि दैत्य यांच्या मिश्रणाचा हा समारंभ, उदाहरण म्हणून दाखविला जात असतो. गानाराहेर जेथे तो उतरतो, तेथे कालीमातेचे लहानसे मंदिर आहे. तीन दिवसांच्या पूजनानंतर अलहन राक्षस परत आपल्या स्वस्थानी जातो.

(मद्रास जिल्हा गॅझेट, १९०६)

असले पाहिजेत त्या पंधाचे ते आदिनाक्षत्रीचे स्वरूप होय. मधुरेमध्ये वसुधरा या पृथ्वी मानेच्या मंदिरात देवीच्या हातात माहाती जोडी आहे. जयपूरजवळील रायर या गारी वेलेल्या उत्तमनामच्या हातात मासे धरलेल्या देवताच्या विपुल प्राकृत्या सापडलेल्या आहेत. जैन धर्मात जी आठ शुभचिन्हे दागविली आहेत, त्यापैकी मीन हा जास्त पलोत्पादन करणारा आणि प्रवासी वृत्ति वाढविणारा प्राणी मानलेला आहे. चीनमध्ये मीन-थेंग या जोडीने सर्व प्राणिमात्राची उत्पत्ति झेली असे मानतात. त्याच्या हातातही दोनदोन मासेच आहेत. न्यू गिनीमध्ये न्यू पोर्सी या गारी सर्वजनिक ग्रयनगृहात झोपण्यासाठी ज्या जागा आहेत, त्याच मासे अगर सर्प या जलचर प्राण्यांच्याच पात्राकृति बसविलेल्या आहेत. अशी अनेक उदाहरणे त्या यथात रा. दीक्षित यानी दिली आहेत. मीन संस्कृतीचा हा सर्व पत्तारा पाहिला म्हणजे भारतातील केवळ मीनाक्षीचे मंदिर प्रथित का, याचा उलगाडा आपोआप होतो माननी जीवनाला या इतिहासाचा गहमोल उपयोग आहे, हे निराळे सांगण्याची गरज नाही. शाक्तपंथीयांच्या पंचमकारातही मीन आहेच.

अभंग

त्रियावती नामे अप्सरा होती । जाघोनी वनात तप करी ॥
 पार्वती प्रसन्न, देती झाली वर । इच्छिले, सत्वर उदरीं येई ॥
 उदरीं यावया, जाई भूमीतर्फी । जन्म घेई कुर्गी मानयाचे ॥
 चोळवंशी होता गुरूमेन राजा । जन्म घे स्वकाजा त्यांचें पोटी ॥ १ ॥
 पांड्यवंशी राजा, मलयध्वज नामा । त्यामघें कांचना लग्न करी ॥
 पुत्र प्राप्तीस्तत्र, पुत्रकामेष्टीला । करितो यज्ञाला राजा तेव्हां ॥
 यज्ञकुंडामार्गी प्रत्नळी ज्योत । मानवी स्वरूप तेची होई ॥
 तटातका ईश्वरी ठेवियलें नाम । कुर्गीचें भूषण मानियेलें ॥ २ ॥
 नृपकन्यकेला पुत्ररूप मानी । वरीं दिले त्यांनीं अधीकार ॥
 राजपुत्रामम इच्छि पराक्रम । संन्य जमरोन, जाई दूर्गी ॥
 राजे-राजपुत्र अनेक तिरोन । गंधर्वा घेवोन, सुत केले ॥
 आगेवूच करी जातमे उत्तरीं । कैलास शिगरीं भिडलीसे ॥ ३ ॥
 शिवगण आला. मोड त्याचा फेला । नदी नमयिला, ईश्वरीनें ॥
 उमानाथ आले. मामोरी प्रन्यन्न । देगिताची भद्र, लभ्र गेले ॥
 चमत्कार मोठा ममयासी झाला । गवळी अषला, धैर्यमरू ॥
 पूर्वगृती आली ईश्वरां पादनां । पदत रच नाया परनेना नी ॥ ४ ॥

विवाह ठरला सुंदरेश्वरासी । धूर्जटी रूपासी त्याच ठायीं ॥
जन्मावरी नेत्र, तरल मीनासरी । म्हणोनी ईश्वरी मीनाक्षी ही ॥
परतोनी दोघे मदुरेसी येती । मंदिरीं नांदती आजवरी ॥
मदुरा मीनाक्षी मोठे शक्तिपीठ । कृष्णसुत त्यासी नमितसे ॥ ५ ॥

मुजंगप्रयात

सहस्रावरी ते सभामंडपाला ।
उभे स्तंभ ते सांवरीती छताळा ॥
अती रम्यसे शिल्प नेत्रांस कर्पी ।
पुढु-मंडपा नाम तोही तसाची ॥ ६ ॥
तडागामध्ये देवीमूर्ती जयाच्या ।
चहूं वाजूनी वेष्टितो मार्ग साचा ॥
चितारीत मार्गावरी भव्य चित्रे ।
कलाकार रेखाटिती भक्तिमात्रे ॥ ७ ॥
उभ्या अष्टलक्ष्मी तुझ्या द्वारिं आहे ।
तुझे रूप खांबावरी कोरिले हे ॥
तसे कोरिती देविरूपा छताळा ।
प्रणिपात मीनाक्षी शक्तीपीठाला ॥ ८ ॥

(३६) भेगुती मंदिर

कर्नाटकामध्ये उदामीपासून १६ मैलावर अईहोळ या नावाचे एक पार प्रसिद्ध स्थान आहे. कारण याला पूर्वतिहास आहे. परशुरामाने एकवीस वेळा पृथ्वी निःक्षत्रिय केली हे सर्वाना विदित आहेच. या हत्येमुळे या शूर ब्राह्मणाच्या पदरी जी पापाची पुजी गाठली, तिच्या क्षालनार्थ तो मलप्रभा नदीतरील या क्षेत्री आला तेथे तपश्चर्या केल्याने आणि मलप्रभेच्या पवित्र जलस्नानाने तो पुनीत झाला असे म्हणतात नदीच्या पात्रात ज्या ठिकाणी त्याने तपश्चर्या केली तेथे खडकावर उमटलेली त्याची पावले अद्यापही यात्रेकरूंना दिसतात. त्या ठिकाणी परशुरामाच्या परशूच्या आकाराचा एक डोंगराचा कडाही आहे. नदीमध्ये स्नान करताना तो 'आई आई होली' असे म्हणत असे, त्यावरून या क्षेत्राचे नाव अईहोळ असे पडले. पाल्गुन व. ७ सा या क्षेत्री यात्रा भरते.

जवळच एका टेकडीवर भेगुती देवीचे मंदिर आहे. ते द्रविडीजन वाघणीचे असून, पूर्वी चारी वानूना भिंतीची तटबंदी होती. पण आता ती पडून गेली आहे. या मंदिराच्या पूर्व वानूला एक शिलालेख आहे. त्यावर 'गुलकेरी दुसरा, शके ५५६' असा मजूर आहे. या लेखातच 'महाराष्ट्र' हे नाव प्रथमतःच लिहिलेले आढळून येते या टेकडीवर दुसरी अनेक मंदिरे आहेत. त्यामध्ये एक दुर्गादेवीचेही मंदिर आहे

हे क्षेत्र प्रविद्धीला येण्याचे दुसरे कारण म्हणजे येथील गुहा आणि शिल्प. आपणाला माहीतच आहे की, भारतातील गुहेमधील शिल्प हे बौद्धकाळ, जैनकाळ आणि ब्राह्मणकाळ यामधील आहे. एकाच ठिकाणी तिन्ही काळातील शिल्प वेळवेळीस पाहावयास मिळते. इतर ठिकाणी हा अपूर्व सगम मुळीच पाहावयास सापडत नाही. बौद्धकाळात झालेली शिल्पाची सुदृढता परिणत होत होत, ब्राह्मण व जैन काळात कधी सुधारत गेली याचे मार्मिक दर्शन याही ठिकाणी होऊ शकते. एका गुहेच्या दरवाज्यावर 'विक्रमादित्य चातुर्क्य सन ६५०-६८०' असा उल्लेख आहे. काही ठिकाणी दरवाजावर विष्णु, शंकर, सर्प यांच्या आकृत्या आहेत गुहेमध्ये दहा हाताचा सदाशिव पारंतीररोवर स्तूत करीत असलेला दारुणिला आहे. तसेच जर्धनारी-नटेश्वर, भृगी इत्यादि आकृत्याही गुहेत आहेत.

या मंदिराचे आणखी एक वैशिष्ट्य असे की, सर्वसाधारणपणे मानूका या सात समजल्या जाताना आणि त्याचीच प्रतीके सर्वत्र असतात पण येथील गुहेमध्ये त्या आठ आहेत

(विजापूर जिन्हा गॅझेट, पृष्ठ ५५७)

परशुरामनेणुका चरित्र अगाध आहे. भारतातील सर्व प्रांत त्यांच्यावर आपला एक सांगतात आणि स्मृतिचिन्हे दाखवितात परशुरामाचे दुसरे एक रूपान आगाममध्येही आहे परशुरामाने तेथेच आपला परशु धुतल्या म्हणून ते प्रसिद्ध आहे. सादिया (सलमीपूर) सादरापामून ४० मैलांवर एक ब्रह्मपुंड आहे. ते क्षेत्रप्रमाणे मानतात अशी दत्तत्रया प्रचलित आहे की, साधियाची इत्या कन्नार परशुरामाने आपला परशु या बुजामध्ये धुतल्या. सागाडी ते परित्र मानले गेले आहे. आनतं, शर्वात देगांतही तो गारलेला आहे ब्रह्मपुत्रा नदीवर याच अर्षाने एक क्षेत्र आहे.

उभी असताना 'तू का इये !' या शब्दांशिकी प्रभुरामचर्चांनी पारंपरीक अनुलक्षण 'ये माई' असे शब्द उधारले, असा हा टक्का परत आहे. याच-करिता ती यमाई या नावाने प्रसिद्ध झाली. यमुनाचलावरील देवता म्हणून यमाई असा अपभ्रंश होण्याचाही अर्थ राभव आहे. एका भोवलेनालीन सरकारी आशापत्रात या क्षेत्राचा उत्तम मूळपीठ असा वेगळा जाह

तुळजापूर येथे अरण्यतुळाच्या मठात रामवरदायिनी देवीची मूर्ति आहे. ही मूर्ति अष्टभुजा महिषामुखदिनीच आहे. पायावली महिष अगून वागूला सिंह उभा आहे. त्रिशूलाने देव्याचा वध आणि मारलेल्या राक्षसाचे मुटके हातात, घरोरे घरोरे सर्व रूप त्याच देवीचे आहे. रामाचे सात्वत वरण्यासाठी ती प्रकट झाली म्हणून रामवरदायिनी झाली. म्हणजे मागे म्हटल्याप्रमाणे एकाच प्रकरणातून तीन देवतांची उत्पत्ति झाली आहे.

मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (पृष्ठ ३) मध्ये पागारकर म्हणतात की, महाराष्ट्रात जी आदिमाया आदिशक्तीची प्रमुखस्थाने आहेत, त्यामध्ये माहुरची रेणुका कर्ण यमाई या देवतेचे एक स्थान आहे. या देवीला यमाई नाव देण्याचे कारण ते असे देतात की, कर्णाटक प्रांती रेणुका देवीला यल्लम्मा नावाने ओळखतात. यल्लम्मा शब्दाची उत्पत्ति येळजम्मा = ये अम्मा = यमाई अशी ते देतात पुढे असेही म्हणतात की, महाराष्ट्रात हिलाच यल्लम्मा अथवा एकवीरा म्हणतात (पृ. ४३२) मजजवळ असलेल्या माहितीवरून मी नम्रपणे असे म्हणतो की यल्लम्मा शब्दाची व्युत्पत्ति 'याळू = सात आणि अम्मा = माता = सप्तमातृका' अशी असताना 'ये अम्मा' हे म्हणणे बरोबर नसल्याने 'रेणुका हीच यमाई' हे विधान सधुक्तिक वादत नाही तेव्हा यमाईचे मूळपीठ तुळजापूरच समजणे रास्त होईल.

भारतीय संस्कृतिकोश, भाग ३ यामध्ये पृ० ५६७ वर यल्लम्मा म्हणजे यमाई असाच उल्लेख आहे आणि त्याचे प्रमुख ठाने सौंदर्यी येथे जाहे असे म्हटले आहे याचाच अर्थ त्यांनी यल्लम्मा देवीला यमाई असे मानले आहे व० पागारकरानी रेणुकादेवीला यमाई मानले, तर येथे यल्लम्मा देवीला यमाई मानले जात आहे औषधहरी जसलेल्या देवीचा क्षेत्राला मूळपीठ अथवा यमाई असे म्हणतात तेव्हा असे म्हणावे लागते की, रेणुका आणि यल्लम्मा यांना यमाई संबोधणे हे इतर पुराव्यावरून तितकेसे बरोबर होणार नाही ये माई = यमाई, अगर यमुनाचलावरील देवी म्हणून यमाई हीच उत्पत्ति बरोबर दिसते.

मूळपीठ यमाई देवीचे मंदिर सातारा जिल्ह्यातील औषध घहराजवळ आहे मुमारे आठवे फूट उंच असलेल्या या स्थानाला जाण्यासाठी दगडाच्या पायऱ्या

बांधलेल्या आहेत माथ्यावर देवीच्या रक्षणासाठी १२ फूट जाड आणि १५ फूट उंच असा तट बांधलेला असून त्यामध्ये पाच मुख्य आहेत साधारणतः हे स्थान डोंगरी कोट किल्ल्याप्रमाणे मासते तीस चौसर वारांचा हा सपाट भाग आहे मंदिराचा गाभारा सोडून सभामंडप ३० × २० चौ फुटाचा आहे यमाईची मूर्ति म्हणजे चतुर्भुजादेवी अदाजे पाच फूट उंचीची असून ती साडेतीन चौ फुटाच्या चतुस्त्यावर बसविलेली आहे ती काळ्या पाषाणाची आहे हातामध्ये त्रिशूल, गदा, त्रिशूल व पानपात्र अशी आयुधे दिसतात या मूर्तीच्या खालीच न मूळपीठ म्हणून एक लहानसा तादळा आहे मूर्ति भव्य असल्याने लहान मुलाना तर ती भयानहच वाटते येथील काही भक्त या देवीला यमुताई असेही म्हणतात यावरून देवीच्या उत्पत्तिप्रकल्पना कोण्याचा किंचित् उलगडा होतो कारण या देवीची उत्पत्ति यमुनाचलपर्वतावर झाली म्हणूनच तिला यमुताई म्हणत असवेत साहित्यिक यमुताईचा यमाई असा अपभ्रंश होणे शक्य आहे तेहा तुळजापूर प्रमाणेच ही रामवरदायिनीची मूर्ति येथे यमाई या नावाने विख्यात झाली

मंदिरासभोर ६० फूट उंच व पायाजवळ पथरा फूट व्यासाची भव्य दीपमाळ आहे त्या दीपमाळेवर १७६ दीप पाजळण्याची सोय आहे औषधे भूतपूर्व राजे भवानराज प्रतिनिधि हे व्यायामपटु व बलविद्याव्यासगी असल्यामुळे ते स्वतः रोज सकाळी पाय या चढून वर जात आणि तेथे देवीचे पूजन करित सातारा शिगणापूरपर्यंतचा टाटू येथून पाहता येतो असे सांगतात की, औरंगजेब दक्षिण मार्गात स्वारीवर असता आणि तेथील मंदिरांचा नाश करित असता कालांतराने तो या क्षेत्री पोहोचला पण मंदिराच कलापूर्ण शिल्प पाहून त्या मंदिराचा नाश करण्याचा आपला नेत त्याने बदलला देवीनेच त्याला सद्बुद्धि दिली असेच म्हणले पाहिजे त्यापूर्वीच जेजुरी येथील देवीच्या साक्षात्काराचा अनुभव त्याला आलेलाच होता तो कितीही वज्र मूर्तिभंगक असला तरी अथवा धार्मिक प्रवृत्तीचा असल्याने त्याला या ठिकाणी काहीतरी अद्भुत वाटले असले पाहिजे आणि म्हणूनच त्याच्या मनातील दुष्ट हेतूचा नाश झाला ता पर्यंत, दुष्मनही काही वेळा परिस्थितीनुसार दयासुद्धीने वागतो आणि आपल्या कट्टर शत्रूनाही बुवा मिळवितो (सातारा जिल्हा गझेट, प्रप ४५०)

यमाईचे दुसरे मंदिर औंध शहरात आहे सदमानचा राजदरवार या मंदिराच्या समोरूनच भरे हे देवीचे मंदिर वेढा व कोणी बांधले आणि त्यास किती रचने जाला यावरूनच्या माहितीचा शिलालेख तेथे आहे हे मंदिर श्री भवानराज प्रतिनिधि यांनीच बांधले आहे महाराष्ट्रात या देवतेची अनेक मंदिरे आहेत त्यापैकी एक तुळजापूर देवीच्या परिसरातही आहे तेथे गोंधळी बर्ग या देवीचा पुजारी आहे

येथील भूतपूर्व सध्यानाधिपती श्री. भवानराव श्रीनिवासरावांनी 'कीर्तन सुभनहार' या नावाचा मय रचून प्रसिद्ध केला आहे. (आशुति दुसरी, १९२९) ते स्वतः उत्तम कवि आणि कीर्तनकार होते. या मंथाच्या माटणीची सुखात त्यांनी आपले पूर्वज श्री. त्रिमरू कृष्ण कुलकर्णी, सु. किन्हई यांच्या चरित्राने केलेली आहे. त्यामध्ये यमाई देवीच्या साक्षात्काराचा वृत्तात दिलेला आहे. तो वाचनीय आणि उद्बोधक असल्याने चारांगरूपाने येथे देण्यात येत आहे.

त्रिवकराव हे किन्हई गावचे कुलकर्णी होते. ते या देवीचे भक्त असल्यामुळे किन्हई ते औंध हा सुमारे वीस मैलांचा प्रवास करून ते देवीच्या दर्शनास येत आणि तिची आराधना करीत. माणसाचे मन खंवीर असले आणि कुठल्याही गोष्टीवर भ्रदा आणि ती करण्याचा त्याचा दृढनिश्चय असला म्हणजे त्याची सर्व कृत्ये योजित्याप्रमाणे पूर्ण होतात 'वाग्वी पागुळा पायावीणे' या उक्तीप्रमाणे देवताच त्याचा निश्चय पूर्ण करीत असते, असा अनुभव प्रत्यक्ष लेखकाला अनेक सार्वजनिक कार्यांत आणि याच प्रथरचनेत आलेला आहे. 'प्रतिदिनीं जावें किन्हईहूनी मूळपीठ औंधाला' असा त्रिवकरावाचा कडक नियम होता. असा त्याचा कार्यक्रम अनेक दिवस चालू होता. आता देवता प्रसन्न व्हावयाची वेळ जाली. पण त्याजगोदर हा भक्त आपल्या परीक्षित कसा काय उतरतो हे पाहण्यासाठी तिने त्याच्या घरात एक प्रसंग उत्पन्न केला

त्रिवकरावाचे कुटुंब गरोदर होते. घरात वडिलधारी दुसरे कोणीच नाही. कोल्हापूरला त्याची वडीलबहीण होती, पण नेमकी त्याचवेळी ती अतिशय आजारी झाली होती. तापाने नुसती पणपणली होती त्यामुळे ती त्रिवकरावाकडे कुटुंबाच्या वाळतपणासाठी येऊ शकली नव्हती. अगोर त्रिवकरावाच्या पत्नीचा प्रमूर्तीसमय समीप येऊन ठेपला. तिला असह्य वेदना होऊ लागल्या अशा वेळी त्रिवकराव किन्हईहून औंधला वीस मैल पायी चालत जाऊन यमाई देवीचे दर्शन घ्यावयाचे होते. तेव्हा त्याची पत्नी मोठ्या काकूळतीला येऊन त्यांना म्हणाली, 'दर्शनाला जाण्याचा आपला नियम मज्जरिता आपण दोन दिवस सोडाना. ही माझी पहिलीच खेप असल्यामुळे मला पूर्वानुभव नाही. घरात तुमच्याशिवाय दुसरे कोणीच नाही. तेव्हा मी प्रसूत होईपर्यंत आपण मज्जवळ थांबावे त्रिवकरावाची परिस्थिति 'इकडे आड तिकडे विहीर' अशी झाली. न जावे तर दर्शनाला जाण्याचा आपला नियम मोडतो आणि जावे तर पत्नीची परिस्थिति नाजूक आणि करुणाजनक झालेली. त्यांनाही असेच वाटले की देवी आपले स्त्व पाहत असाधी. शेवटी त्यांनी विचार केला की, देवीवर

संपूर्ण विश्वास ठेवावयाचा पण आपला नियम चुकवावयाचा नाही. देवीचे पाठबळ असल्यावर पत्नीच्या केशालाही धक्का लागावयाचा नाही, असा त्याचा विश्वास होता. दुसरे दिवशी पहाटे गुपचूप ते देवीच्या दर्शनाला, नलराजा वनामध्ये आपली पत्नी दमवंतीला सोडून गेला त्याप्रमाणेच निघून गेले.

त्रिवंकराच्या पत्नीचे दुर्दैवच म्हणावयाचे, कारण त्रिवंकराय तेथे देवीच्या पूजेत इतके निमग्न झाले की, परत घरी येण्याची त्यांना शुद्धच राहिली नाही. ह्या दिवशीच काय पण दुसऱ्या दिवशीही ते घरी परतले नाहीतच. असेच समजले पाहिजे की देवीनेच त्यांचे मन आकर्षून घेतल्यामुळे ते भानावर नव्हते. दोन प्रहरी प्रभूतिवेदना वाढल्या आणि ती केव्हा प्रसूत होईल ते सांगता येईना. त्या वेदना असह्य शाब्द्यावर अखेर उपाय म्हणून त्यांच्या पत्नीने देवीलाच हाक मारली आणि तिचा धावा केला,

जगदंबे अंबाबाई ! कां करुणा तुज नाहीं ?
तुजवांचुनी कोणी नाहीं ।
धांवत येईं । धांवत येईं ॥
जगदंबे अंबाबाई ! सोडवी अनाथा पाही ॥
जगदंबे अंबाबाई ॥

देवाच्या परिश्रित भक्त उतरला म्हणजे कोणाच्या तरी रूपाने अवतार घेऊन तो भक्तांची कार्ये पूर्ण करतो. कारण तेथे देवता आपले सरे स्वरूप दाखवू शकत नाही. जगदंबेने कोन्हापूरच्या त्रिवंकराच्या बहिणीचे रूप घेतले आणि पिरळ्या धोडीवर बसून ती त्याच्या घरी आली. येताना प्रसूतीचे आणि इतर बाळचालंतीर्णीचे सर्व सामान बाळगुटी, साजूक तूप, डिक, मेथीचे लाडू, लोणचे आणि इतर आवश्यक ते पदार्थ तिने आपल्यारोबर आणले होते. 'बन्स' अगदी वेळेवर आल्या म्हणून त्रिवंकराच्या स्त्रीला परमावधीचा आनंद झाला आणि कसरी मुईण लाभल्याने ती मुक्तरूपणे बाळत झाली.

हे वृच कोणीतरी आंबला त्रिवंकरावांना कळविले आणि त्यांना सांगितले की, 'तुम्हाला मुलगा झाला आहे.' एव्हाना स्वारीचे ध्यान उतरले होते. ते पावतच तिन्हीही आपल्या घरी आले. मालक घरी येत आदित, हे समजताच कपडे घेऊन ते धुण्याच्या निमित्ताने यमाई देवी नदीवर गेली. त्रिवंकरावांना त्याच्या वायकोने पडलेला सर्व वृत्तात निवेदन केला. त्रिवंकरावांना खारी होतीच की, बहीण अतिशय आजारी असल्याने ती येणे उर्वस्वी अगत्यच होते, म्हणून ते त्या स्त्रीच्या शोधाकरिता नदीवर गेले. पादातात तो कपडे तसेच पडले आहेत

आणि त्या स्त्रीचा मात्र पत्ता नाही. अगैर सर्ग स्वरा प्रकार त्यांच्या ध्यानात आला, त्यांचे अतःकरण उचलून आले. देवीने आपल्यावरील हे प्रेम पाहून त्याच्या नयनांवाटे शराशरा अभू ओघवू लागले. आपल्या घरात पत्त आपल्या पत्नीला मात्र दर्शन घडले. आपल्याला घडले नाही यानेदल वैपम्य राहून ते परत औंधला गेले आणि देवीसमोर दर्शनासाठी ठाण माडत बसले. साक्षात देवीच्या दर्शनाचा दृष्टच धरला जणू ! भक्ताची कुर्बग्य इच्छाच देवीने पूर्ण केली आणि प्रकट होऊन त्यांना दर्शन दिले. (पुढील कथामाग सागरगड-वाहिनी देवी पहा.)

माल्यभारा

जड पायरी आठशे चढावी । कुलदेवी मग औंधची पहावी ।
 वदती कुणी मूळपीठ यार्मी । तटर्बंदी चहुवाजू रक्षणासी ॥ १ ॥
 अति उत्तुंग दीपमाळ शाही । शत नि सत्तर दीप पाजव्हेही ॥
 किती व्यास विशाल घेर घेई । करि मी वदन देवीला यमाई ॥ २ ॥

सोलापूर शहरापासून १० मैल अंतरावर माडीं नानाचे गाव आहे. तेथील देवीला 'माडींची यमाई' असे म्हणतात. येथील प्राचीन अवशेषावरून हे गाव प्राचीन काळी कूर्मराजाची राजधानी असानी, असे वाटते मार्कंडेय ऋषींनी ज्या क्षेत्री तपश्चर्या केली, तेही एक ठिकाण दाखविण्यात येते. असे समवते की, मार्कंडेय या नावावरून माडीं हा अपभ्रंश झालेला असारा

अकराव्या शतकाच्या अखेरीस या गावी विप्रदास सरस्वती नानाचे एक उत्पुरुष होऊन गेले. माहूर येथील रेणुकेचे ते निरखीम भक्त होते. प्रतिपदी पायी माहुरगाडची यात्रा करीत असत. पण कालांतराने वृद्धापकाळामुळे चालणे अशक्य झाल्याने दर्शन अंतरणार म्हणून त्यांना अत्यंत रोद झाला. देवीची केलेली एक-निष्ठ उपासना कधी वाया जात नाही भक्ताची विकल स्थिति मातेने जाणली आणि दृष्टात दिला की, 'तू तेथेच मला स्थापन कर मी तेथे येते' यामुळे विप्रदासांनी देवीची स्थापना केली आणि ते एक जगृत स्थान बनले.

आता या क्षेत्राचे वैचित्र्य असे की, देवीची मूर्ति रेणुका मातेची म्हणून स्थापन केलेली असली, तरी सर्वजण यमाई या नावाने संबोधितात वर, यमाई नाव कसे आले म्हणून भक्ताना विचारले, तर 'श्रीरामचंद्रानी सीतारूप पार्वतीला ये माई म्हटले, त्यामुळे हे नाव आले', अशीच दतकथा सांगितली जाते म्हणजे या दोन भिन्न गोष्टी एकत्रित गोनलेल्या आहेत, हे कोणाच्याही लक्षात येईल वार्षिक यात्रा, पार्वतीच्या इतर स्वरूपाप्रमाणे चैत्र महिन्यातच होते

अर्वाचीन वाङ्मयामध्ये काही ठिकाणी रेणुका देवीलाच यमाई म्हणण्याचा प्रघात आढळतो. तो यासारख्या प्रचलित वाग्मसंप्रदायावरच आधारित असावा. यक्ष्मी देवीला ही उपायी लागलेली आढळते. इतके कशाला, जोतिषा क्षेत्री रामलिंगाचा संघ तेथील यमाई मंदिरावरोवर लागला जातो म्हणजे यमाई ही परशुरामाची माता असा भावार्थ दाखवितात, यमाई देवीच्या बरील विवरणावरून रेणुका म्हणजे यमाई हा शब्दप्रयोग यरोवर नाही, हे वाचकांच्या भ्यानी येईल.

(३८) ललिता

या देवतेच्या उत्पत्तीबद्दलची एक कथा अशी आहे की, पार्वतीला शंकराच्यावरोवर विवाह करावयाचा होता आणि त्यासाठी बैलास पर्वतावर बसून तिने शंकराची आराधना चालविली होती. शंकर ब्रह्मानंदात निमग्न असल्यामुळे कामयासना जाणत होईना आणि पार्वतीकडे त्याचे लक्षच जाईना. देवाची सभा भरली असता नारदानी मुनिपित्याप्रमाणे इंद्राने या कामी मदनाची सास नेमणूक केली. इंद्राने मदनाला कानमंत्र दिला की, हरप्रयत्नाने त्याने शंकराच्या शरीरात प्रवेश करावा, म्हणजे ते लवकर विवाहास तयार होतील. मदनाने देवकार्य म्हणून ही कामगिरी मान्य केली. पार्वतीचे अनुनय करणे चाचूच होते. बैलास पर्वतावर नेण्यास मदन आपला दाण शंकराना मारणार, इतक्यात शंकराना अंतर्शानामुळे मदनाची चाहूळ लागली. शोधानस होऊन त्यानी आपला तृतीय नेत्र उघडला आणि मदनाचे भस्म करून टाकले. (स्कंदपुराण, कौमारिका मंड, अध्याय २४).

मदनाची पत्नी रति हिला हा वृत्तांत समजल्यावर ती विलाप करू लागली. शेवटी गणपतीला तिची दया आली. त्याने शंकराकडे तिच्यासाठी रदपदली केली, पण काहीच उपयोग झाला नाही. गणपतीने मदनाच्या शरीराच्या रघेतून एक मानवाकृति तयार केली. आपल्यावरोवर खेळावयास सजीव बालक असावे म्हणून गणपतीने त्या भूर्तीत प्राण घातला आणि तो त्यावरोवर खेळू लागला. ज्यापासून त्या बालकाचा देह निर्माण झाला, त्या रक्षेमध्ये श्रोधानाचा अद्य असल्याने, ते बालक दैत्यरूपाने वाढू लागले. गंगातटी त्याने १० हजार वर्षे तप केल्यावर शंकर त्याला प्रसन्न झाले. ह्या भंडापुर दैत्याने अमर होण्याचा वर सावाप्रवळ मागितला, पण तो त्याला मिळाला नाही. त्याने पुन्हा तपश्चर्या चाचूच ठेवली. शंकर त्याला पुन्हा प्रसन्न झाले आणि ' एक त्रिमूर्तिव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणाकडूनही तुला मरण येणार नाही' असा त्यानी त्याला वर दिला. तरीही त्याचे समाधान झाले नाही. त्याने तपश्चर्या चाचूच ठेवली, शेवटी त्याला

देवादिकाकडून, पशु, पक्षी, कीटक व अखे यापासून संरक्षण दिले, आणि निर्भय केले. (त्रिपुरा रहस्य, अध्याय ३५)

या ठिकाणी एक गोष्ट वाचकांनी लक्षात आणावी की, तपःसामर्थ्याने जे मिळेल त्याजवर सतुष्ट न राहता, आपल्याला जे पाहिजे तेच मानव मिळवू शकतो. फक्त तेथे निर्धार पाहिजे, निष्ठा पाहिजे आणि श्लेश सोडण्याची तयारी पाहिजे.

अमरत्वाचा वर मिळाल्यावर मंडासुर अतिशय उन्मत्त झाला आणि त्याने पृथ्वीतलावर धुमाकूळ घातला. त्याच्या नाशार्थ प्रत्यक्ष इंद्राला तप करावे लागले. तेव्हा पराशक्ति देवीरूप धारण करून भूतलावर अवतरली आणि तिने ह्या दैत्याचा नाश केला. या देवीरूपालाच ललितादेवी असे संबोधिले जाते. या देवतेचा जन्म होण्यासाठी स्वतः ब्रह्मदेवाने यज्ञ केला आणि त्यामधून पराशक्ति रूपधारी वचून ललितादेवीच्या रूपाने प्रकट झाली. वचन असे 'तन्मध्ये तु महादेवीमुदयार्जसमप्रभाम्' पुढे शंकराचे रूप कामेश्वर याजरोवर तिचा विवाह झाला म्हणून ती कामेश्वरी नावाने प्रसिद्ध झाली.

शक्तितत्त्वामध्ये अनेक पायऱ्या आहेत. त्यापैकी पराशक्ति ही चवथी पायरी होय. केनोपनिषदामध्ये उमा हेमावती रूपाने शक्तिदेवाच्या पुढे प्रकट झाली असा उल्लेख मिळतो. यान्हलची कथा अशी की, एकदा देवदानवाच्या युद्धामध्ये देवांना जय मिळाला, वास्तविक तो विजय त्यांना ब्रह्मशक्तीमुळे मिळाला होता. पण देवांच्या हे ध्यानात आले नाही आणि हा जय आपल्या स्वतःच्या शक्तीमुळे मिळाला यान्हल त्यांना अहंकार जडला. अर्पात ब्रह्मदेवाला ही त्याची प्रौढी रुचली नाही. त्याने यक्षरूप धारण केले आणि तो देवांच्या पुढे प्रकट झाला.

या यज्ञाला पाहून सर्व देवांना आश्चर्य वाटले. हा कोण, कुठला आणि या वेशीपीच्या वातावरणामध्ये कोठून उपटला हेच त्यांना कळना. त्याची चौकशी करण्यासाठी प्रथम अग्नीला पाठविण्यात आले. यज्ञाने अग्नीपुढे एक वाळलेली गवताची काडी टाकली, पण ती त्याला जाळता आली नाही. आंघटतोंड करून तो परत गेला. त्यानंतर इंद्राने वायूला पाठविले, पण आपल्या प्रचंड सामर्थ्याच्या जोरावरही त्याला ही काडी इकडची तिकडे हलविता येईना. त्या नंतर प्रत्यक्ष इंद्र चौकशीसाठी त्या ठिकाणी आला. तेव्हा तो यज्ञ गुप्त झाला, आणि त्या स्थानी उमा हेमावती देवी प्रकट झाली. तिने सर्वांना सांगितले की, 'माझ्या शक्तीशिवाय देवांना काहीही करता येणार नाही. आता तुम्ही अग्नि आणि वायु यांच्या उदाहरणावरून हे पाहिलेच आरे. ज्या काही सर्व प्रिया परतात त्या

ब्रह्मशास्त्रीमुळेच घटतात, हे ध्यानी असू द्यावे.' मागवतकार म्हणतात की, परागचीच यश्रूपाने देवाची परीक्षा पाहण्यासाठी खाळी उतरलेली होती. या-सबषीचा हा श्लोक पहा.

प्रादुरासीत् कृपापूर्वा यक्षरूपेण भूमिप ।
कोटिसूर्यप्रतिकाशं चंद्रकोटिसुशीतलम् ॥

ललितादेवीची अनेक रूपाने आहेत. त्यापैकी एक नैमिषारण्यामध्ये आहे. नैमिषारण्य हा शब्द आपण पोथी पुराणातून व कथाप्रचरनांतून ऐकतो. तेव्हा हे नैमिषारण्य होते तरी कोठे हे पाहणे योग्य ठरेल. आज उत्तर भारतामध्ये लखनौ शहर प्रसिद्ध आहे. त्या शहरापासून काही अंतरावर आणि बालामाऊ नगरापासून सोळा मैल अंतरावर 'निमासर' जयवा नैमिषारण्य रेन्वे-स्टेशन आहे. त्याच्या समोार प्राचीन काळी हे अरण्य होते. त्याला हे नाव का पडले त्याची कारणेही मोठी गमतीदार आहेत

(अ) वराह पुराणामध्ये गौरमुल व वासुदेव यांचा सवाद दिलेला आहे. त्या सवादात वराहदेव गौरमुखास सागतो की, 'या अरण्यात निमिषार्घात दानर्चाचा नाश केला म्हणून याला नैमिषारण्य हे नाव प्राप्त झाले. हे वन पुढे ब्राह्मणांना पार प्रिय होईल' अशी भविष्यवाणीही तो बंदला

(आ) वायुपुराणातील हकिवत अशी की, एकदा अनेक मान्यवर ऋषि ब्रह्मदेवाकडे गेले आणि त्यानी त्यांना प्रश्न केला की, 'तप करण्यास योग्य जागा कोणती ?' तेव्हा ब्रह्मदेव म्हणाले की, 'हे ऋषिजनानो, हे मनोमय चक्र आता मी पेंकतो. ते त्रिकडे जाईल त्याच्या मागोमाग तुम्ही जावे आणि ते जेथे थांबेल ति र्वाली पडेल, ती जागा तप करण्यास योग्य आहे असे तुम्ही समजावे.' त्याप्रमाणे ते सर्व ऋषि त्या चक्राच्या मागोमाग गेले. त्या रूपाने ते चक्र पडले ती जागा निमिषारण्य या नाराने प्रसिद्ध झाली.

(इ) निमिष नावाच्या ऋषीने या ठिकाणी तपश्चर्या केली म्हणून त्या स्थळाला नैमिषारण्य हे नाव प्राप्त झाले.

(ई) निमिष या नावाचे एक वल आहे तावठी आणि ऋषिजनाना त्याच्यास ते योग्य असण्यामुळे त्याचा नैमिषारण्य हे नाव पडले.

(अवधानीकृत भाग्यत, पृष्ठ २४).

वेद्यकार्य सुसंपाद्य जगाम श्रीपुरं पुन ।

यत्र श्रीनगरे पुण्ये ललिता परमेश्वरी ॥ (ललिता स्तोत्र)

याचा अर्थ भडामुराचरोवर युद्ध झाले, तो मारला गेला आणि ललिता देवी श्रीनगर येथे स्थाईक झाली, या पुराणाप्रमाणे श्रीनगरचे प्राचीन नाव अतस्तदीया, कामेश्वरीपुरी, भगमालापुरी आणि नित्यनिरानपुरी अशी होती. मेरू पर्वताची चार दिशेरे मानलेली असून, त्यापैकी एकावर ब्रह्मलोक, दुसऱ्यावर विष्णुलोक, तिसऱ्यावर शिवलोक आणि नवव्यावर श्रीपुर अथवा श्रीनगर हा मार्ग ४०० योजने लांबी-रूंदीचा आहे. याचाच अर्थ असा की, ललिता पुराणा प्रमाणे तिचे प्रसृत स्थान श्रीनगर येथे असायलास पाहिजे, पण आजतरी असे स्थान लेखकांच्या प्राचनांत आलेले नाही (ललिता कण्ठ, ले. व्ही आर राम चंद्रन दीक्षितर, पृ. १४).

प्राचीन काळी ज्याप्रमाणे नैमिषारण्य तपःसाधनेसाठी उपयोगात आणीत, त्याप्रमाणे ते विद्याव्याप्ततातही त्याच हेतूने उपयोगात आणले जात आहे हे खालील इतिहासावरून वाचकांच्या ध्यानात येईल. एकोणीसव्या शतकाच्या उत्तर-काळी श्रीमहाराज अथवा गोंदवलेकर महाराज या नानाचे एक सत्पुरुष सातारा प्रांती होऊन गेले, वयाच्या पंधराव्या वर्षापासूनच गुरूच्या शोधार्थ अग्नि-भारतात त्यांनी प्रवास केला होता. अनेक दिवस ते नैमिषारण्यात वास्तव्य करून होते. सन १८६० च्या सुमारास स्वातंत्र्याच्या समरात पराभूत झालेले श्री. नानासाहेब पेशवे त्यांना तेथे भेटले, त्यांची मंडळी नेपाळ राज्यात होती. पण ब्रिटिश सरकारच्या दडपणामुळे त्यांना नेपाळमध्ये आसरा मिळाला नाही म्हणून ते या ठिकाणी आश्रयाला आले होते. महाराजांना ही त्यांची सर्व हकिकत समजल्यावर त्यांनी नानासाहेबांना एका ग्वाल्फट गुहेत राहावयास जागा दिली गेली इतिहासाबद्दल शिवा आलेल्या अपयशाची पत न बाळगता रामनाम-जपामध्ये उर्वरित आयुष्य व्यतीत करण्याचा उपदेश केला. ' आपण येथे अगदी निर्धोस्त अन् निर्भय होऊन राहा. ' असे त्यांनी नानासाहेबांना सांगितले,

या ठिकाणी नानासाहेब सन १९०६ पर्यंत राहात होते त्यांचे सेवक अयोध्येतून सामान आणीत असत. त्या गुहेत सुंदर पलंग आणि सामानसुमान होते. तसेच जयळ जडजनाहीर, हिरे, मोतीही होते. त्यांच्या समाचारासाठी मधून मधून महाराजही येत. ' आपल्या अंत समयी मी आपल्याजवळ असेन ' असे आश्वासन पेशव्यांना महाराजांनी दिले होते. त्यामुळे १९०६ साली नानासाहेब एक आठवडा तापाने आजारी असता रात्रदिवस महाराज त्यांच्या

उप्राची वसून होते, जेणे नानाची घटिका भरली आणि महाराजांच्या माडीवर मस्तक ठेवून ते चिरनिद्रिस्त झाले. त्याची उत्तरक्रियाही महाराजानीच वेळी (श्री. गोंदवलेकर महाराज चरित्र, पृ. २२१).

स्वातंत्र्य-युद्धातील या नरसिंहाचा शेवट वसा झाला याचा इतिहास ब्रिटिश इतिहासकार वसाही देवोत, मरा प्रकार काय घडला तो वर दिला आहे. तसेच श्री. तात्या टोपे गुरुद्वेश्वरा असत, अच्युदानंद व्यायामशाळेचे चालक इत्यादि लोक त्यांना भेटत असत, असे श्री. दादा पैडसे (गोरगाव) म्हणतात. नानासाहेबांनी या अरण्यात योगसाधनेत आयुष्य घालविले. आजही या ठिकाणी अनेक तापसी योगसाधनेत निमग्न झालेले दृष्टीस पडतात.

ललितादेवीच्या मदिराच्या बाजूने एक नदीचा प्रवाह वाहत जातो, जवळच एक सरोवर आहे. त्याला चक्रतीर्थ असे म्हणतात. ललितादेवीची मूर्ति पनविताना ती चार हाताची असावी आणि त्या चार हातात आरसा, शर, पळ आणि काजळाची डग्री असावी. मूर्ति नेहमी उभी असून तिच्या अगावर अनेक अलंकार असोते. (Elements of Hindu Iconography by T A Gopinathrao, page 359)

चतुर्भुजे चंद्रकलावतसे । कुचोन्नते कुंकुमरागशोभे ॥

पुत्रे तु पाशांकुशपुष्पत्राणहरते । जगदेकमाना तुभ्यं नमस्ते ॥

(ब्रह्मांडपुराण, उपसहार ६)

पारंगुन मठिन्यात या दरीची यात्रा भरते त्या वेळी दूरदूरचे हजारो भक्त यथ येत असतात एके काळी या निमिषारण्यामध्ये साठ हजार ऋषि तप साधना करित असत आणि त्यांनी केलेल्या वेदमंत्रांच्या घोषाने सगळ अरण्य दुमदुमून जात असे. अशा या पुण्यकारक अरण्याचा पसरार पार मोठा होता. त्याची स्मृति म्हणून यावेळीही या अरण्याची परिचीमा ८५ कोशाची ठरविली आहे या मर्यादित निरस्त असताना अभयवट, ललितादेवी, क्षेमऋष्यादेवी जानकीमुट, व्यास गुप्तेय स्थाने, गोमतीनदी, मृतजीचे स्थान इत्यादि क्षेत्राने दर्शन घटते

(कल्याण, मेरठक, १०-७, पृष्ठ ११०)

ब्रह्मवैवर्त पुराणामध्ये या दरीने उपनिस्तव जाह्यान दिलेले आहे. यहुधा नेच आख्याय पौर्णीकस्थाने निराळे छापलेले आहे ब्रह्मांडपुराणामध्ये (६६ पैकी ४० प्रकरणी) स्तोत्राट्यात ह्यधीन जगसित सगळ चान्द भवना त्यामध्ये या देवीच्या नागाने निरातरत्वोन आलेले आहे. ललितामहस्वनाम, ललिताहृदय इत्यादि मंत्रकृत प्रसिद्धच आहे. श्री नामन रामकृष्ण मुण्णोक्य गांनी एके छन

१८०९ साली ललितापोथी प्रसिद्ध फेरेशी आहे. तसेच याच देवीचे भवानी-गद्गनाम या नावाचे एक स्तोत्र आहे. आयशंकराचार्यांनीच ललिता-प्रियाती स्तोत्र लिहिले असून या देवीची ३०० नावे दिली आहेत.

पीठनिर्णयप्रमाणे निमागर हे ललितादेवीचे शक्तिपीठ नव्हे. त्यात तिचे शक्तिपीठ प्रयाग हे दिले आहे. उतीची हस्तांगुलि या ठिकाणी पडली म्हणून ते शक्तिपीठ मानले आहे. या शहरी ललितेची दोन मंदिरे आहेत. एक गारात आणि दुसरे अध्यक्षघटाच्या शेजारी. त्यापैकी शक्तिपीठ शोणते हे निश्चित नाही.

या देवीची आणखी एक उत्पत्ति ललितेदेवी या नावाने आहे. तिचे वर्णन 'प्रतदेयता' या प्रकरणात पहावे.

मंदाक्रांता

फेलासातें तप सतिपती आचरी उग्र भोठें ।
 विघ्नं आणी रति-पति तथें रंज व्हावा तयातें ॥
 अग्नीरूपा घृतिय नयनीं सांब कामांस जाळी ।
 भस्मांशातें गणपती स्वयें वाळ जन्मास घाली ॥ १ ॥
 त्या घाळाने पुढाति करूनी साधना शंकराची ।
 ख्याती झाली समरिं लहुनी शूर भंडासुराची ॥
 त्रिलोकीची छत्रित जनता, लोळवी देवराया ।
 देवेंद्राच्या तपि अवतरे ती पराशक्ति माया ॥ २ ॥
 चारी हातीं कमळ कुसुमें इलुदंडा धरीत ।
 त्याचे जोडी नवतरूफलां, आरसाही सुरेस ॥
 चापल्यानें समरिं लहुनी मारिं भंडासुरातें ।
 त्या रूपाला वदति ललिता वंदितो मीं त्रियेतें ॥ ३ ॥

इंद्रवज्रा

ते नैमिषारण्य बहू पुराणे । निरूपणीं शौनकसूत गाणें ।
 कथा पुराणे कथिलीच ठायीं । निमासरा आज वदा तदांही ॥ ४ ॥
 ते शक्तिपीठ ललितो समीप । देवी पहावी ललिता प्रसुप्त ॥
 यात्री करी नेम परिक्रमातें । श्रद्धायुतें पुण्य फळास येतें ॥ ५ ॥

(३९) वज्रेश्वरी

‘वज्रेश्वरी महात्म्य’ या नागाची पोथी दिगंबरस्वामींनी लिहिलेली आहे आणि ती मुंबई वैभव छापण्याच्यात छापून प्रसिद्ध झालेली आहे. त्यामध्ये या देवीच्या उत्पत्तीची कथा आलेली आहे. त्याचा सारांश असा. प्राचीन काळी वज्रेश्वरी भागात घनदाट जंगल होते. तानसा नदीच्या या भागात पूर्वी उग्रसूर दैत्य राजा होऊन गेला, सिंहमार व कलीकाळ हे त्याचे दोन पराम्भी पुत्र होते. नैदमीप्रमाणे राजाने धुंद होऊन हे दैत्य सर्वत्र धुमाळूळ घातू लागताच ऋषि-कुर्वाणि यज्ञयागादि कर्मांत त्याचा प्रास होऊ लागला. त्याच्या फारोत वारंवार देत्यांची आडकाठी येऊ लागल्यामुळे देवीची कृपा संपादन करण्यासाठी त्यांनी एक यज्ञ आरंभिला.

आणावया त्रिचंडी भूमीवर । त्यांनी यज्ञ आरंभिला ॥

या यज्ञाचे ऋत्विज वसिष्ठमुनि होते. यज्ञमारभ सुरू झाला आणि देवताना मनोच्चारांनी आवाहन करण्यात येऊ लागले. सर्व देवताना हवनभाग मिळाला, पण काही चुक्रीमुळे म्हणा किंवा इतर कष्टामुळे म्हणा, इद्राला आवाहन करण्याचे आणि हविर्भाग देण्याचे राहून गेले. वसिष्ठानी हे हेतुपुरःसरच केले असले पाहिजे, असे समजून इंद्र कोपायमान झाला.

इंद्र झाला कोपायमान । मम नामे कां न दिलें हवन ?
आतां निश्चये मीं धिक्खसीन । हा त्रिचंडी थाग ॥
वासिष्ठावरी सोडिता वज्र । पार्वतीने गिळिले समग्र ।
म्हणोनि वज्रेश्वरी नाम । पार्वती ही पावली ॥

इंद्राने वसिष्ठावर वज्र फेकले. ते पार्वतीने गिळले म्हणून तिला वज्रेश्वरी हे नाव प्राप्त झाले. अशी ही त्रोटक कथा आहे.

पश्चिम रेल्वेवरील वसई या स्टेशनपासून अठरा मैल अंतरावर हे स्थान आहे. मोटररस्तेने या क्षेत्रापर्यंत जाता येते. गागाचे नाव वडवली असे असून वस्ती खेडुताचीच आहे. मंदिर लहानशा टेकडीवर आहे. त्यामुळे पावण्या चढून वर जावे लागते. तेथून आसपासचा देगगा अतिशय रमणीय दिसतो. मुख्य गाभान्यात तीन मूर्ति आहेत. मध्यभागी वज्रेश्वरी, उजव्या बाजूला सावित्री सस्वती आणि डाव्या बाजूला लक्ष्मी-भार्गव मूर्ति उभ्या असून भव्य आहेत. समोर लहानसा सभामंडप आहे. देवीचे स्वरूप तितकेसे रेखीव देगगात दिसले नाही. तिच्या एका हातात तलवार आहे.

यमुईना पाणकित्ता पार गुता. प्रथम तो सन १९६४ च्या सुमारास गुजरातच्या वडवानस गावे यांच्या. पौर्णमासीच्या यमुई प्रांत येथल्या त्यांनी तो पत्तकट घेऊन आणि आताच धर्मप्रसारास येऊनच सुरुवात झाली. मराठ्यांची सत्ता प्रबळ झाल्यावर विमाजी यांचा पेशव्यांनी सन १७३९ साली त्यावर हल्ला चढवून तो कादीर घेऊन. म्यारी करण्याची चिन्हांनी देवीचे दर्शन घेऊन आणि पौत्र-प्रसाद मागितला असता ह्यांत मिळाला की, त्या याने वसुंतरांना मया मिळवताचून येईल, त्या याने हल्ला घेण्यास निश्चितपणे त्रय मिळेल. देवीचा ह्यांत मरा ठरला आणि ह्यारीमध्ये यत्न आले

विमाजीअप्पा करी स्वारी । यमुईचा पाणकित्ता निर्घोरी ॥

जय पायता उभारी । अंजेचे भव्य देवालय ॥

विरम्यार जय मिळाल्यावर विमाजी अप्पाने जायला सुभेदार शहराची पेशव यांच्या तर्फे यमुईची देवाळाचा जीर्णोद्धार करून संपन्न दिवत असलेले मंदिर उभारले. मंदिराच्या पश्चांगाठी पेशव्यांनी सालीना रु १८० ची देणगी दिली होती व त्रिभिन्ना सव्कारनेही ती चानू टेंवली होती पेशव्यांचे एक सरदार गोपाळ यामुदेर तथा नानासाहेब चाव्यडकर, नाडीक, यांनी ६० पायच्या व दीपमाळ नंतर राधून काढली दीपमाळेच्या आतील याने वर चढून गेल्यावर आसमतातली देवाचा प्रेणणीय दिवती मंदिरामध्ये जी घरा जाहे त्यावर 'नेवासे १८८४' अशी अक्षरे आहेत या क्षेत्री पूर्वी जेजुरीच्या मंदिरायाच्या प्रमाणे यमुईचा नराय पेशव जाल असे

हे गणपतराव नाथराय यांच्या मृत्यूनंतर वडादे उस्थानच्या गादीवर यांचे पुरु यंत्रेराव नाथराय जाले (सन १८५६-७०). स्वारीला मूल्याळ नसल्याने, यमुई सरकारागेर रेल्वी कण्यासाठी येताना वाटेत यमुईची येथे देवीचे दर्शन जागि तेथील सुरुय सयारामराय यांचे दर्शन घेण्यासाठी ते थारले या प्रवासाचे सुविस्तर वर्णन सयारामराय सरकारच्या रोजनिगा (सिंकेकान न १ पृ ६६ ६७) मध्ये यालेले याे त्यातील भाग जसा —

“ महाराज हत्तीवरून श्री यमुईची मातेच्या नजीक तयार करून ठेवलेल्या ह्यात जाले सायकाठी दिवाणसाहेबासह महाराजांनी देवीचे दर्शन घेऊन चिचपेटी, मोन्याचे पेंडे, नथ, झाट जागि मागील रातूस भरण्याचीचा चादवा ३० चत्वालकार देवीस जपण झेले कायम चौघल्याची व्यपस्था करून, त्या मीचर्ष रु, ६०० ची सनद सहीशिकयानिची करून, नवसरी महालाने ती

आता करारी, अशी व्यवस्था करून देवीपुढे टेवली नंतर नरकार स्वारी तापदानात वगून टेव्यात परत आली. देवीचे सभामंडपाचे काम घुफून, पडण्याआरगे शाणे होते, ते नीट करण्यासाठी आणि चौघड्याची नवीन जागा वाघण्यासाठी, रुपये हजार, ब्राह्मणदक्षिणा रु. ४००, सत सरदारामंडपाचे पुढे रु १००० आणि तेथील अग्निहोत्री ब्राह्मणाला रु. १०० मिळून रु ६५०० मजूर केले. मात्र यातील पाच हजार, मुंबईला गेल्यावर ते नाना शस्त्रशेठ याना देऊन कामाची व चौघड्याची नेमणूक मुपुत त्याजला करायची म्हणून बोलण्यात आले "

आता हे काम नाना शस्त्रशेठकडे कसे आले त्याचे जास्त विवरण कव्यात अनाठायी होणार नाही असे वाटते, सन १८५० साली गणपतराव गायकवाड यानी जेव्हा मुंबईला प्रथम भेट दिली, तेव्हा सरकारस्वारीची सर्व व्यवस्था नाना शस्त्रशेठ यानीच केली होती. इतकेच नव्हे, तर ठाकूरद्वार येथील स्वतःच्या वाट्यात महाराजाचे अपूर्व स्वागत केले होते त्या प्रसंगाचे वर्णन नारो खुनाप वकिलाने ४०० श्लोकांत केले आहे व ते पार गेल्ले आहे

हिंदुमाजी नानाशेठ । करणे चयाचे सुभट ।
 नराधिपाची घेऊनी भेंट । सदना कारणे आमत्रिले ॥
 महाली विस्तीर्ण आरसे । अगणित उजळती गळासे ।
 वाळसटें झुमराचें प्रकाशे । सदन शोभू लागले ॥
 मदना भोवते यागाईत । दीपदान केले वहत ।
 किर्तीक लावले रस्त्यात । हट्ट्या वाळसेद ठायीं ठायीं ॥
 दिवाणखाना अती विस्तीर्ण । सभा बैसली परिपूर्ण ।
 पत्रे आदरे अर्पून । यथाविधी सरकार पूजिले ॥
 सुवर्ण मौक्तिकाचे हार । शिरीं घाधिला शिरपेंच थोर ।
 उत्तमोत्तम गुलाब अत्तर । पानदानामहित दिघले ॥ ६० ६०

गायकवाडारावर नानाचे ६ सत्रध लक्षात घेऊनच खंडेरावानी सभा सण्याची कामगिरी नानावर सापडिली असावी

(नाना शस्त्रशेठ चरित्र, ले ५ अ कुलकर्णी, पृ ६६०)

याच नाना शस्त्रशेठनी सन १८०० साली सात हजार रुपये खर्च करून भक्ताच्या मारीगाडी, चक्रेश्वरी येथे एक धर्मशाळा बांधली होती. भुलेश्वर, वाळकेश्वर, घोडनदर, बादापुर येथेही नानानी धर्मशाळा बांधलेल्या

होत्या. पुणे येथे येताळ पेठेतील आपल्या वाड्यापासून पर्वतीचे पायथ्यापर्यंत, उत्तम सडक बांधली आणि कलेक्टर साहेबांनी त्याचे नाव 'जगन्नाथ शंकरशेठ रस्ता' असे ठेवले. मुंबई शहराच्या जटणघडणीत या महापुरुषाचा वाटा फार मोठा आहे.

या देवळाच्या परिसरात गरम पाण्याची अनेक कुंडे आहेत. असे सांगतात की, यज्ञाच्या वेळी जमलेल्या ऋषिमुर्नागाठी ती कुंडे पूर्वी उत्पन्न केलेली होती. येथे नदीमध्येही ही कुंडे आहेत. काशीजणांची अशी भोळी समजूत आहे की, देवीने ठार केलेल्या राक्षसाचे ते रक्त असावे. वडवलीच्या शिवपार अकोली गावीही असली कुंडे आहेत. सध्या या कुंडातील पाणी आरोग्याला उत्तम म्हणून भक्तजन नेहमी वापरीत असतात. इतकेच नव्हे तर या ठिकाणी एक आरोग्यकेंद्र उघडण्याचा महाराष्ट्रसरकारचा विचार आहे. काही रहस्यांनी खाजगी आरोग्यकेंद्रे उघडलेली आहेत.

ग्रामत हे स्थान तेथून एक मैलावर असलेल्या गणेशपुरी या क्षेत्रामुळे अधिक प्रसिद्धीस पावले आहे. यज्ञसमारंभासाठी जी देवमंडळी या ठिकाणी उपस्थित होती, त्यांची राहण्याची व्यवस्था या ठिकाणी केलेली होती. हल्ली ज्याप्रमाणे वार्षिक अधिवेशनांच्या जागाना काही प्रथितयज्ञ पुढान्यांची नावे देण्यात येतात, (उदा० मोतीलाल नगर, लो. टिळक नगर इ० इ०) त्याचप्रमाणे त्या वसाहतीला गणेशाच्या नावाने गणेशपुरी हे नाव दिले होते. या ठिकाणी एक शंकराचे मंदिर कल्याणचा सुमेदार श्री. रामजी महादेव शिवलकर याने सन १७६० ते ७१ या काळात बांधले. इमारतीच्या दगडांचे नीट निरीक्षण केले तर ते पूर्वीच्या मंदिरांचे असावेत असे दिसते. (ठाणे जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ३७४)

गणेशपुरी येथे २५।३० वर्षापूर्वी स्वामी नित्यानंद या नावाचे एक आधुनिक संत येऊन राहिले होते. ते पहाटे तीन वाजताच उठून गरम पाण्याच्या कुडात स्नान करीत, देवीला नमस्कार करून येत आणि मगच आपल्या नित्य-कर्मांला सुरुवात करीत, स्वामी पराकोटीस पोहोचले असल्याने त्यांचे बागणे लोकाना विचित्र वाटे. त्यांच्या भाषणातील गूढार्थ मी मी म्हणविणाऱ्या अनेकांना उमगत नसे, त्यांनी काही चमत्कारही केले आहेत. त्यांनी गणेशपुरीचा कायापालट केला. दवाखाना, शाळा, धर्मशाळा इत्यादि सर्व सोबींनी गणेशपुरी युक्त केली. प्रत्येकी अनेक भक्त त्यांच्याकडे जात. पण केवळ आशीर्वादापलीकडे त्यांनी कोणालाही काही दिले नाही, सन १९६१ साली त्यांनी समाधी घेतली.

आपल्या मृत्यूची चारूळ त्यांना आधीच लागली होती म्हणून त्यांच्या निश्चाय माझ्याला त्यांनी अगोदरच खड्डा तयार करण्यास सांगितले होते. देवी आणि तिचा हा जणू उजवा हातच असा हा एक भक्त, अशा दोघाच्या दर्शनाचा काम मगाना मिळत असे. लेंपकालाही त्याचे आशीर्वाद लाभलेले आहेत.

शोधी

वज्रेश्वरीस वदी दिगजर । लिहावया चरित्र समग्र ।
 मागे बुद्धी कुशाग्र । मग आरंभ करीतसे ॥ १ ॥
 नेतादुगी वसिष्ठनुनी । त्रिचंडी आणावया भुवर्नी ।
 योजुनी वज्रेश्वरी भूमी । चडियाग आरभिला ॥ २ ॥
 सर्व देवासी पाचारिले । परि इंद्र देवा विसरले ।
 क्रोपायमान ते झाले । निश्चय केला विश्वसा ॥ ३ ॥
 इंद्रे पाणी घेतले शोषून । वसिष्ठ दर्भाचा करुनि बाण ।
 पाताळ्यांगा आणून । उज्जतीर्थेही निर्मित ॥ ४ ॥
 मग देवेद्र पाठवी अधिव्याधी । ऋषीमुनीस द्यावया उपाधि ।
 वसिष्ठ निर्मित वनौपधी । हरावया व्याधीते ॥ ५ ॥
 देवेद्र कोपे अग्नीसमान । वसिष्ठावरी सोडी वज्र महान ।
 पार्वतीनें गिळिले तत्क्षण । भक्त रक्षण करावया ॥ ६ ॥
 म्हणोनी उमा हीच वज्रेश्वरी । नाम पावली महेश्वरी ।
 शरणागताची साह्यकारी । तारीतसे निजदासा ॥ ७ ॥
 उजवे वाही सावित्री । दक्षिणे लक्ष्मी भार्गव वसती ।
 महालक्ष्मी नामें घोळती । भक्तकाजार्थी राहिल्या ॥ ८ ॥
 धिमाची आप्पा करी स्वारी । वसईच्या पाणकिड्यावरी ।
 दोन वेळ फिरे माघारी । तरी निक्कीन म्हणेन मी ॥ ९ ॥
 वज्रेश्वरीचें वंदनी चरण । कोटकिए निक्कीला जाण ।
 अधेचें देवालय पाधोन । पुण्यमार्गी परतला ॥ १० ॥
 नित्यानंद स्वामी परम समर्थ । गणेशपुरी वर्तत ।
 श्रेत्रीचा करिती कायापालट । महान परमहंस जाणा ॥ ११ ॥
 धन्यधन्य ती वज्रेश्वरी । धन्यधन्य गणेशपुरी ।
 भक्ताचा लोंढा मदिरी । कृष्णमुतासह घदितसे ॥ १२ ॥

(४०) वरदायिनी

प्राचीन काळची कथा आहे ही. एकदा भगवान विष्णूच्या काव्येतून आतिशय घाम सुटका आणि त्यापामून दुर्दम नावाच्या रात्रसाचा जन्म झाला. मोठेपणी तो प्रचळ झाल्यावर सर्व देवतांना पीडा करू लागला. तेव्हा विष्णूंनी सर्व देवांना सांगितले की, 'आदिमायेव्यतिरिक्त इतर कोणीही या दैत्याचा वध करू शकणार नाही.' देवांचे इच्छित पूर्ण होण्यासाठी त्यांनी सर्व देवांना 'ॐ न्हीं ह्रीं श्रीं भगवती वरदायिनी नमः।' या मंत्राचा जप करण्यास सांगितले. याप्रमाणे देवांनी देवीची अनेक वर्षे आराधना केल्यावर आदिमाया प्रकट झाली आणि तिने देवांना सुयोग्य वर दिला. तिने दुर्दम दैत्याचा वधही केला. देवाना इच्छित वर देणारी देवी म्हणून विष्णूंनी तिचे नाव श्रीवरदायिनी असे ठेवले आणि आजच्या गुजरात प्रांती कलोलजवळ रूपाळ नावाच्या गावी तिची स्थापना केली. यास्तव या देवीला कोणी रूपावती असेही म्हणतात.

अशीही एक कथा प्रचलित आहे की, श्रीरामप्रभु वनयासकाळी अरण्यातून फिरत असता ते अर्बुदारण्यात द्रुंगी ऋषींच्या आश्रमाप्रत आले. ऋषींनी त्यांची सर्व हकिकत ऐकून घेतली आणि या देवीच्या स्थानाला भेट देण्यास सांगितले. 'तिच्या कृपेने पुढील आयुष्य सुख होईल' असा त्यांना सल्ला दिला. ऋषींच्या सल्ल्यानुसार रामप्रभूंनी देवीचे दर्शन घेतले आणि काही दिवस तिची आराधनाही केली. देवी प्रसन्न झाल्यावर तिने रामाला एव 'अजय वाण' अर्पण केला आणि कोणाही देवीभक्तांवरून त्याचा अचूक उपयोग होईल असा आशीर्वाद दिला. रामाने या वाणाचा राघवभासाठी उपयोग केला आणि देवीकृपेमुळे अर्थातच तो विजयी झाला. त्यानप्रमाणे पांडवही आपल्या वनवासकाळात तेथे आले होते आणि त्यांनी देवीची आराधना केली होती. त्यांनी देवीजवळ असा

नवस केला होता की, 'आमचा अशातवासाचा काळ निर्विघ्नपणे पार पडला तर आम्ही सोन्याच्या पळीने तुझ्यापुढे होम करू.' तिच्या कृपेने त्याचा अशातवासाचा काळ मिनासकट पार पडल्यावर पांडवांनी या क्षेत्री येऊन मोठा होम केला त्या वेळी जी सुवर्णाची पळी त्यांनी वापरली ती अद्याप तेथे आहे आणि यात्रेकरू ती मुद्दाम पाहतात रामचंद्राना आणि पांडवाना देवीने वरदान दिल्यामुळे तिच वरदायिनी हे नाव साथ असल्याचे पुनश्च एकदा प्रत्यास जाले. (राम आणि पांडव यांच्या भेटीना इतरत्र मात्र कोडे भाषार मिळालेला नाही)

देवीच्या मदिरासभोर एक विस्मय तलाव आज त्यातील पाण्याचे एक वैशिष्ट्य असे की, नूप तेव्हा वगैरे चिकट आणि तेव्हाच पत्थरांने मामलेले कपडे त्यात बुतले असता त्यांचा चिकटपणा निघून जातो

या देवीसम्राजत एक ऐतिहासिक कथा अशी की, पाटणचा राजा करण विद्द हांगंगासी क्षान्यावर त्याची राणी मणाल्देयी हिने काही दिवस राज्य कारभाराचा गाडा हाकला परंतु आपला प्रसन्न गनु जगातूनच नाहीसा क्षान्याचे समजताच घारा नगरीचा राजा यगोवमा याने पाटणवर स्वारी करण्याची तयारी करून तो चाल करून आला यगोवम्यापुढे आपला मुळाच टिकाव लागणार नाही, उल्ल अनेक सैनिक नाहक पळी जातील या विचाराने आणि हा प्रसंग दाढण्याच्या इराद्याने राणीने आपण लग्न पुण्या मिडराज याला घेतले आणि ती परागदा ह्याची यगोवम्याला मायतेच फारले ! न्यान पाटणवर हला केला आणि भ्रमात लुगडूच भेली भरपूर स्वडणीही यमूल भेली आपल्या प्रजेचे ह्याने हल ऐकून राणीला अतिशय वाईट वाटले आणि तिने यगोवम्याचा गूड घेण्याचे ठरविले इतकेच नव्हे तर तिने आपले हे उद्दिष्ट साध्य होईपर्यंत अन्नपाणी देतील वष्य करण्याने ठरविले राणीचा मुक्काम या वेळी यत्नायिनी मदिराच्या असपासच होता

‘उद्या एक शेणाचा किल्ला तयार कर, त्याची पूजा कर आणि तो पेटवून दे अशा रीतीने शत्रूचा प्रतीकात्मक प्रतिकार झाला म्हणजे मातेने अन्नग्रहण करण्यास प्रत्यवाय नाही. पुढे माझ्या कृपेने सरोवरच शत्रूचा पराजय होईल.’

दुसरे दिवशी राजपुत्राने रात्रीचा सर्व वृत्तात आपल्या आईला सांगून देवीच्या आज्ञेप्रमाणे किल्ला तयार करून तो पेटवून दिला. त्यानंतर त्याच्या आईने आपला उपवास सोडला. पुढे राणीने आपले पूर्वीचे काही सैनिक जमविले. इतरानीही तिला मदत केली, त्यामुळे आणि देवीच्या कृपेने, आपला इच्छित वृद्ध तिने यशोवर्माने उगवला आणि त्याचा वणदणत पराभव केला त्यानंतर आपला पुत्र सिद्धराज याला तिने पाटणच्या गादीवर बसविले. देवीच्या कृपाप्रसादाने आपल्याला आपले राज्य परत मिळावे हे राजपुत्र विचारला नाही त्याने सहस्रावधी रुपये रत्न करून मंदिराचा जीर्णोद्धार केला तेच शिल्प आपण आज पाहतो

देवीची मूर्ति शुभ्र पाषाणाची नि चतुर्भुज अखून तिच्या हातात लक्ष्मी-सारखीच जायुधे आहेत. नवरात्रामध्ये या देवीची वार्षिक यात्रा भरते. ‘श्रीवरदायिनी महात्म्य’ या नावाच्या या देवीच्या स्तुतीपर ग्रंथ उपलब्ध आहे त्यामध्ये बरीच इकीर्तत जालेली आहे. गुजराथ प्रांती हे एक प्रभावी शक्तिपीठ मानले जाते. (कल्याण, मासिक १९३४, पृष्ठ ६६३)

पृथ्वी

कळोळ नगरा परीसरिं रूपाळ ते ग्रामही ।
पुराणप्रिय देधि श्री वरदायिनी पीठही ॥
समस्त सुर आर्तभाविं नमुनि जपा मंत्रिलें ।
स्वयें प्रकटुनी तुवां असुर दुर्दमा मारिलें ॥ १ ॥
सुरास वरदान दे, वरदायिनी नाम ये ।
कथा वदति राम शृंगे मुनि भेटती ते स्वये ॥
प्रदान करिसी तदा अजय राण रामा घरें ।
दशाननही रावणा हनन-कारिं कामास ये ॥ २ ॥
यनी फिरत पंतु पुत्र तुजळा स्वयें प्रार्थिती ।
सरोच निर्विघ्न तो समय अक्ष-त्रासाप्रती ॥
तसेंच घडतां तुळा हवन पचवहीतुनी । (पळी)
फरित् परिपूर्तादि वचना घृता अर्धुनी ॥ ३ ॥

स्तवीति जयसिंह पाटण-नरेश तो संकटी ।
 तुझ्या वरदहस्तीं तूं सतत त्याप्रती तारती ॥
 तया स्मरणिं जीर्ण मंदिर तुझे उभारीतसे ।
 स्मृतीस तर आजही हवन-पंचबद्दी दिसे ॥ ४ ॥

(४१) वाराणसी देवता

वाराणसी हे भारतवाग्निपाचे अति पवित्र क्षेत्र मानले जाते. धर्माने ज्या सात नगरी पुण्यशील मानल्या आहेत त्यामध्ये 'काशीकाचीअवतिका' या क्षेत्राचा समावेश केलेला आहे. पवित्र गंगामातेच्या काठी घसलेले शहर आणि काशीविश्वेश्वरामारणी प्रसिद्ध देवता, या जोडसंगमासुळे दुधात सांवर पडली आहे आणि म्हणूनच हे क्षेत्र सर्वांना प्रिय व्हावे यात काय नवल ? वाराणसी आणि विश्वेश्वर ही जोडी अनंतकाळ एकत्र राहिल्यावर त्यांना अहकार जडला वी, आपली जोडी अमेद्य आहे. पण गर्वाचे घर खाली डे वचन प्रसिद्धच आहे. त्याप्रमाणे येथेही घडले.

एके वेळी वाराणसी भागात अती भयंकर दुष्काळ पडला, अवर्षण झाले आणि लोकांचे अतोनात हाल होऊ लागले. यात्रेकरुनी येजा थांबली, आता यार काय उपाय करामा, थावर विचारनिमित्तय करण्यासाठी सभा भरली आणि या दुर्घट प्रसंगानून निमावून नेणारा कोणी उत्तम दास्ता या शहरी आणावा असे ठरले. ब्रह्मदेवाने ही कामगिरी आपल्याकडे घेतली. त्या वेळी अवलच एका पर्वतावर दिवोदास नावाचा तापसी मोक्षप्राप्तीसाठी साधना करीत होता. ब्रह्मदेवाने या कामी त्याचीच निवड केली. आत्महितापेक्षा लाककल्याण अधिक महत्त्वाचे म्हणून त्याने ही कामगिरी आपल्या शिरावर घेतली, परंतु त्याने ब्रह्मदेवाला एक अट घातली. त्याने असे पाहिले वी, विश्वेश्वराचे महत्त्व या टिनाणाहून कमी केल्याशिवाय साहेरून येणाऱ्या यात्रेकरुची रीप थांबणार नाही आणि त्यावर जे लोक उदरनिर्वाहासाठी अवलंबून होते ते कामधदा करून स्वतःच्या पायावर उभे राहणार नाहीत. दुष्काळ हटविण्याचा आणि संपत्ति वाढविण्याचा तो उत्तम मार्ग होता. यासाठी त्याने ब्रह्मदेवाला विनती केली वी, विश्वेश्वराला काही वर्षे वाराणसीतून साहेर न्वावा ब्रह्मदेवाने ही गोष्ट मान्य केली.

या कामी ब्रह्मदेवाने एक हाक्कल लढविली. मरीचि ऋषि मदार पर्वतावर तप साधना करीत होते आणि त्यांना वर देण्याचा समय प्राप्त झाला होता ब्रह्मदेवाने विश्वेश्वराला विनती केली वी, 'आपण मजबरोबर मदार पर्यतावर

चलावे.' भोळ्या सांगला ब्रह्मदेवाचे हे कपट उमगले नाही आणि त्यांनी वाराणसी सोडली. ते दोघे प्रथम सुदार पर्यंतपर गेले, ऋषींना वरदान करविले आणि तेथून ब्रह्मदेवाने त्यांना घेत घेत परंतपर गेले काही काळ त्यांनी तेथेच वास्तव्य करावे आणि वाराणसीला परतून नये अशी विनंति केली. याप्रमाणे वाराणसी आणि विश्वेश्वर याची ताटानूट झाली. साक्षात देवाचे वास्तव्य हलक्यावर विश्वेश्वराचे महत्त्व कमी झाले अशीच समान कथा जर्जार्चीन काळातही एक घडलेली आहे.

। चामुदेवानदसरस्वति श्री देवैस्वामी यानी नरसोराच्या वाडीला दत्तोपासना केली आणि त्याचे लग्न झालेले असताही ते माणगावी आपल्या घरी परत जाईनात. तेव्हा दत्तात्रयांनी त्यांना दृष्टात दिला की, 'माणगावी आमच्या मूर्तीची तुम्ही स्थापना करानी त्या ठिकाणी आम्ही सात वर्षे वास्तव्य करू' याप्रमाणे स्वामींनी माणगाव (गोरा) या ठिकाणी दत्तात्रयाची स्थापना केली त्या क्षेत्राची नंतर इतकी ख्याति झाली की, नरसोराच्या वाडीला जाण्यापेवजी लोक माणगावांचे जाऊ लागले आणि नाही अशी तरी वाडीचे महत्त्व कमी झाले. पण दिलेली मुदत भरतापणीच पुन्हा दृष्टात देऊन दत्तात्रयांनी ते क्षेत्र सोडताच, माणगाव येथील वर्दळ कमी झाली आणि पोम्भर लोकांची चळती उदर झाली (श्रीदेवैस्वामीचरित्र, आ श्रीपाटशास्त्री किंजवकर.)

। दिवोदासाने नारभाराचे मुकाणू हाती घेतल्यावर त्याने हुष्कालनिवारणाच्या आपल्या करूपना अमलात आणल्या कर्मधर्मसयोगाने पर्जन्यवृष्टीही लवकर झाली आणि अल्पावधीतच सर्वत्र सुवत्ता झाली पण या सुधारलेल्या परिस्थितीचे श्रेय दिवोदासाकडे गेल्यामुळे इतर देव त्याचा द्वेष करू लागले आणि त्यांनी नंतर त्याला सहकार्य देण्याचे नाकारले दिवोदास स्वतः तपसाधनेने उच्च कोटीला पोहोचलेला असल्यामुळे सर्व देवांची नामे तो स्वतःच करू लागला याप्रमाणे देवाचे आणि पर्यायाने नारराचे दिवोदासाला निम्तेज करण्याचे सर्व प्रयत्न व्यर्थ गेले दिवोदासाची कार्यपद्धति लोकांना आवडली आणि विश्वेश्वराकडे कोणी पहाण्यासाठी तयार होईना यामुळे शहरांना परत वाराणसीला जाता येईना.

ब्रह्मदेवांनीच शहरांना राहिर नेले होते आणि सर्व शिथरस्थार झाल्यावर परत आणण्याचा प्रयत्न केला, पण तो सफल झाला नाही दिवोदासाला राहिर काढण्यासाठी ब्रह्मदेवांनी विप्रांचे रूप घेतले आणि एका यज्ञसामधीची त्याजवळ मागणी केली दिवोदासही काही मेत्या आदच दूध पिवालेला नग्नता त्याने एकाच नग्न वर दहा यज्ञांना पुरेल एवढी सामधी त्या विप्राला उर्फ ब्रह्मदेवाला दिली. कोणतेही उणेपण राहू दिले नाही. यामुळे निराश होऊन ब्रह्मदेव परत

गेल्या. ज्ञानकोश (काशी) ग्रंथामध्ये यासंबंधी आणि इतर देवता व घाट या-
संबंधी उत्तम विवरण आहे, ते जिज्ञानंदी मुळानूनच वाचावे.

शेवटी शंकरानी युक्ति योजली, त्यांनी गणेशानी स्तुति केली आणि त्याला प्रसन्न करून घेतले. दिवोदासाला काशी क्षेत्रातून बाहेर काढण्याची कामगिरी त्यांनी गणेशावर सोपविली. गणेशाने गुणेश नावाचा एक तेजस्वी कुमार उत्पन्न करून त्याला दिवोदासाकडे पाठविले. गुणेशाने वाराणसीच्या एका भागात बस्तान बसविले आणि लोकाना आपल्याकडे आकृष्ट करून घेतले. साहजिकच दिवोदासाचे महत्त्व कमी होऊ लागले, एकदा स्वतः दिवोदास गुणेशाच्या भेटीस आला आणि त्याच्या रूपाला पाहून तोही मोहीत झाला. दिवोदास आपल्या पूर्ण वस्त्रात आला असे ध्यानी आल्यावर गुणेशाने त्याला नगराबाहेर काढले. यानंतर काशीविश्वेश्वर परत स्वस्थानी आले आणि त्यांना अंमल चारू झाला.

पुराणकाराचे म्हणणे असे की, वाराणसी शहर दिवोदासानेच बसविले. पीठनिर्णय ग्रंथाप्रमाणे या क्षेत्री सतीचे कुंडल पडले आणि शक्तिपीठ निर्माण झाले. हे विद्यालक्ष्मीचे मंदिर असावे. यादीप्रमाणे येथे कालभैरवाचेही मंदिर आहे. या क्षेत्री गंगा नदीवर अनेक घाट आहेत. तशी अनेक अन्नछत्रे आणि मंदिरेही होती. आपल्या आयुष्याचा शेवट या ठिकाणी होऊन देहही या ठिकाणी पडला या हेतूने अनेक वृद्ध त्या ठिकाणी येऊन राहात. त्यांची निर्वाहाची सोय या अन्नछत्रामध्येच होई. ही अन्नछत्रे आणि त्यांतून होणारे अन्नदान अतिशय पुण्यकारक समजले जात असल्यामुळे अनेक धनवान गृहस्थ ही चालवीत असत. इतिहासात एक कथा उपलब्ध आहे, ती अशी. पोरले माधवराव पेशवे यांना एकदा तेथे अन्नदान करण्याची इच्छा झाली. पण मुसलमानी अंमलात तेथे जाणे धोक्याचे असल्याने तेथील ब्राह्मणांनाच त्यांना कळविले की, ' सरकारस्वारीने जातीने या ठिकाणी उपस्थिति ठेवणे धोक्यादायक आहे. ' पेशव्यांनी ब्रह्मचर्याचे म्हणणे मान्य केले, परस्पर अन्नदान करण्याची व्यवस्था केली आणि एका लक्षाचे ब्राह्मणभोजन घातले. त्या वेळी ब्राह्मणांना भोजनदक्षिणा म्हणून दोन दोन पैसे दिले असल्याचे बत्तरीत नमूद केले आहे. अर्थात् त्या काळच्या दोन पैसांत आणि आजच्या दोन नया पैसांत प्रमीन-अंमलानाचा फरक आहे, हे निराळे सांगायला नकोच !

नानारत्नविचित्रभूषणकरि हेमाश्वराष्टम्बरि ।

मुक्ताहारविद्यमन्मानविलमद्रुश्रोजमुम्मान्तरि ॥

१० काश्मीरागरूपाभिन्नाङ्गुलिचिरे कार्शीपुरार्धीश्वरि ।

भिक्षा देहि वृषावल्ग्वनकरि माताम्रपूर्णेश्वरि ॥ (गङ्गराचार्य)

जिच्या हातांमध्ये सर्व प्रकारची रत्ने जडविलेली आश्चर्यकारक नृत्ये आहेत, आडखरीर आणि सिंहासनाच्या प्रभायळीवर सुवर्णाचे भरजरी रत्न गोभत आहे, भरजरी यन्त्रांच्या समूहाने जी युक्त आहे, अथवा गोभूत दिसते आहे, यक्ष स्फळार मूर्तिकद्वार रूळत आहेत, वेगर, कस्तुरी, अगळ, चदन यांची उटणे अगळ्या लावण्यामुळे अगळानि उजळून निघाली आहे, अशी काशीनगरीची अधिष्ठात्री आणि भक्तजनांना कृपेचा आधार देणारी तू माता अन्नपूर्णे, मला भिक्षा घाल ज्ञान वैराग्याच्या सिद्धीसाठी आई तू मला भिक्षा घाल याप्रमाणे गङ्गराचार्यांनी स्तुति करून भिक्षेचा वर मागितला आहे ही विश्वेश्वराची अर्धांगी व विस्वाची अधिष्ठात्री असल्याने काशीमध्ये विश्वेश्वराने दुर्गन घेतल्यावर तुमच्या जगाताने या देवीचे दर्शन घेण्याची रुढि आहे

(मुनोध स्तोत्रसमूह, ले पाहुरगशास्त्री गोम्यामी)

या देवीला अन्नपूर्णा नाव का जाल ते पाहण्यासारखे आहे एक दिवस शिव भिक्षेला गेला असता त्याला भिक्षा मिळाली नाही, आणि त्याला भिक्षा न मिळणे हेही नारदाचे कारस्थान होते धुषाक्रांत शिव परत आल्यानरोवर पार्वतीने त्यांना सुघास अन्न वाढले, त्याने तृप्त होऊन, ' तू अन्नपूर्णा हो ' असा वर दिला असे सांगतात की, काशीभेरातील सर्वांचे भोजन झाल्याशिवा ही देवता नैवेद्य ग्रहण करीत नाही याच कृपेचा आधार घेऊन चांद्रसेनीय कायस्थ समाजातील काही सज गृहिणी आपला पति प्रयासाहून परत येण्याच्या वेळी, या देवीची मनोमार्गे करुणा भाक्तात देवीच्या मस्तकावर पिवळ्या अक्षता वाहतात आणि प्रार्थना करतात की, ' घरी येणाऱ्या पाहुण्याची (पतीराजाची) धुषा शांत करून रखण नर '

(भारतीय सांस्कृतिक बोध भाग १, पृ १५६)

आहे. या देवतेचा विशेष म्हणजे नवरात्रामध्ये येथे अन्नकोट रचला जातो आणि सर्वाना त्या अन्नाचा प्रसाद वाटला जातो

येथील दुसरे वैशिष्ट्य असे की, नेहमीची अन्नपूर्णेची मूर्ति काढ्या पाषाणाची आहे, पण दुसरीही एक मुर्णाची उत्सवमूर्ति आहे. ती साधारण दीड फूट उंच असून एका हातात थाळी घेऊन शिवाला अन्नदान करित आहे, असे सपूर्ण शिल्प आहे. दिवाळीच्या तीन दिवसांच्या उत्सवामध्ये ती भक्तांच्या दर्शनासाठी उच्चावर माडतात

काशी क्षेत्री काशीदेवीचे मंदिर असून ते ज्येश्ठ मंदिरापासून थोड्या अंतरावर आहे. जगळूच सप्तसागररूप आहे. वाराणसी शहरात निरनिराळ्या भागात एकूण ९ दुर्गा मंदिरे आहेत (कन्याण, क्षेत्र अंक १९७७।१३३)

वाराणसी येथील देवतांचा इतिहास पाहता असता, विश्वेश्वराची माहिती दिली नाही, तर तो अपुरा होईल यास्तव या यथाच्या त्रिपयकभेदाहेर जाऊनही ती देत आहे. भारतातील प्रसिद्ध गारा ज्योतिर्लिंगांपैकी विश्वेश्वर हे एक प्रमुख शक्तिपीठ आहे. भारतीयाना तो एक मानविंदु मानला जातो. असे असूनही अनेकदा हा मानविंदु शत्रूनी पायासाली तुडविला असून ते स्थान भ्रष्ट केले आहे. भारत स्वतंत्र झाला तरीही तो कलक पूर्णत धुवून टाकता आलेला नाही ही थोष्ट धार्मिक प्रवृत्तीच्या भारतीयाना मनाला सारखी गैरचणी देत असते हे मंदिर कितीदा उध्वस्त झाले आणि पुन्हा त्यास त्याची पूर्वप्रतिष्ठा मिळवून देण्याचे ऋसकसे प्रयत्न झाले हे इतिहास वाचल्याने पूर्णतः ध्यानात येईल.

सन १४९४ साली सिक्दर लोदीने ते देवालय सपूर्ण उध्वस्त केले, पण निराकार देवही आपला प्रभाव लोकाना समयानुसार दाखवितो आणि आपले अस्तित्त्व त्यांना मानान्यास लावतो सर्वाना ते समजते असे नाही, पण कित्येकांना ते कळूनही आकळत नाही, समजूनही उमजत नाही हे मंदिर उध्वस्त झाल्यानंतर एका दीर्घकालीन अवयंणाचे सकट त्या गारावर कोसळले. सर्वत्र अन्नान्नदशा झाली आणि रोगसाई पसरली हिंदूबरोबरच मुसलमानांविही अतिशय हाल झाले. त्यांनाही जाणीव झाली की, कदाचित् मंदिर नष्ट केल्याबद्दल ही शिक्षा असावी त्याच्यामध्ये वैचारिक मथन सुरू झाले

कारण समजल्यावर मुसलमानी राज्यकर्त्यांचीही हिंदु देवाच्या अस्तित्वाबद्दल खात्री पटली, राज्यकर्त्यांनी शास्त्रीब्रुवांना त्या उध्वस्त ठिकाणी अनुष्ठान करण्यास परवानगी दिली. विश्वेश्वर सत्वास जागले आणि शास्त्रीब्रुवांची निष्ठा पाहून संतुष्ट झाले. थोड्याच दिवसात भरपूर पर्जन्यवृष्टी होऊन सर्वत्र आवादीभावाद झाली. देवाच्या जागृतावस्थेच्या या दृक् प्रत्ययानंतर सन १५६९ साली पुन्हा मंदिर उभारले गेले. पण तेही अल्पायुषीच उरले कारण त्यानंतर १०० वर्षांनी औरंगजेवाने पुन्हा ते तोडून त्या जागी मशीद उभारली.

सध्या आपण जे विश्वेश्वराचे मंदिर पाहातो ते राणी अहिल्याबाई होळकर हिने सन १७८३ साली बांधले आहे. मूळ मंदिराची जागा मशिदी-खाली आणि ज्ञानवापी मंडपात गडप झालेली आहे. म्हणजे सध्याचे मंदिर त्याच्या मूळ स्थानावर नाही. याच कारणास्तव ज्ञानवापीतील पाणीही पवित्र मानले जाते. (Dave, Immortal India, page 6). सन १९५८ साली काही हिंदुधर्मीयांनी या ठिकाणी सत्याग्रह करून हालजपेठा, टंड व कारावास सोडून ज्ञानवापी मंडपात धार्मिक विधि करण्याचा आपला हक्क मान्य करून घेतला आहे. पण मूळ जागा कबऱ्यात आलेली नाही.

या क्षेत्रातील आणखी एक प्रमुख देवता म्हणजे काळभैरवाचे स्थान होय. हा कालीदेवीचा जोडीदार मानला जातो, या काळभैरवाला अठरा हात असून गळ्यात रुंडमाळा, कानात ४ बाहूवर सर्पभूषणे, मस्तकावर सर्पाचे घेटोळे, हातात तरवार आणि रक्ताचे भांडे, असे त्याचे रूप आहे. वाराणसी क्षेत्राचा हा राखणदार समजतात. यास्तव याचे पूजन केले जाते. दक्षिणेत या देवाची अनेक गांधी मंदिरे दिसतात. काही ठिकाणी मानवाकृति मूर्ति असते, तर इतर काही ठिकाणी एकाद्या दगडाला शेंदूर थापून तीच मूर्ति पूजतात. सर्पभूषणे वापरणारा हा देव एखाद्याला सर्पदंश झाल्यास त्याचे विष उतरवितो आणि मरण टाळतो असा सर्वत्र समज आहे. या भद्रमुळेच खेडेगांवी, भाविक भद्राष्टु जनता सर्पदंश झालेल्या मनुष्याला देवाच्या गाभान्यांत नेऊन ठेवतात, तेथे तेलाचा अगर तुपाचा दिवा लावतात आणि दुसरे दिवशी तो पूर्ण बरा झाल्यावर त्याला घरी आणतात.

स्वकष्टान्त उत्पन्नावर त्याचे म्हाभिमानाने पोषण चालते होते. या गायी ज्या ठिकाणी सध्या पर्णकुटी प्रगल्भा आहे, त्या टेकडीवर एका गुहेत एक प्राचीन शिवालय आहे, आणि तालूला एका ओवरीत भैरवाची मूर्ति आहे. या मूर्तीच्या गाभान्यात माणसाला नेऊन ठेवल्यावर तो दुसऱ्या दिवशी गायी आणीत, हे लोकांने अनेकदा पाहिले आहे. त्या काळात जसा सर्पदश झालेला माणूस तेथे ठेवला असता तो सहसा दगाड्याचे एकही उदाहरण दिसले नाही. त्या मूर्तीच्या छातीवर दोन मोंके असून त्यामध्ये सुपान्या ठेवून देवाचा कौल घेत. प्रश्न विचारल्यावर उजवीकडील सुपारी पडली तर कार्य यशस्वी होईल असे समजत आणि डावीकडील पडली तर कार्य यशस्वी होईल असे मानीत.

वाराही क्षेत्राचे तीर्थापाथ्याय ये. मू. लेलेनास्त्री (नाना पडणीस वाडा) यानी निवेदन केले की, तेथील वाराही देवीची मूर्ति अति विद्याल आहे सुमारे महा फूट तरी उच्च असानी या देवतेचे पूजन ब्राह्ममुहूर्तावर होते आणि दर्शनेच्छु भारिकाला त्याच समयी दर्शन घडू शकते. कारण सूर्योदयानंतर मंदिराचे दरवाजे बंद होतात. भगवान विष्णूने जे वरादाने रूप घेतले होते, त्यानेच हे प्रतीक होय. या देवीच्या भव्य मुगामध्ये एक लहान तालूकडी दाखविलेले आहे

वाराणसी क्षेत्र हे नवगौरी यात्रेइत प्रसिद्ध आहे. ज्याला या यात्रेचे व्रत प्याउयाचे असेल, त्याने प्रतिमास शुद्ध द्वितीयेला ही यात्रा करावयाची असते सर्व स्थाने तेथेच असल्यामुळे त्यांना भेट देऊन त्यांचे यथाविधि पूजन करणे गोयीचे अगते. ग्याली दिनेच्या प्रमाने या क्षेत्राना भेट द्यावयाची असते

- (१) सुपनिर्मालिका गौरी—गायवाट, हनुमान मंदिराजवळ.
- (२) ज्येष्ठा गौरी—वर्णघटा मोहला, जेष्ठेश्वर मंदिराजवळ.
- (३) सौभाग्य गौरी— विष्णनाथाच्या मंदिरात
- (४) हृगार गौरी—विष्णनाथाच्या मंदिरात
- (५) प्रियानाथी गौरी—भीर घाटावर
- (६) सज्जिता गौरी—लज्जिता घाट.
- (७) भवानी गौरी—कालिका गली
- (८) मंगला गौरी—लक्ष्मण बाळा घाटावर
- (९) महालक्ष्मी गौरी—लक्ष्मीतुहाजवळ

नवगौरीच्या धरीन यात्रेइतप्रमाणे नवरात्रीच्या दिवसात आगणी एक दाना केडी जाले ही येणप्रमाणे.

- (१) झैलपुत्री—अलईपूर स्टेशनच्या उत्तर दिशेला
- (२) ब्रह्मचारिणी—दुर्गाघाट
- (३) चंद्रघटा—चौराच्या पृथ्वी एका गल्लीमध्ये.
- (४) कृष्णाड दुर्गा—दुर्गाट्टुडाजवळ, दुर्गामंदिर.
- (५) कात्यायनी—सरुटा घाटावर, आत्यवीरेश्वर मंदिराजवळ
- (६) काळरानी—कालिका गल्लीमध्ये
- (७) महागौरी—अन्नपूर्णा मंदिराजवळ
- (८) रुद्रमाता—जेनपूरजवळ, वाघेश्वरी नावे प्रसिद्ध आहे.
- (९) सिद्धदात्री—सिद्धमाता गल्लीमध्ये

(कल्याण, शक्तिअंक ३४/६५५)

मत्स्यपुराणात शेवटी रत्नमुलाने ईश्वर पार्वतीला वाराणसीचे महत्त्व सांगतात ते असे

इदं गुह्यतम क्षेत्रं सदा वाराणसी मम ।

सर्वेषामेव जन्तूना हेतुर्मोक्षस्य सर्वदा ॥

अकामो वा सकामो वा अपि तिर्यग्गतोऽपि वा ।

अविमुक्ते त्यक्त्वा प्राणान्मम लोके महियते ॥ ३० ३० ॥

भारार्थे असा मी, हे पार्वती, वाराणसी हे माझे गुह्यतम क्षेत्र आहे. या ठिकाणी सर्व जीवजंतूना मोक्ष प्राप्त होतो इथे माझे ध्यान करणाऱ्या भक्तांचा योगाग्नि नित्य प्रदत्त राहतो आणि देवानाही दुर्लभ अशा परम कैवल्याला तो प्राप्त होतो सकाम असो वा निष्काम असो, अथवा तिर्यग्योनीतीलही जीव असो, जो वाराणसी क्षेत्री प्राणत्याग करतो, तो शिवलोक विराजमान होतो मानवी जीवनात हेच परमस्थान, हेच परममंगल, हेच परब्रह्म आणि हेच परमपद होय त्रिभुवनाचे सार असलेली वाराणसी माझी नगरी असल्याने नाना प्रकारचे लोक, नाना प्रकारची दुष्कृत्ये येथे बस्ती केली असता आणि माझी श्रद्धायुक्त अतः करणाने सेना केली असता पापाचे निर्मूलन, होऊन तेजस्वी बनतात, तपस्वी बनतात

इंद्रवज्रा

दिव्यात वाराणसी क्षेत्रं बहू । आर्याजना श्रेष्ठं चि मानार्थं दु ॥

देवी विशालाग्निहि शक्तिपीठ । ती अन्नपूर्णाहि वसे इयं च ॥ १ ॥

बाराही लिंगात असे प्रमुख । विश्वेश्वराचे शिवपीठ श्रेष्ठ ॥
 येथे करावी नवगौरि यात्रा । वंदोनि काला करि पूर्ण यात्रा ॥ २ ॥
 गंगा तटाका बहु पाट पाही । पवित्र कुंडा मणिकर्णिका ही ॥
 त्या सारनाथास अचक्षु भेटा । वंदोनिया भारत देवि माता ॥ ३ ॥

* * *

(४८) विन्ध्यासिनी

नन्दगोपगृहेजाता यशोदा गर्भसम्भवा ।
 ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी ॥
 (मांडव्य पुराण, ११/४२.)

गच्छ देवि त्रनं भद्रे गोपगोत्रिल कृतम ।
 रोहिणी वामुदेवस्य भार्याऽऽस्ते नदगोकुले ॥ ७ ॥
 अन्याश्च कंससवित्रा विधरेषु वसन्ति हि ।
 देवक्या जठरे गर्भम शेपारव्य धाम मामकम् ॥ ८ ॥
 तस्य निहृष्य रोहिण्या उदरे सनिवेदाय ।
 अघाहमशभागेन देवक्या. पुत्रता शुभे ॥
 प्राप्त्वानित्वं यशोदायां नन्दपत्न्या भयिष्यामि ॥ ९ ॥

(श्रीमद्भागवत)

माचीन काठी मयुरेचा राजा वस याने आपली बहीण देवकी आणि तिचा पति वामुदेव यांना उदीत टाकणे कारण नारदांनी त्यांना असे सांगितले होते की, ' देवकीच्या पोटी जन्माल येणारा आठवा गर्भ तुझ्या नाशाल कारणी भूत होईल ' याप्रमाणे ती पतिपत्नी उदीगान्यात दिवस कठीत अजता एक दिवस नारद त्यांना भेटावयास आले आणि त्यांचा मुटूकेचा मार्ग म्हणून त्यांना देवीभायाना पयाचे पारायण करावयास सांगितले. पण त्यांना उदीगान्यात तसे वरणे टाक्य नव्हते त्यामुळे त्यांनी आपले मुठ गंगनुनी यांना धोळावून घेतले. गर्गनुनींनी त्यांना सांगितले की ' हे पारायण विष्णुसहिनी देवीच्या साक्षिण्यात येव्याउ ते त्वरित पन्दायी होईल ' हे ऐकून ही जयानदारी आमच्यासाठी कृपया आपणच आपल्या पितार वया ' अशी त्या पति-पत्नींनी मुनिवर्यांना विनती केली. गर्गनुनींनी त्यांनी विनती मान्य केली ते वरत विष्णुसहिनी येथी येथे आणि कडक उपासना करून त्यांनी देवीला प्रणम करून घेतले. देवीने

त्यांना वरदान दिले की, देवकीच्या पोटी स्वतः भगवान अवतार येऊन तिच्या आणि तिच्या पतीची सोडवणूक करतील.

देवीने दिलेल्या आशीर्वादाप्रमाणे कृति करणे भगवान नारायणाला अपरिहार्यच ठरले त्या वेळी त्यांनी योगमायेला बोलावून घेतले आणि वर शोभात दिल्याप्रमाणे पुढील कार्यक्रम ठरविला. देवकीचा सातवा गर्भ हा शेपाचा अशः असेल त्याला तेथून काढून रोहिणीच्या उदरात नेवून ठेवायचे, स्वतः योगमायेने नदाची स्त्री यशोदा हिच्या उदरी गर्भधारणा करावयाची आणि भगवान विष्णूनी स्वतः देवकीच्या उदरी प्रवेश करावयाचा प्रसूतीनंतर यशोदा आणि देवकी यांच्या बालकाची अदलाबदल करावयाची. येणेप्रमाणे एकूण सर्व कार्यक्रम निश्चित करण्यात आला.

कृष्णदयार्णव आपल्या दशम स्कंधातील टीनेमध्ये याचे वर्णन करतात

सकर्मणाच्या आर्कपी । आज्ञा केली ते अभिवदुनि ।

तैपासुनि योगजननी । सावधानी वर्तत ॥ ७६ ॥

तैचि समर्थी योगमाया । यथोक्त संपादूनि कार्या ।

यशोदा जें नंदजाया । तिची तनया झाली ॥ ७७ ॥

निमित्त करोती यशोदेशी । जन्मली प्रभूचे आब्रैसरशी ।

परवर्ही ते सर्वदेशी । सर्व कार्यासि सादर ॥ ८० ॥

याप्रमाणे भगवान विष्णूच्या आज्ञेप्रमाणे योगमायेने नदाची पत्नी यशोदा हिच्या उदरी जन्म घेतला आणि स्वतः भगवान विष्णू देवकीच्या उदरी जन्मात आले. वसुदेवाने आपल्या मुलाचा प्राण वाचविण्यासाठी शमुनानदीच्या पानातून धाड्याने चालत जग पाहत जाऊन परतीर गाठला आणि आपला मुलगा यशोदेजपल ठेवून तिची मुलगी देवकीजवळ आणून ठेवली. देवकी प्रसूत झाली हे वसावः कळताच तो नेहमीप्रमाणे तेथे आला आणि त्या मुलीला त्यापाने व शोधान ओढून घेऊन उतर करण्यासाठी दगडावर आपटणार इतक्यात राय झाले. कृष्ण दयार्णव वर्णन करतात,

तयेते कस जव हृपटी । तथ पिगेर्न मुष्टि निसटली ॥ ८२ ॥

मयेग केले उत्प्लवन । ठेली देवता होउन ।

प्रकटविले मूळचे ध्यान । ते पाहती नयन कसाचे ॥ ८३ ॥

अष्टभुजा मायुध । देवीरूपे धरिलें सद्य ।

प्रकट ठेली पदायुध । जे अगाध योगिनी ॥ ८४ ॥

याप्रमाणे अष्टमुजा टेजीची उत्पत्ति झाली. योगमाया वसुध्या हातागून निसटली, ती वर अंतराळी जाऊन तेवून विंध्यवासिनी या क्षेत्री प्रनट झाली. तेथेच तिची स्थापना करण्यात आली. रा. दवे आपल्या 'जमर भारत' ग्रंथा-मध्ये म्हणतात की, हीच देवी गुजराथमध्ये चुवाळ येथे बहुचरा या नावाने प्रसिद्ध झाली. पं. महादेवशास्त्री जोशी म्हणतात की, हीच देवी मरीआद रूपाने दक्षिणेत प्रनट झाली. परंतु या दोघाचेही म्हणणे बरोबर दिसत नाही. कारण अष्टमुजा आणि विंध्यवासिनी ही दोन निरनिराळी स्थाने त्या ठिकाणी आहेत. शिवाय या दोघानी आपले केवळ मत म्हणून ही विधाने केली आहेत. त्यांना पुत्रि देणारे पुराणे किंवा सदर्भ दिलेले नाहीत.

सतशक्ति (वैकृतिक पृष्ठ ११-१२) याप्रमाणे योगमायेचे हे स्वरूप ण्कानशा या नावानेही ओळखले जाते. ' देवक्यजनयत् रिप्यु यशोदा ता तु कन्यकाम ।' (हरिवंश). भारार्थ असा की, देवकीने मगवान् विष्णुरूप कृष्णाला जन्म दिला आणि यशोदेने योगमायेला जशरूपाने सन्येचा जन्म दिला. प्रजापती-चाही या कन्येमध्ये अश असन्याने आणि कृष्णाच्या रक्षणार्थ तिचा अरतार झाला असन्याने एकानंशा ही योगमायाच होय.

भारतीय पुराणकारांनी ज्याप्रमाणे श्रीकृष्ण भगवानच्या जन्मरुधेचा अद्भुत इतिहास दिलेला आहे, तसादृश इतिहास सनपूर्वा पाचशे वर्षांच्या ग्रीक पुराणात आढळतो. पर्सिऊस ही देवता, माता डेएन व पिता झ्यूस पाखुन निर्माण झाली. आगोंस प्रातीचा राजा आफ्रीसिऊस हा भाडखोर व स्वार्थी वृत्तीचा (कसाप्रमाणे) होता. ज्युपिटर देवतेने त्याला पूर्व सूचना दिली की, नातवाच्या हातून त्याचा मृत्यु होईल. हे टाळण्यासाठी त्याने जापली मुलगी डेएन हिला तळघरात कोंडून ठेविले, पण त्याची ही उपाययोजना फसली. युक्तिप्रयुक्तीने झ्यूसने तिची तळघरात भेट घेतली आणि काही दिवसांनी तिला पुनरत्न प्राप्त झाले. आफ्रीसिऊसला ही वार्ता समजल्यावर त्याने मुलगी आणि नवराळक याना पेटाऱ्यात कोंडून, तो समुद्रात छोडून दिला. 'देव तारी त्याला कोण मारी' आणि या ठिकाणी तर साक्षात पर्सिऊस देवच होता. कर्मधर्मसयोगाने ती पेट्टी एका कोळ्याला सापडली. त्याने ती घरी आणली व त्या बालकाचे पालन-पोषण केले. मुलगा मोठा कर्तृत्ववान झालेला ऐकून, राजाने निराळाच युक्ति योजिली. त्याने मुलाला योलावून घेतले व त्या काळी महाप्रयत्न अशा मेडुसा राक्षिणीचा वध करण्याची कामगिरी त्यावर सोपविली, हेतु हा की, तो परस्परच मारला जाईल. या राक्षिणीचे वैशिष्ट्य असे होते की, शत्रूने तिजकडे पाहिले, म्हणजे ताकाळ तो पाषाणरूप होत असे. पर्सिऊसच्या हितचिंतकांनी हे गुह्य त्याला आधी सांगितले व निवारण्याचा उपाय म्हणून त्याला चकचकीत दाग लढण्यासाठी दिली. पर्सिऊसने पाठ फिरवून, पण दालीतील प्रतिनिवारुडे पाहून तिजवर हल्ला केला आणि तिचा वध केला, रक्ताने ठिबकत असलेले वीर घेऊन तो वडिलांकडे आला. पुढे ज्याप्रमाणे महद्युद्धात श्रीकृष्णाने कसाचा वध केला, त्याप्रमाणे एका यालीफेक स्पर्धेच्या वेळी, पर्सिऊसने एक थाळी घेऊन राजाचा वध केला. याप्रमाणे देवतेचा शाप एरा ठरला. याप्रमाणे अनेक भारतीय कथांमध्ये ग्रीकपुराणकथांचे साम्य आढळते.

भारतीय संस्कृति आणि इतर संस्कृतांमध्ये अनेक वेळा साम्य आढळते, त्यातीलच हे उदाहरण पहा. श्रीकृष्णाचा नाश करण्यासाठी याने जे अनेक राक्षस पाठविले, त्यामध्ये एकाचे महाप्रयत्न ज्योतिषाचे सांग घेऊन तंभे प्रवेश केला आणि बाळाचे अथगुण वर्णन करून, त्याचा एखाद घात करणेन इष्ट असे व्हमान त्याने पत्तविले. इराणी संस्कृतीमध्ये त्याचा देव शरतुष्ट याच्या जन्मवेळी तर्फीच हकीकत पटलेली आहे. इराणमधील मिडिया प्राती, रथे नामक गाधी याचा जन्म ग्येरदादच्या नववर्षदिनी झाला. तेथील प्रजा अनेक जुलमाना वटाळलेली होती आणि यातना सहन करीत असता, सुमारे तीसशे वर्षांपूर्वी एका वृषमाला याचा पुट्टी (शानदेव-वेदयाची कथा पडताढन पराधी) आणि

या देवाच्या आगमनाची सूचना दिलेली होती. त्यामुळे याच्या जन्मवेळी दानवांचा राजा अहिरमन पाताळात लपून बसला होता. योगायोग असा की, याने जन्म-वेळी काही अशुभकारक चमत्कार घडून आले. बापाने असल्या दंकांचे निरसन करून घेण्यासाठी एका ज्योतिषाला-दीरासून नामक मांत्रिक-हकिगत सागून उपाय विचारला. ज्योतिषी हा अहिरमनचा दोस्त असल्याने त्याला समजून चुकले की, सर्वाना शासन करून, दुःख नाहीसे करणारा तोंच जन्माला आलेला आहे. महाबळ ज्योतिषाप्रमाणे त्याने बापाला सांगितले की, या मुलाचा त्वरित नाश करून टाक, नाहीतर मानवावर फार मोठे संकट प्राप्त होईल. बापाने ते सर्व खरे मानून, प्रव्हादाप्रमाणे त्याला अग्नीच्या भट्टीत फेकले, पशूंनी पायांखाली तुडवावे म्हणून गोठर्णावर ठेवले, इतकेच नव्हे तर स्वयललेल्या खांडग्याच्या तोंडी देण्याचाही प्रयत्न झाला, पण श्रीकृष्णाच्या चरित्राप्रमाणे हाही प्रत्येक वेळी संकटानून पार पडला आणि वाचला. इतके झाल्यावर मात्र पितार्जिना वाटले की, बळ देवाचाच अवतार असला पाहिजे, म्हणून त्याने त्याचे योग्य रीतीने संगोपन केले आणि पुढे तो धर्म-प्रसारक झाला. ऋग्वेदांमध्ये या पुण्यपुरुषाचा उल्लेख स्थितमा असा असून, त्याच्या पित्याचे नाव पुरुश्याम व मातेचे नाव नादोग्रवा असे आहे.

(भा. सं. कोश ३।७०३)

अष्टादशभुजा देवतेच्या हातांतीळ आयुधे येणेप्रमाणे—मणिमाळा, कमल, बाण, तलवार, वज्र, गदा, चक्र, त्रिशूल, कुन्हाड, शंख, घंटा, पाश, शक्ति, दंड, दाल, धनुष्य, पानपात्र व कमंडलू. याप्रमाणे तिच्या अठरा भुजांमध्ये ही अठरा आयुधे आहेत. तिचे आसन कमलासनावर असून ती सर्वेश्वरी होय.

सौवर्णाम्बुजमध्यगां त्रिनयनां सौदामिनीसंनिभाम् ।

शंङ्खं चक्रवरामयानि दधतीमिन्दोः कलां विभ्रतीम् ॥

त्रैवेद्याद्ब्रह्महृत्कुण्डलधरामाखण्डलाद्यैः स्तुताम् ।

ध्यायेद्विन्ध्यनिवासिनीं शशिसुर्तीं पार्श्वस्थपंचाननाम् ॥

विन्ध्यवासिनीदुर्गा मूर्तीच्या वरील शर्णनात ती मुखेण कमळासनस्थ असून त्रिनेत्री, चतुर्भुज, दोन हातांत शंख व चक्र, एक वरद आणि एक अभय आहे. अंगावर चंद्रहार, अंगद, दंडांमध्ये शानुषंद, कानात कुंडले आणि इतर अलंकार आहेत. वाहन म्हणून वाजळा सिंह उभा आहे. ती चंद्रमुग्नी आहे. इंद्रादि देवांनी तिची स्तुति केलेली असून असा रूपाने मी ध्यान करावे.

(Elements of Hindu Iconography by T. A. Gopinath Rao, Vol. II, Page 380).

विंध्यवासिनी ही महाराष्ट्रातील क्षत्रिय जातिसमाजाची कुलस्वामिनी असून तिच्यासंबंधी काही मजकूर 'क्षत्रिय सजीवनी' च्या १९५० च्या अकात जालेला आहे. त्यामध्ये असे वर्णन आहे की, 'देवीसंबंधी वेदव्यावाकड्या म्हणता समाजात आहेत. कोणी म्हणतात ती विधवा आहे अगर कुमारी आहे. म्हणून काही घरी तिला पादरे वस्त्र करतात, तर कुकू हळद वाहत नाहीत इ०' या देवीची स्थाने महाराष्ट्रात अनेक गावी आहेत, पण त्यांना मूठ ठिकाणे म्हणता येणार नाहीत.

देवीभागवताच्या दशम स्कंदामध्ये या देवीच्या वर्णनपर काही श्लोक आहेत त्यामध्ये असे म्हटले आहे की, स्वायम्भु मनुने पृथ्वी उत्पन्न करण्याच्या पूर्वी क्षीरसागराच्या किनारी शंभर वर्षे उभे तपश्चर्या केल्यावर देवी प्रकट झाली आणि इच्छित कार्य पुरे होईल असा पर दिला व ती त्रिष्यपर्वतावर गेली

स मनु क्षीरसिन्धाश्च तीरे परम पावने । देवीमाराधयामास
त्रिष्यवासिनी धेत्री एकुण तीन शक्तिस्थाने आहेत

(१) विंध्यवासिनी (कौशिकी)— हे स्थान गगानदीच्या तटावर बाजारघस्तीमध्ये आहे. त्रिंध्याचल हे उत्तर प्रांतात एक रेल्वेस्टेशन आहे विंध्य पर्वत हा पूर्व पश्चिम असून त्रिंध्याचल हे पूर्वेकडील टोकाजवळील स्थान आहे गाभाण्यामध्ये मुमारे अडीच फूट उंचीची सिंहारूढ मूर्ति आहे या कौशिकी देवीलाच त्रिंध्यावासिनी असे म्हणतात मुख्य मंदिराच्या पश्चिमेस, पण त्याच परिसरात धारामुजादेवी व धर्मध्वज ही स्थाने आहेत मुख्य देवीचे मंदिर पश्चिमाभिमुख असून, मधल्या चौकात भगळवारी व शुक्रवारी गंगाली भक्त हजारो पसूची हत्या करून, मुडक्यातील रणाची धार देवीवर धरीत, असे 'मासा प्रवास' वर्णनात गोडसे भटजी लिहितात

(२) महाकाली—त्रिंध्याचलापासून मुमारे दोन मैल अंतरावर काली गोह या नावाचा भाग आहे त्या ठिकाणी हे स्थान आहे, मुलत ही चामुण्य देवीच होय

(३) अष्टमुजा—महाकालीपासून पुढे १ मैल अंतरावर डोंगरमाथ्यावर अष्टमुजा देवीचे स्थान आहे वर जाण्यास पायऱ्या बांधून काढलेल्या आहेत त्रिंध्यावासिनी गगानदीच्या एका नीरारर, तर ही दुसऱ्या वानूस आहे अशी दत्तरुपा सांगतात की, प्रभु रामचंद्र वनवासात असतांना या अष्टमुजा देवीची त्यांनी स्थापना केलेली आहे. मूर्ति फार उंच आहे जवळच 'सीतामार्गेश्वर रजोडा' या नावाची एक गुहा दक्षिणेत आणि या ठिकाणी सीता स्वयंपाक

करीत असे, असे सांगतात. हातभर उचीचे जाखदी रगाचे शिवलिंग जवळच असून, रामचंद्रांनी त्याचे पूजन केले होते, असे पडये सांगतात. (कन्याग, क्षेत्रांक १९५७, पृष्ठ १३९).

शक्तिपीठाच्या यादीमध्ये या क्षेत्राची गणना केलेली नाही. या क्षेत्रात शाक्ति-विक्रमण होतो, व तो बरीच तीन देवतांच्या गास्त्यामुळे होय.

असे एक मत आहे की, विंध्यपर्वताच्या दुर्लघ्य भागात या कौशिकी देवीची स्थापना निपाद, किरात, मिहल व शरर या बन्ध जमातींनी केली. कारण त्या जमातींचे लोक या देवीचे भक्त होते. नवरात्रामध्ये हे लोक जो उरछर करीत, त्याचे नावही 'शवरौल्य' असेच आहे. पूर्वा या ठिकाणी देवीला नरवळीही दिला जात असे. या देवतेची स्थापना विंध्य पर्वताच्या ठिकाणी का शाली याबद्दलची पौराणिक कथा अशी. पित्राचा पार्वतीसोवर विवाह झाला तेव्हा तिचा वर्षे सावळ्या रगाचा होता. यामुळे कधी ऋषी पडेने आणि प्रेमानेही गडर तिला 'काळी, काठी,' असे निड्यात पण पार्वतीला हे प्रेमाने चिड-भिणेही सहन झाले नाही तिने मनात मिश्रय केला की, आता गौरवणी सान्वागिनाय पतीला आपले मुख दाखवाय्याचे नाही. असे ठरवून एक दिवस ती अचानक कैलास पर्वतावरून निघून घनदाट विंध्य पर्वतावर गेली आणि तिने उम तप आरभिले. अखेर ब्रह्मदेव प्रसन्न झाले आणि त्याच्या कृपाप्रसादाने तिच्या शरीरावरील काळी लवचा, साप कात टाकतो त्याप्रमाणे, शरीरापासून अलग झाली. त्यामुळे जे काळे रूप निघून गेले ती कौशिकी देवी झाली आणि जे मूळरूप उरले ते गौरवणी असल्याने गौरी हे नाव पडले यामुळे कौशिकी देवीची स्थापना तेथे करण्यात आली आणि गौरी शकरांकडे परत गेली. (प. महादेव-शास्त्री त्रोगी, 'त्रिवेक,' दसराअंक, १९५८).

कौशिकीची उत्पत्ति जरी घरीलप्रमाणे दिली असली तरी योग्याचार परकाने हीच कथा कौशिकी आणि कालिका देवी यांचा इतिहास साहजाना आढळून येईल (कालिका पहा) तेथे 'उमादेवीच्या कंठामासून दोन देवता निर्माण झाल्या असे वर्णन आहे. त्याच कौशिकी आणि पार्वती होत,' असेही म्हटले आहे.

कच्छ प्रांतात नेटपासून चाळीस मैलांवर त्रिनजन नावाने एक भद्र शहर असून त्या स्थळी पडीक शिपतीत अनेक प्राचीन स्थळे आहेत. सांप्रत त्यांची पूर्ण दुर्दसावस्था आहे. या क्षेत्री कानकाटे गोसावी वर्णाचे प्रत्येक वार मोठे आहे. या ठिकाणी मार्कंडेय ऋषींनी विंध्यवासिनी देवता स्थापन केली असे काही लोकांचे मत आहे.

महाराष्ट्रातही चिपळूण (जि रत्नागिरी) या गावच्या शेजारील डोंगरातही एक देवीचे स्थान आहे. तीस 'विंध्यवासिनी' म्हणतात.

विद्युधप्रिया

वादि तो वसुदेव शोधित मुक्तिचा निज मार्ग ना ।
 येत नारद त्यासि सागत अविके करि प्रार्थना ॥
 मुक्तिचा मुनि मार्ग दाखिती देवि-पाठ करावया ।
 विंध्यवासिनी देविपूजन कार्यपूर्ती घडावया ॥ १ ॥
 मुक्त ना मुक्ति मी मुनिवर स्वीकारा मम कार्ये हें ।
 विंध्य देवीस गर्ग पूजित आचरी तप घोर हे ॥
 पूजनी मग देवि पावत, देत त्या वर इष्ट हा ।
 कृष्ण जन्मुनी, कस मारुनि, सोडवी वसुदेव हा ॥ २ ॥

पृथ्वी

जया समर्थ देवकी प्रसवते मुला गोकुळी ।
 तदाच मथुरालयीं प्रसवते यशोदा मुली ॥
 मुलास वसुदेव तो डलट पालटाही करी ।
 असा अमर जाहला वनय देवकीचा तरी ॥ ३ ॥
 चमत्कृति कशी दुजे दिनिहि जाहली जाणतां ।
 करीं धरुनि कस तो हपटितो अइं बालकां ॥
 विजेसम कशी सुटे त्वरित अतराव्यत जा ।
 पुढें प्रकट नामरूप जगतात अष्टामुजा ॥ ४ ॥

मुजगप्रयात

असे आदिशक्तीच ही योगमाया ।
 पदा जन्मली कसप्राणा हराया
 तथा जाणिती अष्टामुजा स्वरूपा ।
 नमस्कार माझा तथा देविरूपा ॥ ५ ॥

(४३) विद्यादेवी :

प्राचीन काळी मथुरा भागात मधुदैत्य राज्य करित होता. तो अतिशय प्रबळ अशक्त्याने त्याला त्याच्या राक्षीची घमेंड चढली. त्या घमेंडीच्या उन्मादात त्याने प्रत्यक्ष श्रीप्रसुरामचंद्रांना युद्धाचे आव्हान दिले. रामचंद्रांनी त्याचे पारिपत्य ब्रह्मण्यासाठी शत्रुघ्नाला पाठविले. त्याप्रमाणे शत्रुघ्नाने त्यावर स्वारी करून त्याला आणि त्याचा पुत्र लवणामुर या दोघांनाही युद्धात ठार केले. मधुदैत्यामुळे या शहराला मथुरा हे नाव आले.

प्राचीन काळात या प्रदेशात एकूण बारा प्राख्यात वने होती. त्यांची ही नावे पहा. (१) मधुवन, (२) तालवन, (३) कुमुदवन, (४) बाहुलवन (५) काव्यवन, (६) खादिरवन, (७) वृंदावन, (८) मद्रवन, (९) भेंदिरवन, (१०) वेलवन, (११) लोहवन व (१२) मोहवन
(श्री. दवे, 'इम्पॅरॅल इंडिया' पृष्ठ ९०)

थैथील प्रमुख शक्तिपीठ म्हणून विद्यादेवीचे स्थान दाखविले आहे. याच देवीला कोणी बरसाना देवी असेही म्हणतात. हे स्थान एका उंच टेकडीवर असून देवीची मूर्ति विद्याल आहे. विशेषतः तिच्या भेजांतील तेजव्योति अतिशय प्रभासदायी आहेत. विद्यादेवीचे भारतातील हे एकमेव स्थान आहे, असे मानतात. यां देवी होलिकोत्सव फार मोठ्या प्रमाणावर साजरा केला जातो.

(कल्याण, शक्तिअंक १९३४ पृष्ठ ६४२.)

पीठनिर्णयाच्या यादीमध्ये वृंदावन क्षेत्राचा समावेश केलेला आहे. या दिकाणी सर्तीचा केशकलाप पडला, म्हणून हे शक्तिपीठ झाले. तेथील देवता उमा, कात्यायनी आणि भैरव भूतेश किंवा कृष्णनाथ आहे. वृंदावन हे मधुरेजवळच आहे. तेव्हा या दोन शहरांच्या दरम्यान हे प्राचीन पीठ असावे, परंतु निश्चित स्थाननिर्देश नाही. खुद्द वृंदावन हे कृष्णामुळे वैष्णवांचे पीठ मानतात आणि त्यावर सात्तपंथीय आपला हक्क सांगत असावेत. पण दुसरा पाठभेद असा की, 'उमावने केशजाल भूतेशः परभैरवः।' उमावन हा भाग देवीकोट या नावाने ओळखला जातो आणि तो या दोन शहरांच्या मध्ये आहे. या क्षेत्री सर्तीचे केश पडल्याने क्षेत्राचे नाव केशजाल असे पडले असावे.

(Royal Asiatic Society Journal, Bengal, 1948)

इतिहास असे वृत्त देतो की, कंसाची बंदिवाळा ज्या नागी होती, तो भाग ओसाट आहे. हा टेकडीवजा भाग देवीकोट अथवा केशवटिका या नावाने ओळखला जातो. भगवान श्रीकृष्णाच्या जन्मस्थानाची जी स्थित्यंतरे झाली

ती पाहिल्यास आणि इतर धर्मियांच्या इष्ट देवतांच्या स्फळाबरोबर त्यांची तुलना केल्यास आपल्या भद्रास्थानांचे हातेले पिंडवडे आपण स्वरूपणे कसे पाहतो, ही दुर्दैयाची गोष्ट आपल्या ध्यानी घेईल. नव्हे ही गोष्ट ध्यानी यावी म्हणूनच इथे त्यापैकी काही भाग नमूद करित आरे.

कृष्णजन्म झालेली वंदिताळा काळातगने नाश पावली आणि अनेक वर्षे या गोष्टीकडे कोणाचेच लक्ष गेले नाही. पण गुप्तवद घासनापिनारी झाल्यावर त्याने भगवान श्रीकृष्णाच्या जन्मस्थानी स्मृति म्हणून केसवजीचे मंदिर उभारले. पुढे मुघलमानी अमदानीत गहनीचा महंमद हे मंदिर पाहून आध्याने इतका पक्क झाला की, त्याच्या मुरतानून असे उत्सूत उद्गार बाहेर पडले. 'एक कोटी दिनार खर्च करूनही असली कलाकृति निर्माण व्हायची नाही. निष्णात नि नामानित कामगार जरी कामाष्ट लाविले तरी धीठ वर्षांच्या काळावधीत असेले अलौकिक कार्य पुरे करता येणार नाही.' परंतु सांगायची गोष्ट अशी की, इतकी प्रशंसा करूनही त्याने ते मंदिर धुळीच्या मिळविलेच. इतर देवालयेही पाहून त्यातील सोन्याचांदीच्या कलाकृति आणि तीन थोट दिनार किंमतीची नूट त्याने मायदेशी नेली.

नंतर काही वर्षांनी बंगाल प्रांतातील सेन राजवंशाने त्या जागेचा ताबा घेतला आणि तेथे श्रीकृष्णाचे मंदिर उभारले. पण तेही यवनांच्या धर्मवेडाला बळी पडले. भाविकांच्या भक्तीने पुन्हा उच्चल लाहरी आणि त्या ठिकाणी देवालयाची निर्मिति झाली. पण औरंगजेब बादशाहाने ते पाहून त्याच्या अर्ध्या-भागावर मशीद उभारली. आजच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातही ती मशीद मोठ्या 'झोडाने' आहे त्याच ठिकाणी उभी आहे. ज्या श्रीकृष्णाला मोठा महामानव म्हणून जग आज ओळखते, ज्याने सांगितलेल्या गीतेची सर्वत्र आज पारायणे होतात, त्या श्रीकृष्णाच्या मंदिराच्या जन्मस्थानाची ही लाजिरवाणी नि दुर्दैवी कहाणी आहे. (आता विषय निघालाच म्हणून नमूद करतो की, याच संदर्भा-मध्ये इमज लोक आपल्या लाडक्या शेकसपीअर कवीचे अजर युद्धामध्ये विजयी झालेच्या पंतप्रधान चर्चिलसहेबाचे लहानसे शोपडे जपून ठेवण्याचा किती आटोकाट प्रयत्न करतात हे पाहणे वासच उद्बोधन ठरेल.)

सुदैवाने मशिदीशेजारील अर्ध्या भागावर तरी कोणी महाभागाने लाल पाषाणाचे, ओरिसा स्थापत्यशैलीचे मंदिर उभारले आहे. प्रचंड संगमरवरी शीळेवरील सोडकाम चांदू आहे. तेथील उत्सननामध्ये सापडलेले कंठाचे प्रचंड सिंहासन तेथील मंदिरामध्ये ठेवले आहे आणि अर्ध्या भागावर मात्र ती मशीद आपला टेंभा मिरवीत आहे. 'यदा यदा ही धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत' हे

श्रीकृष्णाचे ब्रीदवाक्य ध्यानात आणून बरील इतिहास ही धर्माची ग्लानी नष्ट करण्यास कारणीभूत झाला, तरी श्रीकृष्णाचे उद्दिष्ट्य साध्य झाले असे म्हणता येईल. (श्री. शंकर आर. सारडा, 'महाराष्ट्र टाईम्स', मुंबई, १८-७-६२)

वसंततिलक

नादे प्रमूख मथुरा नगरांत पीठ ।
शोभे कलाकुसरि मंदिरिं देवीरूप ॥
तेजस्वि ज्योत नयनीं जन रक्षणाते ।
विद्यावती नमन मी करितों पदात्तें ॥ १ ॥

* * *

(४४) शांतादुर्गा

श्रीशांता विजयप्रदा विजयते दुर्गा हृदां तां भजे ।
शुद्धाशातियुता कृता हरिहरौ कृत्वाधिस्ते यया ॥
शांतार्थं च नमो नमो न हि परं यस्या ममालंबनम् ।
शांताया. सल्लु किंकरोऽस्मि रभता तत्पादयोर्मे ॥ (महेश्वरभट्ट)

गोमातकातील जुवारी नदीच्या काठी निसर्गरम्य पर्वताच्या पायथ्यानी वसलेल्या केळोशी गावात 'देवळाने भाट' या नावाने परिचित असलेल्या टिकाणी श्रीशांतादुर्गाचे देवालय होते. नारायण, ईश्वर, रामपुत्र, गणेश, भगवती व क्षेत्रपाल अनी परिवार देवतेही होती. साधत हा भाग साळी रिभागातील सुरगार तालुक्यात येतो. कै. रा. मि. गुजीकर यांच्या 'सारस्वत मंडळ' प्रकाशनात असे दिसते की, परशुरामाने काही सारस्वत घराणी येथे आणून त्यांना अक्षर दिव्याने ती या प्रांती स्थाईक झाली. नंतर कान्यकुब्ज मुलगातून काही सारस्वत आले. त्यापैकी शिवरामा, कौशिक गोत्री, ब्राह्मण केळोशी येथे राहिले. त्यानंतर या क्षेत्री देवीची स्थापना झालेली होती. सन १५६६ च्या सुमारास ज्ञानेश्वरी भोने याने मदिगवा जीर्णोद्धार केला. पोर्तुगीजांची मदिगवाची निरनिराळी आशापत्ते मिश्र लागण्यावर त्यांच्या छळापा वटवृद्धन आणि परिश्र देवतांनी निदरणा निरग्याच्या हातून न व्हावी या उद्देश देवूने शांतादुर्गा व मंगेण यांच्या मूर्ती हलक्यात केऊन रि. २१-११-१५६६ पूर्वी त्यांचे स्थानावर पुनर्स्थापना आले.

चालणे योग्य नव्हे, कारण दोघाची पालनसहाराची कार्ये अडून राहू लागली. शिवाय या दोन बड्या देवांच्या सततच्या युद्धामुळे, मानवाला वाईट आदर्श मिळेल. यासाठी ब्रह्मदेवाने आपल्या दिव्य तेजाने एक आदिशक्ति जगदंबा निर्माण केली आणि भूतलावर पाठवून दोन्ही देवामध्ये सलोप्या घडविण्यास सांगितले. दोन्ही देवामध्ये शातता नादावी हा मुख्य हेतु यामध्ये होता. त्याप्रमाणे ती देवता भूतलावर अवतरली. समरभूमीवर जाऊन दोन्ही योद्ध्यांच्या मधोमध उभी राहून तिने उपदेश करण्यास मुखात केली.—

यो वै विष्णु. स वै ब्रह्मा । यो वै ब्रह्मा स वै शिवः ।

यो वै शिव. स वै सर्व. । लोकस्य सचराचरम् ॥

तेनायं क्षम्यतां क्रोधो हृतो नामा नेयात्मन. ।

(स्कंद पुराण, अत्रिका खंड)

याचा भावार्थ असा की, विष्णु तोच ब्रह्मा, ब्रह्मा तोच शिव हे सर्व एकरूप असल्याने यांच्यामध्ये भेद नाही. तेव्हा एकरूप असल्याने त्यांनी युद्ध करणे उचित नव्हे. उजव्या हाताने विष्णु आणि डाव्या हाताने शिव यांना तिने आपसून धरले, दोघाची मृत्पिनियमातील कार्याची त्यांना पुन्हा आठवण करून दिली, उपदेश केला व युद्ध थावविण्यास भाग पाडले. या ठिकाणी जगदंबेने युद्ध थांबवून शातता प्रस्थापित केली म्हणून देवीचे नाव शांतादुर्गा असे ठेवण्यात आले. याचा लभ्यार्थ असा घेता येईल की शिव आणि विष्णव यांचा जो उभा दावा अद्यापही अनुभवला येतो, त्यामध्ये समेट घडून याचा यासाठी हे रूपक तयार केले असावे. देवीने त्यांना असेही सांगितले,

यो ब्रह्मा सो हरिः प्रोक्तो । यो हरि. स महेश्वरः ।

या काली सैव कृष्ण. स्यात् । यः कृष्णः सैव कालिकः ॥

देवदेवीसमुद्दिश्यं न कुर्यादनन्तरं घचित् ।

तत्तद्भेदो न मन्तव्य शिवशक्तिमयं जगत् ॥

भावार्थ असा की ब्रह्म तोच हरि व महेश्वर होय. तसेच जी काली तीच कृष्ण आणि कृष्ण तीच कालिका होय. मनामध्ये देव आणि देवी यामध्ये कधीही भेदभाव घालू नये, कारण सर्व विश्वच शिवशक्तीमय आहे. कपेची स्मृति म्हणून शांतादुर्गाची मूर्ति बरीचप्रमाणे धनपिल्लेही आहे.

देवीच्या हातातील प्रतिकाचा अर्थ नीट न समजल्यामुळे कोणी कोणी हे चडमुडवधाचे स्वरूप मानून मूर्ति चड-मुडांच्या समजतान, शुभ निशुभ-यथाचेही प्रतीक मानतान. शांतामुनीस वरप्रदान करण्यास अवतरली असे

समजतात, अगर विरहानलाने पार्वती शंकरांना शोधित असता, व्याघ्ररूपाने तिला विनोदाने धावरविणारे रूपही मानतात. पण हे सर्व समज बरोबर नाहीत, व मूर्तिशिल्पाला घरूनही नाहीत. तत्त्वतः आदिमायेची ही रूपे जरी असली तरी व्यवहारदृष्ट्या ती एक नव्हत. महाविष्णूचे मच्छ, कच्छ इ. दहा अवतार 'शाले, तरी रामाचे देवालय ते कृष्णाचे म्हणजे उचित होणार नाही. तद्वत मूळ स्वरूप जरी एकच असले तरी शांतादुर्गा म्हणजे चामुंडा अथवा अष्टभुजा म्हणता येणार नाही.

शैव-वैष्णव वाद—विष्णु आणि शंकर यांचे मीलन देवीने ज्याप्रमाणे केले, तद्वत् आद्य शंकराचार्यांनी हे भेद मिटविण्याचे कार्य केले आहे. शैव-सांप्रदायाचे गुरू श्रीगौडपादाचार्य यांचा प्राचीन मठ मडगाव येथे होता. नंतर शांतादुर्गा देवीच्या सान्निध्यात केळोदी व नंतर कवळे येथे तो स्थापन झाला. या सांप्रदायाचे अनेक मठ, कादीमठ, ब्रह्मावर्तमठ, नाशिकमठ, वाळकेधरमठ, खानापूर, साखळी, सोनवडे, गोळवण, सदाशिवगड इ० होते व आहेत. शैव सांप्रदायाच्या प्रचारास तोंड देण्यासाठी मध्व सांप्रदायांनी पर्तगाळी, गोकर्ण इ० ठिकाणी मठांची स्थापना केलेली होती. यामुळे या दोन सांप्रदायांमध्ये तफारी होत असत. आद्य शंकराचार्यांनी धावर तोंड म्हणून पंचायतनपूजा चालू केली. या पंचायतनामध्ये विष्णु, शंकर, गणेश, देवी व सूर्य या पाच देवांचे पूजन होते. सर्व समाजाने ही पंचायतनपूजा करावी असा दंडक त्यांनी घालून दिला. सवड मात्र एवढी ठेवली की, वैष्णवाने विष्णूची मूर्ति मध्यभागी मांडून इतर चार बाजूला माढाव्यात, तर देवीभक्ताने देवी मध्यभागी व इतर चार दिशांना माढाव्यात. हेतू हा होता की, सर्व पंथीयांनी इतर देवतांचीही पूजा करावी आणि वैरभाव टाळावा. पण यामध्ये आश्चर्य असे की, पंचायतनपूजा तर करावयाची, इतरांच्या देवांनाही पूजावयाचे पण पूजन संपल्यावर मांडण चाटूच रहाते. याचे कारण एकच की, समजूनउमजून पूजन होत नाही आणि व्यवहारात भेद विसरले जात नाहीत. पूजन वेगळे आणि व्यवहार वेगळा असा प्रकार होतो.

सारस्वत—या देवीचे स्थान म्हणजे सारस्वतयर्गाचे प्रायस्त्व होय. कारण मुखटणकर, वैद्य, धोंदे, रामाणी, रेगे, गायतोंडे, मोंडकर, साखरदंडे इ० धारा वांगड या देवीचे कुळावी होते. तेव्हा सारस्वत म्हणजे कोण हे पाहणे ओघानेच आले आहे. श्री. अ. का. प्रियोळकर यांचे प्रामाणिक मत आहे की, सरस्वती नदीच्या किनारी राहणारे जे ब्राह्मण ते सारस्वत होत. या नदीचा निर्देश ऋग्वेद, महाभारत व मनुस्मृति यामध्येही आढळतो. ही नदी हिमालयात उगम पावून पतियाळाजवळ विनशन येथे वाळवंटात अदृश्य होते,

असे पाश्चात्य सशोधक मॅकडोनॅड व कीथ याने म्हणणे आहे गौड हे नामाभिधान उगाल प्राताला असल्याने, एक वेळ अशी समजूत होती की, गौडसारखत हे उगालमधून सर्जन पसरले असते पण या सन्धात सशोधक रिस्लेझाहेम लिहितात की, ' बिहार प्रातात पंचगौड ब्राह्मणात काही पोटजाती आढळतात परंतु त्यांचे पूर्वज पनामधील सरस्वतीच्या तीरावर रहात असून तेथून स्थलांतर झालेले असते '

' मिथिला तैरभुक्तिश्च वैदेहीं नैमिकाननम् । ' (मिथिला गड) मिथिला देगाच्या गारा नामापैकी तैरभुक्ति हा एक प्रात आ' (विष्णुपुराण) त्याचाच अपभ्रंश तैरभुक्ति अगर तिहोज झालेला असता जाणि या प्रातातून परशुरामाने सरस्वताचे स्थलांतर गोमातकामध्ये केले यान्हून तिहोज म्हणजे उगालमधील तिरहुत नद्ये दे उषा आहे एरदा नान्यमुक्ज देशातून काही सरस्वत मडळी रामेश्वराच्या यात्रेसाठी गेगी त्यामध्ये देवशमा वल्गोत्री, लोकशर्मा कौंडिण्यगोत्री आणि शिवशर्मा कौशिक गोत्री हे प्रमुग्ज होते रामेश्वरहून परत येत असता मागामध्ये गोमात क्षेत्री त्यांना इश्वरी साक्षात्कार झाल्याने ते तेथेच राहिले आणि पूर्वीच्या सरस्वत मळीत मिसळून गेले कालांतराने येथून त्याचा विस्तार झाला पण याचा अर्थ सरस्वत दक्षिणेतील द्रविड देशातून आले, असा मात्र मता यणार नाही ना गो चापेकराच्या मते सरस्वत पूर्वी वासिपवन समुद्रा जवळ रहात असते आणि तेथून समद्रमार्गे आले हेही मतेवर दिसत नाही

महाभारताच्या शैल्यपराच्या ५१ व्या अध्यायात असा उल्लेख आहे की, ' वृषाचा वध करण्यासाठी आपल्या अस्थि देणारा दक्षिण ऋषि याला सरस्वत नावाचा पुत्र होता गारा रगांचे अर्घ्यण पाल्याने सर्व ऋषीमडळी इतस्तत पागून गेली पण सरस्वताने आहारासाठी सरस्वती नदीताळ काही मास नियमाने खाऊन आपला जीव जगविला तेथेच राहून वेदाध्ययन करून देव व पितर याने तपणवाय चानू टेवले अययणाचा काळ संपल्यावर, सर्व ऋषिजन पुढा परत आले सरस्वताजवळून वेदविद्येची शिक्षण घेतली आणि नंतर उगाल, बिहार व दक्षिणेकट त्याने स्थलांतर झाले असते ' सत्याद गलाच्या ' मतप्रमाणे,

पथान् परशुरामेण ह्वानीता मुनयो दश ।

त्रिहोजप्रयामिनश्चैव पंचगौडांतरे स्थिता ॥ (उचराथ, अ १)

भारत असा की यशयागालागी परशुरामागे या सरस्वत ब्राह्मणांता दक्षिणेव गामातक प्राती नले या शिष्याला महाभारतामध्ये आपार मिळता

तत्त गूर्पारफ देश सागरस्तस्य निर्ममे ।

सहसा जामदग्नस्य सोऽपरान्तमर्हीतलम् ॥ (घातीपर्न, अ ४९)

परशुरामाने या सारस्वताना वेव्हा जाणल याचा उहेर कोठे मिळत नाही. परशुरामाचा काल इ सनापूर्वी अडीच हजार वर्षांचा धरतात, पण आधुनिक संशोधन रा गो भांडारकर व डॉ भाऊ दानी यांचे म्हणण असे की, सारस्वत व इतर वैदिक ब्राह्मण दक्षिणेकडे सातव्या शतकात आले येणे प्रमाणे सारस्वताचे स्थलांतराचा घोटक साराश आहे

गोवाप्राताचे प्रिस्तीकरण

सन १५१० साठी प्रिजापूरच्या आदिलशानाफझन गोवा प्रात पोर्तुगीजानी जिंमून घेतल्यावर आणि भमानमाने त्याचा अमल दड हान्यावर, हिंदु मदिरे व लोक यांच्यावर वरुटापि झाली १२ जानेवारी १५२२ साली प्रिषाप दूमी याने पोर्तुगालच्या राजाला पत्र पाठविले त्याचा साराश असा की,

‘ आपल्या या गेटातील देवळे पाडून त्या ठिकाणी चर्च उभारली गेल्यास परमेश्वराची सेवा अधिक होईत ज्याला या गेटात राहावयाचे असेल, त्याने प्रिस्ती होऊनच राहणे लागेल, व जे राजी नसतील त्यांनी वेग सोडून जावे ’ (पृ ९२) यामुळे १८ जून १५४१ पर्यंत गोवा गेटातील हिंदूंची सर्व देवालये नष्ट करण्यात आली, असा उद्देश सरकारी लेखात आहे तिसवाडी भागातील जागाडी, नरमाली, चोडणे, जुवे, नेवरे, ताळावली इ० सुमारे ३५ गावातील १६० देवालये उध्वस्त करण्यात आली मदिरे पाडण्याचे काम अव्याहत चालूच हाते सन १५६७ साली कप्टन दियोग फेर्नादिश काही लोकाना बऊन देवळे उध्वस्त केल्यावर लिहितो,

‘ आज सोमवार दि १७ मार्च राजी मी सारवाळ गावी गेलो व तेथील प्रदराजवळ असलेले देऊळ व धाड, परमभेद, नारायण, गगवती ईस्वर, अजासिनी व नरसिंह यांची देवळे मोडून टाकली साखळगानचे मोठ देऊळ म्हणजे सातरीचे होते जेमुद्दटाच्या मठातील पाद्रीस कळवा की, सार्णीतील देवालयपैकी तीन चतुर्थां देवळे नष्ट करण्यात आली आहेत ’ (पृ १०३)

दिनांक ६ एप्रिल १५६७ च्या पत्रात रायतुरच्या किल्ल्याच्या कप्टन दियोगू फेर्नादिश म्हणतो, ‘ काल दि ५ रोजा किल्ल्यातून मध्यरात्री निघून मी सार्जेन येथे गेलो आणि देवळास आप लायली भग वेरड्यास जाऊन एक देऊळ जाळले वाटेत कुकळळी येथील देवालय जाळले आवेलीने देवालय व आणखी एक देवालयाची अडीच रिपती केली पुढे चिकोळणच्या देवालयास

आग लावून चिचणीचे फार मोठे देवालय जाळले. आजपावेतो अष्टावन गावांतील देवालये व मूर्ति मोडून टाकली. मुरगावची मशीदही जमीनदोस्त केली. 'याप्रमाणे इ. स. १५६७ साली २८० देवालये पाडून टाकण्यात आली. कवळारी येथील 'बाबलपीरच्या' घडग्याचाही नाश करण्यात आला. याच साली अनू घोषवी याने उमारलेले शाताडुगदिचीचे मंदिर याच कॅप्टनने जाडून टाकले व संस्कृत, मराठी वंग जळून गेले. (पृ. १०३).

राष्टी भागातील छर्व देवालये नष्ट करून इतिहासात आपले नाव अजरामर (!) रहावे असे त्याला वाटत असे. जेसुइट पाद्री ज्योर्नि काल्दर याने लिहिले आहे की, 'कॅ. दियोगु आपल्या तलवारीच्या मुठीने हिंदूंच्या मूर्तीची तोंडे फोडून टाकी. '

राष्टी प्रांतात चाललेले भंजनाचे लोण वारदेश प्रातीही पोहोचले आणि तेथील पाद्री फॉक्सिन याने हिंदूंची छर्व देवालये इ. स. १५६७ साली उध्वस्त केली. या सर्वांचा परिणाम असा झाला की, नष्ट केलेल्या हिंदूंच्या मंदिरस्थानावर चर्च उभारण्यात आली आणि देवस्थानाकडे लक्षांसाठी असलेल्या जमिनी चर्चच्या लक्षांकडे सोपविल्या गेल्या. देवालयाचे वाटलेले महाजन त्या त्या चर्चचे 'कौकादी' झाले. संस्कृत मंत्रांच्या ऐवजी लॅटीन मंत्र आले. नामदेवाच्या अभंगाचे सामुदायिक गायन बंद होऊन खिस्ताची स्तोत्रे आली आणि नव खिस्ताचे ताडे गायानून मिरवू लागले.

आंगोली, शाणावली, चिचणी, कुडतरा, दामोळी, लोटली, मुरगाव, वेळची, चंभवाळ, बेरणे ६० राष्टी महालातील सुमारे ६० गावातील अंदाजे २१० देवालये उध्वस्त करण्यात आली. तसेच वारदेश भागात इळदोणे, कादोळी, नागवे, पालये, सांगोळडे, थिरोडे इ. ४० गावातील सुमारे १७५ देवालये उध्वस्त झाली. (पृ. १०९)

पोर्तुगीजांचे जुलमी कायदे— सन १५४२ साली गोवे प्राती वेंद कान्तिश क्षेपिअर या गृहस्थाचे आगमन झाले. याच्याच मृत प्रेताचा सोहळा दर वर्षी सोव्यात होत अणतो. खिस्त्यानी हिंदूंच्या देवतांचा विरस्कार करावा असा त्याचा उपदेश असे. हिंदूंचा धर्म म्हणजे केवळ घेतानाची पूजा म्हणून नव खिस्त्यांची मुले पूर्व धर्मातील मूर्तींचा उच्छेद करताना पाहून त्यांच्या निरविद्यय आनंद वाटत असे. ब्राह्मण समाज हा आगगाडीचा डब्यांना पुढे नेणारे इतिहास-प्रमाणे अणल्याने तो सदैव त्याचा विरस्कार न करील तरच नयल. यांच्याच प्रेरणेने मिगेल व्दान पाद्री सन १५४५ साली पोर्तुगालमध्ये गेला आणि राजा-छडून पालीतप्रमाणे आरापत्रक घेऊन आला :—

- (१) गोवा बेटात हिंदूना मूर्तिपूजेस बंदी करावी.
- (२) हिंदूना त्याचे धार्मिक उत्सव करू देऊ नये.
- (३) पुराण अथवा कीर्तन करण्यास परवानगी नसावी.
- (४) सरकारी नोकऱ्या हिंदूना देऊ नयेत.
- (५) हिंदूना मदिरे बाधून देऊ नयेत अगर जुन्याची डागडुजी करू देऊ नये
- (६) पाषाण, लाकूड, धातूच्या मूर्ति कारागिरानी करू नयेत.
- (७) हिंदूना त्याचे सण व उत्सव साजरे करू देऊ नयेत.
- (८) एखाद्या हिंदूच्या घरात देवमूर्ति आहेत असा सशय आल्याए, घरात शिरून त्याचा नाश करावा.
- (९) हिंदूनी ख्रिस्ती धर्माचा स्वीकार करावा, अन्यथा घात सोडून जावे.
- (१०) ख्रिस्ती धर्माच्या प्रसारास विरोध करणाऱ्या ब्राह्मणाना हद्दपार

गोण सोडाच, पण आम्ही पकडून, बदिशहात टाकून, सैतानाने पछाडलेल्या त्या हिंदूच्या देवस्थानाच्या आचार्यांची, मठाध्यक्षाची आणि नगरातील श्रीमंत हिंदूंची शारीरिक माराराली जी लाडगेतोड आम्ही करतो, तिच्या भयामुळे अनेक ठिकाणच्या हिंदु देवालयाने पुजारी तेथील मूर्ति घेऊन, गोमातकावाहेर पळून जात आहेत त्याची सर्व संपत्ति आम्ही हिंसनावून घेतो, मूर्ति फोडून टाकतो, देवालये पाडून टाकतो, चात्रकाच्या पटरान्याखाली त्याची शरीरे सोडून सोलून काढतो आणि आम्हाला यामुळे उदड यश येत आहे पार काय ! जर का हे ब्राह्मण लोक तेवढे माझे मार्गात आडवे येते ना, तर मी सान्या हिंदुस्तानभर गेलता गेलता खिस्ती धर्माचा प्रसार करू शकलो असतो यासंपर्काचा मूळ वृत्तान्त 'Os Hindus De Goa Republica Portuguesa' या पोर्तुगीज भाषेतील ग्रंथामध्ये मिळू शकेल (सोनेरी सहा पाने, ले वि दा सारकर)

सन १५५९ साली कायदा झाला की, हिंदुजमातीमधील बाप नसलेल्या चौदा वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या मुलास व नारा वर्षे पूर्ण झालेल्या मुलीस खिस्ती धर्माधिकार्यांच्या स्वाधीन करण्यात यावे या एकाच कायद्यामुळे खिस्तीयांची संख्या भरामर वाढली

३० डिसेंबर १५५९ रोजी मातुयल नुमीस या अधिकाऱ्याने पोर्तुगालच्या राणीस पत्र लिहिले त्यात म्हटले आहे की, हिंदुजनता खिस्ती व्हावी यासाठी करण्यात आलेल्या माजणकीमुळे या बेटातील हिंदु पळून गेले आहेत पात्री लोक हा रिपय दाडगाईने व अधिकाराने हाताळतात व विजरई त्यास मदत करतो जेमुष्ट पात्री हिंदूना अनेक रीतीने त्रास देत असतात, सक्तीने त्यांच्या शैल्या कापतात, गोमास भक्षण करावयास लावतात आणि चालीरीती निरुद्ध बागणूक करण्यास भाग पाडतात या त्रासामुळेच अनेक हिंदु पळून गेले आहेत आम्ही करीत असले कार्य योग्य आहे किंवा नाही यावर धर्माधिकार्यांचा अभिप्राय घेण्यासाठी विजरई कोमतातीनू ब्रागास याने सर्व पथीयांची एक सभा घेतला त्यामध्ये त्या भ्रष्ट घममानडानी स्पष्टपण घोषित केले की, परिणामाकडे लक्ष न देता सक्तीचा उपवास करणे धमराय नाही (पृ ११७)

साथीची त्रगरमध्ये सालील वणन आढळते

“ गात्रचा गात्र घरून वाटविला बाप मेला म्हणजे घरात प्रेत असता त्याची पोरे जी असतील ती नेऊन वाटवावी ऐसा उपद्रव मांडिला मग लोक कधी झाले पलात कोथिद दक्षिण प्रांती जाऊन राहिले त्रियाकमें त्रास झाला देवधर्म पुत्राला प्रांतीची तीर्थनेत्रे लोफली देवाच्या पोतोट वेली आपली देवळे निरगियाने वांधली निरगी धम चालवयास लागले मुलकान ब्राह्मण फिरता

कामा नये. ऋणी गृहस्थाने काही कार्य, होम, उद्यापने आरम्भिली म्हणजे गृहस्थाचे घर अवघे धरावे. सेजारीपाजारी त्यात सापडले त्यासही धरावे. उदी-करी करावे. बदरामानियात कुजवावे असा अनर्थ भाडला . (पृ १२०).

फ्रान्सीस झेव्हियर याने केलेल्या छळाचा पाढा ' सोसायटी ऑफ जीझस ' समोर वाचला तो येणेप्रमाणे :—

बाप्तीस्मा दिल्यावर या नव्या ख्रिश्चनांनी आपापल्या घरी जाऊन आपली जायकांमुळे आपून त्यानाही ख्रिश्चनधर्माची दीक्षा दिली. चगळी देवळे पाडून, मूर्ति फोडून टाकाव्या असा सरकारी नियम केल्यावर, ज्यांनी मूर्तिपूजा केली, तेच मूर्ति फोडतांना पाहून मला पार आनंद होत असे. त्याचे वर्णन करण्यास मजपाशी शब्द नाहीत. इन्कीशियनला ज्यांनी प्रतिकार केला, त्या स्त्रियांना तुरुगात टाकण्यात आले, त्यांच्यावर पाशवी अत्याचार करण्यात आले आणि पायडी समजून त्यांना जिवंत जाळण्यात आले. (Christian Proselytism in India, ले. एम्. सी. पारेज). फ्रॅंकाईस पायर्ड नावाचा फ्रेंच प्रवासी वर्णन करतो की, हिंदु लोकाना त्याचे दारुण गंधकामध्ये भिजवून, एकत्र चालविण्यात येई. नंतर दारुणा आग लावण्यात येई य शेवटी ' कॅपो सक्तो लाजारो ' येथे इतराचे समोर जिवंत जाळण्यात येई (The Voyage of Francas Pyrad by Albert Grey, Vol II, 1888)

गुन्हेगाराचे हात पाठीमागे बांधायचे, नंतर मनगटामोवती एक दोरी बांधून, त्याला जमिनीपासून वर उचलून, पायाला एकादे जड वजन बांधून, मनाला येईपर्यंत टागून ठेवायचे. अधून मधून त्याला धके देऊन पादाय्याला लावायचे. या धक्याने प्राणातिक्रम वेदना व्हाव्यात. पायाला बांधलेली वजने, बैदी ज्या प्रमाणात प्रतिकार करील, त्या प्रमाणात वाढवीत जाययाचे. या प्रकारचा छळ दोन वेळा ' मिशोरिअस ' म्हणून होईपर्यंत चालत असे

हा आपणही एक प्रकार पहा—पकडून आपलेल्या हिंदूला एका लाकडी तिकाट्यावर पालथे पाडण्यात येई. त्या तिकाट्याला गिडिल असतात तसले धारदार पायठण असत. पैत्राची मान तिकाट्याच्या बाहेर खोऱत ठेविली जाई तिकाट्यावर आणि मानेवर खोऱटाची पटी दाखून त्या माणसाला हालचाल करणे अशक्य केले जाई. मासामध्ये गोल म्तेल, अद्या तीव्र धारदार दोरीने सांदे आणि तगट्या घट आरडून जात कापटाची एक चिंधोटी घेऊन तिने नरडी आवळली जाई नंतर पाण्याचे एक भांडे घेऊन त्यातील पाणी त्या माणसाचे तोंडात घोटे घोटे सोटण्यात येई. या प्रकाराने तो माणूस

अतोनात गुदमरला जाई मधून मधून नरडीभोऱतीचा पाश वाजूला काढून, त्या माणसाला अपराध कत्रूल करण्याविषयी आज्ञा देण्यात येई या शिषेची तीव्रता पाण्याची किती भाडी सपली यार गणली जाई काही वेळा ही भाडी सहा ते आठपर्यंतही जात (Goa Inquisition by A K Priyolkar, P 153)

पोर्तुगीजाचा हिंदुधर्मियारोळ या जपूर्व छळवादाचा अल्पसा पादा येथे वाचण्याचा उद्देश इतकाच की, (१) परधर्मियानी आपल्या धर्मप्रसाराच्या वेळी किती पराकोटीचे अमानुष अत्याचारी वर्तन केले, याचे दिद्वर्शन साप्रतल्या पिडीला व्हावे (२) शाब्वास, शाब्वास आटे, त्या गोवेकर हिंदुगाधवाची की, जमन्याही अत्यंत कठीण परिस्थितीत परधर्मियारोवर त्वानी सुकारला वेला आणि आपल्या आर्यधर्माचे रक्षण सतत चारणे वषे केले, पवित्र देव देवता वाचविण्या आणि शेवटी स्वातंत्र्य संपादन केले धर्म आणि देवता याच्या रमणा सठी जीव कुरवट्टन टाकला एरोउर ते धन्य होत. धन्य होत ।

वर्षभर लहानसहान उत्सव चालूच असतात. त्यांचे प्रकार असे.

(१) संस्थानच्या खर्चाने होणारे वार्षिक उत्सव,

(२) संस्थानच्या महाजन व भाविक भक्तांनी भांडारात ठेवलेल्या रकमेतून होणारे उत्सव,

(३) पूर्वापार चालत आलेले काही घराण्यांचे उत्सव, त्यांचे वंशज येऊन स्व-खर्चाने साजरे करतात.

याप्रमाणे पालखी उत्सव, शिविकोत्सव, लालखोत्सव, पूजोत्सव, नौका-रोहण, महारुद्रोत्सव इ० उत्सव चालू असतात.

देवस्थानचा सेवकवर्ग— दक्षिणेत अनेक श्रीमंत देवालयांप्रमाणे येथेही निरनिराळ्या कामांसाठी सेवकवर्ग आहे आणि तो ठराविक कामे करित असतो—

१. घेंसास— गणपती पूजन, पुण्याहवाचन, पंचागवाचन इ०.

२. अभिषेकी— आवर्तने, एकादणी, अभिषेक, लघुरुद्र इ०.

३. पुजारी— श्रीस मंत्रोक्त स्नान घालणे, पूजा बाधणे, नैवेद्य अर्पण इ०.

४. जोतकार— नंदादीप प्रव्वलित ठेवणे, रात्री मंदिरात शयन करणे.

५. पुराणिक— दररोज तासभर पुराण सांगणे.

६. हरिदास— आरती व शिविकोत्सव-प्रसंगी कीर्तन करणे.

७. देवळी (पैरेकरी)— घंटा व नगारा वाजविणे, रागोळी घालणे इ०.

८. शिपाई— स्वारीच्या वेळी चांदीच्या काठ्या घेऊन चालणे.

९. कलावंती— दररोज संध्याकाळी आरतीच्या वेळी आणि काही ठराविक प्रसंगी नृत्य करणे.

१०. मृदंगी-टाळकर— हरिदास व कलावंती यांना साथ करणे.

११. सारंगीवाला— कीर्तन व गवई गाण्याच्या वेळी साथ करणे.

१२. घडशी— चौघडेवाला, सकाळी पाच, दुपारी अकरा आणि सायंकाळी सहा याजता चौघटा वाजविणे.

१३. वाजंत्री— दुपारी व सायंकाळी आरतीच्या वेळी व इतर समयी, वाजे वाजविणे.

१४. इलामतदार— अचदागीर, छत्री, पताका घेऊन श्रीच्या स्वारीच्या वेळी हजर असणे.

१५. महालक्ष्मी— सायंकाळी नौवतीच्या आणि आरतीच्या वेळी मद्याली प्रज्वलित करून हजर असणे.

१६. परीट — श्रीच्या स्वारीच्या वेळी पायघड्या घालणे.

१७. न्हावी— श्रीच्या स्वारीच्या वेळी आरसा दाखविणे.

१८. भाविका— टोन प्रहरी महापूजेसमयी व नवरात्रोत्सवात मोर्चेळ टाळणे. (पृ. १३१-३२)

संस्थानचे उत्पन्न जर चांगले असेल अगर भाविक भक्ताकडून वार्षिक भाडारात जर मोठी रक्कम जमा होत असेल, तर असा सेवकवर्ग असल्याने, मंदिराचे वैभव उठावदार दिसते आणि नैमित्तिक कामे व्यवस्थेद्वारे पार पडतात. पण ज्या ठिकाणी मोठी आवक नसेल तेथे हा सर्व इतमाम राखणे परवडणारे नाही.

देवतांचा प्रसाद

आपली गान्हाणी इष्टदेवतेला कथन करून त्याचा उलगडा करून घेण्याची पूर्वापार रुढि या प्रांतात आहे. अर्थात या गोष्टी श्रद्धेच्या आहेत. संमती दर्शक प्रसाद (कौल) मिळावा म्हणून ठराविक प्रथा पाळली जाते. कोव्ण प्रांती ही प्रथा अजूनही अनेक ठिकाणी आचरणात येते, यास्तव थोडा अधिक खुलासा करित आहे.

पाटला (पटकुळी) शाडान्या नावान्या पुलाच्या पाकळ्या व कळ्या (काही गावी भात गोटेही लावतात) देवतांचे प्रतिमेस पाण्यात मिनवून लावतात. या क्षेत्री ग्राम पुढपाच्या प्रतिमेस लावतात, प्रसाद लावण्याची ४९ स्थाने असून (काही ठिकाणी कमी जास्त असतात) त्या त्या स्थानाची ठराविक परिभाषा असून, त्यांना अनुलक्षण निकाल आहेत. सकाळचे पूजन शान्यावर रात्री आरतीपर्यंत लावतात, पण काही खास वेळी त्यानंतरही रात्री लावतात. परिभाषेनंतर जसा पाकळ्या प्लायी पडतील त्याप्रमाणे निकाल म्हणजे प्रभाची उचरे समजण्यात येतात. या प्रसादासाठी खिस्ती जमातही येते. हिंदु पद्धत्याने कौल लावल्यानंतर जर तेथे कोणी खिस्ती आला तर कौल मिळत नाही असे मानतात आणि आपला कौल झटवून प्रथम त्याचा कौल लावून त्याचे काम केले जाते. हिंदूंचा कौल नंतर पुढे चार होतो.

बोल वेत होते, पहाट शाही तरी निश्चित बोल मिळेलना. इतक्यात माझी आई राधासाई मुलीजवळ यशलेली असता टोळ्यावर झापड आली आणि तेवढ्यात तिला घोजारची मुद्दामिनी म्ही हातात लामण द्या घेऊन घगत गिरत असलेली दिसली. आईने हटकताच ती म्हणाली, 'तुझी मुलगी आजारी आहे असे समजले म्हणून पाहण्यास आले. घाबरू नको. सकाळी तिला बरे वाटेल' असे सांगून ती निघून गेली. अर्थात पहाटेचे वेळचे स्वप्न गरे ठरले आणि सकाळी मुलीचा वाप उतरला. मातापित्याची हीच भावना शाही की, देखी स्वतः मुलीला पाहण्यास जाली जागि त्यामुळे उतांग पडला.

नारोराममन्त्री—या देवाल्याच्या वैभवाच्या आणि सपन्नतेच्या स्थितीला हे गृहस्थच कारणीभूत आहेत. ग्राह् छत्रपतीच्या वेळी हे मन्त्री होते (सन १७१३). आपणाला प्राप्त झालेले वैभव व मानमरातम शातादुर्गा देवीच्या कृपाप्रसादाने मिळाले आहे, याची सतत जाणीव त्यांना होती. त्यांचा शिक्षाही तसाच होता 'श्री शातादेवी मत्स्य नारोराम मन्त्री' असा असे देवता एका साध्या देवळीत आहे, तेव्हा भव्य मंदिर बांधणे अशी त्यांना प्रेरणा झाली जागा निश्चित केल्यानंतर आरागटा आणि बाधकामाची व्यवस्था त्यांनी केली, सन १७३० च्या सुमारास बाधकामास सुरुवात झाली असावी आज दोनगे वर्षांनंतरही मंदिराचा आरागटा व कलापूर्ण बाधकाम पाहिले म्हणजे त्याचे कौतुक करावेसे वाटते. या मन्त्र्याप्रमाणे सरदार रामचंद्र मन्हार सुखठणकर, पेशवाईतील एक धोर मुत्सद्दी यानीही भरपूर देणग्या दिलेल्या आहेत. देवाल्याच्या मागील वाजूस त्यांनी एक अमशाळा सन १७५६ च्या सुमारास बांधली (पृ. १७०) याच्यामुळेच या देवस्थानाला अनेक आज्ञापत्रे पेशव्याकडून मिळालेली आहेत, त्यांना शिष्टे असे म्हणतात अगर मोकसा म्हणतात या देवीला सातेरी या नामानेही ओळखतात

सातारा गादीचे श्रीछत्रपति शाहूमहाराज यांचा मन्त्री नारोराम शेणवी, यानी बाजीराव पेशव्याकडून सन १७३९ साली अमृतपडी नदादीपादि उर्जे करिता मौजे कवळे ह्या गावचा मोकसा मिळविला नंतर पेशव्यांचा मर्दनगडचा सुमेदार चौधेकर देसाई याच्याकडून तो कायम करून घेतला आणि भाडणतटा मिटविला (गौड सारस्वत ब्राह्मण कुलदैवते, पृ. १०९)

श्री शातादुर्गा सेवा समिती स्थापन झालेली असून त्यामार्फत देवस्थानची सुधारणा करण्यात येत आहे. २४ गाळ्यांची नवीन अमशाळा बांधून झाली असून महाद्वाराचाही जीर्णोद्धार झालेला आहे मंदिराच्या छपराचे, प्रदक्षिणा मार्गाचे वगैरे दुरुस्तीची कामे होत आहेत सेवा समितीने सन १९६६

शाली चारशे वर्षे पूर्ण झाली म्हणून महोत्सव वेला आणि त्या निमित्त 'श्री शालादुर्गा चतु शताब्दि महोत्सव ग्रंथ' प्रसिद्ध केला आहे. सुमारे २५० पृष्ठांच्या या ग्रंथात देवस्थानची भरपूर माहिती आहे आणि ती आधारभूत धरूनच वरीलप्रमाणे प्रोटोकॉल वृत्त दिलेले आहे (पृष्ठे प्रमाणक याच ग्रंथातील म्हणजे 'श्रीशालादुर्गा चतु शताब्दि महोत्सव ग्रंथ' यातील समजावीत)

कचळे येथे जरी या देवीचे प्रमुख म्थान असेले, तरी या देवतेच्या प्रतिमा अनेकानी आपापल्या गावी रक्षिलेल्या जाहेत खडपार, कुकळये, गोठण, मासोल, सिबरे, पालवे, पारगळ, कदोळी, नेरूर, बादोटे, मूळगाव, अमोणे, कातरये, नरडे, धूडा, परोडे कोळर, कात्यापूर इ० गावी मंदिरं आहेत.

शालादुर्गा देवस्थानचे महाजन अगर बागड कौशिक गोत्री १२ आणि वत्सगोत्री २ मिळून १४ आहेत. त्याची नावे क्रमाने—शिरोडकर, पितुलेंकर, वैद्य, सुखठणकर, भाडारकर, धोंडे, रामाणी, श्रीधर पै, रेगे, सिमाणी, गायकोंडे, सावरदंडे, वर्दे, पाणदीकर याप्रमाणे होत. देवस्थानच्या कारभारी मंडळाने या ग्रंथातील वंशजानाच निवडून घेण्याचा अधिकार आहे, इतराना नाही (पृ १९३) देवस्थानचे वार्षिक उत्पन्न ३५ ते ४० हजार असून वार्षिक खर्च सुमारे ३० हजारांपर्यंत आहे.

'देवी चरित्रामृत' या नावाना एक ग्रंथ श्री. विष्णु रभाजी शेलटेंकर यांनी प्रसिद्ध केला आहे. प्रथम सप्तशतीचे प्राकृत काव्य देऊन नंतर एक अध्याय हरिहराच्या युद्धाबद्दल जोडलेला आहे. त्यामध्ये या देवतेसंबंधी संपूर्ण माहिती मिळू शकते. रामनवमी, रघुपूजा, नवरात्र-इतरा, कोजागिरी त्रिगुात्री, भव्य प्रभाषाने साजरे केले जातात.

माळिनी

समर हरि-हराते पूर्वि झाले अपार ।
 सतत सतत चाले चत्सरे दो हजार ॥
 पशुपत शिव फेंकी, विष्णु श्री चक्र फेंकी ।
 क्षणीं क्षणीं मानिं धास्ती, नाश पावे धरित्री ॥ १ ॥
 रणि मना जगदवा पाठवी तो विरची ।
 त्वरित प्रफट शाली विष्णु-साधामध्येची ॥
 कर धरिनि तयाचे टाळिते घोर धाता ।
 हरि हर करि शाता, पावली नाम शाता ॥ २ ॥

घसंततिलक

दोघांही देत उपदेश पहा कसा तो ।
 ब्रह्माचि विष्णु समजे, शिव विष्णु ना तो ॥
 तो सांघ सर्व जगतीं, सचराचरा ही ।
 क्रोधा कसे धरितसा, धरि शांतता ही ॥ ३ ॥
 पापाणि शिल्प करुनी वसनीत मूर्ती ।
 दोन्ही करांत परशु-फणि नाग हातीं ॥
 दावित विष्णु-शिव-मस्तक दोन्ही हातीं ।
 नांदे प्रतीक समरीं घडवीत शांती ॥ ४ ॥

शार्दूलविभीषित

श्रीशांता विजयप्रदा विजयते दुर्गा हृदां मी भजे ।
 केले शांत हरी-हरां समरिं ते क्रोधासि जी वारिजे ॥
 शांतेच्या पदिं मीं सदा नमुनिया घाली नमस्कार हा ।
 शांता सेवक हा तुझा बहु रमे पादाबुजी तम्र हा ॥ ५ ॥

स्रग्धरा

शांते माते सुतेजे भव भव भवनीं पोहता श्रंतलो ना ।
 साहा प्राहा प्रहांच्या रर-दर-दरदीं सोसवेना शरां ना ॥
 हा हा पाहा सदा तें मृत्तिकतिमतिळा भासले सत्य मूर्ते ।
 तारी तारी करी घे सुरवर-वरदे घांव हा भृत्य मर्ते ॥ ६ ॥

* * *

(४५) शारदा

कटाक्षे दयार्द्रां करे ज्ञानमुद्राम् ।
 कलाभिर्विनिर्द्रां कलापैः सुभद्राम् ॥
 पुरस्त्रीर्विनिर्द्रां पुरस्तुंगभद्राम् ।
 भजे शारदाम्ब्रामजसंमदम्बम् ॥ (शंकराचार्य)

‘विद्येची अधिष्ठात्री देवता सर्वत्र दयार्द्रं दृष्टि असणारी, हातामध्ये ज्ञानमुद्रा धारण करणारी, शुभदायक केशकलाप असणारी, सर्व विद्या

पारगत अशी, सदा नास्त असणारी, जिच्या समोर तुगमद्रा नदी वाहत आहे, अशा शारदा देवीचे मी सतत भजन-पूजन करतो. '

दक्षिण भारतामध्ये कोप्पा (जि. बडूर) येथे तुगमद्रा नदीच्या काठी गुगेरीचा प्रख्यात मठ आहे. या जहागिरीची परिमीमा ८ X ६ चौरस मैल असून म्हैसूर प्रांतातील एक प्रेक्षणीय ठिकाण म्हणून ते प्रसिद्ध आहे. या मठाचे आद्य शंकराचार्य (सन ७८८ ते ८२०) असून आचार्यांची क्रीर्ति अरिचल भारतात उत्तरमीमाणा आणि वेदात याचा प्रमानी पुरस्कर्ता म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्याच्या अगोदर अनेक शतके पराकोटीची ग्लानी हिंदु-धर्माबाबत गौड धर्माच्या प्रसाराने आली होती. गौड तत्त्वाचे खडण करून शंकराचार्यांनी जनसमुदायाची निष्क्रियता घालविण्यासाठी आणि त्याच वेळी सनातन हिंदुधर्माची वस्त्रे सोकाना पडवून देण्यासाठी भारताच्या चारी दिशांना त्यांनी प्रवास केला आणि काश्मीरपर्यंत अनेक मठसंस्था स्थापन केल्या आपली मते लोकाना समजावून देण्यासाठी त्यांना त्या त्या देशातील भाषा शिकव्या लागल्या गौड पादाचार्य हे त्याचे अध्यात्मिक गुरु होते. त्यांनी संस्कृत भाषेत अनेक टिकामक यम आणि स्तोत्रे लिहिली आहेत शंकराचार्यांचे नाव माहीत नाही असा माणूस भारतात सापटणेच अशक्य होय (जेम्स, धार्मिक कोण १२-७६).

पिंजधनगरचे राजे हरिहर आणि त्याचे पाच पधू यांनी शके १२६८ साली या मठाच्या स्वर्चासाठी म्हणून नऊ गावांचे उपत्र लावून दिले (जय्यर, पृष्ठ ११८)

गुगेरी येथे मठ स्थापन करण्याचे कारणही अद्भुत आहे. याबाबत पुढील कथा प्रचलित आहे एकदा एका गरोदर त्रेडकीचे स्वयंतापापासून रक्षण करण्यासाठी आपले पिढीजात वैर विसरून एका नागाने आपल्या पण्याची सांगली तिच्यावर धरली ते दृश्य आचार्यांनी पाहिले या दृश्याने आचार्यांच्या मनाची पक्क घेतली आणि अग्नी निर्घर नादत असलेली जागा त्यांनी आपल्या मठाकरिता निवडली मठाला गुगेरी हे नाव देण्याचे कारणही तसेच आहे या भेषापासून ९ मैलावर मुप्रसिद्ध ऋष्यगृग सुर्नीचा आश्रम ज्या टेकडीवर होता ती जागा आहे. याच ऋष्याच्या कृपाप्रसादाने दारुण राजाला पुत्रप्राप्ति झालेली होती, तेव्हा त्या ऋषीवर्यांचे नाव आपल्या आश्रमाला देण्याचे आचार्यांनी ठरविले शंकराचार्यांनी चार प्रमुख मठसंस्था स्थापन केल्या त्या येषेप्रमाणे- (१) गुगेरीमठ-शारदादेवी, (२) दारनामठ-अन्नकाली, (३) जगन्नाथपुरी-विद्याला, (४) वन्नीकाश्रम-पूर्णगिरी. आजपावेतो गुगेरीच्या मठाने ३५ आचार्य होऊन

गोलेले आहेत. विद्यारण्यस्वामींनी पूर्वीची चंदनाची शारदेची मूर्ति विसर्जन करून नवीन सुवर्णाची मूर्ति स्थापन केलेली आहे. आजमितीला दृंगेरीला इतर चाळीस मंदिरे दिसतात.

विजयनगरच्या महाराजांनी या मठाच्या स्वर्णाची कायम व्यवस्था करून ठेवली आहे, हे वर आलेच आहे. हे साम्राज्य शके १२५८ साली पहिला हरिहर याने स्थापन केले. पूर्वीचे जे किष्किंधा नगर तेच याची राजधानी होती. सायन आणि माघ हे दोघे राजमंथी होते. पण पुढे त्यांनी अध्यात्ममार्गात प्रवेश केल्यावर ते अनुक्रमे सायणाचार्य आणि विद्यारण्यस्वामी या नावाने प्रसिद्धीला आले. त्यांनी १५० संस्कृत ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांपैकी 'देव्यापराध स्तोत्र' हे अतिशय प्रसिद्ध आहे. सायणाचार्यांनी अनेक ग्रंथावर टीकात्मक भाष्ये लिहिलेली आहेत. (श्री. चि. ग. कवे, 'प्रसाद' मासिक, १९६१)

शारदेच्या मूर्तीशिवाय इतर मंदिरातील वेणुगोपाल आणि श्रीनिवास यांच्या हिरेमाणकाच्या मूर्ति प्रेक्षणीय असून, तेथे एका मोत्यावर नंदाची आकृति कोरलेली दाग्विण्यात येते. ते शिल्प उत्कृष्ट आहे. या ठिकाणचे नवग्रह मंदिरही प्रेक्षणीय आहे. त्याला चारा गिल्पयुक्त स्तंभ असून, त्यांच्या माथ्यावर सिंह आणि स्वार यांच्या आकृति आहेत. सिंहाच्या मुखात उत्कृष्ट पापाणाने तेजस्वी गोळे ठेवलेले असून सिंहाच्या मुखानून खाथी न पडता ते फिरू शकतात. या ठिकाणी प्रत्येक स्तंभ म्हणजे एक एक राशी मानली असून कालमानाप्रमाणे त्या त्या खांब्यावर पडलेले सूर्यकिरण सिद्धमुक्तीच्या गोळ्यावर परिवर्तन पावतात. तोंडातील गोळ्यावर शनि, गुरु, शुक्र, चंद्र आदि ग्रहांची प्रतिगात्मक चित्रे बसविली असून सूर्यप्रकाशात महामाला कधी फिरते याचे दृश्य पाहावयास मिळते. ही कलाकृति बुद्धिगम्य आहे. (अय्यर, पृष्ठे ३६०-६२.)

या मठामध्ये अनेक ताम्रपट आणि शिलालेख आहेत. त्यावरून असे दिसून येते की, पुणे येथील पेशवे या पीठावरील आचार्यांना धार्मिक विधींच्या वेळी अथपुजेचा मन देत इतकेच नव्हे, तर त्या वेळच्या मुसलमान राज्यकर्त्यांनाही या पीठावरून आदरभाव होता, असे दिसून येते. म्हैसूर नबाब हैदरअलीखान याने त्या वेळच्या गादीवरील बारसाला हत्ती, घोडे यांचा नजरणा करून त्यांचा सन्मान केला होता. एके वेळी दृंगेरीहून राजधानीला भेटीस नेल्यावर त्याने स्वर्णासाठी दहा सहस्र रुपयाची मंजुरी दिली. हैदरचा मुलगा टिपू-सुलतान यानेही बडिलाचा बारसा पूर्ण श्रद्धेने चालविला. एकदा एका लुटारूच्या टोळीने स्वामींचा मठ छुटला, त्या वेळी लिहिलेल्या सान्त्वनपर पत्रात तो म्हणतो, ' हसडिः क्रियते कर्म, रुददिरनुभूयते ' म्हणजे ' ज्यांनी हे दुष्कृत्य हसत हसत

केले आहे, ते रडत रडत दुष्कृत्याची फळे भोगतील.' टिपूसूलतान हा या मठाचा मोठा चाहता होता. राज्यामध्ये सर्वत्र आनादीआवाद व्हावी, शातता नादानी आणि युद्धकाळी शत्रूवर विजय मिळावा यासाठी येथील धर्मगुरूंना तो नेहमी देवीजवळ प्रार्थना करण्याची पिनती करी. एका प्रसंगी तर त्याने ब्राह्मणाकरवी सहस्रचंडी यज्ञ करवून त्यांना सतत चाळीस दिवस सुभास भोजन घातले व शेवटी भरपूर दक्षिणाही दिली, असे इतिहासात नमूद केले आहे.

(पुराणवस्तु खाते अहवाल, म्हैसूर सरकार, सन १९१६, पृष्ठ ७४-७५)

या पितापुत्राची हिंदुदेवतेप्रदलची ही आदरणीय वृत्ति, उदात्त नि अनुकरणीय व अभिनंदनीय आहे. आजच्या मुसलमानांनी त्याचा बोध घ्यावा असेच त्याचे आचरण होते. यामुळे जातीभेद धाडीला लागणार नाहीत आणि एकत्वताही साधता येईल. परधर्मीयारदलची सहिष्णुता हीच खरी एकत्वता म्हणता येईल.

शार्दूलविक्रीडित

शुद्ध ब्रह्मचि सार आद्य चदती व्यापून राही जगा ।
वीणा-पुस्तक-धारिणी अभयदा अज्ञान नाशी जडा ॥
भावा ती स्फटिकांचि हाति विलसे, पद्मासनीं वाम ती ।
देई बुद्धि अतां सदा भगवती त्या शाग्दे वंदितो ॥ १ ॥

मंदाक्रांता

धर्मा कार्ये अविरत रते, शंकराचार्ये आद्य ।
धारी घामे उभयुनि स्वये चालवी धर्मकार्ये ॥
धर्मग्लानी विफल करण्या आणिली बौद्धपंथे ।
शुंगेरीला प्रथम उभवी पीठ हे शाग्देचे ॥ २ ॥
या पीठाचे स्थळ निवडण्या गोष्ट अद्भूत ज्ञाली ।
भक्षासार्थी फिरत असतां मंडुकीं ग्लानि आली ॥
यामुकी हा उभयुनि फणा चंडतापा निवारी ।
त्या दृश्याला बघुनि ठरवी क्षेत्रे हें पुण्यकारी ॥ ३ ॥
आदीमूर्ती वमधित स्वये स्वामिनी चंदनाची ।
विचारण्ये पुनरपि तथा स्थापिळी कांचनानी ॥
पीठां पूजा विजयनगरी हिंदुसम्राट राजे ।
तेसे पूजा ह्यदर-टिपू शाघनी थीर राजे ॥ ४ ॥

पृथ्वी

सरस्वति स्वरूप ही ग्वधित शारदा शोभते ।
 करी स्फटिक-माळ शुभ्र-घट अमृता दाधितें ॥
 समस्त जन भारती ममजतीच विद्यावती ।
 विशुद्ध पर भावनं नमित शारदा मीं अती ॥ ५ ॥

दिनांक २०-१०-६७ रोजी या पीठाचे शंकराचार्य गोरगाव (मुंबई.)
 देवीचे दर्शनाला आले असता ग्रंथाचा प्रथम व्हंड लेखकाने श्रीना अर्पण
 केल्यावर श्रीना अभिप्राय आला तो असा:—

मायाशक्ति: अक्षरं, आकाश इत्यादि नामभिः निरुच्यमाना या देवी
 तस्याः स्वरूपं पुराणेतिहासादिषु विवृतं समस्ति, तत्स्वरूपं सर्वमपि महता प्रयत्न
 विशेषण एकत्र सङ्कलितं ग्रंथकृद्भिः । एतद्दृष्ट्वा प्रमोदामहे वयम् । अनेन प्रयत्न-
 विशेषण देवीस्वरूपं जिज्ञासमानानां अत्यन्तमुपकारोभवत्येवेति ॥

(४६) सप्तशृंगी

आदिशक्ति आदिमायेचे मूळस्थान म्हणून भारतामध्ये या पीठाची प्रसिद्धी
 आहे. या पीठाची स्थापना नक्की केव्हा झाली याची मूळ कल्पना कोणालाच
 नाही. पण एक प्रचलित दंतकथा सांगतो. मार्कंडेय ऋषींनी या ठिकाणी एकदा
 धोर तपश्चर्या केली आणि देवी प्रसन्न झाल्यावर तिने सांगितल्याप्रमाणे त्यांनी
 या ठिकाणी देवीच्या मूर्तीची स्थापना केली असे सांगतात. या देवीला दररोज
 नित्यनेमाने ते पुराण सांगत असत, असा उद्देश मिळतो. याची स्मृति म्हणून
 पीठाच्या समोरील डोंगराला मार्कंडेयाचा डोंगर असे म्हणतात.

या वावतीत दुसरी एक उत्पत्ति अशी. पूर्वाच्या काळात पृथ्वीवर दैत्यांचे
 प्राबल्य झाल्यावर त्यांचा नाश करण्यासाठी ब्रह्मा-विष्णु-महेश या तिघांनी एक
 शक्ति निर्माण केली. नंतर त्या शक्तीची त्यांनी चार स्वरूपात विभागणी केली
 आणि त्या चार भागांची स्थापना सप्तशृंगी, कोल्हापूर, मातापूर व अंबेजोगाई
 या चार ठिकाणी केली. यामाठीच त्यांना चार प्रमुख पीठे मानतात. या चारी
 स्थानावरून दैत्यांचा प्रतिकार केला जाऊ लागला आणि अशा प्रकारे दैत्य-
 संहाराचे यत्न चालू झाले. सप्तशृंगी देवीने दोन बलाढ्य दैत्यांचा वध केल्यावर
 महिषासुराचरोवर तिची गाठ पडली. देवीने दैत्यरूपी रेड्याचे मस्तक तरवारीने
 तोडल्यावर तो दैत्य राक्षसरूपाने प्रगटला. देवीच्या सामर्थ्याचा प्रत्यय आल्याने
 तो पुरा भयभीत होऊन प्राण वाचविण्यासाठी धूम पळत मुटला. पळता पळता

तो डोंगरावरील एका गडकाची अडकाला पण गमत अशी की, त्या घन्क्यामुळे महिषासुराला काहीच झाले नाही उलट त्या रडकाला एक मोठे मोठे पट्टन तो त्या भोगानून जाणवार निघण्या हे भोग पडलेला गन्क अजूनही आपल्याला तेथे पाववयास सापणतो (नामिक जिहा गॅझेट)

तिसरी एक उत्पत्ति आहे ती अशी रामराजण युद्धात लक्ष्मण बेगुड पडला असताना त्याला गुद्वीर जाणण्यासाठी हनुमानाने द्रोणागिरी पर्वत उचलून आणला परंतु त्या डोंगराचे काही मुन्ने मार्गात पडले सप्तगुमीची टेकडी म्हणजे त्या तुकड्यापैकीच एक तुकडा होय असे मत टल्न्यु रॉमसे सी एम् शानी व्यक्त केले आहे (Indian Antiquary II Pages 161-64)

कथापुराणातून हा द्रोणागिरी पर्वत जयोप्याच्या पलीकडे आहे, असे नथाकार सांगतात आणि मार्गात एखादा तुकडा पणणे गरज आहे, पण भौगोलिक परिस्थिति पाहता द्रोणाचल अथवा द्रोणागिरी हा दक्षिण भारतामध्ये तामीळ नाड प्रांती आहे यासारखे सुगोघकाच एन्मत प्रस्थापित झावयास पाहिजे.

बराच उत्पत्तीपैकी साधारणत पहिली उत्पत्ति तुरी मानानी लागेल कारण दुसरी उत्पत्ति ही सर्वसाधारणपणे गृहतेक देवींच्या जारतीत आढळते महिषासुराला मारणारी महिषासुरमर्दिनी ही निराळी देवी आहेच तिसरी उत्पत्ति ही केवळ सप्तगुमी देवीच्या अस्तित्वात आहे, देखील नव्हे

सप्तगुमी देवीचे स्थान न्ययभु आहे अस मानतात यासक्तीची उतकथा अशी प्रचलित आहे की, अनेक रातकापूर्वी एक घनगर जावली गुरे चराइसाठी या डोंगरावर नेत असे एके दिवशी त्याला गडकाला पार मोठे मधमाशाचे मोटोळ लागलेले दिसले ते काळण्याच्या प्रयनात तो असता, त्याने मोहोळान काठां खुपसली आणि राहेर काढली, तेना त्याला टोकाला शेंदूर लागलेला तिसला मधाचे पोळे काढून झान्यावर देवीने रूप टगोचर झाले आणि म्हणून स्वयभु म्हणले जाते याचा अर्थ इतरांच घेता यंल की, देवीची मूर्ति तेथे पूर्वी होतीच, पण पूजनात नसल्याने पोळ्याने ढाकून टाकली गेली होती

(मधुकर देशपाठे, नार्शिक)

सप्तगुमी देवीचे स्थान नामिकजवळ सुमारे नास मैल अंतरावर आहे नाशिकहून वणी-कळवण मार्गे भोगारवसने पावण्यापयत जाता येते या ठिकाणची उंची ५२५० फूट म्हणजे सुमारे मैलभर अगून ती दोन रप्ये घेऊन गाठता येते पहिला टप्पा साधारणपणे ३००० फूटावर अगून नंतर दुसरा रप्या लागतो तर चटण्यास दगली पावण्या रांधलेल्या राहेत, पण चढण्याला त्या

कठीणच ठरतात. प्रत्येक पायरी चार फूट लांब व एका फूट रुंदीची आहे. जगा या उच्च ठिकाणच्या पायऱ्या चढताना शरीर लाकाचा जीव तर नुसता मेटाफुटीस येतो, त्यामुळे सरथानच्या विश्वस्तानी वर जाण्यासाठी डोलीची व्यवस्था केली आहे. या उदभात एक कथा पहा. नागिक शहरातील तिळभाडेभ्रम मंदिराजवळ कोणी गिरमाजी कान्हेरे या नावाचे रहस्य राहत होते. त्याचे सुपुत्र रुद्राजी व कुण्णाजी यानी प्रत्येक पायरीच्या मोडल्यात एकेक सोन्याचे बडे मजुराना देऊन या पायऱ्या तयार करून घेतल्या आहेत. पायऱ्यावर या रहस्याच्या नावाचा उल्लेख मिळतो.

सन् १६९० साली जेष्ठ महिन्यात हे पायरी-गोधणीचे काम सुरू झाले आणि सन् १६९१ साली चैत्र महिन्यात हे काम पुरे झाले. पायऱ्यावर ठिक-ठिकाणी राम, लक्ष्मण, हनुमान, राधाकृष्ण, कासव यांच्या आकृति आढळतात पायऱ्यापासून तो थेट मंदिरापर्यंतच्या पायऱ्यासपाटीपर्यंत पायऱ्या बांधलेल्या आहेत. या पायऱ्याचे काम झाल्यावर पायऱ्याशी एक धर्मशाळा व एक लहानसे देवीचे मंदिर बांधून प्रस्थापना निश्चिती घेण्याची सोय केलेली आहे.

मध्यसपाटीपासून वर देवस्थानापर्यंतच्या पायऱ्या आधीच बांधून पूर्ण झालेल्या होत्या. पेढ्याचे एक सरदार रणदेराज दामाडे याची पत्नी या देवीची भक्त होती मध्यसपाटीपासूनचा वरचा भाग चढण्यास अतिशय दुर्गम असल्याने तिने सन् १६५७ साली या ठिकाणी पायऱ्या बांधल्या. या पायऱ्याची एकूण उंची ४७२ आहे. वरच्या पायऱ्या तयार झाल्यानंतर ५८ वर्षांनी झालेल्या पायऱ्या बांधून पूर्ण झाल्या

मध्यसपाटीवर काही घरे, धर्मशाळा आणि कोळी लोकांच्या झोपड्या आहेत. हीच या ठिकाणची आज वस्ती होय. या सपाटीवर कालीकुंड (२१' × २४'), सूर्यकुंड (२४ × १५') व दत्तात्रयकुंड ही कुंडे आहेत याशिवाय सरस्वती, लक्ष्मी, ताबुल, अरालय व शीतल जशी जलतीर्थेही आहेत. बडोद्याचे कोंट्याधीन सावकार मैराळ आणि नाशिक येथील सरदार चादवटकर यानी बांधलेल्या दोन धर्मशाळा या ठिकाणी दिसतात. परंतु दुसऱ्याजवळी त्या म्हणाव्या तितक्या चांगल्या स्थितीत नाहीत पूर्वी या ठिकाणाहून तीन मार्गांनी देवस्थानापर्यंत जाता येत असे. उत्तरेचा मार्ग भयकर दुर्गम चढणीचा, पूर्वेला साठ पायऱ्यांचा मार्ग आणि तिसरा मार्ग म्हणजे पायऱ्या बांधलेला आणि सध्या उपयोगात असलेला मार्ग होय या दक्षिणेकडील नादुरी (ता. कळवण) या गावाकडील सोद्या नि सुगम मार्गांमुळे पहिले दोन मार्ग आता पायऱ्या प्रमाणात उपयोगात आहेत.

पायऱ्या चढताना प्रथम गरुड, शीतलार्तीथं, कूर्मतीर्थं आणि गणेश यांच्या भव्य मूर्तींचे दर्शन घडते या मंदिराला लागूनच गणेशतीर्थ आं योचे वर गेल्यावर शिवतीर्थावर त्रिखण पाणी तर भगवतीतीर्थावर तामूड पाणी दिसते या ठळामार्तील माती लाल असल्याने त्रिवेम्बदा तिच्या उपयोग घरांना लागू रंग येण्यासाठी करतात

येथील अतिप्राचीन स्थान म्हणजे मट्टमात कारलेली जठरा हाताची देवीची भव्य मूर्ति आणि तिच्या रक्षणासाठी समोसार कोरलेली मेहरणी चौकट । पेशवाईच्या काळात सरकार स्वारी नगरातमध्ये एक दिवस या क्षेत्री येऊन देवीला पूजा राधीत जसे जठराव्या गतकात बाळमङ्ग दादा असतानाची ही कथा जाई त्या वेळी दाजिमा नावाचा एक सप्रेमरी जनेक बंधे त्या ठिकाणी राहात होता तरीच सधे सेंम केन्यावर देवीच्या प्रचारकार्यासाठी आणि त्यायोग काही सुधारणा करता आल्या तर पहाल्या, या उद्देशाने राहेर जाण्याचे त्याने ठरविले त्याने देवीची यथासांग पूजा केली आणि प्रसाद म्हणून देवीच्या मुग्गतीर रिड्डा सोरर घेतला तो घेण्याचे कारण असे की, राहेर जाण्याची जेव्हा त्या सप्रेकन्याने देवीजवळ परमानगी मागिल्ली, त्या वेळी हा विड्डा देवीच्या तोंडातून त्यानी पडला होता देवीने जणू काही कौलच दिला असे समजून, तो रिड्डा येऊन दाजिमा राहेर पडला हाता जनेक शहरी फिरून नंतर तो उद्योदा येथे नरकोट-नारायण, माधवगर भैराल यांच्या वाऱ्यात पोडोचला

भैराल घराणे आतिथ्यशील म्हणून प्राप्तद्वच जाहे भर दुपारची भोजनाची उळ आणि जतिथी ऐन सदरेसर आलेला लगेच दारी आल्या अतिथीला-दाजि माला-भोजनाचे निमरण दिले गेले पण दाजिमाला देवीने काय स्फुर्ति दिली कोणास ठाऊक ? दाजिमा म्हणाला की, 'जर प्रत्युध घरातील मालकीणराईनी येऊन मला निमरण दिले तरच मी येऊ गवेन ' परंतु दुर्दैवाने घरातील मालकीणराई अर्धोगाच्या विकाराने पळालेया होया त्याना जतिवात चालता येत नव्हते कोणी तरी अतिथीचे म्हणणे राईच्या वानावर घातले पास्तनिक जसा हेकेखोर अतिथीमदल बाईच्या मनात तिरस्कार उपन व्दानयास द्या होना पण ते राहिले नाचल्याच । एवढ्या औत्सुक्याने गृहस्वामिनीकडून निमरणाची अपेक्षा करणारा हा अतिथी बाण आहे हे पाटण्यासाठी त्या अपग राई तसाही शिपतीत मेण्यात वरून राहेर आल्या त्यानी स्वत अतिथीया भोजनाचे निमरण दिले दाजिवाने मालकीणीची अपग स्थिति पाहिली आणि ती एन्द्रम उद्गारला, 'माही आई जणी अपग स्त्री ' हे शब्द ऐकताच राईच्या नेत्रातून टचकन् पाणी वाहू लागले आणि हुदके देत गेत त्यानी आपनी

सं हकीकत अतिथीला सांगितली. त्या देवीभक्ताचे अतःकरण वार्डेच्या विकल परिस्थितीने द्रवले.

दाजिवाला देवीच्या प्रसादाच्या प्रिड्याची जाठवण झाली. त्याने तो पिडा आपल्या फडक्यातून बाहेर काढला. पिडा पूर्ण वाळून गेला होता. तरीपण देवीचे भक्तिभावे स्मरण करून आणि ' ही वार्डे पूर्णपणे बरी होवो ' अशी देवीची मनातल्या मनात मनोभावे करुणा भासून त्याने तो पिडा सप्तशृंगी देवीचा प्रसाद म्हणून वार्डेना खाण्यास दिला. मोठ्या भक्तिभावाने वार्डेनीही तो पिडा भक्षण केला आणि आश्चर्य असे की, काही मिनिटातच वार्डे पूर्णपणे बऱ्या होऊन आपल्या पायानी चालू लागल्या. सर्वत्र आनंदीआनंद झाला. अनेक लोक दाजिवाची आणि देवीची स्तुति करू लागले. या वेळी देवीची सेवा सोडून जापला प्रचाराचा हेतु दाजिवाने मैराळाना कळविला. देवीचा पिडा राहण्यावर वार्डेना बरे वाटले, यात आश्चर्य करण्यासारखे काही नाही. देवदेव्यांच्या साम्राज्यात अशी अनेक उदाहरणे प्रत्यही घडत असतात. तुकाराममहाराज, तापाने फणफणलेल्या आपल्या मुलाला देवाचे साधे तीर्थच देत असत. शैवावचे गजानन महाराजांनी देशमुख नांवे आर्त शिष्याला आपले चरणतीर्थ दिले व त्याचा रोगपरिहार झाला. प्रत्यक्ष कुबेर प्रसन्न झाल्यावर भग कोणत्या गोष्टीची उणीव भाषणार? मैराळ आपल्या पत्नीसह स्वतः सप्तशृंगी गडावर गेले. त्यांनी हत्तींरुच वाघ-वामाचे साहित्य गडावर चढवून मध्यसपाटीवर धर्मशाळा बांधली आणि धार्मिक रचणांसाठी १५० रुपयांची व्यवस्था केली. (निवेदक-दादा पेंडसे, गोरगाव).

तितक्री शिखरे त्या ठिकाणी आढळली, याच देवीचा एक अवतार पुणे येथे चतुःशृंगी ठिकाणी झालेला आहे आणि यामुळे त्या देवीलाही तेच नाव का मिळाले याचा मान उलगाढा होतो. सप्तशृंगीचा उल्लेख ब्रह्मवैवर्त पुराणात आलेला आहे. मुंबई शहरातील नवविवाहीत जोडपी ज्याप्रमाणे हॅमिंग गार्डन-मध्ये फिरायलास जातात व शाडासुडपानी युक्त अशी एकाताची जागा जास्त पसत करतात, त्याप्रमाणे शंकर श्चशुररुही भसता वामुन प्रीडिसाठी सात-शृंगी पर्वतानर गेल्याचा उल्लेख भिळतो (अध्याय ४६।१६-१०). पण भौगोलिक परिस्थितीवरून हा भाग हिमालय पर्वताच्या परिसरात असताना, दक्षिणेतील समशृंगी न्वासच नव्हे ! असे वाटते.

वाजुने केव्हा व रसा वर चढतो हे सहस्रावधी भाणसे उपरिथत अखून देखील त्यांना अजिघात नव्हत नाही. पौर्णिमेच्या चादण्या रात्रीत हा समारंभ उरकला जातो. या वतनी घराण्यात हे निशाण लावण्यासाठी अद्यापपर्यंत पुरुपाची वाण पडलेली नाही, ही एक लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

भोकरधन (औरंगाबाद) जवळ वाड या गावी एक अष्टादशभुजा देवीचे स्थान आहे. एका डोंगराच्या २५ पायऱ्या चढून गेल्यावर गुहेमध्ये प्रवेश घडतो. गुहा १० X २० आकाराची जसन पार्श्वभागाच्या भिंतीवर मूर्ति कोरलेली आहे. मूर्तीचे स्वरूप सप्तशृंगी सारखेच भव्य असून, अठरा हातात आयुधे आहेत आणि शिडी लावून पूजा करावी लागते. नगरानामध्ये उत्सवाच्या वेळी गुहेसमोर तात्पुरता मंडप घातला जातो. हे पार प्राचीन स्थान आहे असे म्हणतात. (वापूजी देव वकील, भाजी गल्ली, औरंगाबाद).

सप्तशृंगी देवीला अठरा हात आहेत. पण याहून जास्त हात असलेली दुसरी एक देवीची मूर्ति उपलब्ध आहे. ग्वाल्हेरमध्ये वजरगढ नाराचे एक स्थान आहे. तेथे वीस भुजा असलेली देवीची मूर्ति आहे. मूर्ति लहानच आहे. पण आश्चर्य असे की, मूर्तिला मंदीर नाही. वीस भुजांमध्ये वीस आयुधे असून मूर्ति अतिप्रेमणीय आहे. (ग्वालीयार गॅझेट, IV, पृष्ठ २१९.)

त्रिध्व प्रदेशात एके ठिकाणी १०८ हाताची देवीमूर्ति उपलब्ध आहे. देवीचे मानवमुख सर्वपरिचित आहे, पण दक्षाचे मुख ज्याप्रमाणे बोरुडाचे दाखवितात, त्याप्रमाणे दक्षिणेत एके ठिकाणी देवीचे मुख मेंढीचे अगून पाय मान सिंहमुख असुराच्या मस्तकावर आहेत.

(प. महादेवश्यामी जोशी, मित्र, दखरा जक, वक्रे १८८०)

या क्षेत्राचे दुसरे महत्त्व म्हणजे मच्छिन्द्रनाथाची समार्थी होय. या कारणास्तव नाथपंथीयांचे हे श्रेष्ठ पीठ आहे. भारतामध्ये नाथपंथीयानी कोणत्याही म्ण्ळी साधना केली तरी या क्षेत्री येऊन तिची पूर्तता केल्याशिवाय या साधनेला फल लाभत नाही मच्छिन्द्रनाथाची उत्पत्ति कृष्ण शाली, यादहल सत श्री ज्ञानेश्वर म्हणतात,

क्षारलिधु परिसरी । शर्त्तीच्या पूर्ण कुहरी ।

नेणो कै श्री त्रिपुरारी । मांगितले जे ॥ १७५१ ॥

१ टीप—ठाणे जिल्ह्यातील उदाणू येथील महात्म्यांने गेरी जगन निशाण उभारले जाते.

ते क्षीर कल्लोळा आनु । मकरोदरीं गुप्तु ।

होना तयाचा हातु । पंटे झाले ॥ १७५० ॥

तो मन्त्रेण सप्तशृंगी । भद्रावयवा चौरंगी ।

भेटला कीं तो सर्वांगी । संपूर्ण झाला ॥ १७५३ ॥

(ज्ञानेश्वरी, अध्याय १८ वा)

श्रीरसागराच्या काठी शंकर-पार्वती रतिक्रीडेत रममाण झाली असता एकाएकी शंकर ध्यानमग्न झाले आणि त्याच्या नेत्रातून अश्रु ओघवू लागले. पार्वतीने याचे कारण विचारता ते म्हणाले, ' ज्या ज्या वेळी मी हे असे परमेश्वराचे ध्यानचिंतन करतो, त्या त्या वेळी माझे हृदय हे असे हंलाराते, ' हे गुणज्ञान आपल्यालाही समजावे म्हणून पार्वतीने शंकराजवळ आग्रह धरला, तेव्हा शंकरानी सांगण्यास मुरुवात केली. पार्वतीने ते बहुमोल ज्ञान काही वेळ अतिशय लज देऊन ऐनले, शंकर सागत असता ती ' हू हू बन्धन ' हुकार देत होती. पण काही वेळाने विषय जसजसा गूढ आणि अनाकलनीय होत गेला, तसतसा पार्वतीला तो समजणे कठीण झाले. इकूदकू ती शोपेच्या आधीन झाली. अर्धातू तिच्याकडून येणारे हुवार पारले.

शंकर स्वमुक्ताने पार्वतीला गुणज्ञान सागत जाहित हे वृत्त समजल्यासरोर त्रिणु पार्ष्पाईने त्या ठिकाणी आले आणि जवळच सूक्ष्मरूपाने माशाच्या उदरान उगून ते गुणज्ञान ऐकू लागले. पार्वती निद्रिस्त झाली आटे आणि तिने हुकार सांगण्याचा बंद केला आहे हे पाहताच त्यांनी मृतः हुवार ठेव्यास प्रारंभ केला. थारण त्यांनी लगे केले नसते, तर शंकरानी सांगण्याचे बंद केले असते. काही वेळाने सर्व काही सांगून उपन्यासर शंकर ध्यानामधून जागे झाले. पाहताच तो पार्वती शोपी गेलेली । मग हुकार कोण देत होते याचा विचार करता तिणून कपट त्याच्या ध्यानात आले. त्यांनी त्रिणुला माशाच्या उदरानून बाहेर येव्यास पर्मापिले. आपण चोम्नमाहन या गोष्टी ठेकल्या, याचे वैषम्य राहून त्रिणु बाहेर येव्यास पावरू लागले. त्यांची बाहेर येव्याची हिमत होईना, तेव्हा शंकरानी आपला त्रिणुळ मत्स्याच्या उदरी माग्या वास्तविक या प्राधानाने त्रिणुचा प्राणन ज्ञापयाचा, पण फक्त कानाच्या त्रिणुळ सांगण्यापुळे तो मात्र पाटला. नार नाईत्याजाने ते बाहेर आले मत्स्याच्या पोटातून ते रूप बाहेर आले म्हणून त्याच्या मरिछिद्रनाथ हे नाव मिळाले त्रिणुचा कात पाटला शोपा म्हणून या पधीयाना ' कानपाटे शोमी ' असे म्हणतात.

हाच भाग ज्ञानेश्वरांनी एकद पुराणानून फेरफेराने अगून त्यामध्ये थोडा एक केलेचा आहे. त्यांनी म्हटले आहे की, ते ज्ञान शंकर पार्वतीला सांगत

असताना समुद्राच्या लाटावर तरगत असताना, मस्त्याच्या उदरामध्ये गेले आणि त्या ठिकाणी गुमरितीने वास करून राहणाऱ्या विष्णूना मिळाले. ह्याच पुराणात पुढे म्हटले आहे की, ब्रह्मदेव श्रीरसागराच्या काठी रसले असता त्या ठिकाणी एक मोठा मासा आला व त्याना म्हणाला, 'माझ्या मातेने माझ्या पित्याच्या आशेवरून मला या ठिकाणी टाकलेले आहे. अनेक वर्षे झाली. मी या जलामध्ये पडून आहे. आज तुमच्या दर्शनाने जाणि ज्ञानाने मी सपन्न झालो आहे. तेव्हा कृपा करून या मत्स्ययोनीतून माझी मुटका करावी.' ब्रह्मदेवाना त्याची दया जाली. त्यानी त्यास मानवी शरीर देऊन मत्स्येन्द्रनाथ असे त्याचे नाव ठेवले. नंतर त्यानी कैलास पर्वतावर जाऊन शंकराची आराधना केली.

(नागरगड, अध्याय २६१)

यानंतर मत्स्येन्द्रनाथ फिरत फिरत समुद्रगंगीला आले. या वेळी गात्रे शिथिल झालेला आणि अवयव तुटून निरुामी झालेल्या चौरंगीनाथाचा त्याचे दर्शन होताच तो पूर्णपणे बरा झाला या पथात जे नवनाथ आहेत त्याची मालिगा येणप्रमाणे, (१) आदिनाथ, (२) मत्स्येन्द्रनाथ, (३) गौरलनाथ, (४) शैलीनाथ, (५) निरुत्तनाथ, (६) ज्ञाननाथ (ज्ञानेश्वर), (७) सत्यमलनाथ, (८) शैलीनाथ, (९) उद्बोधनाथ (१०) केशरीनाथ, (११) शिवदिननाथ (१२) नरहरीनाथ (१३) महिपतीनाथ इत्यादि, इत्यादि (चरित्र आणि काव्य-त्रोशी)

या पथीय गोसाव्यामध्ये अनेक जाग्याडे आहेत जाग्याडे म्हणजे साप्रदाय असा अर्थ घ्यायचा उच्चर भाग्यामध्ये महाकालपर्वणी अगर कुभमेळ्याच्या वेळी अनेक साधु एकत्र येतात तेव्हा मानपानाऱ्या निमित्ताने त्यांच्या साप्रदायामध्ये घडानगी उडते वेळप्रसंगी मृतही पळतात त्या आत्माहयांची नावे येणेप्रमाणे, (१) अचोरी, (२) वाळवेच्या, (३) अरण्य, (४) अवधूत, (५) जानद, (६) आभ्रम, (७) इद्र, (८) उदासी, (९) कानपाटा, (१०) गोदड, (११) गारग्यपथी, (१२) डरग, (१३) नगागिरी, (१४) निरुत्तरी (१५) निरांगी, (१६) पुरी, (१७) भराटी, (१८) भारती, (१९) राजूठ (२०) यन, (२१) सरगंगी याप्रमाणे हे २१ जाग्या जागत (गानकाव, भाग ६)

ही कर्मभूमि आहे. देवीचे जागृत पीठ आहे आणि भक्तांचे आश्रयस्थान आहे, ते वरील कारणासाठीच होय.

या देवीच्या प्रमुख स्थानाशिवाय वणी या पायथ्याच्या ठिकाणी एक ल्हानसे सप्तशृंगी देवीचे मंदिर आहे. वणी हे पूर्वी राष्ट्रकूट घराण्याची तालुक्याची गजधानी होती. मुसलमानी अमदानीत या ठिकाणी गणपत जनार्दन या नावाचा एक तनखेदार होऊन गेला. त्याने तलाव आणि महालक्ष्मीचे मंदिर बांधले होते. कालांतराने त्या तलावाचा नाश झाला आणि मंदिरातील मूर्ती नाशिक शहरी हलविण्यात आली पुढे सन १७८० साली गोपिकाबाई व नानासाहेब पेशव्यांचा पहिलाटदार श्रीधर लक्ष्मण शेणवी याने पूर्वीच्या महालक्ष्मी मंदिराच्या जागी सप्तशृंगीनिवासिनी देवीचे मंदिर बांधले. जे भक्त दुर्बल असून गडावर जाऊ शकत नसतील, त्यांना दर्शन घेता याने म्हणून देवीने या ठिकाणी अवतार घेतला या असे सांगतात हे मंदिर भोपे लोकांच्या व्यवस्थेच्या आहे. (नासिक जिन्हा गॅझेट)

पहिल्या घटनात महाराष्ट्रात यशवराज नावाचे कवी होऊन गेले. त्यांनी गुडनापुरी चडीची उपासना केल्यावर पहिल्या दिवशी देवी कुमारी रूपाने प्रकट झाली आणि तिच्या आज्ञेनुसार या क्षेत्री त्यांनी देवीचे अनुष्ठान सुरू केले. तिसऱ्याच रात्री माता असा प्रसन्न झाली आणि त्याने ब्रह्मज्ञान मागून घेतले. परि न्वत चा अनुभव 'सत्वोप' या म्थात वर्णन करतात,

कृपा यत्सल भवानी । करे म्पशिलें वदनी ।

आणि त्याचवेळी दुसरा चमत्कार म्हणजे साधान् शकर प्रगट झाले.

जो ब्रह्म मूर्ती आकारू । तोही प्रसन्न झाला मिद्वेश्वरू ।

मस्तकीं ठेविला करूं । द्विज वेषे ॥

सप्तशृंगी स्थानाचें मंदिर वर्णन करतांना कवी म्हणतात,

जे ब्रह्मी ब्रह्मा सचिली । याडोनी विश्वाकार झाली ।

ती मोटकी मामवली । सप्तशृंगी ॥ १३ ॥

सप्तचम्रे आदिषते । तें दृग आधिदेवते ।

याटिफा मानुका नेथे । शपत्र चर्ही ॥ १४ ॥

या ठिकाणी सप्तशृंगी शब्दाची स्तूपानि कवीने निराळीच नसली आहे सातशृंगे म्हणजे मुद्राभिनी-मानिकेतीच सात चम्रे हीत या चम्रेमाहिनेनीच

मातृकांचाही निर्देश या ठिकाणी आहे. तेव्हा ही ब्रह्ममाया सप्तशृंगी देवता असून चक्रे म्हणजे कुंडलिनीतील चक्रे होत. म्हणजेच याचा अर्थ असा की, डोंगराच्या शिखरावरून नानाचा सन्ध नसारा, कवीगजांनी आपल्या कव्यात 'वाटिका मातृका' हा उल्लेख महत्त्वाचा केला आहे, त्याच्या 'नालपोध' मघाचे तीन खड असून जोरीसख्या ५२८० आहे. (महाराष्ट्र वाङ्मयाचा इतिहास, खंड १ ला, पृ. ५१०)

श्री. न. ग. भीरसागर आपल्या 'परलोकविद्या' मघात या देवीच्या दृष्टांताचा एक उतारा देतात. पुरीपीठस्थ शंकराचार्य (गुरेदाखी) यांना माधवनाथ महाराजांनी सांगितले की, या क्षेत्री देवीपठणाचे पुरश्चरण वेल्यास, देवता साक्षात् दर्शन देईल. त्याप्रमाणे शास्त्रीयुगांनी सुरुवात केली आणि शेवटच्या दिवशी पाठ चानू असता, अचानक एक दहा-बारा वर्षांची तेजस्वी कन्यका त्या ठिकाणी येऊन तिने प्रसादाचे दूध मागून घेतले, प्राशन केले आणि निघून गेली. या कन्यकारूपात देवीने दर्शन दिले, पण भक्ताने त्या दृष्टीने पाहिले नाही म्हणून दर्शनसुखाला आणि भेटीला ते अतरले.

(पुरुगार्थ, दिपवाळी अंक, १९६३)

आर्या

सप्तशृंगी देवी तव उत्पत्ति कथा कुणी सांगे ।
मार्कण्डेय मुनीवर तव प्राप्तीस्तव तपाचरणिं लागे ॥ १ ॥
तापे अधोर निशिदिनीं, घेऊनि वरदान स्थापना करितो ।
नांदे स्वयें तुजपुढें, दुर्गम उचुंगसा गिरीवर तो ॥ २ ॥

अनुष्टुभ

नासिक-कळवणी मार्गे । आद्य पीठ गडां चढां ॥
दुर्घट पायरी मोठी । चढतां जीव धापला ॥ ३ ॥
त्रिकट वाट चालाया । भक्तांना रडवी किति ॥
जाग्रत स्थान देवीचे । देखतां नेत्र तोपती ॥ ४ ॥

सुजंगप्रयात

अती भव्यसे देवते रूप तुझे ।
मुजा दाविती दिव्य अष्टादशा हे ॥
वरी शोभली भव्य गुंफेत माया ।
दशाधीक फूटांहुनी उंच काया ॥ ५ ॥

दिसे एक कर्णावरी हस्त ठेला ।
 गमे ऐकसी वारिसी संकटाला ॥
 ध्वजस्तंभीचा दुर्घटा मार्ग मोठा ।
 परी वंशिचा पुत्र रौवी झपाटा ॥ ६ ॥
 प्रभार्ती तुझे रूप वाला परीचे ।
 युवारूप तारुण्य मध्यान्ही साचे ॥
 रवी अस्तफाली गमे शांत वृद्धा ।
 दिमो येत रूपे असे जास्त श्रद्धा ॥ ७ ॥

उपजाति

पाही दुजा सन्निध देवता या । गजानना वंदुनि कालीकाया ॥
 मच्छिद्र नादेचि ममाधी रूपे । मरोवरें ताम्र-हरित पापे ॥ ८ ॥

ओरी

देवीभक्तांची सत्यनिष्ठा । हेंची पुण्यभूमी वरिष्ठा ॥
 मूर्खरुपींची प्रतिष्ठा । नित्य येथे नांदली ॥ ९ ॥
 म्हणोनि योगिया कर्मभूषि । भारतीयानां मानिली मनीं ॥
 कर्मभूमी आणि लक्ष्मी । महतीपन दुर्मित्र ॥ १० ॥

पृथ्वी

तुला परम गुह्यज्ञान दिधलें जइं शंकरें ।
 तदा लपुनि मत्स्यपोटी तर विष्णु ऐकीं बरे ॥
 हुकारिं मती थांबतां, त्वरित विष्णु हुंकार दे ।
 परी उमगतां शिवां, त्रिशुळ पोटीं ग्वाचून दे ॥ ११ ॥
 न अंत करितो जिवा, त्रिशुळ कान पाडी बरा ।
 स्वयें प्रकटला हरी भिडुनि श्रोध कोपाहरा ॥
 घष्टे प्रमथ मत्स्यपोटीं म्हणुनीच मच्छिद्र हा ।
 म्हणोनि अभिधान नाथ-जनिं कानफाटे पहा ॥ १२ ॥
 अमा द्वितिय नाथ तो फिगत पातळा या म्थला ।
 बरा त्वरित जाहला तुटित गात्रिं श्रीरंगि हा ॥
 पुढें गुणपरंपरें मिळत ज्ञान-निश्रुलिहा ।
 सदैव शिष्य-आधिनाथ-नवनाथ प्याती तुला ॥ १३ ॥

प्रधा दिसत घंटिं छोलकहि काडुनी ठेवित्ती ।
 समाप्त जडं आरती करित मांज घेळांस ती ॥
 कवाड पुरतें पुरें नच दिसे तुझ्या मंदिरा ।
 कुणा कधिंहि वाम ना घडत रात्रि त्या मंदिरा ॥ १४ ॥
 मु भक्त नवनाथ पंथेजन मानित्ती क्षेत्र हें ।
 अजून नवनाथ मंदिरां तुला स्तवीती बरें ॥
 अमासदिनीं पौर्णिमे जमुनि सर्व रात्रीसही ।
 कधीं स्तवीती भेटुनी करुनि नाद घटेसही ॥ १५ ॥

(१७) स्वागिआजी

भारत पाकिस्तान सीमेवर जेसलमर नाराचे शहर आहे. स्वातंत्र्यपूर्वकाळी हे एक सभ्यान होते, तेथील राजपुत्राची ही कुलस्वामीनी त्या शहरी या देवीचे मंदिर आहे. या देवतेला स्वागिआजी हे नाव सा जाले ते आता पाहू.

प्राचीन काळी मगध देशाचा राजा जरासंध याने घोर तपचर्या करून देवाना प्रसन्न करून घेतले आणि आपला सतत विजय व्हाय असा त्याच्याजवळ रा मागितला. त्या घेळी देवानी त्याला एक त्रिशूल प्रसाद म्हणून दिला त्या त्रिशूलाच्या पूजनाने जरासंधाच्या शत्रुकोणातून पराभव हा शब्द पार निघून गेला. द्वारकेतील यदुवश या त्रिशूलाला पार भीत असे आणि जोपर्यंत तो त्रिशूल शत्रूजवळ आहे, तोपर्यंत आपली मात्रा चालणार नाही हे प्रत्यक्ष श्रीकृष्णही जाणून होते. हरप्रयत्नाने तो त्रिशूल हस्तगत करण्याचे सर्व प्रयत्न विफल झाल्यावर श्रीकृष्णानी मालीदेवीची उपासना आरंभिली. अनेक दिवस विधियुक्त उपासना झाल्यावर आणि देवी प्रसन्न झाल्यावर त्रिशूल आपणून देण्याची यदुराजाने तिला प्रार्थना केली. दुष्णाचा शहर करण्याच्या कामी यदुवश शत्रु अमन्याने, देवीने ही कामगिरी मोठ्या आनंदाने पत्करिली

देवीने आपले स्वरूप सात भ्रियामध्ये विभागले. श्री दत्तात्रयाचा अवतार वारण करणारे श्री नसिंहसरस्वती दिपवाळीचे समयी आपले अनेक ठिकाणचे भक्ताचे घरी मूळ स्वरूप विभागून भेट देऊ शकतात, तर श्री कृष्णाप्रमाणे देवदानाही अनेक रूपी होणे खासच अवयव नाही त्या सात स्वरूपांसह देवीने जरासंधाच्या महालात प्रवेश केला मानवाला योगसामर्थ्याने आपले धरीर विभागता येते आणि अनेक ठिकाणी आपली उपस्थिति दाखविता येते तेव्हा

मानवाना जी गोष्ट अशक्य नाही ती देवतेला सहजच शक्य होऊ शकते. तात्पर्य, स्वांगियाजी देवीने आपले शरीर सात स्त्रियांमध्ये विभागले यात नवल घाटण्याचे मुळाचे कारण नाही. जरासंधाच्या राजवाड्यात प्रवेश केल्यावर त्यांनी निर-
निराळ्या ठिकाणी त्या त्रिशूळासाठी शोधाशोध चालविली. काही दिवसांच्या
शोधाशोधीनंतर अखेर त्यांना तो त्रिशूल सापडला आणि देवीने तो त्रिशूल
यदुवशाकडे आणून दिला. पुढे जरासंधाचा पाडाव झाला ही गोष्ट निराळी
सांगणे नकोच । कालिकादेवीने मानवी स्त्रीचे सौंदर्य घेऊन त्रिशूल हस्तगत केला
म्हणून कालिकादेवीलाच त्यांनी स्वोंगियाजी हे नाव दिले आणि तिला कुल-
देवता मानली. याप्रमाणे यदुवशाची ही कुलदेवता झाली. हिंदी भाषेत स्वोंग
याचा अर्थ सौंदर्य असा आहे. देवीचे स्वरूप म्हणजे पत्त त्रिशूलच होय.

ही देवता जेसलमीर घराण्याकडे कडी आली याचा इतिहासही मनोरंजक
आहे. यदुवशाने जरी जमाप कीर्ति मिळविली असली, तरी आपसातल्या यादवी
मुळे त्याचा शेवट अत्यंत वाईट रीतीने झाला, हे इतिहासात नमूद झालेले आहे.
भीकृष्णाला अष्टनायिकापासून ७५ च्या घर पुत्र होते. त्यांतील दोन मुलगे यादवी-
नंतर उत्तरेकडे निघटले. त्यांपैकी गज नाराच्या मुलाने गझनीपर्यंत प्रवास करून
तेथे आपले राज्यही स्थापन केले होते. इतकेच नव्हे तर राजधानीसाठी त्याने जे
शहर घडविले त्याला आपलेच नाव देऊन गझनी हे नाव रूढ झाले.

आणखी एक मत असे की, हे शहर स. ११८० साली घसरिले गेले. एमिबरील संरक्षणकडील म्हणून शहराची बांधणी मजबूत आहे. भोवती ३ मैल लांबीचा दगडी कोट असून चारी दिशांना प्रवेश दरवाजे आहेत. कोटाच्या आतील बाजूस मजबूत भिन्ना असून त्याला ९९ तुरुज आहेत. किड्यावर टिकमजी (नारायण), मंगवतीची मदिरे असून राजप्रासाद, जैन तीर्थकारांची मदिरे आहेत. ताडपत्रांपरील जैन ग्रंथसंग्रहालयामुळे या शहराला अधिक महत्त्व आहे.

(४८) हरसिद्धि

या देवतेच्या उत्पत्तीची कथा अशी. एकदा कैलास पर्वतावर राहून पार्वती विश्वातीच्या बेली खेळ खेळत असता चंद्र व प्रचंड या पृष्ठीतलावर प्रथम झालेल्या दोन राक्षसांनी कैलासापवेत येऊन येमान घातले. नगरप्रमुख रावणदार नदी याने त्यांना आवरण्याचा स्वरूप प्रयत्न केला, पण त्याला त्यांच्या पुढे माघार घ्यावी लागली. हे वृत्त समजताच विश्वातीच्या बेलीचा आणि रगात आलेल्या डावाचा भग शान्यामुळे भगवान् शंकर कोपायमान झाले आणि स्वतःच्या तेजाने त्यांनी एका देवीची उत्पत्ति केली. तिला त्या राक्षसाचा उदोस्त करण्यास सांगितल्यावरून तिने त्या दोन्ही दैत्यांचा नाश केला (अवन्ती महात्म्य) त्यानंतर ती शंकरापुढे येऊन उभी राहिली, तेव्हा शंकर तिला म्हणाले,

हरस्तामाह हे चंडि संहतौ दुष्टदातवौ ।

हरसिद्धिरतो लोके नाम्ना स्याति मधिप्यति ॥

प्रत्यक्ष शंकरांनीच तिचे हरसिद्धि हे नाव ठेवले आहे

रुद्र पुराणाप्रमाणे भिन्न भिन्न कल्पात या नगरीची नावे कनकदुर्ग, कुशस्थली, अवती, पद्मानती, कुमुदवती, अमरावती आणि त्रिशाला या-प्रमाणे होती.

या देवीचे प्रमुख पीठ उज्जैन येथे आहे. उज्जैन हे नाव येण्यापूर्वी या नगरीचे नाव अवतिपुरी असे होते. येथील विद्मदित्य राजा प्रसिद्ध आहे शानिमहात्म्यामध्ये त्याचीच कथा आलेली आहे. तेथील भूतपूर्व वेधशाळाप्रमुख रा. आपटे, उज्जैन नाव येण्याचे कारण असे देतात की, जैन सांप्रदायाचा आद्य संस्थापक गिन हा होय. याने सुरू केलेली धार्मिक परंपरा हिला जैन असे म्हणतात. या परंपरेत एकूण २४ प्रमुख तीर्थंकर होऊन गेले. त्याला अनुलक्षून जैन शब्दाचा अर्थ क्वचित् २४ तीर्थंकर असा केला जातो. तेव्हा जैन म्हणजे चौवीस आणि उन् म्हणजे उत्तरेकडील, म्हणून २४ अद्यापरील विपुवृत्तान्या उत्तरेकडील जे स्थान ते उज्जैन असे या शहराला नाव प्राप्त झाले असावे

उज्जैन शहरात रुद्रसागर या नावाचा तलाव असून त्याच्या काठी हे मंदिर आहे. सुमारे वीस पायऱ्या चढून वर गेल्यावर प्रवेश दरवाजातून मंदिराच्या परिसरात जाता येते. प्रवेशद्वाराच्या बाजूला सुमारे वीस फूट उंचीचा भिंतीचा कोट दृष्टीस पडतो. सभामंडपात सुमारे दोन भव्य दीपमाळा असून नवरात्र उत्सवामध्ये त्यावर सहस्रांशु दिवे पाजळले जातात. पुढे गेल्यावर हरसिद्धीच्या मंदिराप्रत पोहोचता येते. गामान्यात श्री यन्त्राची पूजा केली जाते. या ठिकाणी सतीचा केतुनी उर्फ कर्पूर (कोपर) हा भाग पडला, म्हणून याला एक शक्तिपीठ मानले आहे. पीठनिर्णयाप्रमाणे येथील देवीचे नाव मंगला जयवा मंगलचंडी असे असाययास पाहिजे, पण ते तसे नाही. त्याचप्रमाणे येथील भैरवाचे नावही कपिलेश्वर नाही. यामुळे जानदमंगलाचा पाठ कोणी घ्याय मानतात आणि हे शक्तिपीठ कोणाम ऊर्फ उजानी (जि. उरद्वान) असावे असे म्हणतात. पण सर्व साधारणपणे उज्जैन हेच पीठ मानले जाते.

पूर्वी या शहरी विक्रमादित्य राजा राज्य करीत असून या देवतेचा मोठा भक्त होता. त्याची अशी प्रामाणिक समजूत होती की, सपन्न व उत्तम राज्य-स्थवस्था या देवीच्या कृपेमुळे चाललेली आहे. तो इतका देवीभक्त होता की, दर बारा वर्षांनी तो आपले मस्तक देवीला अर्पण करीत असे. देवी त्याला प्राणदान करी आणि त्याचे मस्तक पुन्हा शिरावर जाऊन बसे. अकरा वेळा त्याचे कापलेले शिर धडारर जाऊन बसले परंतु बाराव्या वेळी मात्र त्याचे शिर त्याला परत मिळाले नाही आणि त्याचे अवतारकार्य संपले. या अलौकिक कथेची स्मृति म्हणून गामान्यातील एका कोपऱ्यात अगर बाहेरील वाऱूस शेदूर पायून उनविलेले पापाशाचे अकरा मुग्यटे दिसतात. हुदैन हेच की या जगावेगळ्या अलौकिक शक्तिकथेला इतिहासाची जोड मिळालेली नाही. परमार वंशीय राजांनी ही कुल-स्वामीनी होय. दसनान गोमारी हे देवीचे पुजारी आहेत.

(कन्याग, शक्तिअंक १४।६७६)

या प्रमुख मंदिरान्यतिरिक्त या शहरात चौमण्य योगिनी मंदिर, नगरकाळी आणि दीट मेल अंतरार गडदाली ही प्रेक्षणीय स्थळे आहेत त्याचप्रमाणे शौरधार त्रिन्वात कोतवाल घानी या देवतेने एक मंदिर आहे

सिद्धराज जयसिंह पाटणनरोस याने गुजराथमधील सरस्वती तीर्थाच्या ठिकाणी सहस्र शिवलिंगे आणि १०८ हरसिद्धीची पीठे निर्माण केलेली आहेत. (सरस्वती पुराण, अध्याय १६, पृष्ठ १३६). तसेच छौराघात हर्षदमाता नामाचे एक देवीपीठ आहे. ते द्वारकेजवळ एका पर्वतावर आहे. त्या ठिकाणी अशी कथा प्रचलित आहे की, विभ्रमादित्य राजाने देवीची आराधना केल्यावर ती प्रसन्न झाली आणि आपल्यावरोग याने तिला उज्जैन येथे नेले. दोन्ही क्षेत्त्रांमधील यंत्रांमध्ये मात्र बरेचसे साम्य आढळले. देवी ऐवजी तेथे यंत्रांनीच पूजा होते. यामुळे दिवसा देवीचा मुक्काम उज्जैन येथे आणि रात्री या ठिकाणी असतो असे भक्त मानतात. (कन्याण, श्रेत्रअंक १९५७, पृष्ठ २१६)

उज्जैनचा महाकाळ प्रसिद्धच आहे. कारण १२ ज्योतिर्लिंभापैकी तो एक आहे.

वडोदे शहरी माडवी भागात वडीवाली पौळाच्या नाक्यावर अंबाजीचे एक मंदिर आहे. वाल्मिकि ही हरसिद्धि देवता असून, तिला अंबाजी हे नाव मिळालेले आहे. उज्जैनचा राजा विभ्रमादित्य याची ही इष्टदेवता आहे, हे आपण नर पाहिलेच आहे. या देवीचा वेताळ हा मदतगार होता. या दोन देवतांच्या साहाय्यानेच विभ्रमादित्याने अचाट पराक्रम आणि अनेक परोपकारी कृत्ये केलेली आहेत, त्या राजाचा मृत्यु येथेच झाला. सिंहासनावर हरसिद्धि माता विराजमान असून दोन्ही बाजूंना दुसऱ्या दोन देवता आहेत, चैत्र शुद्ध ५ ला देवीचा पाटोत्सव मोठ्या धूमधडाक्याने होतो. (कन्याण, शक्तिअंक, पृष्ठ ६७१)

विभ्रमादित्याचा मृत्यु वडोदे येथे झाला, असा बरील क्षेत्रातील लोकांचा दावा आहे. पण आपण मात्र त्याचा मृत्यु उज्जैन येथील मंदिरात झाला असे धर पाहिले आहे. ही दोन्ही विधाने शक्तिअंकातीलच आहेत. तेहा पुराव्यां-अभावी सत्य परिस्थिती समजणे काय कठीण आहे.

इंद्रवशा

होती पुरी उज्जयिनी प्रधीतशी । श्री विक्रमादित्य सदा जना शशी ॥
क्षिप्रातर्दी सन्निध ज्योतिर्लिंगच्या । पादारविंदी हरासिद्धी देविच्या ॥३॥
देवी कुलस्वामिनी राजवंशिचे । राजा पदानिष्ठ सदैव मूर्तिर्चें ॥
अर्पा शिराते परि येत मागुतें । धर्षित गेष्टा हरासिद्धि देविते ॥ ४ ॥

(४९) हर्षदमाता

सौराष्ट्रामध्ये यतुं नदीच्या उत्तर तीरावर, मिअर्नाजवळ गावची नावाचे खेडे जाडे मूळ द्वारकेपासून हे स्थान साधारणत १० मैल अंतरावर आहे. हे गाव लहान लहान टेकड्याचे वनलेले असून यांना 'कक्कू टेकड्या' असे म्हणतात. कक्कू हे नाव या टेकड्यांना येण्याचे कारण असे, एकदा दारु आणि पार्वती यांचे अतिशय कडाक्याचे भाडण झाल्यावर दारुवर रागावून पार्वती कौरड्याचे रूप धारण करून या भागात येऊन लपून बसली होती म्हणून या टेकड्यांना कक्कू हे नाव प्राप्त झाले आहे या टेकड्यावर हर्षदमातेचे देवालय आहे. या भेतावरून दूरवरची समुद्रावरची नद्यानाची वादतूक दिसू शकते

या देवतेसमधी अशी कथा प्रचलित आहे की, पार पूर्वी हर्षाविंदी जहाजे या टेकड्याच्या गावने जाण्याचे गळीत असत कारण जसे घटले होते की, ज्या काही नागाड्यानी या टेकड्याच्या गावने जाताना देवीचे मंदिर पाहिले होते तिचा मंदिरापासून ती जहाजे दिसू गतनी अशा समजवणील दिवणी आली होती, त्या वेळी ती तारवतार समुद्रात बुडाली होती म्हणून नद्यानाच्या सुरणार्थ काही नागाडी मंदिराजवळून न जाता थोडासा वळमा येऊनच प्रवास करीत असत परिणामत त्यांना अधिक वेळ तर लागेच पण क्वचित् प्रसंगी सर्वस्व गमावण्याचा धोकाही पत्करावा लागे

ही अट मान्य केली हा हा म्हणता हा वृत्तात सगळीकडे पसरला आणि समारभाची तयारी सुरू झाली साधारणतः जितक्या पायऱ्या होत्या त्याहूनही अधिक रेंडे जमविण्यात आले, सर्व तयारी पूर्ण झाल्यावर व्यापाऱ्याने देवीला राली उतरण्याची विनंती केली देवी राली येण्यास निघाली एकेक पाऊल ती हेतुतच सावकाश टाकित होती या तिच्या 'आस्ते कदम' चालण्यामुळे जमविलेले सर्व रेंडे सपले अधिक होते तेही सपले पण तरीही देवी पायध्यापर्यंत पोहोचलेली नव्हती व्यापाऱ्याला वागले की, हा प्रनाय देवीने मुद्दामच घडवून आणलेला आहे परंतु या प्रनायामागे भक्ताची फसोटी पाहण्याचाही तिचा हेतु असला असा त्या व्यापाऱ्याला शक्य आला याकरिता त्याने सर्व रेंडे सपल्यावर त्याने आपल्या घराण्यातील एक एक माणूस, मुले, मुली, स्त्री याप्रमाणे बळी दिली आणि शेवटी आपले उलीदान करण्याचे योजिले तत्पूर्वी शेवटची विनंती म्हणून देवतेला तो इतकेच म्हणाला, 'भक्ताला वचन देऊनही तू पायध्यापर्यंत येऊ नसली नाहीस माझ्या घरातील मडळीचा बळी मी पूर्वीच दिला आहे आणि आता माझाही प्राण तुला अर्पण करतो पण हे ज्ञान्यवर तरी सतुष्ट हो आणि आपले स्थान पायध्याला घेऊन ये, म्हणजे नावाड्याचा जीव भाड्यात पडेल' इतके बोलून त्याने आपले उलीदान केले

केवळ लोफ्फल्याणार्थ व्यापाऱ्याचा हा निर्धार पाहून देवी सतुष्ट झाली आणि व्यापाऱ्यासह सर्व मडळीला तिने प्राणदान दिले मात्र तेथे देव आहे आणि निर्हेतुफ सेवा केल्यास तो अवतार घेऊन भक्ताचे रक्षण करतो, याची गारवार प्रचीति येते नी अशाच प्रकरणाप्ररून ! त्यानंतर देवता पायध्याजवळ निरंतर निवाससाठी राहिली सर्वानी तिला मुदर मंदिर बांधून दिले व्यापाऱ्याचा यग अरुड या भूवरी वाढेल असा देवीने त्याला आशीर्वाद दिला वास्तविक हे महाकालीचे स्वरूप आहे परंतु नागाड्याचे अपघात टळले, देवी रगत खाली आली, जगदुशाहा व त्याच्या मुलामाणसाना जीवदान मिळाले या सर्व सामूहिक आनदाने जनता हर्षोल्लसित झाली आणि त्या दिवसापासून देवीला हर्षदमाता म्हणू लागले देवीचा पायध्याजवळ निवास झाल्यामुळे टेन्डीवरील स्थान निस्तेज झाले आणि अपघात होण्याचे संकट कायमचे टळले

(काठेवाड जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ ४३९)

असे सांगतात की, उज्जैनच्या विभ्रमादित्य महाराजानी या देवतेची उपासना केली होती आणि देवी प्रसन्न झाल्यावर तिच्या आपल्या राजधानीच्या ठिकाणी नेले होते त्यामुळे या देवतेचे वास्तव्य दिवसा उज्जैन येथे व रात्री या मूळ ठिकाणी असते असे भक्त मानतात येथे नृतीपुढे यत्राची पूजा होते

(फण्याण, क्षेत्रजक १९५७, पृष्ठ ४१९).

(५०) हिंगुळा (१)

या देवतेच्या उत्तर्तीची कथा अशी शंकराना पार्वती व गंगा या दोन स्त्रिया होत्या गंगेसह शंकर श्रीचा करण्यासाठी म्हणून वायव्य देशात, ह्या वेळी ज्ञात असलेल्या 'गलाहिक' वनात गेले (म्हणजे पूर्वाचा वाहिक देश असावा) लिंग पुराणामध्ये म्हटले जाई की, शंकर रावणाच्या भयाने कैलास सोडून त्या ठिकाणी गेले पण ते कोठे गेले हे मान पार्वतीला सुळीच मागत नव्हते परेच दिवस झाले तरीही ते परत येईनात तेव्हा पार्वतीने त्याचा शोध घेण्याचे ठरविले आणि गुप्त वेद्याने फिरत फिरत ती या स्थळी आली तेथे तिला शंकर गंगेसह सापडले या कृत्याच्या स्मरणार्थ तेथे मंदिर बांधले गेले आहे हिंगुळा नदीच्या तीरावर हे देवीचे स्थान आहे म्हणून देवीला हिंगुळा हे नाव आले असते (कथारत्नपतर, स्तवक १४)

देवी भागवत स्कंद ७।३९ व ब्रह्मवैवर्त पुराण, कृष्णजन्मखंड ७६।११ यामध्ये या देवीची माहिती योग्यपणे आलेली आहे

ह्या वेळी भारताच्या सीमा काबूल, कदाहारपर्यंत मिडलेल्या होत्या त्या वेळी हे शक्तिपीठ भारतामध्येच होते, परंतु कालांतराने ऐतिहासिक प्रमाजने होत गेल्यावर सध्या हे पीठ रजिस्तानमध्ये म्हणजे पर्यायाने पाकिस्तानच्या हद्दीत गेले आहे कलात शहराच्या दक्षिणेस सुमारे बीस ते पचवीस मैल अंतरावर काही रूपाचा 'हरमोनी टेक'चा' म्हणून ओळखल्या जातात, त्यामध्ये हिंगुळी नदीचा उगम झालेला आहे दक्षिणेकडे सुमारे ३०० मैल प्रवाह वाहत गेल्यावर कराची शहराच्या वायव्येस सुमारे १०० मैल अंतरावर स्तेन भिआनी या उप सागराला ही नदी मिळते मागात मरूठा त्रैकट्यामधून प्रवाह जात असताना या देवीचे स्थान जाई या स्थानाची उंची अंदाजे ३७०० फूट असून पीठप्रत पोहोचण्याचा मार्ग अतिशय जटिल व दुर्लभ असल्यामुळे जाणारा आहे

येथपर्यंत येतात. देवालयाच्या बाजूची उंच शिखरे साहाजिकच पर्वतावरील रम्य वनश्रीने वेष्टिलेली आहेत. या ठिकाणच्या मंदिराबाबत कलाशिल्प व सौंदर्य यांची अपेक्षा करणेच चूक ठरेल. कारण शिल्पकामाचे कारागीर व साहित्य नेणे हेच मुळात कठीण. त्यामुळे देवीची मूर्ति एका खडकाच्या भव्य कपारीत वसविलेली आहे. हिंदुधर्मपद्धतीचे दोन लहानसे घुमट येथे बांधलेले आहेत. देवीच्या समोर व तिच्या दोन्ही बाजूंना कठडा बांधलेला आहे. शेंदूरचर्चित अशा काही काठ्या देवीजवळ तयार ठेवण्यात येतात आणि क्वचित प्रसंगी प्रवासी त्यांना उप-योगही करतात. काठीच्या मदतीशिवाय मार्गावरून चालणे कठीण जाते. कपारीची उंची विशेष नाही. त्यामुळे पुजारी अगर यात्रेकरू यांना मान वाकवूनच आत प्रवेश करावा लागतो, इतर ठिकाणच्या या देवतेच्या मूर्ति पाहता येथेही मूर्ति अष्टभुजा महिषासुरमर्दिनी देवीची असावी, असे अनुमान करता येते.

या ठिकाणी एका गोष्टीबाबत घोडेसे अधिक लिहितो. भारतामध्ये अशी वरीचशी काही पवित्र स्थाने आहेत (उदाहरणार्थ, गाणगापूर येथील दत्ताच्या पादुका) की, ज्या ठिकाणी मान वाकवून किंवा हुना सरपटत जाऊनच गाभान्यात प्रवेश करावा लागतो, हे असे का याबद्दलची काही कारणे संभवतात. ती ही अशी—(अ) सद्गुणी आणि शुद्ध चारित्र्याच्या माणसानेच आत प्रवेश करावा, (आ) परमार्थपासून देवतांचे रक्षण व्हावे, (इ) अशा थिकट मार्गातून आत जाण्याचे धाडस तो स्वरीदुरी निस्सीम भक्ति करणाराच करील, इतर वाहेरूनच दर्शन घेऊन जातील, त्यायोगे मंदिराचे पावित्र्य जतन करून ठेवता येईल, हा हेतू असावा. नासिक येथील पंचवटीतील सीतागुंफेत अद्याच लहान दरवाजातून प्रवेश होतो. विंध्यप्रदेशात चुनार येथील दुर्गादेवीच्या मंदिरात एका लहानशा खिडकीतूनच प्रवेश करावा लागतो. या भावनेवर आधारलेली इतर धर्मीयांची ही उदाहरणे पहा—

समरकंद येथे कुराणाची एक पोथी टेवलावर टेवलेली आहे. जो कोणी यवन या टेवलाच्या त्वावून, टेवलाला धक्का न लावता पलीकडे जाऊ शकेल, त्याच्या पाठीचे सर्व रोग बरे होतात. गुर्जरवंधूंचा महिलाधर्म पुत्रप्राप्ति व्हावी अशी मनीषा असल्यास, एखादा जैन साधु प्राणतिक्रम उपोषणात मरण पावल्यास त्याच्या अंत्याग्नेच्या येळी त्याच्या ताटीग्राहण सरपटत जातात. वटोदे दाहरी एका यवन फकीराच्या नावाची एक भोक्के असलेली परशी आहे. त्याच्या छिद्रातून कोणीही भक्त सहज त्राऊ शकतो, पण चोरी करणारा इतम जाऊ शकत नाही. जपानमध्ये नारा या प्रसिद्ध दाहरी एक बुद्ध मंदिर अगून तेथे मंदिराच्या भव्य खांब्यांमध्ये एक वस्तुळाकार भोक आहे. त्यामधून आरपास जाणारा मनुष्य पुण्यात प्राणी समजला जातो.

(जेम्स, धर्मकोश).

ऋग्वेद काळात अपाला नावाच्या एका स्त्रीने आपल्या कमरेवालील भाग व्यापिलेले करण्यासाठी इद्रदेवाची प्रार्थना केली, तेव्हा त्याने तिचे सर्व शरीर आपल्या रथाच्या चाकातून दोनतीन वेळा ग्राहून काढले, तेव्हा ती स्त्री संपूर्ण रोगमुक्त झाली. (ऋग्वेद, ८ मंडळ)

या देवीच्या स्थानाजवळच एक गणपतीचे मंदिर आहे, याराजतची कथा अशी आहे. एकदा पाडवानी राजसूय यज्ञ करण्याचे योजिले. देवता स्थापन झाल्यावर यज्ञाचा अक्षय्य सर्वा राजाकडून मिजयपद घेण्यासाठी सोडला गेला, तेव्हा तो फिरत फिरत या स्थानाजवळून जात असताना गणपतीने त्याला अडविले आणि बांधून टाकले. या अक्षयाचे रक्षण करण्यासाठी प्रत्यक्ष अजुन त्याच्याखोरीत होता. गणपतीने आपला घोडा का अडविला याचे कारण अप्रत्यक्षरीत्या शोधावे म्हणून त्याने देवीला विचारले असता तिने सांगितले की, 'राजसूय यज्ञाच्या अंतर्भा पाडवानी गणपति पूजन केलेले नाही ते करण्याचे तसेच राहून गेले आहे. त्यामुळे गणपति चिडला असल्याने त्याने घोड्याला अडवून ठेवले आहे.' शेवटी देवीच्या मध्यस्थीने आणि अर्जुनाने गणेशाची विनाशार्त क्षमा मागितल्या पर त्या यज्ञाचाही मुटका झाली आणि त्याचा पवास पुढे चालू झाला (कथाकल्पतरु, स्तवक १४)

त्रिटिंग रियासतीच्या बळी जटा भागाचे विभाजन झालेले नव्हते तेव्हा कराची शहरापासून आग्राच्या सडकवार्ताने यात्रेकरू टोळीटोळीने या क्षेत्रात गत असत मिथानी या त्रिटिंग गणपति असलेल्या शहरी यात्राकर बसले केला जाई तेथे जाऊन जालेल्या मकानांनी ज्या गाणी पाठविल्या त्यांची नोंद झालेली आहे त्यापैकी हे काही अनुभव पाहा—

(१) हाती अब्दुल गनी या नावाचा यात्रेकरू म्हणतो, 'मंदिराच्या बाजूला एक विहीर आहे त्यामधील पाणी वेढा वेढा उरळी मारून वर येते नदीच्या पात्रासाठी पाण्यासारखे ते किंचित् गळूळही दिसते पाणी जेव्हा उरळी मारी तेव्हा आराज ऐहू येई या चमत्कारानुळे मानिक हिन्दु यात्रिक या विहीराला फुले, गुपारी, नारळ, लजग, येलदोडे, रदाम इत्यादि अर्पण करीत ग्यादे वेळी पाण्याने लवकर उरळी मारली नाही तर त्याची प्रार्थना करीत, 'गगामाते, लजकर वर ये, आम्हाला दर्शन दे आणि आमचे पापशान्न कर' अशी प्रार्थना केव्हाच पाण्याने उरळी मारली म्हणजे पुढे कुला नारळांनी पूजा करील नंतर त्या वस्तु पर काढून घेत आणि प्रकाल म्हणून भक्षण करीत

त्या वेळी पिहिरीच्या पाण्यातून एक तलवार वर जाली आणि तोच देवीने दिलेला प्रसाद असे समजून उमप्रभूने ती घेतली या कृपाप्रसादामुळे त्याने दक्षिण भारतावरही स्वारी करून आपली सत्ता पळकट केली तो प्रसाद मिळाल्यावर उमप्रभु सर्वत्र विजयीच होत गेला

या देवतेचे स्थान जरी पापीपुराणामध्य जतभूत होत, तरी प्रत्यक्षात त अनेक दिवस अज्ञातच होते ते गोधून वाडण्याची महत्त्वाची कामगिरी एका धाडसी ब्रिटिश प्रवाद्याने केली नदीच्या मुखापासून काठाकाठाने तो वर सरत नदीच्या उगमाकडे जात असताना मार्गात त्याला या क्षेत्राचा शोध मरान टेकड्यामध्ये लागला त्या ठिकाणी अनेक दगडावर त्याला देवीला पळी दिलेल्या पशूचे रक्त साडलेले दिसले आणि त्या अनुरोधाने त्याला हे स्थान निश्चित करता आले यासंधीची सविस्तर हकीकत जेम्स धर्मकोशात (भाग ६, पृष्ठ ७१५) यात दिलेली आहे जिज्ञासूनी ती अध्यायून इतीपर्यंत अवश्य वाचवी

कै गगाधरणाची जाभेकर यांनी त्याच्या दर्पण मासिकात या देवीसंधी माहिती लिहिताना म्हणतात की, हिंदुळा पुराणात असे वर्णन आहे की, लक्ष्मण रावणावर विजय मिळवून आल्यावर श्रीरामचंद्रप्रभु या देवीच्या दर्शनाला गेलेले होते प्रथम वेळी त्याचे देवीच्या दूतांरोबर युद्ध झाले आणि त्यात त्यांना माघार घ्यावी लागली नंतर श्रीरामांनी देवीची मनाभावे प्रार्थना केली आणि दर्शन देण्याची विनती केल्यावरच, तिच्या कृपाप्रसादाने त्यांना देवीचे दर्शन घट्ट झाले श्रीरामचंद्र ज्या मार्गाने या क्षेत्रात गेले, त्या मार्गावर अनेक तीर्थे उत्पन्न झाली आणि अन्याहत त्या त्या ठिकाणी यात्रेकरू आदरभाव अर्पण करीत असतात प्रथम कराची शहराजवळ रामनाग, पुढे गोरप तलाव व तुंग भैरव ही स्थाने हव नदी उतरल्यावर अगमर आणि देवीच्या दूतांनी श्रीरामाचा पराभव केला ते क्षेत्र मेरूमल्ल भवानीची पिहीर, हनुमताची राई या ठिकाणांवरून पुढे गेले म्हणजे लक्ष्मणाने राण मारून सीतामाईसाठी उत्पन्न केलेले पाण्याचे ठिकाण लक्ष्मणूद आहे नंतर सीतेचे पुत्रे तीर्थ असून, राजा गोपीचंद याचे देऊळ आढळते यालाच सुसलमान लोक 'पीरकट्टा' म्हणतात तेथून काही अंतरावर सोमयानी क्षेत्र असून नंतर गुरूचेल्याचा राण हे क्षेत्र आहे याचे महत्त्व वर्णन करताना सांगितले जाते की, मार्गावर पाण्याचे दुर्भिक्ष असल्याने, गुरु शिष्य दर्शनाला जात असता, शिष्याने गुरूजवळ पाणी मागितले, पण गुरूने त त्याग न दिल्याने, त्याचा अंत झाला जसातू गुरूचे हे वतन देखील आजडल नाही आणि तिने त्याच्या गुमडीतील सव पाणी घापून घेतले यामुळे गुरूचाही अंत झाला यास्तव हे नाथ पडलेले आहे पुढे मार्गावर सात कुडे लागतात, त्यांना रामकूप म्हणतात

थेथील महत्त्व असे की, नारळ ठेवून देवीला प्रार्थना केली म्हणजेच कुडानून प्रवाह बाहेर येतो आणि मत्काला पाणी मिळते एरव्ही प्रवाह बाहेर सतत वाहत नाही घातकीपाणवळ मजान नदीच्या काठी अकरा कूप आहेत असे देवीचा पुजारी वर्ग सांगतो

कराची शहराच्या वायव्य दिशेला सुमारे ५० मैलावर या देवीचे क्षेत्र पहाडानर आहे रेंतीची मैदाने व डोंगराची शिखरे यानून मार्ग काढाया लागतो बाटेत पाणी क्वचितच सापडते आणि मिळेल तेही मचूळ असते रस्त्यानून कोठे कोठे गंधकाचे खडकही दिसतात. मार्ग दुषंट अश्याने देवीचे गोसावी पुजारी मकाना नेण्यासाठी कराची व इतर शहरापर्यंत येतात त्यानाच आघवे म्हणतात ठडा या शहरी एका गृहस्थाला गदगाही सनद असून त्याला काही करभार देऊन आघवे घेऊन जातात. या गृहस्थान्या ठिकाणाला हिंदूचा पीर असे नामाभिवाण आहे.

दवीचे मंदिर लहानसरच खडकान कोरलेले आहे. इतर क्षेत्री मंदिरावर जय विजयाच्या मूर्ति माडलेल्या असतात पण या पहाडी देवतेने आपले जय विजय म्हणून दोन पर्यंतगिरारेच निवडली आहेत आणि त्याना जय विजय संवोधतात या मार्गावर सात दरवाजेही आहेत, पण तो मार्ग अतिशय कष्टदायक असल्याने, तिथडे सहसा कोणी जात नाही मंदिराच्या आसमतात सूर्य, चंद्र, पहा, महिषासुर याची स्थाने आहेत या ठिकाणी आघवे सागतील त्याप्रमाणे शौर मुडगादि धार्मिक विधि कराय लागतो भारतीय शास्त्रकारानी ८४ लक्ष योनी मानलेल्या असून त्या तरून जाण्यासाठी मानव-देह दिलेला आहे त्याचे प्रतीक म्हणून या क्षेत्री चवन्याऐशी पाषाण चट्टन पार व्हावे लागते थेथील सर्व यात्रा शास्त्रानर 'अतीत' कुडाल स्नानविधि शास्त्रानरच यात्रा पूर्ण होते

या देवीला हिंगळजामाता, कालीमाता, महामाया, नानीरिची अशी अनेक नावे आहेत भाटिया आणि वाणिया लोकांची काही वन्तीही आहे

(दर्पण, मे १८४०, पृ ४८-५१)

नियारण्यासाठी स्वतः श्रीरामचंद्र आलेले असावेत आणि म्हणून या लहान सहान तीर्थोची निर्मिती झाली असावी.

ही देवता सिंधु सस्कृतीमधील मानली गेली आहे. याचा अर्थ आर्योंच्या पूर्वापासूनच तिची स्थापना झालेली असावी आणि आर्योनी वृत्तिपीठामध्ये तिचा उभावेश केला असावा. सिंधु संस्कृति असजरी दक्षिणेकडे सरली, तसतशी दक्षिणेकडे या देवतेची मन्दिरे दिवू लागली आणि ती पश्चिम किनाऱ्यावर पसरली. सौराष्ट्रातील आशापुरी देवीचे भक्त या देवीचेही भक्त आहेत. भायसार सिंधी समाज, मध्यप्रदेशातील जोगी समाज, पंचमहालक्ष्मील पेटलिया समाज, गुजराथमधील रावळ घराणी, जोधपूरकडील खडी ही गुराडी जमात, निमाडकडील जादुगार जमात आणि काही वन्य जमाती या देवीच्या उपासक आहेत. बलुचिस्तानमधील यवन समाज या देवीला 'नानी त्रिती' या नावाने ओळखतो. कुशान वंशाने या देवीचे चित्र आपल्या नाण्यावर घेतले होते. सिरिया, पर्शियाकडील नानिआदेवी व बॅबिलोनमधील नन्ना देवी, ही नावे म्हणजे हिंगुळा देवीच्या नावाचाच अपभ्रंश असावा असे दिसते. सनपूर्व सहाव्या शतकापासून या देवीची उपासना तिकडे चालू होती. भारतात शक व कुशाण राजवंश या देवीचे उपासक होते. चाणक्येन्यात निनाई नावाची क्षूद्र देवता आढळते, ती हीच असावी.

(जेम्ब, धर्मकोश).

वसंततिलक

श्री सांन रावण मये तरि एकदांही ।
 गंगेसहीत लपला निविडा वनीहीं ॥
 वांच्छीत पार्वति तदा शिवरूप भेट ।
 शोधादि शोध करितां शिवभेदि होत ॥ १ ॥
 वायव्य देशि वन वालटिका असेची ।
 तें आद्यरूप तव हिंगुलजे तिथेंची ॥
 यज्ञाश्च तो फिरत जाय वनीं क्रमानें ।
 नूं सोष्टपी अडविता गण नायकानें ॥ २ ॥
 वायव्य देशि बलुची जनस्थान आहे ।
 हिंगोल नाम मरिना अजि वाहताहे ॥
 तेथें प्रवाह तटि हिंगुलज देवी पाहें ।
 नानीबिनी म्हणुनि यावनि जाणती हे ॥ ३ ॥

(५१) हिंगुळा (२)

वर आपण पाहिलेच आहे की, सिंधु संस्कृति दक्षिणेकडे सरकल्यावर त्या संस्कृतीची देवताही त्या भागात आली आणि अनेक ठिकाणी तिची मंदिरे उभारली गेली. त्यापैकी दोन प्रमुख स्थानांचा उल्लेख या ठिकाणी करण्याचे योजिले आहे. कारण त्याला पूर्ण इतिहास आहे.

(१) नवनाथ पोथी अध्याय ४ मध्ये असे वर्णन आहे, की नाथ सांप्रदायी मत्स्येंद्रनाथ वानी रामेश्वराला भेट दिली. येथे त्यांनी साक्षात् हनुमानाचे दर्शन घेतले, त्याच्यासरोवर सगळ्या जोडले जाणि प्रचार करित करित दक्षिण किनाऱ्यावरून उत्तरेकडे प्रवास करित असताना एक निरिड अरण्यामध्ये आले. त्या ठिकाणी त्यांना हिंगुळा देवीचे स्थान सादर केले. या स्थानाच्या रक्षणासाठी अनेक शक्तिपीठे, डाकिणी पाहा घाबर होत्याच. त्यांनी नाथाची योग्यता ओळखली नाही आणि त्यांना देवीकडे जाऊ देण्यास विरोध केला त्यानंतर दोघामध्ये युद्ध झाले आणि नाथानी त्या स्त्रीवीराना वीणतीहि जराम न करता केवळ आपल्या अस्त्रविद्येने विवस्त्र करून पिटाळून लावले. पराजित व फणित झालेले हे पद्मारेकरी पळतच देवीकडे गेले आणि तिला झालेला उचात कथन केला. देवीला हा अपमान सहन झाला नाही आणि ती स्वतः युद्धास निघाली. देवी व नाथ या दोघाचे तेंघे घनघोर युद्ध चालू असता अकर त्या ठिकाणी प्रकट झाले आणि त्यांनी परस्पराची ओळख करून दिली दोन्ही पक्ष शत्रूंचेच सेवेकरी, त्यांनी आपसात युद्ध करणारे नव्हे म्हणून अकरानी समेत निर्माण केला या वेळी हिंगुळादेवीने मत्स्येंद्रनाथाना स्पर्शाशक्ति हे दिव्य साधन दिले. हे स्थान कोणते असले याबाबतची निश्चित अशी माहिती उपलब्ध नाही पण पोथीमध्ये या युद्धानंतर नाथानी अहळ (रत्नागिरी) या ठिकाणी भेट दिली असा उल्लेख आहे. त्यामुळे असे म्हणता येते की, हे स्थान गोव्याच्या दक्षिणेस कोडेतरी जंगलत असते.

(२) चौल (कुलारा) या ठिकाणी हिंगुळा देवीचे एक स्थान आहे. चौल हे अतिशय प्राचीन स्थान आहे. याला पूर्वी चपावती अथवा रेवतीका क्षेत्र म्हणत असत. गावाची नावे परिरिथित्यनुरूप कधी बदलत जातत याचे चौल हे उच्चम उदाहरण आहे. रेवतीका क्षेत्र असे नाव घेण्याचे कारण असे की, बलरामाची पत्नी रेवती हिला हे गाव पार आवडले. त्यानंतर कित्येक दिवस ती या ठिकाणी राहिली. म्हणून या गावाला रेवतीका क्षेत्र हे नाव पडले सन १५० साली शीक प्रवासी टॉलेमी याने या गावाला भेट दिली होती, त्या वेळी याने याचे नाव सिनुला उपा टिगुळा असे दिले आहे पण त्याच वेळी

केनरी गुद्दामध्ये याचे नाव चिमुला असे लिहिले गेले आहे. सन ५२५ मध्ये ज्या वेळी चीक व्यापारी भारतावरोबर व्यापार करित असत, त्या वेळी ते या गावाला 'सियोर' असे म्हणत. पुढे चिनी व्यापारी आल्यावर सन ६४२ साली याला चिमोला असे संबोधतात. अकराव्या शतकात अरब व्यापारी याला जैमूर अगर् जैमूर असे म्हणत. या इतिहासावरून असे निश्चित म्हणता येते की, भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार या वंदरातून चालत असे आणि हा व्यापार अनेक देशांवरोबर निगडित होता. बाराव्या शतकात शिलाहार घराणे या ठिकाणी राज्यव्यवस्था पाहू लागले. शिलाहार घराण्याच्या दुसऱ्या दोन शाखा ठाणे (उत्तर कोकण) आणि कऱ्हाड या ठिकाणी होत्या. त्याच वेळी या गावाला चेमुली हे नाव आले. सन १४७० साली एक राक्षस प्रवासी (निकितीन) भारतामध्ये आला असताना या शहराला तो चिचिल असे म्हणतो, आणि त्यानंतर मात्र चोल हेच नाव कायम राहिले आहे.

(कुलाबा जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ २७२).

शिलाहार वंशातील एका राजाने या गावाला प्रतिकाशी वनविण्याचे ठरविले आणि दृष्टाताप्रमाणे हे काम एका रात्रीत पुरे करण्याचे योजिले. परंतु ब्रह्मदेवाला ही महत्त्वाकांक्षी योजना मान्य झाली नाही. त्याने हिंगुळा देवीला कोंबड्याचे रूप देऊन उजाडण्याच्या पूर्वी बराच काळ आधी आरविण्यास लावले. तरीही तेवढ्या कालावधीत ३६० देवालये बांधून पूर्ण झालेली होती. तसेच मंदिरापुढे तलावही तयार झाले होते. कालांतराने जरी थरीच स्थाने नष्ट झाली असली तरी अद्याप ६० मंदिरे सुस्थितीत असल्याचे समजते. कोणाला हा कथामाग जरी अतिरंजित वाटला, तरी त्या राजाचे कर्तृत्व घ्यानी येण्यास पुरेसा आहे.

दहाव्या शतकात किंवा किंचित त्यापूर्वीही व्यापारानिमित्त गुजराथमधून काही भंडसाली शक्तीमधील घराणी या स्थळी आली. कारण परदेशावरोबर याच वंदरातून व्यापार चालत असे. साहजिकच हा समाज आर्थिक दृष्ट्या सुस्थितीत असल्याने आणि हिंगुळा ही त्यांची कुलदेवता असल्याने त्यांनी येथे दत्त टेकाड म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भागात देवीचे मंदिर बांधले. सुदैवाने अद्यापही ते सुस्थितीत आहे. शिलाहाराच्या पूर्वी हंसध्वज आणि मुखध्वज राजांची हीच राजधानी होती. पंधराव्या शतकात पोर्तुगीजांनी भारतात आले पाऊल ठेवल्यावर आणि या भागाचा ताबा मिळविल्यावर त्यांनी येथील अनेक मंदिरांची मोडतोड केली, त्या मोडतोडीची दळ या मंदिरालाही लागली. पण पुढे आम्ही घराण्याची सत्ता प्रस्थापित झाल्यावर त्यांनी या देवालयाची डागडुजी

केली हे मंदिर उच्चार अस्त्याने सुमाने ५०० पायन्या चढून वर जावे लागते मंदिर व आसपासची वनश्री रमणीय अस्त्याने प्रेक्षणीय स्थळात याची गणना होते देवीची मूर्ति अष्टभुजा महिषासुरमर्दिनीचीच आहे. कोंजडा ओरडताना तोंड वर करतो, त्याप्रमाणे मूळ उर्ध्व दिशेकडे आहे

(श्री वगवत रामकृष्ण, नवशक्ति, मुंबई)

प्रतिमाही निर्माण करण्याची प्रतिष्ठा ज्याप्रमाणे या ठिकाणच्या राजाने केली, त्याच सदरमात दुसऱ्या एका ठिकाणचा वृत्तात पाहाणे योग्य होईल. शिवणी (वडाण) जिल्ह्यात अष्टा नामाचे एक गाव आहे त्या शेती तीन हेमाडपती मंदिरे उभी आहेत या मंदिराने वैशिष्ट्य म्हणून असे सांगता येईल की, मंदिराच्या दगडाचे साधे लोखंडाच्या पत्र्यानी एकमेकात जपडून टाकलेले आहेत त्या भागात हेमाडपताविषयी असलेली समजूत मात्र बरीच अतिरजित दिसते ते असे समजतात की, हेमाडपत हा एक बडा जादुगार होता त्याची माता जमत च वारली अस्त्याने आणि मातृसुखाला तो पारला झाला असल्याने त्याला नेहमी असे वाटे री, पूर्वजन्मी आपण पार पापे केली असली पाहिजेत तेव्हा या पापाचे शालन करण्याच्या हेतूने आणि हा कलक धुऊन टाकण्याच्या दृष्टीने त्याने एका रात्रीत २५००० मंदिरे बांधण्याचा अतिशय धाडसी विचार योजला पण हे काम देवी मदनीशिवाय होणे अशक्य वाटल्याने त्याने मिलोनच्या राजाची मदत घेण्याचे ठरविले, कारण मूर्धलोकार त्याचे वजन होते या विचाराने तो मिलोनला गेला पण त्याच्या दुर्दैवाने मिलोनचा राजा रोगाधीन असल्याचे त्याला दिसून आले तेव्हा आपल्याजवळील भद्रजाळ या विद्येने त्याने राजाला रोगमुक्त केले आणि आपला मंदिर उभारण्याचा हेतूही त्याला निवेदन केला केलेल्या उपकाराची फेड करण्याच्या विचाराने राजाने आपले वजन रत्न करून सूर्याला काही काळ आपली गति बद करण्यास विनविले त्यायोगे हेमाडपताल भरपूर वेळ मिळून तो आपली प्रतिष्ठा पूर्ण करू शकेल असे त्याने सूर्याला सांगितले मित्रावरील प्रेमास्तव सूर्याने ही गोष्ट कबूल केली या रीतीने हेमाडपताने आपली प्रतिष्ठा पूर्ण केली आणि सकलप्रमाणे २५००० मंदिरे बांधून काढली अर्थात् कालांतराने ती ठर मंदिरे पडली आणि आता त्यावैकी पत्त तीनच सुस्थितीत आहेत

(शिवणी जिल्हा गॅझेट, पृष्ठ १६६)

१ टीप — एका ऋषीला शाप मिळाला की, तो सूर्योदयापूर्वी मरण पावेल तेव्हा ऋषीपत्नीने सूर्याची गति रोखली होती, अशी एक पौराणिक कथा आहे

या ठिकाणी हेमाडपंताविषयी असलेले अज्ञान तर ठळकपणे प्रत्ययास येतेच, पण सूर्याची गति बंद करायला लावणारा हा प्रतापी राजा कोण या-
बद्दलही थोडेसे आश्चर्य वाटल्यावाचून राहात नाही. तेव्हा या कथेमागे काही
रूपक असावे असे निश्चितपणे म्हणता येते. पण ते रूपक काय असावे याचा
मात्र उलगाडा मला झाला नाही व कोणी करूनही दिला नाही.

सोलापूर शहरी स्यावर पेठेत एक महिषासुरमर्दिनीचे मंदिर आहे आणि मूर्तीही
तीच आहे. पण त्या देवीचे नाव मात्र हिंगुळाविका असे बोलले जाते. हिंगुळा
येथील अंबिका असा त्याचा अर्थ असावा. नेमचंद्र क्षीरसागर या भावसार पंथीय
भक्ताने इ.स. १८२२ साली हे मंदिर बांधले व मूर्ति स्थापन केली. मूळ हिंगुळा
शेत्राचे भावसार विधी समाज हा भक्त असल्याने, त्याने हिंगुळा नाव देणे
सहाजिकच आहे. तुळजापुरी अरण्यबुवाचा मठ हा भावसागर पंथीयांच्या ताब्यात
आहे आणि त्यामध्ये हिंगुळा देवी अविद्यत आहे. तेव्हा नाव कुळस्वामिनीचे
पण रूप तुळजापूर भवानीचे, असा योग आल्याने हे जोडनाव प्राप्त झाले
असावे. येथील देवीचा वार्षिक उत्सव नवरात्रामध्ये साजरा होतो आणि १२
बकरे बळी दिले जातात. वरीलप्रमाणे हिंगुळा देवीच्या मूर्ति अष्टभुजा महिषासुर-
मर्दिनी स्वरूप असतात, असा निष्कर्ष काढण्यास प्रत्ययास नाही.

चौल या गावी हिंगुळा मंदिरांच्या व्यतिरिक्त रामेश्वर, दत्तात्रय, सीमेश्वर,
महालक्ष्मी इत्यादि मंदिरे आहेत. या गागात अनेक ठिकाणी बुद्धगुहा दिसून
येतात. माणगावाजवळ कुडा या ठिकाणी २६ व पाली येथे २८ लेणी आहेत.

(कुळावा जिल्हा गॅझेट, पृष्ठे ३०९, ३१२, ४४६)

हिंगुळा देवीचे वर्णन जरी विवरणामध्ये बरेच आले असले तरी तिच्या
मूळ स्वरूपासंबंधी काही लिहिलेले नाही. मूळ ठिकाणी मूर्ति आहे एवढेच
वर्णन आहे. तेव्हा या देवतेची मूर्ति कोणत्या स्वरूपाची असावी, हे निश्चित
करण्यासाठी या संघातील इतर विवेचनाकडे पाहावे लागेल. सोलापूर येथील
हिंगुळाविका देवीच्या मूर्तीचे वर्णन आहे. तेथे सी अष्टभुजा आहे हे लेखकाने
समक्षच पाहिलेले आहे. चांदला-परमेश्वरी देवीचे वर्णन वाचताना असे दिसून
येते की, नारायणमुनींनी हिंगुळा देवीच्या मूळ ठिकाणी तपश्चर्या केली (त्या
ठिकाणी कारभार प्रांती म्हटले आहे पण ते बरोबर नसावे) आणि तेथून देवता
त्यांच्याबरोबर गेली. भीमा-कणिका संगमावर तिने जे स्वरूप नंतर बसविले आहे,
तेही अष्टभुजा आहे. तसेच स्वरूप सन्नती (चितापूर) या ठिकाणी आहे. तेही
चतुर्भुजा पण सिंहावाहिनी आहे. त्यावरून असे अनुमान करता येते की, मूळ
क्षेत्राची मूर्ति सिंहावाहिनी चतुर्भुजा अथवा अष्टभुजा असावी. तसेच पार्वतीने

हिंगुळा देवीचे स्वरूपात शंकराना शोधून काढले. याचा अर्थही असाच घ्यावयास पाहिजे की, हिंगुळा नदीच्या उगमानजवळ तिची मूर्ति स्थापन झाली म्हणून पार्वतीच्या त्या स्वरूपाला हिंगुळा हे नाव प्राप्त झाले.

शार्दूलविक्रीडित

तेजः पुंज सुभिन्न वायुसुतही जोडोनि मित्रापरी ।
 सेतूबंध त्यजोनि उत्तरादेशें मच्छिद्र मार्गो धरी ॥
 हिंगुळा घनदाट काननिं रिचे मांर्गी जइं चालतां ।
 देवीरक्षक द्वारपाल लढती नायांसर्वे देखतां ॥ १ ॥

पंचचामर

विरोध दावितां तयांसि नाथ कोपतो अती ।
 रणांत अष्टभैरवादि वीर लोळवी किति ॥
 फजित वीर होऊनि रणांतुनी पळे घरीं ।
 तदां चढाई डाकिनी अणीक शंलिणी करी ॥
 कशास युद्ध स्वीसर्वे ? विवळ फक्त वो करी ।
 सलज्ज नारिदूत होत, देव वातमी ररी ॥ २ ॥

षसंतविलक

ऐकोनि वृत्त उमजे मनिं हिंगुळा ही ।
 मच्छिद्रनाथ समरीं लढतो स्वयें ही ॥
 देवी स्वयें प्रकटतां चरणां घरीतो ।
 ये स्पर्शशक्ति वर मागुनि आपणा तो ॥ ३ ॥

आले गुर्जर भंडसाळि कुलही व्यापारवाढीस्तव ।
 संपत्ती जमवोनिही उभविती तें हिंशुव्या मंदिर ॥
 आहे संप्रति साठ मंदिर उभें ह्या चौल ग्रामीं महा ।
 भेद्रीं जाऊनि देवि-पाद-कमळा घाला नमस्कार हा ॥ ५ ॥

योगिनी आणि मातृका

मायभूमीवर झालेले परकीय आक्रमण एकटा सेनापती परतवून लावू शकत नाही त्यासाठी संपूर्ण सुसज्ज सैन्याची आवश्यकता असते, परकीय अंमलदारांनी पित्त पडलेला देश जेव्हा एखादा नेता मुक्त करू इच्छितो, तेव्हा त्याला जनसमुदायाचे संपूर्ण पाठबळ अवश्य असते, ही जी परिस्थिति मानवी संस्कृति दिसून येते, तद्वतच ती देवयोनीमध्येही अस्तित्वात आहे. शिवाचे रक्षण आणि कार्य त्याचे द्वादशगण करतात. इद्राचे देवगण म्हणजेच त्याचे सेनिकी होते. पिशाचयोनीतही हाच प्रकार जादळतो वेताळ अगर डाकिणी यंत्र्यांमार्गे त्याचा सेनिकी ताडा असतो. दत्तभक्ताचा असा अनुभव आहे की, नरसेनाची बाडी अगर गाणगापूर या क्षेत्री एखाद्याने जपहृत्य केले, कुमिचारी आचरण केले तर दत्तात्रयाच्या योगिनी त्याचा पाठपुरावा करतात आणि अग्नी अपहृत्ये करणाऱ्या व्यक्तीला कडक शिक्षा देतात, त्याच्यावर पश्चात्ताप करण्याची पाळी आणतात. याचप्रमाणे आदिमाया पार्वतीचे जे सैन्य आहे त्याला योगिनी हे नाव आहे. हे सैन्य ती आपल्या मन सामर्थ्याने, योगरत्नाने पंचभौतिक परिमाणुशक्ति आणि चैतन्यशक्ति याना एकत्रित करून उत्पन्न करू शकते आणि त्याचा आपल्या इच्छेनुसार सशेपही करू शकते.

आदिमायेला दुस्र दैत्याच्या सहराच्या वेळी अनेक वेळा अनेक रूपे घ्यावी लागली आणि त्या त्या वेळी तिला आपल्या स्वस्र विद्यां गणाचीही गरज भासली या भयातील देवताचा इतिहास वानताना आपण पाहिलेच आहे की, युद्ध चालू झाल्यावर अनेक देवतांची निर्मिति जरूरीप्रमाणे झालेली आहे. योगसामर्थ्याने (चैतन्यशक्तीमधून) त्याची उत्पत्ति झाली म्हणून त्यांना योगिनी हे नाव आले असते. मानवदेहातील योगसामर्थ्याच्या जोरावर इमेतील परमाणु-शक्तींमधील ताण मिळवू शकतो, त्याच्या ररयी आपली कामे करून घेऊ शकतो असा तनशास्त्राचा सिद्धांत आहे. त्याच प्रकारच्या सामर्थ्याने आदिमायेने योगिनींची उत्पत्ति केलेली आहे. योगिनींची देहीक प्रविष्ट परिस्थिति वाचकांनी प्पानात घेतली म्हणजे योगिनी आणि मातृका या सुखराम एक नव्हेत हे त्यांना प्पून येईल. मातृका हे योगिनींचे परिणत स्वरूप आहे, तर योगिनी हे मातृकांचे मूलस्वरूप म्हणता येईल.

योगिनी तत्रामध्ये चौथ्या योगिनींची उत्पत्तीची कथा खात्रीप्रमाणे आहे. एकदा मलय ह्या आणि सूर्य ब्रह्मांड नष्ट झाले. पुष्टिन्यासे पंचमहाभूते व मरेश आणि मरेशानी एवढीच शक्त रिताक राहिली. स्वतःच निर्माण केलेले

ब्रह्मांड नष्ट झाल्याने शिवाला राहावयास जागाही उरली नाही, यासाठी त्याने आपली शक्ति महेशानी हिला राहण्यासाठी ठिकाण निर्माण करण्यास सांगितले. महेशानीला या गोष्टीचा राग आला व ती त्याला टाकूनही बोलली. निर्मितीमध्ये शक्ति सहाय्य देत नाही असे पाहिल्यावर शिवाला क्रोध आला आणि त्याने आपल्या शरीराचे भस्म करून घेऊन, त्यामधून घोर नावाचा राक्षस उत्पन्न केला, (शिवाचे एक नाव घोर असेही आहे) आणि अणिमादि अष्टासिद्धि त्याला दिल्या. शिवाचे श्लोघात महेशानी पश्चिम दिशेकडे गेली असता, तिला ते स्वरूप दिसले. घोरानेही महेशानीला पाहाताच तो तिचा अनुनय करू लागला. त्या वेळी महेशानी त्याला म्हणाली की, 'युद्धात मला जिंकल्याविना मी तुला वरणार नाही.' दोघाचे तुमुळ युद्ध झाले. पत्नीच्या सत्वरक्षणासाठी शिवाने लघुरूपाने तिच्या शरीरात प्रवेश केला, तेव्हा घोराचेही तिजपुढे काही चालेना. शेवटी महेशानी घोराला म्हणाली, 'ज्या अर्थी तू माझ्या प्राप्तीचे प्रयत्न चालविले आहेस, त्या अर्थी तू प्रत्यक्ष शिवच आहेस, हे मी जाणले आहे. ब्रह्मानदाची प्राप्ति करून देणारे माझे भव्यरूप मी तुला दाखविते.' पाहता पाहता महेशानीने भयानक रूप धारण केले. त्या वेळी तिच्या तेजोमंडळातून एक एक क्रिणा गणिक, तेजस्वी युयुत्सु व गर्जना करणाऱ्या अनेक स्त्रिया प्रगट झाल्या, त्याच योगिनी होत.

दुसरी उत्पत्ति अशी की, वाराणसी क्षेत्री प्राचीन काळी दिवोदास राजा राज्य करित असता सर्वत्र समृद्धि आणि सौख्य लोकाना मिळत गेल्याने ते विश्वेश्वराला विसरले आणि त्या राजाचीच भक्ति करू लागले. विश्वेश्वराच्या ठिकाणी शंकराना यक्ष्मरूपाने जाऊन राहाणे अगत्याचे होते. नाहीतर परब्री त्या भद्रास्थानावरचे लोकांचे लक्ष उडाले असते. पार्वतीला देखील ही लोकांची वृत्ति आवडली नाही, तेव्हा हरप्रयत्नाने पुन्हा अधिष्ठान प्रस्थापित करण्याचे स्वानी योजिले. शंकराचे महत्त्व प्रस्थापित करान्याचे म्हणजे दिवोदासाचे महत्त्व कमी करावयास पाहिजे होते यासाठी पार्वतीने आपल्या योगसामर्थ्याने योगिनींचा एक तांडा उत्पन्न केला आणि त्यांना वाराणसी येथील लोकांचा बुद्धिभेद करण्यासाठी पाठविले. त्या योगिनींची नावे येणेप्रमाणे.

गजानना, सिंहमुग्धी, ग्वास्या, काक-तुडिका, उद्र-भीषा, हयभीषा, वाराही, शरमानना, उडलित्रा, शिवारावा, मयुरी, रिकयनना, अष्टास्र्मा, कोटराशी, मुञ्जा, निकट लोचना, शुष्मोदरी, ललजिम्हा, स्रद्धा, धानरानना, कृशाशी, वेकराशी, ब्रह्मबुद्धा, सुराप्रिया, कपालहस्ता, रत्नाशी, घुरी, रथेनी, कपोतिका, पादाहस्ता, दंडहस्ता, प्रचंडा, चंडा, चंडप्रिया, शिशुभि, पामक्षी, काटी, क्षिरपापिनी, अहादरावा, कामात्री, मृगाशी, पिपुत्सभा

या वेत्ताळीस योगिनी वाराणसी येथे वास्तव्य करू लागल्यापासून दिवोदासाचे महत्त्व कमी झाले आणि लोकांचा ओढा पूर्वंवत् विश्वेश्वराकडे पळला. या योगिनीची नावे पाठ केल्याने झाकणी, शरिणी, राउस आणि भूलयोनी यापासून यत्किंचितही भय राहात नाही. तसेच सर्वसिद्धि प्राप्त होतात, असे फल सांगितले आहे. (स्कंदपुराण, काशीखंड अध्याय ४५.)

वाराणसी येथे जरी वरील योगिनीची स्थापना झालेली जखली तरी त्या क्षेत्राच्या रक्षणासाठी आणखीही देवता तेथे आहेत. एकदा अगस्ती ऋषींनी कार्तिस्वामींना प्रश्न केला की, 'वाराणसी क्षेत्राचे रक्षण कोण कोण करते, ते कथन करावे.' त्या वेळी स्वामींनी देवता, योगिनी आणि यक्षरात्री लिंगे याची नी माहिती सांगितली ती खालीलप्रमाणे

देवतांची नावे येणेप्रमाणे आहेत.

निद्यालक्ष्मी, लज्जिता, विश्वमुखा, याराही, शिवदूती, ऐर्त्री, वज्रहस्ता, कौमारी, माहेश्वरी, ब्राह्मी, नारायणी, विरूपाक्षी, हौलेश्वरी, चित्रघटा, चित्रपीना, मद्रकाली, हरसिद्धि, महासिद्धि, निगडर्भरणी, घनटक्कारा, अमृतेश्वरी, त्रिलोकसुंदरी, महालक्ष्मी, कौमिंशक्ति, भीमचंडी, छागवनेश्वरी, तालजघेश्वरी, चर्ममुंडा, महारूडा, चामुंडा, स्वप्नेश्वरी. (स्कंदपुराण, काशीखंड ७०.)

वरील देवताव्यतिरिक्त पार्यंतीच्या शरीरकोशापासून ज्या अधिक शक्ति उत्पन्न झाल्या त्याचीही स्थापना ह्याच क्षेत्री केलेली आहे. त्याची नावे पुढीलप्रमाणे,

प्रतीळप्रमाणे योगिनी आणि देवता या जरी क्षेत्ररक्षणार्थ असल्या तरी आंगरी १४ प्रमुख शिवलिंगे, १४५ इतर शिवलिंगे आणि २२५ तीर्थ रक्षणासाठी ठेवलेली आहेत, त्यांची नावे मूळग्रहामध्येच पादांगी.

चौकृष्ट योगिनींची ही एव बादी पदा. यांतील नावे इतरापेक्षा निराळीच दिसतात.

कुलेशी कुलनन्दा च बागिशी भैरवी तथा ।

उमा श्री. शांतया चंडा घुमाकाली कराळिनी ॥ ४२ ॥

महालक्ष्मी. च कंठाली रुक्माली सरस्वती ।

ग्राम्यादिनी च तकुली भद्रकाली शशिप्रभा ॥ ४३ ॥

प्रत्यांगिरा सिद्धलक्ष्मी अमृतेशी च चंडिका ।

रेचरी भूचरी सिद्धा कामाक्षी हिंगुला घळा ॥ ४४ ॥

जग विजया च अप्यजिता नित्या पराजिता ।

विलासिनी तथा घोरा चित्रा मुग्धा धनेश्वरी ॥ ४५ ॥

सोमेश्वरी महाचंडा विद्या हंसी विनायका ।

वेदगर्भा तथा भीमा अत्रावैद्या च सद्गतिः ॥ ४६ ॥

उपेश्वरी चंद्रगर्भा जोत्स्ना सत्या यशोवती ।

कुलिका कामिनी काम्या ज्ञानप्रत्यथ डाकिनी ॥ ४७ ॥

गाकिनी लाकिनी चाथ काकिनी शाकिनीत्यपि ।

हाकिनीति चतु षष्ठी शक्त्य सिद्धिदायका ॥ ४८ ॥

(मंत्रमहोदधी, व्यक्तेधर मुद्रणालय, मुंबई.)

योगिनींची सख्या अमर्याद आहे. तरी साधारणत ती ६४ ही मानली जाते. धारण महिन्यात पिठोरी अमावास्येचे एक व्रत आचरण्यात येते. त्यामध्ये माय योगिनींचीच पूजा केली जाते त्या योगिनींची नावे येणेप्रमाणे,

दिव्ययोगी, महायोगी, सिद्धयोगी, गणेश्वरी, प्रेमाक्षी, डाकिनी, काली, कालरात्री, निशाचरी, शकारी, रौद्रेयतापी, भूतली, भूतडावरी, उर्ध्वेशी, विरुपाक्षी, शुष्कांगी, नरभोजनी, मद्यारी, वीरभद्रा, घुम्नाक्षी, कलहप्रिया, राक्षसी, घोररक्ताक्षी, निश्चरूपा, भयवरी, चटिका, वीरकौमारी, वाराही, मुडधारिणी, सामुरी, रौद्रक्षकारी, भीषणा, निपुरातिक्ता, भैरवध्वसिनी, क्रोधी, दुर्मुखी, प्रेतवाहिनी, सद्वागी, दीर्घज्योति, मालिनी, मंत्रयोगिनी, चत्री, कालांगी, पदणी, ककाली, भुवनेश्वरी, कटकी, कीटिनी, रौद्री, यमदूती,

वरालिनी, घोराडी, कार्मुकी, कारुदृष्टि, अधोमुखी, मुंडापधारिणी, व्याधी, क्रिकणी, प्रेतमाविणी, शालमाविणी, कामाख्या, उद्गाणी, योगपीठिका, महालक्ष्मी, एकवीरा, काळरात्री.

याप्रमाणे ६६ योगिनींची नावे दिलेली आहेत. (प्रतराज)

वरील दोन-तीन याद्या देण्याचा प्रधान हेतु असा की, योगिनींची संख्या अनयांद आहे आणि त्याची नावेही निरनिराळी आहेत हे वाचकांच्या प्यानी यावे. प्रचारात मात्र त्यांची संख्या ६४ हीच धरली जाते. योगिनी मंदिरामध्ये प्रायः ६४ मूर्ति आढळून येतात.

पुराणकारांच्या मतांप्रमाणे वरील उत्पत्ति दिलेली असली तरी एक आधुनिक कवि-दासगणू-काय म्हणतात ते परा,

कोल्हासुरांनी अगणित । कन्यका कारागृहात ।
 ठेविल्या त्या समस्त । तुवां अंवे सोडविल्या ॥ ८१ ॥
 त्याच तुझ्या कृपे भल्या । पुढे चौंसष्ट योगिनी झाल्या ।
 जनांस पावूं लागल्या । इच्छा त्यांची पुराविण्यास ॥ ८२ ॥

दासगणूविरचित 'ओरीबद्ध स्तोत्रे' (प्रसिद्धी शके १८८३) या मधील महालक्ष्मी स्तोत्रातील वरील ओव्या आहेत. मोहिनिराज, अनिका आणि इतर स्तोत्रांचाही समावेश त्यामध्ये आहे. लेखकाच्या म्हणण्याप्रमाणे कोल्हासुर राक्षसाने च्दीमान वेढेल्या मुली, त्यांची सुटका झाल्यावर योगिनी म्हणून ओळखल्या जाऊ लागल्या. लेखकाचे विधान हे मूळ उत्पत्तीच्या परस्परविरुद्ध आहे. मानवी कुळात उत्पन्न झालेल्या या कन्यका योगिनी पदाप्रत वा आणि कथा पोहोचल्या याचे विवरण त्यांनी केलेले नसल्यामुळे त्यांच्या मत्तावर विश्वास ठेवणे योग्य होणार नाही. च्दीमान्यातून सुटलेल्या कन्यका योगिनी होतात हेच प्रमाण धरान्याचे म्हटले, तर श्रीकृष्णाने नरकासुराच्या च्दीमान्यातून सोडवणूक केलेल्या १६१०८ कन्यकाना देतील योगिनींच समजावे लागेल परंतु त्यांना कोणीही योगिनी म्हटलेले नाही जसे

'योगिनीहृदय दीपिका' या ग्रंथामध्ये योगिनीचे वर्णन त्यालीप्रमाणे आढळते. योगिनी तत्त्वाचे मर्म जाणण्यास शंकराशिवाय दुसरा कोणीही समर्थ नाही

मानुषीं हृदयं मर्त्यां वेत्ति नैकोऽपि तत्त्वत ।
 योगिनीहृदयं ज्ञातुं क्व समर्थं शिवं विना ? ॥

‘अत्र तु योगीनाम् समस्तवस्तुसमवायाः संबंधस्तेन भासत इति योगिनी ।’ योगमार्गाने मानव आपली अध्यात्मिक प्रगति करीत असताना हवेतील अणु-परिमाणुसंबंध साधून त्याच्या चैतन्यशक्ति वादविष्यास सहाय्यभूत होणाऱ्या माध्यमाला ‘योगिनी’ असे नाव दिले आहे. ‘योगिन्याः योगाः शिवसंभंधो नित्यं विद्यते ।’ पार्वतीच्या शक्तिअंशाने उत्पन्न झाल्यावर जगताला प्रकाशभूत होणाऱ्या आणि ब्रह्मा, विष्णु, रुद्रादि देवांमध्ये अंतर्भूत असलेल्या लहानमोठ्या पंचभौतिक परिमाणुयुक्त चैतन्यशक्तीला ‘योगिनी’ असे संबोधितात. शिव-पार्वती संबंधानुळे योगिनीचा संबंध शिवापर्यंतही पोहोचतो..

वर्गाष्टकनिविष्टाभिः योगिभिश्च संयुता ।

योगिनी रूपमास्थाय राजते विश्वविग्रहा ॥

अ, क, च, ट, त, प, व, य वर्णमालेतील अष्टवर्ग योगिनी स्वरूपात अंतर्भूत आहेत आणि त्यामुळेच या योगिनी विराट विश्वरूप घेऊ शकतात. डाकिनी, राकिनी, काकिनी, साकिनी, हाकिनी, याकिनी आणि इतर योगिनी या मातृकांचे मूलस्वरूप होय. ‘डाकिन्यादिभिः मातृका स्थूलरूपिणिः ।’ असे वचन आहे.

‘शक्तैरैतैः षडभिरक्षरैः, विद्याया योगिनीत्वम् ।’ शाक्तपंथीय जेव्हा जेव्हा योगिनीचे पूजन करतात तेव्हा योगिनी-तत्त्वाची सहा बीजाक्षरे ‘त्रिकोणा-मध्ये अंतर्भूत करून ते त्या यंत्राची पूजा करतात अगर घडूचक्राधिष्ठित मातृकाशक्तीची पूजा करतात.

गौरी, पद्मा, शची, मेधा, सावित्री, विजया, जया ।

देवसेना स्वधा, स्वाहा मातरो लोकमातरः ।

याची पूजा ज्याप्रमाणे यज्ञादि शुभकार्यांमध्ये मांडलेल्या स्थंडिलावर होत असते, तद्वत् वास्तुपूजेच्या वेळी मंडपाच्या वायव्य दिशेला आणि शुभ कार्यांमध्ये मंडपाच्या नैर्ऋत्य दिशेला जगदंबा अंश स्वरूपिणी ६४ योगिनींची पूजा केली जाते. यामुळे मनोवांछित फळ प्राप्त होते. ६४ योगिनींची रूपे ही दुर्गादेवीचीच स्वरूप आहेत. देवी स्वतःच म्हणते की, ‘एकैवाहं जगतत्यत्र द्वितीया का ममापराः ।’ (सप्तशती) (कल्याण, नारीअंक ४८ । ६३)

(१) श्री नरसिंहसरस्वतीरचित गुरुचरित्र, अध्याय १९ मध्ये खालील उल्लेख आहे.

अमरेश्वर सन्निधानी । वसती चौसष्ट योगिनी ।

पूजा करावया माध्याह्नी । गुरुजवळी नित्य येती ॥

गुरूला नमन करून आपल्यासरोवर त्यांना जलमदिरात घेऊन जातात. त्याची विविधुक्त पूजा करतात, भोजन देतात आणि परत औदुंबरसगमी आणून सोडतात.

योगिनी आल्या पूजेसी । गोगमध्ये येता कैसी । वाट झाली लळात ।
पाणी दुभंगून तेथ । गुरुसी नेती पूजनांस । पूजन करिती मंदिरात ।
मग जाणोनी सोडती ॥

(२) दीक्षित महाराज म्हणून नृसिंहक्षेत्री एक सत्पुरुष होऊन गेले, त्यांनी चौसष्ट योगिनी स्तोत्र रचले असून त्यामध्ये त्याची नावे दिलेली आहेत योगिनी या देवकन्या असून त्या श्री वामुदेवानदसरस्वतीच्या प्रमुख भक्तिणी असल्याने, देवाच्यासरोवर त्याचीही पूजा व्हावी असे त्यांनी तेथील पुजारी-वर्गाला सांगितले आहे.

(श्री नृसिंहसरस्वती दीक्षीतमहाराज चरित्र, लखक शंकरस्वामी, पृ ३५७)

(३) मगला, पिंगला, धन्या, भ्रामरी, भाद्रिका तथा ।

उल्का, सिद्धा, सकटा च योगिन्येता प्रकीर्तिता ॥

बरील योगिनी या दुर्गादेवीच्या परिचारिका म्हणून सांगितलेल्या आहेत, पण दुसऱ्या एका पाठाप्रमाणे त्याची नावे निराळी आहेत. ती अशी,

मार्गनी, कर्पूरतिल्का, मलय गधिनी, कौमुदिका, मेरुडा, माताली, नायकी, जया किंवा शुभाचारा याप्रमाणे आहेत

(भारतीय सांस्कृतिक कोश, भाग १, पृ ३१६)

योगिनींचे एक प्रख्यात स्थान भेटाघाट-(जवळपूर) जवळ जेथे नर्मदा नदीवरिल धबधबा आहे, त्या ठिकाणी आहे धरधन्याचे ठिकाण म्हणून ते अतिगम्य रम्य आहे योगिनी या काही वेळा दुर्गादेवीच्या परिचारिका मानल्या जातात सन १९३४ च्या ' शक्ति अका ' मध्ये दुर्गादेवीचे जे छायाचित्र छापले आहे त्यामध्ये दुर्गादेवी घाघावर उचन चाललेली असून नऊ दहा परिचारिका तिच्यासमवेत चाललेल्या दात्रविल्या आहेत कोणी घारा पालीत आहे, तर कोणी अश्रुदागिरी धरलेली आहे आदिशक्तीचे सैन्य म्हणून योगिनींचे कार्य सांगितल्यावर अशा रीतीने मालकिणीची सेवा करणे यामध्ये अनुचित असे काहीही नाही

भेटाघाटावरिल मंदिर धाराव्या शतकात म्हणजे सुमारे ११५६ साली बांधले गेले यावरून एक निष्कर्ष काढता येतो की, त्या काळी प्रानुल्याने श्री

देवतांची पूजा चानू होती. असे समजते की, त्या वेळी एकूण चौसष्ट योगिनींची पाच मंदिरे उभारली गेली. त्यापैकी एक मजुरहो येथे उभारले गेले. या मंदिराच्या बावर्णाचे वैशिष्ट्य म्हणून असे सांगता येईल की, चौहोनी दगडाच्या प्राकारात, आतील बाजूने उघडवा वर या योगिनी मूर्तीची भांगिक स्थापना करीत असत. तसेच या ठिकाणी दवा, पाऊस यांच्यापासून रक्षण व्हावे म्हणून निवारणार्थ मस्तकानर कळंतरी आच्छादन टाकून आसरा घेता यावा अशा प्रकारची जागा उपलब्ध नाही. हे मंदिर तेवर या गावी आहे. मळाच पूर्वी त्रिपुरी म्हणत. ही कलचुरी राजवशाची राजधानी होती.

या ठिकाणी एकूण ८२ मूर्ति बसविलेल्या असून त्या त्या मूर्तीच्या राठी त्या त्या देवतेचे नाव कोरलेले आहे. मूर्तींना आकार मानवी लोभाररा असून शिंप उत्तम पोरान आहे. या मूर्तींची उंची स्त्रीच्या सर्वसाधारण उंचीएवढाच आहे. या मूर्तींची घडण तत्रसामान्यानुसार केलेली आहे. त्यामुळे सर्व मूर्ति प्रमाणानुसार दिसतात. इ. स. १५६४ साली मोगल सरदार असफग्यान याने राणी दुर्गावती हिचा परामन घेण्यावर येथील काही मूर्तींची मोडतोड केलेली होती. त्यामुळे आज पाहाताना काही मूर्ति अपूर्ण स्वरूपात दिसतात.

या क्षेत्री काही दिशालेखही आढळतात. त्याचे परीक्षण केले असता त्यामध्ये कलचुरी घराणे व जयसिंह याची नावे दिसून येतात. योगिनी मंदिराच्याच शेजारी गौरीमंदिराचेही मंदिर आहे. राजा गोकुळादास याने प्रवासी लोकांच्या सोयीसाठी एक धर्मशाळा बांधलेली असून राजे रघुनाथराव भोसले यानी मंदिराच्या दैनंदिन गर्वासाठी एक सवध गात्र इनाम दिलेला आहे. येथे कार्तिक पौर्णिमेला यात्रा असते. (विलासपूर जिन्हा गॅझेट, पृष्ठ १३७)

पुराणातरी अशी एक कथा आहे की, श्रीप्रभुरामचंद्रानी राज्याच्या स्त्रीवृत्तीनंतर एकदा एक अश्वमेध यज्ञ केला त्या प्रसंगी यज्ञास नित्त फिरत या क्षेत्री आल्यानर एनदम गुप्त झाला. जवळच असलेल्या डोहात तो रोवला गेला आणि तेथूनच पाण्यात गुप्त झाला. शत्रुप्त आणि हनुमान हे दोघे त्या घोड्याचे रक्षक म्हणून होते. हा झालेला प्रकार त्यांना नवीनच होता. घोड्याचा शोध घेण्यासाठी म्हणून ते दोघेही त्या डोहात शिगले आणि एका गुप्त प्रदेगमार्गे घरेच आत गेल्यावर त्यांना योगिनींचा वाटा दिसला. वाटा भव्य आणि रमणीय होता. एका प्रदस्त दालनात मचकावर एक रूपसपन्न स्त्री विराजमान झालेली होती आणि अनेक दासी तिची सेवा करण्यात गढून गेल्या होत्या

शत्रुप्त आणि हनुमान या दोन रामसेवनाना पादशिवारोवर त्या स्त्रीला पकडून चुकले की, आपण पकडलेला घोडा हा श्रीप्रभुरामचंद्रानाच आहे.

हालेल्या जुबीचे परिमार्जन करण्याच्या हेतूने त्या स्त्रीने त्वरितच आपले आसन सोडले आणि त्या वीराचे आदरातिथ्य केले. थोडा वेळ इकडचे तिकडचे बोलणे केल्यानंतर त्या स्त्रीने त्यांना यथाशक्ती तर परत दिवाच, परंतु दक्षिणा म्हणून आणखी एक अमोघ शक्ति त्यांना दिली, ती जाताना म्हणाली, 'पुढील मार्गप्रमण करीत असता मार्गात एक महान् दिक्कत हा रामाचा थोटा अडवील, त्या वेळी तुम्हाला या दातीचा उपयोग होईल.' नंतर शत्रुघ्न आणि हनुमान थोडा वेळानच भूतलावर आले आणि पुढील मार्ग अप्रमण करण्यात त्यांना सुखात केली (पद्मपुराण, पाठाळ अध्याय ३८)

ध्याय

गौरीशंकर शिखरीं पौराणिक योगिनी किति वसती ।
 स्त्रीतनु समान आकृति योगीजन सेतुनि सदा ध्याती ॥ १ ॥
 धो धो जलौघ ओती प्रपात जार्गीच नर्मदा सरिता ।
 तें स्थान जघलपुरा सन्निधही वास योगिनी करिता ॥ २ ॥
 चौरस पापाणाच्या प्राकारों मूर्ति व्यावर्शी दिसती ।
 उत्तम कोरिच शिल्पही, योगिनीना सदा असो प्रणती ॥ ३ ॥

योगिनीमंदिर (राजुरहो)

मध्य भारतामध्ये छत्रपूर उद्यानच्या हद्दीत आणि झाडी-माणिकपूर जिल्ह्यांमार्गे हरपालपूर नामाने स्थान आहे तेथून जवळच राजुरहो हे क्षेत्र आहे इ. स. ९ ते १३ व्या शतकापर्यंत हे राजधानीचे शहर होते. चंदेल वंश या ठिकाणी सत्ता गाजवीत होता सन ९५० ते १०५० पर्यंत हे राजधानी बाधणीचे याम हळूहळू चालले होते

राजराजा आणि इतर इमारती बाबतविरिक्त या क्षेत्री एकूण ८० मंदिरे रांपलेली होती आणि ती २ x १॥ मैलाच्या टापूत तीन निरनिराळ्या सन्हात विभागलेली होती उत्तरेकडील गंगातील मुमारे ३० मंदिरे अद्यापही कडीरती उभी असून बाकीची जमीनदोस्त झालेली आहे. हर्ष, यशोवर्धन आणि दशरथ यांच्या कारकीर्दीमध्ये ही उभारली गेली असे मानले जाते. फाटण ते तिथेही शिल्पकलेचे अतिप्रथम मोठे होते ही राजधानी 'मनिषा' या देवीची उपासक होती पत्ता येथील प्रसिद्ध खाणीतील कुदरी दगड आणून सगळे इमारतीचे काम झालेले आहे. येथील शिल्प इतके अप्रतीम आहे की, भारतामध्ये तसे शिल्प अन्यत्र सापडणे कठीण आहे या शिल्पकामासाठीच आज हे श्रेष्ठ प्रसिद्ध आहे या क्षेत्राच्या महत्त्वाविषयी प्रवासी शिल्प भेट देत असतात

या गावाला खजूरहो हे नाव येण्याचे कारण असे दिले जाते की, पूर्वी या भागात खजुराची झाडे पुष्कळ होती. इतकेच नव्हे तर या वृक्षसपतीचे प्रतीक म्हणून राजधानीच्या दिल्ली दरवाज्यावर दोन्ही बाजूंना सुवर्णाचे खजूर वृक्ष बसविलेले होते.

घर जी अनेक मदिरे उभी आहेत म्हणून सांगितले त्यामध्ये चौषष्ट योगिनींचे एक मंदिर आहे. शिघसागर तलावाच्या तीरावर एका खडकावर ते बांधलेले असून १०४ X ६० चौ फूट अगणाच्या समोऱार एकूण ६५ पैकी आता फक्त ३५ ओवऱ्या शिल्लक आहेत. बाकीच्या कालाच्या उदरात गडप झाल्या आहेत. प्रत्येक ओवरीवर लहानसे शिखर असून तिचा खालील भाग चैत्यस्वरूप (बौद्ध स्वरूप) शिळक्यानी सुशोभित केलेला आहे. एकेकाळी या ओवऱ्यांना दरवाजे होते आणि त्यामुळे आतील मूर्तींचे उत्तमप्रकारे संरक्षण होत असे. परंतु आता भिंतीमध्ये भिजागऱ्या नसवित्याची रूढ म्हणून फक्त भोके अस्तित्वात उरली आहेत एकूण ओवऱ्यापैकी पूर्वीचे प्रवेशद्वार असलेली मोठी ओवरी व इतर उरलेल्यापैकी प्रत्येक देवतेसाठी एक एक याप्रमाणे ६५ ओवऱ्यांचा आरा सडा दिसतो.

या ठिकाणी योगिनी या कालीदेवीच्या दासी जगर परिचारिका मानल्या गेल्या आहेत. कालीदेवी ही आदिशक्तीचेच एक स्वरूप असल्यामुळे मंदिरसंस्थापकांना ही कल्पना मानवली असावी ६४ मूर्तीपैकी आता फक्त तीन शिल्लक उरलेल्या आहेत. (१) महिषासुरमर्दिनी, (२) माहेश्वरी आणि (३) तीन मुलाची ब्राह्मी त्याही आता आपऱ्या मूळ जागेवर नसून त्या तिघांना एकत्र एका मोठ्या ओवरीत आणून टाकलेले आहे या मूर्तीव्यतिरिक्त बाकीच्या ६१ मूर्ति चोरापोंरी गेल्या असल्यात अथवा नाश पावल्या असल्यात. यामुळे 'चौषष्ट योगिनी मंदिर' हे आता फक्त 'नाम' उरले आहेत प्रत्यक्षात तेथे मूर्ति मात्र तीनच आहेत 'कान गेले आणि भोंबे उरली' अशी मराठी भाषेत एक म्हण आहे, ती येथे यथार्थपणे लागू पडते.

जगदया मंदिर

येथील कदरीय महारैवाने मंदिर पूर्वाश्रयितीमध्ये उभे आहे या मंदिराचे शिखर प्रेक्षणीय आहे. या मंदिराच्या शेजारीच जगदया मंदिर आहे. पारंपरिक पूर्वांचे हे त्रिष्टुमंदिर होते आणि त्याची सात म्हणून आजही दर्शनी दरवाज्यावर त्रिष्णुचीच मूर्ति असलेली दिसते परंतु मध्यतरीच्या काळात कोणीतरी त्रिष्णुची मूर्ति त्या ठिकाणाहून हलविली आणि त्याऐवजी ओवऱ्याभोवट झुडी लऱ्नीची मूर्ति आणून घडविली. परंतु मूर्तीच्या ओवऱ्याभोवट आकारामुळे पुढे पुढे शेजाऱ्या

ती लक्ष्मीची मूर्ति आहे याची ओळख न राहून त्यापैकी एका देवीभक्ताने विन्यावर काळा रंग चढविला आणि त्यामुळे आता ती नगदंबा या नावाने ओळखली जाते. या कालियुगात मानवाचीच स्थित्यंतरे होतात असे नाही, तर देवतांच्या ललाटी देखील हे असे कधी कधी लिहिलेले असते, त्याचे हे एक एक उल्हाट आणि तितकेच मजेदार उदाहरण आहे.

हे मंदिर ४२ x ७३ चौ. फूट क्षेत्रफळाचे असून मंदिराच्या चारी कोपऱ्यात इतर देवताना स्थाने मिळालेली आहेत. एका कोपऱ्यात यमाची मूर्ति आहे तर दुसऱ्या ठिकाणी, त्रिमूर्ति शिव उमा उमा आहे. या शिवाच्या मूर्तीला माठ हात आहेत.

इतर ठिकाणी बराहाची एक भव्य आज्ञती आहे. ६ फूट उंच आणि ९ फूट रुंद अशी ही आज्ञती असून तिच्या सर्वांगावर देवतांची चित्रे कोरलेली आहेत. त्यामध्ये ब्रह्मा, विष्णु, महेश, सूर्य, सरस्वती, गंगादेवी, नागदेव, अष्ट-दिग्पाळ, नवग्रह, पृथ्वीदेवी इ० चित्रे आहेत. हिंदु पुराणामध्ये बराहाचे स्वरूप म्हणजे तिसरा अवतार मानला गेलेला आहे. पाण्यात बुडालेली पृथ्वी आपल्या मुळ्याच्या साहाय्याने त्याने वर काढली अशी पुराणातरी हकिकत आहे. तेच मूळ स्वरूप शिल्पकाराने दाखविले होते आणि बराहाच्या मुळ्यावर पृथ्वीचे स्वरूप रचविले होते. परंतु कालांतराने मुळ्यावरील हे स्वरूप खाली पडले अथवा पाडले गेले आणि आता त्या स्वरूपाचे तुकडे बराहाच्या पायाजवळ पडलेले दिसतात. तसेच या तुकड्यांजवळ एका नाग स्त्रीचा पुतळा भूमीवर लोळण घेत असलेला दिसतो. बाकीच्या अनेक मंदिरामध्ये चतुर्भुजालय, पार्श्वनापालय ही छोटी छोटी मंदिरे आहेत.

पडक्या मंदिरातील अचक्षेप एका ठिकाणी संघटीत करण्यात आले असून त्यामध्ये नागदेवता, विष्णु, कार्तिकेय, शिवपार्वती, हरिहर इत्यादि अनेक शिल्पशास्त्रदृष्ट्या उत्तमोत्तम अशा कलाकृति आहेत. येथील शिल्प पादाण्या-शाहीच अनेक हौशी आणि कलाप्रेमी प्रवासी या स्थानाला भेट देत असतात.
(खजूरहो मार्गदर्शक, षेणक धम्मा).

साधी

मध्ययुगांतील शिल्पफला ही पद्दा खजूरहो गांवी ।
पद्दा येथील पायाणावर उत्तम चितारलेली ॥ १ ॥
शिवधिष्णुसह चौसट योगिनी, ऐसीं मंदिर होते ।
एकमष्ट गेल्या, तीन राहिल्या धन्य फाटगती तें ॥ २ ॥

विष्णु गेला, लक्ष्मी आली, श्यामवर्ण बनविली ।

जगदंबाही तीच मानिली, भक्तजनांनी नमिली ॥ ३ ॥

येथील राजांना च्छेदल वशीय असेही म्हणत. त्यापैकी लक्ष्मण वर्मन राजाने लक्ष्मण मंदिर बांधले आणि गाभाऱ्यात मूर्ति मात्र बनोजचा राजा देवपाल याजकडून मिळविलेली निमुन्न विष्णूची वसविली आहे. वराह, विष्णु व नरसिंह असे त्रिमुख आहे. गाभाऱ्याच्या प्रवेशद्वारावर लक्ष्मीची मूर्ति व बाजूला ब्रह्मा आणि शिव यांच्या मूर्ति आहेत. द्वारस्तभावर समुद्रमथनाचा देखावा असून विष्णूचे अवतार व इतर वेलबुजी कोरलेली आहे. मध्यप्रदेश, गुजरातमध्ये त्रिमुख विष्णूच्या मूर्ति प्रसारात होत्या त्याचे हे एक आणखी उदाहरण आहे

पहारपूर जि. राजशाही येथील उत्खननात या मूर्तिसाठी कोनाडी व मूर्ति आढळून आल्या आहेत. या मूर्ति ज्या मंदिराच्या पायामध्ये मिळाल्या ते मंदिर ५००×३०० चौ. फू. लांबी रुंदीचे व १०० फूट उंच होते. कळसामध्ये तीन गोलाकार गळ्या होत्या आणि त्या प्रदक्षिणामार्गावर अनेक देवतांच्या आणि धोड्यांच्या मूर्ति कोरलेल्या होत्या सहाव्या शतकात राजा धरमपाल याने हे मंदिर उभारले होते, असे समजून आले आहे.

(Archaeological History of India, P. 64)

मातृका

प्राज्ञी माहेश्वरी चैव कौमारी चैष्णवी तथा ।

वाराही च तथेन्द्राणी चामुंडा सप्तमातरः ॥

आदिशक्तीची जी अनेक रूपे आहेत, त्यापैकी मातृका हे एक स्वरूप आहे. त्यांची सख्या 'सप्तमातृका' अशी जरी सर्वसाधारणपणे रूढ असली, तरी ती तितकीही बरोबर नाही, हे आपल्याला पुढील विवेचनावरून कळून येईल. मातृकांच्या व्युत्पत्तीसंबंधानेही एकमत आहे असे नाही

देवमुळात प्रल्हादाना जन्म झाला आणि त्याने जरी ईश्वरभक्ति करून स्वतः पुरती जीवनमुक्ति मिळविली असली तरी त्याचे देवमुळ चान्द्र राहिले. अधकामुर हा त्याचाच नवराज होय. तप सामर्थ्याने तो महाप्रयत्न बनला. सर्व भूतलावर अधिराज्य स्थापून त्याने देवानाही 'प्राहि भगवन्' करून घेतले. सर्व देवाधिदेव आणि देवता सम्राज्ञा वरण गेले आणि त्यांनी त्यांना 'जामचे रक्षण करा' अशी विनती केली, तो महाप्रयत्न बलासुर आपल्या अगऱ्या घाती मुळे इतका मधोमध झाला होता की, सर्व देवता वैव्यास पर्यंतवर गेल्या आहेत

असे समजताच हा देखील कैलासपर्वताप्रत पोहोचला आणि प्रत्यक्ष शंकरानाच त्याने मुद्दाने आग्रहान दिले. जो चढला तो पाडलाच पाहिजे, त्यानिवाय घरव्ही मानवाला जगणे दुरापास्त होऊन त्याचे रक्षण होणे कठीण, असा विचार करून शंकरानीही त्याचा कपाळमोक्ष नरण्यासाठी कबर बघली. वामुकी, तक्षक, धनजय यांसारखे महामयकर नाग त्यांनी कर्मभोगती गुडाळले आणि इतर शस्त्रांकांनी सज्ज होऊन ते युद्धाला निघाले

अधकामुराचा जोडीदार नीलराक्षस याने हत्तीचे रूप धारण केले शंकराच्या अगावर तो घाबून जाणार, हे शंकराचा सेनापति नदी वाच्या ध्वानी घेताच त्याने सिंहाचे रूप धारण केले आणि त्या गजाला यमसदनास पाठविले. नदीने त्या गजाची कातडी सोडून काढली आणि ती शंकराना परिधान करावयास दिली नंतर प्रत्यक्ष शंकर आणि अधकामुर याची चकमक झड्ड लागली शंकरानी अनेक राण सोडून अधकामुराला जसमी केल्यावर त्याच्या शरीरातून रक्तारुदु राली गळू लागले आणि त्याचा परिणाम असल्य राक्षसगण उत्पन्न होण्यात झाला. इतक्यात शंकरानी निश्चळ पेंकन दैत्याला त्यावर उचलून घेतले आणि नाचात्रयास लाविले. विष्णु आपल्या मुदर्यनचक्राद्वारे अनेक राक्षसगणाचा संभाचार घेतच होते. दैत्यसैन्याचा वाट्या जोर पाहून आणि पुन्हा पुन्हा होणारी त्याची उत्पत्ति पाहून आपली पळी मजबूत करण्यासाठी देवतांनी आपापल्या तेजसामर्ष्याने एक एक शक्ति निर्माण केली. शिवापासून निघाली ती योगेश्वरी, ब्रह्मापासून ब्राह्मी, महेश्वरापासून माहेश्वरी, कुमारस्कंदापासून कौमारी, विष्णूपासून वैष्णवी, वराहापासून वाराही, इंद्रापासून ऐंठी आणि यमापासून निघाली ती चामुंडा शक्ति होय ह्याच सप्तमातृका होत. त्यांनी दैत्याच्या शरीरातून गळणारे रक्त पिऊन टाकले लयकरच दैत्याच्या शरीरातून गळणारे रक्त जमिनीवर पडण्याचे थाबल्यावर राक्षसांची पुनरुत्पत्ति बंद झाल्या मुळे त्याचा पूर्णत पाडाव झाला

(Elements of Hindu Iconography by T A Gopinath Rao
Vol I, Part II, Page 186)

मत्स्यपुराणात हीच कथा थोडी निराळी दिलेली आहे तप सामर्ष्याने प्रसन्न झाल्यावर अधकामुर कैलास पर्वतावर गेला आणि निलज्ज दनून आदि-माया पार्वतीचेच हरण करण्याचा प्रयत्न करू लागला पत्नीच्या रक्षणार्थ अर्षातच शंकर पुढे सरसावले आणि अबवी नगरीतील महानाट्यनामधे त्या दोघांचे दाखण मुद्द झाले शंकराच्या शणांनी दैत्याचे शरीर विद्ध झाल्यावर

त्याच्या शरीरातून रक्त गळू लागले आणि त्या रक्ताद्वारे अनेक राक्षस उत्पन्न होऊ लागले. त्या अनेक राक्षसाने पारिपत्य करण्यासाठी शंकरांनी आपल्या आत्मतेजाने मातृगण उत्पन्न केला. त्यातील मातृकांची नावे पुढीलप्रमाणे.

माहेश्वरी, ब्राह्मी, कौमारी, मालिनी, सौपर्णा, वायव्या, शाकि, नैऋती, शैरी, सौम्या, शिवदूती, चामुंडा, वावणी, वाराही, नरसिंही, वैष्णवी, चलाच्छिन्ना, दत्तानंदा, भगानंदा, पिच्छिला, भगमालिनी, बाला, अतिबला, रक्षा, सुरभी, मुखमडिका, मातृनंदा, सुनंदा, विडाली, शकुनी, रेवती, महारक्षा, पिलीपिच्छिका, जया, विजया, जयंती, अपराजिता, काली, महाकाली, वृत्तीसुभगा, दुर्भागा, कराळी, नंदिनी, आदिति, दिति, मारी, मृत्यु, कर्णमोटी, माम्या, उलुकी, घटोदरी, कमाली, वज्रहस्ता, पिशाची, राक्षसी, भृशुंडी, शांकरा, चंडा, लांगली, कुटभी, खेटा, मुलोचना, धुम्रा, एकवीरा, करालिनी, विद्यालदंष्ट्रिणी, श्यामा, विजटी, कुक्कुटी, धैनायकी, धैताली, उन्मत्ता, उदुंबरी, सिद्धि, लेलिहाना, केकरी, गर्दभी, भृकुटी, बहुपुत्री, प्रेतयाना विलंबिनी, क्रौंची, शैलमुखी, विनता, सुरसा, दनु, रंभा, भेनका, सलिला, चित्ररूपिणी, स्वाहा, स्वधा, वषट्कारा, धृति, जेष्ठा, कपर्दिनी, माया, विचित्ररूपा, कामरूपा, शंगमा, मुखेविला, मंगला, महानस्ता, महामुखी, कुमारी, रोचना, भीमा, सदाहासा, मदोद्धता, अलंदाक्षी, कालपर्णी, कुंभकर्णी, महासुरी, केशिनी, शंखिनी, लंदा, पिंगला, लोहिता, मुखी, घंटारवा, दंष्ट्राला, रोचना, काकजंधिका, कंभिनी, परकंभिनी, मोहना, कंपनी, श्वेला, निर्भया, बहुशालिनी, सर्पकर्णी, एकाक्षी, विशोका, नंदिनी, ज्योत्स्नामुखी, रमसा, निकुंभा, रक्तकंपना, अविकारी, महाचिन्ना, चंद्रसेना, मनोरमा, अदर्शना, हरत्पापा, मातंगी, लंबमेखला, अचला, वंचना, काली, प्रमोदा, लांगलायती, चित्ता, चित्तजला, कोणा, शांतिका, अधविनाशिनी, लंघस्तनी लंबसटा, विसटा, वासचूर्जिनी, स्खलंती, दीर्घकेशी, सुचिरा, सुंदरी, शुभा, अयोमुखी, कटुमुखी, क्रोधिनी, अशनी, कुटुंबिका, मुक्तिका, चंद्रिका, बलमोहिनी, सामान्या, शांतिनी, केविदारी, समाश्वी, शंक्रुकर्णी, माहानादा, माहादेवी, भंडोदरी, हुंकारी, रुद्रसुसदा, रुद्रेशी, भूतदामरी, पिंडजिह्वा, नलत्पन्नाला, शिवा, ज्वलामुखी इ०.

याप्रमाणे श्रीशिवशंकरांनी १९० मातृकांचा मातृगण उत्पन्न केला. त्या मातृगणाने अंधकासुर दैत्याचे रक्त प्राशन करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो निष्फळ ठरला आणि त्याबुळे असुरांची पुनरुत्पत्ति पांवेना. तेव्हा श्रीविष्णूने धापत्पा शक्तीने शुष्करेवती या नावाची एक शक्ति उत्पन्न केली. या शक्तीने अंधकासुराचे रक्त प्राशन केल्यावर मगच अंधकासुराचा नाश झाला.

मातृकाचे अंगीकृत कार्य संपल्यावर त्या इतस्ततः फिरू लागल्या आणि भक्तांचा घोष घेऊ लागल्या. परंतु उदरभरण्यास काहीही मिळेलना. तेव्हा त्यांनी त्यांना पितृरूप असलेल्या श्रीशिवचंद्रांकडे खाद्यपदार्थांची मागणी केली. परंतु पिता तरी इतक्या कन्यकाना एकदा दोनदा नव्हे, तर सतत अन्न कोठून आणि कसा पुरविणार ? यामुळे स्वतः पिताच असमर्थ ठरल्यावर मग मात्र त्या संपूर्ण मातृगणानी त्रैलोक्यातील जीवसृष्टीचे भक्षण सुरू केले. देवाना काळजी पडली की, जर या ययाच्या खाण्यापिण्याची व्यवस्था केली नाही, तर काही कालावधीत संपूर्ण पृथ्वी निर्मनुष्य होईल. मग शक्रानी स्वतःच नृसिंहाचे रूप धारण करून काही अघोर मातृगण उत्पन्न केला. मुखापासून चागीश्वरी, वक्षस्थळापासून माया, गुह्यस्थानापासून भवमालिनी आणि अस्थीमधून फाळी (शुष्करेवती) असा मातृगण उत्पन्न केला. त्रिपुंनेहि आपल्या शक्तीने आणखी काही मातृका उत्पन्न केल्या आणि त्या शिवनिर्मित कन्यकांच्या मदतीस दिल्या. त्रिपुंनिर्मित मातृका येणेप्रमाणे:—

पाताळलोकी जे दिसेल ते भक्षण करण्यास मातृकांनी मुखात फरताच शंकरांनी वृषिहाचे रूप धारण केले आणि त्यांनी या मातृकांची नाशकशक्ति तेवढी हरण केली.

रामाने रावणवधानंतर विभियणाला लंकेचे राज्य दिले आणि प्रभु आंयो-धेला निघून गेले. परंतु नंतर सद्दसमुख रावणाने लंकेवर हल्ला केला. रावणाचे पारिपत्य करण्यासाठी राम अयोध्येहून परत आले. परंतु त्यांची रावणापुढे काही डाळ धिजेना. शेवटी नारदांच्या सल्ल्यावरून सीतेला आणविण्यात आले. सीतेने विराट स्वरूप धारण केले. तिने अंग झाडल्याबरोबर तिच्या रोमरंभानून अनेक मातृका उत्पन्न झाल्या. त्यांची एकूण संख्या २०५ आहे. परंतु स्थलाभावी येचे यादी देण्याचा मोह आवरावा लागत आहे. (अद्भुत रामायण, अध्याय २३ वा, मराठी भाषांतर श्रीयुत विष्णुशास्त्री सापटकृत.)

प्रथमार्ंभी सांगितल्याप्रमाणे मातृकांची एकूण संख्या सात घरतात. परंतु शिवस्वरूपातून निघालेली योगेश्वरी त्यांत मिळविली म्हणजे त्यांची संख्या आठ होते. कोणी योगेश्वरीऐवजी चर्चिकाचे नाव जोडून ही संख्या आठ करतात; तर दुसरे कोणी या सर्वांच्या पुढे आणखी एक नारसिंहाचे नाव जोडून ही संख्या नऊ करतात. याच कारणास्तव काही ठिकाणी मातृकांची संख्या आठ दिसेते. उदाहरणार्थ, एहोळ येथील शिल्पामध्ये मातृकांची छायाचित्रे आठ आहेत.

मातृकांची संख्या आठच का असावी ह्याचा खुलासा ब्राह्मपुराण करते, तो असा. मानवी शरीरामध्ये जे अनेक गुण व दुरुगुण आहेत त्यापैकी आठ प्रमुख दुरुगुणांचे या आठ मातृका प्रतिनिधित्व करतात.

काम-योगेश्वरी, क्रोध-माईश्वरी, लोभ-वैष्णवी, मद-ब्राह्मणी, मोह-कौमारी, मत्सर-पेंद्री, पैशुन्य-चामुंडा, असुया-वाराही, याप्रमाणे या आठ मातृका आठ दुरुगुणांचे प्रतिनिधित्व करतात.

सुप्रभेदागम तंत्राप्रमाणे या मातृकांच्या मूर्ति बसलेल्या स्वरूपांत असा-व्यात. प्रत्येकीचे दोन हात, एक अभय आणि दुसरा वरद असून इतर हातांत आयुधे असावीत. कुंभकोणम्, एलोरा, बैदूर, अमरकंटक, एहोळ इत्यादि ठिकाणी मातृकांच्या मूर्ति असून त्यांच्या रक्षणासाठी एका वाज्रूला वीरभद्र व दुसरीकडे गणेश यांच्या मूर्ति कोरलेल्या आढळतील. बैदूर येथील शिल्प एलोरापेक्षा बरेच उजवे आहे. जेथे मातृकांची मंदिरे असतील, तेथे तेथे मूर्ति मानवस्वरूप आणि बसलेल्या स्थितीत आढळतात. आता या मातृकांचे स्वरूप थोडक्यात पाहू.

(१) ब्राह्मणी— चतुर्भुजी, सुवर्णवर्णी, पुढील हात अभय आणि वरद, आणि मागील दोन हातांत शूल आणि अक्षयमाला, हंसवाहन, रक्त-कमलामनावर आरूढ, पितांबरवस्त्र, वरंडक-मुकुट आणि कायम वस्तिस्थान-पलाशवृक्षाखाली. हे वर्णन अशुभेदागमतंत्राप्रमाणे आहे. पूर्वकारणागम आणि विष्णुधर्मोत्तरपुराण हे दोन थोडे निराळे वर्णन देतात. रूपमंडणतंत्रामध्येही असेच वर्णन आहे.

(२) वैष्णवी— एकमुखी, दामवर्णी, दोन हात अभय व वरद दुसऱ्या दोन हातांत शंख व चक्र ही आयुधे, उन्नत वक्षःस्थळ, सुंदर मुख, रेश्मीव नेत्र, पीतवस्त्र, किरीटमुकुट, गरूडवाहन, विष्णूचे सर्व अलंकार धारण करणारी, कायम निवासस्थान राजवृक्षाच्या तळी. देवीपुराणात यापेक्षा थोडे निराळे वर्णन आहे.

(३) ऐंद्री— एकमुखी, त्रिनेत्री, चतुर्भुजा, रक्तवर्ण, दोन हात अभय व वरद आणि दुसऱ्या दोन हातांत वज्र आणि शक्ति ही आयुधे, गजवाहन, किरीटमुकुट, अनेक अलंकार धारण करणारी, कल्पक-वृक्षाच्या तळी वास करणारी. हे वर्णन अशुभेदागमतंत्राप्रमाणे आहे, परंतु विष्णुधर्मोत्तरपुराणाप्रमाणे या मातृकेला एक सहस्र नेत्र असून सुवर्णवर्णी, महा हात व त्यामध्ये कपळ असावे असे वर्णन आहे.

(४) चामुंडा - त्रिनेत्री, चतुर्भुज, श्यामवर्ण, दोन हात अभय आणि वरद आणि दुसऱ्या दोन हातांत शूल व कपाल ही आयुधे, भरपूर व दाट केशकलाप, पद्मासन आणि गळ्यात भुंडस्यांची माला यगोपवीतासारखी घातलेली, औदुंबर-वृक्षाच्या तळी वसतिस्थान. हे अशुभेदागमतंत्रानुसार आहे. विष्णु-धर्मोत्तराप्रमाणे तिचे वर्णन, भ्रैतासनाने वसलेली, उमरूप आणि दातांचे मुळे बाहेर आलेले, कृश शरीर, खोलगट नेत्र, उदर सदाचेच रिकामे, दहा हात आणि दहा हातांत मुसळ, कवच, धाण, अंकुश, खड्ग, खेटक, पाश, धनुष्य, दंड व परशु हीं आयुधे असे आहे.

(५) माहेश्वरी— पंचमुखी, चतुर्भुजा, शुभ्रवर्णी, दोन हात, एक अभय आणि दुसरा वरद, वृषभवाहना, किरीटमुकुटावर चंद्रकोर, आणि विल्व-वृक्षाखाली वसतीस्थान असावे.

(६) सौमारी— ही षड्मुखी असून ती कुमार अथवा स्कंदाने स्त्रीरूप होय. चतुर्भुजा, शुभ्रवर्णी, दोन हात, एक अभय व दुसरा वरद, मोरवाहन व प्यजाचे चिन्हही तेच, याचिकयुक्त मुकुट आणि औदुंबरवृक्षाचे तळी कायम निवासस्थान. देवी-महात्म्य (८१-१६३) यामध्ये मातृकेचे वर्णन असे की,

‘कीमारी शक्तीहस्ता च मयूरवशाहना ।’ ही रक्त-वस्त्र परिधान करते आणि शूलही धारण करते असे भक्त्य पुगणात सांगितले आहे.

(७) वाराही—चतुर्भुजा, नीलमेघवर्णा, वराहमुखी, दोन हात, एक अमय आणि दुसरा वरद, दुसरे दोन हातात एल थ शक्ति ही आसुधे, मस्तकावर प्रयाळयुक्त करहकमुकुट, त्रिशूल उदर, गजपादन व गजध्वजांकित, कल्पवृक्षाच्या तळी कायम धरतीस्थान.

(८) योगेश्वरी—चतुर्भुजा, शुभ्रवर्णा, दोन हात, एक अमय आणि दुसरा वरद, त्रिनेत्री, शृंगभवाहना, चंद्रकोरयुतमुकुट, विन्ध्यवृक्षाच्या तळी कायम वसतीस्थान.

(T. A. Gopmath Rao, Page 383-86)

देवीपुराणान्तर्गते ‘दुर्गाकवच’ या स्तोत्रामध्ये या मातृकाचे वर्णन आलेले आहे. तेथेही आठच मातृका दिलेल्या आहेत. परंतु योगेश्वरीचा उल्लेख ईश्वरी या नावाने केलेला आहे. या मातृकाचे कार्य ‘दैत्याना देहनाशाय’ हेच दिलेले आहे. या मातृकांनी निरनिराळ्या दिशाकडून होणाऱ्या आघातापासून संरक्षण करावे, अशी त्यांची प्रार्थना केली आहे. याशिवाय त्या स्तोत्रामध्ये शिखा, ललाट, ध्रुवा, नासिका, कपोल, दंत, हृदय, जाघ इत्यादि अवयवांच्या रक्षणासाठी एक एक मातृका दिलेली आहे. अहकार, मन, बुद्धि तसेच रस, गंध, रूप यांच्याही रक्षणासाठी मानलेल्या मातृका दिलेल्या आहेत.

या मदभति ‘योगिनी हृदयत्रीपिका’ यातील योगिनीसंबंधीचा भाग असा श्री,

ज्ञातृज्ञानमयाकारमननान्मन्त्ररूपिणी ।

तेषां समष्टिरूपेण पराशक्तिस्तु मातृका ॥ १ ॥

न तस्यं कार्यं कारणं च विद्यते । न तत्समश्चाभ्याधिकश्च हृदयते ।

परस्या शक्तिः विविधैवं श्रूयते । स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥ २ ॥

वाचकाक्षरसंयोगात् कथिता विश्वरूपिणी ।

तेषां समष्टिरूपेण पराशक्तिं तु मातृकाम् ॥ ३ ॥

या वचनाचा सारास असा की, पंचभौतिक परिमाणुशक्ति आणि चैतन्यशक्ति यांनी नित्य युक्त असलेली जी ती योगिनी. या शब्दाचा पारिभाषिक, तांत्रिक व रुढ असा आशय या ठिकाणी आहे आणि या अर्थानेच तो येथे योजिलेला आहे. तसेच पद्वचकाधिष्ठित मातृशक्तीची आय जननी म्हणूनही योगिनी या शब्दाचा अर्थ आहे. मातृकांचे स्वरूप हम्मोचर नाही. ते ज्याला

त्याला आपल्या ज्ञानदात्रीच्या जोरावर पाहाता येईल चैतन्यशक्तीचे सूक्ष्मातिसूक्ष्म किंबहुना अदृश्य स्वरूप म्हणजेच योगिनी आणि योगिनीचे परिणत स्वरूप म्हणजेच मातृका होत नरजोराची वाडी येथे श्रीदत्तगुरुच्या साक्षिभ्यात ज्या चौघट योगिनी अदृश्य स्वरूपात वावरतात, त्यांचा सगळ्या तांत्रिक परिभाषेत चौघटफला म्हणजेच चौघट पुद्गलशक्ति यांच्यावरान्तर अस्त्याने त्या चौघट शक्तींना योगिनी हे नाव दिलेले आहे.

मातृकांचे एक स्वरूप आपण घर पाहिले याला दुसरीही वाजू आहे सर जान बुझार तथा ऑर्थर जॅव्हेलोन हे तंत्रशास्त्राचे अधिकारी म्हणून समजले जातात कल्पित्या येथील कालीदेवीच्या गळ्यात राक्षसांच्या मस्तकाची रुडमाळा दाखविलेली आहे कालीदेवीचा इतिहास पाहाताना आपणाला दिसून आलेच आहे की, शरत्बुझारोवर झालेल्या मुद्रात तिने अनेक दैत्यांचा नाश केला आणि त्या मारलेल्या दैत्यांच्या मस्तकाची माल करून ती आपल्या गळ्यात धारण केली परंतु याच गोष्टीचे वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून सर जॉन बुझार असे विवरण करतात की, ही रुडमाळा म्हणजे एक रूपक आहे सररुत स्वर व्यजनाची वर्णमाला ५२ अक्षरांची आहे या मालेमध्ये 'अ' पासून 'ज' पर्यंतची अक्षरे येतात परंतु जो 'ज' म्हणजे शता शाला, त्याला अवातर गोष्टीची जल्मी नसते किंबहुना 'श' पर्यंत जाण्यासच इतर वर्णांची आवश्यकता असानी लागते, यामुळे या वर्णमालेत "श" ची गणना करित नाहीत आणि त्या सर्वांची सव्या ५२ मानली जाते ही वर्णमाला म्हणजेच मातृका होत

काही शक्ति भैरवाच्या सहधर्मचारिणी म्हणून मानल्या असून, त्या यांच्या क्रियापात्र उत्पन्न झालेल्या आहेत या शक्तींचे वर्गीकरण करताना काही अपरसमूह मानलेले असून, प्रत्येक वर्गाची एक एक देवताशक्ति मानलेली आहे त्यांचे वर्ग आणि देवता येणेप्रमाण —

अर्वां तु महालक्ष्मी, कवर्गे कमलोद्भवा ।
 चवर्गे तु महेशानी, टवर्गे तु कुमारीका ।
 नारायणी तवर्गे तु, वाराही तु पवर्गीका ।
 तेन्द्री चैव यवर्गस्था, चामुण्डा तु मवर्गीका ॥

पन्ना सप्त महामातृका समलोकव्यवस्थिता ॥ (स्वच्छन्द, प्रथम पटल)

परीत उताऱ्यात जरी सात महामातृका आहेत असे सांगितले असले तरी मन्व्यात मात्र त्या आठ आहेत यामध्येही योगिनी आणि प्राक्कणी या नावा

ऐवजी येथे धाराही आणि महालक्ष्मी याची नावे आली आहेत. हा पाठभेद ध्यानात ठेवण्यासारखा आहे.

या मातृकाच्या मूळ रूपाचीच पुढे अक्षरमाला व वर्णमाला तयार होते. ज्याचे स्वरूप पुढे निस्तार पावते, त्याच्या मूळ स्वरूपाला मातृका हे नाव दिलेले आहे. एक माता अनेक मुलाना जन्म देते, वृक्षाच्या एका बीजापासून अनेक बीजे तयार होतात, एक मच्छी सहस्रावधि अडी घालून प्रजा निर्माण करते, म्हणजे एका मातृस्वरूपापासून अनेकांचा विस्तार होत जातो. त्या मूळस्वरूपालाच मातृका असे म्हटले जाते. ह्याच कारणास्तव सर जॉन शुद्रूप म्हणतात की, मातृकाच्या प्रतिकात्मक असलेली ही माला आदिमाया कालीच्या गळ्यात बांधलेली आहे.

अक्षरवर्ण मालेतील क पाठून जी वर्णमाला आहे, त्या प्रत्येकाला देवता मानून तंत्रकारांनी त्या त्या देवताचे वर्णन केलेले आहे. उदाहरणार्थ च आणि ट वर्णांचे वर्णोद्धार तनातील हे वर्णन पहा—

तुषारकुन्दपुष्पाभां, नानालंकार भूषिताम् ।
सदा पौष्टवर्षियां, वयाभरकरां पराम् ॥
शुक्लवस्त्रावृतकटिं, शुक्लवस्त्रोत्तरीचिर्णिगम् ।
वरदां शोभनां रम्यामष्ट धाहु समन्विताम् ॥

भारार्थ असा की, तुषार अथवा कुंद जातीच्या त्रिविध अलंकारानी भूषित असलेली, सोळा वर्षे वयाची, सदैव अमय आणि वरदा मुद्रा दाखविणारी, पादरे बळ नेसलेली आणि पादरे उत्तरीय धारण करणारी, सुंदर आणि एकूण आठ हात असलेली ही चकारात्मक देवी, ध्यानपूर्वक दहा वेळा घरील मन्नाचे पठण केल्यास भक्तांना इच्छित वरप्रदान करते—

वर्णाद्धार तत्राप्रमाणे टकारमूर्तीचे वर्णन पहा—

मालतीपुष्पवर्णाभां पूर्णचंद्रनिभेक्षणाम् ।
दशबाहुसमायुक्तो सर्वोलंकारसेयुताम् ॥
परमोक्षप्रदां नित्यां सदा स्मेरमूर्तीं पराम् ।
पयं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मंत्रं दशधाजपेत् ॥

भारार्थ असा की, टकार देवता दशभुजा, सर्वलंकारभूषित नित्य हसतमुख, मालती पुष्पाचा वर्ण आणि पूर्ण चंद्राप्रमाणे नेत्र असलेली आहे. दिव्या दहा वेळा जप करावा.

मधुराद्वैताचार्य व गुलारराज महाराज चरित्रांत (२, मिर्झाद) या मातृका-
त्रिपथी उद्वेग आदे पण ती दरीरातील कुडळिनी घासीनी जी आधारचक्रे
आहेत, त्यांना अनुत्पन्न आदे. तो असा—

आधारी त्या चार मातृका । देव गणपती असे ॥
स्वाधिष्ठान चक्री महा मातृका । ब्रह्मदेव तेथे असे ॥
मणिपुरावरी दहा मातृका । लक्ष्मीपती राहतेसे ॥
अनाहत चक्री मातृका धारा । शूलपाणी शिव घसे ॥
विशुद्धिच्या चक्री मातृका सोळा । आह्लाचक्री असती दोन ॥
(पृ. ४९)

महाराजांनी हे काव्य धयाच्या पंपराचे वर्षा केले आणि कुडळिनी शक्ति
जागत करित असताना त्या त्या चकार मातृकाची स्थापना केलेली आहे. योग
शास्त्रात या मातृकांचा नेमका अर्थ कोणता, हे जरी लेखकाला निशद करता
घेत नसले, तरी असा अर्थ जाणकारांनी सांगितला की कुडळिनी जागत करण्याचे
मार्गात जी चक्रे वर महाराजांनी वर्णन केली आहेत त्या प्रत्येकावर जी बीजाक्षरे
आहेत, त्यांनाच मातृका म्हटले जादे. जे आधारी चक्र चार पाकळीचे कमळ
असल्याने त्याचे प्रत्येक पाकळीवर एक एक बीजाक्षर आहे. जे या शास्त्रातले
शास्त्रे आहेत, त्यांच्या जवळ या सर्व चक्रांचा अतिशय सुंदर, काटेकोर आलेख
वधार अगून त्यायोगे ते जिजाभूच्या शकाले निगारण करू शकतात, हे लेखकाने
अनुभवले आहे ज्या अर्था गुलारराज महाराज इतक्या मालव्यात हे सर्व
जागत होते, त्या अर्था त्यांनी शक्तिदेवीची उपासना केलेली असली पाहिजे असे
मानण्यास हरकत नसावी

हेच गुलारराज महाराज नंतरच्या आयुष्यात आपणाला ज्ञानेश्वर
महाराजांची कन्या म्हणवून घेत आणि लुगडे, चोळी, वांगड्याचा पेहराव करित
असत. याचाच अर्थ ते स्वतः शक्तिरूपिणी बनत असत, असा घेतला तर योग्य
होईल. काली मातेची उपासना करणारे रामदृष्य परमहर्षी हातात कंकणे घालीत
असत. गेल्या शतकात काही शक्तिपूजक महाराष्ट्रातही कंकणे घालीत असल्याचे
लेखकाला सांगण्यात आले आहे. या व्यक्तींना सर्व जगच अशामय दिसे आणि
तिचेच रूपात ते ज्ञानदमय असत हाच त्यांचा मतितार्थ होय

मातृकाभेद या नावाचे एक तंत्र आहे. कलम्बता येथील संस्कृत विद्यालया-
साठी श्री. चिंतामणी भट्टाचार्य यांनी ते संपादित केले आहे. 'मातृकाभेद' या
नावातील 'मातृका' या नावावरून वाचकांची पसंगत होण्याची शक्यता आहे.
या तंत्रामध्ये सृष्टितत्त्वाची उत्पत्तीपासून लय होण्यापर्यंतची क्रिया, राजशासनाचे
नियम, वैद्यक व विज्ञान याची माहिती, योग व मनतंत्राचे विवेचन, देवतांची
उत्पत्ति व पूजन, अनेक भुवनाचा विचार, स्त्री पुरुषाचे संघ, वेदोक्तसामंभेदा
तंत्रमार्ग सर्वाना उपलब्ध व सुलभ रूपा ह्याचे विवरण आणि विशेषतः पंचमहा
भूताचे खनिज पदार्थांपासून सोने, चांदी, पारा कडी वनप्रिता येतात याची
माहिती दिलेली आहे. थोडक्यात हे तंत्र किमयाविद्येचा अभ्यास सांगते. यावरून
असे दिसले की, मातृका या देवतांपरोबर या तंत्राचा सुतराम् स्वध नाही हे
वाचकानी ध्यानी धरावे.

गोरगावातील एक शक्तिउपासक श्री. दादा पेंडसे यांनी आणखी एक
व्युत्पत्ति सांगितली. नाशिक जिल्ह्यामध्ये पूर्वेला सप्तशृंगी तर पश्चिमेला ब्रह्मगिरी
पर्वत आणि व्यवकेश्वर ही क्षेत्रे आहेत. या दोन क्षेत्रामधील अंतर ५१ मैल आहे.
नवनाथ पथातील नाथानी कोठेही गुरुदीक्षा घेतली तरी त्यांना व्यवकेश्वर-सप्तशृंगी
ही परिक्रमा ५१ वेळा करावी लागे. याच भूमीमध्ये साधना केली असता त्यांना
सिद्धि प्राप्त होत असे, म्हणून या भूमीला कर्मभूमी असे म्हटले जाते सप्तशृंगी
येथील आदिमायेची साधना केली जात असल्याने या ५१ सग्येला मातृका
म्हणून मानले गेले

मातृकांच्या सख्येरुद्ध ते म्हणाल की, पूर्वां मास्करराय नावाचे एक
महान शक्तपथी होऊन गेले त्याच्या मते मातृकाची सख्या १,६४,०००
असून त्याची नावेही त्यांना अवगत होती. पण साप्रत त्याची नोंद कोठेही
आढळत नाही असे जर आहे तर ही सख्या खाली ७-८ पर्यंत का आली ?
ह्याचे कारण इतकेच देता येईल की, एवढी असख्य नावे प्रचारात रुढ ठेवणे
अशक्य वाटल्याने ज्या ज्या साधकांना जी जी प्रिय वाटली ती ती त्याने रुढ
केली. ही सख्या आठोपेक्षा जास्त आहे हे आपल्याला शिवनिर्मिती मातृकांच्या
नावावरून समजू शकते

मातृका या शिव व त्रिण्णुनिर्मित आहेत. त्या शिव व त्रिण्णु यांची प्रतीके
आहेत किंवा मातृका या त्या देवतांची नारीशक्ति आहेत. याचसाठी त्यांच्या
मुखांची सख्या त्या त्या देवतेप्रमाणे आहे. कौमारीची सहा मुले अगर माहेघरीनी
पाच मुले हीच त्यांची साक्ष देते तसेच ती यांची म्हणजे त्या त्या मूळ

प्रकृतीचीच आहेत. येणेप्रमाणे मातृकाची उत्पत्ति व त्याचे कार्य यांचे हे शोडक्यात स्वरूप आहे.

मातृकाची वरूपना भारतामध्ये आहे असे नाही भारताच्या शेजारी तिबेट देश, जरी बौद्धधर्मीय असला तरी त्याच्या धर्मातही मातृकाची पूजा होते. तेथेही गौरी, सौरी, चाडाळी, घेताळी, प्रमो, पुष्कारी, सोनामा आणि घासमारी या आठ मातृका आहेत.

मेडिटरेनियन वटा मातृकाची पूजा करित असे त्याची नावे येणेप्रमाणे, प्रॉक्सिनी, डेरव्होनी, निस्कार्ड, मेरी, मॅथोनी, मेन्स आणि कॉड्रीव्ही ही होत. काही काळ या देवता ब्रिटन आणि कोलोनमध्ये अतिशय लोकप्रिय होत्या. वेल्समध्ये याना 'सेवन मायन्स' या नावाने सन्मोहित असत काही सद्योपकाचे नसे मत आहे की, वेस्टिक व ट्युटोनिक हे युरोपातील जे प्रसिद्ध वटा होते आणि अजूनही आहेत, त्यांच्याही पूर्वाच्या देवता याच असाख्यात सारास इत काच की, सममातृका या भारताप्रमाणे इतर देशातही रूढ होत्या.

या मातृकाच्या अनेक मंदिरांपैकी एक मंदिर नर्मदा नदीच्या तीरावर माघाता पर्वतराजीमध्ये आहे. या क्षेत्री अनेक देवस्थाने आहेत आणि मुख्य प्रदक्षिणा घालण्यासाठी सुमारे तीन मैल चालावे लागते. या ठिकाणी कुंजरे भडारी या स्थानाजवळ मातृकाचे मंदिर आहे. नर्मदानदीचा प्रवाह येथे नोवेत वसून ओलाढावा लागतो, आणि भगव आपल्याला ब्राह्मी, गाराही, चामुडा इत्यादि मातृकांचे दर्शन होते.

दक्षिणेत धनुष्यकोटी-मद्रास लोहमार्गावर अय्यमपेट या नागाचे एक स्थानक आहे या स्थानकाच्या जवळच चक्रपल्ली या गावी सात मातृकांचे मंदिर आहे. अषकामुरवघाच्या वेळी ज्या मातृका उत्पन्न झाल्या त्याच या ठिकाणी वास्तव्य करून आहेत अशी भक्तांची भ्रदा आहे. या मातृकादेवीच्या मंदिराच्या परिसरात सात शिवलिंगे आहेत, त्यामुळे मातृका आणि शिवलिंगे यांच्या जोड गोज्या लगेच नजरेत भरतात (अय्यर, पृष्ठ ८१.) मातृकांच्या छायाकृति साधारणत मानवाच्या आकाराच्या असतात

तारापूर (त्रिन्हा बुलढाणा) या गावी देवीचे एव प्राचीन स्थान आहे. मंदिर विटांचेच बांधलेले आहे. सभाग्रहाच्या आतील बाजूस जो सज्जा आहे त्यामध्ये ब्राह्मी, वैष्णवी, महेश्वरी आदि सप्त मातृकांच्या मूर्ति आहेत. या मंदिरामध्ये काही प्राचीन शिलालेखही आहेत नवरात्रानमध्ये या ठिकाणी यात्रा भरते

(सुलढाणा त्रिन्हा गॅसेट, पृ. ४९८)

पुण्यापासून २६ मैल अंतरावर ७०० फूट डोंगरमाथ्यावर श्वतेश्वर नावाचे एक ठिकाण आहे. या मंदिराचे शिल्प तेरावे शतकातील आहे. मुख्य मंदिराच्या सभोवार ओवऱ्या असून त्यामध्ये अनेक मूर्ति बसविलेल्या आहेत त्यापैकी १० ओवऱ्यामध्ये मातृकाच्या मूर्ति आहेत माणसाचा सहज हात न पोहोचावा इतक्या उचावर त्याची माडणी केलेली असून अनेक ठिकाणी मूर्तीची पुनरावृत्ति झालेली आढळते. याचे कारण असे समजते की, एक मूर्ति फुटली, नाश पावली, तर दुसरी कृति तेथे शिल्पक रहावी. या मूर्ति मानवी आकाराप्रमाणे विशाल आहेत. ऐंद्री, वाराही चामुंडा, वैष्णवी, कौमारी, माहेश्वरी व ब्राह्मी या सप्त मातृका तर आहेतच, पण आठवी मातृका गणेशी अथवा विनायकी दाखविली आहे. कदाचित् आसमतात अष्टविनायकाची स्थाने आहेत, त्याचा प्रभाव शिल्पकारावर पडलेला असावा.

पहिला बाजीराव पेशवा याचे गुरुजी ब्रह्मेश्वरस्वामी यानी अनेक मंदिरांचा जीर्णोद्धार केला, यामध्ये या शिल्पाचाही केला आणि सुमारे एक लाख रुपये खर्च करून सन १७३७ चे सुमारास हे काम पूर्ण केले

(प्र. ल. सासवडकर, केसरी पुणे, ११-२-६४)

एके वेळी देव-दानवांच्या युद्धप्रसंगी शकराच्या अगातून ज्या धर्मधारा निघाल्या त्या भिमादाकर (पुणे) या ठिकाणी पडल्या आणि त्याच्या परिसरात जी विश्रांति स्थाने लढाईच्या धुमश्मश्रीच्या वेळी होती, त्या कोकमठाण, मातुळठाण भामाठाण, नागठाण, बादाठाण, प्रतिष्ठाण, याही ठिकाणी धर्मविंदु पडल्याने या सर्व ठिकाणी मातृका निर्माण झाल्या. यास्तव ही क्षेत्रेही मातृकास्थाने म्हणून प्रसिद्ध आहेत. (गोदाररी महात्म्य, ले. दासगण, पृ ७३)

टिळकवाडा (वडोदा राज्य) या गावी एक सप्तमातृकाचे मंदिर आहे. या मंदिराशेजारीच तिळकेश्वर महादेवाचेही मंदिर आहे.

बेटया व बेश (जिल्हा भेलसा) या दोन नद्यांच्या संगमापासून चार मैलांवर उदयगिरी या नावाचे क्षेत्र आहे. एडकांमधील लेण्यासाठी हे ठिकाण प्रसिद्ध आहे. तेथे एका लेण्यामध्ये सप्तमातृकांच्या मूर्ति खोदलेल्या आहेत.

मातृका या फार प्राचीन आहेत, या मिथानाला पुरावा मोहेंजोदरो येथील उत्खननामध्ये आढळतो. या उत्खननात मातीच्या ल्हान ल्हान अनेक पुतळ्या सापडल्या आहेत. एकीच्या अगावर तर भरपूर अलंकार असून तिच्या डोक्यावर पल्याच्या जागराचा मुकुट आणि दोन्ही यामुला भुपाटण्याप्रमाणे मातीचे पेठे देवलेले आहेत. या पेण्यांमधून त्या काळी नाळलेल्या भुपाचे डाग अद्यापीही

या पेल्यावर दिसून येतात. त्या पुतळ्या जरी किंचित् मिट्टेप झालेल्या असल्या तरी त्या मानुकाच्या निदर्शक होत, असे मानावयास भरपूर जागा आहे

मध्य पूर्वेतील इराक शहरी वस्तुसंग्रहालयामध्ये सत मानुकाच्या मूर्ति ठेवलेल्या आहेत. समरा येथील उत्तननामध्ये त्या आढळल्या. असे मत आहे की, त्या मूर्ति सनपूर्व सहा हजार वर्षांपूर्वीच्या असल्यात. एकाच बैठकीवर या मूर्ति नसून अलग अलग आहेत. या मूर्तीचे जे छायाचित्र प्रसिद्ध झाले आहे (पुणे, केसरी ७-५-६७), त्यामध्ये काही मूर्ति उभ्या तर काही गुढे टेकून उभ्या आहेत. चार मूर्तीच्या मस्तकावर अस्त्रादन असून तिन्हीच्या वर काही दिसत नाही. यावरून असे अनुमान काढता येते की, हराप्पा येथील उस्तुतीच्या पूर्वीही या मूर्ति अस्तित्वात होत्या. त्या देशातूनही सत मातृकावद्दल धार्मिक भोजना यत्न होती, याचीच साक्ष त्या मूर्ति देत आहेत.

वैदिक हिंदूंच्या विवाहादि सकारामध्ये मातृकाचे पूजन देवक देवताना करावे असे शास्त्रचर्चन आहे आणि ती रूढि आजही प्रचलित आहे. मुख्य देवताच्या पूजनाच्या वेळी त्याच्या परिवार देवतांचे पूजन होणे हे प्रथमतःच आहे.

सारंग

सान्निध्य ज्या नर्मदेच्या प्रवाहास ।
 माधांत नामे गिरी उंच माध्यास ॥
 विख्यात चामुंड, ऐंद्रि, कुमारीस ।
 वांदितसे मातृका सप्त-देवीस ॥ १ ॥

मंत्र-तंत्र-यंत्रदेवता

मंत्रदेवता

मंत्रशक्ति ही मन सामर्थ्यावर अवलंबून असून मन हे पंचमहाभूतातगत अव्यय तत्त्वाचे सूक्ष्म अंग आहे. काही शब्दसमूह विशिष्ट प्रसंगी वापरले अगर् उच्चारले तर ते दुसऱ्याच्या अंगी सामर्थ्य उत्पन्न करू शकतात. उदाहरणार्थ, ज्याप्रमाणे 'जय भवानी, जय अग्ने' अथवा 'हरहर महादेव' हे परवलीचे शब्द उच्चारले म्हणजे समरभूमीवर मराठ्यांना एक प्रकारचा चेव चढत असे आणि दुप्पट-नव्हे अगणित पट उत्साहाने ते आपल्या शत्रूवर तुटून पडत असत. तसेच 'अहो हो अकर' या शब्दाने यवनी रक्त सागरासारखे उसळ्या घेत असे. त्याचप्रमाणे मानवाने काही एका विशिष्ट शब्दसमुच्चयाचा उच्चार केला म्हणजे पशुसृष्टि अगर् इतर जीवसृष्टीवर त्याचा परिणाम होतो. दि. ४-११-६६ रोजी वर्तमानपत्रात बातमी आली की, नाशिकजवळ एका गावी 'बडा' शब्द उच्चारला, म्हणजे एक गाय शब्द उच्चारणाऱ्याचा मागे मारण्यासाठी धावते, कदाचित् तो शब्द तिला आवडत नसावा, चीड आणीत असावा. यंत्रशक्ति ही प्रकाशमय आहे. शब्दसमूह उच्चारणाऱ्याला त्या शब्दाचा अर्थ समजो वा न समजो, परिणाम व्हावयाचा तो होतोच. त्याप्रमाणे भ्रूंच्चारापासून ही जी एक शक्ति मानवाला प्राप्त होते, तिलाच मंत्रशिद्धि असे म्हणतात.

काही वर्षांपूर्वी अवकाशातून विद्युत्शक्तीचे अस्तित्व आहे, हे जण कोणास सांगितले असते, तर ते त्यास पटले नसते. परंतु रसायन आणि पदार्थ-विज्ञान या दोन शास्त्रांच्या साहाय्याने प्रयोगशाळेत निरनिराळे प्रयोग केल्यावर रेडिओ, दूरध्वनि या यांत्रिक साधनांच्या निर्मितीने या शक्तीच्या अस्तित्वाची जाणीव करून देता आली. योगनिघंत पारंगत असलेला इसम आपल्या मनोवहा नाडीवर ताबा चालवून काही काळ हृदयत्रिधा थांबवू शकतो. एका विवक्षित ठिकाणच्या नाडीतून वाहाणारा रक्तप्रवाह बंद करू शकतो. प्रो. एक्नाथ मूर्ति रिया ताराबाई हे सर्कडीमध्ये काम करीत असता लेव्गकाने असा एक प्रयोग पाहिला आहे की, तळहातावर त्रुर्काने गोळी मारली तर ती शरीरात न शिरता चपटी बनून पाली पडे. रक्तनाडिन्या उद करण्याची जी शिद्धि त्यांना प्राप्त झाली होती, त्यावरच ही रिया त्यांना करता येत असली पाहिजे. योगनिघा-निघारदाना माय यात काही नागिन्य दिखत नाही. काही चमत्कार भागत नाही पण इतरांना माय हा चमत्कार जरूर तोंडात घेते घालण्यास धावतो.

मानवाने मानसिक सामर्थ्य वाढवून भूलोकावरील जडसृष्टीची मने आकर्षून घेतली म्हणजे जसा तो त्यावर ताबा गाजवू शकतो, तद्वतच प्राणी सृष्टीवर देखील गाजवू शकतो त्या सृष्टीतील इतर प्राण्यांपरोबरच वाघ, सिंह, सर्प इत्यादी हिंस्र प्राण्यांना देखील तो आपल्या मनाप्रमाणे वागवू शकतो रमण महर्षींचे उदाहरण तर अगदी अलीकडील आहे. त्यांच्या बैठकीच्या ठिकाणी एक वाघ नेहमी त्यांच्या साथिऱ्यात असे, असे सांगतात जडसृष्टीतील उदाहरणे तर आपण नेहमी पाहतोच चंद्रप्रकाश जितका जास्त पडेल तितकी सागराला अधिकाधिक भरती येते कारण ती शक्ति सागराचे पाणी आकर्षून घेत असते भरतीच्या परिणामांमुळे ती शक्ति आपल्याला बघू शकते असे सांगतात की, लांडगा जर गेलीच्या अंगात स्पर्श करून नेला तर तो नेट्रीला आकर्षित करतो आणि मुकाट्याने ती गेली त्या लांडग्यामागे चालत जाते एकदा एक मनुष्य मगरीच्या भयामुळे झाडावर चढून बसला त्याची वाट पाहत ती मगर त्या झाडाव्याली आपल्या भयानर सतत लक्ष ठेवून बसली त्या मगरमिठीतून सोडविण्यासाठी इतरांनी पुष्कळ प्रयत्न केले दोरीचे साहाय्य घेऊन त्यानी त्याला दसऱ्या वृक्षावर येण्यास सांगितले पण

पाश्चिमात्य लोक ज्याला मेस्मेरिझम, स्पीट मेसेज अगर जॅचेट्रिया असे म्हणतात ती रियागुद्धा मंत्रशक्तीचाच एक भाग आहे. एकामतेच्या सामर्थ्यावर विश्वास ठेवून, दुसऱ्याच्या मनारर तावा मिळवून ते प्रयोग करीत असतात. अनेक वेळा ते यशस्वी होतातच. म्हणजे त्यांना ती भ्रमगिद्धि प्राप्त झालेली असल्याने ते यशस्वी प्रयोग करू शकतात.

परंतु मंत्र आणि मेस्मेरिझम (इच्छाविनिमय) हे एक नाहीत असे लक्षात आसा. कारण उघडच आहे. मंत्राचा अर्थ जरी साधकाच्या माहीत नसला, तरी त्याच्या पठणाने फलप्राप्ति होते, पण इच्छा-विनिमयाचे प्रयोगात इच्छुकाची भावना लक्षात घ्यावी लागते. कारण ही एक जीवशक्ति आहे. मंत्र ही परमेश्वराची शक्ति आहे आणि यासाठीच मंत्रावर विश्वास ठेवणे म्हणजे परमेश्वराचे वर्णाश्रय विश्वास ठेवण्यासारखे आहे.

ज्याप्रमाणे साक्षात् ईश्वर कधीच कोणाला दिसत नाही पण त्याच्या अस्तित्वाची जाणीव अनेक वेळा अनेक प्रसंगी होते.

हेच अगदी ताजे उदाहरण पहा. कोल्हापूरपासून २० मैलांवर बाहुबलीचा २८ फूट उंचीचा, उत्तम शिल्पाचा पुतळा चार वर्षांपूर्वी बसविलेला आहे. या पुतळ्यावर दि. २०-१०-६६ पासून सतत तीन आठवडे, दुपारी १०-३० ते १ पर्यंत आकाशातून केशरभिभ्रत चंद्रनाचा अभिषेक होत असतो. या ठिकाणी दिगंबर पंथी जैन साधु मुभतमद्र यांचा आश्रम आहे. हा चमत्कार पाहण्यास आजुबाजूचे हजारो नागरिक येत असतात आणि नेत्रांचे पारणे केव्हा घेतात. सतत तीन आठवडे, ठराविक वेळी अभिषेक होणे, यालाच ईश्वराच्या अस्तित्वाचे प्रतीक मानावे लागते. वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून याला उत्तर सापडणे कठीण. तो दयाघन परमात्मा, अशा अनेक रूपाने आपले अस्तित्व दाखवीतच असतो. (नवशक्ति, दि. १-११-६६).

तद्वत्च प्रयोगाच्या परिणामांवरून मानवाला मंत्रशक्तीची जाणीव होते. त्या विद्येचा लोप झाला असे म्हणणे बरोबर नाही. फक्त सामर्थ्य कमी झाले इतकेच.

मंत्र म्हणजे काय ?—एखाद्या शुद्ध गोष्टीचे ज्ञान मिळविणे आणि त्यावर काही शब्दसमूहांच्या साहाय्याने तावा मिळविणे, हाच मंत्र या शब्दाचा अर्थ आहे. विशिष्ट शब्दसमूहांचा उच्चार करून देवताने आवाहन करणे, अगर नाना प्रकारची वर्णयोजना करून नाना प्रकारची इष्ट फळे प्राप्त करून घेणे, ज्या क्रियेने घडते अगर घडविता येते त्याला मंत्र म्हणायचे. अशा वर्णांची व शब्दसमूहांची रचना आपल्या ऋषींनी पूर्वीच करून ठेविली आहे.

मंत्रांचे प्रकार—ज्या मंत्राचा उच्चार मोठ्याने केला जातो तो व्यक्तजप होय. ओठातल्या ओठात उच्चार हळू करावयाचा, इतका की, तो दुसऱ्यांना सुळीच ऐकू जाणार नाही, अशा प्रकारे केलेल्या जपाला उपांशुजप असे म्हणतात. तिसरा प्रकार म्हणजे मनातल्या मनात मंत्राचा उच्चार करावयाचा, त्याला मानसजप असे म्हणतात.

मंत्रांच्या जाति—मंत्राच्या तीन जाति आहेत. वीजमंत्र, मूलमंत्र व मालामंत्र. मूलमंत्र म्हणजे जो शब्दसमूह जाणकाराने तयार केला त्याला मूलमंत्र असे म्हणतात. ज्या जपाचे पठण अथवा मनन माळेच्या सहाय्याने केले जाते त्याला मालामंत्र असे म्हणतात. वीजमंत्राची उत्पत्ति मुदीलप्रमाणे. वेदाचा वीजमंत्र ऐ वीज हा आहे. वेदमंत्राच्या आरंभीच्या स्वरांनी हा बनविलेला आहे. 'अग्निमीडे' (ऋग्वेद) यातील सुरवातीचा 'अ' इग, 'इत्वेज्जेत्वा' (यजुर्वेद) यातील 'इ' स्वर, 'अग्न आयाहि वीतये' (सामवेद) यातील 'अ' स्वर आणि 'शत्रोदेभिरमिष्टय' (अथर्ववेद) यातील अनुस्वार, हे चार स्वर म्हणजे अ + इ + अ + अनुस्वार मिळून 'ऐ' वीज तयार झाले. त्याचप्रमाणे ॐ, ई, ह्रीं, व्द, न्दीं इत्यादि वीजे, मूलस्वराने तयार झालेली आहेत.

प्रत्येक देवतेचे वीजमंत्र निराळे आहेत. ऋषे, गं गणपते, न्दीं माया, भी लक्ष्मी, ह्रीं काली, दु दुर्गा, हु छिन्नमस्ता, धू धूमावती इत्यादि इत्यादि. 'हुं फट्' हे शब्द मंत्राच्या शेवटी असतील, तर तो पुरुषमंत्र जाणावा आणि 'स्वाहा, स्वधा' असतील, तर स्त्रीमंत्र जाणावा. 'नमः' शब्द असेल, तर तो नपुंसकमंत्र जाणावा. यासंबंधी एक मंत्र असा—

घपडन्ताः फडन्ताश्च पुंमांसो मनवः स्मृताः ।

धौपट् स्वाहान्तिका नार्यो हुं नमोऽन्ता नपुंसकाः ॥

पुरुषमंत्राचा उपयोग वर्षाकरण, उन्चाटण, रोधन ६० ६० छाठी केला जातो, तर स्त्रीमंत्राचा उपयोग रोगघाति, दुःखनिवारण यासाठी केला जातो.

दहा अक्षरांपर्यंतच्या मंत्राला मूलमंत्र असे म्हणतात. वीस अक्षरांपर्यंतच्या मंत्राला पिंडमंत्र असे म्हणतात आणि वीस अक्षरांपेक्षा जास्त अक्षरे असणाऱ्या मंत्राला षट्ठीमंत्र असे म्हणतात.

आहे. हनुनायेजनी कोणी अधिक जपसल्या अगर पाठसल्या सांगतात. पण सिद्धि मिळण्याच्या दृष्टीने ते इष्ट नव्हे, हे याचकांनी ध्यानी असू द्यावे.

मंत्रसिद्धि कोणास होते?— मंत्रसिद्धि होण्यास साधकाला अतिशय कडक व नियमबद्ध आचरण ठेवावे लागते. ब्रह्मचर्य, शुचिर्भूतपणा व इन्द्रिय-निग्रह या तीन गोष्टींवर प्रामुख्याने भर द्यावा लागतो. तनमनधनकरून देवताची आराधना करणे आवश्यक असते. मंत्रसिद्धीच्या प्राथमिक अवस्थेत साधकाला अतिशय त्रास सोसावा लागतो. देवता साधकाला भिडवितात. अनेक सुकटे कोसळतात. शेवटी शेवटी हा त्रास इतका पराकोटीला पोहोचतो की, त्यामुळे वैतागून हा मार्ग सोडून द्यावा असे साधकाला वाटू लागते. पण या प्राथमिक अवस्थेतच या जन्मीच्या व पूर्वजन्मीच्या पापाचा नाश झाल्याशिवाय तो दुसऱ्या अवस्थेत जाऊ शकत नाही. पुष्कळ दिवस धूळ ग्यात पडलेला एखादा ताऱ्या आपण उचलला नि त्यावरील धूळ शटकून टाकली की तो जरा लल्ल होऊन पूर्वतेजाने चकाकू लागतो, तद्वतच जसजशी जपसल्या वाढत जाते, तसतशी आत्म्यावरील पापाची व दुष्कृत्याची जळमटे निघून जाऊन आत्मा पुनरपि चकाकू लागतो. याचाच अर्थ तो दैवी दृष्टात मिळण्यास पात्र होतो आणि मग दुसऱ्या काळात दृष्टात होतात. तदनंतर हरवलेले काहीतरी गवसल्या-मुळे कधी नव्हे, इतका उत्साह, उल्हास आणि समाधान वाटू लागते. मराठयाड्यात राक्षसभुवन येथे एक घानीचे मंदिर आहे. मंदिरातील मूर्ति भव्य आहे. एकदा तेथे एका साधकाने गनीची उपासना चालविली असता, प्राथमिक अवस्थेत त्याच्यावर कर्कश शब्दांचा भयंकर मारा झाल्यामुळे घाबरून तेथून तो पळूनच गेला, असे उदाहरण प्रस्तुत मयाच्या लेखकाला ठाऊक आहे. तेव्हा गीतेमध्ये सांगितल्याप्रमाणे,

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्याग शान्तिरपैशुनम् ।

दयाभूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं न्हीरचापलम् ॥ (अध्याय १६, श्लो २)

अग्नी साधकाने आपली वर्तणूक ठेविली पाहिजे तरच निसाव्या शतकात देखील मंत्राचा प्रमाण पट शकेल, हनुमान, दत्तात्रय, सार (दाकराचे मिळ-स्वरूप), कृष्णलिंग (नाथ सांप्रदाय), गरूड इ० इ० अनेक देवतांचे मंत्र प्रचलित आहेत. साधकाने त्याच्या उपास्य देवता प्रसन्न वरून घेतल्यावर मग त्यांच्या सामर्थ्यावर अगर साऱ्या रामनाम जपानरमुढा पोटशुद्धासारख्या रोगांचे उच्चाटन करता येते, असे एक उदाहरण गौरीगाव (मुबई) येथे घडल्याचे प्रस्तुत मयाच्या लेखकाच्या पादाभ्यास आहे. नैऋत्याने देखील आशा सोडून दिली होती असा तो रोगी त्या साधकाने अगध्या आठ दिवसांत ठणठणीत बरा केला.

मंत्रशास्त्रासंबंधी विवेचन करताना न्यायरत्न विनोद एके ठिकाणी म्हणतात, 'भारतवर्ष हे मंत्रविद्येचे माहेरघर आहे. भारतीय संस्कृतीमध्ये विस्तारलेला 'मंत्रमहावर्णव' हा असीम व अनोड मंत्र आहे. मंत्र या घाजूना मूळ अर्थच 'आवाहन करणे' असा आहे. वैदिक मंत्रांनी निरनिराळ्या देवतांना आवाहन करतात. हे आवाहन इष्ट फलाच्या सिद्धीसाठी अथवा अनिष्टाच्या निवारणार्थ केलेले असते. मंत्राच्या उच्चाराने आवाहित देवता उपरिपत होतात आणि अपेक्षित फलाची सिद्धि करून देतात.

'मननत्राणसंयुक्तो मंत्र इत्यभिधीयते।' या विद्यारण्य स्वामींच्या सूत्रा-मध्ये अतिशय गुढार्थ भरलेला आहे. मंत्र या शब्दातील मन या घटकांवावरून मंत्रविद्या ही मनननिष्ठ आहे, विचारनिष्ठ आहे, म्हणजेच या विद्येचे अधिष्ठान यौक्तिक, वैचारिक आहे, हे आपोआपच सिद्ध होते. मंत्रविद्येने देवतांचे आवाहन, तंत्रविद्येने आत्मकल्याण आणि परोपकार व यंत्रविद्येने भौतिकावर स्वामित्व गात्रविता येते. मंत्रशक्तीने मनावर परिणाम होऊन एकाग्रता साधता येते.

महाभारतामध्ये नल-दमयंतीचे आख्यान प्रसिद्ध आहे. स्वयंवराच्या वेळी अग्नि, वरुण, यम व इंद्र हे देव आलेले होते आणि त्यांच्या सांगण्यावरून नलराजाने त्यांच्या विवाहासंबंधीची दूताची कामगिरी उत्तमप्रकारे बजावल्यामुळे त्या प्रत्येक देवाने नलराजाला एक एक घर दिला होता. पुढे ऋतुपर्ण राजाबरोबर नलराजा सारथी बनून आल्यावर कर्कोटक नागाने दंश केला असल्याने दमयंती नलराजाला ओळखू शकली नाही. पण तो नलच आहे असा संशय दृढ झाला. देवांनी दिलेल्या घरांची दमयंतीला माहिती असल्याने, तिने नलराजाला सर्व शिषा देण्यास दासीला सांगितले, पण पाणी आणि अग्नि न देण्याची आज्ञा केली. दासीने त्याप्रमाणे व्यवस्था केली. अनेकवेळा मागणी करून पाणी व अग्नि मिळवता तेव्हा नलाने अग्नीची प्रार्थना करताच तो चुलीमध्ये अवतरला आणि घागराच्या मुखावर हात ठेवून वरुणाला आवाहन करताच, घागर पाण्याने भरून निघाली. नंतर नलराजाने स्वयंपाक केला आणि त्या एका गोष्टीवरून दमयंतीची नलराजाबद्दल खात्री पटली.

तात्पर्य इतकेच की, मंत्राचे आवाहन केल्याबरोबर नलराजाला अग्नि मिळाला आणि पाणीही मिळाले. पण ते सामर्थ्य सांप्रतच्या पुरोहितवर्गात नसल्याने, मंगल कार्यासमयी फलशपूजन करतात. आधी तो पाण्याने भरून

डेवतात आणि नंतर यजमानाला कळशमुखावर हात ठेवून वरुणाचे आवाहन करतात, मंत्रसामर्थ्य गेले आणि फक्त कृति गिहक राहिली आहे.

श्रीमत् गकराचार्य यासवधी लिहितान.

मंत्राणां पल्लवो (भूः सुवः स्वः) वास मंत्राणां प्रणवः शिरः ।
शिरपल्लवो युक्तो मंत्रः कामदुघो भवेत् ॥

विधियुक्त मंत्रसिद्धि व्हावी अशी इच्छा असल्यास त्यासाठी वरील रथने पाळावयास पाहिजेत. पल्लव म्हणजे प्रणवाशिवाय मनाचा जप झाल्यास पूर्ण सिद्धि प्राप्त होत नाही.

गोरोगाी आम्ही (प्रस्तुत यथाच्या लेखकाने) शतचडी यज्ञ वेला. त्या वेळी हीच शास्त्रीय चिकित्सा ति चर्चा प्रथम झाली. ' पल्लवयुक्त पठण झाले तर त्याला बराच वेळ लागतो, त्याला ब्राह्मण जास्त लागतील. कारण सप्तशतीच्या प्रत्येक मंत्राचे पठण पल्लवाने करावयाचे म्हणजे त्याला वेळ लागणारच ' इ० गोष्टींची चर्चा आम्ही चार जाणकर मडळींनी आपापसात वेळी होती. त्या वेळीच या पल्लवाने महत्त्व समजून चुकले. यावरून समजून येईल की, पल्लवयुक्त सप्तशती यथाचे पारायण क्वचितच होते.

मारतामध्ये देवतांचे पूजन हे वेदकालापासून चालू आहे, हे खालील वाक्यावरून स्पष्ट होईल.

देवताना हरादीना पुष्पादिनार्चनम् । (गोविंदराज)

अत प्रतिमास्वेवैतत्पूजनविधानम् । (मेधातिथी)

देवतानां अर्चनं पुष्पाग्निः । (सर्वज्ञनारायण)

देवतायतनानि कम्पन्ते, देवप्रतिमा हसन्ति, रुदन्ति । (पंडितब्रह्मण्य) .

रामायणकाली रामानेच रावणवधाच्या वेळी रामेश्वर लिंगाची स्थापना वेत्याचे आपण वाचतो. कृष्णयुगात कृष्णाने रुक्मिणीचे हरण एका अवैच्या भदिरानून केले, हेही आपण वाचतो.

अरण्यवादीन ऋषींनी प्रतिकोपासना मार्ग प्रचारात आणला असे समजले जाते. राज्याराज्यांतील यैमनस्य आणि अर्शातदेचा काळ याला बटाळून अभ्यासाचे मनन करण्यासाठी त्या ऋषींनी अरण्यवास पत्करला वशिष्ठ,

वाल्मिकीसारख्या ऋषींनी आपले आश्रम स्थापले आणि त्यात आपला निवास करून त्यांनी मनन चालू केले त्यातूनच अरण्यके निर्माण झाली.^१

आपल्या इष्ट देवताची स्वरूपे ऋषींनी ठरविली आणि त्याप्रमाणे त्यांनी त्या त्या मूर्तीचे वर्णन ज्यात केले असे श्लोक तयार केले. देवताचा आरोप यत्रावर केला आणि त्याप्रमाणे पुढे आपले मनन चालू केले. म्हणजे यत्राची त्यांनी निर्गुण उपासना आरंभिली. यामधूनच यथनिर्मिती झाली. पण मानवामधील मनोदीर्घन्यामुळे ध्यानभिरहित देवतेचे ध्यान, पूजा समाप्त होईपर्यंत टिकून राहणे आणि त्या वेळेपर्यंत मनाची एकापता राहणे हे कठीण झाल्यामुळे ध्यानसहित देवताच्या मूर्ति अस्तित्वात आल्या असल्यात, अशा मूर्ति मृण्मय, वायुकामय अगर पाषाणमय तयार होऊ लागल्या आणि त्याचे ध्यान करणे सुलभ वाटल्यामुळे त्याचाच जास्त प्रसार होत गेला असावा

‘यत्रमत्रमय प्रोक्त मंत्रात्मा देवतैव ही ।’

या सूत्राप्रमाणे मंत्राची सिद्धि करायची तर वाहू शक्तीची पूजा केलीच पाहिजे. मंत्रामध्ये गूढरूपाने वसत असलेली देवता यत्राशिवाय अथवा ध्यानमूर्ती शिवाय सिद्ध होत नाही.

१ टीप— यथातीत हा भाग लिहिला जात असताना संप्रत भारतामध्ये जी निरनिराळी आंदोलने होत आहेत, यात गोहत्याबंदीसाठी चळवळ आहे, विद्यार्थ्यांच्या त्यांच्या काही मागण्यासाठी दगली आहेत, सीमावादासाठी निदर्शने चालूच आहेत, अमका एक लोखंडी कारखाना आमच्याच भागात चालू झाला पाहिजे हा हट्ट आहे. ६० ६० त्याची आठवण होते. या सर्वामुळे राज्यशासन विळखिले होत आहे आणि याला कोणी घास्ता नाही की काय असा सद्य निमाण होत आहे. राजसत्तेसाठी जनतेच्या पुढान्यातच स्पर्धा चालू असून दुसऱ्याचे पाय ओढण्याचे काम चालू आहे अशा वेळी प्राचीन भारतीय ऋषींनी कौटिल्य अगर वाणक्यासारख्या तत्त्ववेत्त्यांनी एकांतामध्ये जाऊन जे मनन केले आणि आध्यात्मिक बळाच्या जोरावर ज्या सुधारणा घडवून आणल्या त्या कायमस्वरूपी सुधारणा घडवून आणण्याची वेळ आलेली आहे. भारत मातेच्या एखाद्या तरी सुधारणा अशी बुद्धि झाली, तरी देशात शांतता नादेल, पण विनोबा भावे, प्रमुदत ब्रह्मचरी, बरपाचित्री महाराज हे सर्व साधु समजले जाणारेही या ना त्या प्रकारे प्रत्यक्ष राजकारणात भाग घेत असल्याने चिंतन, मनन करण्यास त्यांना वेळच मिळत नाही चालू परिस्थितीवर मात करणारे एखादे अरण्यक तयार करणे हीच आजची निवडीची गरज आहे.

वैदिक यथामध्ये अनेक मंत्र आहेत आणि त्यांचा उपयोग निरनिराळ्या कारणास्तव केला जातो अगूर करता येण्यासारखा आहे हे सख्खी सभित वृत्तांतावरून दिसून येईल.

ऋग्वेद— न्यापदापासन असलेली भीति नष्ट करणे, सर्पदश, वृश्चिक दशाचे निवारण ध्यरोग विनाश, कोर्टकचेरीमधील कामामध्ये सफलता, कुष्ठरोग निवारण, मूररोग निवारण, कारागृहानून मुक्तता, भगेंद्र निवारण इत्यादि इत्यादि.

यजुर्वेद— द्रव्यप्राप्ति, शत्रुउच्चाटण, सकटनाश, मूळव्याध नाश, पापनाश, रधनसुक्ता, अपमृत्यु निवारण, पजेन्यवृष्टि, भयनाश, दृष्टिदोषनाश, न्यबकाचे दर्शन, भृताखेताचे उच्चाटण इत्यादि इत्यादि.

सामवेद— हिंसादोषनिवारण, गर्भरक्षण, सर्ग भीतीचा विनाश, शत्रु भीतीचा विनाश, भेजरोगाचे निर्मूलन, बुद्धिबर्धन ६० ६०.

अथर्ववेद— प्वर, अतिसार, अतिमूत्र, नाडीबण यांचे निवारण, जलोदर, श्वेतकुष्ठ, गडमाळा यांचे शमन आणि गाई, म्हशी इत्यादि पशूंचे रोगनिवारण इत्यादि, इत्यादि.

प्राचीन काळी मंत्रांचे सामर्थ्य केवढे प्रचंड होते याचे एक उदाहरण नमूद करण्यास हरकत नसारी. युयानाश्व नात्याच्या राजाने पुत्रप्राप्तीसाठी एकदा मोठा यज्ञ केला वसिष्ठादि ऋषि त्या वेळी उपस्थित होते. यज्ञ सपूर्ण होण्याच्या समयी, राजा रात्री यज्ञशाळेत झोपलेला असता त्याला अकस्मात अतिशय तहान लागली आणि नकळत त्याने वेदीवरील मंत्रप्रोषण होत असलेला कलश उचलला आणि सर्ग पाणी प्राशन करून, पुन्हा जाग्यावर ठेवला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी वसिष्ठांनी कलश रिकामा पाहिला आणि चौकशी करता त्यांना समजले की, राजाने कलशातील जल प्राशन केलेले आहे. ऋषींना आश्चर्याचा धका बसला. कारण ते जल राजकनीसाठी होते. गेवटी ऋषि राजाला म्हणाले, 'राजा, तुझ्या या अनपेक्षित कृत्याने मोठा घात झालेला आहे. पुत्रप्राप्तीसाठी प्रसाद म्हणून ते जल तुझ्या पत्नीला घ्यायचे होते, ते तू स्वतः प्राशन केल्यामुळे जाता तुझ्या उदरीच पुत्राची प्राप्ति होईल' काही महिन्यांनी राजाचे पोटा मोठे दिसू लागले आणि पूर्ण दिवस शान्यावर, वसिष्ठांनी राजाचे पोटा पापणाने चिरून पुत्रपिंड बाहेर काढला. पोटावरून हात फिरविताच ते पूर्ववत् झाले. या मुलाचे पालन राणीने केले नाही, तेव्हा हृद्रदेय प्रत्यभ तेथे ग्राभे आणि त्यांनी आपली अमृतमय अगुली त्याच्या मुतात देऊन त्याची वाढ केली. या प्रकाराने मुलाचे पोषण झाल्याने मुलाचे नाथ माघाता असे ठेवण्यात आले. पुढे हा महा-पराक्रमी राजा होऊन गेल्या भेषदा हा मधोचक्राच्या प्रभाव पडा.

मंत्राने अग्नि प्रदत्त करणे—यश्यागामध्ये जो अग्नि लागतो, त्यामध्ये सर्वश्रेष्ठ मार्ग म्हणून मंत्राने अग्नि प्रदत्त करणे हा समजला जातो. दुसरा मार्ग लाकडावर मधून करून अग्नि तयार करणे, तिसरा मार्ग सूर्यभिगातून, सूर्याच्या किरणाच्या माध्यमाने तयार करणे आणि कनिष्ठ मार्ग म्हणून घरातून अग्नि घेणे, याप्रमाणे मार्ग आहेत.

मंत्राच्या सहाय्याने जग्नि प्रदत्त करणारे काही महाभाग अद्यापही भारतामध्ये आहेत. वे. मू. केळकर (रत्नागिरी) यांनी एक प्रसंग लेखकाला निवेदन केला. एका कर्मठ वैदिकाने विधिपूर्वक सर्व नियमांचे पालन करून मंत्राने अग्नि प्रदत्त करण्याचा प्रयत्न केला, पण यदा येईना. तेव्हा दुसऱ्या वैदिकाने काय कमी पडते ते त्याला दाराविले. मुखाने उच्चारलेले मंत्र आणि अग्निमुद्द यात कोणतेही माध्यम त्याने अवलविलेले नव्हते. जसे एका टोकापासून दुसऱ्या टोकास बीज जाण्यास तांब्याच्या तागचे माध्यम असते, तद्वत् गरज होनी. तेव्हा दुसऱ्या वैदिकाच्या मार्गदर्शनाप्रमाणे मंत्र म्हणणाराने हातामध्ये दर्भाची दोरी धरली आणि तिचे दुसरे टोक पुडात टाकले. याचा योग्य तो परिणाम झाला आणि त्या दिवशी मंत्राने अग्नि कुडात प्रदत्त झाला. अर्थात् या गोष्टीला दहा पाच वर्षे खोटेलेली आहेत. सरास इतकाच की, धार्मिक नियमांचे काटेकोरपणे पालन करता आले तर आजही मंत्रमार्गच आपला प्रभार दाखविते, हे समजून घेईल.

सिद्धीसाठी मंत्र व यंत्रे यांची पूजा केली जाते. वीसायत्र व ज्वरत्रघनयत्र यांचा यात्रात्रयीत प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे. जैनांचे जे चोवीस तीर्थंकर झाले त्या प्रत्येकाची शासनदेवता निरनिराळी होती आणि त्या त्या देवतेला प्रसन्न करण्यासाठी निरनिराळे मंत्रही होते. सरस्वती देवीचे सोळा ब्यूह आहेत आणि त्या प्रत्येकाची अधिष्ठात्री देवता व मंत्र आहेत.

घौद्रपंथ—या पथाचेहि दोन प्रमुख भाग आहेत. एक हीनयान व दुसरा महायान. हीनयान पथाचे आणखी १८ उपपथ आहेत आणि त्याचा प्रसार दक्षिणेकडे, विशेषतः सिलोन, यावद्वीप, बालीवेट भागात जास्त झालेला आहे. महायान पथामध्ये माध्यमिक व यज्ञायन अगर मंत्रायन हे दोन उपपथ आहेत आणि त्याचा प्रसार तिबेट, चीन, स्याम या भागात जास्त झालेला आहे. या मंत्रायन उपपथामध्येहि आणखी नऊ पोटभेद आहेत. पद्मसंभव याने मंत्रायन उपपथाचा प्रसार जास्त केला. या पथाच्या तारा व वज्रवाराहि या प्रमुख देवता असून हीनयान पथाची मणिमेरुळा देवी ही देवता होय. नीलसरस्वतीची उपासना प्रथमतः वसिष्ठ मुनींनी मानससरोवराजवळ चालू केली आणि साप्तरी ती तिबेट व चीन या देशात चालू आहे. या पथाने मंत्रविद्येची दीक्षा तान्त्रिक वर्गाकडून घेतली असल्याने तो पथ मूर्तिऐवजी यंत्रेच जास्त वापरतो.

गोरगाव (मुम्बई) येथील एक सत्पुरुष कम्मुबारा हे प्रस्तुत पथाच्या लेखकाच्या चांगले परिचयाचे आहेत. या कम्मुबाराने कुराण व त्रायत्रय या अनुक्रमे मुसलमान व ख्रिश्चन यांच्या धर्मग्रंथातील काही सूत्रांचे पठण केले आहे आणि त्यायोगे ते असाध्य दुखण्यावर इलाज, भयनिवारण, सकटमुक्तता इत्यादि उपाययोजना करू शकतात त्याची कीर्ति जापूराजस्य रीच पसरली आहे. त्याच्याकडे लागलाचे उडे अधिकारी, वकील, रेसिस्टर, डॉक्टर इत्यादी बडी बडी व मान्यवर माणसे नेहमी येत असतात व आपले सकटनिवारण करून घेत असतात तरी कम्मुबाराविषयी माहिती देण्याचा हेतु एवढाच नी, मुसलमान आणि ख्रिश्चन या धर्मांमध्येही मंत्रशक्ति मानतात हे सिद्ध करणे हा होय. फकीर लोक मुसलमानी कुराण धर्मग्रंथातील सूत्रे म्हणून, ताईत बनवून ते काही जणाना त्यांच्या समकालीनारणार्थ देतात, हे वाचकांपैवी काहीना ठाऊक असेलच.

पण आता शेवटी आपल्यापुढे असा प्रश्न उभा राहतो की,

या मंत्रशक्तीचा लोप का झाला? त्याचे उत्तर असे जाणव कर पाहिलेच आहे की, मंत्रांनी सिद्धी प्राप्त होण्यास अनेक गुण साधकाच्या अंगी

असावे लागतात. मंत्रांचे पात्रिय इदं राहण्यासाठी प्रत्यही अनेक नियम त्याच आचारात पाळवे लागतात. याचाच अर्थ त्याला आपली इद्रियशक्ति कायम ठेवारी लागते व वेळ प्रसंगी वादवावीमुद्धा लागते. प्रस्तुत ग्रथाच्या लेखकाच्या माहितीत असा एक मात्रिक आहे की, त्याला एकाद्या भाषणाचे सकट निवारण करावयाचे असल्यास गायत्री अगर त्याच्या इष्ट देवतेचा अमुन एका सल्येचा जप करावा लागतो. याचाच दुसरा अर्थ असा की, त्याला त्याच्या अग्नी असलेल्या सिद्धीचे सामर्थ्य वादवावे लागते आणि नंतरच प्रयोग करावा लागतो. पथ्यपाणी-पाळण्यासुवधी असेच एक उदाहरण लेखकाने अनुभविले आहे. वायवणी-श्वोरपाटण (जि. रत्नागिरी) येथे लेखकाचे नातेवाईक श्री दिनकर बालकृष्ण ठाकुरदेसाई या नात्याचे एक गृहस्थ आहेत. सर्पदशावर मंत्रसामर्थ्याने ते औषध देतात डॉक्टरांच्या आमास्यावाहेर गेलेल्या रोग्यावर देखील ते अचूक इलाज करू शकतात पाच-दहा मैलांच्या परिसरातील रोगी त्यांच्याकडे येतात पण जातापर्यंत त्यांनी जेवढ्या म्हणून रोग्यावर इलाज केला आहे, तेवढ्यापैकी एकही रोगी दगागल्याचे उदाहरण ऐकिलेच नाही पण ही शिद्धि कायम ठेवण्यासाठी त्यांना दोन नियम अतियथ कटागाने पाळणे लागतात. (१) पिटाळशी घाईच्या काकणाचा आभाज जेवताना न ऐकणे, (२) जेवताना मध्येच दिवा न विझणे. या दोहोंपैकी एक जरी गोष्ट घडली तर हातातील घात तसाच टाकून ते पानावरून उठून जातात. अर्थात्तच त्यांच्या घरातील मदळी त्यांच्या नियमाचा भंग होणार नाही याकडे विशेष लक्ष पुरविताना हे सर्व सागण्याभागील भूमिना एरवीच की, मंत्रशिद्धि असणाऱ्या माणसाला आपल्या आचरणात निर्वी उपनिर्मितपणा पाळारा लागतो ते घाचवाच्या ध्यानी या

पण आजच्या भनायकीच्या काळात अनेक कारणामुळे हे नियम पाळणे अशक्य झाले आहे उदाहरणार्थ, ठावर-देसायाचा ' जेवताना पिटाळशी घाईच्या काकणाचा आवाज कानी पडता कामा नये, ' हा नियम घ्या पूर्वाच्या काळी हा नियम पाळणे एक वेळ शक्य झाले कारण पूर्वाची घरे मोठी असत त्यांना मागे पुढे पळव्या, जोटा, स्वयंपाकघर, भाजघर, गेजघर, बोटार इत्यादी अनेक कप्डे असत त्यामुळे एतदी पिटाळशी घाई असलीच तर ती दूरवर जाऊन नवू घवे, पण आजच्या १० X १० च्या पथ्यघरांचा बुराडशात हा सर्व व्यवहार जमणे कसे शक्य आहे ! तुम्हांचे मागा ! असेच इतर नियमां-सुद्धी म्हणता येईल नियमाचे पालन न होणे, एकाधता न साधणे, साधनावर रोग्यांना विश्वास न दवणे या प्रमुग गोष्टी मंत्रशक्तीचा लोप होण्यास कारणीभूत आहेत यापेक्षा दुसरे एक कारण असे की, मंत्रशिद्धीचे सामर्थ्य अग्नी नग्नही पारी ' बुद्धुडे मोक्षिक ' आपल्या अग्नी मंत्रशिद्धी असण्याचा दहाणा करून

लोकाना पसवितात. अशा वेळी हे दामिक मानिक लोकांना बुवाडून आपला कार्यभाग मात्र चांगलाच साधून घेतात. असे हे मानिक गावोगावी व परोपरी लोकांना बुवाडून आपली पोटे भरत असल्यामुळे लोकांचा या शास्त्रावरील विश्वासच अजिबात उडाला आहे. अर्थात लोकांची जर या शास्त्रावरील श्रद्धाच नाहीशी झाली, तर त्या शास्त्राचा लोप होण्यास कितीसा उशीर लागणार ! परंतु तरीही संपूर्ण मंत्रशास्त्र साफ बुडाले आहे असा मात्र याचा अर्थ नव्हे आणि असे पहा की, सांप्रतच्या काळातील माणसांची वागणूक कशी आहे,

असत्येन मुखं दग्धं । हस्तौ दग्धं प्रतिग्रहात् ।

परस्त्रीभिः मनो दग्धं । कुतः सिद्धिः कलियुगे ॥

मानवाचे मन, मुख व हात याप्रमाणे अपवित्र असल्यावर सांप्रतच्या कलियुगामध्ये मंत्राला सिद्धि कशी प्राप्त होणार ? सर आर्यर अव्हेलॉन म्हणतात की, वर्णसंकरामुळे ब्राह्मणाची पवित्र कुळेही नाहीशी होत असल्याने मंत्रविद्या जगणे अशक्य होत आहे.

मराठी भाषेतील अथपासून इतिपर्यंत या शास्त्राचा उहापोह करणारा व माझ्या पाहण्यात आलेला संघ म्हणजे 'मंत्रशास्त्र' (लेखक योगेश्वरानंदतीर्थ शंकराचार्य, पुरी; तथा श्री. च्यंबक भास्कर खरे) हाच होय. तेव्हा वरील संक्षिप्त वर्णन त्याच ग्रंथाच्या आधारे केले आहे. त्या ग्रंथामध्ये वैदिक मंत्र, आगमोक्त मंत्र, तंत्रोक्त मंत्र, पौराणिक मंत्र, मंत्राची व्याख्या, जैन-बौद्ध सांप्रदायातील मंत्र, मंत्रशक्ति, यंत्रे व त्याची माडणी, मंत्रे आणि फले, कलियुगात साध्य होणारे मंत्र, गायत्री यंत्राचे मंत्र व त्याचे रहस्य, साबरमंत्र, साधुपुरुषांनी दिलेले विद्वन्मंत्र, मंत्रसिद्धि झाल्याची लक्षणे, इ० इ० अनेक विषयांचा उहापोह केलेला आढळून येईल. या ग्रंथामध्ये गायत्री यंत्र, सावित्री यंत्र, बगळामुखीयंत्र, धीरावर्षणीयंत्र, वेताळयंत्र, प्रसूतियंत्र, कापालिकयंत्र, पंचकोणयंत्र, कुक्षेरयंत्र, वरुणयंत्र, गणेशयंत्र, कामदेवयंत्र, घंटावर्णयंत्र, दत्तात्रययंत्र इ० अनेक यंत्रे दिली असून वाचावंदी, बुद्धिनाश, हस्तपादक्रियावंदी, हरचलेल्या वस्तूचा शोध, कुष्ठरोगनिवारण, वर्णशूलाचा नाश, शत्रुनाश, इ० इ० अनेकांवर उपाययोजना सांगितली आहे. तो सर्व भाग जिज्ञासूंनी मुळापासून अवश्य वाचावा. विश्वात्म्यास्तव अधिक उहापोह करता येत नाही. या शास्त्राचे दिग्दर्शन करण्यासाठीच हे प्रकरण आहे. 'मंत्रशास्त्र' ग्रंथातील बरीचशी माहिती मंत्रमहोदधी आणि मंत्रमहार्णव या ग्रंथांच्या आधारे दिलेली आहे. हे दोन्हीही संघ व्यक्तेश्वर नुद्रणालय, मुंबई यांनी छापून प्रसिद्ध केलेले आहेत.

तंत्रदेवता

श्रुति, स्मृति, पुराणे ही जशी आर्यांची धर्मशास्त्रे आहेत त्याचप्रमाणेच तंत्रशास्त्र हेही एक शास्त्रच आहे. ऋग्वेदादि चार वेदानंतर हा पाचवा वेदच मानतात. इतके हे शास्त्र महत्त्वाचे आहे पुराणकाळानंतर या शास्त्राचा जास्त प्रसार झाला असावा कारण पुराणात याचा बहिर्बोध उल्लेख मिळतो योमा बाधनेमध्ये वैदिक मार्ग व तार्किक मार्ग हे दोन्ही मार्ग आचरिले जातात वैदिक मार्ग हा तार्किक मार्गापेक्षा भिन्न जाई वैदिकांचे ज्ञानमार्ग, मूळशिद्धांत सांप्रदाय हे सर्व काही वेद होत चिन्मय पुरुष हाच योगेश्वर आणि तो सर्व काही जाणतो, पाहतो आणि आपणाकडे जाणवून घेतो जशी त्याची श्रद्धा आहे परंतु तंत्रशास्त्रात मौल्यचा मार्ग योगेश्वरीच्या साधनाने प्राप्त होतो ही देवता स्वयंप्रकृति, शक्तिमयी, सकल्प रूपिणी आणि उत्पत्ति-रूप सत्काराची अभिप्रायी मानली आहे. या देवतेची प्राप्ति होण्यास सकल्पशक्तीचे रहस्य, कार्यप्रकृति व तंत्रशास्त्र यांचे ज्ञान पाहिजे तंत्रमार्गाचा प्रधान हेतु शक्तिपूजा हा असून तिच्याच कृपेमुळे सर्व काही प्राप्त होते असे तार्किकांचे म्हणणे आहे

कौल पंथाचा उगम बंगालमध्ये, १२ व्या शतकात राजा बलाळसेन याने केला आचार विनयादि नऊ गुणाना अनुष्ठरून त्याने ब्राह्मणांचे तीन वर्ग केले तेराव्या शतकात मुसलमानी सत्ता प्रस्थापित झाल्यावर तिने हिंदूंचा पर धब्ब केला तेव्हा याच ब्राह्मणांनी त्याचा प्रतिकार केला पुढे पंधराव्या शतकात देवीतर वग्न याला पंथाचे प्रमुख नेमण्यावर, त्याने कामाख्या देवीची उपासना केली आणि या पंथाचे अधिक ज्ञान मिळारिले

कुल शब्दाचा अर्थ मूलाग्रह वग्न जसा केला जातो तेव्हा वायव्यधीचे जे शास्त्र ते कौल होय महाविद्यालय तनात याचा अर्थ असा दिला की, जीव, प्रज्ञान, दिव्, काल, आकाश, पृथ्वी, आप, तंत्र व वायु यांना कुल म्हणजे

कुल शक्तिरिति प्राप्तमकुल शिव उच्यते ।

कुलेऽकुलस्य मन्वथ कौलमित्यभिधीयते ॥ (श्रीभाष्य भास्कर)

याचा अर्थ असा की, कुल म्हणजे शक्ति व अकुल म्हणजे ज्ञान होय याच्या ठिकाणी अकुलाचा अर्थ, याचाच कौल असे म्हणतात

न शिष्येण विना शक्तिर्न शक्तिरहित दिव ।

अन्यास्य च प्रवर्तते अग्निपूमी यथा प्रिये ॥

(बेलासहान निर्णय, ७-८-९)

शिवावाचून शक्ति नाही आणि शक्तीवाचून शिव नाही असा अग्नि-धूम यासारखा संबंध आहे.

योनीची प्रत्यक्षरूपाने पूजा करणाऱ्यांना कौल म्हणतात. यामध्ये दान पंच आहेत. पूर्वे कौल आणि उत्तरे कौल. पहिले श्रीचक्राच्या अंतर्गत असलेल्या त्रिकोणाची अर्धात योनीची पूजा करतात, तर दुसरे सुंदर तरुणीच्या वास्तव योनीची पूजा करतात.

या कौलमार्गीयांची अशी श्रद्धा आहे की, स्त्री हेच सर्वस्व आहे.

स्त्रियो देवा. स्त्रियः प्राणाः स्त्रिय एव हि भूपणम् ।

स्त्रीणां निन्दा न कर्तव्या न च ताः क्रोधयेदपि ॥

स्त्रिया या देव आहेत, त्या प्राण आहेत, त्याच भूषण आहेत. स्त्रियांची निन्दा करू नये आणि स्त्रियाना रागही आणू नये.

तत्रयथाचा उगम वसा झाला यान्हल अनेकजण प्रिचारतात. या तत्र-शास्त्राचा उगम शिव-पार्वती सवादात झालेला दिसून येईल. पार्वतीने प्रथम प्रिचारवेत आणि शंकराने त्यांची उत्तरे घ्यावीत, असे तत्रयथाचे लिखाण झाले आणि आधुनिक युगातही ते लिखाण चारू आहे, असे आर्थर अँव्हेलोन याचे म्हणणे आहे. कोणी कोणी याचा उगम दत्तानयाकडे नेतात, पण ते बरोबर नव्हे. वेद, धर्म, शास्त्र या निगमांपासून हे शास्त्र निराळेच मानतात. या शास्त्राचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे हे शक्तिपूजेचे शास्त्र आहे. प्रामुख्याने विष्णु व लक्ष्मी यांना आधारभूत मानून शक्तीची पूजा करावयाच हे शास्त्र सांगत नाही, तर शिव-पार्वती या जोडप्यावर आधारभूत अशी या शास्त्रातील पूजा असते. पुराणशास्त्रप्रमाणे या शास्त्रामध्ये सृष्टीची उत्पत्ति, लय, देवताची पूजा, दैवी-छिद्रि प्राप्त करून घेणे आणि ब्रह्मत्त्वात प्रिलीन होऊन जाणे या गोष्टी आहेत. पण त्याची माहणी चमत्कारिक व गूढ स्वरूपाची आहे. ती साधारणपणे धर्म, भिशन, वैद्यक इ० विषयावर आधारलेली असते.

केलास पर्यंतावर शिवशंकर तत्रयथा सांगतात आणि गणपति ते प्रथम उतरून येतात, असे जॉन बुझॉफ साहेबांचे म्हणणे आहे आणि म्हणूनच या निवेत गणेशालाही महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. सर्व मंगलकार्यांच्या आरंभी नवग्रह, मातृका वाजपरोवर गणेशाचेही पूजन झाले पाहिजे, असा तांत्रिकाना आदेश आहे. गणेशपरोवर त्याच्या शक्ति सीमा, ज्वालनी, नदा व भोगदा यांचेही पूजन करावे लागते. वेगळ दारदातिलक सभात एकाच महामणपतीच्या चारघे नाळीय प्यानमूतीचे विवरण केलेले आहे. तांत्रिक लोक गणेशपरोवर शक्तीचीही पूजा

करतात आणि त्या समयी दोन्ही मूर्ति पियम्बच अष्टतात. शिबोगमय, शानिनिनायक-मय, लक्ष्मीगणेशमय ६० ६० यांचे पठण मानुष्याने होते.

गणपत्यतप्रात महागणपति, विरिगणपति, शक्तिगणपति, विद्यागणपति, हरिडागणेश, उच्छिष्टगणेश, लक्ष्मीनिनायक, हेरंब, यमपुत्र, एकदंत, महोदर, गजानन, लघोदर, विष्ट, विमलात्र ६० गणपतींनी रूपे उपास्य ठरलेली आहेत (वेन्तथप्रसाद). कित्येक गणपति त्यांच्या शिवांगद रतिरिडेच्या अवस्थेत असतात. सर्वसाधारणपणे गजाननाचे वाहन उद्रीर असे आणि मानवी, पण हेराचे वाहन सिंह आहे. महागणपतीच्या हाती खनरुभ तर विरिगणपतीच्या हाती मयपूर्ण नररुपात् अर्धते.

गणपतीप्रमाणे इतर देवतांचीही तंत्रे आहेत व रूपे आहेत. वैष्णव तंत्रात शिष्णुचे अनेक अवतार व अनेक रूपे या देवता मानलेल्या आहेत. शारदातिक तंत्रात त्यांचे तपशीलवार वर्णन आहे. लक्ष्मी, वामुदेव आणि लक्ष्मीनारायण ही प्रमुख रूपे आतूत हरिहर, रुद्रिह, रामकृष्ण, हयपीन, गोपालकृष्ण ६० रूपेही आहेत.

भारतामध्ये अनेक तंत्रकार होऊन गेले आहेत. गौडपादाचार्य, शंकराचार्य, मुद्राचार्य, सुभगानंद, भास्करराय, अप्पय्यादीशित, देवनाथ ठाकूर ६० अनेक नावे आहेत.

जैन तंत्रे—हा धर्म जरी निवृत्तिगारी असला तरी मंत्रसाधनेच्या द्वारा चमत्कार दाखविण्याची प्रवृत्ति बळग्यामुळे अनेक देवतांची उपासना सुरू झाली आणि या देवताना तीर्थंकरांच्या शैविका मानल्या गेल्या. यामुळे जैन तांत्रिकही शानि-शिडान्त मानतात हे सिद्ध होते. या तंत्रात व इतरात अनेक गौरी जरी सुमान असल्या तरी पंचमकाराचा प्रयोग मात्र गाळलेला आहे. इसवी सनाच्या पहिल्या शतकापासून याच्या साधनेला प्रारंभ झालेला अतून चमत्कार-कथा प्रसृत व्हाण्याला प्रारंभ झाला आहे. मानव-देवसुरी, मानसुगसुरी, शानि, सुरी, धर्मधोष, जिनप्रम, यशोविजय, मेधाविजय ६० तंत्रकार होऊन गेले आहेत. यांचे सर्व मंत्र 'ह' या अक्षराने सुरू होत असल्याने या तंत्रमताला 'हार्दीमत' म्हणतात. या पंथात सरस्वती, अशिका, कुबेरा, पद्मावती, सिद्धार्थिका, इद्राणी, विधिप्रमा, अशुभा आणि चक्रेश्वरी तांत्रिक देवता आहेत.

बौद्ध तंत्रे—अशौचि शक्तीच्या प्रदर्शनाचा मोड आणि सहजगीवनाची प्रतिश्रिया, या कारणांमुळे या पंथातही तंत्राचा विशाल झालेला आहे. डॉ. विनयतोप महाचार्य यांच्या मते वरत. गौतममुद्धरी तांत्रिक तंत्राचा

पुरस्कर्ता होता. इसवी सनाच्या प्रारम्भच्या कालात या तत्वाची विशेष चर्चा सुरु झालेली दिसते. मजूश्री मूलरूप हा त्याचा प्रथमचा या विषयावरील ग्रंथ होय. शाक्यमुनी आणि मजूश्री यांच्या संवादांमधून या ग्रंथाची निर्मिती झाली असून मनसाधना, यज्ञ-यज्ञिणी, साधनेतील स्त्रीचे महत्त्व, मुद्रा, मंडल, अभिषेक, अभिचार इ० अनेक वागीचे यामध्ये विवरण आढळते. शाक्यमुनी स्वतःच म्हणतात की, 'शिवाने ज्या मार्गाचा उपदेश केला, त्याचाच उपदेश मी करित आहे.' याचा अर्थ असा की, त्याच्या तन्मथावर शैवाचा प्रभाव आहे. बौद्ध तानिकांनी रचलेली तत्रे बुद्धोक्त समजली जातात. ती संस्कृत भाषेतच आहेत.

त्याचे तन्मथाची यादी सुमारे ७५ पर्यंत असून, प्रमोद महासुग, सरोदय, वाराही, डाकिनीजाल, साधनमाला, ज्ञानविद्धि, तारा, न्यैलोक्य विजय, कुरुकुला, योगिनी उचार, यमातक, मजूश्री, ह्यर्थाव, मायाजाल, निष्पन्न योगावर, महाकाल इ० त्याची नावे आहेत. या तन्मथे सात आचार सांगितले आहेत. सर्वांत वेद अथवा वेदाचार उत्तम होय वेदाचारपेक्षा वैष्णवाचार, शैवाचार, दक्षिणाचार, यामाचार, सिद्धान्ताचार, कौलाचार हे क्रमाक्रमाने श्रेष्ठ होत, पण कौलाचारपेक्षा काहीही श्रेष्ठ नाही, असे कुलार्णव तन्मथील एका श्लोकात वर्णन आहे. याचे आचारपद्धतीचे सविस्तर वर्णन या तन्मथील श्लोकामध्ये आढळते.

या शास्त्रात दीक्षा ही अपरिहार्य असून, त्याविना मनजप, पूजा, होम-हवन इ० सर्व गोष्टी विफल ठरतात आगम ग्रंथात या दोन्हाचे अकरा प्रकार सांगितले आहेत—कला, एतत्त्व, त्रितत्त्व, पंचतत्त्व, नवतत्त्व, छत्तिष्ठतत्त्व, षट्, मन, वर्ण, भुवन व केवलभुवन इ० होत. यानंतर अभिषेकाचे स्थान येते आणि तो गुरूने शिष्याचे मस्तकी व शरीरानर जरावयाचा असतो त्यामध्येही क्रमाक्रमाने प्रकार आहेत. शाक्ताभिषेक, पूर्णाभिषेक, क्रमदीक्षाभिषेक, साम्राज्याभिषेक, योगदीक्षाभिषेक व महापूर्णदीक्षाभिषेक इ० त्याची नावे आहेत. तानिकांचा दैनंदिन पूजाविधि अनेक आचारविचारांचा असून सप्रद आहे. शेवटी चक्रपूजा हा महत्त्वाचा विधि ते करतात. पूर्णिमा, सप्तमी, चतुर्दशी, अष्टमी या दिवशी रात्री सामूहिक रूपाने ही पूजा केली जाते. या पूजेच्या वेळी साधक (पुरुष) आणि शक्ति (स्त्रिया) वर्तुळासार असतात, म्हणून चक्रपूजा म्हणतात. याना भैरव-भैरवीही म्हणतात. चक्रस्वामी आपल्या दृष्टीसह मध्यभागी उरतो, त्याजवळ मद्यकुम व इतर पूजासाहित्य असते आणि येथेच ग्यानपानादि व्यंगार होतात

नित्या—तत्रशास्त्रात नित्या या देवतांचा एक प्रकार आहे. नित्या-दोःशिकर्ण व या ग्रंथामध्ये खालीलप्रमाणे यादी दिलेली आहे.

तत्रादौ प्रथमा नित्या महात्रिपुरसुंदरी ।
 ततः कामेश्वरी नित्या नित्या च भगमालिनी ॥
 नित्या छिन्नाभिधा नित्या भेरुंडा घन्दिवासिनी ।
 महाविद्येश्वरी दूती त्वरिता कुलसुंदरी ॥
 नित्या नीलपताका च विजया सर्वमंगला ।
 ज्वालामालिनिका चित्रेत्येव नित्यास्तु षोडश ॥

शाक्तपधामध्ये दशमहात्रिया यांचे जसे पूजन होते आणि महत्त्व आहे, त्याचप्रमाणे नित्या देवतेचेही आहे. दर वर्णन केल्याप्रमाणे याची सख्या सोळा आहे. ज्योतिष शास्त्रदृष्ट्या ज्याप्रमाणे पंचांगाची पाच प्रमुखा असे आहेत आणि एका पक्षाचे पंधरा दिवस मानतात, तद्वत् शाक्त हे पक्षाचे सोळा दिवस मानतात आणि प्रत्येक दिवसासाठी एक एक नित्या देवतेचे पूजन सांगितलेले आहे. त्या त्या दिग्गी ती ती देवता भेद असते आणि ती कर्तुमकर्तुम् शक्ति गात्रीत असते

आपण नेहमी व्यवहारात पाहतो की, आठमंड्याचे सात दिवसांच्यासाठी निरनिराळ्या देवतांचे महत्त्व सांगितलेले आहे. सोमवारी-शंकर, मंगळवार-गुणवार-देवी, गुरुवार-दत्तात्रय, शनिवार-हनुमान इ० इ०. आपण जरी त्रयोत्र देवींचे पूजन करित असलो तरी मंगळवार व शुक्रवारी विशेष महत्त्व आहे नवरात्राच्या नऊ दिवसात त्याहून विशेष आहे अमावास्याच्या दिवशी मांत्रिकानी काही विधि केला, तर पत्प्रप्ति लयकर मिळते इ० इ०

त्याचप्रमाणे शाक्तपधामध्ये नित्याचे पूजन सांगितलेले आहे आणि त्या त्या दिवशी ती ती देवता प्रत्यक्ष असल्यास भक्तांच्या सर्व मन कामना पूर्ण करू शकते.^१

तत्रशास्त्राचा अभ्यास हा काही साधारण विषय नव्हे. नुसती पुस्तके वाचून अगर भयपठण करून तो आत्मसात करता येण्याजोगा सहजसाध्य विषय नव्हे. त्याला गुरुपरंपरेची आवश्यकता आहे तांत्रिक साधना स्वभावभूमीमध्ये केल्याने लवकर सिद्धि का प्राप्त होते, त्यातील सार फार इ० इ० मर्म गुरु मुखातूनच ऐकावयास पाहिजे हे शास्त्र व त्यातील आचार वर्णभेदरहित असून श्री व पुरुष या दोघांसाठी सारस्त्रेच आहेत षडचक्र व कुंडलिनी-जायति यासाठी या शास्त्राचा अभ्यास आवश्यक मानला जातो कठीयुगामध्ये कर्म कांडालाच गुरे महत्त्व आहे. त्यानेच मोक्षप्राप्ति होते, अर्वा समजत असल्याने

टीप— तत्रशास्त्र आणि शाक्त मार्गांच्या अधिक प्राथमिक ज्ञानासाठी भारतीय संस्कृति कोश, खंड ४ या पहावा

या शास्त्राने कर्मकांडाचाच निस्तृतपणे उद्घापोह केलेला आहे. हे शास्त्र आणि त्याचे पारंपारिक विचार व प्रथा म्हणजेच हटयोग-मार्गदर्शन होय. ती साधना प्राप्त होण्याचे साधन म्हणून हे शास्त्र आचरावे लागते. अंतिम साधना व त्याची उपासना हे मंत्रशास्त्राचे साध्य-होऊ शकते. राजसिक, तामसिक व सात्विक साधना याच मार्गाने साधता येते.

तात्रिकामध्ये प्रामुख्याने तीन मतप्रचार आढळतात. ते कोणते ते पाहू.

(१) समयमतवादी— वैदिक मार्गाने श्रीविद्येची उपासना करणारे.

(२) कौलमतवादी— श्रीविद्येची उपासना महामायायंत्र, शबरतंत्र याप्रमाणे करणारे.

(३) भिन्नमतवादी— बरील दोन्ही मार्गांतून आवडतील ती तत्त्वे आचरून उपासना करणारे.

कौलमतवादी लोक मद्य-मासाचा उपाहार, शीभल्ल दुराचाराने देवतानि अर्चन, मंत्रजप व अनुष्ठान करतात. हे लोक वाममार्गी म्हणून ओळखले जातात. ब्रह्मांडपुराण, ललितासहस्रनाम या महांतून कौलिनी, कुलयोगिनी, महातंत्रा, महामाया इत्यादि तंत्रिक शब्दांचा वापर झालेला आढळतो. आगममंडपामध्ये चंद्रसंकेत, तंत्रसंकेत व पूजासंकेत हे तीन संकेत त्रिपुरादेवीच्या पूजनाचे म्हणून दिलेले आहेत. कुलार्णव, ज्ञानार्णव व ऋष्यभ्युदय तत्राना महातंत्रा या नावाने संशोधतात. मद्य, मांस, मीन, सुद्रा व मैथुन हे पंचमकार होत. वाम-मार्गाचारांना पंचमकार का प्रिय वाटतात, त्यांचे हे श्लोकबद्ध विवेचन पहा.

(१) सुरा घनी है चंद्रकी, कलासुधाके स्रवसे ।

पान सुरा योग्य है, छुडावे काला रसे ॥

(२) तांको मांस खावे, धर्मबुद्धीको षटावे ।

पदवीको पावे, जगदंधिका रिझायके ॥

(वाम, शोध, लोभ यांना निोकस्थी म्हणाने बंध करारा आणि त्यांचे निर्मूलन करारे असा अर्थ.)

(३) मीनको प्रेमसे पकार्य और खावे स्वप ।

बुद्धीको षटावे, यम किंकरमे ना करे ॥

(द्वेष, भद्र, मत्सर, मान, सन्मान या माधाना जाळ्यात पकटा आणि धिक्कून ते त्या व पक्कून टाका असा भावार्थ.)

(४) ब्रह्मरूप पावकमें आठको पकाय देवें ।

बारवार आहार करके, भूतलमें चिहारी है ॥

(आशा, तृष्णा, धृणा, भय, लज्जा, क्रोध इत्यादि मुद्राचे मांस गिजवा जाणि ब्रह्मरूपात पचवून टाका असा भाग्य.)

(५) सुपुण्मा हे नाम नाको सुदरी समक्षिये ।

बारवार नववधु शशांक घदनीको भजिये ॥

(शरीरातील सुपुण्मा, कुडलिनी बार केलेले हे एक रूपक होय)

पंचमकाराचे आध्यात्मिक रहस्य वरीलप्रमाणे सारांशरूपाने दिले आहे. परंतु याचा संपूर्ण उल्लेख श्रीस्वामी तारानदतीर्थ व श्रीभास्करराय यांनी अनुक्रमे मूलोपनिषद, श्रीरामन्यारहस्य यांमध्ये केलेला आहे, तो गिजामुनी अवश्य वाचून घ्यावा.

वरीलप्रमाणे पंचमकार प्रत्यक्ष सांगितले आहेत, तरी त्यांना पर्याय अथवा अनुकल्पही दिलेले आहेत. ते प्रमाणे पुढीलप्रमाणे समजावत. (१) नारळाचे पाणी, (२) लहूण, आले, मीठ, गव्हाच्या लोंब्या, (३) माल मुळा, नागी, (४) तांदूळ, (५) मीठनाला उपयुक्त होईल, याप्रमाणे नेत्रमोडीने पुष्प स्मरण या उपचारांनीही पंचमकार पूजन होते.

तन्मात्रांमध्ये श्रीविद्या ही प्रमुखा मानली जाते. ही विद्या ललिता, राजराजेश्वरी, षोडशी, महात्रिपुरमुदरी, शला व पंचदशी या नावानेही प्रसिद्ध आहे. श्रीविद्या ही तृतीय महाविद्या षोडशी हिचे परिणत स्वरूप आहे. या विद्येलाच ताराविद्या असेही म्हणतात. ब्रह्मविद्या अगर ब्रह्ममयी विद्या ती हीच होय. 'श्री' शब्द उच्चारताच साधारणत त्याचा अर्थ 'लक्ष्मी' असा वेळा जातो. पण इतिहासमतेप्रमाणे अगर ब्रह्मांडपुराणाप्रमाणे या शब्दाचा अर्थ महात्रिपुरमुदरी असा घेतला जातो एकदा श्रीमहालक्ष्मीने या महात्रिपुरमुदरीची वाराचना केल्यानंतर ती प्रसन्न झाली व तिने महालक्ष्मीला परदान दिले त्या वरदानामुळे श्रीचा महालक्ष्मी असा अर्थ रुढ झाला या महात्रिपुरमुदरीचे तत्त्व प्रतिपादन करणारी जी विद्या तीच श्रीविद्या होय या दिकाणी श्री हा शब्द श्रेयता अगर पूज्यतादृष्टीक वापरलेला आहे ज्याप्रमाणे आपण देवाची नावे घेताना श्री हा शब्द वापरलेला आहे. उदाहरणार्थ, श्रीविष्णु, श्रीशिव, श्रीकाली, श्रीदुर्गा ६० ६० आत्मज्ञान साधनेसाठी कर्मकांडादि मार्ग कष्टमय असल्याने श्रीविद्येची उपासना जर गुरुकृपेने प्राप्त झाली तर त्याला आमहानप्राप्ति

लवकर होते. कर्मनाडामध्ये भोगाचा त्याग करायला लागतो, पण या विद्येच्या उपासनेत तो करायला लागत नाही.

यत्रास्ति भोगो न च तत्र मोक्षः । यत्रास्ति मोक्षो न च तत्र भोगः ॥

श्रीसुंदरीसेवन्तत्परायणाम् । भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव ॥

श्रीपिचा ही आत्मशक्ति आहे. ती ललिता, कामेश्वरी या नावानेही प्रसिद्ध आहे. कामेश्वरी ही महानामेश्वराच्या अकावर विराजमान झालेली आहे. उपाधिरहित शुद्ध आत्मा हाच महानामेश्वर होय. कामाच्या येथील देवतेला तान्त्रिक लोक कामेश्वरी हेच नाव देतात. शिवाचे नावही त्यांनी कामेश्वर हेच ठेवले आहे. कामेश्वरी देवीच्या चार हातात पाश, अक्रुश, इक्षुधनु व पंच पुष्पत्राण ही आयुधे आहेत. ही आयुधे असण्याचे तसेच एक कारण आहे. या चार आयुधाना तसाच एक अर्थ आहे तो पहा. पाश म्हणजे छत्तीस रोगांचे निद्रर्शक चिन्ह, अक्रुश म्हणजे द्वेष, इक्षुधनु म्हणजे मन आणि पंचवाण म्हणजे शब्द, रस, स्पर्श, रूप, गंध या पाच तन्मात्रा होत. आत्मशक्तीचे जगदधिका असेही एक नाव आहे.

श्रीपिचेची शक्ति ही गुणत्रयात्मक रूप असल्याने तिला त्रिपुराशक्ति असेही म्हणतात. वामकेश्वर तत्राप्रमाणे श्रीपिचेची ज्ञानशक्ति, क्रियाशक्ति व इच्छाशक्ति ही तीन रूपे होत इच्छाशक्ति हा शिरोभाग, ज्ञानशक्ति हा मध्यभाग व क्रियाशक्ति हा अधोभाग होय. त्रिपुरा हा शब्द रूढ होण्याचे दुसरेही एक कारण आहे. मानवी शरीरात इडा, पिंगळा व सुषुम्ना अशा तीन नाड्या आहेत आणि त्यांचे वास्तव्य मन, बुद्धि व चित्त या तीन पुरांमध्ये आहे. यास्तवच या शक्तित्रयीला त्रिपुरा असे म्हणतात. तसेच ती ब्रह्मा, विष्णु व महेश या तिघांची आई म्हणून, ऋतू, यजु व साम या तीन वेदांची माता म्हणून व अतीच्या प्रलयकाली भूलोक, भुवलोक व स्वाहालोक या तीन लोकांना गिळकृत करणारी शक्ति म्हणून तिचे नाव त्रिपुरा असे रूढ झाले आहे.

(वैदिक देवता हे प्रकरण पहा)

असन्न्याने शंकराच्या पाच मुद्रांपैकी भव्य मुद्रातून ते बाहेर आले असे मानतात. शिवतंत्राची एकूण संख्या २८ असून त्रिपुतंत्राची ६४ आहे. तसेच रथकांताची ६५ व जम्बूनाताची ६४ राधातंत्रे आहेत. या राधातंत्र्यामध्ये प्रामुख्याने विष्णूची उपासना होत असल्याने पंचोपासना या नावाचा या वैष्णवाचा जो नित्य विधि आहे, त्यामध्ये शिव, त्रिपु, सूर्य, गणेश व देवी यांची पूजा होते. ही पूजा नित्यनेमाने केल्यास साधकाची भूतसुद्धि होते म्हणजे शरीरातील सर्व इंद्रियांचे शुद्धिकरण होते. (शंकराचार्यांची पचासतन पूजा ती हीच होय.)

तंत्रमार्गावर काही विवेचन करणाऱ्याला सर जार्जर अँडेलोन या तंत्रशास्त्रातील अधिकारी पुरुषाला पिसरून चालणार नाही. भारतीय अतिरथी-महार्थीनी या शास्त्रानर जेखडे संशोधन केलेले नाही आणि ग्रंथनिष्पत्ति केलेली नाही, तैजडी या एकुलत्या एका विद्वानाने केलेली आहे. कलकत्ता येथील एका न्यायालयामध्ये ते न्यायाधीश असताना त्यानी या शास्त्रानर संशोधन केले व ग्रंथनिष्पत्ति केली. त्याच्या संशोधनाचा सारांश खालीलप्रमाणे होय.

कल्पियुग सुरू होण्यापूर्वी, धार्मिक अदाधुदीच्या काळामध्ये पर्वतप्राय वैदिक ग्रंथांचा जास झाला आहे. काही तंत्राचार्यांच्या मते या ग्रंथाची संख्या एक लक्षातर होती. अद्यापीही कैलास पर्वतानर गणपति नित्य नवी तंत्रे तयार करून ती भूतलानर पसरवीत असते. अँडेलोनसहैवानी केलेल्या संशोधनात ज्या तानिक ग्रंथांनी नावे त्यांना उपलब्ध झाली, त्याची संपूर्ण ३१३ तंत्राची यादी त्यानी प्रसिद्ध केली आहे. परतु स्पलाभारी ती सर्व यादी या ठिकाणी देता येणे नदीक्य आहे. ती ग्वालीर ठिकाणी उपलब्ध आहे.

(Principle of Tantras, 1952 Ed Pages 572-84)

भारतीय तंत्रकाराच्या ग्रंथांचे समालोचन करताना ते पुढे म्हणतात, 'वामकेश्वर तंत्राप्रमाणे ६४ तंत्रमय होते.' ज्ञानकौशकाराच्या माहितीप्रमाणे तंत्रग्रंथाची संख्या १९२ होती. श्रीमद् शंकराचार्यांनी ६४ तंत्रग्रंथांचा उल्लेख केलेला आहे. सम्मोहन तंत्रकार म्हणतात की, 'कल्पयर्थीय तंत्राप्रमाणे ६४ शाक्ततंत्रे, ३२७ उपतंत्रे, ८ यामल, ४ डामरस, २ कल्पलता व त्रिवेक सहिता, सुडामणी, अर्णवे, पुराणे, उपवेद, कासपुताजविमर्षिणी व चित्तामणी इतकी पद्यसपत्ति होती.' वैष्णवग्रंथांची ७५ तंत्रे, यामल व कल्पदि शास्त्रे आहेत. शैव-ग्रंथांची ३२ तंत्रे, यामल व डामरस आहेत. शाणपत्यांची २० तंत्रे, उपतंत्रे व कल्प आहेत. बौद्धवर्गाची कल्पद्रुम, नामधेनु, शक्ते, कर्मे, अवरस, पुराणे व शास्त्रे अद्या तंत्रग्रंथाची निर्मिति आहे.

वरील मथापैनी सम्मोहन तत्राप्रमाणे जी मथसख्या दिली आहे, तीच आर्थरसाहेब प्रमाणभूत मानतात या तत्रामध्ये पार्वती, दुर्गा, भवानी, काली या प्रमुख देवता असून पशुहत्या त्यांना प्रिय आहे यातील मंत्रकृचा बीजमंत्र युक्त असून शुद्ध शब्दोच्चाराने त्यांची फलप्राप्ति अवलंबून आहे म्हलीयुगाच्या अतापर्यंत ही तत्रविद्या रहाणार असून सर्व धार्मिक विधि याच शास्त्रानुसार सतत होत रहाणार आहेत अशी धार्मिकांची श्रद्धा आहे

तत्रमैत्रुदी, शक्तिसंगम, रुद्रयामल तत्र, शक्ति व शाक्त, तांत्रिकांची मूल तत्त्वे इत्यादि मथाची निष्पत्ति अँव्हेलोनसाहेबांनी केलेली आहे

सशोधक एन्. एन्. विल्सन आपल्या 'निमध व व्याख्यान' या मथात या शास्त्रासंबंधी लिहितात की, वेदशास्त्र आणि धर्मशास्त्र याजवर आता तत्रमथाचा पगडा बसला असून या शास्त्राचा आता ज्ञाप्याने प्रसार होत आहे बंगाल प्रांतात, तर दोन तृतीयांश धार्मिक विधि याच शास्त्रानुसार आचरिले जातात कर्मकांडादि ज्ञानमार्गांचे विधि आचरण्यास फार काळ लागतो आणि चान्द्र युगात, तर उद्योगी माणसाच्या वाग्याला वेळ अजिबात येत नाही तेव्हा कलि युगात याच शास्त्राचा जास्त प्रसार होणार आहे. शाक्तपंथीय हे ब्राह्मणमथ अतिमथ पूज्य मानतात दक्षिणाचारी शास्त्रपंथीयांची तत्रे शुद्ध व वेदप्रमाण असतात, तर वामाचारी पंथीयांची शूद्राप्रमाणे भासतात उपनिषदांमधील ज्ञानमार्ग आणि कर्ममार्गांपेक्षा तत्रशास्त्रातील मक्तिमार्ग काही ठिकाणी श्रेष्ठ मानला जातो या मार्गामध्ये फक्त शिव पार्वतीची उपासना आहे प्रत्येक शक्तीला दोन स्वरूपे असतात, दोन राजू असतात, एक शुभ्र राजू व दुसरी काळी राजू किंवा एक नूररूप व दुसरे शातरूप होय जसे, आदिशक्तीची उमा व गौरी ही शांत स्वरूपाची बाजू असेल, तर दुर्गा व काली ही क्रूर स्वरूपाची बाजू होईल हाच प्रकार इतर शक्तिदेवतांच्या बाबतीत आढळून येईल याचाच अर्थ असा की, दक्षिणाचारी हे शांत स्वरूपाचे उपासक तर वामाचारी हे क्रूर स्वरूपाचे उपासक होत

काही पश्चिमात्यांची ही मते पहा

- (१) तांत्रिकांचा प्रधान हेतु जादुटोणा करणे हा होय — वार्ड
- (२) तांत्रिकांचा तमागा, जादुटोणा व न्यास म्हणजे शुद्ध मूर्तपणाच !
— हॉट्टा
- (३) शिव शक्ति उपासनेच्या खडपडीत पार्श्वभूमीवर तांत्रिकांचा जादु टोणा हा काही चात्रीत नसलेला व गलिच्छ असा आहे

(४) तांत्रिकमार्ग हा पूर्ण मूर्तपणाचा आणि गावदळ अंधभट्टेचा असून दुष्टपणाचा आणि हास्यास्पद समजुतीचा मासलाच आहे.

जी वरील विधाने या लोकांनी केली, ती अर्थातच या रिपयाचे संपूर्ण शून्य करून न घेता त्यांनी केली आहेत. या शास्त्राचा गूढार्थ त्यांना उमगता तर ते अशी हास्यास्पद विधाने कदापि करतेना. मूळ मंत्रांचे निरीक्षण न करता कोणते तरी अशुद्ध भाषांतर पाहून ही विधाने केली असावीत. त्याची ही विधाने पूर्णतया असत्य आहेत हे खालीलप्रमाणे आर्थर अँडेलोनच्या मतावरून दिसून येईल.

अँडेलोनसाहेब यावाचत म्हणतात की, 'युरोपियन विद्वानांनी तांत्रिक मंत्र मुळातून वाचलेले नाहीत व त्यांनी आपली टीका दुय्यम अगर नकली अहवालावरून केलेली आहे.' तेव्हा याप्रमाणे सोनाराकडून कान टोचविले गेल्यामुळे आता त्यावाचत जास्त विचरणाची मुळीच गरज नाही.

कृष्णानंद आगमावागीश हा आगमेश्वरीतील श्रीधाम-नवद्वीप या गावाचा राहाणारा असून त्याने सन १६०७ च्या सुमारास तंत्रसार हा ग्रंथ लिहिलेला आहे. कृष्णानंद स्वतः आगमेश्वरी देवीचा उपासक असून तो तांत्रिक मार्गाने तिची उपासना करित असे.

काही पाश्चिमात्यांची मते जी वर दिलेली आहेत, ती अगदीच दिन-बुडाची आहेत असे म्हणता येणार नाही. सन १९१२ पासून आठ वर्षे लेखक पुणे नजिकच्या येरवडा या व्हिडेगात्री रहित असे व तेथून पुण्याला शब्दित पायी येत असे. आणखीही वरीच मुले बरोबर असत. तेव्हा या व्हिडेगावी अगर रस्त्यावर 'मदारी खेळ' पाहण्याचा योग नेहमी येई. खेळ चान्द्र असता त्याची पुंगी एकदम बंद पडे, अथवा पाडली जाई. त्या वेळी तो म्हणत असे की, ज्याने ती पुंगी बंद पाडली आहे त्याने पुढे यावे. पण हे आव्हान कधी स्वीकारले जाई, कधी नाही. मग तो उलटमुलट काही क्रिया करी, उडीद फेकून मारी, लिंबू कापून दिशाना टाकी, तेव्हा पुंगी वाजणे पुन्हा चान्द्र होई. त्या वेळी प्रेक्षकांना वाटे की, लोकाना झुलविण्याचाच हा प्रकार असावा, यात सत्य काही नाही. पण या मधाच्या माडणीस सुरुवात बेल्यावर, निरनिराळ्या व्यक्तींबरोबर चर्चा करण्याची वेळ आली असता एकाने सांगितले की, तो प्रकार सत्यच आहे, खोटा नाही. ती एक पिशाचसाधना विद्या आहे. रात्री स्मशानात बसून ती साध्य करानी लागते. ती तात्काळ फळ देणारी व जोरदार शक्ति आहे. शक्ति-देवतेच्या आराधनेने अथवा मंत्र-मामर्शाने प्राप्त होणाऱ्या शक्तिपिशाची ती जाल्वल्य आहे. त्याने असेही सांगितले की, ती विद्या त्याने आत्मसात् केलेली

होती, पण त्या विद्येने युक्त असलेल्या माणसाचा शेवट चागला होत नाही, तेच पिशाच त्याचाही बळी घेतल्याविना राहत नाही, यास्तव त्याने तिचा त्याग केला आहे. ती शक्ति कितीही शक्तिमान् असली तरी शेवट चागला होत नसल्याने ती त्याज्य मानावी लागते, पण मंत्र-शक्ति अथवा तंत्र-शक्ति यांचा परिणाम वाईट होत नाही, सतत कायम राहतो. हा यातील मुख्य भेद ध्यानात ठेवणे जरूर आहे.

सारांश असा की, अशाच काही प्रयोगावरून पाश्चिमात्यांनी आपली मते मांडली असण्याचा संभव आहे, हे नमूद करणे अवश्य आहे.

शक्तिसंगम तंत्राप्रमाणे (लेखक विनयतोष भट्टाचार्य) या तांत्रिक भागीयांच्या देवता खालीप्रमाणे आहेत.

(१) काली-नृत्या

श्यामवर्णा महाभीमा घोररात्रा करालिनी ।
मुण्डमाला विभ्रूपादद्या दक्षिणे स्वर्गं प्रबिभ्रती
तर्जनी धारयन्ती वामे नृत्यन्ती प्रेतभूमिषु ॥

श्यामवर्णा, उग्र चेहरा, कमरेभोवती मुण्डमाळा, उजव्या हाती तरवार, डाव्या हाती तर्जनी, स्मशानात नृत्य करणारी, असे या देवीचे ध्यान आहे. याचाच अर्थ असा की, काली अगर महाकाली देवीला नेहमी चार हात असतात, पण या ठिकाणी मात्र तिला दोनच भुजा आहेत. म्हणजे ही देवता त्या कालीपेशा भिन्न आहे.

(२) कपालिनी

श्यामवर्णा, विवस्त्र, वेशकलाप विस्तारलेला, चंद्रमुखी, चतुर्मुण्डोपरिगठा, हातामध्ये शंख व काकणे असलेली आणि चार हातापैकी एका हातात तरवार, दुसऱ्या हातात विशूल, तिसरा हात अभय व चौथा हात वरद असे दिचे स्वरूप आहे.

(४) कुरकुळा

सवावर निराजमान, मुट्टमाला धारण करणारी, चतुर्भुजा, कपाल, तरवार, रोटरु व कात्री ही चार आयुधे चार हातांत असणारी असे हिचे स्वरूप आहे. गळ्यात कपालमाळा, जीभ व मुळे बाहेर आलेले, व्याघ्रचर्म परिधान करणारी प्राणि बेदप्रलाप ज्वलप्रमाणे वर तळपणारा, हिला काही वेळा उड्डीवान इरकुला असेही म्हणतात.

(५) विरोधिनी

त्रिनेत्रा, उदमूर्ति, चार हातात त्रिशूल, नागपणी, घटा व डमरू धारण करणारी व सवालनी, असे सांगतात की, जर एकादे वेळी चार लोकानी एकात्रा माणसाला घेरला तर त्याची मुटका जर त्याने या देवीचे स्मरण केले तर होते.

(६) विप्रचिता

त्रिनेत्रा, पुष्ट वक्षःस्थले धारण करणारी, विवस्त्र, मुक्तकेशी, दीर्घजिह्वा, तिच्या मुजानून रक्त रंगीली ओघळत आहे अशी आणि तिच्या चार हातांमध्ये तरवार, कपाल, त्रिशूल आणि मस्तक आहे. या देवतेचे वैशिष्ट्य असे की, एका धामातच ती शत्रूचा नाश करते.

(७) उग्रा अथवा लग्नतारा

त्रिनेत्रा, मुण्डमाळा धारण करणारी, मुक्तकेशी, चार हातात राहूग, कमळ, कपाल व चाकू (किंवा कातरी) हे धारण करणारी, जणे तिचे स्वरूप आहे. या देवीचे समम विवेचन दशमहाविद्या या प्रकरणात आलेले आहे.

(८) उग्रचंडा

या मूर्तिः षोडशभुजा भद्रकालीति विभ्रुता ।
तथैव मूर्तिर्बाहुभ्यामपराभ्यां तु विभ्रती ॥
दक्षिणाधो गदां वामपाणिना पानपात्रकम् ।
सूरापूर्णं च शिरसा मुंडमाळा विलेशयम् ॥
भिन्नञ्जनचयप्रख्या प्रचंडा सिंहवाहिनी ।
रक्तनेत्रा महाकाया युक्ताष्टा दशबाहुभिः ॥

भागार्थ असा की, ही शक्तिपर्याय देवता, भद्रवाग्नीप्रमाणेच असून दोन भुजा अधिक आहेत. तिच्या या अधिक हातांमध्ये एकात गदा व दुसऱ्यात मदिरापात्र आहे. गळ्यात नररुडाची माला असून मस्तकावर नागपणा आहे.

ती विहारूढ, प्रचंड देह, अठरा भुजा व काळे नेत्र यामुळे भयकर उग्र दिसते यासाठी हे नाव आले असावे. कौशिकी, क्षिप्रदूती, शांकभरी, ईश्वरी, महोदरी या तिच्या सख्या होत. (बी. के. वाहजा, प. गोडे स्मृतिग्रंथ, पृ. ५९४)

(९) त्रिस्कारिणी

या नावाची एक देवता आहे. या देवीची उपासना केल्यामुळे स्वतः अतर्धान पावणे किंवा दुसऱ्याची शरीरे त्यांना दग्गाचर होऊ न देणे, ही विद्या साध्य होते.

(१०) सप्तवाराहिका

या देवीची आराधना केल्यास जनसमूहावर ताबा ठेवता येतो आणि कीर्ति व लौकिक प्राप्त होतो.

(११) संपत्तसरस्वती

या देवीची उपासना केली असताना, गरिबालाही लक्ष्मी प्राप्त होते.

(१२) पधिसाद

या रुद्रदेवीची आराधना केली असता, रानातनातून जंगल धोनादायक मार्गावरून चालले असता संरक्षण होते, प्रवास निर्वंध होतो आणि अपघाताचा संभव राहात नाही.

(वरील देवताशिवाय उग्रप्रभा, दीप्ता, नीला, घना, बलाहा, मात्रा, मुद्रानित्या, मिता, कृष्णमातंगी, आर्द्रपटेश्वरी इत्यादि अनेक तारिक देवता आहेत त्या ' तत्रदेवता ' या प्रकरणात पाहिल्यात)

वरीलप्रमाणे या शास्त्राचे विवरण येथे जरी सारांशरूपाने केले असले व वाचकाना तनमार्गाची रूपरेषा समजण्यास पुरेसे असले, तरी काही प्रश्नांची उत्तरे त्यांना येथे आढळणार नाहीत उदाहरणार्थ —

(अ) हिंदुतंत्रे व यौद्धतंत्रे यामध्ये परव काय ?

(ब) तनशास्त्राचा समाजावर काय परिणाम झाला आणि ग्रंथा कोणता परिणाम होत आहे ?

(क) तनशास्त्राची मूलतः कोणती ?

(ड) तनशास्त्रामुळे अद्यतन झालेल्या ज्ञानाचा लोक प्रत्यक्ष व्यवहारात कोणता आणि कसा उपयोग करतात ?

- (६) तांत्रिक योग आणि पटच्चक्र भेद म्हणजे काय ?
 (६) बौद्धधर्मात तनशास्त्राचा कितपत प्रभाव पडला आहे ?
 (७) तनशास्त्र व कृति, स्मृति, पुराणे यांचा परस्पर संबंध काय ?

इत्यादि इत्यादि अनेक प्रश्नांचा उहापोह स्थलाभावी येथे करता आला नाही. त्याचा उलगडा मूळ मंत्र वाचूनच वाचमाना करून घ्यावा लागेल. तनशास्त्रातील अमाप मंत्रांचा गोपवारा देण्याइतपत जागाही या ठिकाणी जडविणे अयोग्य वाटल्याने अगदी संक्षिप्तपणे माहिती देऊन या शास्त्राची वाचकांनी वेचळ तोंडओळख करून दिली आहे. शक्तिदेवतांची माहिती देताना तांत्रिक देवतांची माहिती अतर्भूत करणे आवश्यक असल्याने तसा प्रयत्न केलेला आहे.

यंत्रदेवता

भारतातील अनेक शक्तिपीठामधून देवतांच्या मूर्तीदेवतीं यात्रांची पूजा होते. यत्र हे त्या त्या देवतेचे प्रतीक मानले जात असल्याने देवतेच्या पूजनाने जेवढे फल साधकाना प्राप्त होते, तेवढेच फल यात्रांच्या पूजनानेही प्राप्त होते. यामुळे अनेक यत्रे पूजेमध्ये प्रचलित आहेत. परंतु ह्या सर्व यत्रांचा मुकुटमणी म्हणजे श्रीयत्र हेच होय. तेव्हा त्या यत्रासंबंधीचे थोडक्या विवेचन, शक्ति संबंधीच्या या मघात आवश्यक असल्याने ते येथे करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

श्रीचिन्हा कशाळा म्हणतात ?— ब्रह्मांडपुराणामध्ये (ललितोपाख्यान, प्रकरण ३९) या विद्येचा उगम वर्णन केला आहे. हे स्तोन आदि—लक्ष्मी ऊर्ज कामापी देवीला उद्देशून अर्घ्य, ती त्रिमूर्तीची माता, असे सांगितले आहे (४-४०-१६) या स्तोत्रात ब्रह्मदेवाने आदिशक्तीची स्तुति केलेली आहे. ही देवता भक्कर प्रकृत्यामान असून प्राणिमात्रांचे हृदय प्रकाशित करते. ती सर्व विश्वाची माला असून, जगन्माता, त्रिपुरसुंदरी व सर्वमंगला आहे. विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हे सर्व तिच्यामुळे होतात. वेद आणि आगमानाही ती अगम्य आहे. ती स्वस्ववेद्य आहे. ऋषि मुनि तिलाच परब्रह्म म्हणतात. ब्रह्मा, विष्णु, महेश, इंद्रादि देव तिचे पूजन करतात. एका श्लोकामध्ये तिच्या स्वरूपाचे वर्णन केले आहे. ते असे— ज्या देवतेचे आलोच्येण म्हणजे वेद होत, जेव्हा कटाप म्हणजे पंचतत्त्वे आणि जिच्या हास्यामुळे सर्व विश्व रूप धारण करते, असा त्रिस्वरूपाळा माझा नमस्कार असो. शनशक्ति तीच असून, सूर्यचंद्रादि तारे तिच्या आज्ञेत राहतात. तिच्यामुळे अग्नि प्रचलित होतो. पंचतत्त्वे आणि पाच माया कसुक हे तिचेच प्रकटीकरण आहे. सर्व प्राणिमात्रांचा विश्वव्यापी

जीव तीच आहे. तीच अमर्याद आणि शाश्वत ज्ञानद आहे. अशा या सर्वश्रेष्ठ शक्तीलाच श्रीविद्या असे म्हणतात

(ललिता कव्द, ले. व्ही. आर. रामचंद्र दीक्षितार, पृ ७६)

यत्र म्हणजे काय असे कोणी विचारल्यास त्याचे उत्तर सधेपत इतकेच की, अद्भुत आकृति या जाकृति साधारणत. त्रिकोणाकृति ताम्र धातूच्या पत्र्यावर कोरलेल्या असतात आणि त्यामध्ये अनेक लहान लहान त्रिकोण असतात, या यत्रामध्ये विश्वाच्या देवी शक्तीचा सचय केलेला असून, मध्य भागीचे वर्तुळ अथवा त्रिकोण म्हणजे त्या त्या देवतेचे मुखकमळ होय.

शाक्त सांप्रदायाची उत्पत्ति शैव पथामधून झाली आहे. अद्भुत सिद्धीच्या साहाय्याने देवता प्रसन्न होऊन साहाय्यकारी होतात, अशी त्या सांप्रदायिकांची श्रद्धा आहे. मनाची सिद्धि मत्र तत्र यत्र पूजनाने होते अशी त्याची भावना आहे

शाक्त पथीयानी चम्र पूजा सुरु करायानर, सौर सांप्रदायिकानी सूर्व यत्र तयार केले आणि पूजन चाटू केले. मगळाच्या यत्रात मध्यभागी मगळाचे चित्र आणि आज्ञाजुला २१ त्रिकोण असून मगळाच्या स्तुतीपर श्लोकही लिहिलेला असतो. वैष्णवाच्या यत्रामध्ये विष्णुपद हेच प्रमुख यत्र होय त्यामध्ये विष्णूच्या पदकमळाच्या आकृतीप्रमाणे शप्त, चम्र, गदा, पद्म ही आयुधे कोरलेली असतात

काही शैव उपासक भिर कगन नावाचे यत्र हाताच्या मनगटावर बाधतात अथवा दडानर धारण करतात. या कगनानर चतुर्गुज शिव, नदी व शिव लिंगाच्या गरीक गरीक आकृति कोरलेल्या असतात तुळजापूरचे भोपे अगर खडोवाचे भक्त ही यत्रे जास्त प्रमाणानर वापरतात. या यत्राच्या धारणाने सर्व उष्ट निवारण होते, अशी त्याची श्रद्धा आहे.

जैन पथीयामध्येही यत्राची पूजा आहे, पण त्याला ते सिद्धियत्र नावाने संबोधितात इतर यत्रांप्रमाणे ती ताम्र धातूवर नसून कापट अगर कागदावर आकृति काढतात व त्याचे पूजन करतात

श्रीपत्र हे सर्वोत्कृष्ट सिद्धियत्र समजले जाते. त्याची रचना आज्ञा शंफरा चार्यांनी केलेली आहे असे मानतात शंकराचार्यांनी धर्मसत्चार करीत असताना भारतामधील प्रसिद्ध चार गठामध्ये या यत्राची स्थापना केलेली जाढळते

यत्रमार्गाने शक्तीची उपासना करणारे साधक या यत्राची पूजा करतात यत्र हे देवताचे शरीर समजले, तर मत्र हा त्याचा आत्मा होय तेव्हा या पूजेमध्ये या दोघांची सागट शुद्ध आचरणाने घालायला पाहिजे. या भीयत्राची

रचना विंदु, त्रिकोण, रेखा, वर्तुळ इत्यादि साधनानी बनविता येते या साधनानी एका विशिष्ट तऱ्हेची रचना बनविणे यालाच भूमितिशास्त्र म्हणतात. प्राचीन आर्यांना हे शास्त्र पूर्णपणे अजगत होते, हे इतर पुराव्यावरून दालमिता येते. वेदकालातील यज्ञेदीची व होमकुडाची रचना ही त्या त्या प्रकारच्या यज्ञामध्ये निरनिराळी असते. ह्या माडणीचे काही सिद्धांत व प्रमेये ठरलेली आहेत. अर्थातच भूमितिशास्त्र अजगत नसते तर त्यांना ही माडणी करता आली नसती.

साप्रत युक्लिडचे सिद्धांत हे सर्वश्रेष्ठ व सर्वमान्य आहेत. पापधगोरसुची भूमिति शास्त्रातील प्रमेये, ही मनपूर्वक सहाव्या शतकात, त्याने भारतामध्ये १० वर्षे ग्राह्यमुनियेरेर काळ घालविल्यानंतर रीसमध्ये गेल्यानंतर, भारतीय प्रमेयांच्या आधारेने माडलेली आहेत, असे वाचासाहेब स्वापलें यानी प्रतिपादन केले आहे. इतकेच नव्हे तर क्षेत्रफळाने मोजमाप करण्यात लागी, रुंदी, उंची वगैरे जे 'पोथ डायमेन्शनचे' तत्त्व साप्रतचे गणिती जवळमितात, तेही त्याने भारतामधून तिकडे नेले होते, असे त्याचे प्रतिपादन आहे.

(प्रसाद, डिसेंबर १९६७)

हे वरील विवेचनारून दिसून येईल की, त्यानी हे शास्त्र एका विशिष्ट पद्धतीने जगापुढे माडले. एवढेच म्हणता येईल असे सांगतात की, सुप्रसिद्ध तंत्रशास्त्री व्हेटो याने आपल्या पाठशाळेच्या दारावर चक्क पाणी लिहिळी होती की, 'ज्याला भूमिति येत नाही, त्याला या पाठशाळेत प्रवेश मिळणार नाही' अर्थात व्हेटो हा पापधगोरसनतरचा ग्रीक तत्त्ववेत्ता आहे.

बाही तंत्र विद्वानाचे असे मत आहे की, एका त्रिगुण मंत्राने आणि एका विशिष्ट क्रमाने आपल्या इष्टदेवतेचे पूजन केले, ध्यान केले, तर साधकाला जी तळीनता व तादात्म्य प्राप्त होते ह्यामुळे तो ते तंत्र अंतरिक्षामध्ये पाहू शकतो आणि त्या यंत्राच्या दर्शनात ती रमून गेला म्हणजे त्यामधूनच त्याला आपल्या इष्ट देवतेचे दर्शन घडते. यालाच साक्षात्कार असे म्हणतात. यालाच देवता दर्शन देते असे म्हटले जाते. पण हे साध्य होण्यास खडतर तपश्चर्या लागते. त्याचप्रमाणे साधकतपुचित्ताही लागते. अशा अलौकिक सामर्थ्याचा एखादाच भाग्यवान साधक आपल्याला आढळून येईल. रामकृष्ण परमहंसारखी साधक त्यांना स्वतः देवता दर्शन तर देतेच, पण आपल्या भक्तानाही ते देऊ शकत, असे याने अलौकिक सामर्थ्य होते. विवेकानंदाने उदाहरण तर आपल्या डोळ्यासमोर आहेच !

मानवी शरीर हे विद्यालयाच्या प्रतिकृति अगर प्रतिनूर्ति मानतात. यामुळे ज्या अनेक शक्ति महाविश्वावर नियंत्रण ठेवतात त्या सब मानवी शरीराचेही नियंत्रण करतात. तांत्रिकांच्या मते अशिल महाविद्येची हीच त्यांची इष्टदेवता स्वरूप.

होय आणि यामुळेच मानवी शरीर हे अखिल विश्वाची प्रतिमूर्ति ठरते. यंत्र-पूजेच्या साहाय्याने साधकाला तादात्म्य साधता येते. 'देवो भूत्वा देवान् यजेत्' ही श्रुति याच कारणासाठी प्रचारात आली. मानवी शरीर ही इष्ट-देवतांची प्रतिमूर्ति मानली म्हणजे शरीराने आपल्या इष्टदेवतांची पूजा करावयाची असा अत्यंत उच्च प्रकारचा गूढार्थ त्यामध्ये भरलेला आहे.

श्रीयंत्र हे महात्रिपुरमुंदरीचे प्रतीक आहे. ह्या देवतेचे ते मूर्त स्वरूप आहे. यासाठीच याला यंत्रराज म्हणजेच यंत्रांचा राजा अथवा सर्वश्रेष्ठ यंत्र मानले जाते. या यंत्रातील वीजमंत्र व मांडणी पाहिली म्हणजे समस्त ब्रह्मांडाची उत्पत्ति व विकास कसा झाला हे समजते आणि त्याबद्दल साहजिकच आश्चर्य वाटल्यावाचून राहात नाही. या यंत्रात मध्यबिंदु म्हणजे द्वात्रिकोण होय. या मध्य बिंदूच्या चारी बाजूंना एकूण नऊ त्रिकोण असतात. त्यापैकी उर्ध्वमुखी पाच त्रिकोण हे शक्तिदेवतांचे द्योतक असून ते शिवयुवती या नावाने ओळखले जातात. उरलेले चार अधोमुखी त्रिकोण हे शिवद्योतक असून त्यांना श्रीकंठ असे म्हणतात. शिवयुवतीचे पाच त्रिकोण हे ब्रह्मांडातील पंचमहाभूते, पंच तन्मात्रा, पंच ज्ञानेन्द्रिये, पंच कर्मेन्द्रिये व पंचप्राण'यांचे निदान समजले जाते. मानवी देहाबरोबर असलेले या त्रिकोणाचे साम्य तर्क, अमृक, मांस, मेद, व अस्थि या स्वरूपांशी दागविले जाते. ब्रह्मांडातील चित्, बुद्धि, अहंकार व मन याचे प्रतीकात्मक चार श्रीकंठरूपी कोन हे मानव देहांत मज्जा, शुक्र, प्राण व जीव या रूपाने वास करतात.

वस्तुळात व वाहेर मुद्राशक्ति, लोवपाळ, मातृका, गिद्धि इत्यादिकाची स्थाने आहेत.

शंकराचार्यांनी श्रीयंत्राच्या रचनेचे वर्णन एका श्लोकात केलेले आहे. तो श्लोक असाः—

चतुर्भिः श्रीकण्ठैः शिष्ययुवतिभिः पंचभिरपि ।

प्रभिक्षाभिः शम्भोर्नवभिरपि मूलं प्रकृतिभिः ॥

अथश्चत्वारिंशत् यमुदलकलञ्जत्रिलयं ।

त्रिरेखाभिः सार्धं तत्र भवनकोणं परिणतं ॥

या यत्रामध्ये एकूण त्रिकोणसख्या किती याचे काव्यमय वर्णन करायामल यत्रामध्ये ग्याल्लिप्रमाणे आढळून येते—

त्रिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम् ।

मन्वम्रनागदलसंयुतपोडशास्य ॥

वृत्तत्रयं च धरणीं सदनत्रयं च ।

श्रीचक्रराजमुदितं पर देवताया ॥

या यत्रामध्ये जी एकूण नऊ चक्रे रेखाटलेली आहेत, त्याची नावे अशी—

(१) त्रिन्दु, (२) त्रिकोण, (३) आठ त्रिकोणसमूह, (४) दहा त्रिकोणसमूह, (५) दहा त्रिकोणसमूह, (६) चतुर्दा त्रिकोणसमूह, (७) आठ पाकळ्याचे कमळ, (८) सोळा पाकळ्याचे कमळ, (९) भूपूर व त्यामधील इतर देवता. आता क्रमाने या नऊ चक्रावद्दल सारांशरूपाने माहिती पाहू.

(१) त्रिन्दु — शक्तित्रिकोणातील हा त्रिन्दु म्हणजे महात्रिपुरमुदरी अथवा ललितादेवीचे निदान होय. मणिद्वीप हे मुखा सारंगामध्ये आहे असे तांत्रिक मानतात. तेव्हा त्रिन्दु हा द्वीपाचा निर्देशक होय असे काहींचे मत आहे.

(२) त्रिकोण—हे चक्र त्रिकोणाचे बनलेले आहे. त्रिकोणाच्या तीन कोनावर कामरूप येथील कामेश्वरी, पूर्णगिरी येथील वज्रेश्वरी (वास्तविक या पीठाच्या देवतेचे नाव कालिका असे आहे.) व जाल्पर येथील मगमालिनी (या पीठाची देवता वज्रेश्वरी आहे) या देवता अधिष्ठित असून मध्यभागी उडियान येथील कान्यायनी देवता आहे.

(३) आठ त्रिकोणसमूह—या चक्रामध्ये आठ त्रिकोण आहेत यातील त्रिकोणाच्या भिन्दूवर प्रमदा, वशिनी, कामेश्वरी, मोहिनी, त्रिमला, अरुणा, जयिनी, सर्वेश्वरी व कौलिनी या देवता असून त्या मानवी शरीरातील शीत, उष्ण, सुप्त, दुःख, इच्छा, सत्य, रज व तम या गुणांचे प्रतीक होत

(४) दहा त्रिकोणसमूह—या चक्रामध्ये दहा त्रिकोण आहेत त्यातील देवता सर्वज्ञा, सर्वशक्तिप्रदा, सर्वधर्मप्रदा, सर्वज्ञानमयी, सर्वव्याधिनाशिनी, सर्वधारा, सर्वपापहरा, सर्वानन्दमयी, सर्वरक्षा व सर्वइच्छापत्रप्रदा या होत या देवता मानवी शरीरातील रेशक, पाचक, शोषक, दाक, प्लावक, धारक, उद्धारक, क्षोभक, जन्मक व मोहक या गुणांच्या प्रतिमूर्ति होत

(५) दहा त्रिकोणसमूह—या चक्रामध्ये दहा त्रिकोण आहेत त्यातील देवता—सर्वउद्विग्नप्रदा, सर्वउपद्रवप्रदा, सर्वप्रियकरिणी, सर्वमंगलकारी, सर्वकामप्रदा, सर्वदुःखविमोचिनी, सर्वमृत्युप्रनाशमयी, सर्वविघ्ननिवारिणी, सर्वोत्सुदरी व सर्वसौभाग्यदायिनी या होत

(६) चवदा त्रिकोणसमूह—या चक्रामध्ये चवदा त्रिकोण असून त्यातील देवता मानवी शरीरातील रक्तवाहिन्यांच्या निर्देशक आहेत या चौदा देवतांची नावे पुढीलप्रमाणे— सर्वस्रोमिणी, सर्वविद्राविणी, सर्वार्चिणी, सर्वाहदिनी, सर्वसमोहिनी, सर्वस्तम्भिनी, सर्ववशकरी, सर्वरजिनी, सर्वोन्मादिनी, सर्वार्थसाधिनी, सर्वसप्तपूरणी, सर्वमत्रमयी व सर्वद्वन्द्वयकरी या देवता मानवी शरीरातील रक्तवाहिन्या अलबुजा, कुड्ड, पिश्रोदरी, वारणा, हस्तिजिन्हा, यक्षोजती, पयस्विनी, गंधारी, पूषा, शक्तिणी, सरस्वती, इडा, पिंगळा व सुपुष्पा यांच्या प्रतीक होत

(७) आठ पाकळ्यांचे कमळ—या चक्रामध्ये अष्टपद्मदल असून त्यामध्ये अनगजुसुमा, अनगमेखला, अनगमदना, अनगमदनबुरा, अनगरेखा, अनगयोगिनी, अनगमदनाजुशा, अनगमाकिनी या देवता आहेत या सर्व देवता मानवी शरीरातील वचन, जादान, गमन, विसर्ग, आनन्द, उपादान, दान, उपेक्षा या गुणांच्या निर्देशक होत

(८) सोळा पाकळ्यांचे कमळ—या चक्रामध्ये सोळादली कमळ आहे यातील देवता अशा—कामाकर्षिणी, बुद्धिभारकर्षिणी, अहकारकर्षिणी, शत्रुकर्षिणी, स्पर्शकर्षिणी, रूपाकर्षिणी, रसाकर्षिणी, गंधाकर्षिणी, चित्ताकर्षिणी, धैर्याकर्षिणी आणि शरीराकर्षिणी या सर्व देवता मानवी शरीरातील मन, बुद्धि, अहकार इत्यादि गुणांच्या निर्देशक होत

(९) भूपूर व त्यामधील इतर देवता—या चक्राच्या भूपूरचक्र असे म्हणतात. यामध्ये चार भाग आहेत.

(अ) षोडशदल कमळाच्या बाहेरील तटागसदृश चार वर्तुळे.

(आ) षोडशदलाला लागून असलेली बाहेरची पहिली रेषा.

(इ) षोडशदलाला लागून असलेली बाहेरची दुसरी रेषा.

(ई) वरील रेषांच्या बाहेरचा भाग.

या चार भागांमध्ये क्रमशः १० मुद्रादासि, १० टिम्पाल, ८ मातृका, आणि १० सिद्धि अधिष्ठित आहेत.

या यंत्राची मांडणी व विषय किती गहन आहे याची अधुक्ती कल्पना करील विवेचनापरून वाचकांना येईल असे वाटते. तसे पाहिले तर मुळांत हा विषयच जाणी गहन व समजण्यास कठीण आणि त्यातच तो सारांशरूपाने दिलेला. तेव्हा वाचकांना हा विषय कसा आणि नित्तपत आकलन होईल याबद्दल थोडी शकाच वाटते. येथे विषयमांडणीचा प्रधान हेतु इतकाच की, यंत्रद्वारा ईश्वराची लीला, पिंडब्रह्मांडरूपी मानवी शरीरात कनाप्रकारे अतर्भूत कर्मन दाखविली आहे याचे निदर्शन करणे, जीवात्म्याचा पिंडास व दैव-शाक्त तत्त्वाचा विस्तार यंत्रद्वारा कसा झाला हे यंत्रानुळे कळते. ज्याला या श्रीयंत्राने संपूर्ण ज्ञान व्हावे असे वाटत असेल आणि तशी त्याची अतिशय प्रवळ इच्छा असेल तर त्याने त्रिपुरतापिनी उपनिषद्, त्रिपुरोपनिषद्, ललिता सहस्रनाम, तंत्रराज, कमलाभलनिकासतंत्र इत्यादि भयाने वाचन व मनन करणे आवश्यक आहे. या विषयातील कौपी तज्ज्ञ गद्गून त्याच्या तोंडून त्याने हे सय समजावून घेतले पाहिजेत.

या देवतास्वरूप यंत्राची स्थापना अनेक शक्तिपीठामधून केलेली आढळून येते. उदाहरणार्थ, विंध्यवाहिनी पीठामध्ये भैरव कुंडाजवळ, तिरवा (जिल्हा पदकासाद) येथे अन्नपूर्णा मंदिराच्या परिसरात, काशीत्रिशेखराच्या मंदिरात, कोल्हापूर येथील महालक्ष्मीच्या मंदिरात, तुळजापूर येथे भवानी मंदिरात, काजीराम येथे कामाक्षीच्या मंदिरात इत्यादि, इत्यादि मंदिरातून श्रीयंत्राची स्थापना केलेली आढळून येते. आदिशक्तीचे प्रतीक म्हणून तांत्रिक शीचक पूजीत असतात. मानवदेहातही त्यांनी अनेक चक्रे मानलेली आहेत. मायाचक्र, योगचक्र, तालुचक्र, दीप्तिचक्र, शांतचक्र, आनंदचक्र, स्थितिचक्र, संहारचक्र, निर्वाणचक्र इ० इ० एकूण ३२ चक्रे मानलेली आहेत.

भयंत्राप्रमाणे इतरही अनेक यंत्रांची पूजा केली जाते. त्यापैकी जी प्रसृत आहेत, त्यांची नावे पुढीलप्रमाणे— सर्वतोभद्र, यंत्रराज, स्मरहर, सृष्टियंत्र, कालीयंत्र इत्यादि इत्यादि. शंकराचार्य खरेदाली यांनी जे मंत्रविद्येने एक पुस्तक

लिहिले आहे, त्यामध्ये गायत्रीयंत्र, सावित्रीयंत्र, वगळामुखीयंत्र, प्रसूतियंत्र, सप्तशतीयंत्र कुबेरयंत्र, घंटाकर्णयंत्र, सूर्ययंत्र इत्यादि अनेक यंत्रांची मांडणी दाखविलेली अमून त्यांची फलेही सांगितली आहेत. श्रीयंत्राच्या त्रिकोणामध्ये व कमलदल पाकळ्यामध्ये वीजमंत्राचीही मांडणी केलेली असते. वीजमंत्रागिवाग मंत्राचा उच्चार केल्यास भयंकर विपरित परिणाम होण्याची शक्यता असते. अथर्ववेदामध्ये या यंत्राचा उल्लेख अनेक ठिकाणी मिळतो. याचा अर्थ इतकाच की, यंत्रपूजा ही अतिशय प्राचीन आहे. काहींच्या मते तंत्रशास्त्र हा योगशास्त्राचाच विस्तार आहे. हे शास्त्र म्हणजे कोणत्याही प्रकारची जादुगिरी नव्हे. परंतु एवढे मात्र खरे की, यंत्राची पूजा केल्यावर त्याचे फल मात्र एखादी जादुगिरी केल्याप्रमाणे मिळते. या शास्त्राचा अभ्यास करणे पुष्कळशा साधकांना कष्टमय होते, या शास्त्राप्रमाणे आचरण करण्यास कठीण जाते. त्यामुळे ते या शास्त्राची हेटाळणी करतात. पण हे बरोबर नाही. 'नाचायला येत नाही, तर अंगणच वाकडे आहे' असे म्हणून अंगणाला दोष देणे हे बरे नव्हे.

श्रीयंत्राची कृति जर विधिलिखित नसेल तर कशी संकटे कोसळतात, याचे एक उदाहरण माझ्या निदर्शनास आले आहे. सुमारे पन्नास-साठ वर्षांपूर्वी विलेपार्ले (मुंबई) येथे केशवाचार्य नावाचे एक सत्पुरुष होऊन गेले. त्यांच्याजवळ स्फटिकावर कोरलेले एक श्रीयंत्र होते. संकेश्वर मठाचे अधिपति भूतपूर्व शिष्य स्वामी यांना एकदा योगायोगाने ते यंत्र केशवाचार्यांनी दिले. परंतु त्या यंत्राची स्थापना मठात झाल्या दिवसापासून अनेक कटकटी निर्माण झाल्या आणि मठाच्या सावकारांनी एकदम उठाव केला. ही संकटपरंपरा अशी एकाएकी का कोसळवी याची चौकशी करता त्यांना असे समजले की, ते ज्या श्रीयंत्राची पूजा करतात ते उर्ध्वमुख म्हणजे उर्ध्वरेखांकित आहे. शास्त्राप्रमाणे ते अधोरेखांकित म्हणजे खोदलेले पाहिजे. शेवटी संकटपरंपरा निवारणार्थ त्या यंत्राचे विसर्जन करण्याचे त्यांनी ठरविले. त्याप्रमाणे एका आमावास्येच्या रात्री त्याचे पूजन होऊन पहाटेच्या सुमारास मुळासुठा नदीच्या संगमावर त्याचे विसर्जन करण्यात आले. त्या वेळी सरदार मुजुमदार, चित्रावशास्त्री ६० नामांकित गृहस्थ त्या ठिकाणी उपस्थित होते. असे समजते की या विसर्जनाचा परिणाम ताबडतोब त्याच दिवशी झाला. एका सावकाराने आपल्या ४० ते ५० हजार रुपयांच्या येण्यावर उदक सोडून दिले व तसे स्वामींना कळविले.

संकटपरंपरा निर्माण करणारे श्रीयंत्र केशवाचार्यांनी जवळ का बाळगावे याचे कारण शोधता असे आढळून आले की, जनसन्हायर कोसळणारी संकटे

य त्यांपासून त्यांना होणाऱ्या यातना परा साधुपुरुष आपल्या स्वतःच्या त्रिरावर घेतो व लोकांनी मुखात रहावे म्हणून स्वतः आमंत्रेण भोगतो याच कारणासाठी हे श्रीयंत्र जेव्हा त्यांच्या एका भक्ताने त्यांना दिले तेव्हा त्याचे दुष्परिणाम माहीत असूनहि, भक्तांचे सगळे निवारण्यासाठी त्यांनी ते स्वीकारले होते. आपल्यापैकी स्वतःचे शरीर जर्जर झालेले असूनही भक्तांच्या सकटाची भर त्यांनी आपल्या अनंत यातनामध्ये घातली होती. योगी अगर साधुपुरुष यांचे यतन वसे असते ते पहा—

मन्मानना परा हानिं योगवृद्धे कुर्वते यत ।

पनेनावमतो योगी योगामिद्धिं च विन्दति ॥ (विष्णुपुराण २ १३ ४२)

समाजात चांगला मानमरातप मिळविण्यात योगवृद्धीची मोठी हानी होत असते, त्याचे सामर्थ्य क्षणभंगाला शीण होत असते यास्तव तो योगी त्रनसमुदायाकडून अपमानित होण्यास, त्याचे सामर्थ्य कमी होत नाही, तर एक तऱ्हेने तो पूर्णत्वाला पोहोचतो यास्तव मुझामई, अगर अकलकोट निगामिनी महाराज असे काही वर्तन करित की, ज्यामध्ये सर्वसाधारण समाज त्यापासून दूर राहत असे इतकेच नव्हे तर ज्याला पूर्णता साधायची असेल, त्याने लोकांकडून नपमान होईल असेच धातून ठेवणे आणि आपले विहित धर्मकार्ये चाळू ठेवावे आणि निष्पाप असून लोकांकडून जर आपल्या अपमान होत असेल, तर शास्त्रकार त्याला अमृत पिण्याचा योग मानतात

(गुलाबराव महाराज चरित्र, ए मिल्हिद, पृ २३२)

शरीर यंत्रनाला अनुसरूनच केशवाचार्यांनी, भक्तांच्या सुखार्थ यंत्राची पूजा आपल्याकडे घेतली आणि त्या पासून उत्पन्न होणारे दुःख भोगण्याची तयारी जेवली साधनाची साधनाची दया मात्र अशी नही, अथवा सिद्धि प्राप्त पावी, म्हणजे त्यातच तो गुरफटून जातो आणि अतीम सुखाला आचवतो

जसेच दुसरे उदाहरण वासुदेवानंद सरस्वति तथा टेंडेस्वामी यांचे देता येईल एकदा बरेच दिवस या स्वामींचा मुक्काम ब्रह्मपर्व येथे असताना त्यांचा रोगाने जर्जर झालेल्या एका वृद्धपाला कोणी एकाने सांगितले की, 'तू स्वामींच्या चरणांचे तीर्थ घेतलेस तर तुला रोग बरा होईल' पण सहजासहजी हे तीर्थ मिळणार कसे ? एके दिवशी स्वामी आपला पाय पाल्या घातून लेपनकार्यात मग असताना त्या वृद्ध्याने चटकन त्यांच्या पायावर पाणी ओतले आणि खाली जोपळलेले पाणी तीर्थ म्हणून मानून केले परंतु दुसऱ्या दिवशी चमत्कार असा साक्षात्की, महाराजांच्या सर्वांगपर पोंड आले आपल्या पायावर पोंड का आले

याचे कारण स्वामींना समजले. त्यांचे शिष्य जेव्हा औषधोपचार करण्याबाबत त्यांना विचारू लागले तेव्हा ते शिष्यांना म्हणाले, 'हे परेच्छा प्रारब्ध आहे. हे भोगूनच संपविले पाहिजे. जो जीवन्मुक्त असतो तो केवळ स्वतःचेच प्रारब्ध भोगून संपिवितो, असे नव्हे, तर इतरांचेही प्रारब्ध तितक्याच निर्विकार मनाने भोगतो आणि हीच त्याच्या जीवन्मुक्तपणाची व साधुत्वाची खूण असते.'

(वासुदेवानंद सरस्वति चरित्र ले. श्री. श्रीपादशास्त्री किन्नवडेकर, पृ. २४४)

समर्थ रामदास स्वामींनीही अशा प्रकारे दुसऱ्याची दुःखे स्वतः भोगली असल्याची अनेक उदारहणे सापडतात. असे सत्पुरुष या भारतभूमीत निर्माण व्हावेत आणि होत आहेत. यांतच भारताने श्रेष्ठत्व सामावलेले आहे.

देवीची मूर्ति दिवू लागे. मग माघ त्या तक्रारगोराची तोंडे पदाग्यासारखी हाली आसू चेहरे करून ते निमूटपणे नालते शाले.

(वरील दोन्ही कथांचे निवेदक गोरगाव येथील श्री दादा पेंडसे हे आहेत.)

श्रीमत् शंकराचार्यांनी ' शतश्लोकी ' अथवा ' सौंदर्यलहरी ' या नावाचा नो काव्यसमूह लिहिला आहे. त्याच्या प्रत्येक श्लोकानर एक एक यंत्रदक्षि निर्माण झालेली जाते, कोणत्या यंत्राच्या पृजनाने रोगमुक्त होता येते, अथवा कोणत्या यंत्राच्या योगाने लक्ष्मी प्राप्त करून घेता येते, ते भक्त्यात्मकत्वांनी आपल्या यथात दाखवून दिले जाते. याप्रमाणे अनेक यंत्रे व त्यांची पूजा होत असते. कोणी यंत्राचा ताईत करून गळ्यात बांधतो तर कोणी एखाद्या पहिल्यानी पेशाचा ' पट्ट्या ' तोंच आपल्या दडावर बांधतो अनेकाना या यंत्राचा गुण येतो, जसा माझा स्वतःचा अनुभव आहे आणि अग्नी पुष्कळ माणसे मान्या पाहण्यातही आहेत कित्येक वेळा हे ताईत सोने, चांदी, तांबे यांच्या पण्यावर कोरतात काही वेळा ते भूरेपत्रावर अगर कागदावर लिहून पेटीमध्ये ठेवतात कंठ हिंदु लोकांच हे ताईत बांधतात असे नव्हे तर मुसलमान लोकांनी हे ताईत बांधतात. कित्येक वेळा हे ताईत छकटात सापडलेल्या माणसाला छकट निवारणार्थ ते टेंतात, हे आपल्यापैकी यंत्राच जणानी ऐकले किंवा पाहिलेही असेल असे तेव्हा अशी ही तंत्र-मंत्र प्रिया आहे

(कल्याण दक्षिणक, १९३४ मधील लेखानर आधारित)

एखाद्या यंत्राच्या शतकातही अनेक मान्यवर व्यक्ति यंत्राच्या पूजा करत आहेत, हे जेव्हाकाला मान्य आहेत. त्या पृजनान्या गोणी, कारणे व परिणाम लेखकाने प्रत्यक्ष ऐकलेले आहेत भारताचे भूतपूर्व हिंदीय तपासनीय सर नरहरराव सरसे गृहस्थ अमेरिकेत कामावर असतानाही दररोज सकाळी तीन तास यंत्र पूजेसाठी रचून करीत असत, असे प्रत्यक्ष त्यांनी सांगितले आहे तात्पर्य पूजा अनेक करतात, पण दाखवीत नाहीत इतकेच ज्यांना शक्तीचे महत्त्व पटले, ज्याची महती पटली, ते तो मार्ग अनुसरल्याविना राहात नाहीत हे सत्य आहे

सामाजिक देवता

(१) श्रीकरणी देवी,	(२) एकवीरा,
(३) वन्यका परमेश्वरी,	(४) कमलोबिबी
(५) कळसुनाई	(६) चिन्नम्मा
(७) बांकळमाता	(८) मायाराणी
(९) यल्लम्मा	(१०) रेणुका
(११) डुमिनी	(१२) सतीचे देवालय

देवताचा इतिहास पाहताना त्याची विभागणी अनेक घरांमध्ये झालेली आहे, हे आतापर्यंतच्या वृत्तांतावरून वाचकांच्या ध्यानी आले असेलच. वैदिक देवता अगर पौराणिक देवता या प्रकरणांमध्ये आपण ज्या देवता पाहिल्या त्या सर्व स्वयम्भू म्हणाव्या लागतील अष्टभुजा देवीचा जन्म एका विशिष्ट देवताना नाश करण्यासाठी झाला, तर महिषासुरमर्दिनीचा जन्म महिषासुराचा वध करण्याच्या हेतूमुळे झाला आणि त्यानंतरच त्या पीठस्थानी अधिष्ठित झाल्या देवताचा हा एक प्रकार झाला पर्वतमाध्यावर काही देवतांची स्थाने आढळून आली, म्हणून त्यांची माहिती देताना ती 'पर्वतीय देवता' या प्रकरणामधून दिली आहे.

आता, या प्रकरणामध्ये आणली एका प्रकाराचे विवेचन करण्याचे योजिले आहे. या प्रकरणातील देवतांचा जन्म इतर सामान्य माणसांप्रमाणेच झालेला असून, आपल्याजवळीक जलौकिक जाध्यात्मशक्तीच्या जोरावर व त्यांनी केलेल्या अतिमानवी चमत्कारामुळेच त्या देवतास्वरूप पावण्या एवढेच नव्हे, तर समाजाने त्यांना देवतास्वरूप मानल्या आहेत इतकेच । उदाहरणार्थ, श्रीकरणीदेवी घ्या, ती एका साध्या नि सामान्य ज्ञान मानवपुढात जन्म पावली त्यानंतर तिने केलेल्या चमत्कारामुळे ती साहजिकच देवीपदापर्यंत पोहोचली तिच्या निर्वाणानंतर महिरामधून तिच्या प्रतिमांची स्थापना झाली आणि नंतर त्यांची पूजाअर्चा चालू झाली ज्या घराण्यांना तिच्या श्रेष्ठत्वाची प्रचीति आली आणि तिने केलेल्या चमत्काराबाबत गात्री पटली होती, त्यांनी या देवीला आपली कुटुंब्याभिनी मानले आज एका विचित्र भागात ती प्रमुख देवता होऊन बसली आहे ज्याप्रमाणे श्रीरामचंद्र अगर योगिराज कृष्ण आपल्या अलौकिक कृत्यांमुळे अयतारी ठरले आणि आज देवत्व पावले, त्याचप्रमाणे श्रीकरणी आज अयतारापदार आरूढ झालेली आहे तिच्या आपण अने

गणू की, वादी भद्रात्त असेही मानता की, राम-कृष्ण हे प्रत्यक्ष परमेश्वरांचे अग्रज होऊ जन्मत ते देव स्वरूप हो।

कन्यका परमेश्वरी दिने एकान अन्याताच्या प्रतिकारार्थं यलीदान कन्यापुत्रे ती वैश्य समाजाची देवी बनली, तर कळमुंबाई त्याच प्रकारच्या कारणानुळे कोळी समाजाची देवता पार्ली रेणुका आपल्या चारित्र्यामुळे, तिचीपत्त तिच्याच पुत्राचे तिचे पिर उडविले आणि साधू दिले, या कारणासाठी अद्वितीय ठरली तिचाच ती एका युगयुगांनी माता म्हणून समाजाचे तिचा देवतास्थानी समजिली

वरील प्रकारच्या देवतांच्या समूहात अतर्भूत होणाऱ्या देवतांसाठी हे प्रकरण तयार केले आहे या प्रकरणात माहिती न मिळान्यानुळे ज्यांचा समाज हाता नाही, जगा अनेक देवता अस्त्याचा सभव आहे या प्रकरणातील देवतांचे वर्गीकरण व त्यांची माहिती कोणत्या घोरणाने दिली हे साचनीच्या ध्यानी याने म्हणून उपनिर्दिष्ट दिलेली ही वेगळ उदाहरणे आहेत सामाजिक देवतां ही सपूर्ण यादी नव्हे, इतके वानकांनी आपल्या ध्यानी जगू चने

राहाणारे जे लोक भक्त बनले असतील, ही गोष्ट जरी संभवनीय वाटत असली, तरी यामागे सर्व समाज एकसंध ठेवण्याची भावना नसेलच असे म्हणता येणार नाही. परंतु येथे एवढेच प्रामाणिकपणे नमूद करावेते वाटते की, हा विषय पूर्णपणे संशोधनाचा असल्याने कोणी तरी अधिकारी व्यक्तीने या विषयावर पुढेमागे जास्त प्रकाश टाकणे जरूरीचे आहे.

(१) श्रीकरणीदेवी

भारतवर्षात होऊन गेलेल्या सत्पुरुषांमध्ये सत, महत, परमहंस, महर्षि, अवधूत या पदापर्यंत पोहोचलेली अनेक मंडळी दिसून येतात. उत्तर भारतात अशी सत तुळशीदास, कबीर, मीराबाई, रामकृष्ण परमहंस ही बडी बडी मंडळी झाली, तद्वतच ज्ञानेश्वर, तुकाराम, एकनाथ, नरसिंह मेहता, अक्कलकोटनिवासी स्वामी, स्वामीसमर्थ, वासुदेवानंद सरस्वति ही सतमहताची मालिका लागलेली होती. यांच्याच पत्नीला प्रसण्यालायक म्हणून भीमरणीदेवीरुडे असुलीनिर्देश करारा लागेल. पूर्वकर्मानुसार जी जन्मत च देवतारूप बनली आणि पित्याच्या बुळाचा उद्धार करण्यासाठी भतलानर अवतरली अशी ही महान देवता आहे.

प्रवाहयोग्य वय झाल्यावर तिच्या वाडिलानी तिचे लग्न दिपोजी नागाच्या एका गृहस्थानरोर लावून दिले. लग्न झाल्यावर ती तिच्या सासरी राहाण्यास गेली काही दिवस ती शातपणे सासरी नादली. म्हणजे त्या काळात कोणताही चमत्कार तिने केला नाही आणि लोकाना आश्चर्याने तोंडात बोटे घालायला लावली नाहीत. पण जित्याची खोड भेल्याशिवाय जावी कशी ? एकदा तिच्या सामने तिला उपदेश केला की, ' माई ग, या गावात विंचू पुष्कळ आहेत. तेव्हा कामधदा करताना जरा जपून कर. ' त्यावर रिधुमाईने ठासून सांगितले की, ' या गावात एक देखील विंचू नाही ' आणि आश्चर्य असे की, त्या दिवसापासून आजतागायत त्या गावात एक देखील विंचू दिसत नाही. याचे असे कारण शक्य आहे की आपल्याजवळ आध्यात्मिक शक्तीच्या बळाने तिने या विंचवावर बधन घातले असावे. अशाच तऱ्हेचे दुसरे एक उदाहरण लेखकाच्या वाचण्यात आहे. रामदेवानंद सरस्वति टेम्बेस्वामी त्याच्या लहानपणी माणगावी (गोत्र) येथे जसताना त्यानी एका जडरी नागाला एका प्रवाहित नागी आपल्याजवळील आध्यात्मिक शक्तीच्या जोरावर थोपवून बरले होते. देवगड तालुक्यात एका गावी शेतकऱ्यांना त्याच्या शेतावर चिमण्या जातिशय नास देत. तेव्हा एका मंत्रिकाने बधनप्रियेने त्या नाहीणा केश्या गात्रकऱ्यानी नंतर त्या मंत्रिकाला ठार केल्यामुळे आजतागायत त्या गावी एवही चिमणी दिसून येत नाही.

जी मुलगी दरीच्या बघने जगतकन्यापासाठी जन्माला आली, ती सतरात कशी रमावी ? एका दिवस तिने आपल्या पतीला आपले दिव्य आणि सत्य स्वरूप दाखविले. आपल्यारोर सगर करण्याचा मानस सोडून द्यावा असेही तिने त्याला विनविले. दिपोजीने तिचे सत्य स्वरूप ' चक्षुर्धे सत्य ' पाहिले जवळ्यामुळे त्याने तानटतोड या गोष्टीस होकार दिला. तिच्याच सांगण्यावरून रघूच्या दुसऱ्या रूहिणीरोर त्याने प्रवाह केला आणि गृहस्थी बनला. हा प्रवाह झाल्यानंतर साधारणत आठ महिन्यानी तिने सन्यासदीक्षा घेतली आणि ससरी रिधुमाई जोगीण शाली

सन्यासदीक्षा घेतल्यावर भिकानेरजवळील साठिका जगलात ती तपसाधना करण्यासाठी गेली सरकारी जागेवर मठवजा शोपडी बाधून त्यात ती राहिली भिकानेरच्या महाराजांच्या कानार ही वातमी पोहोचली सरकारी जागेवर न विचारता सरता शोपडी बाधणाऱ्या या जोगिणीचा राजाला राग आला आणि त्याने ती शोपडी उठविण्याची नोकरांना आज्ञा केली. नोकरांनी तिची शोपडी तर माटलीच, पण तिच्या सामानाची देखील वाटेल तशी विन्हेवाट लावली तिच्या सामानास तिची एक वजनी पेटी होती. परंतु ती पेटी शिपाई लोफांना

तर उचलेनाच, पण राजाचा देवीक ती उचलेना सर्ग जण यश्यावर शेवटी देविने ती वेटी लीलया उचहन दागविली ते पहाताच राजाचा जादर माग राहत झाला आणि तो तिचा भक्त बनला नंतर तेथे तिच्यासाठी कायमचा मठ राधला गेला आणि काळातराने जागूरागूस वस्ती वाढल्यानर देशनोक या नावाने ते गाव प्रसिद्धीस आले याच ठिकाणी आपल्या उर्वरित आयुष्याची तिने सुमारे पन्नास वर्षे घालविली

एवदा साठिका गावी पर्जन्य पडला नाही आणि पशुनासुद्धा पाणी प्याय्यास मिळेनासे शाले तेव्हा तेथील पशूधन जवळच्या राठोड गावी हलविण्यात आणे तेथेच विहिरी, तळी पाण्याने तुटून भरलेली होती पण राजवधु रणमलजीने पशुधन हलविताना देवीची अनुज्ञा घेतली नसल्याने त्या गाई तेथे पाणीही पिईनात रणमलजीला जाश्वर्य वाटते आणि त्याने शास्त्री हकीगत साठिका गावी येऊन देवीला कथन केली देवीने याले गेले तिसरून गाईना पाणी पिण्यास आज्ञा दिली तेव्हाच त्या राठोड गावी पाणी पिकू लागल्या या वेळी देविने रणमलजीला राजन् म्हणून सगोघले आणि कदाचित त्यामुळेच तो पुढे यराजुरा राजा झाला

(वल्याण मासिक, नारी अफ, १९४८, पृष्ठ ६६१)

विकानेरनरेश तिचा भक्त यश्यावर एकदा एक प्रसंग त्याच्यानर गुदरला की, ज्यातून या देवीच्याच कूपेमुळे तो वाचला त्रिकानेर शहरानर मसगमानी (तुर्की) लोकांनी स्वारी केली त्या प्रसळ सैबापुढे आपला त्रिकार लागणार नाही, या विचाराने राजाचे धैर्य खचले या वेळी तो देशनोकला गेला आणि त्याने करणीदेवीला आपले सर्व सकट निवेदन केले त्या समयी प्रसाद म्हणून देविने त्याला एक धनुष्यबाण दिला आणि त्याच्याच अद्भुत सामर्थ्याने राजाने शत्रूवर विजय मिळविला सन्त १४७९ च्या सुमारास दरबाने दखत च आपले एक मंदिर देशनोक या गावी बांधले या ठिकाणी तिच वास्तव्य असताना एवदा जेसलमीरच्या राजारुहन तिला निमंत्रण आले कारण त्या राजाच्या पाठीवर एक मोठा पाड आला होता आणि कोणत्याही उपायाने त्याला आराम मिळत नव्हता एकदोन माणसे बरोबर घेऊन देवी जेसलमीरकडे जाण्यास निघाली सुमारे ३० मैल अंतर चालून गेल्यावर एका सरोवरातीर राच्छ पाण्याने तिने स्नान करून घेतले आणि लगेच त्याच जागी वैटक मारून अठरापि पेटवून तिने स्वतःला जाळून घेत हा प्रकार चरणनाठी गावी झाला या प्रकाराची स्मृति म्हणून त्या ठिकाणी करणीदेवीचा चतुसरा आहे तिला नेण्यासाठी प्रजाजी नावाचा जो वाद आला होता, त्याला हा सर्व प्रकार पाहून

अतिशय वाईट वाटले. तो जापोस कर लागला. तेव्हा देवी पुन्हा प्रकट झाली आणि त्याला म्हणाली, 'तू पुढे जेसलमीन येथे जा. मी तुला मागाहून येऊन भेटेन.' जे कोणी आपले आध्यात्मिक कामधर्म एका विशिष्ट पातळीवर आणू शकतात, त्यांना पन्ना प्रकट राणे मुर्तान वरतीण जात नाही.

याच प्रकारचे दुसरे एक उदाहरण घामुदेवानंद सरस्वति याचे वडील गणेशपंत यांचे देता येईल. आपला मरणकाळ जवळ आला आहे, ही जाणीव होताच त्यांनी आपल्या जीवशकटश मित्राला बोलावून घेतले आणि त्याला सांगितले की, 'मित्रा, चातोन भिनिटातच आम्ही आमची इहलोकीची यात्रा संपविणार आहोत. पण मी वेळोवेळ मात्र माझ्या घरातील कोणत्याही वस्तूला रडू देऊ नकोस अथवा शोर करू देऊ नकोस, तेणेकरून माझ्या आत्म्यास अतिशय यादना होतील.' तो मित्र क्षणमात्र लघुदानेच्या भिपान राहेंर गेला असता गणेशपंतांनी जीवन्म्योत मालविली त्याचे प्राण पचतत्वात विलीन झाले आणि ते पाहून घरात रडारू मुरू झाली तो मित्र परत आला नि घरात चाललेली रडारू पाहून त्याला गणेशपंतांच्या वचनानी जाठवण झाली तेव्हा आपल्या मित्राचे एखादे खाधे राम देखील आपण न करू शकल्याबद्दल त्याला अतिशय वाईट वाटले परंतु मृत्यु पात्रलेले गणेशपंत ह्या मित्राचे तू रा कर्मा करण्यासाठी पुन्हा गिबत ज्ञाने नि त्या मित्राला म्हणाले, 'मित्रा, तू मला दिलेले वचन पात्रले नाहीस जाता मी पुन्हा भरतो तरी ते नीट पाळ' जसे म्हटपानंतर थमराजाच पाण पुनश्च त्याच्या भोवती जावळले गेल जसेच जाणपी एक उदाहरण पहा.

शियाजीनगर (पुणे) येथे जगली महाराज यांची समाधी आहे. याचे मूळ स्थान रागलकोट आहे असे मानतात जगली महाराज हिंदु होते की मुसलमान होते याबद्दल तज्ज्ञात वाद आहे, पण नक्की ते कोण होते हे ठरविणारा पुराणा मात्र उपलब्ध नाही. शके १८१२ साली त्यांनी समाधी घेतली तेव्हा दोन्ही जमातींच्या त्यांच्या भक्तांनी त्याची अत क्रिया आपापल्या धर्माप्रमाणे करण्याचा हट्ट धरला तेव्हा महाराजांनी पुनर्जन्माचा चमत्कार केला आणि ते आपल्या शिष्यांना म्हणाले, 'मला हिंदु आणि मुसलमान दोन्हीही सारखेच प्रिय आहेत तेव्हा परस्परांनी सहकायांनी रास धरून भासा अत्यभिपि पार पाडा' शिष्यांना याप्रमाणे उपदेश करून पुढा ते पचतत्वात विलीन झाले (फेब्रु, पुणे ४-११-१०६०)

पतंजलीच्या योगसूत्राप्रमाणे पचप्राणापैत्री उदान प्राणावर सपम ठेवल्यास मानव इच्छामरणी होऊ शकतो, या प्रमेयाची ही उदाहरणे आहेत. गुलाबरान

महाराज म्हणतात की एकच व्यक्ति दोन ठिकाणी दिवणे अशक्य नाही. शिंद्यांनी बळवत माधव वैश्वे यांचे घरी त्यांनी एकाच वेळी दोन निरनिराळ्या ठिकाणी दर्शन दिले आहे. समोर एका पुस्तक वाचीत असेल तर वाचणाराचे मरणांत आपले अर्धे शरीर मिळवून दिवाय विद्यान्यावर पडून राहून, ते पुस्तक वाचू शकत असत, पण ते म्हणतात असे चमत्कार वारंवार करणे योग्य नाही.

(गुजाराज महाराज चरित, ले मिलिंद, पृ. २९४)

आता आपण आपल्या मूळ विषयाकडे वळू. देवीने वचन दिल्याप्रमाणे ती जेजुरी येथे एकटीच गेली आणि तिने राजाचा रोग नष्ट केला. नंतर ती त्याच गावच्या बऱ्या नामाच्या मुताराच्या घरी गेली. तिने त्याला आपली स्तनची एक उत्कृष्ट मूर्ति तयार करण्यास सांगितले. परंतु तो मुतार आधळा होता. त्याला आपली प्रतिज्ञा नीट घडविता यावी म्हणून तिने दृष्टि दिली. मूर्ति तयार झाली ती दुसऱ्या दिवशी ती देगनोर येथे पोहोचविण्यास तिने त्याला सांगितले. परंतु एका दिवसान-नव्हे एका रात्रीत-ते अंतर तोंडणे अशक्य आहे, असे त्याने म्हटल्यावर ती त्याला म्हणाली, 'रानी होपताना तू ही मूर्ति तुझ्याजपल घेऊन होप आणि काय चमत्कार होतो तो पहा.' बऱ्या मुतार त्याप्रमाणे वागला. दुसऱ्या दिवशी सकाळी तो उठल्यावर पहातो तो, तो देगनोर येथे येऊन पोहोचला होता तथापि मडळीना त्याने ही सर्व हकीकत सांगितली ती गावच्यानी सत्य मानली आणि जुनामतीविरहित असे मुष्टे दगड रचून एक लहानसे मंदिर तयार केले. हेच तिने स्थापन केलेले मंदिर होय. पुढे मंदिराचा जीर्णोद्धार होऊन, मूळ मंदिर कायम ठेवून दुसरी केलेली आहे.

प्राप्त झाले आहे. यामुळेच फारी वेळा या देवीला 'चुफांदेवी' या टोपण नावाने ओळखिले जाते. ज्याप्रमाणे आपण चुन्नी मांजरे घरात पाळतो आणि त्यांना वाढवितो, पांयन-पोषण करतो, तद्वत् येथे उदरांची व्यवस्था ठेवली जाते. मंदिराच्या रचनेने त्यांना दूध आणि मिठाई चारण्यात येते. यात्रेकरुनी त्यांना तुटवू नये अथवा दुःख नये म्हणून यात्रेकरुना कटक दाळात गूचना दिल्या जातात. कापळे, धारी इत्यादी पक्ष्यांमधून त्यांची हत्या होऊ नये म्हणून त्यांच्या राहण्याची सोय चोरोराजुनी जाली मात्र बंद केलेल्या पेटित वेलेली आहे. मात्र आणि उदीर या दोघाचे पिळ्याभोपळ्याएवढे सफ्य ! तेव्हा मांजराच्या तावडीत उदीर सापडू नये म्हणून मात्रांवर लथ ठेवण्यासाठी मंदिराच्या रचनेने उदरत एक पक्षरेकरी जागता पक्षरा करीत असतो. हे सर्व पाहून आपल्याला देरील प्रश्न पडतो की, इतकी जपणूक का करतात या प्राण्याची ? याचे कारण असे की, चारण लोक या देवीचे उपासक आहेत. ह्यांची अशी इच्छा असते की, यमराजाने आपल्याला नेऊ नये यास्तव आपला मृत्यु समीप जाला आहे अशी चाहूल लागताच ते मनान उदीर स्वरूपात तेथे वापरतात यमराजाने त्यांना नेऊ नये म्हणून ही व्यवस्था केला जाते.

या मंदिराच्या परिसरात योगमायेचे एक लहानसे मंदिर आहे रिधु-बाईंच्या श्रेष्ठपणामुळे तिच्या उरलेल्या पाच बहिर्णिनाही श्रेष्ठत्व प्राप्त झाले आहे उत्तर भारतातही फारी ठिकाणी त्यांची मंदिरे आढळतात श्रीकरणी देवीची अनेक मंदिरे त्या प्राती आहेत. त्यापैकी अलवार येथील किल्ल्यामध्ये शाहपूरच्या राणीने बांधलेले एक मंदिर आहे. अशा रीतीने हिगुळा देवीने मेहोजीला दिलेला 'कुल सदा भूतलावर नांदो' हा वर सत्यसुद्धीत अवतरला आहे चैत्र व आश्विन नवरात्रामध्ये याना भरते

कामदा

देशनोक हे पुण्यग्रामसे । परिसरीं विकानेरच्या वसे ।
 करित साधना मेहुजी तिथे । देई हिंशुळे वृळ नादसें ॥ १ ॥
 पुत्र मागता कन्यका दिली । धरणिदेवी ही जन्म पावली ।
 जन्मत्याक्षणापासुनी तरी । चमत्कार ते देवता धरी ॥ २ ॥
 मावशी वदे घोट मोडुनी । दगड जन्मला तो पुरातनी ।
 शब्द ऐकित्ता देवी कोपली । अगुळे सदा वक्र ठेविली ॥ ३ ॥
 जलसरोवरे उठविली कुठे । रोग दु खही वारिले कुठे ।
 सैनिकाप्रती देत भाकरी । सहाय्य दे नृपा युद्ध जड करी ॥ ४ ॥

कीर्ति ऐकुनी नृपति-शूळही । पूजितो विकानेर चंशही ।
उभवितो स्वयं देवि मंदिरा । फरणीदेवीला नमस्कार हा ॥ ५ ॥

* * *

(२) एकवीरा

एकवीरोति विख्याता सर्वकामप्रदायिनी ।
अदितिर्यामदंवा सा संभविष्याति भूतले ॥ १६ ॥
जनिष्यामि न मंदेहः पंचपुत्रान्मनोरथान् ॥

(सहाद्रिपट्ट, लेखक जे. नी. डिकुना.)

अदितिने तप केल्यावर शंकरानी तिला वर दिला की, 'तुला अवतार भूतलावर दक्षाक वशातील रेणुराजाच्या घरी होईल. त्या वेळी तुझे मूळ नाव रेणुका असे असेल. परंतु भूतलावर मात्र तू एकवीरा या नावाने विख्यात होतील. तसेच तुला पाच पुत्र होतील.' तेव्हा वरील श्लोकाच्या आधारे असे म्हणता येईल की, या देवीला एकवीरा हे नाव शंकरानीच देऊन ठेवलेले आहे.

या देवीच्या नामारहस्याची दुसरी एक व्युत्पत्ति समजते. ती अशी की, प्रसिद्धिअन लोकांची रेणुका ही अति प्रिय देवता असून तिचे नाव 'अका अव्वैचार' असे आहे. या शब्दाचा ते 'पूजनीय माता' असा अर्थ करतात. तेव्हा या प्रसिद्धिअन नामापासून 'एकवीरा' हा अपभ्रंश समजतो. दक्षिणप्रवादी या देवतेला नतिराय म्हणून आहे. दुसरी एक समजूत आहे की, रेणुकेच्या पोटी परशुराम हा एकच वीरपुत्र जन्म पावला म्हणून तिला 'एक-वीरा' हे नामाभिधान प्राप्त झाले आहे. परंतु हे सारे नव्हे, कारण परशुरामाला आणखी तीनचार भाऊ होते.

मडपाला अनेक स्तंभ असून त्यावर सुंदर चित्रे कोरलेली जांभे एका ४५ फूट उंचीच्या घुंटाकार सिंहास्तभाच्या गोठा वर असून, तथे एक द्राव्ही पिंपीत शिलालेख आहे एका भिंतीवर तीन भय गजराज कोरलेले असून समोसारे जाळीदार नक्षीकाम दिशते चैत्याच्या मागील वळ, पाया व फळस नसलेले सात पात्र गताजवळ जांभेत श्री पुरुष नर्तकाची अनेक जोऱ्या सूर्यत्र कोरलेली दिशतात येथे एकूण वार्यास शिलालेख आहेत या ठिकाणी गंगार मूर्तीचा मिलापा करून त्यावर काही गह्वरि अखण्वात जसे पिंगून येते एफ्दरीत हे शिल्प अतिशय प्रेक्षणीय आहे

या स्तूपाच्या वरच्या एका खंडामध्ये एकत्रित देवीचे शिल्प आहे या स्थानाचा उल्लेख पुराणानून मिळतो मूर्ति खंडकावर कोरलेली असल्याने तिच्यावर आच्छादन म्हणून एक लहानशी गुहाही सोदलेली आहे या देवी भोवती पूर्ण प्रदक्षिणा घालणे भक्ताना अशक्य आहे मंदिराचा जीर्णोद्धार सन १८६६ साली झाला, अशी माहिती दणारा एक लहानसा शिलालेख तेथे आहे मंदिरातील घण्ट्याखोली १८७७ ही अक्षरे, घटा खाली जुनी असल्याची गवाही देतात या देवीची जन्म चैत्र शु० ८ पासून पौर्णिमेपर्यंत होते असे मानतात श्री, देवीच्या स्थानापासून खाली न्हाय मैलावर एका गावी— ते गाव तिचे मांडरघर असल्याने— देवीच्या वार्षिक पाखळीची मिरवणूक त्या गावापर्यंत नेऊन परत आणतात पालखी मिरवणुकीच्या वेळी देवीचे वार जगात जालेली नवी जुनी 'झाडे' मिरवणुकीत नाचत असतात यावेच्या वेळी 'कौवड्या, वक्र्या बळी दिल्या जातात

हरिवर्मा या हैहय वंशीय राजाला दोन स्त्रिया होत्या एकीचे नाव एकामलि आणि दुसरीचे नाव यशोमति या दोघीही एकाच देवीच्या भक्त होत्या, असा उल्लेख मिळतो म्हणजे यातून असा अर्थ निघतो की, हे स्थान अतिशय प्राचीन आहे दहो ठाण, मुसई, पुणे या भागात राहणारे कायस्थ, पाठारेप्रभु व कोळी या जमातींची ती कुलस्वामिनी असल्याने यावेच्या वेळी या लोकांचा विशेष गदा असते

'कायस्थ प्रभु समाचार' या मुसई येथील मासिकात (दिनांक १५ ४ ६० च्या अंकात) अशी शका प्रदर्शित केली गेली होती की कायस्थ प्रभूची खरी कुलदेवता कोण ? काठे येथील एकाच देवीची मातापूर येथील रेणुका ? यानंतर अशी माहिती उपलब्ध झाली की, 'सन १९०८ साली रामराव प्रधान, बडोदेकर यांनी 'प्रभुकुलदीपिका' या नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे त्यात

त्यांनी रेणुकेची स्थाने कोठे कोठे जादेत त्याचा निर्देश केला आहे. तो राणील-
प्रमाणे— काळे, मातापूर, अमरावती, घोसारा (ठाणे), बेहेरगाव (बुधर),
दिली, नेमावर (इंदोर), चांदवड (नाशिक), चांदा, नागपूर इ० इ० यांचा
सुलसा करताना प्रस्तुत यथकार पुढे म्हणतात की,

कायस्थ्याची वस्ती बंगाल, बिहार, जोरिसा, मध्यप्रदेश, उत्तरप्रदेश
या भागात जातही भरपूर आहे. चित्रगुप्त हा ब्रह्मदेवाचे कायस्थासून उत्पन्न झाला
आणि यमराजाची सत्तेवरही लिहिण्याचे काम त्याचा मिळाले. यास्तव तो कायस्थ
ज्ञान आणि लिहिण्याची कामे करू लागला. साप्रतही लिहिण्याची कामे कायस्थ
पद्धतीने करीत असतात. गुप्त साम्राज्यात उच्च अधिराजपदे या जातीकडे होती
७ व्या शतकात बंगालमध्ये वर्ण मुवर्णे शत्राकदेव राजा असताना, कायस्थ्याचे
रचंस्व होते. १२ व्या शतकापर्यंत कायस्थ शब्द जातीनामक नव्हता

एक कथा अशी की, चित्रगुप्ताना १२ मुलगे होते आणि आर्षांज्जातीक
निरनिराळ्या प्रदेशात त्यांना कामे वाटून दिली होती. त्यांच्या राण्याच्या स्थाना-
वरून पुढे त्यांच्या चारा पोटजाति बनल्या. जसे मयुरेचे राजगारे माथुर, गौड-
प्रातीचे गौड, भटनागर, श्रीरास्तव, सभूतेना, वान्मिती, मूर्खपुत्र इ० इ० यानुळेच
त्यांच्या चालीरीति प्रातपरत्ये भिन्न भिन्न आहेत. तसेच प्रातपरत्ये ते दुर्गा,
नरन्ती, लक्ष्मी, रामबी, महादेव, विष्णु, राम, गंगा यांचीही पूजा करतात.

‘कायस्थ्याची’ वस्ती पूर्वी बंगालमध्ये जास्त होती हे आपण वर पाहिले.
कालांतराने ती सरकत सरकत राजाची नागपूरप्राती जाली असावी. साहजिकच
स्थानिक देवता रेणुका ही त्याची पूज्य देवता बनली. पुढे ही उपासक धराणी
आणखी ज्वाली सरकून नागेशाठमार्गे कोरणात उतरली. म्हणून नाशिक, बुधर,
सोपारा ही गावे नमासमाने या देवीची पूजा करू लागली. यासाठी कुलस्तामिनी
म्हणजे एकाच क्षेत्राची देवता असावी, हे समीकरण बरोबर नाही. ज्या ज्या
धराण्यांना जे जे स्थान जवळ पडले ते ते त्यांनी आपले कुलदेवत मानले निवा
भौगोलिक परिस्थितीमुळे परिते स्थान सोडून दुसरे स्थान घेतले असले असेही
होण्याचा जास्त शक्य आहे. रेणुका आणि एकत्राया या दोन्ही देवता एकच
अस्तमाने नाही कायस्थ धराणी या देवीची उपासक बनली असावीत.

रेणुका देवीसवधी सविस्तार मारिती त्या शीर्षनाखानी वाटाणी

वसतसिद्धक

क्षत्रीय वीर जणिं एक छुणा न ठावा ।
श्रीरेणुका परशुराम सदा स्मरावा ॥

क्षत्रीय जाति निपटीं ष्कवीस वेळं ।
 श्री भाव अत्यवचना करि पूर्ततेळा ॥ १ ॥
 लोटोनि सागरतळीं मिळीत जागा ।
 नामें तयासि अपरात हुणी वदे गा ॥
 विख्यात वीर परशूधर काळ वीरा ।
 जन्माआर्धा शिव वदे तुज ष्कवीरा ॥ २ ॥
 तें कारले प्रथित पीठही देवतेचें ।
 देवीस्वरूप राडकात स्वयम् साचे ॥
 ना तेथ वाव मिळतोधि प्रदाक्षिणेळा ।
 विस्तीर्ण मळप कुणी मग वावियेळा ॥ ३ ॥
 कायस्थ, कोळी कुळ दैवत मानि कोणी ।
 शेजार उत्तम मिळे वध चौदळेणी ॥
 आश्रीन चैत्रि जमती जन उत्सवाळा ।
 त्या देवतेपुढती मीं नमवी शिराळा ॥ ४ ॥

(३) कन्यका परमेश्वरी

तेलगू भाषेत कन्यकापुराण या नावाचा मय तिममाया साती या ग्रहस्थाने लिहिलेला आहे त्यामध्ये कन्यका परमेश्वरी या देवीबद्दलची माहिती दिलेली आहे. सहाव्या शतकात हर्षवर्धन याने ठाणेश्वर येथे राजसत्ता स्थापन केली या राज्यसत्तेचा त्याने दक्षिणेकडे राजमहेंद्री, राजमपेठ येथपर्यंत विस्तार केला साम्राज्यविस्ताराच्या काळी विष्णुवर्धन या त्याच्या पुत्राने राजमहेंद्री शहराजवळील वेनुगोंडा या गावातील एका वैश्य जातीच्या मुलीवर तिच्या मनाप्रिच्छ आणि असहाय स्थितीत हा बलात्कार केला. गामुळे तिला अतिशय चाईट वाटले जीवन जगणे असह्य झाले आस आणि इतरेजनाना तोंड दाखवायलादेखील नागा उरली नाही या सर्वांकडून होणारी हेटाळणी टाळण्यासाठी तिने देहत्याग करण्याचे ठरविले त्याप्रमाणे एक दिवस तिने अग्निकाष्ठ भक्षण केले शेवटी व्हायचे तेच झाले विष्णुवर्धनाच्या दुर्वर्तनाने धमधगत असलेल्या चितेत त्या पिचाया निष्ठाप आणि निरपराध अबलचा फुकटचा मळी गेला.

त्या मुलीचा असा कष्टनामय अत पाहून घरातील आणि नात्यामोत्यातील माणसाना अपार दुःख झाले या अजाण बालिकेला आपण देहत्यागापासून परावृत्त करू शकलो नाही, वेळीच प्राणार्पण करून जुलमी विष्णुवर्धनाचा प्रतिकार न

ती जन्माला आल्यावर आपल्या आध्यात्मिक सामर्थ्याच्या बळावर अनेक चमत्कार केले. लोकोपयोगी कार्ये केली आणि देवपण प्राप्त करून घेतले. या देवीचा निश्चित काल कोणता याबद्दलचा पुरावा उपलब्ध नाही. परंतु साधारणपणे उत्तरप्रांती जे अनेक बुद्धधर्म प्रसारक राजे होऊन गेले, त्यांपैकी कनक अगर कनकवर्मा या राजाच्या वेळी ही स्त्री होऊन गेली असे म्हणतात. तिच्या मरणोत्तर एक मंदिर बांधून त्यात तिची प्रतिमा स्थापन करण्यात आली. या देवतापीठाला हिंदु व मुसलमान या दोन्ही धर्मांचे लोक भेट देतात आणि तिची आराधना करतात. विशेषतः पुत्रप्राप्ति व्हावी म्हणून भक्त तिला नवससायास करतात आणि पुष्कळदा भक्तांच्या कामना पूर्ण होतात.

या भागातील मुसलमान लोक 'पाच पीर' या नावाच्या एका ग्राम-देवतेची पूजा करतात. वस्तुतः हे पाच पीर म्हणजेच मुहम्मद, अली, फातिमा, हसन आणि हुसेन या पाच व्यक्ति होत. पण आधुनिक काळात कोणीही मृत्यु मुसलमान फकिरांचा या पाचांमध्ये समावेश करतात आणि तेच पाच पीर म्हणून मानतात. चांद सौदागर, शेख सहु, मुय्तान गहीद इत्यादि फकिरांचा या पाचांमध्ये अंतर्भाव झालेला दिसून येईल. या मुसलमानी धर्मप्रसाराकांची अशी एक रीत आहे की, हिंदूंच्या ग्रामदेवतेच्या मंदिराजोखरी पाच पीरांची स्थापना करावयाची आणि ग्रामदेवतेला भेटायला येणाऱ्या हिंदु भक्तांना आपल्या पीराकडे ओढून घ्यावयाचे. हे पाच पीर म्हणजे तुमच्याच देवीचे रक्षक आहेत, असे त्या भोळ्या माविक हिंदूंना भासवून आणि कोंवडे, बकरे त्यांना अर्पण करावयास लावून आपले उदरभरण करावयाचे. ज्याप्रमाणे आपल्याकडे नंदीचे दर्शन घेतल्याशिवाय शंकराकडे जावयाचे नाही, त्याप्रमाणे या पाच पीरांचे दर्शन-पूजन केल्याशिवाय ग्रामदेवतेकडे जावयाचे नाही, असा दंडक क्रमाक्रमाने घालावयाचा. योगायोगाने म्हणा किंवा भक्तांच्या वा त्या धर्मप्रसाराकांच्या कोणाच्या तरी एकाच्या सुदैवाने म्हणा, त्या भक्तांच्या इच्छा सफल झाल्या म्हणजे त्यांची भ्रष्टा वादल्यावर त्यांना आपल्या धर्मात ओढावयाचे असा त्यांचा मूळ हेतु असतो. अनेक भोळेभावडे भक्त या पसवणुकीला बळी पडतात. यारून मुसलमानी समाजाचे धर्मप्रसारक कसे असते याची याचकांना कल्पना येईल.

(५) कळसुत्राई

सह्याद्री पर्वतावरील इगतपुरी रेल्वे स्टेशनजवळील एका ५४२४ फूट उंचीच्या शिखरावर या देवीचे स्थान आहे. फार धर्मोपवी या शिखराच्या

पायण्याशी इंदोर गावी एका कोळ्याची मुलगी फिरत फिरत आली. कामधदा शोधत असता तिला तिच्या एका जातमाईच्याच घरी नोकरी मिळाली. पण कामाला रहाताना तिने आपल्या मालकाला एक त्रिचित्र अट घातली ती अशी की, 'माडी घासणे व घरातील केरकचरा वाढणे ही दोन कामे मी करणार नाही याव्यतिरिक्त जी अटतील तीच करीन.' मालकाने तिची ही अट मान्य केली. पुढे काळातराने घरत पाहुण्याची वर्दळ असल्यामुळे एम्दा त्याने अनवधानाने माडी घासण्यास तिला सांगितले. त्या वेळी तिने निमृत्पणे वे राम नेहे आपल्या अटीची जाणीवही त्याला करून दिली नाही पण दुसऱ्या दिवशी पहाटे निमृत्पणे कोणालाही न कळविता तिने वे घर सोडले आणि ती घर शिम्बरमाण्यावर जाऊन बसली मनापिरुद्ध झालेल्या वागणुकीचा तिच्यावर जतिशय परिणाम झाला कदाचित्त नियतीने ही घटना तिच्या भक्ताकरिताच घडविण्याचा घाट घातला असावा त्या तशा त्रिषण मनस्थितीत ती त्या शिखरारर यमुन राहिली मालकाने तिची आसपास चौकशी केली पण ही मुलगी इतक्या उच्च शिखरारर जाऊन वसेल याची त्याला तरी काय कल्पना ? शेवटी जन्माभावी त्या मुलीचे प्राणोत्कमण झाले, अथवा तिने जाणूनबुजूनच इहलोकीची यात्रा संपविली

काही दिवसांनी जेव्हा तिच्या प्रेताचा शोध लागला, तेव्हा ती कोणीतरी पूर्वजन्माची सापित देवता असावी, असा कोळी जातीचा समज झाला आणि तिचे मूर्ति मंदिर ह्याच शिखरारर उभारण्यात आले या देवतेचा पुजारी नाली गारातच राहतो आणि दररोज तो डोंगर चढून जाऊन देवीची पूजा करतो कार्तिक यात्रेच्या वेळी या देवतास्वरूपास कौरवे-रुरे रळी देतात वा आता थोडीसमाजाची कुलदेवता बनली आहे मूर्ति म्हणून एक तांदळा उभारला आहे
(नाथिक त्रिन्हा गॅनेट, पृष्ठ ४४६)

(६) चित्रम्मा

या देवीचे चरित्र म्हणजे दक्षिण प्रांतातील शीर व वेण्णय यांच्यामधील वैरभाय दर्शविणारे उत्तम चित्र आहे सुमारे एक एकरूप वषे होऊन गेली आंध्र देशात कश्चिरी या गावी अचम्मा नाराची एक बाई राहत होती ती परम रिण्युमक्त होती तिच्या घरची अन्यत गरिबी त्यामुळे आपले गार सोडून आपल्या परमपूज्य देवताचे दर्शन घेणेही तिला अतिराव अजकव झाले पोटी पुत्रसंतान व्हावे म्हणून तिने रिण्युची अतिरत आराधना केली, अन्वेर तिच्या या गडदतर तपश्चर्येला फळ येऊन तिने एका व-गारज्जाला प्रसविले हे फळ तिने केलेल्या आराधनेचे होते त्यामुळे साहित्यच जन्माग आणेली ती कन्या

विष्णुकूपेमुळे अतिशय निष्ठावान अशी निपजली होती. परमेश्वराने दिलेल्या या प्रसादानर समाधान मानून घरात आनंदीआनंद पाळला जात होता. त्या मुलीचे नाव चित्रम्मा असे ठेवण्यात आले.

कालानुक्रमाने चित्रम्माचे बालपण सरले. ती विवाहयोग्य झाली. एकुलत्या एका या मुलीचे सासर या गावातच किंवा शेजारीपाजारी आसपासच्या गावात असले म्हणजे वारंवार तिला भेटता येईल, तिच्या मल्या-बुन्याची थोडीशीतरी काळजी वाहाता येईल, तिला कुठे दुसले-खुपले तर तानडतोष तिला जाऊन पाहाता येईल, या व अशा अनेक हेतूमुळे तिच्या जन्माची गाठ शेजारच्याच गावातील एका कुटुंबातील मुलाबरोबर घातली गेली. ह्या काळी शेतीवाडी भरपूर, ऐसपैस घर, सामु, सासरा, दीर, नणद, जाया याचा भरपूर रागता असलेले घर पग्यात्रा मुलीस मिळाले, की ती भाग्यवान समजली जात असे. चित्रम्माच्या सुदैवाने म्हणा किंवा श्रीशेषदायी भगवानाच्या कूपेमुळे म्हणा, चित्रम्माला असे घर मिळाले आणि विवाहानंतर ती आपल्या नव्या घरी-सासरी-गेली.

परंतु मुलीच्या दुर्दैवामुळे तिच्या सासरचे घराणे शैवपंथी निघाले आणि हेच कारण तिच्या उळथुनीस मारणीभूत झाले. ह्या घरात तिला आपल्या इष्ट देवतेचे मननपूजन करता येईना. त्याचे नागदेरील घेता येईना. तेव्हा मनातल्या मनात ती भगवान नारायणाचे चिंतन करी आणि चोरूनमारून त्याची जेवढी भक्ति करता येईल तेवढी करी. घरातील शैवपूजेत ती सहभागी होत नसे. या कारणामुळे घरातील सासू सासरे आणि जाया चित्रम्माचा द्वेष करीत. तिला सहा दीर आणि सहा जाया होत्या. शिराय सासू आणि सासरा हे दोघे होते. परंतु सकाळपासून सर्व कामाचा गाडा चित्रम्मालाच ओढावा लागत असे. कष्टाची जेवढी म्हणून कामे असत ती सर्व तिच्याच वाटणीला येत. एवढी कामे करूनही पोटात एक भाकरीचा तुकडा जाणेही मुश्कील होत असे. घरातील स्वयंपाक राधण्यास तिला अजिबात परवानगी नसे. तिच्या हातचे पाणी देखील कोणी पीत नसे. इतकी त्यानी तिला घाळीत टाकलेली होती. कोणी एक गोड शब्द देरील तिच्याबरोबर बोलत नसे. परमेश्वर जणू तिची कसोटी पाहात होता. परंतु याही प्रतिकूल परिस्थितीत तिने विष्णूची आराधना चालूच ठेवली होती. पण नियतीला या तिच्या स्मरणवत् जीवनाचे नदनवन करून टाकायचे होते. तिचा डान ठरलेला होता.

एकदा तिच्या सर्प जावानी कट करून तिला दुसकानून लावण्याचे ठरविले. नेहमीप्रमाणे पुरुषमंडळी शेतावर गेली म्हणजे दुपारचा भाकर-तुकडा कोणीतरी शिवभक्त जाऊनाई घेऊन जाई. पण एक दिवस त्याच्यापैकी कोणीच

शिंदोरी घेऊन गेले नाही वग पाहून पाहून तिचा सागरा घरी आला आणि आज शिंदोरी का आली नाही म्हणून त्याने प्रत्येकीला मन्सावून विचारले त्यावर खोल्या सररी आणि दारीप्रकृति विचल्याच्या खोल्या उकारी करून त्यांनी 'आम्ही वेऊ शकलो नाही' अशी वेळ मानून नेली आणि वर 'या धाक्या जाऊवाईना सागूनही त्यांनी जाणूनवुजून भाग्याने नेण्याचे टाळले' या वाक्याने सासऱ्याचे कान पुकले त्यावर कोणताही विचार न करता सासऱ्याने तिला काठीने बडविले आणि भाग्या घेऊन जाण्यास सांगितले त्यावर ती आपल्या सासऱ्यापुढे नतमस्तक बाली आणि अत्यंत विनम्रभावाने सासऱ्यास म्हणाली, 'मामजी, मी तुम्हाला पोटाच्या मुलीसारखी भाकऱ्या नेण्याचे मी का पाठीन ? भावासारख्या असलेल्या दीरासाठी भाकऱ्या घेऊन जाण्यात मी कसला कमीपणा मानीन ? पण तुम्हीच सागा मी पिण्याची उपासक आणि तुम्ही सर्व पिबभक्त माझ्या हातच्या भाकऱ्या तुम्ही कशा खाण्या असल्या ?' परंतु या तिच्या मृदु बोलण्यावर विस्मय न ठेवता त्याने भाकऱ्याचा टोपली घेऊन जाण्याची तिला आज्ञा केली विचारी चिन्मत्ता। 'तुका म्हणे तया, दोर्हकिचे घका' अशी तिची दशा झाली ती नईलाजाने निघाली आणि भाकरी घेऊन वग चानू लागली या वेळी मात्र परमेश्वराने तिची कसोटी पाहाण्याचे ठरविले ती शेताकडे जात असता वाटेवरच एक साधु प्रकट चालू त्याने तिच्याजवळ भाकरीची याचना केली आधीच उशीर झालेला, त्यात सासऱ्याचे वागणूक ऐकून तिच्या काळजाला धोटे पडलेली आणि मधेच या उपासी याचकाची भेट झालेली तरीपण परिणामाची चिंता न करता चिन्मत्ताने 'या साधूला पोटावर जेवारायास घातले त्याचा तोंडभर दुधा घेतला आणि आता पुढे काय वाटून ठेवले आहे ते पाहाण्यासाठी पुढील मार्ग आक्रमू लागली देतावर पोहोचताच तिने कल्पना केल्याप्रमाणेच सर्व घडून आले देतावर गेल्यावर धा उशीरावरच तिला मार तर बसलाच, पण तिच्या हातचे अन्नदेखील कोणी खाळे नाही

इकडे तो साधु चिन्मत्ताच्या घरी आला आणि घरातील माणसांचे सर्व पाहाण्याच्या दृष्टीने त्याने त्यांच्याजवळ भाकरीची मागणी केली पण मर दुपारच्या भोजनसमयी दारात अतिथी आला अवताही त्याची कोणी चौकणी केली नाही, की कोणी गोळाभर अन्न दिले नाही भीमती अशीच माजोरी असते घरातील माणसे खायला मिळते म्हणून ते न खाता वाटल तसे उघे टाकतील ते उघे वाटेल तसे गटारात फेकून देतील, पण दाराची आलेल्या अतिथीला घातभर तुकडा घावला मात्र त्यांचे हात मागेपुढे होतील अर्थात यालाही काही अपवाद आहेतच स्वतः लेखकालाही त्याचे काही अनुभव आले आहेत माझ्या लहानपणी मोगरावाइतक नष्टती त्या वेळी कोन्दापूर ते राजापूर

हे अंतर बैलगाडीने तोडायें लागे, ३ दिवसांचा कंटाळवाणा प्रवास असे, त्या वेळी या मार्गावर भोगाव व अनस्फुरा येथे अशी दोन देशस्थ घराणी होती. रानावळीची सोय नसल्याने ही कुलकर्णी उपनामाची घराणी प्रवासी मडळींची मोठ्या आदराने जेवणाची सोय करित, मग ती मडळी पाच असोत, दहा असोत, जी काही चटणीभासर ते पात, तीच ते मोठ्या प्रेमाने घाटसरू पाहुण्यांना देत आणि त्यांचा दुधा घेत. आजही त्या जेवणाची आणि अन्न-दात्यांची आठवण झाली म्हणजे रेतकाचे हृदय भरून येते, डोळ्यात टिपे गोळा होतात. आता मात्र ती घराणी त्या रस्त्यावर दिसत नाहीत. जुन्याचा वारसा नव्याकडे कसा यावा ? आणि नव्यांना तो आदर्श तरी कसा व्हावा ? नव्या पिढीला जुन्याची स्थावर-जगम दौलत पाहिजे असते, हरप्रयत्नाने ते ती आपल्या ताऱ्यात घेतात, पण दुर्दैव असे की, जुन्याच्या घराण्याच्या चालीरीति, रूढि, अतिथीसत्कार इ० प्रकारांना मात्र ते जाणूनबुजून पाटा देतात. यास्तव भारतामधील जुन्या उत्तम रूढि भराभर नामशेष होत आहेत. ज्यासाठी भारत-वास्तव्यांची नौरत निराड्यात झडत होती, ती धडावत आहे.

असो, आता आपल्या मूळ कथेकडे वळू. कोणीही विचारपूस न केल्यामुळे तो साधु कोपायमान झाला. त्याने चित्रम्माच्या सासऱ्याला शाप दिला आणि त्याचे घर भस्मसात करून टाकले. इतकेच नव्हे तर घरातील सर्व माणसे त्याने पटक्या रोगाने आजारी पाडली. त्या सर्व आजान्याची शुभ्र्या करण्याचे काम अर्थातच चित्रम्मावर आले. माणसाची सेवा म्हणजेच परमेश्वराची सेवा होय, या भावनेने ती सर्व कामे करित होती.

एकाएकी ही आपत्ति का कोसळावी यानेहल चित्रम्माच्या सासऱ्याला काहीच कळेना. यामागे कोणाचा कोप झाल्याचे कारण आहे किंवा काय याची त्याने एका ज्योतिषीबुवाकडे पृच्छा केली. ज्योतिषीबुवांनी त्याला निश्चून सांगितले की, एका विष्णुभक्ताचा विनाकारण छळ केला गेल्यामुळे हे अरिष्ट ओढवले आहे जर तुम्ही सर्वांनी विष्णूचे दर्शन घेतलेत, त्याची पूजाअर्चा केलीत आणि त्याची करुणा भाकून क्षमेची याचना केलीत तर सर्व काही सुरळीत होईल. पण तो गान शैवपथी असल्याने विष्णूच्या दर्शनास थोडे लांब जावयास लागणार होते, पण ते व्हावे वसे ? माणसे तर सर्व पटक्या आजाराने अशक्त झालेली आणि त्यात वाहनदुर्भिक्ष्य. पण आपल्या बालबुद्धीस अनुसरून चित्रम्माने गाडी आणण्याचे घरच्या माणसाना आश्वासन दिले. ती आपल्या मोहेरी गेली आणि बालपणातील खेळातील लहान मातीची बैलगाडी घेऊन आली. ही गाडी आणताना तिच्या मनाला अशी कल्पनादेखील शिवली नाही

की, या उदुपुद्गच्या गाडीत मोठी माणसे बसतील वशी आणि विष्णुदर्शनाला जातील वशी? चित्रम्माने आपलेही ही गाडी पाहून तिच्या वाचरच्या माणसाना त्याही स्थितीत हसू जाले आणि त्यांनी तिच्या अहानाची कीर्त केली. या वेळी मात्र तिला ही हेटाळणी आणि त्यापायून होणारे दु.स अतिशय असह्य झाले. तिने आपल्या आराध्यदेवताची आर्तभागाने करणा भाकली जाणि या सक्ताहून निभावून नेण्याची त्यास निवृत्ती केली. तिच्या त्या भोज्याभारक्या मक्तिभावाने दयाधन प्रभूला गरोररीच तिची दया आली धणाघांत ती मातीची गाडी चालती झाली. मातीचे वेल हाडामासाचे वेल झाले. हा चमत्कार पाहून मान वाचरच्या लोकांची धाररगुडी उडाली आणि निमूटपणे ती मडळी त्या गाडीत बसून विष्णुदर्शनास गेली. चित्रम्मा आपल्या वाचरच्या मडळीना विष्णुदर्शन घडवीत असताच त्या मंदिरात तिचे पंचप्राण गिळीन झाले. त्या मुलीची अलौकिकता अशा प्रकारे प्रकट झाल्याने नंतर त्या गावी तिची स्मृति म्हणून मंदिर बांधण्यात आले. आज या देवीचे अनेक उपासक आहेत.

(' मीनाडी-कन्या ', ले. प. महादेवशास्त्री जोशी)

या देवीचा स्मृति-उत्सव बगलोर येथे बसवगुडी या भागात साजरा केला जातो, असे एका दक्षिणात्याने निवेदन केले. त्या भागातील कुमारिका एकत्र जमून हा उत्सव साजरा करतात. उत्सवाच्या पूर्वी दहा दिवस आधी धरोधर मुठी मातीचे वेल बनवितात आणि त्याची पूजा करतात. शेवटच्या दिवशी या सर्व विलाच्या जोड्या एवत्र करून त्याची मिरवणूक काढतात. समारमान्या शेवटी सर्वांना महाप्रसाद वाटला जातो. अनेक धनवान लक्ष्मीपुत्र या मुलीच्या कार्याला मदत करतात.

हरिणी

वदति कदरीं आम्रप्रान्तीं वसे सति दयता ।
तप बहु करी माता तीची मिळे मग कन्यका ॥
वदति तनये चित्रमा ती अती प्रिय हो जनीं ।
सतत करिते विष्णुभक्ती तिच्या चरणां नमी ॥ १ ॥
पति तिज मिळे मोठा खाष्ट, असे शिवभक्त तो ।
बहुत छत्रिती सासू जावा, सदा उपवास तो ॥
कवचित्त सदनी साधू आला, म्हणे मज अन्न या ।
परि न मिळतां अमी पोटीं, पडे पर ते तदा ॥ २ ॥

अदय जन ते चिंताक्रांत कसे घडले तरी ।
 कुणि मग तथां धिष्णू-पूजा उपाय म्हणे करी ॥
 नच भरंवसा शब्दा येता, कु-तापहि वाढता ॥
 मनिं समजति सर्वनाशा अतीथि विमूर्खता ॥ ३ ॥
 विनाथि विनवी दीरा-जावा पहा तरि धिष्णुला ।
 वृषभ ञ्कटा मातीच्याही सजीव करी बला ॥
 बघुनी वदती कर्तृत्वाला सती तर देवता ।
 नमन करिती चिन्नम्माला अजिं जन पाहतां ॥ ४ ॥

(७) बांकळमाता

रुनोज शहरी राठोड राजवशाचा पाडान झाल्यावर त्यातील शेवटचा पुरुष मान्धाड प्राती, लुनी नदीच्या तीरावर वसलेल्या रेशर या गावी वस्ती करून राहिला. त्या भागाला मेवो प्रात असे नाव होते. त्या पुरुषाने तेथे राज्य स्थापन केले. त्याचा वंश पुढे मालानी वंश या नावाने प्रसिद्धीस आला. रेशर या शहराचा मल्लीनाथ-राजाने पुढे बराच पिस्तार केला आणि म्हणून सर्व प्राताला मालानी हे नाव आले असावे. मल्लीनाथ आणि त्याची राणी रूपावती ही दोघेही देवीभक्त होती पापमीरू होती त्यामुळे त्याचे राज्य सुलाने चालले होते.

पुढे जशी तथा सागतात की, मल्लीनाथ एका पर्वतावर साधना करण्यासाठी गेला असता आणि ती चात्र असता तो एकाएकी वायुरूप बनला आणि आपल्या घोड्यावर नसून अतरिक्षामध्ये अदृश्य झाला. मानवी शरीरात अपान, उदान, व्यान इत्यादि जे पाच प्राणवायु आहेत त्यांवर योगसाधनेने विजय मिळविण्यावर वायुतन्त्रास पिलीन होणे ही गोष्ट सहजसाध्य आहे असे पतंजलीच्या योगसूत्रावरून दिसून येते. तेव्हा राजाने कदाचित् पर्वतशिरावर साधना करून या पंचप्राणवायूवर विजय मिळविला असावा.

मल्लीनाथाचे अतरिक्ष-गमन त्याची पत्नी रूपावती हिला कळताच, ज्या ठिकाणी पति अदृश्य झाला त्या पर्वतशिरावर सती जाण्याचा हेतु राळगून ती रथागधून निघाली परंतु जाश्वर्य असे की, पर्वतशिरावर पोहोचण्यापूर्वी रथानूनच ती अतरिक्षात अदृश्य झाली महाराष्ट्रामध्ये भीमत तुकाराम ज्या प्रमाणे संदेह वेडुठाला गेले अशी भक्तांची भक्ता आहे, इतकेच नव्हे तर ते पूर्णतः त्यां आंत अग्नी ग्वाही महाराष्ट्राचे पिढान मान्यवर श्री. भीषादशास्त्री किंजरडेकर यांनी आपल्या श्रीअफ्फकोटनिवासी स्वामींच्या चरित्रात दिलेली आहे, त्याप्रमाणे हा एकदर प्रकार घडला असावा, त्यामुळे रूपावती राणी पुढे देवता पारली आणि

मालानी बंधाची देवता बनली. तिची पुजाअर्चा होऊ लागली. या रूपदेवीलाच पुढे बांळमाता असे नाव प्राप्त झाले आणि मालानी बंधाची ती कुलदेवता झाली. त्सेरगावी तिचे मंदिर आहे. कदाचित तिच्या पुत्राचे नावावरून तिला हे नाव प्राप्त झाले असावे. (मारवार, मालानी त्रिवेदा गॅलेट, पृष्ठ ९०).

मानव अदृश्य होऊन वायुरूप होणे अशक्य नाही, हे खालील विवरणावरून ध्यानी यावे. योगशास्त्रदृष्ट्या विचार केला तर असे दिसते की, अष्टमहासिद्धि प्राप्त होण्यास दोन मार्ग आहेत. पहिला भक्तिमार्ग आणि दुसरा अष्टांग-योग; यौगिक प्रक्रिया भक्तिपंथात आपोआप आचरली जात असल्याने, योग्याला जे सामर्थ्य प्राप्त होते, ते भक्तालाही होते. अष्टांग-योगाचे आचरण करणाऱ्या योग्याला ज्याप्रमाणे अष्टमहासिद्धीची प्राप्ति होते, त्याप्रमाणे भक्तिमार्गाचे आचरण करणारालाही होते. पतंजली योगसूत्रातील हा उल्लेख पहा,

कायाकाशयोः संबन्धसंयन्माहृत्युतुलसमापत्तेः आकाशगमनम् ॥

(विभूति पाद, ४२)

याचे विवरण असे की, शरीर आणि आकाश याचा जो परस्परसंबंध आहे, त्यावर संयम केल्याने आणि कायमसंसारच्या हलक्या पदार्थांवर समाप्तिरूप तन्मयता प्राप्त करून घेतल्याने, योग्याला आकाशगमन सिद्धि प्राप्त करून देता येते. तसेच सूत्र २१ प्रमाणे मानव शरीरावर संयम केल्याने ते शरीर इतरांस नेत्रेन्द्रियाद्वारात पाहू नवते, अशा प्रकारची त्याच्या ठिकाणी जी शक्ति आहे, तिचे स्तंभन होते. त्यामुळे पाहणाऱ्याच्या चक्षुर्निद्रियाना जो प्रकाश असतो, त्याच्याद्वारेच योग्याच्या शरीराच्या स्वरूपाचा संयोग होत नाही, म्हणजेच त्याच्या शरीराचे रूप पाहणाऱ्याला दिसत नाही. याच प्रियेला योगी अतर्धान पावला असे म्हणतात. मृत्यु जवळ आल्याचे त्याला ज्ञान असते आणि अशा वेळी तो याप्रमाणे अंतर्धान पावतो.

उदानजयाज्जपंककप्रकादिष्वसंग उत्क्रांतिश्च ॥ ३९ ॥

उर्ध्वगति असलेल्या उदान नात्राच्या प्राणावर जय मिळविला असता मत्ताला आपले शरीर बाहेल तितके उचलून धरता येते. महाराष्ट्रातील प्रसिद्ध संत तुकारामहाराज संदेह वैकुंठाळा नेले, म्हणून जी भक्तांची भक्ता आहे, ती याच तत्त्वाच्या आधारावर अगळी पाहिजे, यात संशय नाही.

डॉ. वि. म. भट्ट यांनी 'योगसिद्धि आणि ईश्वरी साक्षात्कार' या नावाना ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्यामध्ये त्यांनी योगसिद्धीचा अर्थाचीन शास्त्रीय पद्धतीने विचार केला असून पौर्वाय आणि पाश्चिमात्य साधुसंतांच्या

पारमार्थिक अनुभवाच्या भरपूर पुराव्यानिशी, भक्ताला आपला देह पंचमहाभूता मध्ये विलीन करून टाकता येतो, हेच सप्रमाण दाखवून दिलेले आहे. तात्पर्य, मस्तिष्कास य त्याची पत्नी अन्नानक वायुरूप का झाली आणि हे अशक्य नव्हे, हे समजून घ्यायला.

(श्री द वा. पटवर्धन, जीवन विकास मासिक, जून, १९६३ आधारे)

(८) मायाराणी

नव्हे जाग्याई जोग्याई । मायाराणी म्हैसाबाई ॥ (तुकाराम)

तुकाराम महाराज आपल्या गाथेमध्ये मायाराणी या देवतेचा उल्लेख करीलप्रमाणे करतात तुकाराम रामदासांच्या काळी या नावाची देवता अस्तित्वात आसावी, म्हणून याचा उल्लेख आलेला आहे. रामदासांनी हिचा उल्लेख करतात

जासमाता मायाराणी । नाळा वगुळा मानविणी ।

पूजा मागिणी जोगिणी । कुण्ठधर्म करावी ॥ (दासगोष ४-५-१६)

दासांच्या मते या सर्वे ग्रामदेवता असल्यात आणि त्याचा कुण्ठधर्म करावा असे सांगतात

करून देण्यासाठी हा विधि आचरणात आलेला असावा. बाल विधवेला एवढा स्वतःची स्वतःची नसते. पण घरातील इतर मुलालेकरावर ती माया करते म्हणून मायाराणी हे नाम आलेले असते. प्राचीन कालीही समाणधुराण वसे प्रगत विचाराचे होते, हेच या रुढिरून दिग्ग येते

देशस्थ यजुर्वेदी ब्राह्मण घराण्यात एखादे शुभकार्य झाले म्हणजे त्यासाठी कुळधर्म आचरावा लागतो. नाशिक प्रांती राहणारी घराणी याच कुळधर्माला राजला देवीचा कुळधर्म म्हणतात आणि साडे सात मेहुणे जेवायला घालतात सात नवरा रायची मेहुणे आणि एक विधवा मिळून साडेसातची सख्या पुरी करतात. या वेळी विधवेचे पूजन, भोजन व लुगटे-खण देऊन बोटवण केली जाते. यापैकी रा बुरगुले उपनावाच्या ब्राह्मणाच्या घरात पूजनात असलेला टाफ लेखकान्या पहाण्यात आला. त्या टाकावर लहान लहान सात देवींच्या आकृत्या आणि एक वाय घोपटी वर करून चितारलेला होता. सात या सख्येवरून ती प्रतिमा सप्तमावृकाची असती, असा लेखकाने अदाज केला त्याला राजला का म्हणतात, तिचे मंदिर कोठे आहे धर्म पूजकाच्या सांगता आले नाही.

अहमदनगर भागात हाच कुळधर्म एक ब्राह्मण आणि एक विधवा यांना भोजन घालून आचरला जातो. त्या वेळीही विधवेचे पूजन होते आणि राजला देवीचा कुळधर्म म्हणूनच आचरतात, असे एके वेळी भोजन केलेल्या एका वृद्ध ब्राह्मणाने लेखकाला सांगितले. नागपूरकडील काही घराण्यातही ही रूढि असावी. त्या ठिकाणी तो समानी देवीचा कुळधर्म म्हणून आचरला जातो. दोन विधवांचे पूजन व भोजन होते. नगरवडील मुळे उपनावाच्या वृद्ध वाने सांगितले की, प्रह्लादा नवरात्रांमध्ये जलमीच्या दिवशी हा कुळधर्म आचरण्याची बहिषाट आहे, पण त्या दिवशी विधवा न मिळाल्यास ती मिळेल त्या दिवशी ती आचरतात.

कर्नाटक, भागी, इल्कळ व जवळपासच्या भागात राजला अथवा सनरात्रेधुरी देवीच्या नावाने चपापशी नवरात्रात कुळधर्म आचरला जातो. त्या वेळी ६० भाज्यांचा नैवेद्य तयार करायला लागतो. येथे विधवा पूजन नाही, पण देवीचे नाव राजला आहे, म्हणून नोंद घ्यावी लागेल.

श्रीधरकृत भक्तीविजय मयामध्येही मायाराणीचा उल्लेख आहे.

जामाई जोखाई मायाराणी । मारको मेसको यक्षिणी ।

उच्छिष्ट चाडानी रानसटवी जसिणी । भगिनी फाल्जरनी ॥

(अ १३।६६)

महानुभाव पथाच्या देवता म्हणून एकत्रीरा, तुळजा, घोटाचोळी, ज्येष्ठा-गौरी, मायाराणी, भोये, पंचकृष्ण, राहोवा, विट्ठल यांचा उल्लेख जैन धर्मि गुणकीर्तीच्या धर्माश्रुत ग्रंथांमध्ये आलेला आहे. तसेच जैन वाङ्मयामध्ये मराठी लोकतत्त्वाचे वर्णनही आढळते. ब्रह्मगुणदासाने आपल्या 'श्रेणिक' या चरित्र ग्रंथामध्ये 'मायाराणीची अथवा कन्हईची रोटी पूजण्याचा आणि पोयते परिधान करण्याचा उल्लेख केलेला आहे.' (रा. वि. देरे, बेसरी, त्रिपटाळी, अंक १९६७)

पोयते पौर्णिमा म्हणजे रक्षाबंधनाची श्रावण पौर्णिमा होय. वापसाचे सूत काढून बेशर-हळदीने पिवळे करून हातात बसवल्यात राधण्याची रूढी होती. लहानपणी कोकणात याप्रमाणे लेकराने पोयते परिधान केलेले आहे.

तुकाराम, रामदास, श्रीधर यांच्या लिखाणावरून असे अनुमान करावेसे याटते की, मायाराणी ही एक यामदेवताच मानलेली असली, कारण इतर देवता यामदेवताच आहेत. ते कवेही असो, मायाराणीच्या कुळाचारावरून ती एक समाजामध्ये स्थान असलेली देवता होती, हे निश्चित.

(८) यल्लमा

साँदस्ती (कर्नाटक) या प्राचीन राजधानीच्या शहराच्या आग्नेय दिशेला पाचसहा मैल अंतरावर यल्लमा टेकड्या प्रसिद्ध आहेत. या टेकड्याच्या माथ्यावरून सरस्वती नदीचा उगम होतो आणि ती सगळी उतरत्यावर मलप्रभा नदीला मिळते. माथ्यावर सरस्वती नदीच्या पात्रातच हे देवीचे स्थान आहे.

या देवतेच्या उत्पत्तीसंबंधी अशी कथा प्रचलित आहे की, प्राचीन काळी रेणुका-जमदग्नि ऋषींचा आश्रम याच टेकडीवर होता. एकदा रेणुका मलप्रभा नदीवर पाणी आणण्यास बघुणी धुण्यास गेली असता त्याच वेळी त्या रम्य स्थळी विमानातून खाली उतरून जलविहार करीत असणाऱ्या चित्ररथ गंधर्वाचे प्रणयचळते तिच्या दृष्टीस पडले. साहजिकच तिचे मन विचलित झाले. मनोनिवृत्ती तपाचरणी तापसीला ते योग्य नव्हते. आश्रमामध्ये योगसाधना करीत असलेल्या जमदग्नि ऋषींना अतर्मानाने पत्नीची ही मनस्थिति कळून चुकली आणि पातिव्रत्यभंगाचे शासन म्हणून त्यांनी परशुरामाला तिचा वध करण्याची आज्ञा केली ही जी कथा आपण ऐकतो ती याच ठिकाणी घडलेली आहे. परशुरामाने नंतर आपल्या भतेच्या स्मरणार्थ या ठिकाणी मंदिर उभारले आणि त्याच रेणुकेच्या मूर्तीची स्थापना केली. याचाच अर्थ असा की, यल्लमा म्हणजेच रेणुका होय.

१. टीप -- रेणुका वधाचा इतिहास या क्षेत्री घडला, हे इतर ऐतिहासिक पुराव्यावरून खरे मानता येत नाही

मंदिराच्या परिसरात मध्यभागी प्रमुख देवालय आहे. पश्चिम दरवाजाच्या गणपति मंदिराला दोन खांबे दिसतात त्याची घडण वेळगाव येथील मिल्हातील जैन मंदिराच्या सारणी जुळती आहे. एका खांब्याच्या तळाशी कानडी भाषेतील एक शिलालेख असून 'शके १४३६, भावनाम सवत्सरे' ही अक्षरे त्याच्यावर कोरलेली आहेत. त्यामध्ये पुढे अशी माहिती मिळते की, भूमाप्पा नावक (वागी अगर रामनागचा) याने मडपाचा वरील माग जातक महामायेच्या चरणाखाली राखला आहे. भूमाप्पा हा श्रीकृष्ण (सन १५०८ ते १५२९) राजवशापैकी एक पुरुष होता असे म्हणतात या देवाल्याची मूळ स्थापना वेव्हा झाली हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. पण मंदिराच्या राखणीकरून ते तेराव्या शतकातील असणे असे वाटते कर्नाटकामध्ये सप्त-मातृसना योद्धुमाता असे म्हणतात आणि त्याचाच यल्लम्मा असा अपभ्रंश झालेला असावा माता आणि अम्मा या दोहोचा अर्थ एकच आहे. परंतु असे असले तरी सप्त मातृकामध्ये रेणुकेचा अंतर्भाव नाही. तेव्हा योद्धुमाता म्हणजेच यल्लम्मा हा सप्त जोडणे वरील ठरणार नाही यामुळे यल्लम्मा हे नाव का आले, हे निश्चित सांगता येत नाही कारण त्या वास्तवी काहीच माहिती उपलब्ध नाही

साम्राट हे देवस्थान अतिशय कडक व जाणत मानले जाते. तिचे भक्त सर्व ठिकाणी पसरलेले आहेत आणि प्रत्येकी ते दर्शनाला येतच असतात. या देवस्थानाला लष्कराची रूपमाचे वार्षिक उत्पन्न आहे देवीच्या अगावर मुर्गांचे अनेक जल्मार आणि शिरावर काचनमुगुट आहे देवीचा लिंगायत पुजारी वर्ग आठ लिंगायत उपपध्यामध्ये प्रिमागला गेला असून दर चवथ्या दिवशी देवीची व्यवस्था व पूजाअर्चा प्रत्येक घराण्याकडे प्रदत्त असते आणि चार दिवस होणाऱ्या प्राक्षीवर त्याचा निर्वाह चालतो

मार्गशीर्ष व चैत्र महिन्याच्या पौर्णिमेला येथे मोठ्या यारा भरतात. त्या येथी नवस फेडण्यासाठी दूर अंतरावरून भक्त येतात. पुनर्प्राप्ति होण्यासाठी वाह भ्रिया देवीला दिवे, चादीचे पाळणे व त्यामध्ये देवीची मुर्गांची बाळमूर्ति घादन ही देवीला अर्पण करतात कोणी एखादा हौदी भक्त मंदिराभोवती हजारो दीपही पाजळतो

काही वर्षांपूर्वी येथे नवस फेडणाऱ्या मतांच्या नम मिरवणुकीही निघत परंतु १८५५ पासून सरकारने ह्या विधिनियमानी बंद नेत्या आता नवस फेडणारे स्त्री व पुरुष भक्त, मंदिराच्या पापण्यापासून नम होऊन, गुप्त भागावर वहुनिवाच्या टाळ्याचे आच्छादन घाटून, अगावर चदनाचा स्त्रेप देऊन, भग

मंदिरात जातात. मंदिराभोवती त्याच स्थितीत प्रदक्षिणा घालतात, परंतु देवालयात दर्शनास जाताना मात्र संपूर्ण वस्त्रांकित होऊन भग्नं ते जातात.

येथील देवीचा नवस घेणे याला ' वगड ' असे म्हणतात आणि ' वगट ' या शब्दाचा खुलासा मागे केलेलाच आहे. अठे सांगतात की, सन १८१४ साली वीस हजार भक्तांच्या मेळाव्यात ४० भक्तांनी वगड केला. एका ८० वर्षे वयाच्या वार्डनेही त्यामध्ये भाग घेतला होता, परंतु तिने नवस केल्याप्रमाणे तिचे सुरकुतलेले कातडे पाटले नाही आणि तिला पाहिजे असलेले मरण मिळाले नाही. लोखंडी हुकावर टांगून घेण्याचे तिचे दिव्य पूर्ण झाले, पण देवीसमोर आपल्याला मृत्यु यावा ही तिची इच्छा मात्र अपुरी राहिली. वगटच्या वेळी झालेल्या शारीरिक जखमा तिच्याचा रस आणि भंडारा भरून पूर्णपणे बऱ्या होतात, त्याला दुसऱ्या कसल्याही वैद्यकीय औषधाची जरूरी लागत नाही. आजही येथे छवित्र असे वगड घेतले जातात आणि ती सौंदर्या पाहाण्यास पुष्कळसा जनसमुदाय मुद्दाम उपस्थित असतो. कडकलक्ष्मी घेऊन गावोगावी व रस्तोरस्ती फिरणारे काही पोतुराज या देवीचा मुखवटा आपल्या पेटांत ठेवून फिरत असतात.

(वेळगाव जिल्हा गॅझेट, पृष्ठे ६१२ ते ६३३).

यक्ष्मा देवीच्या उपासक वर्गाला जोगती आणि जोगतीण असे म्हटले जाते. हा वर्ग महाराष्ट्र व कर्नाटक या भागात जास्त प्रमाणात आढळतो. या देवीला नवसाला वाहिलेली मुलगी म्हणजे जोगतीण आणि वाहिलेला मुलगा म्हणजे जोगती होय. संडोबाच्या वाध्या-मुरळीचाच हा एक प्रकार समजावा. याचा वेद्य म्हणजे गळ्यात कवड्याच्या माळा, कपाळाला भरपूर भंडार लावलेला आणि मस्तकावर देवीची मूर्ति असलेली टोपली होय. या घेवात ते गावोगाव फिरतात, देवीची गाणी म्हणताना ढोलके, तुणतुणे याची साथही घेतात. यक्ष्मा देवीच्या मूळ स्वरूपाची उपासना याच वर्गाने सामाळली आहे असे मानले जाते.

देवीच्या उपासकाचा जो एक दुसरा स्त्रीवर्ग आहे त्यांना जोगणी असे म्हणतात. नवरात्राच्या दिवसात या स्त्रिया एकाच भोपळ्याचे निशाणावर अडकवून घरोघर फिरून जोगवा मागतात आणि मूठपत्ता तादूळ जमा करतात. काही घराण्यात या भोपळ्याची पूजा करण्याचीही रूढि आहे. काही पुरुष देवीच्या नावाने जोगवा मागतात. त्या वेळी तेही गळ्यात कवड्याची माळ घातून कपाळी भंडारा लावतात. काही घराण्यात कुडधर्मासाठी भगळबारी अथवा शुक्रवारी जोगवा मागवा लागतो. ' अनादि निर्गुण प्रगटली भवानी ' हा एकनाथ महाराजाचा जोगवा प्रसिद्ध आहे.

कर्नाटकामध्ये भूतपूजेचा जो प्रकार आहे आणि ह्या वेळी जी निरनिराळी लोकनृत्ये करतात, त्यामध्ये 'यष्टमन कुण्डि वु' या नावाचे या देवीच्या नावाचे एक लोकनृत्य आहे. खडोवाच्या वाध्या-मुरळी नृत्याचाच हा एक देवापरत्वे मोठा निराळा प्रकार आहे. या वेळी देवदासी नृत्य करतात आणि पुरुषपुर्वग त्यांना साय देतो.

शालिनी

सौंदर्याच्या दक्षिणें टेकडीला । यष्टमाच्या पाहि शक्ती पिठाला ॥
 कोणी केली स्थापना नाहिं ठावी । भूमिपाने कोणि बोले असावी ॥ १ ॥
 कोणी मानी रेणुका याच ठावी । अर्पी प्राणा सशयो चारण्याही ।
 या कृत्याची जाण व्हाया सदाची । रेणुकेच्या मदिरा स्थापिलेचि ॥ २ ॥
 यष्टमाही रेणुका रूप जाणा । श्रद्धास्थानी पीठ लिगायता ना ।
 यात्रा चैत्री मार्गिसा पाणिमेला । यष्टमाच्या वदितो मी पदाला ॥ ३ ॥

(१०) रेणुका

या देवीचा इतिहास व चरित्र म्हणजे एक कोडेच म्हणावेसे वाटते या देवतेसंबंधीची सत्य माहिती एकलित करून देणे अतिशय अवघड आहे. कारण या देवतेच्या मूर्ति भारतामध्ये उत्तरेपासून दक्षिणेपर्यंत सर्वत्र आढळतात आणि सर्वत्र प्रांतांतील लोक ती आपली देवता मानतात व तिची उत्पत्तीही त्याच प्रांती झाली असा दृष्ट सांगतात काव्यकुवज, महेश्वर, मातापूर, मद्रास मधील काही स्थाने, कर्नाटक या सर्वत्र ठिकाणी तिची उत्पत्ति होऊन चरित्र बऱ्याच शक्य वाटत नाही आणि म्हणूनच या देवीबद्दल पूर्णपणे छातीघर हात ठेवून काहीच सांगता येत नाही संशोधक श्री चापेकर तर म्हणतात की, 'रेणुकाची कन्या रेणुका व परशुरामाची माता रेणुका याचा संबंध मागाहून जोडलेला असला' जी काही माहिती हाती आली ती सुसूत्रपणे मांडण्याचा मी यथामति यथाशक्ति प्रयत्न केलेला आहे बाकीचा निर्णय वाचकांनी घेणे भयस्कर ।

मोठी झाली आणि तिचा स्वयवर-समारभ आयोजित केला गेला. स्वयवरात उपवर रेणुनेने जमदग्नि ऋष्यांना बरले आणि तेव्हापासून ती त्याची पत्नी झाली. रेणुकेचे पाळण्यातील नाव कामली असे होते. (रेणुका माहात्म्य)

महाभारतात रेणुकेची उत्पत्ति कमळापासून झाली असे दिले आहे. याचसाठी तिला 'कामली' हे नाव आले असावे. तसेच रेणु राजा हा तिचा भ्राता आणि सोमप राजा हा तिचा पिता असे सांगितले आहे. रेणुका ही निर्दम-राजाची मुलगी असे कालिका-पुराण सांगते (अध्याय ८६ वा). या जोडप्याला एकूण पाच पुत्र झाले. त्या पाचाची नावे रुमावत, सुवोषा, वसु, विश्वानसु व परशुराम अशी आहेत.

स्कंदपुराणातर्गत सहास्रि खंडातील रेणुकेनदलची ही कथा पहा. शम्भुराजा वर प्राप्त करून घेऊन अदिति भूतलापर अवतरली. ह्या वेळी रेणुराजाने पुत्रप्राप्ती स्तव केलेल्या पुनकामेष्टि यज्ञाच्या यज्ञमुंडातून ती वर आली स्कंदपुराणात 'बन्दिक्कुंडादयोनिजा' असा उल्लेख मिळतो. रेणुराजाने तिचे स्वयवर माटले तेव्हा 'प्रक्षिपद्रत्नपुष्पाढ्या माला तु जमदग्ने ।' तिने जमदग्नि ऋषींच्या गळ्यात माळ घातली, हे पाहून स्वयवरास आलेले इतर राजे खनळले. आपला अपमान झाला असे समजून रेणुराजावर हल्ला चढविला आपल्यासारख्या पराक्रमी राजेरज-वाड्यांना सोडून या राजकन्येने एका ऋषींच्या गळ्यात माळ घालावी हे त्यांना रुचले नाही. परंतु आता तर जमदग्नि हा रेणुराजाचा जावई झालाच होता आणि आपल्या सासऱ्याचे रक्षण करणे हे तर त्याचे कर्तव्यच होते. त्रिनाश्रित जमदग्निने धनुष्याला राण लावला आणि 'शळभा इव पायकाः' अशी त्या सर्वांची अवस्था करून टाकली. सर्वे आश्रमक्राना नंतर परतवून लावल्यावर पुढे मोठ्या समारमाने 'रेणुकां जमदग्ने प्रदत्तौ' ('सहास्रि-खंड' लेखक डिकुजा, १८७७).

स्कंदपुराणात एक कथा आली आहे, ती आपण पाहू. एकदा जमदग्नि ऋषि आपल्या आश्रमामध्ये ध्यानस्थ बसले होते. रेणुका त्या वेळी नदीवर स्नान करण्यासाठी व पाणी आणण्यासाठी गेली होती. त्याच वेळी शिघ्ररथ गंधर्व विमानातून त्या ठिकाणी आला आणि त्या ठिकाणी आपल्या प्रेयसीबरोबर जलविहार आणि कामुक जलप्रीडा करू लागला. त्या प्रीडा पाहून साहजिकच तरुण रेणुकेचे मन विचलित झाले 'चंचल ही मनः कृष्ण प्रमाथि दृढवत् वल्गु ।' अशी गीतेमध्ये जी उक्ति आहे ती सार्थच आहे. मनावर आणि सर्वे इद्रियांवर ताबा मिळविणे यासाठी तर साधुलोकांची सारी घडपड चाटू असते. कामभावना ही ईश्वरप्रीत आहे. मेनवेच्या अतीरमुदर स्वारण्याने तपोमद विघ्नाभिन्न रेव्हीन नेटे साणे, मदनाच्या प्राप्यात जडवळे. मग सामान्य

जनाची काय कथा ? आपल्या पत्नीचे विचलित मन जमदग्नि ऋषींना अतर्गनाने कळले ती धरी आल्यापरोर त्यांनी या अपराधाची शिक्षा म्हणून तिला ठार मारण्याची आज्ञा आपल्या चार मुलांना दिली परंतु त्या मातृमत्त मुलांनी पित्याची आज्ञा पाळण्याचे नाकारले, रेशुकैचा पाचवा पुत्र परशुराम बाहेर गेला होता तो बाहेरून परत आल्यापर जमदग्नि ऋषींनी त्याला ठीच आज्ञा केली क्षणाचाही विलंब न लावता पितुराज्ञा म्हणून परशुरामाने आपल्या मातेचे शिर तत्काळ तरवारीने उडविले पण या ठिकाणी असा विचार मनात येतो की, रतन्त्या ताबडतोप परशुराम आपल्या मातेचे शिर उडविण्यास धजला कसा ? आपल्या मातेचा वध करण्यापूर्वी कुठलाही विचार त्याच्या मनात आला का नाही ? ही आपली जन्मदात्री, पृथ्वी माता आहे, तिचा वध आपण कसा करावा या विचाराचा स्पर्शदेखील त्याच्या मनाला झाला नसेल काय ? चाला असेल नकाच ! परंतु प्रेमापेक्षा त्याला कर्तव्य अधिक श्रेष्ठ वाटले असले पाहिजे इतकेच नव्हे, तर त्याने असाही विचार केला जसावा की, आपला पिता अतिशय कोपित्त आहे आणि त्याचे वचन जर पाळले गेले नाही, तर क्षापाने तो सर्व मुलांचे भस्म करील, पर्यायाने कुळाचा नाश होईल शिवाय 'वितृदेवो मम' हे वचन जसत्य ठरेल पित्याची आज्ञा मुलांनी पाळली नाही हा कलक कामचा राहून, मानी पिढीला ती उत्तम आदर्श राहणार नाही तेव्हा पित्याच्या वचनाची वृज राखण्यासाठी, त्याप्रमाणे प्रथम यागाचे आणि नंतर प्रसन्न कलन पेऊन, आपला कार्यभाग साधून ध्याता, यासाठीच त्याने आपल्या मातेचे शिर उडविले असले मुलांचा आज्ञाधारकपणा पाहून जमदग्नि ऋषि त्यान्वार निहायत रूप झाले आणि त्यांनी त्याला घर मागण्यास सांगितले परशुराम विचारी होता त्याची मातृभक्ति जागी झाली आपली अर्ध पुन्हा जिवंत व्हावी म्हणून त्याने आपल्या पित्याजवळ घर मागितल्या बोलल्याप्रमाणे जमदग्नि ऋषींना तो घर त्याला द्यावाच लागला

India' या प्रथात पृष्ठ ४६७ वर म्हणतात की, 'रेणुकेचे मस्तक एका परक्या स्त्रीच्या शरीरावर परशुरामाने ठेवले आणि त्यामुळे ती अनार्थ मानली गेली'

गणेशपुराणातील कथाभाग असा की, सहस्रार्जुन आपल्या सैन्यासह सर्व पृथ्वी पादाक्रांत करण्यासाठी निघाला. नर्मदाकाठची महिष्मती नगरी ही त्याची राजधानी, या शहराला सध्या महेश्वर हे नाव आहे. रेणुका आणि सहस्रार्जुनाची पत्नी या दोघी सख्ख्या बहिणी बहिणी होत्या. परंतु आपापल्या पतीदेवाच्या व्यवसायभिन्नतेमुळे त्यांच्या राहणीमानात जमीनअस्मानाचे जतर होते. वरी देखील आपापल्या परीने त्या दोघी अतिशय सुखी होत्या. एवढा सहस्रार्जुन राजा सैन्यासह फिरत असता तो नर्मदा तीरावरील जमदग्नीच्या आश्रमावरून चालला असता आपल्या मेव्हण्याला पाहून रेणुकेने त्याला आपल्या आश्रमात पोळाविले. रेणुकेने कामधेनु म्हणून जतिशय सुभास असे पंचपक्वान्तरिपूर्ण अन्न घेऊन त्याचे भोजन आपल्या मेव्हण्याला देऊन त्याचे आदरातिथ्य केले. रानावनात राहणारी आणि एका तपस्व्याची रायको असलेली आपली ही मेहुणी, या अशा रानावनात देग्रील पंचपक्वान्तराचे भोजन घाटू शकते, याचे सहस्रार्जुनाला अतिशय आश्चर्य वाटले. अधिक चौकगी अती या सर्व सुखसोयीचा 'बोलपिता घनी' कामधेनु आहे असे त्याला कळून आले. सहस्रार्जुनाला त्या कामधेनुचा लोभ सुटला. आपल्या घरी कामधेनु तरी शोभून दिसेल या ऋषीच्या घरी कामधेनुसारंगी गाय म्हणजे एकात्रा दरियाच्या शोपटीला सोन्याची दारे असण्यासारंगेच होय असे त्याला वाटले. जतून वासना आणि लोभ याचे शेवाळे सहस्रार्जुन राजाच्या निगुद्ध मनाच्या पाण्यावर तरगत होते. त्यामुळे त्याच्या मुळातील वृत्तीचा लोप पावून सारासार बुद्धीलाही तो सोडून गेला. एका गरिबापरची ही कामधेनु आपण हिरावून नेतोय म्हणजे त्यांच्या तोंडचा घामच ओढून नेतो आहोत एवढा देग्रील साधा निवेद त्याला राहिला नाही. ती कामधेनु तो जवरदस्तीने आणि त्यात तिचा मालक त्यानस्य आहे, हे पाहून नेत आहे, हे पाहताच त्या कामधेनुने स्वतःच आपले रक्षण करायला ठरविले. तिने आपल्या शरीराच्या कपाने सहस्रावधि भ्रंश उत्पन्न केले आणि त्यांच्या योगी राजाचा पराभव केला. काळवेळ ओळखून राजाने माघार घेतली तरी परंतु अपमानाचं शक्य त्याला मृतत बोचतच राहिले. सर्व शिपरक्षणार हारल्यावर कपटाने राजा जमदग्नीच्या आश्रमात गिरला आणि त्याने जमदग्नीचा गध केला. रेणुका त्यांना प्रतिभार करित असता तिच्याही त्याने एकहीस वेळा एकहीस ठिकाणी जगमी केले. त्याच वेळी रेणुकेच्या मुखातून शब्द बाहेर पडत, 'ठीक आहे माझा लाडका परशुराम एकहीस वेळा पृथ्वी निश्रविय करील' ('उपासना गद' अध्याय १५।१६)

अशा विकट परिस्थितीत आता सहस्रार्जुनाचे हृदीत राहणे कठीण आहे हे ओळखून वडिलाचे प्रेत एका बाजूला आणि शोकाकुल रेणुकामाता दुसऱ्या बाजूला घातून परशुरामाने एक कावड आपल्या त्वाचावर घेतली आणि वडिलाच्या कान्यकुब्ज आश्रमातून (रेणुकेच्या माहेरच्या गावाची स्मृति म्हणून हे नाव दिले गेले होते) नर्मदातटावरून तो निघाला ती कावड बाहून नेण्याचा त्याचा उद्देश आपल्या मर्त्य पित्याला सद्गति मिळण्यासाठी पवित्र आणि शुद्ध दहनभूमि शोधणे हाच होता फिरता फिरता तो माहुर (मातापूर) ऊर्फ मल्लकी या सद्याद्रि पर्वताच्या पाश्चात्तील एका स्थानी आला या ठिकाणी त्याचे नाव सिंहाचल अगर सैहचल असे होते

या क्षेत्रात आल्यावर आकाशवाणी झाली की, 'या ठिकाणी जमदग्नीला अग्निकाण्ठ दे ही जागा त्याचे दहन करण्यास अतिशय युक्त आणि पवित्र आहे' आकाशवाणीच्या आज्ञेनुसार परशुरामाने त्या क्षेत्री वडिलाच्या अग्निसंस्काराची संयं तयारी केली चिता रचली रेणुकेने आपला सती जाण्याचा निश्चय त्याला योजून दाखविला चितेला अग्नि देण्यापूर्वी ती आपल्या पुत्राला म्हणाली, 'आम्ही गेल्यावर तू आमची धर्मकृत्ये यथाविधि पार पाड वडिलाची नित्याची धर्मकृत्ये आश्रमात राहून करित जा युद्धाचे प्रसंग ओढवून धेऊ नकोस अधर्मी आणि दुष्ट लोकांचे पारिपत्य मात्र जरूर कर आणि मातृभूमीचे देहार्पण करूनही, रक्षण कर आमच्या वधान्दल तुला कोणाचा सड ध्यावयाचा असेल तर प्रथम ब्रह्मदेवाकडे जा, त्याच्याबरोबर विचारविनिमय कर आणि त्याच्या सल्लामसलतीने धाग 'रेणुका पुढे म्हणाली, 'तुम्हा वडिलांच्या प्रेताला अग्नि दिस्यावर, विनाविलंब, शक्य तितक्या लवकर शक्य तितक्या दूर जा आणि पुन्हा परत इकडे येऊ नकोस कारण सतीच्या चितेवरील यातना तुला पाहवणार नाहीत शिवाय मरणोत्तर काही काळ शांततेत गेला तर आम्हाला थोडे समाधान वाटे' (ब्रह्मवैवर्त गणेशखंड, २२।४५)

मातेच्या उपदेशाप्रमाणे वागण्याचे परशुरामाने कबूल केले कोणत्याही गोपीचंदल आकांक्षा वा इच्छा न ठेवता पतीबरोबर सहगमन करण्यास त्याने आपल्या मातेला विनती केली चितेला त्याने अग्नि दिला आणि आईने सांगितल्या प्रमाणे तो दूर जाऊ लागला सहा योजने दूर तो कसाबसा गेला, पण त्यापुढे मात्र त्याला जाववेना मातृविरह त्याला अतिशय असह्य झाला लगेच तो परत फिरला असे मत रा चंद्रकांत प्रधान (कायस्थप्रभु समाचार, मुंबई, दिनांक १५-५-१९६० च्या अंकात) मांडतात याचे कारण असे की, लाव गेल्यावर

परशुरामाचा शका आली न्ही, मरतेसमयी मातेने व्यावयास पाणी मागितले तर तिला पाणी देण्यास तिच्याजवळ कोणीही नाही (पण ही निचारसरणी अयोग्य आहे असे वाटते कारण सतीने चित्तेमध्ये उडी घेतल्यावर तिच्या देहाचे भस्मच होणार तेव्हा ती पाणी मागेल असा प्रश्नच उद्भवत नाही.) परशुराम परतला तोवर मातेचा देह जळून भस्मीभूत झाला होता आणि तिचे शिर मात्र शिल्पक उरले होते म्हणूनच माहूरला रेणुका देवीचा नुसता मुगवटाच दिसतो तिचे सर्व शरीर वृग्गोचर होत नाही

रा प्रधानानी माडरेच्या मतापेक्षा रेणुका महात्म्यातील पुढील वर्णन सांगे व मनाला पटणारे जाहे. ते असे पाचसहा दिवसांनी परशुराम त्रियामर्म करण्यासाठी माहूर येथे परत आला साप्तात् दत्तानयाच्या हस्तो श्राद्धविधि करण्यात आला परंतु सातव्या दिवशी त्रिधीच्या वेळी मातृस्मरणाने परशुराम मारावृन गेला चंद्राला पाहाताच ज्याप्रमाणे सागर उफाळून वर येतो, तद्वत् आईरूपी चंद्राचे स्मरण होताच त्याच्या मनरूपी लाटा उचबळू लागल्या, उफाळू लागल्या, उसळून वर जाल्या एकदम दु जातिरेकाने त्याने 'आई, आई' असा टाहो फोडला पुनप्रेमासुळे रेणुका पुन्हा प्रकट झाली आणि आपल्या मुलाला म्हणाली, 'संपूर्ण त्रियामर्मोत्तर होईपावेतो जर तू धीर धरला असतास आणि तुझ्या हाक मारण्यासुळे मला प्रकट व्हावे लागले नसते, तर पूर्ण काळाअती तू माझे संपूर्ण रूप सैन पाहू शकला असतास त्याच स्वरूपात मी या ठिकाणी वास्तव्य केले असते परंतु भस्मीभूत झालेले शरीर पुन्हा तयार होण्यापूर्वीच तू मला गेलावल्या सुळे माझा जेवढा भाग तयार झालेला होता तेवढाच तुझ्यापुढे आलेला आहे यासुळेच या क्षेत्री माझा कमरेपर्यंतचा वरील भागच दर्शनाला राहिल'

सुवातून वेदपठण ऐकवीन् वासना देहामध्ये जाणान्या जीनांम्याची ही स्थिति ठीक आहे. पण येथे रेणुका म्हणते की, पूर्ण कालानंतर माझे स्वरूप पूर्ण होऊन ते परगुरामाला दिसले असते. त्याने लवकर हाफ मारल्यामुळे माझा अर्धाच तयार झालेला देह दर्शन घेण्यास उपलब्ध होईल. तेव्हा वरील वासनादेहाचे कारण जरी सत्य मानले तरी माहुरला देवीचा अर्धपुतळा का याचा उलगाडा वरील निवरेणावृत्त सभाधानकारक होत नाही.

माहुर हे क्षेत्र वहाडात यवतमाळ शहरापासून दक्षिणेला सुमारे ४० मैल अंतरावर आहे. हे स्थान उचावर असल्याने सुमारे दीड ते दोन हजार पायऱ्या चढून वर जाणे लागते. पर्वतावर सर्वत्र पसरलेली कदवत्रधाची वनराजी त्या भेनाची शोभा अधिकच ज्ञानप्रिते. पर्वतपायथ्याजवळ जो तलाव आहे तेथे दत्तात्रयाचे शयनस्थान आहे, असे मानतात साप्रत हे स्थान महानुभायी पर्यायाच्या ताव्यात आहे मारूड-सप्त क्रमां ३८ वर म्हुटले आहे की, दत्तात्रयाची भिषा कोन्हापूर क्षेत्री होते, पाचालेश्वरी जेवण होते, तुळजापूरला त्याचे हात जुल्ले जातात, शेषाबलावर भोजनानंतरची विश्रांति आणि रात्री त्याची गव्या माहुर येथे असते. त्यामुळे माहुर हे गव्यास्थान मानले असल्याने ते जतिघय पवित्र मानले गेले आहे.

माहुर गावची साप्रतची वस्ती सुमारे २५० घराची आहे. हे गाव माण्यावर वसलेले असून प्राचीन काळी यालाच मातृधर, माताधर, माहुर अशी नावे होती रेणुका मंदिर जरी पूर्वेचे असले तरी देवदेवेश्वराचे मंदिर वाराणे शतकातील असावे कारण त्याच सुमारास चांगदेव राऊळ याना दत्तात्रयाचा शासत्कार या भेत्री झाला आणि सवत १७९७ साली महत मुकुंद भारती याने ते मंदिर उभारले येथील दत्तमूर्ति एकमुग्नी आहे, हे विशेष होय जशी दत्तत्रया आहे की, वैत्रल्य ऋषीना सगुण स्वरूपात दर्शन देण्यासाठी त्याचा वा ठिकाणी या स्वरूपात जवतार झालेला जाणे. जीरगजेर वादशाहाने या क्षेत्रीची जण्यती पाहून, त्या वेळी दैनंदिन खर्चासाठी जहागिरी दिली आहे आणि त्याचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे पन्नास महसू रूपयाचे आहे परधर्मीय राजा असूनही, जण्यत देवस्थान दिसण्यावर या वादशाहाने जसे गाव इनाम दिले, तसे जेजुरीच्या गडोराणही सव्या लाखाचा रत्नजडित मुगा अर्पण केलेला होता. या पार्श्वभूमीवर इसजांच्या काळीही जी डवळाटणळ नाली नाही, ती साप्रत स्वराज्यात घडून न यानी.

पायऱ्या चढून माण्यावर गेल्यावर प्रथम मातापीचे मंदिर आपण पाहातो मुख्य मंदिरासमोर होमकु अर्ध उजव्या नागला विपळाच्या पारार जमदग्नीचे

लिंग, मागील बाजूस कोल्हापूरवाठिनी, तुळजाभवानी आणि सप्तशृंगीची स्थाने आहेत. मुख्य मंदिर लहानसर आकाराचे असून त्यावर चौकोनी आकाराचे शिखर आहे. या शिखराचा एकंदर घाट गया बुद्धमंदिराच्या शिखरासारखा वाटतो (अमृत मासिक, जुलै १९६१). मुख्य मंदिरात रेणुका ऊर्फ एकवीरा देवीची मूर्ति आहे. मूर्तीबाबत काही मतभेद आढळून येतात. कोणी सांगतात की, ही मूर्ति तांदळास्वरूप असून तिला मानगी धारीराचे कोणतेही अवयव नाहीत. परंतु इतर माहिती व वर्णनारून हे विधान सत्य मानता येत नाही. रा. चंद्रकांत प्रधान वर्णन करतात की, मूर्ति तांदळास्वरूप जरी असली तरी तिला नाक, कान, डोळे, मुखा इत्यादि सर्व अवयव आहेत. तिच्या ओठांची लांबी सुमारे दोन फूट असून जाडी नऊ इंच तरी असावी. या देवीला महानैवेद्य अर्पण करावयाच्या वेळी एक सहस्र पानांचा तांबूल कुटून तो तिच्या मुखात भरविण्याचा प्रघात आहे. हा एवढा तांबूल संपूर्णत तिच्या मुखात माघू शकतो. यावरून तिचा जवडा किती विस्तीर्ण आहे याची कल्पना येईल.

तसेच श्री. वाडेकर महाराज लेखकाला म्हणाले की, देवीचा देह इतका भव्य आहे की, तिला दोन नऊ बारी लुगडी एकत्र जोडून ती नेसवानी लागतात. एक वस्त्र अजिबात पुरत नाही. मूर्तीची उंची अदाजे पाच फूट असून तिचा दोन भुजाही जाणवत.

मातापूर येथे राहून देवीची सतत सेवा करणारे एक भक्त श्री विष्णुदास यानी 'रेणुका स्तुति' या नावाचे काव्य प्रसिद्ध केले आहे. त्याला कवित 'विष्णुदासाची कविता' असेही म्हणतात. त्यामधील एका आरतीमध्ये (पृष्ठ १०७ वर) देवीचे वर्णन केलेले आहे, ते असे. डोक्यावर सुवर्ण मुकुट, चिरी कुंकू, मळवट, कस्तुरी तिलक, सरल नासिका, शिरी भागावली, पाठीवर कर्नाटक घाटणीची वेणी, कनकाची काकणे, बाजुवद, मुद्या, अगावर पितावर, पायात पैजण इत्यादि इत्यादि. हे सर्व वर्णन वरोवरच आहे, असे समजणे सर्वस्वी चूक आहे. कारण कवीने केलेले ते कान्पनिक वर्णनही असू शकेल, जर देवीला केवळ मुखावटाच असेल तर तिच्या पायात पैजणे, हातात ककणे असणे अशक्य आहे. देवीचे जे मूळस्वरूपातील छायाचित्र डॉ. प्र. न. जोशी याचेकडून लेखकाने मिळविले आहे, त्यावरून मुखभाग भयंकर भव्य, जवडा रुद, नाकही उठावदार आणि दोन नेत्र असे स्वरूप दिसते पण हे स्वरूप मूळच्या तांदळयामध्येही दाखविता येणे शक्य आहे

या स्थानी परशुरामाचे एक मंदिर आहे. मंदिराच्या डाव्या बाजूला किला आणि त्याच्या आतमध्ये कालिकेचे स्थान आहे. ह्या ठिकाणी सद्याद्रीच्या रांगेला

दोन उपघाटे कुटतात. एका पाण्यावर रेणुकारस्थान आहे, तर दुसऱ्यावर दत्तानय आणि अनुसया याची स्थाने आहेत. या दोन पीठांच्या मधोमध खोल दरी आहे त्यामुळे एकाचे दर्शन घेऊन दुसऱ्याला भेटायला जायचे म्हटले म्हणजे दहा वारा मैलाचा वळछा धालावा लागतो (अमृत, जुलै १९६१) या ठिकाणच्या दत्तानयाच्या स्थानामुळेच नित्यकर्म पोथीमध्ये 'निद्रा माहुर देशी' असा उल्लेख मिळतो. अनुसया मदिराच्या शेजारी अत्रि ऋषींचे दर्शन पडते. रेणुकेची वार्षिक पारखी व मिरवणूक या स्थानाप्रत आणली जाते. असे समजते की, दत्तानय अनुसया ही दोन्ही स्थाने सध्या गोरखपथीय साधूंच्या तान्यात आहेत आणि तेच त्याची व्यवस्था पाहातात रेणुकेच्या मदिराजवळ तिचा प्रतिनिधी अथवा राक्षसपटनाथ हा आहे. (चंद्रकांत प्रधान)

वरील विवेचनावरून असा निर्णय घ्यायला हरकत नाही की, माहुर हेच रेणुकादेवीचे प्रमुख स्थान अथवा मूळपीठ होय. इतर ठिकाणी जरी तिची मंदिरे आणि मूर्ति असल्या तरी त्या केवळ तिच्या प्रतिकृति आहेत, मूळस्थाने नव्हेत नारदीय सूत्राप्रमाणे या देवीला एकवीरा असेच मानतात परधुरामाने ज्याप्रमाणे आपल्या मातेचा शिरच्छेद केला, तद्वत् इजितमध्ये इसीस या देवीचे मस्तक तिच्या पुत्राने तोडल्याचा उल्लेख मिळतो भृगुव्रत या देवीचा उपासक होना निजिअन्त हेच भृगुलोक असावेत असा काही संशोधकांचा समज आहे ऋग्वेदा मध्ये तुर्वमु, दृष्टु ६० पांच शोधे प्रथम उत्पन्न झाली आणि त्यापैकी भृगुगोत्राने लोह आनर्त देशामध्ये जाले असा उल्लेख मिळतो त्यांनीच व्यापारवादीसाठी भृगुव्रत हे शहर वसविले. याच बंदरात व्यापारानिमित्त निजिअन्त वरुणाच्या देशामधून आले असावेत आणि कालांतराने भृगुलोकत मिळवून गेले असावेत. (दीक्षित, मातृसक्ति, पृष्ठे ५८ ते ६५) या असल्या विधानामुळेच संशोधक श्री चि. ग. कर्चे पिचारतात, 'रेणु राजाबरोबर रेणुकेचा सवय कोणी मागाहून गेलेला आहे काय ?'

आपले ध्येय पूर्ण करण्यासाठी परशुरामाने जिवाचे रान किती नेले असेल आणि नेत्रदे शारीरिक कष्ट सोमले असतील याची रूपना आजच्या तरुणाना यादी यासाठी त्याने किती अस्त्रावर प्रभुत्व मिळविले होते, त्याची यादी देणे अत्यावश्यक वाटते. ती यादी येणेप्रमाणे—

(१) प्रताम्ब, (२) वैष्णव, (३) गौड, (४) आग्नेय, (५) वासव,
 (६) नैऋत्य, (७) याम्य, (८) धौरे, (९) वारुण, (१०) वायव्य,
 (११) सौम्य, (१२) सौर, (१३) पार्वत, (१४) चक्र, (१५) वज्र, (१६) पाप,
 (१७) सर्व, (१८) गान्धर्व, (१९) म्यापन, (२०) आदित्य, (२१) रैवत,
 (२२) मानव, (२३) अभिसतर्जन, (२४) भीम, (२५) जृम्भण, (२६) रोधन,
 (२७) सौपर्ण, (२८) पर्जन्य, (२९) राक्षस, (३०) मोहन, (३१) कालात्म,
 (३२) दानवात्म, (३३) ब्रह्मक्षिरस्य, (३४) भीम, (३५) पाशुपत, (३६) ऐशिक,
 (३७) तर्जन, (३८) प्रास, (३९) भान्ड, (४०) नर्तना, (४१) अस्त्ररोधन.

(त्रिगुण धर्मांतर पुराण, व्यक्तेष्ट प्रेस, मुंबई)

याप्रमाणे ४० च्या वर अस्त्रविद्यात तो पारंगत ब्राल्हा होता त्यामुळे अनेक प्रखळ राजाना त्याने जमीनदोस्त करून टाकले तेमुद्धा आपल्या स्वतःच्या एकत्र्याच्या मितीवर ! हा भज्जुर लिहीत असताना भारताच्या शेजारील देश, चान याने भारताच्या ईशान्य सीमेवर जात्रमण केल्याला जाठवडा लोटला आहे आणि भारतीय तरुण माठव्या जडमहामिनेने मातृभूमीच्या रक्षणार्थ पुढे सरसावत आहेत पण त्या शत्रूचा नायनाट करण्यासाठी त्यांना केवढा त्याग सोसावा लागेल आणि किती परिश्रम करावे लागतील याची गणतीच नाही जसा वेळी परशुरामाचा आदेश भारतीय बहादुराना हितावह ठरेल यात शकाच नाही.

सारांग हाच मी, परशुराम धर्मिय युद्धे म्हणजे ब्राह्मण-धर्मिय वाद होता, जसे मव प विदेस्वरशास्त्री चिन्ताव पुणे, हे आपल्या कोशामध्ये देतात, ते गरे असत

आपले कार्य सपल्यावर परशुरामाने पादाक्रांत केलेली सर्व भूमि यज्ञामध्ये राख्यप ऋषीला अर्पण केली आणि तो स्वतः पश्चिमेकडे निघाला. जुन्नर (पुणे) जवळील नाणेघाट मार्गाने तो खाली तळकोरणात उतरला अमला पाहिजे. कारण या घाटाच्या तोंडाजवळ दोन तादळे आढळून येतात. ते रेणुना आणि परशुराम यांचे आहेत. या देवीला कोकणदेवी असेही म्हणतात. नाणेघाट हा पार प्राचीन काळी व्यापारी मार्ग होता. इसवीसनापूर्वी अनेक शतके तो अस्तित्वात होता. यिस्तपूर्व सुमारे तिसऱ्या शतकात कृष्णा नदीच्या मुखाजवळ आश्रमस्त्य या नावाचा राजा धरणाकडे येथे राख्य करित होता आणि त्याची राजसत्ता नाणेघाटापर्यंत होती असा पुरावा मिळतो. या ठिकाणी एव आद्य शिलालेख असून त्यामध्ये वरील माहिती मिळते. पुढे विदेही राजाच्या कारकीर्दीमध्ये चौल, कल्याण, सोपारा या शहरातून परदेशादी व्यापार चालत असे. उपरिनिर्दिष्ट शिलालेख अथवा जवळपासची बौद्धलेणी ही मागाहून आलेली असतील.

(पुणे त्रिहहा गॅझेट, पृष्ठ २१२)

परशुराम नाणेघाट मार्गे खाली उतरल्यावर त्याने अपरात प्रातात वसाहत करायलाचे योजिले. याचा उद्देश्य मान असा मिळतो की, परशुरामाने याच मारून सागराला मार्गे हटविले आणि कौमण प्राताची निर्मिती केली ज्याप्रमाणे सागरात द्वातका वसविताना जागेची निर्मिती थीकण्याने केली, त्याप्रमाणे समजाव.

तथा रामस्तु सतुष्टो वरुणं चेदमत्रजीन् ।

जलाधिप महाबाहो कुरुष्यात्र ममाख्यम ॥ (महाष्टि गट)

वरीलप्रमाणे परशुरामाने सागराकडून भूमि मागून घेतली परंतु तिची मर्यादा तिती असली याचा हा उद्देश्य पहा

यैत्रण्या दक्षिणे तु मुनाक्षप्यास्तदधोत्तरे ।

महात्सागरपर्यंतं शूर्पाका व्यनरिधतम् ॥

पुत्रशर्वाण निर्मितं क्षेत्रमर्यादा ।

भगवान परशुरामादरुणा गात्री प्रसिद्ध श्लोक मननीय आहे,
 चत्वारोऽप्रतो वेदान गृह्यत. मशर धनु' ।
 इदं ब्राह्मं इदं क्षात्रं शापादपि शरादपि ॥

अगा त्रिदीचा हा अयतार होता. रेणुका त्रिना ब्रह्मरूपिणी मानतात, काही ठिकाणी त्रिना अगोनिगभया मानतात. तिचा परशुराम हा पुत्र होय व त्याची कार्यव्याप्ति 'मानृदेवो भय ।', 'पितृदेवो भय ।', 'आचार्यदेवो भय ।' यैरे या वेदाक्षेपुसारच ठरली यात भारतीय संस्कृति साठविलेली दिसते. अशी ही माता-पुत्र जोडी अविस्मरणीय झालेली आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या श्रीची कमीतकमी औदशक्तिपीठे मानतात, ती म्हणजे मातापूर-माहुर (रेणुकादेवी), कोन्दापूर (महालक्ष्मी), आरेजोगार्ड (जोगेश्वरी), सप्तशृंगगड (सप्तशृंगी). कोणी पहिली तीन पूर्ण शक्तिपीठे व सप्तशृंगी हे अर्ध शक्तिपीठ मानतात, तर कोणी सप्तशृंगी हे पूर्ण शक्तिपीठ मानून, कोन्दापूर हे अर्धपीठ मानतात हे नमूद करायला हवे.

एकत्रीरा ही महाशक्ति एकनाथांची कुलस्वामिनी होय. एका स्तवनामधे ते 'ते एकरूप एकत्रीरा । प्रसवली शोध परशुधरा ॥' असा उल्लेख करतात श्री गो मा कार्णकर यांनी 'भजननी-भारुड' या नावाचा मद्य प्रसिद्ध केला आहे. त्यामध्ये प्रमाक ३७ वर रेणुकेचे वर्णन आढळते. ते असे—

आई रेणुके मूळमाया सुदरी ।
 नादते तुळजापुरी ॥
 आई कल्होळाची आघोळ करी ।
 गायसुरास जाय झडकरी ग ॥
 आई रेणुके ॥

येथे रेणुकेचे स्थान तुळजापूर दिले आहे, पण ते गेरे नव्हे त्या ठिकाणी तुळजाभवानी अथवा अष्टभुजा देवी आहे. मग त्यांनी 'नादते तुळजापुरी' असे का म्हणावे ते समजत नाही

रा मु श्री माटे आपल्या 'महाराष्ट्रातील देवळे' या मधात म्हणतात की, परशुरामाने पश्चिम त्रिनाचावर आर्यांची बसाहत वसविली आणि ती खाली मल्लनार-नेरळपर्यंत वाढविली कारण आजही मल्लनारमध्ये 'परशुराम शक' चानू आहे. कोणी म्हणतात की, हे आर्य त्याने उत्तर भारतामधून आणले तर काहींचे ठाम मत आहे की, हे आर्य त्याने पर्शियामधून आणले असावेत परशुरामाचा 'परशु' आणि 'पर्शिया' प्रदेश याच्यातील नामसादृशांमुळे ते दोन

शब्द परस्परसंबंधी आहेत असे त्यांना वाटते. परंतु त्यांनी केलेल्या परशुरामाच्या चरित्रवर्णनात रेणुराजा अपवा माहुरक्षेत्र याचा सरघ मात्र कोठेच आढळत नाही.

महानुभव पयात चक्रधराला पार महत्त्वाचे स्थान आहे. त स्वतःला सात्त्विकी म्हणविताना आणि त्याच्या पूजनात जे श्रीचक्र आहे, त्याचा मध्यबिंदु ते माहुर हे क्षेत्र मानतात. येथे रेणुकादेवीसमोर श्रीयज्ञाची आकृति आहे, ती याच कारणामुळे असावी. हा पय दत्तात्रयाचा उपासक अष्टव्याने हेच क्षेत्र तो पवित्र मानतो आणि दत्तात्रयाचे मूळपीठ याच ठिकाणी आहे अशी त्याची भावना आहे. त्याच्या पोधीपुराणानून या देवतेचा उल्लेख आढळतो. पण तो पार्वती या नावाने.

रेणुकेची मंदिरे मारतामध्ये अनेक क्षेत्री आढळतील आणि देवीची स्वरूपेही सर्वत्र सारखीच असणार नाहीत कारण शिल्पकार हा प्रत्येक वेळी मूर्तीचे निदान पाळतोच असे नाही. आपली स्वतःची कलात्मक दृष्टि आणि मूर्ति स्थापन करणाऱ्याच्या कल्पना या दोहोंची सांगड घालून तो मूर्ति बनवित असतो. त्यामुळे इतर ठिकाणी जरी क्वचित वेगळी स्वरूपे आढळली तरी मूळ स्वरूप माहुर येथीलच मानतात

पेडुवेडु (उत्तर अर्काट) हे गाव वेलोरपासून जवळच आहे. त्याला पूर्वी कुडळीपूर असे म्हणत. मुमारे चाळीस पन्नास वर्षांपूर्वी या ठिकाणी उत्खनन झाले. त्या उत्खननामध्ये रेणुकेचे एक मंदिर आढळून आले आहे. त्यातील माहितीवरून आणि इतर दत्तत्रयाच्या आधारे श्री. टी. नरसम्मा यानी 'रेणुकादेवी चरितम्' या नावाचा तामीळ भाषेत एक ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. (तसेच त्या उत्खननामध्ये एक ताम्रपट असून त्यावर 'विष्णूचे मंदिर फसे बाधावे ?' याशब्दांची सर्व माहिती आहे. तो ताम्रपट दुसरा नदीवर्मा या नेळेचा म्हणजे सन ४२० ते ४२५ या काळाचा असा असे वाटते.)

(ब्रह्मविद्या मासिक, अड्यार, मे १९६२.)

श्री. टी. नरसम्मा यांच्या 'रेणुकादेवी चरितम्' या ग्रंथाचा सारांश खालीलप्रमाणे.

प्राचीन काळी कान्यकुब्ज शहरी रेणुधर्मा या नावाचा राजा झाला [जुप्रतीसाठी त्याने पुत्रकामेष्टि यज्ञ केला परंतु पुत्र होण्याऐवजी त्याचा त्याम झाला आणि त्या मुलीचे नाव रेणुका असे ठेवण्या उपवर झाल्यावर ती स्वतःच जापल्या वरसुशोधनार्थ निघाली आपल्याधरोवर तिने प्रधानाची मुलगी चामुडा दिला घेतले आणि संरक्षणार्थ बाही निवडक ठेनिकही शरीर घेतले. अनेक राजे आणि राजपुत्र यांचे निरीक्षण करता करता

ते सर्वजण दक्षिणेला पेहुवेट येथे असलेल्या जमदग्नीच्या आश्रमापावेतो आले. ऋषींच्या आश्रमात स्त्रियांना प्रवेश करण्यास बंदी असल्यामुळे जमदग्नीच्या शिष्यांनी तिला आत प्रवेश करण्यास मनाई केली, परंतु रेणुका आणि चामुंडा या दोघीही सशस्त्र असल्याने त्या शिष्यांचा काही उपाय चालेना, तेव्हा निरुपाय म्हणून त्यांनी आपल्या गुरूला हा सर्व वृत्तान्त निवेदन केल्यावर ऋषींनी मन घाहून थोडेसे उदक आपल्या शिष्याजवळ दिले आणि ते त्या स्त्रियांच्या अगावर फेकण्यास सांगितले. शिष्यांनी तसे केल्यावर त्या सर्वांची शस्त्रीच क्षीण झाली आणि ऋषींचा प्रभाव रेणुनेसह सर्वांना वळून चुकला. तरीही रेणुनेने जमदग्नींना भेटण्यानामत उत्कठा प्रदर्शित केल्यावर ऋषींनी आपल्या ज्ञानचक्षूद्वारे सर्व सत्य परिस्थिती जाणली आणि शिष्यांना तिला आत सोडण्यास सांगितले. दोघाची भेट होताच दोघेही परस्परावर अनुरक्त झाली आणि त्यांनी मनोमन एन्मेनाना वरिले. पुढे रेणुनेने वडिलाना आपली पसती कळविल्यावर त्याने त्या दोघांचा विवाह लावून दिला. प्रभु रामचंद्रानी लंकेकडे जाताना या स्थानाला भेट दिली होती असे म्हणतात. दक्षिणेत या पीठस्थानाला अतिशय महत्त्व आहे.

होसपेटपासून तीन मैल अंतरावर तुंगभद्रा नदीच्या किनारी व्याघ्रेश्वरी देवीचे एक स्थान आहे. परंतु नावावरून पसगत होण्याचे काहीच कारण नाही. येथील स्थानाचे महत्त्व असे की, नदीच्या एका किनारी देवीच्या मुरजवऱ्याची पूजा होते, तर दुसऱ्या बाजूला तिच्या घडाची पूजा होते. याचा अर्थ रेणुकेचे मस्तक एका बाजूला तर धड दुसऱ्या बाजूला असा होतो या देवीला कोणी परशुराममाता असे म्हणतात, तर दुसरे कोणी रामचंडेश्वरी असेही म्हणतात. परशुरामाने मातेचे मस्तक तोडल्यावर तिच्या शरीराचे मस्तक आणि धड असे जे दोन भाग झाले त्याचे हे स्मृतिचिन्ह मानावे लागेल. वैशाख शुद्ध पंचमी या दिवशी या ठिकाणी वार्षिक यात्रा भरते.

(कल्याण त्रेनक १९५७, पृष्ठ ३०८)

सौदत्ती (कर्नाटक) या ठिकाणी यलम्मा देवीचे मंदिर आहे. तिचे सर्व वर्णन रेणुमला लागू पडते इतकेच नव्हे तर रेणुका पाणी जाणव्यास गेली आणि चिप्रस्थ गंधर्वांच्या कामळीला पाहून तिचे मन विचलित झाले, ते यान् ठिकाणी असे मानतात

(यलम्मा परा)

१ टीप—सप्तशतीप्रथामध्ये चंड देव्यापरोपर कौशिकीदेवी लडत असताना तिच्या मदतीला ब्रह्मशक्ती आली. शत्रूंचा पराजय करण्यासाठी तिने आपल्या कमंडलूमधील जलाचा उर्पाय सैन्यावर करताच ते सर्व येशुद्ध पडले, असा उल्लेख आहे.

त्रिमन्याजवळ ददाह या गागाजवळ रेणुनातीर्थ आहे तसेच जवळच परशुराम ताल या नावाचे स्थान आहे. रेणुका या नावाचा एक ओढाही जवळून वाहत आहे. या ठिकाणी रेणुका परशुराम याची मदिरे आहेत. इतकेच नव्हे तर हा कथामाग पूर्ण व्हावा म्हणूनच की काय जवळच्याच एका पर्वताने नाव जमदग्निपर्वत असे ठेवले आहे. तेथील लोकांची अशी भावना आहे की रेणुकेचे चरित्र याच ठिकाणी घडले. (कल्याण क्षेत्रअंक १९७७, पृष्ठ ६८)

डाका (पूर्व पाकिस्तान) पासून १८ मैलावर नारायणगज आणि तेथून पाच मैलावर, ब्रह्मपुत्रा नदीच्या किनारी 'नागलखंड' नावाचे क्षेत्र आहे. या शब्दाचा अर्थ असा की, 'नागर नृमीत रुनून रसेली जागा' येथील कथा अशी की, परशुरामाने मातेचा वध केल्यावर, तो परशु हातालाच चिवटून रसला मातृहत्या व ब्रह्महत्या या पातकानी भारावलेला परशुराम, दुसऱ्या हातात नागर धरून हिमालयाकडे, पापनिवारणार्थ चालला असता, वाटेत आकाशपायी झाली की, 'या परशुरामा, तू जखान नागर चालवीत पुढे पुढे जा आणि ज्या ठिकाणी तो भूमीमध्ये रुनून रसेल, त्या ठिकाणी तू वास्तव्य करून जपनाय कर, म्हणजे पापनिवृत्ति होऊन मंग शांति मिळेल.' याप्रमाणे चालत असता चैत्र व. ८ गेत्री तो या शेत्री आला असता त्याचा नागर रूड झाला, म्हणून त्याने तेथेच वास्तव्य केले या दिग्मत्ती स्मृति म्हणून, या शेत्री या दिनी स्नानासाठी मोठी बावा भरत असते

सरोवरात रूपांतर झाले. 'पुत्रां परससे गला वटावर वह सरोवरने रूपमे परिणत हो गई.' (धुमफड स्वामी, ले. राहुल साकृत्यायन, पृ. ५४)

परशुरामचरित्र वसे सूत्रवद् आढळत नाही, याचा हा आणखी एक पुरावा होय. मातेच्या मृत्यूनंतर तो कौण्णात गेला, केरळ प्राची गेला, मग वरील ठिकाणी केव्हा गेला व कौण्णत्या स्थितीत गेला याचा सुलभ उलगडा होत नाही, असे म्हणावेसे वाटते.

याच देवतेचे एक लहान स्वरूप औरंगाबाद-जालना मोटारमार्गावर सुमारे २० मैल अंतरावर असणाऱ्या गोलक्या गावी डोंगरावर आहे. ते एका विशेष अर्थाने प्रसिद्ध असल्याने येथे देत आहे. सोळाव्या शतकामध्ये विठा रेणुकानदन नावाचा एक संत या गावी होऊन गेला. त्याचा जन्म अकोळनेर (जिल्हा अहमदनगर) गावी ऱडवे बुळामध्ये झाला. वडिलाचे नाव मनोहरपत. हे कुलकर्णीपण करून उपजीविका करीत असत, त्याच्या घरात रेणुकादेवीची उपासना चालू होती. अर्थातच मुलाचा ओढा लहानपणीच या देवतेच्या उपासनेकडे लागला. ही त्याची निष्ठा पाहून एके दिवशी दृष्टाताने त्याला देवीने आदेश दिला की, 'तू माझे दर्शनाला माहुर येथे ये.' वडील जाण्यास परवानगी देईनात तेव्हा यात्रिकांच्या मेळ्यानारोबर अनुचेविना तो पळून गेला. इतकी त्याला देवीच्या दर्शनाची आतंरिक ओढ लागलेली होती. मजल दरमजल करीत यात्रिकरू गोल्ट गावी आले असता विठूला त्याच्या मामानी ओळखले आणि आपल्याच घरी ठेवून घेतले. पुन्हा तो निराश झाला. या वेळी त्याचे वय फक्त १४ वर्षांचे होते.

मामाच्या घरी इतर काही काम नसल्याने, त्याला गुरे चारण्याचे गुराख्याचे काम देण्यात आले. इतर गुराख्याबरोबर जनावरे घेऊन तो रानात जाई. एके दिवशी गुराचे मागे जात असता टेकडीवर त्याला रेणुका देवीचे मंदिर दिसताने अत्यानंद झाला. मूळ ठिकाणी नाही. तरी या ठिकाणी देवीचे दर्शन झाल्यानेहून त्याला समाधान वाटले. त्याने याच मूर्तीची सेवा करण्याचे ठरविले. दररोज गुरे रानात आणल्यावर तेथून दोन मैल अंतरावर असलेल्या देवमुनीश्वर तलावा-मध्ये स्नान करी आणि घागरमर पाणी घेऊन येऊन देवीची मनोमाने पूजा करी. ही त्याची सेवा चालली असता त्याला पुन्हा दृष्टात झाला की, 'मी यथेच आहे. सेवा चानू ठेव, माहुरला जाण्याची जरूरी नाही.'

पूजेचा नित्यक्रम चानू असता देवीने त्याची परीक्षा पाहण्याचे ठरविले एके वेळी हा पाण्याची पागर मरून घेऊन आला असता, एक वृद्ध मांगीण देवीच्या प्रवेदाद्वारी बसलेली दिसली. तृपाळात असल्याने तिने पाणी पिण्यास मागितले. विनित भावाने विठूने तिला पाणी पाजले. नंतर पुन्हा तलावावर

गोला, घागर भरून आणली आणि देवीचे पूजन केले. असे जेव्हा अनेक वेळा घडू लागले, तेव्हा शेवटी तो म्हणाला, 'आई, का माझी परीक्षा पाहते आहेस, तुझे पाषाणमूर्तांघर अभियेक करण्यापेक्षा तुला प्रत्यक्ष पाणी पिण्यास देण्यास मला वष्ट मुळीच पडत नाहीत, तर परमोच्च आनंद मला मिळत आहे. कारण आई, तू पाषाणाची खोळ टाकून साक्षात् मजपुढे उभी राहून नित्य दर्शन देत आहेस आणि मातेला पाणी पाजण्याचा आनंद मला उपभोगू देत आहेस.' हे त्याचे मापण ऐकून विठ्ठलाकडे प्रसन्न मुद्रेने कृपाकटाक्ष टाकून ती मांगीण तेथेच अटव्य झाली.

असेच एकदा दरवाज्यावर व्याघ्ररूपाने देवता बसली होती. पण विठ्ठल मनात किंचित् शका न धरता मदिरात गेला. लगेच ते व्याघ्ररूप गुप्त झाले आणि आसनावर देवी स्थानापन्न झाली. देवीच्या परीक्षेत भक्त पारखून निघाल्यावर देवता प्रसन्न न झाली तरच आश्चर्य. त्याच दिवशी देवीने आपले सगुणस्वरूप प्रकट केले, विठ्ठला आपल्या माडीवर घेतले आणि स्तनपान देऊन तृप्त केले. त्या दिवसापासून तो अत्यानंदात राहू लागला आणि आपले नात्रापुढे रेणुकानदन ही निरुदावली जोडली. असा हा देवी आणि भक्ताचा गोड मधूर इतिहास आहे. देवाला मनोभावे सर्वस्व अर्पण केल्याशिवाय तो भक्ताला पूर्णपणे आपला म्हणणार नाही, हाच रोध या कथेतून घ्यावयाचा.

(रा. चिं. डेरे प्रसाद, जानेवारी १९६५).

भगवान परशुरामाच्या चरित्रातील काही भाग बनाला खटकतो असे वर म्हटलेलेच आहे. विशेषतः रेणुकेचे मन गधर्वाची जलक्रीडा पाहून विचलित होणे आणि त्यामुळे पतीने तिचे मस्तक तोडण्याची आज्ञा पुत्रांना घावी ही कृति आर्यवृत्तीला पोषक वाटत नाही. आर्य म्हणजे उदारवृत्तीचे, आत्मार्पणा आत्मसात करू निघालेले. आपला जन्म भारतामध्ये बसविण्याचा महान प्रयत्न करित असताना आपल्या सतीबद्दल अशी शका जमदग्नीना का यावी व आनी तरी ती रास्त होती का ? हा प्रश्न मन गभीर बनवीत असे. त्याचे घोडेसे उत्तर रा. बनयानाला मुनशी यांनी सन १९६६ साली प्रकाशित केलेल्या 'भगवान परशुराम' या मध्यामध्ये पाहावयास मिळाले, यास्तव सारांश देणे देणे अप्रस्तुत होणार नाही. (याच उदभांत परशुराम चरित्र, ले. श्री. म. माटे पहा).

आर्यांची प्रथम यस्ती सरस्वती नदीच्या काठी सप्तसिंधूमध्ये होती भृगु व दैह्य कुळातील वने पुरुष त्याची दक्षिणेकडे सरकले आणि मदिभूत आर्यांनी नर्मदा किनारी नगरी बसविनी, तीच माहिष्मती होय या भागाला अन्वपदेश म्हणत आणि त्याच्या चतुःसीमा उत्तरेस चर्मण्यवती नदी, दक्षिणेस नर्मदा नदी

व पश्चिमेस समुद्र होता आनंत म्हणजे गुजराथ काठेवाड भागाला नाव होते, तेथे यादव व शार्पंत वग होते महिष्मताचा नातू सह्यायुजुन पार प्रवळ होता आणि त्याने परशुरामाला लहानपणी त्रापाकडून जाणून यादव घराण्याकडे ठेवले होते परशुरामाचे वाळपण व यौवनायस्था याचा इतिहास देताना रा मुनशी म्हणतात की, या काळात त्याने यादव व शार्पंत यामध्ये पार जायति पेली आणि सह्यायुजाचे जुलमाचा प्रतिहार करण्यास सिद्ध पेले तसेच त्याने नागवदीय आणि अशोर वाना राखाचे शिक्षण देऊन विद्यादान करून आर्धमर्चि धडे देऊन जात्मसात करून घेतले आर्यांच्या प्रसरण कालीचा हा इतिहास कादवरी रूपाने अत्यंत मार्मिकपणे त्यानी रंगविलेला आहे

परशुराम जेव्हा पित्याची भेट घेण्यास सरस्वतीकाठी परत गेला, तेव्हा पिताजी अत्यंत म्लान उदर करून आश्रमात एकरेच होते गधर्वांची सेवा करण्यास रेणुना गेल्याने, ती श्रीधमापायूरा -युत झाली, ती बघाई होय, असे ते म्हणाले परशुरामाला त्यानी सांगिते की, उत्तरेकडे ती गधर्वाची सेवा करीत आहे तिचा बध कराया परशुरामाने आश्रम सोडला आणि मातेचा शोध घेत घट उत्तरकडे गेला माता पुत्राची भेट झाली आणि सत्र त्रीशुनी -किगत त्याने समतून घेतली प्रत्यक्ष मातचे म्हणणे असे की, एकदा काही कारणाने त्या प्राती साय उद्वरली आणि अनेक गधव घराणी त्या साथीला उळी पळी कोणाचे हात गेले, कोणाचे पाय गेले, गरिरे दुबल झाली आणि स्वतःचे देहधर्म करण्यास निरूपयोगी झाली ही स्थिति तिने पाहिल्यावर आर्यांचे सेवाव्रत तिने प्रत्यक्ष आचरणात आणून सर्वांची मनोमाये ती सेवा करीत असे अग साफसुफ करणे, भोजन देणे, इ० रामे ती करीत असे ही सेवा करीत असतानाही अनेक गधर्व मृत्युमुखी पडले व पंचवीस तीस उरले आहेत दगणसेना हीच परमोच्च सेना असल्याने त्याना सोडून ती पतीकडे जाण्यास तयार होईना परशुरामाने मातेचा मातृमाध पाहिला, तिच्या शुद्धवर्तनानेहल त्याची पूर्ण रानी झाली, पण दगण गधर्वांची घोर मार्गानून दूर सारल्याविना ही परत येणार नाही अशी त्याची मनोमन रात्री शापी यासाठी मातेच्या नकळत एका रात्री दगण गधर्वांना यमसदनाला पाठविले आणि त्याच्या यमयातनानून त्याची मुक्तता केली रेणुकेने मुलाला गूप दोष दिला, तेव्हा आपल्या कृत्वाचे मर्म त्याने मातेला समजावून सांगितले

वडिलांच्या आश्रमाकडे येत असता वाटेत वसिष्ठ ऋषींची भेट झाली आणि सर्व हनीगत समजल्यावर रेणुकेच्या आदरणीय यतशुकीनेहल तिचे कौतुक केले आश्रमी परत आल्यावर सय परिस्यिति परशुरामाने पित्याला कथन केली आणि माता निर्दोषी असल्याचे परोपरीने सांगिते वसिष्ठ ऋषांनीही मागव रामाला साथ दिली आणि नमदग्नीचे मन उळरिण्याना प्रयत्न केला पारपारिक

विचागच्या त्या वृद्धाचे जेव्हा समाधान होईना आणि आपली आज्ञा मुलाने अमलात आणलीच पाहिजे, असा हेका त्यानी धरला तेव्हा परशुराम विनम्रपणे म्हणाला, 'पित्याची आज्ञा म्हणूनच मी मातेचा वध करीन. पण त्यासोवर आपलाही शिरच्छेद करून घेऊन मातेसोवर तिच्या लोकांला जाईन, पितृलोकांला जाणार नाही. बापाची चार मुलांनी अयज्ञा केल्यावर, त्याचे कर्तव्य होते की, आश्रम सोडून प्रत्यक्ष परिस्थितीचे अवलोकन करायलाच, पण आपण ते केले नाही आणि आपलाच हेका धरून बसला बसिष्ठ्याचे समाधान झाले पण पित्याचे होत नाही, हे खरोखर आश्चर्य होय.' ही वाक्ये पित्याच्या यर्मी झोपली, परशुरामाचे नेत्र नोधाने लाल झाले आणि तो पुढे म्हणाला, 'अज्ञातारख्या सतीला आपण कुलटा टरविलीत. गधर्वाची सेवा करीत असताना जगत् तिने उज्वल केले आणि आर्योंच्या सेवाधर्म सर्वांना शिकविला हे आपण पाहिले नाही. आर्यधर्माचा प्राण जाणून तिच्या सेवाधर्मात ओळखू शकला नाही.'

याप्रमाणे गर्जना करून परशुरामाने आपला परतू उचलून मातेच्या गिरावर घाव घालणार, इतक्यात जमदग्नि पुंठ सरकले आणि थरथरत्या हातांनी त्यांनी परशू धरला. मनाच्या कळवळ्याने पत्नीला म्हणाले, 'रेणुके, अत्रे, मी तुला वध करायला सज्ज झालो, पण परशुरामानेच आपल्या उज्वल सामर्थ्याने तुला जिपत केले आहे राम, तो परशू फेकून दे, मी माझी आज्ञा परत घेतो' रेणुकेचे नेत्र ओले झाले. गळा दाटून आला. पतीने आपली आज्ञा परत घेतली या आश्चर्यकारक वागणुकीमुळे तिच्या मुखातून एकही शब्द उमटताना पिनालाच ती पतीचे चरणी नतमस्तक झाली वृद्ध ऋषीनेही तिला धर उचलून घेऊन हृदयाला भिडविले. बसिष्ठाने तिला आशीर्वाद दिला की, 'या तुझ्या सेवान्तातून हल कळीसुगात तुझी मदिरे उभारली जातील आणि पूजन केले जाईल.'

याचा सरास असा की, पुराणकारांनी रेणुकेचे चित्र एक वाजूने रंगविले तर त्याची उलट वाजू रा मुनशाजींनी दाखविली आहे आर्योंच्या श्रेष्ठ तत्वाचा यामध्ये उत्तम आभिप्रेकार दाखविलेला आहे. पण हा सर्व प्रकार सरस्वती नदीच्या परिसरात झाला आहे. मातापूर व कर्नाटकाभागी नव्हे.

एकवीरा देवीचे चरित्र पाहताना आपणास दिसून येईल की, रेणुका देवीची अनेक ठिकाणी मदिरे आहेत अमरावती येथेही अबाभवानी मदिराच्या वाजूला जो ओढा वाहतो त्याच्या दुसऱ्या वाजूला या देवीचे विख्यात स्थान आहे.

वरील विस्तृत विवेचनानामून वाचकांच्या ध्यानी येईल की, प्रारंभी म्हटल्याप्रमाणे या देवीचे चरित्र म्हणजे एक गूढ वसे आहे. कारण तिच्या

जन्मकथेमध्ये, कार्यक्षेत्रामध्ये एकसूत्रीपणा कसा तो आढळत नाहीच. परंतु ते काहीही असो. साप्रत या देवीचे अनेक भक्त आहेत. अनेक घराण्याची ती कुलस्वामीनी आहे. महाराष्ट्रात जशी तिच्यावर भाविकाची भक्ता आहे तशीच ती दक्षिणेकडेही आहे. आपणही तितक्याच भक्तेने आणि भाक्तिभावाने या देवतेला वंदन करू या.

मुजंगप्रयात

चला शक्तिपीठासि मातापुराला ।
 वदे कोणि हो माहुराही तयाला ॥
 विदभौतरी दक्षिणेला रहाते ।
 त्रिकोणांत जोगाई तुळजापुरातें ॥ १ ॥

रसना

आख्यायिका मुखाची ती रेणुके तुझी ग ।
 समजे मला जशी ती, मी ही तशी वदे ग ॥
 सहस्राजुंने ही केला तो घातकाचि ह्या ।
 जमदग्नि मारिलेला जखमी करून खीला ॥
 त्या नर्मदातटीच्या सोढोनि आश्रमाला ।
 जमदग्निपुत्र वीर वेगेंधि तो निघाला ॥
 पितृफलेवराला घालोनि पीटिकेला ।
 यसवीत वृद्ध दुःखी माता दुज्या फडेल ॥
 दहनास शुद्ध भूमी शोधित परशुराम ।
 येई प्रमात्र मानें माहुरक्षेत्रीं जाण ॥
 आकाशवाणी रूपें आह्वाधि दत्त देई ।
 ही शुद्ध भूमी पाही दे मद्रती पित्याही ॥ २ ॥

शार्दूलविक्रितीत

अग्नीला निलगाविण्या परि अग्नि रामासि माता वदे ।
 अग्नीला निलगावितां त्यरिताचि राहूं नको, धांय ये ॥
 माणुसोस्तय तो सुपुत्र जगिही मला मग योजनं ।
 धर्मशून्य घरायया पन्न तो होप्रामि ये पाईनं ॥ ३ ॥

वसंततिलका

दत्तात्रयेचि स्वमुखे विधी धोलियेला ।
 रोधूं शके न परि अंतरिचा उमाव्या ॥
 आई म्हणोनि मग हंबरडाचि फोडी ।
 अर्थेचि रूप अधुरे, प्रकटे तदाही ॥ ४ ॥

पंचचामर

माहुरासि मुख्य मंदिरी तुम्हीं शिरा जरी ।
 भव्यमुख रेणुका दिसे कशी पहा तरी ॥
 नाक-कान-नेत्र-ओठ जाड भव्य गोभती ।
 सहस्रपान तांबुली विडे मुखांत मायती ॥
 सप्तशृंगी, तूळजासहित, महालक्ष्मी ।
 सांबलिंगरूप जमदग्निचा पिता मुनी ॥
 परशुराम, कालिका, त्रिमूर्ति दत्त तो पहा ।
 रेणुका, त्रिपूर-सुंदरी सखीसर्वे पहा ॥ ५ ॥

कामदा

देवी रेणुके मूर्ति साजिरी । पुत्र स्थापितो माहुरा पुरी ॥
 दान मेदिनी अर्पि ब्राह्मणा । लोटि सागरा स्थापि कोंकणा ॥ ६ ॥

मंदारमाला

कान्यकुब्जापुरी, रेणुधर्मा करी राज्य दुःखी परी, नाहि संतान ते ।
 तारायया कूळ, आराधितो मूळ, नंदिवरा मूळ वंशास दे ।
 शंभु संतोपता, देतसे कन्यका, ठेविले रेणुका नाम ह्या वालिकां ।
 येतां विवाहास शोध वरां जाय ती घेऊन आपुल्या सैनिकां ॥ ७ ॥
 राजे तसे राजपुत्रांदिकें देखिले वालिके कोणि ये ना मना ।
 मेनेसर्वे चालतां दक्षिणे पेटुवेहुचिया पातळी आश्रमा ॥
 शिष्यायुता जमदग्निपिता युद्धपारंगता जिंकी देवी रणां ।
 योगीश्वरा, तूचि योग्या वरा, मृग्न बांधा वरां, लग्नपति म्हणा ॥ ८ ॥

ऐका कथा, चिन्नगंवर्ध यूथा, क्षणिं देप्रितां तीं विचले मनीं ।
 योगी सदा ध्यानमग्नीं तदां, पाप जाणीवतां, क्रोध ये मन्मनीं ॥
 आज्ञांकिता पुत्र तोडी शिवा, मागुताही वरा, शीर जोडी धडा ।
 माही न ते दुःख, जाळीत तो देह अंगावरी फोट्ट देति पिष्टा ॥ ९ ॥

वमंततिलक

क्रोधामुटे परशुराम मनीं अशांत ।
 जोडी धडास दुमरे शिर मंत्रमेंच ॥
 माता न साहि पारि जाळीत देह तापें ।
 फोडि अशुद्ध शरीरां दिसतां दुज्याचे ॥१०॥
 फोडास देवि वदती मग लोक सारे ।
 ती रेणुका स्तचिति रोग करो वरा रे ॥
 नादे सु-भंदिरीं स्थळीं अजि रेणुका ही ।
 वंदीत देवि बहु थोर पतिव्रता ही ॥११॥

(११) लुभिनी

मायावती आणि लुभिनी या गौतमबुद्धाच्या माता होत. त्यांच्या मरणोत्तर बुद्धाने त्यांची पूजा करण्यास सुरवात केली आणि त्यांना मूर्त स्वरूप दिले. कपिलवस्तु ही बुद्धाची जन्मभूमी यासाठी त्यांची मदिरे तेथे बांधलेली होती. परंतु कालौघात या मूर्तीची जागा जाता रूभिनी देवीने घेतली आहे.

गौतमबुद्धाचा जन्म ख्रिस्तपूर्व ५६० मध्ये झाला जसे म्हणतात. सध्या ज्याला आपण दक्षिण नेपाळ म्हणतो तेथील तराईचा धनदाट भाग आणि उत्तर प्रदेशाच्या वस्ती जिल्ह्याच्या उत्तरसीमेवरील भाग जेथे जोडला जातो तेथे हे स्थान आहे.

या कपिलवस्तु शहराला आता तिलौरा कोट असे म्हणतात. या गावाला साक्षात् कोट आजही दिसत आहे. या ठिकाणी सन १८९६ साली आणि नंतर उत्खनन झाले. त्या वेळी जसे दिसून आले की, बाणगणेच्या पूर्व बाजूला एक शहर घसलेले होते. परंतु के-हा तरी झालाच्या उदरात ते गडप झाले असारे. त्या ठिकाणी तावड्या रगान्नी चिकणमातीची भाडी, मानवाच्या व पशूच्या मूर्ति आढळून आल्या आहेत. (लोकासत्ता, मुंबई, दिनांक १०-६-६२).

त्या उत्पन्ननामध्ये एक अशोकस्तंभ सापडला आहे. त्यावरील शिलालेख जवळच असून 'शाक्यमुनी या ठिकाणी जन्मले' असा मजकूर त्यावर आहे. ज्या वेळी अशोक राजाने त्या घेनाला भेट दिली त्या वेळी त्याने गाव-सान्याचा आठवा हिस्सा लुंधिनी देवीच्या रत्नांसाठी दाना असा आदेश दिलेला होता. हा शिलालेख पालीभाषेत असून त्यावर लुंधिनी आणि मावावती यांच्या मूर्तीही कोदलेल्या होत्या. (ज्ञानकोश ३, पृष्ठ १३६).

महापीरनिम्बानसूता (५-१६-२२) प्रमाणे भारतामध्ये पवित्र बुद्धक्षेत्र म्हणून कपिलवस्तु, कुसीनगर, बुद्धगया आणि बनारस या चार स्थानांचा उल्लेख केला जातो. परंतु यापैकी कुसीनगर हे बुद्धाचे निर्वाणस्थान असल्याने ते जास्त महत्त्वाचे मानले जाते. जिनी प्रघासी फा-हिनान ह्युएनत्साँग यांच्या प्रघासी वृत्तामध्ये ही नावे आढळतात. (जेम्स बर्गकोश ८, पृष्ठ १९६).

उपद्रवघ्ना

जाणा तिल्लौराचि कपीळवस्तू ।
तराई नि गोरखपूरी वास्तू ॥
बुद्धाप्रती मानीत जन्म-भू ही ।
बंदा इथे लुंधिनी देवता ही ॥ ? ॥

(१२) सतीचे देवालय

भारतामध्ये सतीची अनेक मंदिरे आढळून येतात. केशोरई-पाटण (बुंदी संस्थान) येथे सतीचे देवालय आहे. सतीची दोन मंदिरे चंनन नदीच्या काठी आहेत. त्यापैकी एका मंदिरात सन ३५ आणि सन ६२ सालचे शिलालेख आहेत.

रतनपूर (जिलासपूर) या गावी सतीचे एक मंदिर आहे. राजा लक्ष्मणसहाय यांच्या गण्या सन १६४० साली, ब्राह्मणांच्या अत्याचाराला फटाकून पतीररोधर सती गेल्या, त्याची ही स्मृति आहे. असे सांगतात फी, ह्यहय यशीय दुसरा रतनदेव याने ते गाव बसविले. या ठिकाणी प्राचीन शिब्य पार होते. परंतु आता त्यापैकी बरेचछे नष्ट होत आलेले आहे. या क्षेत्री एक महामायेचे मंदिरही आहे. या ठिकाणी रतनदेवाला देवीचा साक्षात्कार झाला. बंद असलेल्या मंदिरात आढळलेल्या देवतांच्या लीला त्याने रोजारच्या बटाच्या

शाश्वर वयन चोरुन पाहिल्या आणि देवतेने महत्त्व गाढो म्हणून तिने मंदिरही बांधले. या ठिकाणी अंदाजे ३०० जुन्यापुराण्या तलाशांच्या स्मृति दिग्गतां.

(विनासपूर जिन्हा गॅरोर, पृष्ठ २८९)

रतीन मंदिराशिवाय अनेक ठिकाणी सतीची स्मृतिचिन्हे दृग्मानर होतात. मध्यप्रदेशातील जोधपूर राजशाह्याच्या दर्शनी भागात सती गेलेल्या तीस स्त्रियांची हस्तचित्रे दिलेली आहेत व काही उरलेले चौरोन मोसळे टेरले आहेत. प्रस्तुत पधलेराकाने नूळ गात ताहाने हे होय. हे गात ताडुका राजापूर व जिन्हा ग्लागिरी येथे आहे. बाल्पणी गावातील एका ठिकाणाला 'सतीचा अमा' म्हणत, असे जाटयते. रागण न्या ठिकाणी वराण्यातील परंजापैनी कोणी पतिव्रता सती गेली होती.

भारतामध्ये सतीची संध्या पुरातन आहे पाटणांचा पिता पडुराना मरण पावल्यावर त्याच्या पाठोपाठ त्याची पत्नी माद्री ही सती गेली. श्रीकृष्णाच्या निर्वाणसमयी त्याच्या चार स्त्रिया त्याच्यारोबर सती गेल्या. या व अशा उदाहरणांवरून सर्वसाधारण जनतेत असा समज उत्पन्न होतो की, सतीची रूढि ही शास्त्राने मानलेली आहे, शास्त्रप्रणीत आहे परंतु मुक्त हे ग्यरे नाही.

ऋग्वेदामध्ये सतीचा उल्लेख आहे,

उदीर्ष्व नार्यभि जीवलोक गतामुमेतमुप नोप ण्हि ।

हस्तग्राभस्य दिधिपोन्तचेद्रं पत्युर्जेनित्वमभि स वभुध ॥

(ऋग्वेद १०-१८-८)

जरील ऋचेचा अर्थ असा ' हे स्त्रिये, तू मृत पतीच्या समीप दायन केले आहेस, तर हा जिवन लोकाचा समुदाय पाहून प्रेताजन्मून ऊठ आणि इकडे ये. तसेच पुनर्निवाह करू इच्छिणाऱ्या व पाणिग्रहण करणाऱ्या या पतीच्या उधूच्या भार्यात्वाप्रत मुख्यत्वेनच तयार हो.

अथर्ववेदातील (१८-३-१) ऋचा म्हणते, ' पति परलोकांनिवासी णान्यावर त्याच्यासह सहगमन करणे हे जरी सौभाग्यवर्तीचे कर्तव्य असले तरी मृत पतीच्या चित्तेपर्यंत गेले तरी त्या कर्तव्यातून मुक्त होता येते म्हणून हे स्त्रिये, तू ऊठ. इकडे ये आणि जो तुझा हात आपल्या हातात घेण्यास तयार जाणे, त्याची पत्नी ही, ' ऋग्वेदाचाच सारांश अथर्ववेदात लिहतो

या वेदऋचाचे तात्पर्य एवढेच की, ती पति मृत झाल्यावर त्याच्या पत्नीने त्याच्या चित्तेपर्यंत जाणे आणि परत येऊन आपल्या दिरावरोवर विवाह करून पुन्हा संसारसुख भोगावे.

पुढे वैदिक ब्राह्मणांनी आपल्या स्वहितासाठी आणि विधवांचा मालमत्तेचा अपहार करण्यासाठी म्हणून बसलेल्या आग्नेष्टानी एकमेकांशी संगनमत करून ऋचेतील शब्दांमध्ये किंचित फरक केला कारण यथे वैदिक ब्राह्मणांनी 'आरोहन्तु जनयो योनिमध्ये' (१-७-२६-३) म्हणजे 'आपल्या आसनावर (चितेवर) चढून बसोत' या सूत्राऐवजी 'जारोहन्तु जनयो योनिमध्ये' असा बदल करून विधवांना सती जाण्यास भाग पाडले. आनदीमार्ईने जसा 'ध' चा 'मा' केला, तद्वत् या आपल्या आपमतल्नी ब्राह्मणांनी 'धे' चा 'धै' केला

वेदवाली आणि पौराणिक काळी ब्राह्मण वर्गांचा दरारा चढूकडे असल्याने त्यांनी केलेल्या या विरवाभिरवीरहल शोणी प्र देगील कायला नाही याचे कारण असेही जगू शकेल की, त्या काळी वेदविद्या भेदळ ब्राह्मणांच्याच मुग्धत होती आणि यात्रावर्तीत इतरेजन अनभिन्न असल्याने ब्राह्मणांनी केलेला हा परत त्यांच्या म्हात देगील जाळा नसताना तसेच हे वेद लिपित स्वरूपात नव्हते. ते पत्र परंपरागत मुक्कोद्गत होते त्यामुळे ब्राह्मणांनी दर्शित दिशा इतरांना पूर्वदिशा मानणेच भाग पडत होते पणव, श्रीकृष्णाच्या क्रियांनी सतीचीच रुढि आचरली त्यामुळे ब्राह्मण समाजात तोच धर्म उरोय असा सरसि समज रूप शान्त, उच्चर भारतात राजपुताना, जोध, पगाल आणि गगेने खोरे येथे ही सतीची चार अतिशय पोफळली आणि तिचे चांगलेच प्रायन्य मात्रले दक्षिण भारतात मात्र ती नितर्हीगी जोरात चालीस लागली नाही

वर म्हटल्याप्रमाणे सतीची रूढि बंगाल प्रांतात विशेष होती आणि त्या-
 विरुद्ध पहिला आवाज कोणी उठविला असेल तर बंगालनेच होय, यामध्ये
 प्रमुख पुढारी राजा राममोहन रॉय होत. त्यालाच याची पोटतिडिक येण्याचे
 कारणही घरगुतीच होते. त्याचे वडीलबंधु मृत झाल्यावर वहिनी सती जाण्यास
 निघाली. सती न जाण्यासाठी त्याने मनापामून प्रयत्न केले. वहिनीची परोपरीने
 विनवणी केली, पण यश आले नाही. रूढीचा पगडा एवढा जबरदस्त होता.
 शेवटी बंधूच्या चित्तमध्ये वहिनीने उडी घातली आणि देह होरपळू लागल्यावर
 तिने स्वभाविकपणे किकाळ्या फोडण्यास प्रारंभ केला. त्या ऐकू न याव्यात
 म्हणून टोल-नगारे गर्जत होते. कदाचित् दाह सहन न झाल्याने, तिने बाहेरही
 येण्याचा प्रयत्न केला असावा. पण अशा वेळी जमलेल्या लोकांनी काठ्यांनी
 तिला पुन्हा पुन्हा आत ढकलले. कारण तसले वेडेविद्रे स्वरूप नंतर पाहणे
 हितकारक नव्हते. किंयहुना असेही म्हणता येईल की, सहगमन करण्याच्या तिच्या
 निश्चयात लोकांनी थोडीफार मदतच केली. राममोहनने तिला बाहेर येण्यास मदत
 करण्याचा प्रयत्न केला. पण लोकांनी त्याचे निवारण केले. त्याला लोटून दिले.
 तो बेशुद्ध पडला. त्याला जाग आली, तेव्हा त्याला चित्तेचा बांदरा गुभ्र ढीग
 फक्त दिसला. या प्रसंगाने त्याने दृढनिश्चय केला की, सतीची रूढि बंद झालीच
 पाहिजे. त्याने अनेक लेख लिहिले. दोन पुस्तकेही प्रसिद्ध केली, आपल्या परीने
 चळवळ सुरू केली. ही गोष्ट सन १८१८ मध्ये घडली. सतीच्या चळवळीविरुद्ध
 जे दंड घोषटले, त्याचे पडसाद भारतामध्येच नव्हे, तर इंग्लंडमध्ये उगडले.
 आधीच घुमसत असलेल्या अग्रीला कुंकर घातली गेल्याने, त्यामुळे चळवळ
 सुरू झाली.

इंग्लंडमध्ये विल्यम विन्वरफोर्स, ह्युम, पिम सारख्या गृहस्थांनी एक
 सोसायटी स्थापन केली आणि कायदा करण्यासाठी पार्लमेंटात अर्ज दाखल केला.
 त्या अर्जावर भारतामधून राजा राममोहन रॉय, जगन्नाथ शंकरशेट यांच्याही
 सव्या घेतल्या हे नमूद करणे अवश्य आहे. हा अर्ज ता. १८ जून १८२३ रोजी
 दाखल झाला. त्याचा योग्य तो परिणाम झाला, कारण पुढे लॉर्ड विन्चम वॉटिक
 हे गव्हर्नर जनरल म्हणून आल्यावर, सतीबंदीची चळवळ हाती घेतली, व
 जनतेचा पाठिंबा मिळविण्याचा प्रयत्न केला. मुंबईप्रांती त्या वेळी सर जॉन
 माल्कम गव्हर्नर होते. नाना शंकरशेट यांनी त्यांना संपूर्ण सहकार्य दिले आणि
 शेवटी ता. ४ डिसेंबर १८२९ साली सतीच्या रूढीबंदीचा कायदा अस्तित्वात
 आला. असे सांगतात की, भारतामध्ये दरमाल सुमारे ७-८ ढे स्रिया सती जात
 असत, इतर प्रांती या कायद्याविरुद्ध बराच ओरड झाली, काही दिकाणी प्रति-

कारही झाला, पण मुवई प्रांती नानाच्या मुत्सद्दीपणामुळे अनुचित प्रकार कोठे झाला नाही त्याचे खरी नेतृत्व व धोरणच याला कारणीभूत होते

(नाना शरदशे चरित्र, ले पु वा कुलकर्णी, पृष्ठ ४२०)

यावरून असे दिसले की, हा रुढि ब्रद करण्याची चळवळ भारतीयानीच चालू केली, परकीयानी नव्हे

एका फारसी कवीने सतीच्या आम-यागाचे उत्कृष्ट वर्णन केलेले आहे 'जळत्या ज्योतींवर म्हणजेच जिवंत ज्योतींवर पतंग झटप घाटून प्राणत्याग करतो, पण सती जाणारी स्त्री पतीच्या विश्रलेल्या प्राणज्योतींवर झडप घाटून, त्यामध्ये देहापण करते आपल्या जिवंत ज्योतीने ती विश्रलेली ज्योत पेटविते आणि नंतर पोटी एम्मेमाम'चे मिलीन होतात या ठिकाणी सती जाणाऱ्या स्त्रीची भावना किती उच्च कोटीची असते हे दिसून येते 'सती ही आमार्पणाचे व आम खलिदानाचे अत्युच्च व आत्यंतिक प्रतीक म्हणून मानले जाते हा भारतीय स्त्राने दिलेला एक सांस्कृतिक वारसा अनेक देशभक्तानी भारत स्वातंत्र्य सध्यामात जाचरलेला दिसून येतो

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२०	९	जीवोऽल्प शक्तिस्तन	जीवोऽल्पशक्तिस्तन
२४	२४	त्रिभर्त्यरूपा	त्रिभर्त्यरूपा
३२	२३	...मतोरभेदः	...मतोरभेदः
३२	३२	प्रधानगणिक योगाद्येत्	प्रधानगणियोगामेत्
८९	३०	शर	शकर
६३	१९	त्याचा ठरतो	त्याचा भार ठरतो
६३	२७	८ सेम्द	एक कोट्याश सेकद
६३	२८	१० सेकंद इतरा	अधिक
६४	११	पी. यू.	प्टोनियम
६४	२५	१८६००	१,८६,०००
१०३	३	नमोऽस्तुते	नमोऽस्तु ते
११९	२१	सम्प्रयामि	सम्प्रवक्ष्यामि
१२९	३०	जीवो.	जीवो
१५०	३०	समुर	असुर
१७२	३	Elliot	Elliot
२३३	१५	७५,००,०००	७५,०००
२५७	५	पात्रमर्ध्व	पात्रमुर्ध्वे
३०३	२३	कालिक	कालिका
१६०	१४	गाणगापूर	नरसोबाची वाडी
३८८	०४	तस्य	तस्य
१९०	१५	नानालंकार भूषिताम्	नानालंकारभूषिताम्
३९०	१८	मष्ट बाहु समन्विताम्	.मष्टबाहुसमन्विताम्
४०९	२५	धावत्तम ..उच्यते	प्रीक्तम्. .उच्यते
४५५	१	३५५	४५५
४५८	१५	(८) यलम्मा	(९) यलम्मा

अधिकारी विद्वानांचे अभिप्राय

★

देवीकोश ग्रंथाच्या प्रथम खंडात ग्यालील विद्वानांचे अभिप्राय आले
जावेत—

श्रीमत् शंकराचार्य (द्वारनापीठ), श्रीमत् शंकराचार्य (सनेश्वरपीठ),
प सातपळेकर, लोमनायक जणे, महामहोपाध्याय पोतदार, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री
जोशी, गुरुवर्य सोनोपत दाटेकर, नामदार बाळासाहेब भारदे, म. म. मिद्रेश्वरशास्त्री
चित्राव, प महादेवशास्त्री जोशी, ए एम् एम् कत्रे इत्यादि

त्यानंतर आले अभिप्राय ग्यालीलप्रमाणे आणत

श्री श्रीगृंगेरी जगद्गुरु महामंस्थान (म्हेंसूर प्रान्त)

श्रीयुक्तेषु प्र कृ. प्रभुदेसाई महोदयेषु सादर सनतिका प्रशस्ति भवद्वि
सादर अर्पित “ आदिशक्तीचे विश्वस्वरूपापर नामक देवीकोशनाम्नाविराजमान
ग्रंथरत्न श्रीजगद्गुरुशंकराचार्या जवलोक्य इय अभिप्रयन्ति ।

श्रुतिशिरस्तु तत्र तत्र उद्घुष्यमाना, “ परास्यशक्ति निरिचंभुयते ”
इत्यादि वाक्यविशेषे माया, शक्ति, अक्षर, आकाश इत्यादि नामाभि निरुच्य
माना या देवी नस्था स्वरूप पुराणेनिहासादिषु विवृतं गुमन्ति, उच्चरूप सर्वमपि
महत्ता, प्रयत्नविशेषेण एकत्र संकलितं पश्यति ! एतदृष्ट्वा प्रमोदासहे वय ।
अनेन प्रयत्नविशेषेण देवीस्वरूपं जिज्ञासमानाः अन्यन्तनुपकारो भवत्येवेति ।
आशासते च, इदं ग्रंथं श्रीशारदाचंद्रमौलीश्वरयो कृपाकटाक्षपातै
र्दीव्यतरंगिणाया इत्येतत्संस्कृत्य चिरमानन्दभूमानमाकलयत्विति ।

मुद्रण क्रमांक ८१०७ । १७,

दिनांक १०-११-१९६७

महामहोपाध्याय वंडित श्रीराजगजेश्वरशास्त्री द्रवीड, वागणमी.

“ श्रीगुरु शरणम् ”

चाणाक्यकृतार्थशास्त्रव्याख्यायां त्रयमङ्गलत्वा नीतिस्वरूपविमर्शो—
 “ प्रत्यक्षात्मानागमप्रमाणदेहात्प्राप्तपुरुस्सुगर्भसाधनविनियोगलभणानीति ” इति
 निरुक्तमस्ति । तत्र शक्तिराज्यमत्यन्तमन्यर्हितम् —

विष्णुहीन रुद्रहीन न वदन्ति नराधमम् ।

शक्तिहीनस्तु यो मर्त्यन्तं वदन्ति नराधमम् ॥ इत्युक्तत्वान् ।

तस्य परिष्कृत स्वरूप तु ईश्वरसमवेतस्य ज्ञानस्य जीमिषु या प्रभा तस्या
 मानन्दप्रभाभियाप्रभयो सम्बन्ध । तदुक्तम्—

परस्मादात्मनो भान्ति ज्ञानानन्दभियाप्रभा ।

ज्ञानप्रभा च सानन्दा तस्या सत्त्वं प्रजायते ॥

भियाप्रभा रजस्तभाञ्छक्ति स्यादुत्तमप्रभू ॥ इति ॥

केवल ज्ञानप्रभा शास्त्रविद्विद्रुपासिता, अथवा सुगताङ्गिभिरानन्दप्रभै-
 वोपासिता निर्भय सौत्साह च प्रकाशसाचिब्येन नीतिसचिवान् सर्वान् नीत्यर्था
 नुग्राने सदा प्रेरचित्तु समर्था भवेदेवेति न । षोडशधर्मपर्यन्तं यात्रसुगताङ्गानोदेति,
 तामत्पर्यन्तमेव ओज प्रदानो ज्ञानप्रकाशप्राप्तये नियमाण शास्त्रप्रसृत तर्क
 प्रवाह सत्वसरक्षणाय काम समथा भवतु, अतीति तु बालभावे तर्कात्पत्ति भिन्न-
 नियमकप्रत्यक्षसामान्या इव सुगताभिरापविशेषस्य प्रतिवचनत्वान्न भवति ।
 इति तदानीमानन्दप्रभाया आस्वादपुटेनैव तर्क संचारणीयो भवति । तत्रप्रवाह
 सुषेस्य ज्ञानन्दप्रभाया उपयोगेकृते यद्यपि सुषोषरुद्धा पुत्रा पितर नाभिद्रुह्य
 स्तथापि तौ पुत्रा समपविशेषे कर्तव्येषु दृढाभिनिवेशाभावात् स्वाय वशपरम्परा
 गत कार्यं निर्वाहुमसमर्था भवति । तदुक्तम्—

काष्ठमिव हि गुणजग्ध राजकुलमपिनीतपुत्रमभियुक्तमात्र भज्येत ।

सर्वथा सुखाभिलाषित्यात् राजपुत्रं परित्याज्य इत्यपि न नीत्यनुमोदितम् ॥

राजपुत्रं सुदुर्बलं परित्यागं हि नार्हति ।

दुष्टं गनसिबोद्धत्तं बुधीतं सुखनन्धनम् ॥ इति ॥

अतस्तस्य सुखाभिलाषाभावे ओज प्रधानेन तर्कप्रवाहेण सुखाभिलाषसत्त्वे आनन्दप्रभासवद्देन तेन सन्वगुणपरिणताशक्ति कार्यकारणे समर्थत्वार्थीतिलक्षणे जयमङ्गलाकृता निवेशिता । अत एवोक्तम्, “ काव्यद्यास्त्रप्रिनोदेन कालो गच्छति धीमताम् । विचारसिका अपि तर्कस्योपलब्धये शास्त्र, तदुष्णता निरासाय सुव्य लब्धये काव्य च स्वीकृत्यैन्तो रमन्ते ।

पुराणसंस्थापि आनन्दप्रभासमिश्रितज्ञानप्रभाद्वारा शूद्रादीनां बोधाय प्रयतते । भागवतादि पुराणेषु सर्वेष्वपि ग्रन्थेषु अधिकारिभेदेन वैदिकी, तान्त्रिकी, मिश्रा चेति त्रिविधा पूजोक्तोपपद्यते ।

प्रस्तुतसमये सुकुमाराणा राजपुत्राणा साधर्म्यं भजते जनसमुदाय तस्य तत्त्वामिनिवेश विनाऽऽनन्दप्रभोद्बोधेन ज्ञानप्रभामात्रेण कार्यकारी न भवतीति पश्यन्त देवीकोशसम्पादका श्रीमन्त इमे प्रन्हाद कृष्ण प्रमुदेसाई महाभागा कौशलेनासु ग्रन्थ प्रकाशितवन्त । येन आनन्दप्रभामिश्रिता ज्ञान प्रभा सुकुमार मतिभि राजपुत्रसदृशैरास्तु शक्यते, कुपयाभिरागण सुपथे प्रेरण चोपलभ्येत । अय ग्रन्थ इमामेव रीतिमनुसरन् सपूर्णो भूत्वा नीतिप्रचार अङ्गत्व लभतामिति मिश्रेश प्रार्थये । इति ।

(वरील अभिप्रायाचा भावार्थ असा की, प्राचीन काळी राजपुत्रांना नीतिज्ञान शिकविण्यासाठी गुच्छकर्त्ता असलेले तर्कग्रथ उपयोगी होत नसत, तर त्याऐवजी त्यांच्या मनात प्रथम गोडी निर्माण करून नंतर ज्ञान देण्याचे कार्य पुराणादि सुलभ ग्रथांच्या द्वारे करण्यात येत असे

आधुनिक युगात सर्वसामान्य जनता त्या राजपुत्राप्रमाणे आहे त्यांना शक्तिमातेच्या सबंधी स्वभाषेत माहिती देण्याचे दर्पणे गोरेशान (सुवई), येथील श्री प्रन्हाद कृष्ण देसाई, यांनी आनन्दप्रभामिश्रित ज्ञानप्रभा देणारा व नीति तत्त्वाचे उत्तम विवरण करणारा, देवीकोश खडात्मक तयार केला असून, तो दुर्वर्तनाचे निवारण करून सुपथाचे आचरण करण्यास जनसमुदायाला कारणीभूत होवो, अशी त्या मिश्रेशान्वळ प्रार्थना आहे)

महामहोपाध्याय वाळशास्त्री हरदास, नागपूर

गोरगाव (सुवई) येथील श्री प्रहाद ऋण प्रभुदेसाई यांनी यापूर्वीच देवीकोशाचा प्रथम गूढ प्रकाशित मेल्या असून आता ते द्वितीय खंडाचे प्रकाशन करीत आहेत. आणखी एक खंडाचे प्रकाशन झाले, की तीन खंडात हा एकलित कोश पूर्ण होईल. महाराष्ट्रात यापूर्वी ज्ञानकोश, चरित्रकोश, धर्मकोश इत्यादि कोश वाङ्मयाचे प्रकाशन झाले असून, आजही सांस्कृतिकोशासारखे प्रयत्न चालू आहेत, पण हिंदुधर्म व भारतीय संस्कृति याचा आत्मा जो देव त्याच्या वेगवेगळ्या आविष्काराची संपूर्ण माहिती देणारा कोश निर्माण करण्याकडे आजवर कोणी बघले नव्हते. देवतेची प्रेरणाच यथानिर्मितास गणनीभूत झालेली आहे.

हे काम अतिशय कष्टाचेही आहे, कारण देवता म्हटली, की तिचा उगम वेद, पुराणे व तत्रविद्या यांच्याशी गेतो त्यासल्यास्यत तत्रविद्या ही गूढ असून ध्वनिशास्त्रादि अनेक सूक्ष्मशास्त्रांमार्गेत तिचा जिव्हाळ्याचा उगम आहे. या करिता त्या शास्त्रातील माहिती संकलित करणे, उपासना त्रिधीची माहिती एकलित करणे हे काम सोपे नाही.

श्री प्रभुदेसाई यांनी देवीची माहिती संकलित करताना अतिशय परिश्रम घेऊन तत्र आगम इत्यादि साहित्याचे परिश्रमपूर्वक आढोडन करून, वाचकापुढे मांडले आहे. शक्तिउपासनेचा संप्रदाय हा भारतातील अत्यंत महत्त्वाचा उपासना संप्रदाय आहे. आपल्या उपासना पत्रातील अत्यंत महत्त्वाचा संकष स्वरूपाचा हा कोश तयार करून, श्री प्रभुदेसाई यांनी फार मोठी धर्मसेवा केली आहेच, आणि धर्म व संस्कृतीच्या अभ्यासकाची फार मोठी सोय केली आहे. मी त्यांना हार्दिक धन्यवाद देतो.

दिनांक १-२-१९६८

डॉ. नारायण भास्कर खरे, नागपूर

ग्रंथ संपादनासाठी आणि त्यात समाविष्ट करण्यासाठी, ग्रंथकर्त्यांनी परिभ्रम-पूर्वक जी माहिती संकलित केली व सिद्धांच्या देवदेवतासंबंधी अनेक ग्रंथांच्या आधारे जी वास्तव माहिती सादर केली, ती अन्यतः महत्त्वाची आहे. मी तर असे म्हणेन की, असा सर्वांग परिपूर्ण ग्रंथ तयार करण्यात श्री. प्रभुदेसाईंनी एक महान राष्ट्रीय कार्यन्वय केले आहे. कारण आमच्या देवदेवतासंबंधी परधर्मिया-रुद्धून चुकीचा व प्रसंगी उपहासपूर्वक जो खोडसाळ प्रचार करण्यात येतो त्याला या ग्रंथातील साधार ज्ञानवीय वचनानी योग्य उत्तर मिळाले आहे.

“ आदिशक्त्यांचे विश्वस्वरूप ” अर्थात देवीकोश हा ग्रंथ तयार करताना लेखकाने प्रचंड प्रमाणात धार्मिक ग्राह्य वाचकाना सादर करण्याची एक महत्त्वाची कामगिरी चलावली आहे. देवीच्या उपासकाना हा ग्रंथ उपयुक्त व सम्राज्य वाटेल आणि ग्रंथकर्त्यांच्या परिभ्रमाचे ते चीज करतील, अशी मी आशा करतो. मंत्र सरकारने या ग्रंथाची दखल घेऊन भरपूर द्रव्यमहाय करारे, असा पातळीचा हा ग्रंथ जाणू

देवीकोश हा ग्रंथ सद्योधनपर भ्रमून, तो प्रफाटात जाणव्यात टि. म. विद्यापीठाने जी तत्परता आणि गुणघाटकता दाखविली, त्याबद्दल सर्वेचे मी मनःपूर्वक अभिनंदन करतो. शेगटी श्री प्रभुदेसाई यांच्याकडून या विषयावर लि उर्वरित सर्व गवडाचे प्रकाशन त्वरित होणे, अशी शुभेच्छा व्यक्त करून प्रस्तुत मपावद्दले माझे ‘ दोन शब्द ’ मी येथे पुरे करतो.

भारत-भारती (ज. मा. कायंदे), मुंबई

श्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांच्या जुटुंबाचा परिचय मी गोरगाडी राहू लागल्यापासून झाला. प्रसंगाने परिचय, परिचयातून मित्रत्व, मित्रत्वातून देवी प्रेमसुख असे निर्माण होतात. हा जगुभव प्रभुदेसाईंची येथील अचामातेची सेवा मुरु दान्यानंतर आम्हांला आला व आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप जगासमोर मांडण्याच्या कल्पनेपासून, पुस्तकाचे प्रकाशनापर्यंत दृश्य वा अदृश्यरूपाने नित्य येत गेला.

इतके लिहिण्यावर मथानंदल व त्यातील गाभ्याबंदल त्यांना व मला काय पाटते हे लिहिणे सोपे नाही पण माय वाटते ते गालील पद्यात वाचकांना ग्रासून दिलेलं—

धन्य आनंदाचा दिन । भाग्य आले उदया पूर्ण ।
 भासे दाही दिशांभरून । माय माझी ॥ १ ॥
 जेथे पाही तेथे आई । नित्य सांगाती मम होई ।
 रिक्तता ठेवी न कोठेही । माय माझी ॥ २ ॥
 घास घेता घोट गिळिता । शैबेवरी मी पट्टतां ।
 घरीं दारीं झाली मूर्ता । माय माझी ॥ ३ ॥
 वाळवंटी भरली आई । नभ नक्षत्रांत आई ।
 सर्वाभूती शक्तीमाई । माय माझी ॥ ४ ॥
 नाथदास म्हणे ध्यावे । विश्वरूप हे सद्भावे ।
 तेणे कळवज्जोनिया धावे । माय माझी ॥ ५ ॥

दादा देसाईंनी हा मथराज लिहिला, सर्व-मन-स्वतंत्र-सत्ताचार्य दादा पेंडसे तथा इतर महाराष्ट्रीय विद्वान मंडळींनी अतरंग बहिरंगानंदल उत्कृष्ट अभिप्राय लिहिले व आनंदाचा अनुभव, देवीच्या कुपेची प्रचिती मला व माझ्यासारख्या अनेक शक्तीच्या उपासकांना येत आहे, ही साक्ष पक्क मी नोंदवू इच्छितो.

अभिप्राय लिहिण्याचा माझा अधिकार नाही याची जाणीव ठेवून, देवीमोक्ष धराधरांत प्रविष्ट व्हाया अशी आदिशक्तीचेच चरणी प्रार्थना करतो

कीर्तनरत्न लक्ष्मणयुवा निजामपूरकर, पुणे

भगवतीचे परम उपासक प्र. कृ. प्रमुटेसाई (गोरेगाव), यांचा-आमचा अनेक दिवसांचा ऋणानुबंध आहे जादिशक्तीचे महत्त्व, स्थानपीठे, प्राचीनत्वाचा इतिहास इत्यादि माहिती एकाच मग्यात उपासकाना समय लाभारी, या पवित्र नेतूने साग्यात् जगदंबेचीच त्यांना प्रेरणा शाली सम्कृत, इपजी, मराठी इ० अनेक भाषातील ग्रथांचे सातत्याने परिशीलन करून, अविभात परिश्रम घेऊन देवीमोगासारखी जमून्य टेगाम्पी शाश्वत सपत्ति जनताजनार्दनाच्या हाती त्यानी दिली, हे आमचे योर भाग्य

भारतभूमीचे पुण्य फार श्रेष्ठ आहे, इतर गश्रासरोवर त्याची तुलना नाही अनेक गवडात प्रसिद्ध होणाऱ्या या मयराजाचे महत्कार्य, त्या आदिगर्जाच्या पूर्ण अनुमहावाचून गक्वच नाही किती अभ्यास करणार, किती वाचणार, कोठे कोठे हिण्णार ? पण हे सर्व त्यानी केले आहे या ग्रयामध्ये अनेक देवीभक्तांचे स्वानुभव व उपासनेचे प्रकार लेग्नाने समरित नेलेले दिग्तात. ते वाचीत असताना देवीसामर्थ्य हे मनुष्यतुडीपलिकचे जाटे, यांची ग्यारी पत्त. अनेक प्रकारची देवीशक्तीची दर्शने लेग्नकाने श्रदाभावाने घडविलेली पाहून मन सतोष पावते. अनेक ग्रयांची प्रमाणे नेऊन प्रत्येक ग्रिययाचा निस्तारपूर्वक सागोपाग नि सदेह उहापो- केलेला जाटे. या ग्रयारी कीर्ति गानेश्वर-तुमारानाप्रमाणे भविष्यकालात निश्चितपणे होणार जाहे

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

*

जागामी स्वहात येणारे विषय पुढीलप्रमाणे:—

- (१) देऊळवाटे, देवघर आणि देवता
- (२) निमही देवता
- (३) ग्रामदेवता
- (४) जलदेवता, वृक्षदेवता, ऋत देवता
- (५) उत्पन्ननांतील—शिल्पातील देवतांचे स्वरूप
- (६) देवी नामोत्पत्ति
- (७) बौद्ध जैन-संकीर्ण देवता
- (८) विविध जाती-जमाती देवता
- (९) पश्चिम आणि पूर्वे गोलार्धातील देवतांचे स्वरूप
- (१०) देवी केकावली